credința celor ce au locuit aici în secolele de început ale mileniului al doilea, au dispărut în totalitatea lor. Un exemplu concludent este complexul monahal ortodox de la Voievozi, existent deja în secolul al XIII-lea, subordonat în veacul următor stavropighiei din Peri (Maramureș).[1]

IV. CONFIGURAȚIA ORAȘULUI: TÂRGURI, VĂMI, PRIVILEGII (SECOLELE XIII-XIV)

Așezată acolo unde dealurile munților Plopișului se pierdeau în câmpie, unde apele Crișului Repede se domoleau și ele primind ca afluent apa ce izvora din lacul cald al Băilor Episcopiei, Oradea a reprezentat în Evul Mediu din punct de vedere al ambianței un loc specific, propriu, total deosebit de ceea ce este astăzi. Supus unor permanente inundații, teritoriul său, mai ales în partea de est și sud (*Velența* și *Subcetate*) era străbătut de o sumedenie de vâne de apă care dădeau așezărilor din jurul cetății un caracter aproape lacustru.

Înainte de marea invazie tătaro-mongolă, informațiile cu privire la teritoriul adiacent cetății sunt foarte puține. Deși s-a acționat asupra lui, el și-a păstrat probabil aceleași trăsături până în zorii epocii moderne. Dacă s-au făcut, lucrări de mai mare amploare au fost cele determinate de necesitatea asigurării permanente a apei în șanțul din jurul cetății. Această funcție a fost îndeplinită de apa caldă a *pârâului Peța*. Evoluția numelui său poate fi și un indiciu asupra etniei locuitorilor din așezările care au constituit apoi teritoriul orașului. La 1249 râul este menționat sub forma *Hewjo*[2], adică „apa caldă". Acest nume s-a păstrat în denominația satului *Haieu*, aflat la obârșia pârâului. Prima mențiune documentară, în 1214, înainte de distrugerea orașului și a populației sale, îl amintește sub forma *Kalenda wyze*[3], cu același sens. Această formă ascunde măcar în partea ei primă vechea denumire a pârâului, mai aproape de pronunția celor ce locuiau Oradea înainte de marea invazie mongolă din 1241. Avem astfel, de-a lungul timpului, patru forme ale numelui, care atestă schimbările efectuate în etnia locuitorilor: primul, probabil *Calda*, de la latinescul *Calida*, a cunoscut forma de tranziție *Calda wyze* (wyz = apă) pentru ca, după 1241, să devină *Hewjo* sau *Hewyo* (Hew = cald și Yo, jo = apă, pârâu). Mai târziu, numele a fost schimbat complet în Pecze, dând forma românească de Peța.[4]

Încă și la 1410, o vale, probabil undeva pe dealurile orădene, se numea Valea Ruptă (*in valle Rupto vocato*).[5]

Cele mai vechi documente sunt economice, reglementând vămile orașului. Din ele se poate circumscrie, fie chiar și aproximativ, înfățișarea urbei viitoare. Trebuie menționat de la bun început că vămile orașului nu au aparținut niciodată Oradiei înainte de 1557. Așezările din jurul cetății fiind pe pământul stăpânului feudal, în speță al Capitlului, ele nu a făcut decât să favorizeze indirect urbanizarea, să atragă negustori, apoi meșteșugari. Oradea nu a avut niciodată statutul de *oraș liber regal* (*szabad királyi város*), iar secolul a XIX - lea îl va prinde luptând încă pentru acest drept.

Din timpul lui Ladislau IV Cumanul (1272-1290), s-a păstrat un document nedatat, în care regele dispunea conventului cu hramul Sfântului Ștefan din Dealul Oradiei să cerceteze cazul magistrului Roland, fiul lui Toma din neamul Borșa, care a distrus târgul din Oradea aflat în proprietatea Capitlului.[6] Este perioada răscoalei familiei Borșa împotriva regelui Ungariei, a tendințelor de autonomie ale voievodatului Transilvaniei. Episcopia orădeană situându-se de partea regelui, atacurile familiei Borșa, care a dat

[1] R. Popa, *Voivozi. Un centru spiritual al românilor din nordul Bihorului în secolele XII-XIV*, în *Mărturii-Evocări* 1980, 39-43; Borcea 2005 a, p.65.
[2] Györffy 1963,p.623.
[3] *Ibidem*, p.643.
[4] Matej Bel, savantul și călătorul slovac care, pe la începutul secolului al XVIII-lea a vizitat Bihorul și Oradea, scria despre acest pârâu: „De aceea, cei vechi au numit-o Kalonda, printr-un cuvânt latinesc schimbat de români, care, odinioară, caldul îl numeau astfel" (M.Bel, *Biharmegye leirása*, (Descrierea comitatului Bihor) Berettyóujfalu, 1980,p.58).
[5] Jakó 1940 ,p.384.
[6] „Dicunt nobis capitulum ecclesiae Waradiensis, quod Magister Rolandus, filius Thomae, forum ipsoruin in Waradino existentem destruxisset" (Bunyitay II 1883, p.290).

prin Roland pe unul din voievozii Transilvaniei, s-a îndreptat cu predilecție împotriva ei. Ulterior, războiul s-a mutat în sudul Bihorului, pe cursul Crișului Negru, încheindu-se cu asediul cetății Finiș.[1]

Un târg, probabil săptămânal, se ținea la vest de Oradea, pe malul stâng al Crișului Repede, fiind menționat în 1373 sub forma *in loco fori sabbathi*[2], adică „pe locul târgului de sâmbătă", pentru ca, în Statutele Capitlului, peste aproximativ un an, să fie pomenită deja existența unui *Zombathely vicus* („Ulița locului de sâmbăta")[3], precizându-se că aparține episcopului (*ad episcopum pertinet*).[4] Acesta este probabil, nucleul viitorului cartier *Orașul Nou*[5], având în mijloc Piața Mică (actuala Piața Unirii), în timp ce vechiul târg, primul menționat documentar, trebuie să fi fost cel ce se desfășura în piața mai largă dintre biserica fortificată (Cetatea Oradiei) și Oradea propriu-zisă, în Piața Mare (azi Piața 1 Decembrie).

Vechimea nucleului constitutiv al orașului viitor, deci a Oradiei propriu-zise, este dovedită de situația sa privilegiată în comparație cu celelalte cartiere din jur, mai târziu, chiar dacă de aceste privilegii se bucura în primul rând stăpânul feudal, Capitlul. Astfel, chiar și locuitorii suburbiei *Olosig* (*Villa Latinorum*), trebuia să plătească vamă la intrarea în Oradea ca și oricare alt străin[6], deși locuiau pe pământul Episcopiei.

După 1241, colonizarea liberă sau dirijată de către Episcopia Catolică a făcut ca, la 1285, câteva ulițe să se contureze ca suburbii, cu siguranță având juzi și jurați proprii, menționate în jurul cetății: Olosig[7], Satul Nou - viitorul cartier Orașul Nou[8] și Sfântul Laurențiu, acesta din urmă fiind cunoscut și sub forma *Ortus cervorum*.[9]

Statutele Capitlului, redactate așa cum am văzut în 1374, prezintă în ceea ce privește vămile o situație mai evoluată, cu modificări recente, datorate în bună măsură episcopului Dumitru (1345-1372), care a impus ca și supușii săi din orașul Oradea și cartierele sale (*in dicta civitate et eius suburbiis degentes*), să beneficieze de același tratament ca și cei ai Capitlului: să plătească ca vamă a târgului numai câte o ponderă, adică patru dinari în fiecare an, pe la sărbătoarea Sfântului Arhanghel Mihai.[10] Aceasta, probabil, spre deosebire de cei ce nu locuiau în oraș și suburbiile sale și care trebuia să plătească vama ori de câte ori intrau cu mărfuri în oraș.

*

* *

Care era structura si înfățișarea orașului, a habitatului, luat în extensiunea sa de mai târziu, așa cum reiese din Statute? Luând ca axă cursul de bază al Crișului, constatăm o dispunere grupată în jurul bisericii din cetate și a reședinței episcopale. Așezările de pe malul stâng:

· ORAȘUL ORADEA (*civitas Waradiensis*), la vest de cetate, atestat prima oară ca toponim la 1113.[11] Dar orașul cu acest nume apare mai târziu, căci forma *civitas* ce precede toponimul începând cu 1235 nu este o garanție că avea sensul de oraș. Inițial *civitas* însemna cetate. Prima atestare sigură este cea din Statute, 1374.

· VELENȚA sau VENETIA (*vicus Venetia*), la est de cetate, pe malul stâng al Crișului Repede, atestată prima oară la 1291-1294, ca posesiune a episcopului catolic, cu obligația de a duce în

---

[1] Despre familia Borșa și conflictul ei cu regalitatea ungară, vezi Popa, Chidioșan, Lukács 1984, p.21-34.
[2] Györffy 1963,p.686.
[3] Bunyitay 1886, p.32.
[4] *Ibidem;* în 1492 aparținea Capitlului.
[5] Nova Villa, în documentul din 7 august 1285.
[6] Jáko 1940, p.380.
[7] 1184: Orosi (= Olosi); 1215: Laurentius de Villa Latinorum Waradiensium; 1273: villa Olazy; 1285: villicum et populos nostros - episcopales - de Olazy, civitatem (!) nostram de Olazy (Györffy 1963, p.648).
[8] 1285: Nova Villa; 1374: Veneția... cum vico... Wyfalu (Györffy 1963, p.679). Nu este sigur că aceste două mențiuni se referă la aceeași așezare.
[9] 1273: villa Sancti Laurentii; 1285: villicum et populos nostros de...Sancto Laurentio(*Ibidem*, p.669); 1374: Ortus cervorum (Bunyitay 1886, p.33). A evoluat apoi sub formele: Vod Legelew mons;1455: Vadkerth vicus (Jáko 1940, p.382).
[10] Bunyitay 1886, p.56.
[11] La 1113: Sixtus Vvaradiensis; 1235: Andreas rex Hungariae moritur et sepelitur in civitate Waradino; 1241: Quomodo Tartari Waradiensem civitatem expugnaverunt; 1304: populi de civitate Waradiensi; 1320: civitas et diocesis Varadiensis; 1326: possessio Eusi prope civitatem Waradiensem; 1374: civitas Waradiensis (Györffy 1963, p.682-684; Bunyitay 1886, p.31).

Cetatea Finiş două câble de grâu bun.[1] La 1304 este menţionată sub forma *vicus Venetia*[2], iar la 1374, *Venetia alio nomine Tykol.*[3]

· VICUS ZOMBATHELY, la vest de oraşul Oradea, atestat la 1326 sub forma: *in Waradino de loco fori sabbati* şi la 1373: *in loco fori sabbathi*[4], pentru ca, la 1374, să apară sub numele: *Zombathely vicus.*[5] Trebuie să fi fost identic cu *Villa Nova* din 1285 sau pe teritoriul acestei aşezări.

· VILLA HYDKWZHEULEWS, VICUS EGERZEGH, WYFALW, la sud-est şi sud de Velenţa (1374).[6]

· SFÂNTUL LAURENTIU (*Villa Sancti Laurentii, Szent Lörincz*) la sud-est de cetate, atestat la 1273 ca proprietate comună a Episcopiei şi Capitlului. În 1285, în disputa dintre judele şi locuitorii aşezării, pe de o parte, şi Capitlu, pe de alta, cu privire la dreptul asupra veniturilor din găzduirea negustorilor, episcopul dă câştig de cauză Capitlului. Este identic cu *Ortus cervorum* (*Vadkert*), vestit pentru târgurile sale din ziua de Sf. Laurentiu (10 august).[7]

· BOLONIA, la sud-vest de cetate, la est de actualul cimitir al oraşului. Atestată la 1291-1294: *villa Bon*, când, fiind posesiune a episcopului, trebuia să ducă la Cetatea Finiş, o căruţă de grâu bun. La 1332-1337: *Paulus plebanus de Bon.*[8] În Statutele Capitlului (p.31), apare sub forma *Bolonia vicus*, împreună cu *Padua* sau *Badua vicus*. Între cimitirul municipal şi fosta unitate militară mai există locul unei fântâni care funcţiona încă acum câţiva ani, numită „fântâna din Bon" (*Boni kut*).

Pe malul drept al Crişului Repede:

· OLOSIG. Atestat la 1215: *Villa Latinorum Varadiensium*, a fost întemeiat de „colonişti din Galia", ce vorbeau o limbă neolatină. La 1273, episcopul cedează Capitlului o jumătate din veniturile obţinute din vânzarea vinului în cârciumele de aici, dar îşi păstrează toate celelalte venituri: decima şi censul pământului. În 1285, el cedează Capitlului veniturile provenite din găzduirea negustorilor în hanurile de pe teritoriul aşezării, în dauna judelui şi locuitorilor. În 1282, cei din *Olosig* aveau vie pe dealurile orădene.[9] Dacă, la 1285, este menţionată ca oraş, la 1374, aşezarea este pomenită sub forma *vicus Olazy.*[10]

· SFÂNTUL PETRU - la est de Olosig, între Criş şi dealurile orădene. Este menţionat la 1374: *Sancti Petri contrata.*[11]

O altă categorie o formau aşezările-satelit, care au intrat mai târziu în componenţa oraşului şi care, în tot cursul Evului Mediu, au gravitat în jurul său, datorându-şi evoluţia sau involuţia, vecinătăţii Oradiei.

· EPISCOPIA (BIHOR). În 1273, era proprietate comună a episcopului orădean şi a Capitlului. În 1284, aici se redactează un document semnat de episcop şi de voievodul Transilvaniei. În 1291-1294, trebuia să ducă la Cetatea Finiş 84 câble de grâu şi tot atât ovăz bun. La 15 ianuarie 1319 este menţionat Petru, preotul bisericii din *Pyspuky.*[12] Pe dealurile cu vie din apropiere, aveau posesiuni şi particulari.[13] A fost reşedinţa de vară a episcopului catolic de Oradea. În 1402 avea statut de târg (*oppidum*). Din 1467 era posesiune numai a Episcopiei.[14]

· SÂNTION, la vest de Oradea. În 1215, 1229, 1235: *monasterium S. Joannis Baptiste* (Mănăstirea Sfântului Ioan Botezătorul). Prima menţiune a abaţiei (1215) este în legătură cu stăpânirea ce o avea asupra satului *Dusnok*, aşezare dispărută. Din 1249, mănăstirea a fost preluată de ordinul cistercit fiind subordonată, pe rând, abaţiilor din Savnik (Slovacia) apoi, din 1259 celei din Plass (Moravia). În 1282 apare numele familiei Szentjánosi („de Sântion") din

[1] Györffy 1963, p.691.
[2] Jakó 1940, p.383
[3] Bunyitay 1886, p.33.
[4] Györffy 1963, p.686.
[5] Bunyitay 1886, p.32.
[6] Bunyitay p.33.
[7] Györffy 1963, p.669.
[8] *Ibidem*, p.605.
[9] Jakó 1940, p.383; Györffy 1963, p.648.
[10] Bunyitay 1886, p.31.
[11] *Ibidem*, p.32.
[12] *DIRT* veac.XIV, I, p.306.
[13] Bunyitay 1886, p.32., Györffy 1963, p.655-656.
[14] Csánki I 1890, p.599.

LEGENDĂ

- Reţea de străzi înainte de 1241
- Adăugiri ulterioare

1. Şanţul cetăţii
2. Biserica Sf. Maria
3. Curtea palatului episcopal catolic
4. Mănăstire a franciscanilor

Oradea la începutul secolului al XIV-lea
(După Györffy, 1966)

Scanned by CamScanner

neamul Hontpázmány, ceea ce înseamnă că ei erau stăpânii așezării. Vechiul loc al satului era pe malul drept al Crișului.[1]

· IOȘIA, la sud-vest de Oradea. În 1261, *possessio Ewsy* era proprietate comună a lui Gavril, fiul lui Rafael, și Rafael, fiul lui Toma. În 1324 este menționată ca fiind lângă orașul Oradea, pe râul Criș (*possessio Eusi... prope civitatem Waradiensem iuxta fluvium Crissii*).[2]

· SELEUȘ, la sud de Cetatea Oradiei. În 1213: *villa Sceleus*, 1273: *villa Zewlews*, adică satul *Podgoria*. În 1273 era posesiune comună a Episcopiei și Capitlului. Trei ani mai târziu, satul a fost donat de Ladislau IV Cumnaul Episcopiei, astfel ca udvornicii ce locuiau aici să facă serviciul de clopotari (*officium pulsatorium*) și să fabrice ceară pentru lumânări. O parte din ei trebuia să servească Episcopiei cu arma. În 1288, în mijlocul satului, pe apa *Heuyo*, iobagul Zoloch al canonicului custode de la Capitlu, avea o moară, împreună cu fiii lui Damyan. În 1279, regele a ținut aici o Dietă parțială pentru șapte comitate.[3] În 1291, așezarea trebuia să ducă în Cetatea Finiș, 30 câble de făină bună.[4] Din veacul al XIV-lea purta numele de *Kusztoszfalva* („satul Custodelui") deoarece era proprietatea canonicului custode de la Capitlul orădean.[5] În conscrierea din 1552 apar două localități distincte: Seleușul, aparținând episcopului și Kustosfalva a lui Joannes Perleky.[6]

Statutele Capitlului orădean menționează și două vămi ale porților orașului, ce se luau în Ulița Veneția, deci în Velența și în Ulița Vămii (*tributa...portarum dicte civitatis in vico Veneția et in vico Wamwcza exigi consueta*).[7] Actuala Str. Sucevei s-a numit până în pragul secolului XX, str. Casa Vămii (*Vámházutca*).

La 1374, într-un loc neprecizat, se afla și un loc de vânzare a peștelui, probabil lângă Criș, numit *Pyntheker locus* („locul de vinerea"), ale cărui venituri erau ale decanului Capitlului.[8] În 1446 se face referire la *Pentekhel vicus*, iar în 1599, Pentekhely vicus.[9] Cronica lui Szálardi, orădean ce a trăit în prima jumătate a secolului al XVII-lea, precizează locul unde se afla acest *Pentekhely*: în fața porții principale a cetății, deci Piața Mare de mai târziu.[10]

Este caracteristică pentru evoluția orașului această frecventă transformare din *locus* în *vicus*. Un rol determinant în creșterea importanței spirituale, dar și economice, a Oradiei l-a avut privilegiul acordat, la 25 august 1401, de papa Bonifaciu IX, catedralei din cetate, pe care a ridicat-o la rangul Bisericii *San Marco* din Veneția și al Bisericii *Santa Maria Portiuncula* din Assisi, permițând credincioșilor să vină aici în pelerinaj.[11]

Astfel, începutul veacului al XV-lea a însemnat creșterea anuală a afluenței pelerinilor, dar și a negustorilor și meșteșugarilor, care-și vindeau singuri produsele sau le confecționau la fața locului stabilindu-se cu timpul aici.

Târgurile Oradiei au fost foarte căutate în Evul Mediu și ele aduceau importante venituri mai ales Capitlului care deținea dreptul aproape exclusiv al vămuirii. Cât de acerbă a fost lupta pentru veniturile vămilor de târg reiese din diferendul dintre negustorii a trei mari orașe din Transilvania - Sibiu, Cluj, Brașov - și Capitlul orădean, în timpul lui Matei Corvin. În baza diplomei privilegiale a lui Andrei II, din 1224, care le asigura negoțul liber în țară, au refuzat să se supună vămuirii la Oradea. Capitlul le-a arătat scrisoarea din 1203 a regelui Emeric, deci o scrisoare mai veche decât cea a negustorilor transilvăneni, care acorda două treimi din vămi Bisericii din Oradea și care a fost apoi confirmată de regii Bela IV (1261), Ștefan V (1262), Ladislau IV (1277), Carol Robert de Anjou (1322 și 1323). Ludovic I, fiul și urmașul lui Carol Robert, nu numai că a întărit privilegiul, dar a adăugat și cealaltă treime rămasă (1343). La data desfășurării litigiului, trei erau târgurile principale în Oradea: *Olosig (Olazij)*, *Orașul Nou (Nova villa)* și *Sf. Laurențiu (Sanctus Laurentius)*.[12]

---

[1] Györffy 1963, p.667-668.
[2] Györffy 1963, p.649-650.
[3] *Ibidem*, p.627-673,685; Bunyitay III 1884, p.427.
[4] *DIRT* veac.XIII, II. p.337.
[5] Bunyitay III 1884, p.427; Csánki I 1890, p.625.
[6] ASO, *Fond C, Instrumenta Litteralia*, fasc.II, f.17.
[7] Bunyitay 1886, p.55-56.
[8] *Ibidem*, p.65.
[9] Jakó 1940, p.382.
[10] Szalárdi 1980, p.416.
[11] Balogh II 1982, p.41.
[12] Teleki XII 1857, p.15-21.

În cele din urmă, reprezentanţii oraşelor transilvănene căzură de acord să dea două treimi din vamă, însă numai potrivit unui tarif pe ţară. Dar Capitlul orădean, referindu-se la scrisorile regale amintite, cerea vama întreagă şi potrivit vechiului obicei.[1] Ca urmare, cazul ajungând la Matei Corvin, acesta prin diploma din 3 iulie 1477, a hotărât să mute târgurile Oradiei la Debreţin, interzicând tuturor locuitorilor şi negustorilor din oraşele liber crăieşti, sub pedeapsa sechestrării tuturor bunurilor, să-şi mai ducă mărfurile la Oradea.[2] Această măsură era deosebit de aspră, ea afectând nu numai interesele Capitlului, ci şi pe cele ale locuitorilor oraşului. De aceea, îndată ce Capitlul a anunţat că acceptă cuantumul de vamă fixat de rege, la 17 februarie, a restabilit la Oradea târgurile desfiinţate.[3] Palatinul a şi fixat condiţiile: Capitlul trebuie să se mulţumească cu două treimi din vamă, iar tarifele au fost stabilite chiar în acelaşi document.[4]

Însă, problema vămilor orădene nu s-a rezolvat deoarece, la 1526, saşii se plâng că la trecerea lor prin Oradea, din porunca episcopului şi Capitlului, li se descarcă mărfurile, li se confiscă şi, uneori, sunt împiedicaţi să-şi continue drumul.[5]

Dacă până în veacul al XV-lea privilegiile regale au fost acordate mai ales Episcopiei şi ele s-au reflectat doar indirect asupra aşezărilor din jurul cetăţii Oradea, de la sfârşitul acestui veac, oraşul începe să intre tot mai mult în sfera de referinţă a documentelor privilegiale. Începutul a fost oferit de temerara incursiune otomană din 7 februarie 1474, când oştile lui Ali Oglu Malcovici, begul de Semendria (Smederevo, în Serbia), au atacat Oradea. *Chronicon Dubnicense* arată că, profitând şi de absenţa lui Matei Corvin, aflat într-o expediţie în sudul Poloniei, atacatorii au năvălit în zorii zilei şi au distrus foarte bogatul oraş (*civitatem illam opulentissimam Waradiensem*) luând în robie „cetăţeni şi locuitori ai acestui pământ".[6]

Pentru a grăbi repopularea părţilor orădene, deja la 16 aprilie 1474, Matei Corvin, la cererea mai marilor săi sfătuitori şi a locuitorilor din *Olosig*, *Vadkert* (Sfântul Laurentiu) şi *Velenţa* a hotărât ca cetăţenii acestor oraşe să fie scutiţi de plata tricesimei (taxa vamală luată după mărfurile introduse în târg), peste tot pe teritoriul Ungariei, din toate categoriile de produse.[7] Documentul a fost reîntărit, la 18 mai 1553, şi de către regele Ferdinand I de Habsburg.[8] Dar cel mai important gest al lui Ferdinand faţă de locuitorii oraşului Oradea a fost scoaterea lor de sub dreptul de judecată al militarilor din cetate, de acum aceştia fiind răspunzători numai în faţa scaunului propriu de judecată.[9] Câteva zile mai târziu, la 29 mai 1553, acelaşi suveran a îngăduit locuitorilor să-şi vândă liber vinurile proprii, produse în podgoriile de pe dealurile Oradiei.[10]

V. UMANISM ŞI RENAŞTERE LA ORADEA. FILIERA ITALIANĂ

1. Primele contacte

În timpul regelui Carol Robert de Anjou (1308-1342) şi a fiului său, Ludovic cel Mare (1342-1382), care au adus din patria lor italiană gustul pentru rafinamentul acestei culturi, Oradea cunoaşte ca oraş şi sediu episcopal catolic o primă perioadă de înflorire. Celor doi suverani angevini, promotori intransigenţi ai statului centralizat, în faţa unei nobilimi încă având tendinţe puternic centrifuge, li se datorează relansarea cultului lui Ladislau cel

[1] Bunyitay II 1833, p.290-291.
[2] Teleky XII 1857, p.26-28.
[3] *Ibidem*, p.53-55.
[4] Bunyitay 1883, p.292.
[5] *Ibidem*, p.292.
[6] I. Lupaş , „ *Cronicon Dubnicense*" despre *Ştefan cel Mare* în *Studii, conferinţe şi comunicări istorice*, vol.IV, Sibiu, 1943, p.6-7; Gyalókay Jenö, *Mátyás király a hadszervezö és hadvezér* (Regele Matei ca organizator şi conducător de oaste), în *Mátyás király. Emlékkönzv születésének ötszázéves fordulójára* (Regele Matei. Carte memorială cu prilejul aniversării a cinci sute de ani de la naşterea sa), vol.I, Budapesta, f.a., p.260-261.
[7] Lakos 1904, p.70-72.
[8] *Ibidem*, p.75-76.
[9] *Ibidem*, p.73-74.
[10] *Ibidem*, p.76-77. Aceste documente au fost publicate şi de Palugyay 1853, p.289-294.

Sfânt, un fel de Digenis Akritas, mereu de strajă la hotare. Luptele duse împotriva tătarilor în anii 1343-1345 de către Ludovic de Anjou erau asemănate cu expediţiile încununate de succes ale regelui divinizat, împotriva pecenegilor. Încep să fie menţionate primele legende, încurajate şi de atitudinea suveranului Ludovic care, în 1352, după războiul victorios din Răsărit, vine la Oradea pentru a se reculege în faţa mormântului lui Ladislau.[1] Este perioada de redactare a Statutelor Capitlului orădean, când se încearcă stabilirea unei ordini în raporturile economice interne, atât ale statului, cât şi ale Bisericii.

Unul dintre apropiaţii lui Carol Robert a fost episcopul orădean Andrei Báthori (1329-1345), care, în 1333, l-a însoţit în călătorie pe suveranul Ungariei în Italia, cu ocazia unei vizite protocolare prilejuite de logodna fiului mai mic al lui Carol Robert, Andrei, cu Johanna, fiica regelui Neapolului.

Andrei Báthori a iniţiat lărgirea noii catedrale din cetate care, fără îndoială, a fost împodobită de pictori şi sculptori italieni. Între ei trebuie să fi lucrat si vestitul pictor dominican Tommaso da Modena, probabil îndată după 1357, când Carol al IV-lea l-a chemat la Praga şi unde a zăbovit câţiva ani. Este perioada când Capitlul orădean avea printre membrii săi canonici italieni ca: Bertrandus, episcop de Ostia (1338-1346), Boniohannes de Campello Firmanus (1342-1348) şi Ladislau de Eugubio (1345), acesta din urmă, fiul lui Andreas de Eugubio, medicul de curte al lui Carol Robert. Tot în acest timp, canonicii orădeni studiau în Italia, mai ales la Bologna, între aceştia îi amintim pe canoii-custozi, Ladislaus Georgii (1345) şi Gregorius (1356). S-ar putea ca şi acel Arnoldus Lapicidius (Arnold Pietrarul), menţionat într-un document din 1341 de Andrei Báthori, să fi fost un italian stabilit la Oradea.[2]

În preajma lui 1345, un alt episcop catolic orădean, Demetrius (1345 -1372), a călătorit în Italia ca sol al lui Ludovic cel Mare, în problema atât de spinoasă a pretenţiilor prinţului Andrei la tronul regatului Neapole. Încă înainte de a ajunge episcop, Demetrius a fost în misiune

"Sf. Gheorghe luptând cu balaurul", statuie a fraţilor Martin şi Gheorghe din Cluj, aflată la Praga

papală (*pontificale officium*) la curtea lui Nicolae Alexandru Basarab, domnul Ţării Româneşti, pentru a media în chestiunea păcii dintre Ludovic cel Mare şi fiul celui ce l-a învins la Posada, în 1330, pe Carol Robert de Anjou[3], voievodul Nicolae Alexandru.

Poate cu această ocazie s-a perfectat o căsătorie, realizată un deceniu mai târziu, cea dintre palatinul Ungariei, Ladislau, duce de Opulia, şi Elisabeta, una dintre fiicele lui Nicolae Alexandru. Această legătură matrimonială nu a durat mult căci, în 1374, Statutele Capitlului orădean menţionează un altar în catedrala din cetate, pus de palatin în onoarea Sf. Elisabeta, în amintirea soţiei sale înmormântată aici (*que ibi est sepulta*).[4]

În timpul lui Demetrius vin la Oradea doi renumiţi sculptori clujeni, Martin şi Gheorghe, fiii magistrului Nicolae, pictor din Cluj, care ridică, în 1370, statuile în bronz a trei regi canonizaţi: Ştefan I, Emeric şi Ladislau I. Lucrările

[1] Podhradczky II 1836, p.16.
[2] Balogh II 1982, p.33.
[3] Bunyitay II 1883, p.158.
[4] Bunyitay 1886, p.73. M. Holban, *Din cronica relaţiilor româno-ungare în secolele XIII-XIV*, Bucureşti, 1981, p.181-183 contestă că Nicolae Alexandru ar fi avut o fiică cu acest nume. În favoarea Elisabetei care s-ar fi măritat pe la 1356 şi ar fi murit în 1367 vezi şi Karácsonyi J, în *Convorbiri Literare*, 1910, p.1029. La fel Dejeu 1937, p. 96.

au fost amplasate, se pare, în fața catedralei episcopale din cetate.[1] Douăzeci de ani mai târziu, după ce, în 1373, au realizat la Praga admirabila statuie ecvestră a Sfântului Gheorghe ucigând balaurul, cei doi frați clujeni revin la Oradea și, din însărcinarea episcopului Zudar János (1383-1395), creează o lucrare de excepție pentru acea vreme: statuia ecvestră a regelui Ladislau (1390). Distruse toate de către turci în 1660, după cucerirea cetății, imaginea statuii ecvestre a rămas în descrierea unor contemporani care au văzut-o și admirat-o. Era în mărime naturală, aurită pe toată suprafața, comparabilă cu alte trei vestite opere sculpturale din Italia de atunci: statuia lui Marcus Aurelius Antonius de pe Capitoliul din Roma, statuia lui Gattamelata de la Padova și cea a condotierului Bartolomeo Colleoni din Veneția.[2]

Renașterea de factură italiană a fost mult încurajată la Oradea și datorită faptului că unii episcopi și înalți ierarhi ai Bisericii Catolice erau originari din peninsula italică. Seria acestora a fost deschisă de Ladislau Déméndi, originar din Neapole (1378-1382), dar care și-a luat numele după satul Déménd din comitatul Hont, din Ungaria, sat pe care l-au primit părinții săi de la rege.[3] El a avut o soartă asemănătoare cu fiul medicului Andreas Eugubio, ajuns și el în ierarhia ecleziastică la Oradea, dar nu până la cea de episcop.

Lui Demetrius i-a urmat, în secolul al XVI-lea, Andrea Scolari, supranumit și Florentinul (1409-1426), văr cu Filippo Scolari (Pippo de Ozora), sfetnic al lui Sigismund de Luxemburg și Comite de Timișoara. Andrea a fost considerat ca o perfectă încarnare a spiritului renascentist, un prelat demn de perioada care a rămas în istoria papalității sub numele de „pontificatul de aur". Episcopul s-a folosit de artiștii italieni aflați în mare număr la curtea vărului său, a zidit capele, a ridicat altare, împodobindu-le cu cele mai luxoase decorații. Grija față de tot ceea ce era element component al culturii s-a manifestat și în domeniul preocupărilor față de carte. Se pare că el este primul care a constituit la Oradea un spațiu anume pentru bibliotecă. Aceasta ca urmare a unui incendiu provocat, în sacristia ce o adăpostea până atunci, de o lumânare uitată arzând. Fondul de cart cu volumele ce i-au fost adăugate a fost într-o capelă mai bine izolată și dat în unui canonic.[4]

Piatra de mormânt a lui Andrea Sco

Andrea Scolari era atât de m palatul său episcopal încât scrisorile și l cu formula nemaifolosită până atunc Oradea, în palatul nostru episcopal" sa noastră de reședință" (*datum Warad episcopali palatio, in sala nostrae habi*

La 31 martie 1412, a venit în pe Oradea Vladislav Iagello, regele

[1] Avram, Godea 1975, p.24-25.
[2] Szamosköti 1981, p.153.
[3] Bunyitay I 1883, p.204.
[4] Jakó 1977, p.40-41.
[5] Bánfi 1940, p.828.

au fost amplasate, se pare, în fața catedralei episcopale din cetate.[1] Douăzeci de ani mai târziu, după ce, în 1373, au realizat la Praga admirabila statuie ecvestră a Sfântului Gheorghe ucigând balaurul, cei doi frați clujeni revin la Oradea și, din însărcinarea episcopului Zudar János (1383-1395), creează o lucrare de excepție pentru acea vreme: statuia ecvestră a regelui Ladislau (1390). Distruse toate de către turci în 1660, după cucerirea cetății, imaginea statuii ecvestre a rămas în descrierea unor contemporani care au văzut-o și admirat-o. Era în mărime naturală, aurită pe toată suprafața, comparabilă cu alte trei vestite opere sculpturale din Italia de atunci: statuia lui Marcus Aurelius Antonius de pe Capitoliul din Roma, statuia lui Gattamelata de la Padova și cea a condotierului Bartolomeo Colleoni din Veneția.[2]

Renașterea de factură italiană a fost mult încurajată la Oradea și datorită faptului că unii episcopi și înalți ierarhi ai Bisericii Catolice erau originari din peninsula italică. Seria acestora a fost deschisă de Ladislau Déméndi, originar din Neapole (1378-1382), dar care și-a luat numele după satul Déménd din comitatul Hont, din Ungaria, sat pe care l-au primit părinții săi de la rege.[3] El a avut o soartă asemănătoare cu fiul medicului Andreas Eugubio, ajuns și el în ierarhia ecleziastică la Oradea, dar nu până la cea de episcop.

Lui Demetrius i-a urmat, în secolul al XVI-lea, Andrea Scolari, supranumit și Florentinul (1409-1426), văr cu Filippo Scolari (Pippo de Ozora), sfetnic al lui Sigismund de Luxemburg și Comite de Timișoara. Andrea a fost considerat ca o perfectă încarnare a spiritului renascentist, un prelat demn de perioada care a rămas în istoria papalității sub numele de „pontificatul de aur". Episcopul s-a folosit de artiștii italieni aflați în mare număr la curtea vărului său, a zidit capele, a ridicat altare, împodobindu-le cu cele mai luxoase decorații. Grija față de tot ceea ce era element component al culturii s-a manifestat și în domeniul preocupărilor față de carte. Se pare că el este primul care a constituit la Oradea un spațiu anume pentru bibliotecă. Aceasta ca urmare a unui incendiu provocat, în sacristia ce o adăpostea până atunci, de o lumânare uitată arzând. Fondul de carte răma[s] cu volumele ce i-au fost adăugate a fost instala[t] într-o capelă mai bine izolată și dat în custodi[a] unui canonic.[4]

Piatra de mormânt a lui Andrea Scolari

Andrea Scolari era atât de mândru de palatul său episcopal încât scrisorile și le încheia cu formula nemaifolosită până atunci „dat în Oradea, în palatul nostru episcopal" sau „în casa noastră de reședință" (*datum Warad in nostro episcopali palatio, in sala nostrae habiationis*).[5]

La 31 martie 1412, a venit în pelerinaj la Oradea Vladislav Iagello, regele Poloniei,

[1] Avram, Godea 1975, p.24-25.
[2] Szamosköti 1981, p.153.
[3] Bunyitay I 1883, p.204.
[4] Jakó 1977, p.40-41.
[5] Bánfi 1940, p.828.

însoțit de Sigismund de Luxemburg, regele Ungariei, poposind aici mai bine de două săptămâni, găzduiți în fastuosul palat episcopal.[1] Cu o numeroasă suită în care se aflau și foarte mulți orășeni, Andrea Scolari a participat la conciliul de la Constanza (1417), unde orădenii au avut ocazia să ia contact direct cu umanismul italian și splendorile unei civilizații în plină formare. Curtea episcopului orădean a ajuns să fie compusă aproape în exclusivitate din conaționalii săi, astfel că, atunci când în ianuarie își dicta testamentul, martorii prezenți în număr de șapte, erau toți italieni. Executor testamentar l-a numit pe Filippo Scolari, Comitele de Timiș. Referitor la înmormântarea sa, precizează că vrea să fie depus „în catedrala din Oradea lângă altarul pe care voiesc a-l construi și ridica". N-a mai apucat însă edificarea acestui altar deoarece, la 18 ianuarie, s-a stins din viață. Însemnata avere strânsă la Oradea a lăsat-o, în parte, Ordinului Minoriților, Augustinilor, Clarisselor și casei săracilor de aici. În orașul său natal a întemeiat, împreună cu vărul său, Matteo Scolari, canonic orădean și el, o mănăstire pe care a dotat-o cu bani. La această mănăstire, din acești bani s-a realizat, după planurile lui Brunelleschi, *Oratorio degli Scolari agli Angeli* care a rămas până azi sub forma unui corp distinct de clădire.

Câteva luni mai târziu putem intui și motivele pentru care Andrea a ținut să ajute cu bani călugărițele clarisse ce-și aveau reședința în Oradea, în cartierul Velența. În timpul episcopatului său, Scolari a schimbat cursul pârâului Peța lăsând morile acestui ordin „pe uscat" privându-l astfel de importante beneficii.[2]

În prima jumătate a veacului al XV-lea personalitatea lui Andrea Scolari a atras la Oradea numeroși italieni de renume: canonicul, apoi prepozitul Conradus de Cardinis de Florentia (1411-1421), canonicul Cargniani de Scolaribus (1420), amintitul Matteo Scolari. La Curtea lui Andrea îi întâlnim pe Jeronimus de Sancto Miniato, *„artium et medicine doctor"*, Alessandro Antonii de Florentia, *medicus*, și pe mulți alții. Dese sunt în documente precizările din dreptul unor nume de orășeni care menționează că locuitorul respectiv este cetățean italian (*cives Italicus*).[3]

Pe străzile Oradiei din veacul al XV-lea probabil că vorbirea italiană era un aspect obișnuit, făcea parte din însuși peisajul etnic citadin, la care se adăuga mediul arhitectonic ecleziastic și laic de aceeași factură. Umanismul orădean n-a fost, deci, limitat numai la curtea episcopală, nu era destinat numai unor inițiați, ci, întocmai ca și în Italia, a pătruns în mediul orășenesc influențând modul de a fi al burgheziei meșteșugărești și negustorești. Aceasta este prima mare perioadă de pătrundere a umanismului, a celui de factură italiană în Oradea, în această urbe cunoscută la Florența sau Veneția sub numele de *Varadino*.

2. „Vârsta de aur"

Prima jumătate a veacului al XV-lea este dominată de prezența de scurtă durată a trei italieni în fruntea episcopatului orădean. Primul dintre ei, Giovanni de Milanesi da Prato, n-a stat nici un an în scaunul episcopal. Era doctor în drept canonic. Și-a abandonat cariera universitară pentru a intra în serviciul lui Sigismund de Luxemburg care, după ce l-a trimis în diferite misiuni cu caracter diplomatic, l-a răsplătit cu dieceza orădeană. Deja în 1414 - 1415 el se afla la conciliul de la Constanza între reprezentanții universităților, unde a apărut cu o suită strălucitoare de zece însoțitori.[4] Singurul act ce s-a păstrat, emis de cancelaria sa, a fost cel din 13 decembrie 1426, dat la cererea lui Petru, fiul lui Gheorghe, voievodul român de Gepiș (Bihor), prin care se reconfirmă documentul din 1411 cu privire la recunoașterea instituției voievodale românești în această zonă.[5] Prin acest episcop, Oradea a beneficiat de un universitar de elită.

La scurtă vreme după instalare, Giovanni de Milanesi este înlocuit de rege, probabil pentru vreun act de „hiclenie", înlocuire însoțită de prinderea lui Corrado, prepozitul de Oradea (Conradus de Cardinis, amintit mai sus), italian și el. În această perioadă, prin anii 1439-1440, canonicul lector Vépi Péter, reorganizează școala capitulară creând o fundație în favoarea

[1] J. Dlugoss, *Historiae Poloniae Libri XII*, Lipsiae, 1711, p.326; Dejeu 1937, p.94.
[2] Balog II 1982, p.45.
[3] *Ibidem*. P.43-44, 46.
[4] Bunyitay I 1883, p.245.
[5] *Ibidem*, p.247.

învățăceilor de aici. El întemeiază și un spital cu hramul Sf. Spirit.[1]

Bunele tradiții ale culturii italiene au fost continuate în timpul a doi episcopi ce au urmat: Giovanni de Curzola (1435-1438)[2] și Giovanni de Dominis da Arbe (1440-1444). Primul a păstorit la Oradea într-o perioadă deosebit de dificilă, când ideile husitismului au pătruns până în aceste părți prin venirea unor adepți cehi și prin priza ce a avut-o această concepție în rândul oamenilor simpli. Se știe că starea de spirit creată în Transilvania a dus la izbucnirea răscoalei din 1437, rămasă în istorie sub numele de *răscoala de la Bobâlna*. Pentru a limita pătrunderea ideilor husite, episcopul Giovanni l-a adus la Oradea pe un confrate din ordinul franciscanilor, pe Jacoppo de Monte Brandono, al cărui zel a dus, în cele din urmă, la eradicarea acestei erezii.[3] Singurul document rămas de la Giovanni de Curzola este cel din 18 ianuarie 1435, cu referire la casa din Velența a unui oarecare *Zenyth, cives italicus*, deci un cetățean italian, locuitor al Oradiei.[4] l-a urmat, dar nu imediat, Giovanni de Dominis (Dominici), care a fost mai întâi episcop de Segna (1432-1440), apoi a păstorit la Oradea începând din 1440. Ambele demnități le-a obținut în urma bunelor servicii prestate sub trei regi: Sigismund de Luxemburg, Albert și Vladislav I. Papa Eugeniu al IV-lea și-a pus în gând să-l ridice la rangul de cardinal, dar episcopul a murit în cruciada de la Varna (1444), în calitate de comandant al banderiei episcopale orădene.[5] Sub steagul său au luptat voievozii români din Remetea (Bihor).[6]

Episcopul Giovanni de Dominis a fost în strânse relații cu personalități ale vieții spirituale din peninsula italică. Legăturile s-au stabilit fie cu ocazia soliilor îndeplinite în principalele centre de acolo, fie cu ocazia călătoriilor unor personalități italiene prin răsăritul Europei. Dintre toți se detașează cardinalul Giuliano Cesarini (1398-1444), cu care a fost prieten până la moarte[7], amândoi găsindu-și sfârșitul la Varna.[8] A fost în permanentă legătură epistolară cu Ambrogio Traversari care, în scrisorile sale, îi conferă cea mai înaltă stimă, cu Pier Paolo Vergerio, care s-a stabilit în Ungaria. Francesco Barbaro îi scrie că regretă că nu l-a întâlnit cu ocazia unei călătorii în aceste părți, iar Giorgio da Trebisonda îi trimite o descriere a sosirii solilor etiopieni la Florența.[9]

În timpul episcopatului său, Oradea devine centru de întâlnire și de discuții savante între mari umaniști ai timpului, între care și Grigore de Sanock. Episcopul Dominis a reglementat, prin 1444, procedura de judecată a românilor din părțile Beiușului, consfințind vechile tradiții și dându-le o recunoaștere oficială. Acest document de mare importanță a fost întărit apoi în 1503 de episcopul Szatmári György, în 1519 de Perenyi Ferenc, în 1548 de către episcopul Martinuzzi, iar în 1558 de regina Isabella.[10]

Cea mai impresionantă personalitate a Renașterii din Europa centrală a acestei vremi a fost episcopul Ioan Vitez de Zredna, exemplu de om având toate preocupările importante ale epocii sale, un strălucit mecenat. A fost contemporan și îndrumător al primilor pași în ale învățăturii, al lui Matei Corvin. El însuși se pare că a studiat în Italia.[11] La început prepozit al Capitlului (1442-1445), apoi episcop (1444-1465), a avut o prezență neobișnuit de lungă la Oradea. Din acest punct de vedere el nu a fost depășit decât de episcopul Demetrius, care a păstorit 27 de ani.

Este sigur că asupra lui Vitez a avut o influență benefică personalitatea lui Giovanni de Dominis, care a fost episcop înaintea sa și de la care a învățat să prețuiască rafinamentul științelor și artelor, frecventând același mediu de oameni învățați.[12] În timpul său, curtea episcopală a fost un loc de întâlnire nu numai pentru italieni, ci și pentru învățații de alte nații:

[1] *Ibidem*, 254.
[2] *Ibidem*, 257-261.
[3] *Ibidem*, 259
[4] *Ibidem*, 261; Balogh II 1982, p.46.
[5] Bunyitay I 1883, p.265.
[6] Borcea 1982, p.147.
[7] Bánfi 1940, p.829
[8] M.Guboglu, *Românii în bătălia de la Varna (10 nov.1444) după izvoare turco-islamice și europene*, în *Revista Arhivelor*, vol.XLVII, nr. 3, 1985.
[9] Bánfi 1940, p.829.
[10] Bunyitay II 1883, p.301-302, 304; Borcea 1982, p.143.
[11] Balogh II 1982, p.47.
[12] Bánfi 1940, p.830.

polonezul Grigore de Sanock, Nicolaus Lassocki, cipriotul de formație bizantină Podocatharo, dalmatul Nicolaus Machinensis. Se constituise aici un adevărat *„Literarum asylum "*, cum îl numește biograful lui Grigore de Sanock.[1] Între aceștia s-a aflat și Marzio Galeotti (1427-1497), umanistul italian de la curtea lui Matei Corvin. Acesta i-a dedicat lui Vitez lucrarea *Liber de homine* în prefața căreia scria: *„învățații care trăiau risipiți se adunau în grupuri mari la el, ca la un părinte al științelor"*, iar Georgius Peuerbach a scris un tratat de geometrie la cererea episcopului orădean. Gaspare Tribracco, poetul din Ferrara, și-a dedicat eclogele lui Vitez.[2]

Ioan Vitez a beneficiat de prietenia lui Enea Silvio Piccolomini (1405-1464) ajuns papă sub numele de Pius al II-lea, cu care a purtat corespondență.[3]

Este știut că umanistul italian s-a referit și la români, pe care îi considera descendenți ai romanilor. Opera sa, cunoscută sub titlul *Cosmographia,* a circulat în epocă, din ea inspirându-se în scrierile lor și o serie de călători care au trecut prin țările române.[4]

Pasiunea deosebită pentru carte a fost subliniată în nenumărate rânduri.[5] În acest domeniu Vitez a apelat chiar la locul de unde cartea umanistă și-a pornit influența covârșitoare asupra Europei, devenind client al editorului și librarului florentin, Vespassiano da Bisticci.[6] Această pasiune deosebită a fost cântată de Janus Pannonius, primul mare creator de poezie renascentistă în această parte a Europei, care, după ce a petrecut o vreme la curtea episcopală din Oradea își ia rămas bun de la biblioteca acesteia cu versurile:

Bibliotecă, bun rămas, venit-a ceasul
Și voi faimoase cărți ale anticilor iubiți,
Patara părăsind-o, aici trăiește Phoebus;
Iar Muzele, ale poeților ocrotitoare sacre,
Castilia acuma nu o mai îndrăgesc."[7]

Oradea se consacră în anii lui Vitez ca un centru de mare importanță al culturii renascentiste. Aici și-a înălțat observatorul astronomic vestitul fizician al universității vieneze, Georg Peuerbach (1423-1461), punând meridianul zero la Oradea și calculând de aici eclipsele solare și lunare în vestitele sale „tabele orădene" (*tabulas Varadiensis*). Nu se poate tăgădui influența umanistă a lui Vitez asupra lui Matei Corvin. Regele citea aceleași cărți, avea aceleași preferințe întru ale culturii, era adeptul acelorași forme ale vieții spirituale ca și episcopul orădean.[8]

Plecarea lui Vitez de la Oradea a însemnat sfârșitul unei etape în viața spirituală a orașului și, cu siguranță, o văduvire a patrimoniului său cultural. Când marii mecenați plecau, ei luau tot ceea ce considerau că îi reprezenta. Așa a ajuns vestita bibliotecă a Episcopiei orădene risipită în marile centre ale Europei, devenind mesageră a unei civilizații ce a înflorit odinioară și pe malurile Crișului Repede.

3. Epigonii

Urmașii lui Ioan Vitez de Zredna în scaunul episcopal nu s-au mai ridicat nici unul la nivelul acestuia, chiar dacă unii dintre ei au continuat vechile tradiții renascentiste. Legăturile cu Italia au rămas însă preponderente.

Se remarcă Ioan Filipecz Pruis, episcop între anii 1476-1491, de origine moravă (*natione Moravus*) și despre ai cărui părinți se spunea că fuseseră adepți ai ereziei husite. Acesta, în 1488, a tipărit, la Brno, cronica lui Thuróczi János, împreună cu poemul *Carmen miserabile* al lui Rogerius, al cărui manuscris se păstrase la Oradea, în arhiva Capitlului.[9] Se pare că a întreținut strânse legături cu Lodovico Sforza, marele duce de Milano și, prin el, a invitat la Oradea pe milanezul Paolo Lantero, vestit om de litere italian.[10] A fost diplomatul preferat al lui

---

[1] *Ibidem*, p.831.
[2] Fraknói 1873, p.237-238.
[3] *Vitéz János nagyváradi püspök politikai beszédei és Aeneas Sylvius Piccolomini Vitéz Jánoshoz intézett levelei, 1453 - 1457* (Cuvântările politice ale lui Ioan Vitéz, episcop de Oradea Mare și scrisorile lui Aeneas Sylvius de Piccolomini către Ioan Vitéz, 1453-1457), Budapest. 1878, 41 p.; A.Pór, *Enea Silvio de Piccolomini viszonya Magyarországhoz* (Raporturile lui Enea Silvio de Piccolomini cu Ungaria) în *Budapesti Szemle,* XVI, 1878, p.225-260.
[4] *Călători străini* I 1968, p.470.
[5] Jakó 1977, p.44-54.
[6] Bánfi 1940, p.830; Jakó 1977, p.45,48.
[7] *Ibidem*, p.45-46.
[8] Bánfi 1940, p.830.
[9] Bunyitay I 1883, p.318.
[10] Bánfi 1940, p.831.

Matei Corvin și în această calitate a vizitat Urbino, Roma (1482), Neapole (1476), Milano (1487). Cea mai importantă din aceste misiuni a fost cea de la Neapole, din 1476, când a însoțit de acolo pe Beatrice, viitoarea soție a lui Matei Corvin.[1] Murind regele său protector, s-a retras din demnitatea episcopală la o mănăstire din Cehia.[2]

Un cărturar renascentist, format în școala italiană, a fost și eremitul augustin Váradi János, care a studiat, cu începere din 1455, la Florența. Aici s-a împrietenit cu Marsilio Ficino, cel ce va ajunge mai târziu un reprezentant de seamă al neoplatonicismului. Váradi a fost atras tot mai mult de literatură și, în special, de poezie.[3]

La sfârșitul veacului al XV-lea, călugărul dominican Petrus Ransanus, din 1478 episcop de Luceria, în Italia, este trimis în ambasadă la Matei Corvin. Cu această ocazie trece prin Oradea (pe la 1488), pe care o descrie în culori deosebit de favorabile, fiind entuziasmat de cele văzute. L-a impresionat, mai ales, Cetatea Oradiei cu zidurile sale uriașe, cu turnurile și locuințele spațioase, pe măsura celui ce le-a edificat și înzestrat cu odoare. Pe lângă acestea, călătorul a remarcat cărțile numite *graduare* și *antifonare*, minunat împodobite, încât păreau a fi din biblioteca unui rege deosebit de bogat.[4]

Un bibliofil cu gusturi rafinate a fost episcopul Kálmáncsehi Domokos (1495-1501), care a pus să i se execute numeroase cărți de cult cu ornamentații de o certă valoare artistică. Între cei ce au lucrat la curtea sa a fost și Franciscus di Castello Ithallico de Mediolano care i-a realizat un *Breviar*.[5]

Episcopul Szatmári György (1501-1505) se trăgea dintr-o bogată familie de negustori, înrudită cu vestita familie Thurzó, care domina comerțul și finanțele Europei centrale din acea vreme. Pentru îmbogățirea bibliotecii sale, episcopul Szatmári a stabilit legături cu cei doi mari editori și librari, Giordano și Aldo Manuzio. La acesta din urmă a tipărit lucrarea lui Cicero, *Epistolae familiares*, iar florentinul Giovanni Boccardi i-a ornamentat un *Breviar*. I-au dedicat cărți Gian Antonio Modesto din Umbria (*Oratio de nativitate domini* și *Ulisse*), bolognezul Giovanni Batista Pio (*In carum Lucretium poetam Comentarii*) și Celio Calcagnini din Ferrara (*De Concordia*).[6]

Piatra de mormânt a lui Thurzó Zsigmond

La 21 septembrie 1503, episcopul Szatmári a reconfirmat vechile privilegii ale protopopului Dan din Seghiște prin care, el și preoții săi români, erau scoși de sub jurisdicția Episcopiei orădene, drept mai vechi care reieșea și „din scrisorile predecesorilor noștri" (*ex litteris antecesorum nostrorum*).[7]

Între 1460-1510, mulți canonici orădeni au studiat în Italia. Astfel, la Padova - 5, la Ferrara - 3, la Bologna - 6, la Roma - 2, la Perugia și Neapole, câte unul. Între cei ce au studiat la Padova a fost și episcopul Thurzó Zsigmond (1506-1512).[8]

[1] Bunyitay I 1883, p.341.
[2] Jakó 1977, p.55.
[3] *Ibidem*, p.28-29.
[4] *Călători străini* I, 1968, p.437-438.
[5] Bunyitay I 1883, p.332-343.
[6] Bánfi 1940, p.832.
[7] Bunyitay I 1883, p.349.
[8] Balogh II 1982, p.50-51.

Padovanul Antonio Gazio i-a dedicat una din lucrările sale (*De tuenda et proroganda viridi ac florida hominis inventa*), iar Aldo Manuzio l-a considerat ca pe un om care *„humanissimus sane et doctissimus, studiosissimus Ciceronis erat*".[1]

Thurzó a păstrat legătura cu predecesorul său, în scaunul episcopal, cu Szatmári György, și, împreună, cele cu Italia. Astfel, în 1501, când au reușit să obțină ediția de buzunar a operei lui Virgiliu și Horațiu, realizată de Aldo Manuzio s-au bucurat la gândul că, de acum, vor exista cărți mai ușor de mânuit, fiind posibilă luarea lor în plimbările folosite pentru discuții savante. Amândoi au scris editorului milanez cerându-i să editeze epistolele lui Cicero[2], dorință împlinită deja în anul următor.

În perioada episcopatului său a studiat la Oradea tânărul Nicolae Olahus (1493 -1568), vestitul umanist de origine română, os domnesc din stirpea voievozilor Țării Românești.[3] Sosit la Oradea, la vestita școală capitulară de aici, încă pe vremea lui Szatmári György, prin 1502 sau 1503 el a atras foarte repede atenția asupra sa. Thurzó l-a luat sub oblăduire, fapt rămas adânc imprimat în amintirea lui Olahus, care îl va numi și mai târziu tată adoptiv.[4] Episcopul orădean îi va facilita tânărului Nicolae numirea, prin 1510, ca paj al regelui Ungariei, Vladislav II.[5]

Aceasta este o perioadă deosebită de cea în care a trăit și a păstorit la Oradea Ioan Vitez. Pe atunci scrierile sfinte erau baza înțelepciunii, iar clasicii greci și romani dădeau numai forma și distincția exprimării. Acum, la nici un secol mai târziu, prelații vorbeau mai des despre Nemesis decât chiar despre Hristos, citeau mai cu sârg pe Plaut, Virgiliu și Epicur decât Sfânta Scriptură.[6] Așa cum se constata mai târziu, era vremea când episcopii stăteau mai des și purtau de grijă cu mai mult zel palatelor lor decât altarelor din catedrale. Rafinamentului culturii și artei i se adăuga un lux nemaiîntâlnit până acum la curțile episcopale. Se pare că, într-adevăr, circulația ideilor umaniste, pătrunderea renascentismului în mediul ecleziastic catolic a slăbit bazele sale, a îndepărtat pe clerici de la preocuparea și obligația lor fundamentală, de a fortifica permanent credința supușilor, pregătind, astfel, în bună măsură, succesul Reformei.[7] Toate aceste trăsături ale evoluției renascentismului au fost valabile și pentru mediul cultural de la curtea Episcopiei orădene.

Thurzó Zsigmond a refăcut palatul episcopal, care era gata în 1509, iar decorarea și mobilarea lui se va fi făcut după modelul palatelor venețiene, unde acesta a locuit mai multă vreme ca sol al lui Matei Corvin.

Interesantă a fost figura tânărului episcop Perenyi Ferenc (1513-1526), cel ce a căzut în bătălia de la Mohács (1526), care, pe lângă dragostea sa nemărginită față de literatură, a tânjit tot timpul de dorul de a vedea Italia. Pentru a-și atinge scopul a intrat în strânse relații cu vestitul umanist Celio Calcagnini din Ferrara, ajuns episcop de Agria (Eger).[8] Acesta i-a îndrumat pașii în educație (episcopul orădean nu împlinise 18 ani), fiindu-i părtaș la toate planurile tainice, între care și acela de a pleca în Italia, chiar cu riscul de a renunța la scaunul episcopal.

În 1526 a avut loc bătălia de la Mohács, care a constituit prologul căderii regatului feudal ungar și împărțirii sale între turci și habsburgi. În 1529, în cetatea de pe malul Crișului Repede funcționa ca prepozit Giovanni Bonzagno da Regio, fost guvernator al Episcopiei de Agria (1512), secretar și sol al lui Ioan Zápolya la Veneția (1527-1529).[9] Câțiva ani mai târziu, la Oradea, regele Ungariei dă titlu de noblețe pictorului italian Giovanni Antonio da Pordennone.[10]

Stabilit o vreme la Oradea, Ioan Zápolya a încercat să refacă aici strălucitoarea viață de

---

[1] Bánfi 1940, p.832.
[2] Bunyitay I 1883, p.357.
[3] Bejeu 1937, p.94.
[4] Jakó 1940, p.60.
[5] În legătură cu Nicolae Olahus vezi: I.Lupaș, *Doi umaniști români în secolul XVI*, în *Analele Academiei Române*. Memoriile Secțiunii Istorice, seria a III-a, tom.VIII, 1927-1928, p. 117-145; I.S.Firu și C.Albu, *Umanistul Nicolaus Olahus*. București,1968; *N.Olahus, Corespondență cu umaniștii batavari și flamanzi*, București, 1974. O bibliografie mai amplă vezi la L. Borcea, *Nicolaus Olahus la Oradea* în Biblioteca *"Gheorghe Șincai"* – Buletin Metodic, an 3, nr.1 (4), iunie 1993, p.51-52.
[6] Abel, J., *Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság* (Umaniști din Ungaria și lumea savantă dunăreană), Budapest, 1880, p.12.
[7] Bunyitay I. 1883, p.358.
[8] Bánfi 1940, p.832.
[9] Balogh I 1982, p.61.
[10] *Ibidem.*

curte de pe vremea Corvineştilor, ceea ce a reuşit numai în parte. Încă înainte de a se urca pe tron l-a adus ca secretar şi capelan pe Giovanni Stratileo da Trau, devenit apoi episcop de Alba Iulia. Concomitent, era secretar şi Antonio Veranzio da Sebenico, în timp ce Lazzaro da Zara era consultant în probleme militare.[1]

Pe la 1535, călătorul italian Francesco della Valle trece prin Oradea însoţindu-l pe Aloisio Gritti. Face acum o succintă descriere în care subliniază frumuseţea castelului şi a clădirii episcopale. Este interesantă informaţia cu privire la oraş, despre care el notează că este mic şi fără nici un fel de ziduri sau alte întărituri.[2]

Unul din ultimii episcopi catolici cu reşedinţa în Oradea înainte de triumful Reformei a fost Giorgio Martinuzzi (1534-1551), cunoscut în vremea sa sub numele de *Frater Georgius*, ridicat de la condiţia modestă de călugăr paulin, până la cea de cardinal. Sârb după tată (Utiesenovici), italian după mamă, figură interesantă, energică, mult contestată datorită aşa-zisei sale poziţii duplicitare câtă vreme a fost guvernator al Transilvaniei, încercând să menţină autonomia şi chiar independenţa Principatului în faţa tendinţelor acaparatoare ale celor două Imperii rivale: Otoman şi Habsburgic. A fost mare admirator al arhitecturii renascentiste lăsând posterităţii castelele de la Vinţu de Jos şi Gherla, ambele executate după planurile lui Domenico da Bologna.[3] Acesta a lucrat şi la Oradea şi se pare că planurile cetăţii în forma sa renascentistă sunt alcătuite de el.

Martinuzzi n-a fost un om al literelor, dar a purtat corespondenţă cu Paolo Giovio, care l-a imortalizat în opera sa istorică. Despre el vorbeşte şi Ascanio Centoro, care l-a vizitat la Oradea, fără să bănuiască intenţia stăpânului său, Aloisio Gritti de a-l asasina.[4]

Dispariţia lui Martinuzzi, în 1551, încheie o perioadă de prosperitate în viaţa spirituală a Oradiei. Renaşterea s-a stins încet, ca efect al propriilor transformări prin care a trecut. Din lumea generoasă a ideilor savante şi a grijii faţă de spirit şi morală, se trece pe neobservate în cea a ideilor pragmatice, la preocuparea cotidiană faţă de necesitatea de a supravieţui. În locul bibliotecii şi al şcolii începe să se cheltuiască tot mai mult pentru cetate şi pentru oaste.

Dintr-un oraş al Europei culturale, Oradea ajunge, la mijlocul veacului al XVI - lea un oraş al Europei militare şi politice. Se trasează frontiere, se câştigă şi se pierd bătălii, se solicită şi se iau decizii ce vor marca evoluţia oraşului de pe malurile Crişului Repede în secolele următoare.

VI. PERIOADA MARILOR OPŢIUNI (1526-1557)

Prima jumătate a veacului al XVI-lea a pus Oradea, prin poziţia geografică pe care o deţinea, în mijlocul unor evenimente care i-au silit pe mai marii oraşului să adopte atitudini şi să ia hotărâri de o deosebită însemnătate. Ele se refereau, în principal, la două chestiuni mari: apartenenţa oraşului şi, implicit, a comitatului a cărui reşedinţă era, la una din formaţiunile statale ce se constituiau acum în centrul Europei şi atitudinea faţă de Reforma religioasă, opţiunea între catolicism şi protestantism.

În comitat, unde majoritatea populaţiei era românească, deci de rit ortodox, greco-oriental (*graeci ritus*) sau, cum mai era numită, „de credinţă străveche" (*ohitü*), opţiunea religioasă nu era încă o problemă. Lupta se dădea între cele două credinţe care îşi disputau nu numai primatul confesional ideologic, ci şi pe cel economico-politic, între catolici şi protestanţi. Românii au rămas până spre sfârşitul secolului al XVI-lea, până când principii Transilvaniei ei înşişi erau încă de credinţă catolică, în afara ţintei prozelitismului protestant. Abia după ce în fruntea Principatului au ajuns demnitari protestanţi, românii ajung în obiectivul convergent al prozelitismului promovat şi de Biserică şi de Stat.

Evenimentul istoric crucial petrecut în centrul Europei - bătălia de la Mohács, din 1526 - a avut urmări deosebite asupra destinului istoric al Oradiei. El a fost precedat însă de o mare mişcare socială care a afectat puternic toate structurile

[1] Bánfi 1940, p.840.
[2] *Călători străini* I, 1968, p.326.
[3] Sebestyén 1963, p.59.
[4] Bánfi 1901, p.480.

regatului feudal ungar. Este vorba de răscoala condusă de Gheorghe Doja (1514), transformată dintr-o plănuită cruciadă anti-otomană într-un război social. În drumul ei spre Transilvania, o parte a oştirii ţărăneşti condusă de unul din căpitanii lui Doja, preotul Laurenţiu, a lovit şi Bihorul, începând încă din luna mai 1514. Răsculaţii au distrus castelele fortificate de la Cheresig şi Săcueni, omorând pe toţi marii nobili. În fruntea oştilor reunite ale comitatului şi banderiei episcopale a fost pus Pöstyéni Gergely, dar acesta, în prima confruntare, a fost respins şi silit să se retragă în Cetatea Oradea. Prinzând curaj, masele de răsculaţi au atacat oraşul, pe care l-au incendiat şi au început asedierea cetăţii. Ioan Zápolya l-a trimis pe Tomori Pál, căpitanul cetăţii Făgăraş, cu un corp de oaste în ajutorul celor din interior. Pentru a nu ajunge între două focuri, răsculaţii s-au retras în cetatea de pământ de la Biharea, încercând să opună rezistenţă acolo.[1]

Dar Tomori, unindu-şi oastea cu banderia comandată de episcopul Perényi, cu cele unor mari feudali (Czibák Imre, Ártándi Pál, Nicolae Glejan, Bajoni Benedek), a reuşit să-i zdrobească pe răsculaţi.

Epilogul întregii mişcări sociale şi-a desfăşurat una din secvenţe şi la Oradea. Din corpul lui Gheorghe Doja, tăiat în patru în urma execuţiei de la Timişoara, o parte a fost agăţată de porţile Cetăţii Oradea.[2]

Dezastrul de la Mohács (1526), unde sultanul Soliman a înfrânt oastea Ungariei şi unde însuşi regele Ludovic II şi-a găsit sfârşitul, este legată de mulţi cercetători ai istoriei de răscoala din 1514, de problemele sociale interne ale regatului feudal ungar. Prin înfrângerea de la Mohács, centrul continentului devenea tot mai mult obiect de dispută între cele două state rivale: Austria şi Turcia, iar voievodatul până atunci autonom al Transilvaniei manifesta tot mai evidente tendinţe de independenţă. La 1526, Ferdinand de Habsburg, care s-a încoronat rege al Ungariei, a numit un alt episcop la Oradea în locul celui căzut la Mohács, pe Ladislau de Macedonia, prepozitul de Pécs. Acesta însă nu şi-a putut ocupa scaunul deoarece Oradea era în mâna lui Ioan Zápolya. Abia în 1528, în luna august, oraşul a fost cucerit de imperiali, dar cetatea nu s-a predat.[3] După un deceniu de dispute, la 24 februarie 1538, s-a semnat la Oradea pacea între Ferdinand şi Zápolya, mediată de Gheorghe Martinuzzi. Această pace îi asigura lui Ioan Zápolya pe viaţă titlul de rege al Ungariei, Croaţiei şi Dalmaţiei (punctul 4). În fond, pacea consfinţea *status-quo*-ul. Fiecare îşi păstra pe moment ceea ce stăpânea: Ferdinand - Ungaria, iar Ioan Zápolya – Transilvania (punctul 6). Astfel pacea de la Oradea devenea primul tratat internaţional care consfinţea separarea totală a Transilvaniei de Ungaria.[4]

Dar moartea lui Zápolya a survenit în iulie 1540, neaşteptat de repede, redeschizând lupta pentru coroană. Fiul şi urmaşul său, Ioan Sigismund, fiind minor, treburile conducerii statului au revenit unei regenţe compuse din Isabella şi trei consilieri, între care şi Martinuzzi.[5] În faţa ameninţării imperiale, sultanul veni însuşi în Ungaria în fruntea unei numeroase oştiri şi, în august 1540, a ocupat oraşul Buda, capitala regatului, întemeind aici un paşalâc otoman. Evenimentul a determinat un mare exod de populaţie din care o parte a venit şi la Oradea, în frunte cu regina Isabella. Între ei au fost numeroşi meşteşugari, oameni de rând şi mult cler. Majoritatea lor s-au aşezat în Olosig.[6]

După 1541, voievodatul Transilvaniei se constituie în principat independent. În noua situaţie creată, Oradea şi Bihorul, alături de comitatele din vest-ul Transilvaniei, erau chemate să opteze pentru ralierea la Ungaria habsburgică a lui Ferdinand sau la noul principat constituit. În 1542 a avut loc la Oradea o Dietă parţială reunind reprezentanţii stărilor şi nobilimii din comitatele Arad, Békés, Bihor, Cenad, Csongrád, Solnocul Exterior, Timiş, Zarand, în care s-a decis trimiterea unei solii la Ferdinand spre a-i comunica ataşamentul faţă de el. Nemulţumit, Gheorghe Martinuzzi a convocat şi el o Dietă parţială, tot la Oradea, în noiembrie acelaşi an. Nu s-au prezentat însă decât reprezentanţii a trei comitate, astfel că episcopul orădean a amânat şedinţa pe 11 decembrie, apoi pe 6 ianuarie 1543. Până la această dată a venit însă şi reprezentantul lui Ferdinand, în

[1] Borovszky 1901, p. 480.
[2] *Ibidem*; Bunyitay I 1883, p.368-369.
[3] Balogh II 1982, p.61.
[4] Kővári III 1860, p.52-55.
[5] *Ibidem*, p. 73-74.
[6] Bunyitay I 1883, p.405; Borovszky 1901, p.189; În 1777 s-a descoperit în Olosig o piatră tombală care atestă că Zeuch (Kenéz András), judele primar al Pestei, a murit în Oradea la 18 septembrie 1554 (N, 11 iunie 1899, p. 3- vezi aici şi textul inscripţiei).

prezența căruia nobilii comitatelor din vest, din așa numitele „părți ungurene" au votat recunoașterea arhiducelui Ferdinand ca suveran și al acestor părți.[1]

Cât de acută era situația și cât de crâncenă lupta diplomatică reiese din faptul că abia a trecut o lună și Martinuzzi a convocat o nouă Dietă parțială la Gyula (11 februarie 1543), pentru a rediscuta problema opțiunii. S-a ajuns, în cele din urmă, la o soluție de compromis: numele lui Ferdinand a fost omis din hotărârile luate aici și s-a încredințat lui Martinuzzi guvernarea „părților" ungurene. Este perioada când se cristalizează această noțiune teritorială cunoscută mai târziu în documentele oficiale sub numele de „părțile regatului Ungariei" (*partium regni Hungariae*), pe scurt, *Partium* și în componența căreia au intrat comitatele din Banat (până în 1552), Crișana (până în 1660) și Maramureș (până spre sfârșitul secolului al XVI-lea).

Oscilația nobilimii din comitatele vestice între Isabella și Ferdinand s-a datorat în primul rând poziției geografice, între Ungaria și Transilvania, a acestor teritorii. Anii 1540 -1543 au fost ani de tatonări. Decizia a fost grăbită de expediția otomană în Ungaria de sud (1543), care a supus noi părți din zona Dunăre-Tisa. Mai ales părțile dintre Mureș și Criș ajung astfel într-o situație defavorabilă.[2]

Acest întreg complex de împrejurări i-a determinat, în cele din urmă, pe reprezentanții stărilor comitatului Bihor și orașului Oradea, să decidă alipirea la Transilvania, ce era vasală Porții otomane. În august 1544, la Dieta de la Turda participă și comitatele din vest și, începând cu acest moment, istoria lor se va confunda cu cea a Transilvaniei[3], chiar dacă, pe scurte perioade, suzeranitatea habsburgică se va extinde și aici.

Isabella, văduva lui Ioan Zápolya, în 1551, la sfatul lui Martinuzzi a renunțat la tron în favoarea lui Ferdinand. Acest act a atras mânia sultanului Soliman, dar și răzbunarea imperialilor care au hotărât înlăturarea episcopului guvernator. Asasinatul, pus la cale de generalul imperial Gian Battista Castaldo, ce rezida în Transilvania, a avut loc în castelul lui Martinuzzi din Vințu de Jos, comitatul Alba, la 17 decembrie 1551, și el aduce foarte mult cu felul în care habsburgii aveau să-l înlăture pe Mihai Viteazul cu o jumătate de secol mai târziu.[4]

Timp de cinci ani, Principatul și comitatele din vest care făceau parte integrantă din el au ajuns sub stăpânire habsburgică. În acest sens a depus eforturi deosebite și episcopul de Oradea, Zabardy Mátyás (1553-1556). În favoarea Isabellei și a lui Ioan Sigismund optau cei doi mari nobili ai Bihorului, Báthori György și Varkocs Tamás. Acesta din urmă, cu începere din 1552, era și comite suprem al comitatului Bihor și, în urma morții lui Martinuzzi, a devenit, prin mandat regal, administratorul domeniilor Episcopiei orădene.[5]

O amenințare indirectă au constituit-o pentru Oradea și Bihor,cucerirea Timișoarei și constituirea Pașalâcului otoman de aici, în 1552. În cercurile Curții de la Viena exista temerea că următorul pas va fi orașul și, mai ales, cetatea de pe malul Crișului Repede.[6] Atunci, reacția lui Ferdinand de Habsburg a fost neașteptată: auzind despre lipsa oamenilor capabili să apere Cetatea Oradea și nedorind să sacrifice pe puținii ei apărători împreună cu armamentul existent acolo, în scrisorile din 10 și 11 august ale lui Castaldo, îi poruncește acestuia să ia măsuri ca tunurile să fie transferate la Szolnok sau Eger, iar Varkocs cu garnizoana lui, să părăsească orașul.[7]

Totuși, cât de mult doreau imperialii Oradea reiese și din cele câteva măsuri luate în intervalul de timp cât au stăpânit Bihorul. Prin diploma din 18 mai 1553, dată de Ferdinand în orașul Sopron, cetățenii Oradiei, potrivit vechilor privilegii, nu puteau fi judecați decât de proprii lor juzi.[8] În aceeași zi, același suveran, emitea încă un act privilegial prin care scutea locuitorii Oradiei de plata oricărei vămi pe teritoriul împărăției sale.[9]

La 29 mai 1553, un nou document emis stipula o interdicție: episcopii de Oradea și slujbașii lor nu aveau dreptul să-i împiedice pe locuitori să-și vândă vinul obținut din producția lor proprie și nici să-i oblige să-l vândă pe cel al Episcopiei.[10]

[1] *MCRT* II, p. 470.
[2] Lukinich 1918, p. 47-49.
[3] *Ibidem*.
[4] Pascu 1944, p. 109.
[5] Bunyitay I 1883, p.412.
[6] Szádecyky 1892, p. 281.
[7] *Ibidem*, p. 284-285.
[8] Lakos 1904, p. 73-74; Tóth, Szabó 1904 p. 23.
[9] Lakos 1904, p. 75-76; Tóth, Szabó 1904 p. 23.
[10] Palugyay II 1853, p. 293-294; Lakos 1904, p. 76-77; Tóth, Szabó 1904, p.23.

Se vede că acestea erau problemele care-i preocupau atunci pe orășeni și, prin reglementarea lor, Ferdinand spera să-i lege și mai mult de interesele partidei filohabsburgice din Transilvania.

În 1552, administrația austriacă a realizat un document social-economic de mare valoare informativă cu privire la situația de atunci a Bihorului. Este vorba despre o conscriere fiscală a tuturor localităților, precizându-se numărul de porți și numele stăpânilor acestora, o lucrare amplă care ne oferă o ultimă imagine a relațiilor de proprietate din Bihor înainte de marea secularizare pe care a produs-o Reforma, câțiva ani mai târziu.[1]

Dieta Transilvaniei, întrunită în ianuarie 1556, a hotărât rechemarea Isabellei în fruntea Principatului și când aceeași Dietă a cerut tuturor părților țării să depună jurământul. Oradea și, mai ales Zabardy Mátyás, a refuzat. Era firesc ca acest gest să atragă după sine represalii și atât Báthori György, cât și Varkocs Tamás,au început încă din vara anului 1556 să se pregătească de război împotriva episcopului catolic, stăpân al Cetății Oradea.

În fața pericolului iminent, locuitorii s-au retras din oraș căutându-și adăpost fie în zonele mai îndepărtate, fie în cetate. Curând oștile lui Varkocs au apărut sub oraș, l-au cucerit fără prea multe probleme, pricinuindu-i importante distrugeri. Deși nu aveau o oaste prea numeroasă, căci ardelenii erau ocupați în altă parte și nu-i puteau ajuta, le-a fost de un real folos că Varkocs a fost înainte căpitan al cetății și cunoștea toate slăbiciunile fortificației. Atacul a fost îndreptat asupra punctului cel mai vulnerabil, acolo unde s-a ridicat mai târziu bastionul Crăișorul. Cu toate că apărătorii cetății au dat dovadă de mult spirit de sacrificiu, moartea, la 12 august, a episcopului aflat în primele linii ale luptei a prelungit durata asediului.

Ferdinand a numit ca episcop de Oradea, la recomandarea lui Nicolae Olahus, pe Forgách Ferenc. Cum acesta nu era un om al armelor, ci mai mult al literelor, alături de el a fost trimis să îndeplinească funcția de Comite suprem de Bihor și căpitan al cetății Oradea, fratele acestuia, Simon. Noul căpitan a sosit însă fără oaste, iar în cursul întregii toamne a anului 1556, asediații n-au reușit să obțină nici un fel de ajutor. În schimb Isabella, readusă pe tronul Transilvaniei de oștile Țării Românești, comandate de vornicul Socol, și ale Moldovei, de hatmanul Moțoc (la 22 octombrie era la Cluj), a început să-i ajute pe asediatori dispunând trimiterea de oști, iar pe perioada de iarnă a organizat o blocadă, retrăgând majoritatea trupelor la iernat.[2]

Dezertările din rândul mercenarilor neplătiți ce apărau cetatea, scăderea proviziilor, atitudinea pasivă a lui Ferdinand, au grăbit deznodământul. La 10 aprilie 1557, cetatea a capitulat.[3]

Aproape simultan, o delegație a așezărilor din jurul cetății se prezenta la Isabella, depunând jurământul de credință. Asediul, care a durat circa nouă luni, a marcat definitiv integrarea Oradiei în Principatul Transilvaniei, devenind prin poziția ei, o *cetate de margine*, cea mai importantă în sistemul defensiv, în condițiile în care otomanii întemeiaseră, în 1552, Pașalâcul de Timișoara, ce se întindea până la Mureș, iar Pașalâcul de Buda ajunsese la vest în imediata vecinătate a orașului. La nord, Cetatea Sătmar a rămas în mâna habsurgilor împreună cu întregul comitat și cu zona adiacentă.

VII. ORADEA ÎN CADRUL PRINCIPATULUI TRANSILVANIEI (1557-1660)

1. Reforma religioasă

După 1540 au început să se propage și în Bihor ideile Reformei. Însă, câtă vreme în fruntea Episcopiei Catolice de aici s-a aflat energicul Martinuzzi, aceste idei au fost combătute cu vehemență. Astfel, se spunea că pe un slujitor al altarului care a pălmuit o credincioasă ce se închina în fața unei icoane, l-a ars pe rug.[4] Sosirea

---

[1] ANR, DJBH, *Fond C, Instrumenta Litteralia*, fasc. II, nr.16, f 1-20 v. (copie legalizată din 1746); publicată parțial în Borovsky 1901, p. 501-502 și de Borcea 1994, p. 233-284. Conform datelor oferite de această conscriere, structura proprietății în Bihor se prezenta astfel: ecleziastică-4998 porți (43,71 la sută din total), marea proprietate laică reprezentată de 7 familii de proprietari-3.406 porți (29,79 la sută), proprietatea laică mijlocie și mică-3.033 porți (26,50 la sută) .Totalul numărului porților: 11.437.

[2] Barabás S., *A székely krónika* (Cronica secuiască) în *TT* 1880, p.640.

[3] Tóth, Szabó 1904, p. 9-14; Balogh II 1982, p.68. O descriere contemporană a asediului vezi și în *HK* 1912, p.643-644 (scrisoarea luiPesthy Ferenc către consilierii camerali).

[4] Borovsky 1901, p.189.

lui Varkocs Tamás, în mai 1552, a însemnat o schimbare a situației. El a fost cel ce a dat semnalul liberei propagări a Reformei atunci când *„în biserica din Oradea a stricat chipul aurit al Mariei ce avea pruncul în brațe"*.[1] În urma plângerilor împotriva lui Varkocs, Ferdinand I-a înlocuit în 1553 cu războinicul Zabardy Mátyás. Noul ierarh a luat măsuri severe nu numai împotriva adepților Reformei, ci și împotriva adversarilor lui Ferdinand.[2]

Dar moartea acestuia, apoi, în anul următor (1557), căderea cetății Oradea în mâna Isabellei și a lui Ioan Sigismund, au adus din nou partizanii Reformei la putere.

Intrat în cetate în urma asediului din 1556-1557, Varkocs Tamás a proclamat, în virtutea hotărârii Dietei Transilvaniei, confiscarea bunurilor Episcopiei și Capitlului. Capelanilor li s-a îngăduit retragerea liberă. Într-un timp foarte scurt toate instituțiile catolice au fost desființate: cele două capitluri, din cetate și de pe Dealurile Oradiei, instituțiile monahale. Numeroasele biserici au fost distruse fie în timpul asediului, fie de protestanți după încheierea lui.[3] Au rămas intacte statuile din cetate ce reprezentau sfinți catolici și de care nimeni n-a îndrăznit să se atingă.

Bunurile Episcopiei au devenit ale fiscului transilvan. Oradea a continuat să aibă un episcop catolic numit, dar reședința sa a fost în Ungaria habsburgică până în 1692, când trupele imperiale au reinstalat în oraș vechile stări de lucruri.[4] La Oradea, Reforma I-a avut ca principal propagator pe preotul Czeglédi György, care, în sinodul convocat de el în iulie 1561, a dat citire unei mărturisiri de credință intitulată *Confessio helvetica* și care a fost acceptată de toți cei ce erau de față. Ca superintendent a fost ales Melius Juhász Péter.[5]

La 10 martie 1566, Dieta de la Turda a hotărât extirparea credinței greșite din biserică. Cei ce nu voiau să renunțe la catolicism trebuia să părăsească țara. La Oradea s-a fixat ca termen ultim, Duminica Floriilor (7 aprilie) pentru ca preoții să se decidă asupra atitudinii pe care o luau. Dacă rămâneau, puteau să-și păstreze casele și viile, căci celelalte bunuri deveneau ale fiscului.[6] Potrivit tradiției, Kendi Antal, comite suprem al comitatului Bihor, ar fi ieșit în Duminica Floriilor în fața preoților și credincioșilor care înconjurau biserica și le-ar fi cerut să renunțe la credința lor. Aceștia au preferat să plătească cu viața decât să treacă la protestantism.[7]

Schimbările survenite la Oradea în domeniul credinței au atras cu sine multă violență și distrugere, în special atunci când a început propagarea variantei unitariene a protestantismului, reprezentată de episcopul lor din Transilvania, David Ferenc.

La începutul lui iunie 1565, Oradea este vizitată de militarul italian Giovan Andrea Gromo, însoțitor al lui Ioan Sigismund. În însemnările sale acesta surprinde o anumită fază a acestor dispute religioase. Nu prea informat despre cele ce se petrecuseră până atunci, relatează totuși în calitate de martor ocular, despre un „tumult" al protestanților care voiau să distrugă o biserică și pe care principele însuși i-a împrăștiat „cu lovituri de măciucă".[8] El constată că orașul este locuit de diferite secte religioase dar, cu toate acestea, se menține aici credința catolică, însă cu atâta greutate, încât nu poate înțelege cum de se mai văd urme și semne de-ale sale.[9]

La scurtă vreme apoi, la 22 iunie 1565, are loc marea răzmeriță unitariană care a distrus ceea ce a mai rămas din urmele catolicismului orădean. Atunci a fost deschis mormântul regelui Ladislau, iar osemintele sale, risipite.[10] Această variantă intransigentă a protestantismului care tindea să se răspândească în Transilvania a stârnit însă reacția negativă a principilor din statele europene, care au început să evite contactele cu noul stat transilvănean constituit în centrul continentului.[11]

---

[1] Csernák 1992, p.34.
[2] *Ibidem*, p.37-38.
[3] *Ibidem*, p.43.
[4] Borovsky 1901, p.190.
[5] *Ibidem*, p.191; Csernák 1992, p.55-56.
[6] *MCRT* I, p.302.
[7] De aici i s-ar fi tras apoi lui Kenedi Antal porecla Nyakazó (=Gâtuitorul); Borovsky 1901, p.191; *Călători străini* II, p.364; Borcea 2005 a, p.178.
[8] *Călători străini* II, p.330-331.
[9] *Ibidem*.
[10] Podhradczky II 1836, p.44-45; Bunyitay I 1883, p.441.
[11] Csernák 1992, p.87.

Cetatea Oradea la 1598 (detaliu din stampa lui Ioris Houfnagel)

Principii Transilvaniei ce au urmat pe tron după moartea lui Ioan Sigismund (1571), de religie catolică, s-au străduit să restabilească pozițiile pierdute de această credință. Unii au fost mai toleranți, alții mai intransigenți, cei mai mulți acționând sub presiunea dietelor compuse, în cea mai mare parte, din protestanți. Memorabilă a fost în acest sens Dieta de la Turda, din 6-13 ianuarie 1568, care hotărăște ca dogma calvină să poată fi propovăduită pretutindeni în limba comunității respective, nimeni să nu fie ocărât din pricina religiei din acest punct de vedere.[1] Tot în această ședință principele este rugat de către adunarea stărilor să ia măsuri împotriva românilor care se închină tot vechii credințe, deși principele a pus un episcop în fruntea acestora (probabil un episcop calvin).[2]

Ștefan Báthori, mare căpitan al Cetății Oradea (1562-1564), apoi principe (1571-1583), deși catolic, a fost un spirit mai conciliant, manifestându-se potrivnic numai variantei unitariene a protestantismului.[3] În perioada cât a fost sol la Viena trimis de Ioan Sigismund (1563, 1565-1567)[4], acesta a dus tratative cu vestitul iezuit Szántó István pentru aducerea ordinului „Societatea lui Isus", în Transilvania. Acest lucru s-a și realizat după ce Ștefan Báthori a ajuns pe

[1] *MCRT* II, p.343.
[2] *Ibidem*, p.341.
[3] Csernák 1992, p.93;
[4] Veress I 1944, p.XXVI.

tronul Poloniei. Popularitatea fostului principe în Ardeal a fost atât de mare încât Dieta din 1579, a acceptat intrarea iezuiţilor în ţară.[1] Principele Cristofor Báthori, fratele mai mic al lui Ştefan, a ajuns sub influenţa lor, astfel încât şi-a încredinţat şi fiul, pe Sigismund, născut la Oradea, educaţiei acestora. La 16 martie 1576, Cristofor Báthori emite un act de danie către Biserica Catolică *Sf. Egidiu* din Olosig, prin care îi dăruieşte satul Gălăşeni din Sălaj pentru a fi folosite veniturile din dările acesteia în favoarea dascălilor şi preoţilor numitei biserici.[2]

Curând iezuiţii au ajuns şi la Oradea, unde numărul catolicilor se ridica la aproape 2.000 având ca lăcaş propriu amintita Biserică cu hramul *Sf. Egidiu*. În jurul ei se adunau, mai ales cu ocazia sărbătorilor creştine, un mare număr de credincioşi din întreaga câmpie a Tisei.[3] Între primii iezuiţi ce au sosit la Oradea a fost si Szánto-Arator István, în 1582, depunând, sub oblăduirea prieteniei cu regele Poloniei, o intensă activitate de propagare a credinţei catolice, lansându-se în discuţii polemice cu cel mai important reprezentant al protestantismului orădean în acea vreme, Beregszászi Péter, care îşi făcuse studiile la Wittenberg.[4] În 1582 n-a stat decât câteva luni, după care s-a stabilit la Cluj. Din această primă perioadă orădeană a sa datează şi convertirea lui Pázmány Péter, un tânăr de 13 ani, care a devenit apoi o personalitate marcantă a culturii central-europene din veacul al XVII-lea.[5]

În 1583 un misionar iezuit vizitează Oradea: Antonio Possevino. Cu această ocazie au venit la el numeroşi credincioşi catolici care i-au solicitat trimiterea unui preot şi cedarea uneia din fostele biserici pentru oficierea serviciului divin. Possevino notează în jurnalul său că regele Poloniei, acelaşi Ştefan Báthori, i-a promis că le va ceda o biserică din cetate, cea care servea atunci ca depozit de muniţii si care era cel mai bine păstrată.[6]

Un alt iezuit ce a stat la Oradea o scurtă perioadă a fost Törös György, care a studiat teologia la Praga şi la Viena.[7]

Acesta s-a îmbolnăvit însă şi a trebuit să părăsească oraşul. A fost retrimis Szántó-Arator cu un însoţitor.[8]

La 11 martie 1584, iezuitul G.P.Campani, care se afla la Oradea, relata într-o scrisoare că la biserica catolică din localitate s-a strâns atâta lume încât slujba s-a ţinut în cimitir. În jurul acestui cimitir era o mare mulţime de oameni bolnavi care veneau şi la băile orădene.[9]

La sfârşitul anului 1585, la Oradea a bântuit o epidemie de ciumă, toate drumurile spre oraş fiind închise.[10] Situaţia se menţinea la fel încă şi în luna ianuarie 1586[11] Şi chiar în luna iunie. Părintele Szántó a rămas acum singurul preot catolic în oraş.[12]

Anul 1587 a adus mari tulburări interconfesionale, mai ales de Paşti când, în urma ciocnirilor, s-au înregistrat şi morţi. Acest incident s-a dezbătut şi în Dieta de la Mediaş (8-23 decembrie 1588). Textul hotărârii luate aici se referă la Biserica *Sf. Egidiu*, ocupată, după câte se pare, de armată. Se prevede restituirea ei oraşului, astfel ca aici să se oficieze serviciul divin, dar nu de rit catolic. Ceea ce iezuiţii au zidit ori au cumpărat de la alţii, să treacă în proprietatea fiscului.[13] În noiembrie 1591, Dieta

---

[1] Csernák 1992, p.93; Borcea 2005 a, p.179.
[2] Veress II 1944, p.107-109.
[3] *Călători străini* II, p.556; III, p.96 şi 105.
[4] Fraknói V, *Egy magyar jezsuita a XVI- százabadban* (Un iezuit ungur din veacul al XVI-lea), în *Katholikus Szemle*,1887, p.422.
[5] *Idem*, Pázmány Péter, Budapest, 1886, p.6.
[6] „Peró Stefano, re di Polonia mi ha promesso di fare restituire una chiesa la quala serve alle munitioni di quella citadella et é ancora intera" - apud Balogh II 1982, p.89. În cetate erau două biserici. Cea mare a fost distrusă în timpul asediului din 1557. Cea mică, în apropierea intrării dinspre poarta de vest, era în stare mai bună şi la ea se referă pasajul din naraţiunea lui Possevino. Aceasta a fost demolată în mai 1618 la porunca lui Gabriel Bethlen fiind, probabil, părăsită deja (*MCRT* VII, p.484).
[7] *Călători străini* III, p.106.
[8] *Ibidem*. Faptul este relatat într-o scrisoare din 27 februarie 1584. Szánto István a sosit la Oradea la 9 februarie, primit cu mare bucurie de catolici. A convertit vreo 1.000 de „eretici", a confirmat şi întărit în credinţă peste 3.000 de credincioşi şovăitori. Veneau la el oamenii pentru a asculta predicile şi a se spovedi de la distanţe de 50-60 de mile italiene. Adesea aduceau şi bolnavi (*Călători străini* III. p.148).
[9] *Călători străini* III, p.86 şi 111.
[10] *Ibidem*, p.87.
[11] *Ibidem*, p.131.
[12] *Ibidem*, p.131.
[13] Bunyitay, Málnásy 1936, p.64.

de la Alba Iulia, probabil la sesizarea orădenilor, hotărăşte să se verifice dacă nu cumva la Seleuş şi Haieu, deci în două aşezări din afara perimetrului oraşului, au fost aduşi preoţi catolici după Dieta de la Mediaş (decembrie 1588). Se stipula că dacă au venit ulterior, să fie alungaţi, dar dacă erau aici şi înainte, să rămână.[1]

În 1595, Dieta întrunită tot la Alba Iulia, insistă din nou asupra necesităţii respectării prevederilor Dietei din 1588 de la Mediaş, care interzicea prezenţa iezuiţilor în Oradea.[2] Situaţia s-a complicat atunci când, în baza diplomei emise la 1 mai 1597, Sigismund Báthori a refăcut Episcopia Catolică de Alba Iulia şi, contrar hotărârilor anterioare ale Dietei transilvane, a readus pe iezuiţi la Oradea.[3] Ultimele ciocniri se înregistrează la începutul anului 1598, când marele nobil bihorean şi locuitor al oraşului de pe malul Crişului Repede, Albert Király, devastează cu oştenii săi reşedinţa iezuiţilor şi îi alungă din oraş.[4]

Cu ocazia revenirii lui Sigismund Báthori pe tronul Principatului, la care renunţase la sfârşitul anului 1597 în favoarea soţiei sale, Maria Cristierna, Dieta de la Turda (august 1598) a discutat din nou problemele orădene precizând regimul catolicilor în zona oraşului. Se interzic în continuare orice fel de manifestări religioase de acest rit, singurul loc admis pentru desfăşurarea lor fiind satul Seleuş, din sudul oraşului. Dacă vreun muribund catolic din oraş ar cere un preot din Seleuş pentru ultima împărtăşanie, acesta să aibă voie s-o facă, dar fără cruce şi fără odăjdii (*casula*). Dacă cineva moare, să fie dus de preot, fără ceremonie, până la hotarul Seleuşului; acolo preoţii să-l îngroape în cimitirul satului.[5]

Dar situaţia sa schimbat în toamna anului 1598, când austriecii au pus stăpânire pe Oradea şi comitatul Bihor. Sub protecţia marelui căpitan, Paul Nyári, în 1601, au sosit la Oradea doi preoţi iezuţi, unul ungur, Ladó Bálint şi unul sas, Iohann Auceps, care s-au ocupat şi de probleme şcolare. Din multele beneficii de care s-au bucurat iezuţii în timpul lui Ştefan Báthori, acum, acestora nu le-au mai rămas decât veniturile satului Tăutelec.[6] Misiunea lor, desfăşurată sub protecţia autorităţilor habsburgice, nu a fost uşoară căci credincioşii catolici erau foarte puţini în Bihor. Prezenţa iezuţă era însă necesară în Oradea şi pentru a se asigura asistenţa confesională celor peste 2.000 de militari ai garnizoanei austriece. Cei doi predicatori mai erau încă în Oradea în 1604, un altul – Pietro Petitius – a murit aici de ciumă, la 2 septembrie 1603. Cei doi iezuţi au părăsit oraşul în noiembrie 1606.[7]

Alungarea iezuiţilor, intoleranţa faţă de catolici a dus la înrăutăţirea raporturilor dintre nestatornicul principe al Transilvaniei, Sigismund Báthori şi fruntaşii oraşului Oradea, cu urmări nefaste pentru destinul Bihorului în deceniul ce a urmat.

2. Viaţa socială şi economică: „Rânduiala democratico-aristocraticească"

Asediul din 1556-1557 care a consfinţit politic triumful Reformei la Oradea a adus importante modificări în viaţa economică şi socială a oraşului. Au dispărut stăpânii oraşului: Episcopia Catolică şi Capitlul. Secularizarea a determinat mutaţii notabile în relaţiile de proprietate. Bunurile ecleziastice au trecut, în cea mai mare parte, în posesia fiscului transilvan.

S-a constituit *marea căpitănie de Oradea*, ce avea ca principală misiune apărarea hotarelor de vest ale Principatului Transilvaniei. Pentru susţinerea eforturilor deosebite de întreţinere şi reconstrucţie a acestui punct fortificat, s-a constituit domeniul Cetăţii Oradea, care a preluat de la fisc cea mai mare parte a vechilor posesiuni ale Episcopiei Catolice. Acest domeniu cuprindea, pe la 1600, două târguri (Episcopia Bihor şi Biharea) şi 47 de sate din Bihor, cu o populaţie foarte scăzută la acea dată (982 capi de familie), ca urmare a devastării comitatului, în 1598, de către turci.[8] În Oradea, cetatea avea 4 mori de apă, la care se adăuga una în Haieu şi una în Biharea (în total şase) şi două vămi. Una din acestea era în Velenţa (vamă de intrare în oraş)

[1] *MCRT* III, p.240.
[2] *Ibidem, p.279.*
[3] *Ibidem*, p.472.
[4] *MCRT* IV, p.16.
[5] Borovszky 1901, p.191. Albert Király este cel ce a condus, în 1595, corpul expediţionar transilvănean care a participat, dar nu a luptat, în bătălia de la Călugăreni, alături de Mihai Viteazul.
[6] Periş 1998, p.30-31.
[7] *Ibidem*, p.43-44.
[8] Prodan II 1968, p.780-782.

şi cealaltă pe strada *Pintek* (vamă de târg).[1] La 1650, numărul aşezărilor componente ale domeniului cetăţii Oradea se ridica la 154.[2]

La 1600, căpitanul cetăţii dispunea de clădiri, case, pivniţe, grajduri şi un numeros personal de servire, nu numai militar, ci şi economic. El era plătit în bani şi în natură. Avea locuinţă şi masă în cetate, pentru el şi oamenii săi. Pe la 1592, spre exemplu, Ştefan Bocskai primea o sută de florini pe lună. În afară de aceasta beneficia de soldă lunară pentru 50 de călăreţi, grâu, vin, orz şi ovăz, anual 200 miei şi 25 porci de tăiat şi fân suficient pentru caii săi.[3]

La sfârşitul anului 1566[4], a avut loc secularizarea locului de adeverire, a notariatului care funcţionase înainte în cadrul conventului mănăstirii Sf. Ştefan din Dealul Orăzii. Ioan Sigismund a dispus ca, potrivit procedeului statornicit şi în alte părţi ale Transilvaniei, unde existau astfel de instituţii (Alba Iulia şi Cluj), să se menţină doi slujbaşi, în acest caz, Kanizsai János şi preotul Foris, care erau încă în Oradea. Alături de aceştia să fie ales un om nobil şi instruit care împreună cu notarul comitatului (*az vármegye notariussával*), să păzească şi să conserve scrisorile, să le caute pe cele aflate spre păstrare în arhivă, să le copieze, să urmărească îndeplinirea prevederilor din ele, potrivit poruncii principelui, să le întărească cu pecetea proprie.[5]

Capelanii de odinioară sunt înlocuiţi acum, la locul de adeverire, cu *requisitori*, instituţia devenind laică. Sediul ei a fost instalat în cetate, unde a funcţionat până la 1660, când cetatea a fost ocupată de turci.[6]

Modificări importante au loc şi în administraţia oraşului. Încă în iunie 1557, Dieta de la Turda a hotărât unificarea aşezărilor din jurul Cetăţii Oradea sub un singur jude[7]. Până în ajunul asediului din 1556-1557, în instalarea juzilor un cuvânt hotărâtor l-au avut Episcopia sau Capitlul, pe al căror teritoriu se afla aşezarea. De acum, această alegere nu mai era îngrădită în nici un fel deoarece fiscul, prin intermediul administratorilor domeniului cetăţii, stăpân şi al oraşului, nu emitea pretenţii asupra acestei numiri.

Nefiindu-le indiferentă starea de spirit a locuitorilor din acest important oraş de la marginea Transilvaniei, unde se întâlneau şi interesele celor două mari imperii vecine, principii ardeleni s-au străduit să acorde privilegii Oradiei.[8] Încă în mai 1558, regina Isabella, având în vedere distrugerile provocate de asediu, a dispus ca oricine s-ar stabili în oraş, pe moşiile oricărui nobil, să fie primit cu bunăvoinţă şi să fie ocrotit de orice fel de tulburători sau răuvoitori.[9] În 1562, Ioan Sigismund, la plângerea juzilor şi juraţilor oraşului, reglementează obligaţia acestora de a da cai şi căruţe unor oameni ai principelui, precizând că numai cei ce dispun de împuternicire specială (*salvus conductus*, un fel de bilet de liberă trecere) au dreptul să pretindă prestarea acestei obligaţii.[10]

Un important act privilegial a acordat orădenilor Cristofor Báthori, la 10 martie 1580. Având în vedere importanţa Oradiei în cadrul Principatului, ajutorul acordat lui Ştefan Báthori, atunci când acesta s-a dus să ocupe tronul Poloniei, locuitorii oraşului Oradea au fost ridicaţi la rangul de nobili, ei şi urmaşii lor. Pentru a se consfinţi această stare de lucruri, s-a acordat un blazon, toţi locuitorii fiind, de acum nobili cu blazon (*czémeresek*).[11]

Această diplomă a fost confirmată de către împăratul Rudolf II de Habsburg în 21 martie 1600, ocazie cu care blazonul a fost îmbogăţit cu noi elemente heraldice.[12]

Aceste privilegii destul de largi, uneori chiar contradictorii, vor fi generat numeroase feluri de interpretare şi, prin aceasta, greutăţi în

[1] *Ibidem*, p.824.
[2] *MCRT* XIV, p. 108-109.
[3] Prodan II 1968, p. 825.
[4] La 30 noiembrie (după *ETA* II 1856, p.374-375) sau la 13 decembrie (după *MCRT* I, p.302).
[5] *Ibidem*.
[6] Balogh II 1982, p.73.
[7] *MCRT* II, p.81.
[8] Vechile privilegii ale Oradiei s-au păstrat până în preajma Primului Război Mondial în arhiva primăriei oraşului. Ele au fost publicate în Lakos 1904, în limba maghiară. În limba latină au fost publicate, o parte din ele, şi de Palugyay II 1853.
[9] Lakos 1904, p.72.
[10] Szalárdi 1980, p.419.
[11] Lakos 1904, p.80-85.
[12] *Ibidem*, p.85-88. Faţă de prima variantă în care, sub casca cu viziera ridicată era numai leul cabrat care ţinea în labele din faţă, o bardă, acum se adaugă şi îngerul.

administrarea oraşului. Astfel, noua democraţie orăşenească s-a lovit curând de unele probleme ridicate de obligaţiile locuitorilor. În diploma dată la 5 mai 1588 de principele Sigismund Báthori la Aiud, se preciza că toţi orădenii sunt obligaţi să presteze dările şi să îndeplinească obligaţiile pe care le au faţă de urbe. Excepţie făceau doar cei ce se aflau în solda Principatului, deci slujeau cu arma, şi cei ce prezentau scrisori de scutire din partea unor suverani antecesori.[1] O altă diplomă, dată de acelaşi principe, relevă o situaţie derivând din statutul de nobili pe care îl aveau locuitorii oraşului. Între aceştia se stabiliseră numeroşi liberţi (ţărani iobagi eliberaţi de stăpânii lor) şi manufacturieri care s-au pus sub oblăduirea unor cetăţeni cu rang nobiliar. Ei se sustrăgeau de la dări şi de la orice fel de obligaţii faţă de urbe sub pretextul că lucrează la zidirea noii cetăţi. Principele decide ca toţi liberţii, meşterii, lucrătorii manuali ca: cioplitorii în piatră, săpătorii, morarii, rotarii şi alţii să plătească taxele şi să presteze toate obligaţiile anuale faţă de oraş. O singură excepţie se admite în afara celor ce sunt nobili: soldaţii lefegii ai principelui.

Puternica cetate, târgurile mari şi poziţia la încrucişare de drumuri comerciale au atras o lume foarte pestriţă în oraşul Oradea. Deşi unificate administrativ, vechile cartiere şi-au păstrat identitatea, având locuitori specializaţi pe îndeletniciri, cu grade de nobilitate diferite, meşteşugari, negustori, mulţi oameni de rând refugiaţi din satele de câmpie devastate permanent de turci.

Din prima jumătate a veacului al XVII - lea avem primele informaţii indirecte cu privire la prezenţa pe teritoriul Oradiei de azi a unor elemente etnice noi. Astfel, în 1643, principele Gheorghe Rákóczi I le-a permis „grecilor, armenilor şi sârbilor" din Hunedoara, Târgu-Mureş, Haţeg, Alba Iulia, Sebeş şi Orăştie să facă comerţ cu vite, asemănător „grecilor din Oradea"[2]. Dieta Transilvaniei întrunită la Gherla, în 1657, stabileşte creşterea contribuţiei pe care trebuia să o dea grecii din Transilvania la 3.000 de taleri, iar a celor din Oradea, singuri, la 1.000 taleri, dovadă a puterii lor economice.[3] Tot acum este fixată o impunere de 100 de taleri pe care trebuiau să o plătească negustorii greci.[4]

Potrivit informaţiilor de pe la mijlocul secolului al XVII-lea, existau conflicte între toate categoriile sociale ale oraşului. Ele se manifestau şi în relaţiile dintre administraţia oraşului şi cea a comitatului, pe teme de subordonare. Garnizoana din cetate, cu întregul său aparat militar şi funcţionăresc, îşi urmărea propriile interese. Neavând proprietăţi în oraş, aceştia nu se simţeau implicaţi în bunul mers al treburilor urbei.[5]

Adesea, marii căpitani ai cetăţii trebuia să intervină în chestiunile interne ale oraşului, în calitate de mediatori ai unor neînţelegeri. Un exemplu concludent s-a petrecut în iulie 1640, atunci când ploile au distrus podul peste Criş. A fost nevoie de intervenţia marelui căpitan care a chemat la faţa locului pe reprezentanţii principalelor stări, împărţind munca în trei părţi: două treimi urmau să fie executate de nobili şi militari iar o treime de către juzii oraşului.[6]

Aceştia din urmă deoarece, probabil, beneficiau de veniturile de pe urma vămii podului.[7]

Cu timpul, mai ales în prima jumătate a veacului al XVII-lea, după ce conflictele religioase s-au mai estompat prin eliminarea totală a catolicilor, liniştea oraşului era permanent tulburată de jafuri şi crime, devastări de case, datorate unor răufăcători care, urmăriţi de lege, se puteau ascunde mai uşor între zidurile oraşului. Orice măsură restrictivă luată de principi a rămas, în cea mai mare parte, fără rezultat din pricina amintitei divergenţe a intereselor.[8]

---

[1] *Ibidem*, p.77-79. Arhivarul orădean menţionează şi acest document în fondurile vechi ale Primăriei oraşului Oradea. El s-a pierdut ulterior. Există un alt document sau, poate, este acelaşi, purtând aceeaşi dată, prin care Sigismund Báthori, lărgind privilegiile acordate de tatăl său, Crustofor, scuteşte pe proprietarii de case din Oradea de orice fel de dări: „...a servitiarum publicorum et censum solutione exemptae sunt" (deci de serviciile publice şi de plata censului)Veress III 1931, p.129-130.

[2] Gorun – Kovács 2002, p.125.

[3] *Ibidem*.

[4] Mózes 1997, p.19.

[5] Szalárdi 1980, p.419.

[6] Balogh II 1982, p.177.

[7] *Ibidem*, p.175.

[8] Szalárdi 1980, p. 420.

Oradea în secolul al XVII-lea (detaliu dintr-o stampă contemporană)

La 1657 s-a ajuns însă la o înţelegere. S-a realizat o „rânduială democratico-aristocraticească”, adică s-a creat o conducere a oraşului care a cuprins reprezentanţi ai tuturor stărilor. S-au ales câte patru din cele trei categorii principale ale locuitorilor: nobili, orăşeni şi militari. În prima categorie intrau nobilii, proprietari de pământuri care locuiau în oraş, în cea de a doua fruntaşii orăşenilor, nobili şi ei prin privilegiile date de principii Transilvaniei şi militarii care erau plătiţi pentru a sluji cu arma şi locuiau în oraş. Cei 12 membri ai acestui for erau aleşi pe o perioadă de un an, neavând voie să se îndeletnicească cu altceva în acest interval, sub pedeapsa unei amenzi de 12 florini. Aceştia se obligau să păzească pacea între stările oraşului şi să trimită pe fiecare cetăţean ce tulbură această pace în faţa scaunului de judecată al stării din care făcea parte. Între atribuţiile celor doisprezece era supravegherea modului de desfăşurare a serviciului divin, a bunului mers al şcolii, a lazareturilor, refacerea fortificaţiilor exterioare ale oraşului. Au început să se facă lucrări de întreţinere a străzilor[1], s-au săpat şanţuri de apărare în jurul oraşului şi s-au ridicat valuri de pământ, s-au reamenajat porţile oraşului.[2] Pentru a se asigura liniştea urbei s-a încercat chiar organizarea unei poliţii orăşeneşti. Toate străzile mari, probabil vechile cartiere, au primit câte zece osteni, în frunte cu un decurion, care aveau misiunea de a împiedica tulburările frecvente până atunci. Trei ani apoi, oraşul s-a bucurat de linişte ne mai înregistrându-se nici un caz de omucidere.[3] În fruntea celor două lazareturi şi ale celor trei mori ale oraşului, ale băii din Sânmartin, au fost numiţi doi administratori, cu instrucţiuni precise şi cu obligaţia de a da socoteală despre veniturile pe care le strângeau şi din care erau întreţinute cele două lazareturi şi cerşetorii.[4]

Secolele al XVI-lea şi al XVII-lea aduc modificări şi în reţeaua hidrografică a oraşului.

[1] Problema pietruirii şi întreţinerii străzilor la Oradea a hotărât a ajuns să fie discutată şi în şedinţele Dietei Transilvaniei. Astfel, în cea care a avut loc la Alba Iulia, în mai 1632, s- a hotărât ca obligativitatea în acest sens să revină în proporţie de două treimi juzilor oraşului deoarece ei strâng vama de târg şi o treime nobililor şi soldaţilor (*MCRT* IX, p.285).
[2] Szalárdi 1980. p.421.
[3] Szalárdi 1980, p.421; L.Borcea, *Oradea în opera cronicarului Ioan Szalárdi* în *Comunicări susţinute la sesiunile închinate semicentenarului Unirii Transilvaniei cu România*, Oradea, 1968, p.I-5.
[4] Szalárdi 1980, p.422.

Nu ştim când s-au realizat aceste modificări şi în ce măsură a intervenit mâna omului, dar o descriere aparţinând unui orăşean prezintă trăsăturile esenţiale ale acestei reţele. În amonte de oraş, Crişul Repede era oprit printr-un stăvilar, o parte a apelor sale fiind orientate printr-un braţ spre sud, prin cartierul Velenţa. Încă înainte de a intra în oraş, acestui braţ i se adăuga un râu cu ape foarte bogate, geotermale, râu ce izvora din Băile Episcopiei şi care, trecând prin satul Haieu, învârtea trei mori de măcinat piatră şi două dube de postav cu o roată, la fel, în marginea satului Rontău. Apoi, tot înainte de a ajunge în Oradea, punea în funcţiune patru mori de piatră ce aparţineau cetăţii. Apele acestui braţ al Crişului se amestecau cu cele izvorâte la Băile Episcopiei, împreună fiind numite Peţa, vechiul *Hewyo*. El curgea prin cartierul Velenţa şi Vadkert (Sfântul Laurenţiu), pe lângă şanţul cetăţii, în dreptul bastionului Crăişorul, apoi, lăsând la nord Piaţa Mare şi Piaţa Mică, ieşea din oraş. Pe teritoriul oraşului punea în funcţiune până la cetate trei, iar până la ieşire două mori de măcinat grâu, cu trei şi patru roţi. Cursul principal al Crişului intra în oraş pe la nord de Velenţa curgând până la podul cel mare care lega Olosigul de partea centrală a oraşului (aproximativ pe locul unde se afla azi podul de lângă hotelul „Dacia – Continental"). Mai jos de acest pod exista un dig care despărţea, iarăşi, Crişul în două. Braţul drept care curgea prin Olosig străbătând multele sale grădini cu vii şi livezi, până la ieşire, unde începeau pământurile arabile ale oraşului. Această despărţire de cursul normal şi principal trebuie să se fi făcut mai sus de actualul pod pietonal, pe acolo unde apele umflate ale Crişului au pătruns în Olosig cu ocazia inundaţiei catastrofale din 13 august 1851. Acest braţ curgea apoi pe lângă Episcopia Bihor, pe lângă târgul şi Cetatea Nagy-Kereki (în Ungaria) şi, la Berettyóujfalu, se vărsa în Barcău. El trebuie să fie „Crişul Mic", menţionat şi în alte documente. Crişul „Mare" curgea în actuala sa albie până la împreunarea lui cu celelalte două Crişuri, Negru si Alb.[1]

Existenţa unei intense vieţi economice în oraş este dovedită de funcţionarea unor bresle, având fiecare profilul său distinct, pe meseriile de bază, şi de numeroasele târguri, deosebit de căutate de un mare număr de negustori, veniţi din toată Europa Centrală dar mai ales din cea de Răsărit.[2] Negustorii turci aveau chiar o casă a lor, în Piaţa Mare.

În jurul anilor 1560 -1565, judele primar al oraşului era un oarecare Ötvös Demjén (Demian Orfevrarul) care a acordat un statut breslei fierarilor. Judele primar însuşi, era, probabil, reprezentantul breslei aurarilor. În aceeaşi perioadă, Ioan Sigismund a acordat statute fierarilor, lăcătuşilor şi samsarilor. Sunt amintiţi cu această ocazie meşterii: Ágoston, fierar în Olosig, Sarkantyús Benedek (Benedict Pintenarul), Csiszár Osváld (Osvald Samsarul).[3]

La 2 decembrie 1582 este menţionată documentar breasla şelarilor.[4] Din 1614 s-a păstrat cea mai veche informaţie cu privire la statutul breslei croitorilor. Din ea aflăm că în oraş se ţineau patru târguri mari: la Bobotează, în ajunul postului mare, în săptămâna Rusaliilor şi de Sf. Egidiu (22 iunie).[5]

Dieta de la Alba Iulia (1-10 mai 1632) se referă la blănarii din Oradea cărora le dă dreptul să cumpere liber blănuri şi să le poată scoate din ţară cu condiţia ca ele să fie cumpărate de la fisc.[6]

Cu toate că existenţa breslelor este atestată în cursul întregului Ev Mediu şi până târziu în Epoca Modernă, la Oradea ele nu au fost asociaţii de lungă durată şi nu au deţinut, se pare, monopolul exclusiv asupra producerii şi desfacerii unor anumite tipuri de marfă. Aceasta s-a datorat în cea mai mare parte concurenţei unor produse străine de oraş, care se vindeau în marile târguri ce aveau loc la Oradea, fluctuaţiei mari a meşteşugarilor, datorată, în general, nesiguranţei vieţii într-un oraş aşezat la hotarele Principatului, fără ziduri de apărare, supus unor asedii repetate în secolele XVI - XVII.

Acesta a fost şi motivul unei permanente mişcări a populaţiei oraşului. Cele mai vechi

[1] *Ibidem*, p. 416-417.
[2] Despre sistemul de bresle orădene vezi Covaci 1979, p. 745-764.
[3] Balogh II 1982, p.70. Este foarte dificil să se stabilească etnia meşteşugarilor pe baza numelor pe care aceştia le purtau. În majoritatea cazurilor prin numele care preceda pe cel de botez, desemna îndeletnicirea persoanei respective, fiind într-un fel şi o reclamă. Se poate aprecia că, pe lângă meşteşugari unguri, mulţi erau germani, români sau chiar sârbi.
[4] *TT*, 1901, p.600-6001.
[5] *Ibidem*, p. 127-137; *A céhes élet Erdélyben* (breslele din Transilvania), Bucureşti, 1981, p.158-178.
[6] *MCRT* IX, p.285.

informații ce s-au păstrat în legătură cu demografia comitatului Bihor este conscrierea din 1552. În ea sunt precizate localitățile și numărul de *porți*[1] pe care îl deținea fiecare stăpân. Iată repartizarea lor în perimetrul orașului, conform conscrierii:

În aceste așezări-satelit, între care cu cele 73 de porți ale sale se detașa Episcopia Bihor, trebuie apreciată existența unei populații de peste 4.500 de locuitori. Este adevărat că ele având un caracter rural, numărul locuitorilor la fiecare casă trebuie să fi fost mai mic.

Ulița sau cartierul	Cine era stăpân	Numărul porților
Velența	Călugărițele mănăstirii Sf. Ana (clarisse)	8
Uybech	Capitlul	40
Zombathely	Prepozitul Ordinului Minoriților	2
Oradea, Ulița Sf. Petru	Capitlul	8
Oradea, Ulița Nouă	Episcopul	28
Orașul Oradea	Capitlul	320
Vadkert (Sf.Laurențiu)	Episcopul	40
Velența	Episcopul	24
Olosig	Episcopul	74
Total:		***544 1/2***

Luând ca bază de calcul pentru fiecare poartă două case, obținem un total de 1.089. Socotind în fiecare casă câte 10 locuitori, putem aprecia populația Oradiei, la mijlocul secolului al XVI - lea, la circa 10.000 locuitori.[2] Nu este exclus însă ca acest număr să fi fost, în anumite perioade, mult mai mare datorită concentrării aici a unui număr apreciabil de locuitori din satele depopulate în urma constituirii sandgeacurilor Szolnok și Gyula din Pașalâcul de Buda.

Pe lângă această populație mai trebuie luată în calcul și cea care locuia în micile așezări din jur și care contribuia prin număr la densitatea populației din oraș:

Pe baza registrelor de dijmă de la sfârșitul veacului al XVI-lea, se poate reconstitui populația care se îndeletnicea cu agricultura, mai precis cea care dispunea de pământ, și anume cea producătoare de vin. Astfel, din suprafața de 335 iugăre de podgorii (circa 193 de hectare), 326 erau în proprietatea a 556 gospodării ale locuitorilor din Oradea, iar 8 iugăre erau ale unor gospodari din afara perimetrului urbei. De pe această suprafață, în 1599, s-a realizat o producție de 7.703,4 câble orădene.[3] Rezultă, potrivit calculelor noastre, că jumătate din numărul gospodăriilor de pe teritoriul orașului erau posesoare de loturi de vie pe dealurile din marginea Oradiei.

Ulița sau cartierul	Cine era stăpân	Numărul porților
Ioșia (contopită în Oradea)	Capitlul - 18 porți Emericus Literatus - 9 porți Capitlul Sf.Ștefan - 3 porți Eremiții de Mindszent - o poartă	31
Iclod (dispărută)	Capitlul	13 1/2
Kakuchyh (dispărută)	Capitlul	10
Zaka (dispărută)	Episcopul	17
Episcopia (Bihor)	Episcopul	73
Kustosfalva (contopită în Seleuș)	Joannes Perleky	4
Seleuș (contopită în Oradea)	Episcopul	17
Miske (dispărută)	?	34
Sântion (contopită în Oradea)	Mănăstirea Sf. Ana	28
Wolf (dispărută)	Capitlul	7 1/2
Total:		***235***

[1] În acest caz poarta reprezintă o unitate impozabilă în care de obicei se consideră a fi cuprinse două gospodării. Conscrierea din 1552, la Borcea 1994, p.233-284.
[2] Zsák 1901-1902, p.44 apreciază numărul caselor la 2.500, iar al populației la 12.500 de locuitori.
[3] N. Kiss 1960, p.905.

Există opinii potrivit cărora numărul familiilor în prima jumătate a secolului al XVII-lea s-ar fi ridicat la numai 1.000[1] , ceea ce ni se pare puţin, chiar dacă este vorba numai de familii de contribuabili. Apoi, nu poate fi acceptată nici aprecierea făcută cu privire la scăderea populaţiei în prima jumătate a veacului al XVII-lea[2] extinzându-se un fenomen real, caracteristic aşezărilor mici şi mijlocii din Bihor, şi asupra oraşului Oradea. Dimpotrivă, această populaţie s-a refugiat din satele de câmpie în aşezările mai mari, întărite, capabile să ofere protecţie în cazul unor atacuri. Tocmai acest fenomen a dus, mai ales după 1606, la creşterea populaţiei oraşului.[3]

3. Cetatea Oradiei

Începuturile sigure ale unei fortificaţii pe teritoriul actual al oraşului Oradea sunt legate de evenimentele anului 1241, atunci când, în faţa iminentului atac tătaro-mongol, după informaţiile canonicului Rogerius, martor ocular, au fost necesare reparaţii grabnice pentru refacerea unei părţi a ei. Zidurile adăposteau pe atunci o catedrală cu hramul Sf. Fecioare Maria, un palat episcopal, amplasat în partea de sud a catedralei, şi alte construcţii aferente unui complex ecleziastic, în primul rând casele canonicilor.

Schiţa lui Cesare Porta înfăţişând interiorul Cetăţii (1598)

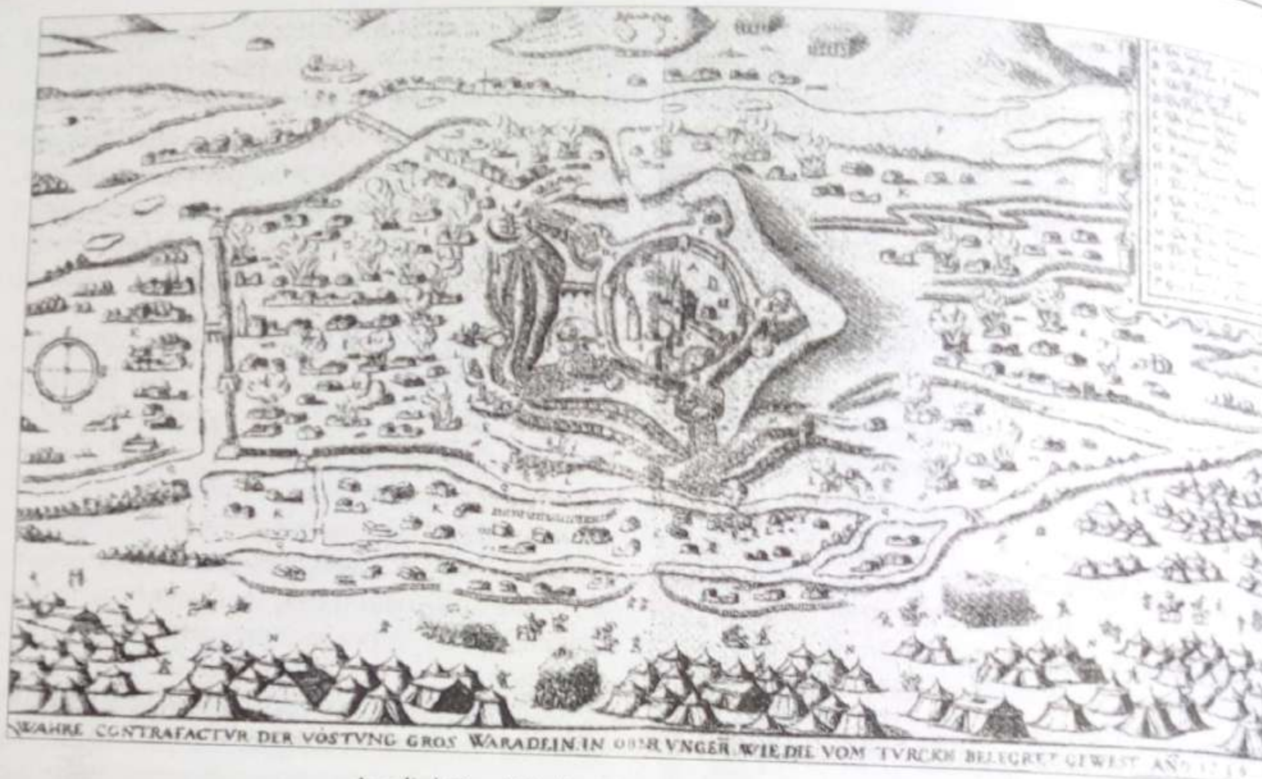
Tradiţia, ca şi unele izvoare narative mai târzii, atribuie întemeierea acestui complex regelui Ladislau. Că undeva, în perimetrul Oradiei, ar fi existat în secolul al X-lea o mică cetate de pământ de la care s-ar fi tras apoi numele aşezării: *Varad (vár* însemnând în limba maghiară *cetate* la care s-a adăugat particula diminutivală *d,* împreună însemnând *cetăţuie)*[4] nu a fost dovedită până în prezent nici arheologic şi nici documentar.[5]

În schimb, s-a dovedit arheologic, aşa cum se poate constata din capitolele precedente, că întemeierea mănăstirii nu s-a făcut pe un loc vid de populaţie, că au fiinţat şi înainte aşezări pe viitoarea vatră a oraşului.

Există astăzi păreri potrivit cărora în perimetrul Oradiei trebuie plasată acea Cetate *Belland* la care se referă Anonymus în cronica sa şi, atunci, Cetatea Bihor ar fi de fapt Cetatea Oradiei, reşedinţa lui Menumorut, existentă deja în secolul al IX-lea. În afara textului cronicii respective se aduce ca argument atlasul istoric editat la Bucureşti în 1971, în care, pe una din hărţi este localizată, pe Criş şi Cetatea *Belland*[6], precum şi etimologia unor toponime din Bihor.

Ideea nu este nouă. Istoricul şi arheologul Cséplo Péter afirma în 1872, tot pe baza cronicii lui Anonymus că termenul bulgar *Belarad* sau *Beland,* ungurii l-au pronunţat Varad. În această privinţă el nu se declara de acord cu antecesorul său, Keresztury, care declara că Belarad este identic cu Bihor şi că străvechea cetate trebuia căutată mai degrabă la Oradea decât la Biharea. Fără să aducă argumente, bazându-se numai pe deducţii logice, Cséplö afirma că, având în vedere

[1] Makkai L., *I. Rákóczi György birtokának gazdasági iratai,* 1631-1648 (Actele economice ale domeniului lui Gheorghe Rákóczi I, 1631-1648), Budapest, 1954, p.39.
[2] N. Kiss 1960, p.905.
[3] În 1532 Braşovul avea 986 case, Sebeşul 213, Mediaş 286, Sighişoara 483 (Kovacsics 1963, p.135). Dacă în 1522 Orăştie avea 2.650 locuitori, iar în 1532, conform statisticilor, 161 case, înseamnă că într-o casă locuiau mai mult de 16 persoane, deci cifra 10 luată de noi ca bază, nu poate fi considerată ca fiind exagerată *(Ibidem).*
[4] Balogh II 1982, p.22.
[5] Borcea 2003, p.64.
[6] Roşu 1992, p.88-96.

Asediul Oradiei din 1598 (stampă contemporană)

prezența slavă intensă aici, înaintea ungurilor, numele Varad trebuie să provină de la aceștia, tot așa precum Bihor de la slavonul *Biela hora,* Muntele Alb. Acești slavi vor fi ridicat aici, în mijlocul teritoriilor locuite de ei o fortificație de apărare numind-o *Varta* care la slavi însemna *strajă,* în latina medievală corespunzând cu *guarda,* având sensul de „a privi în jur”.[1]

Cea mai veche mențiune a unei construcții în interiorul zidurilor o face un inventar al bunurilor din cetate, în 1598-1599, pomenind o capelă-turn „făcută de Sfântul Ladislau” *(per Sanctum Ladislaum facta)*[2]. Ea se afla în partea de vest, în apropierea catedralei, în fața casei provizorului (administratorul domeniului cetății), probabil, inițial o locuință-turn, cu o capelă la parter.

Cronica pictată de la Viena, în două din miniaturile sale înfățișează construirea catedralei. Prima prezintă momentul construcției, în prezența ctitorului, iar cea de a doua, catedrala în forma ei finală. Cele două imagini sunt însă contradictorii, căci în primul caz este vorba, în mod evident, de o biserică-hală cu absidă poligonală, prevăzută cu contraforți, iar în cel de-al doilea, de o bazilică cu trei nave. Și într-un caz și în celălalt, bisericile sunt în stil gotic, caracteristic nu epocii în care a trăit Ladislau I, ci perioadei în care a fost redactată și ilustrată cronica (1368-1370).[3]

Săpăturile arheologice executate în cetate în 1881 și 1883, nu au fost nici ele relevante. Construirea sigură a unei biserici gotice s-a început abia la 1342, fiind încheiată în perioada episcopatului lui Demetrius (1345-1372). Dar această biserică trebuie să fie cronologic, a treia. Prima a fost ridicată in timpul lui Ladislau, a doua a fost terminată pe la 1192 și inaugurată cu ocazia sanctificării, iar cea de a treia, înfățișată în *Cronica pictată de la Viena* este, probabil, cea zidită de Demetrius și care a avut peste 72 m lungime[4]. Cea mai veche descoperire arheologică în cetate se pare că este cea din 1775, când, cu ocazia săpării unui puț, soldații imperiali ai marchizului Canon de Ville au descoperit mormântul reginei Maria, soția lui

[1] Csépló P., *Nézetem Nagyvárad alapitásárol és elnevezéséröl* (Punctul meu de vedere cu privire la întemeierea Oradiei și la numele său), în *N*, 8 octombrie 1872, p.1-2.
[2] Balogh II, 1982, p.23
[3] Balogh I 1982, fig. 1 și fig. 7.
[4] Gyalókay J., *Beatrix királyné sirjáról* (Cu privire la mormântul reginei Beatrix), în *AE*, 1912, p.89. Săpăturile arheologice efectuate în 1911 au dovedit că biserica s-a ridicat într-un timp îndelungat, în structurile ei regăsindu-se elemente de la romanic până la goticul târziu *(Ibidem)*. Vezi și Vătășianu I 1959, p. 118-120; Avram 1969, p. 13-15.

Sigismund de Luxemburg.[1] Episcopului Demetrius i se datorează și completarea peisajului interior al cetății cu statuile a trei regi, statui executate între 1360 si 1370 de către frații Martin și Gheorghe din Cluj. Ei revin în 1390 când realizează, în bronz, statuia ecvestră a regelui Ladislau. În catedrala din cetate au fost înmormântați și cei doi episcopi reprezentativi pentru cultura renascentistă orădeană: Andrea Scolari (1426) și Thurzó Zsigmond (1512), ale căror lespezi funerare se află în prezent în catedrala romano-catolică din *Olosig*.[2]

Imaginea cetății s-a păstrat relativ veridic în descrieri contemporane și în stampa cea mai veche, din 1598, aparținând lui Joris Hoefnagel care, în general, confirmă pe cea a lui Cesare Porta, realizată un an mai târziu. Acestea sunt, de fapt, singurele imagini care prezintă în interiorul cetății bastionare existente deja la acea dată, vechea, prima fortificație, care nu fusese încă demolată și înlocuită de castelul interior. Deci, noua cetate, cea pentagonală, s-a ridicat învăluind, îmbrăcând, vechea cetate. Aceasta deoarece nici edificiile interioare, nici așezările din jur nu puteau rămâne fără un sistem de apărare și refugiu. Din cele două stampe menționate se poate constata că vechea cetate avea intrarea dinspre sud, acolo unde s-a construit apoi bastionul *Crăișorul*. După intrare, primul spațiu era curtea palatului episcopal, clădirea în care rezida episcopul fiind în dreapta porții, încadrată în zid. Această clădire a suferit și ea numeroase reconstrucții de-a lungul timpului. În palatul episcopal a locuit o perioadă și regina Isabella (1558). Aici s-a născut Sigismund Báthori, viitorul principe al Transilvaniei.[3] Străbătând curtea palatului episcopal, de proporții mai reduse, se ajungea la o altă poartă, mai mică, ce dădea în curtea mare unde se aflau catedrala și celelalte construcții adiacente.[4]

Până la mijlocul veacului al XVI-lea, vechea cetate, de formă neregulată, ușor ovală, așezată într-un perimetru inundabil, mlăștinos, alimentat de apele Crișului și ale pârâului Peța, făcea parte din categoria cetăților de baltă, îndeobște întâlnite în zona de câmpie. Dar necesitatea unei cetăți puternice la Oradea a apărut în mod acut abia la mijlocul secolului amintit când, așa cum am văzut, după bătălia de la Mohács (1526) și constituirea Pașalâcului de Buda (1540), pericolul otoman a ajuns în imediata vecinătate, la vest de orașul de pe malurile Crișului Repede. La acesta s-a adăugat, în 1552, constituirea Pașalâcului otoman de Timișoara, care, curând, a ajuns să se întindă până la Crișul Negru.

Pentru construirea unor fortificații care să facă față cerințelor sistemului de purtare a războiului, mai marii Principatului Transilvaniei au consultat și au angajat meșteri și arhitecți militari italieni, cei mai pricepuți în asemenea construcții la vremea respectivă. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea se edifică cetățile de la Carei și Săcuieni (1595) după modelul cetății patrulatere, cu patru bastioane la colțuri, conceput de Giovan Battista Bellucci (mort la 1554).[5]

Lui Domenico de Bologna i se atribuie tipul de cetate pentagonală cu bastioane pe colțuri și, se știe, acest arhitect a frecventat curtea episcopului Martinuzzi. De aceea, planul Cetății de la Oradea este considerat a-i aparține în exclusivitate acestuia.[6] Pe la începutul lui iunie 1565 poposește la Oradea Giovan Andrea Gromo. El afirmă despre cetate că este *„de formă aproape ovală, dar fără flancuri de vreo ispravă"*[7]. Îndată după aceasta începe activitatea.

Prima mențiune în legătură cu lucrul la cetate o avem din 1569. În acest an se încheie construirea bastionului dinspre sud, *Crăișorul,* cel din fața porții cetății vechi. Numele lui evocă pe cel ce l-a patronat: principele Ioan Sigismund, fiul regelui Ioan Zápolya. În decembrie 1569, el era la Oradea și, probabil, acum se va fi definitivat planul de reconstrucție al cetății. Dieta Transilvaniei, care s-a ocupat permanent

[1] Halasi Fekete P., *Mária királyné sirjáról* (Cu privire la mormântul reginei Maria), în *AE*, 1912, p.90-92.
[2] Dejeu 1937, p.93-94; Vătășianu I 1959, p.314-315, 742.
[3] Balogh II 1982, p.325.
[4] Gyalókay J., *A nagyváradi királyszobrok helyéröl* (Cu privire la amplasarea statuilor regale de la Oradea Mare), în *AE*, 1912, p.266.
[5] *Magyarországi Reneszánsz és barokk* (Renaștere și baroc în Ungaria), Budapest., 1975, p.56-57; Kovács A., *Szabályos alaprajzú olaszbástyás várkastélyok Erdélyben* (Castele fortificate cu plan regulat și bastioane italiene în Transilvania), în *Műv. T.* 1980, p. 77-83.
[6] Bánfi 1940, p.842.
[7] *Călători străini* II, p.330.

de problemele materiale și umane ale edificării, întrunită la Mediaș, în ianuarie 1570, fixează contribuția bănească necesară.

În aprilie 1570, pietrarii din Sibiu lucrau deja la Oradea, iar în mai, Dieta de la Turda stabilea noi sume de bani în acest scop. În martie 1571 a murit Ioan Sigismund, iar scaunul țării a fost preluat de fostul căpitan al Cetății Oradea, Ștefan Báthori. De acum grija acestuia este tot mai evidentă, cetatea constituind pentru el o preocupare permanentă de care nu va uita nici atunci când va ocupa tronul Poloniei. Dietele Transilvaniei au votat sume de bani tot mai mari pentru Oradea. Iată cum se reflectă preocuparea acestora față de cetate:

- Dieta de la Cluj (1-6 ianuarie 1573): fixează darea de 50 dinari de fiecare poartă de la toți contribuabilii din Transilvania pentru zidirea cetății și reglementează transportul pietrei[1];
- Dieta de la Cluj (1-6 ianuarie 1574): 50 dinari de fiecare poartă, iar cei din părțile ungurene să asigure și *„meșterii obișnuiți"*[2] ;
- Dieta de la Sighișoara (13-18 decembrie 1574): fixează pentru Oradea câte 50 dinari de poartă și se iau măsuri pentru precizarea obligației în muncă la zidirea cetății[3];
- Dieta de la Sighișoara (20-26 mai 1576) reglementează obligațiile în muncă în același scop[4];
- Dieta de la Cluj (21-26 octombrie 1576): câte 50 dinari[5];
- Dieta de la Turda (21-25 octombrie 1577): câte 50 dinari[6];
- Deta de la Cluj (21-26 octombrie 1578): câte 25 dinari[7];
- Dieta de la Turda (21-24 octombrie 1579): câte 50 dinari[8];
- dieta de la Turda (1-6 noiembrie 1580): câte 50 dinari[9];
- Dieta de la Turda (20-26 septembrie 1581): câte 99 dinari de la fiecare poartă; la fel hotărăște Dieta de la Alba Iulia (29 aprilie - 4 mai 1582)[10];
- suma de 50 dinari de fiecare poartă pentru Oradea este hotărâtă și de dietele de la Alba Iulia, din 16-20 septembrie 1582 și din 15-20 septembrie 1583[11]; la fel în Dieta de la Alba Iulia (20-25 septembrie 1584)[12,13];
- Dieta de la Turda (19-24 septembrie 1585): câte 35 dinari[14];

Doi ani lucrările au fost întrerupte din cauza ciumei care a făcut ravagii la Oradea (1585 - vara lui 1587)[15], apoi lucrările au continuat:

- Dieta de la Cluj (22-28 octombrie 1587): câte 50 dinari[16];
- Dieta de la Aiud (21-27 octombrie 1598): câte 50 crițari[17];
- Dieta de la Alba Iulia (16-21 noiembrie 1594) prevede sume de bani în legătură cu întreținerea garnizoanei din cetate;[18]
- Dieta de la Cluj (21 – 26 aprilie 1596): *„pentru garnizoană ... Șinteul cu părțile aparținătoare să plătească, după fiecare poartă 1 florin și 25 dinari... La fel Mișca, Pățal... Sâniob, Beiuș, după răbojul existent"*[19];
- Dieta de la Alba Iulia (30 noiembrie - 8 decembrie 1596) hotărăște măsuri privind munca depusă de comitatele Crasna și

[1] *MCRT* II, p. 533.
[2] *Ibidem*, p. 547-548.
[3] *Ibidem*, p. 554; *ETA* III 1858, p. 289-293.
[4] *MCRT* III, p. 107.
[5] *Ibidem*, p. 120-124.
[6] *Ibidem*.
[7] *Ibidem*, p.139.
[8] *Ibidem* p.143, 153.
[9] *Ibidem*.
[10] *Ibidem*, p.163, 167.
[11] *Ibidem*, p. 170, 198.
[12] *Ibiem*, p.209.
[13] *Ibidem*, p. 216.
[14] *Călători străini* II, p.521; III, p. 87-88, 90, 131, 145.
[15] *MCRT* III, p.229-233.
[16] *Ibidem* p. 269.
[17] *Ibidem* p.460.
[18] *MCRT* III, p.495.
[19] *MCRT* IV, p.108, Avram 1977, p.51-59.

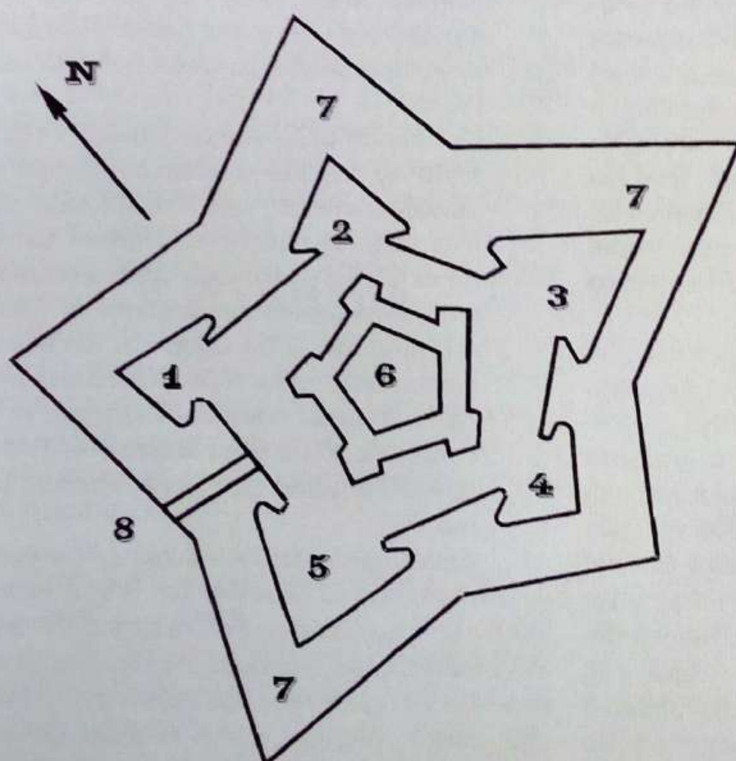
Solnocul de Mijloc la ridicarea cetății Oradea.[1]

În Registrele de socoteli ale orașului Cluj figurează numeroase însemnări cu privire la trecerea unor lucrători din diferite localități ale Transilvaniei în drum spre Oradea. Semnificativă privind îndârjirea cu care principii luptau pentru încheierea lucrărilor este și această precizare care se referă indirect la principele Gabriel Bethlen: *„A sosit <la Cluj> vicecăpitanul Farkas Ferenc cu optsprezece însoțitori, din țara secuilor. Duce în două căruțe oameni dulgheri, din partea domnului nostru, la Oradea, secui nobili, fără voia lor, unii fiind legați, căci cei dinaintea lor n-au fost destui pentru lucrarea de la Oradea.*[2]

urmărească dacă lucrările sunt executate în mod corespunzător[3] și să le continue. La 25 august 1582, acesta era deja la Oradea. Urmele sale dispar pentru ca, în 1583, Baldigara să fie din nou la Oradea, în suita vestitului diplomat pontifical, Antonio Possevino, trimițând o amplă descriere a situației fortificațiilor de aici. Numeroase referiri la oraș și cetate face Possevino[4].

Lui Ridolfini i se poate atribui bastionul *Aurit* pentru că anul de construcție și terminare al lui (1583) coincide cu prezența chiar și temporară a italianului la Oradea. Numele bastionului provine de la stema aurită a familiei Báthori, dispusă pe frontispiciul acestuia.

Informarea făcută de Baldigara cu privire

1. *Bastionul Ciunt*
2. *Bastionul Aurit*
3. *Bastionul Roșu*
4. *Bastionul Crăișorul*
5. *Bastionul Bethlen*
6. *Cetatea interioară (Castelul)*
7. *Șanțul Cetății*
8. *Intrarea principală*

Planul Cetății și dispunerea bastioanelor

La elaborarea detaliilor privind construcția cetății au lucrat mai mulți arhitecți italieni și constructori locali. Unul dintre italieni a fost și arhitectul Ottavio Baldigara. Regele Poloniei, cu gândul la importanța cetății din vestul Ardealului, l-a trimis pe arhitectul colonel Domenico dei Ridolfini da Camerino (1581) să

la stadiul de ridicare a cetății conținea instrucțiuni cu privire la continuarea lucrărilor care s-au efectuat apoi sub îndrumările lui Simone Genga (1588, cu întreruperi, până în 1592), apoi sub cele ale generalului Achille Tarducci da Corinaldo (1595), fără să fie însă terminate.[5]

[1] *MCRT* IV, p.108, Avram 1977, p.51-59.
[2] *Apud* Balogh II, 1982, p. 157.
[3] Bánfi 1940, p.846; Balogh II 1982, p.86.
[4] *Călători străini* II, p. 554-555.
[5] Bánfi 1940, p.842.

În toamna lui 1598, noua cetate primește botezul focului. Ea face față cu succes unui asediu otoman, apărătorii fiind conduși în interior și de către arhitectul militar, contele Giovan Marco Isolano da Bologna.[1] La sfârșitul secolului, un alt general renumit, Giorgio Basta, comandantul trupelor imperiale din Transilvania, inspectează Cetatea Oradea scriindu-i împăratului, sub a cărui autoritate ajunsese Crișana după 1598, și solicitându-i să refacă imperfecțiunile acestei fortificații *„pentru că nu are în ea nimic bun decât forma"*[2]. El consideră că nu poate fi apărată nici în fața ardelenilor si nici a turcilor și, de aceea, crede că ar fi mai bine dacă ar fi lăsată în ruină și distrusă.[3]

Observațiile lui Basta converg cu cele ale lui Antonio Possevino, cu două decenii mai înainte. Acesta într-o scrisoare către cardinalul Galli, în octombrie 1583, menționează prezența unui arhitect al împăratului la Oradea, care a observat unele erori ale cetății[4]. Încă în 1581, atunci când Ștefan Báthori îl trimitea pe Domenico Ridolfini, îi recomanda să urmărească dacă intențiile arhitectului defunct au fost bune sau nu[5]. Temerea sa era explicabilă căci, de fapt, chiar și sfetnicii săi îl informau, la 22 decembrie 1583 că ceea ce unul din arhitecți zidește, celălalt dărâmă și astfel cetatea nu va fi terminată niciodată.[6]

„Consiliul de trei" al Transilvaniei a fost și el nemulțumit de activitatea lui Domenico Ridolfini, în schimb față de Baldigara a avut numai cuvinte de laudă și l-a copleșit cu daruri pe măsura laborioasei sale munci.[7] După ce, în pragul veacului al XVII-lea, a lucrat aici arhitectul militar venețian Maurizio Veniero, în timpul principelui Gabriel Bethlen (1613-1629) sunt refăcute, cu ajutorul materialelor provenite din demolarea bisericii din cetate, două bastioane - cel *al Porții* si *Crăișorul*. Primul dintre ele, numit și bastionul *de Pământ* a rămas în memoria posterității sub numele de bastionul *Bethlen,* nu numai pentru că a fost zidit de el, ci și din cauza inscripției omagiale de pe frontispiciu, dedicată principelui. Pe bastionul *Crăișorul* s-a fixat, gravat în piatră, orizontal și vertical, anul terminării lucrărilor:1618. Este momentul când edificarea cetății exterioare poate fi considerată încheiată.[8]

În concluzie, principalele etape ale construirii cetății sunt următoarele:

- în timpul lui Ioan Sigismund, bastionul *Crăișorul* (1569-1570) și, probabil, o parte din bastionul *Ciunt;*
- în timpul lui Ștefan, Cristofor și Sigismund Báthori s-a continuat ridicarea bastionului *Ciunt,* s-au construit bastionul *Aurit* (1572), bastionul *Roșu* (1584), s-a ridicat, în sistemul palancă, bastionul *de Pământ* sau bastionul *Porții;*
- în timpul lui Gabriel Bethlen, bastionul *de Pământ* sau bastionul *Porții* este reconstruit din cărămidă devenind bastionul *Bethlen* și se încheie refacerea bastionului *Crăișorul* (1618);
- în timpul lui Gheorghe Rákóczi I (1630 - 1648) se lărgește și adâncește șanțul care înconjura cetatea, astfel încât fundul său a fost coborât sub nivelul albiei Crișului Repede[9]; se pietruiește contraescarpa; se realizează restaurarea bastionului *Ciunt* și ridicarea lui cu un stânjen și jumătate; se construiește curtina de piatră până la bastionul Aurit; se înalță bastionul Crăișorul; se face curtina de piatră până la bastionul Bethlen; se edifică turnul cu clopot deasupra porții mari[10].

Cetatea exterioară era dublată în interior de un castel în formă pentagonală, ridicat între anii 1618-1650, cu intrări pe fiecare latură. Din secolul al XVIII-lea datează cele două intrări boltite, pe latura de vest și pe cea de nord-est. Acest castel a înlocuit atât palatul episcopal, cât și celelalte construcții aparținând fortificației vechi și a fost executat de Giacomo Resti, arhitectul lui Gabriel Bethlen.[11] Aici

[1] *Călători străini* III, p.108-109.
[2] Bánfi 1940, p.842.
[3] „Del tutto rovinare e distruggere"- *apud* Balogh II, 1982, p.127.
[4] *Ibidem*, p.89.
[5] *Ibidem*, p.86.
[6] *Ibidem*, p.90-91.
[7] *Ibidem*, p.92-94.
[8] Sebestyén 1963, p.104-107.
[9] Cu privire la șanțul Cetății, funcțiile și evoluția sa, vezi interesantele considerații ale lui A.Pop.*Încercare de reconstituire a sistemului hidrografic defensiv al cetății și al orașului Oradea în prima jumătate a secolului al XVII- lea,* în *Aletheia* 1(1), Oradea, 1993, p.30-37.
[10] Balogh II 1982, p.325.
[11] Kovács A, *op. cit.*, p.85-86.

se aflau și încăperile cele mai importante, unde erau găzduiți principii Transilvaniei (în colțul de sud-vest al clădirii, în dreptul bastionului *Roșu)*.

Palatul interior a suferit cel mai mult în cursul asediilor, fiind, prin înălțimea sa, expus direct tirului artileriei. [1]

Având în vedere toate aceste eforturi pe care Transilvania le-a făcut pentru zidirea fortificației orădene, este pe deplin justificată aprecierea făcută de Gabriel Bethlen, în noiembrie 1613, cu privire la statutul ei: *„Nu are nici un fel de drept la acea cetate a Oradiei nici măria sa împăratul <german> și nici Ungaria, fiind cetate zidită din banii Ardealului, din dări, iar fără drept să ceri ce-i a altuia este împotriva dreptății lui Dumnezeu și a celei pământești, fiind și noi datori cu credință să păzim, hotarele țării noastre Transilvania, potrivit puterilor noastre"*.[2]

Cetatea bastionară, în forma sa exterioară de azi, a fost asediată în anii 1598, 1605,1658, 1660 și 1692. Nu a fost cucerită decât de două ori (în 1660 și 1692). Față de aspectul ei din veacul al XVII-lea, cetatea nu a suferit modificări esențiale. În secolul următor schimbări importante s-au făcut doar la cetatea interioară. S-a construit biserica actuală și a fost refăcut șirul de arcade dinspre curte. Pe la 1881 a fost demolat palatul zidit în timpul lui Gabriel Bethlen (aripa de vest a castelului). Din veacul al XVIII-lea autoritățile militare austriece au folosit cetatea ca sediu al garnizoanei, cazarmă și închisoare.

4. Perioada suzeranității habsburgice (1598 - 1606)

La sfârșitul anului 1597, Sigismund Báthori, principele Transilvaniei, a abdicat în favoarea soției sale, Maria Cristierna, dar, în luna august a aceluiași an, a revenit asupra hotărârii inițiale, a intrat în Transilvania și, la 20 august, Dieta țării l-a proclamat din nou principe. Toate comitatele și aproape toate orașele au depus jurământul de credință față de revenitul principe. Între orașele care au refuzat acest simbolic gest de

Sigiliul de breaslă al aurarilor orădeni (secolele XVU - XVII)

recunoaștere a fost și Oradea. Motivele erau, printre altele, neîncrederea în intențiile și posibilitățile lui Sigismund de a apăra orașul de pericolul invaziei otomane care se apropia, conflictul latent ce mai persista din pricina punctelor de vedere deosebite cu privire la iezuiți etc.[3]

Era evident că în Oradea partida filohabsburgică în acel moment era mai puternică. Ea era gata să închine orașul, cetatea și întregul Bihor Curții vieneze. Dar supunerea față de imperiali era și ea condiționată de faptul că, întrucât Sigismund datora garnizoanei plata sumei de 23.000 florini, care reprezenta solda pe anii 1595-1597, această sumă trebuia achitată acum de către împărat. Acesta a și trimis pe Toldi István care să satisfacă cererile garnizoanei ce amenința cu părăsirea cetății[4].

Căpitanul acesteia era Király György, fratele lui Albert, cunoscutul căpitan de oști ardelene trimis în sprijinul lui Mihai Viteazul. De fapt, cel ce conducea treburile cetății și orașului era Ștefan Bocskai, care, în calitatea sa de Comite suprem al comitatului Bihor, era cel mai puternic feudal

---

[1] Cu privire la castel vezi Kovács A., M.Țoca, *Adalékok a váradi fejedelmi palota építéstörténetéhez* (*Contribuții la istoria construirii palatului princiar de la Oradea*), în *Müv.T.* 1979, p. 107-115; Kovács A., *Construcții patronate de Gabriel Bethlen*, Cluj, 1984 (rezumatul tezei de doctorat), p.18.

[2] „Nincsen is ahhoz az erösséghez sem császár urunknak, sem Magyarországnak semmi igazsága, az erdélyi pénzzel. adozással építtetett ház az, ok nélkül penig az másét kévánni isten es világi igazság ellen vagyon, mi is kötelesek vagyunk hittel Erdélyországunknak határinak tehetségunk <szerint> való megörizésére" (Szilágyi 1887, p.6-7).

[3] Veress. IV 1932, p.44; Tóth, Szabó 1904, p.25-26.

[4] *MCRTV* IV, p.39-41.

din zonă, stăpânind Cetăţile Cherechiu, Sâniob, Săcueni, Mişca, Şinteu, Kismarja şi Nagy Kereki (ultimele două, pe teritoriul de azi al Ungariei), cu domeniile adiacente.[1]

În timp ce Dieta de la Turda îl proclama pe Sigismund, din nou principe al Transilvaniei, orădenii trimiteau solie arhiducelui Maximilian de Habsburg, cerându-i ocrotire atât faţă de Sigismund cât şi faţă de turci (1 septembrie 1598). Maximilian a trimis la Oradea pe Nyári Pál, viitorul căpitan, cu promisiune de ajutor, dacă mai marii oraşului acceptă o garnizoană austriacă în cetate. Orădenii nu aveau de ales: serdarul Satârgi Mehmed paşa, cel ce ar fi urmat să fie instalat ca beglerbeg la Bucureşti dacă n-ar fi fost alungat de oştile reunite ale celor trei ţări româneşti, în vara lui 1595[2] , se îndrepta spre Oradea, după ce ocupase Cenadul şi Aradul. Orice tratative au fost respinse.

În faţa acestei situaţii, orădenii acceptară în cetate o garnizoană de circa 2.000 de pedestraşi şi 500 de călăreţi, sub comanda generalului austriac Melchior von Rödern. Sigismund, văzându-şi spulberate toate planurile în legătură cu cetatea, s-a retras cu oastea transilvăneană la Negreni şi Bologa pentru a putea păzi intrarea în ţară, sperând că turcii se vor mulţumi cu ocuparea Oradiei. În situaţia dată, Sigismund nu putea considera oportună sprijinirea asediaţilor, pentru a nu atrage represalii din partea turcilor.

Un binevenit ajutor l-au primit orădenii din partea lui Mihai Viteazul, domnul Ţării Româneşti, ajutor concretizat printr-un corp expediţionar de 1.500 de călăreţi sub conducerea lui Aga Leca, după cum afirmă cronicarul Szamosközi István[3].

În dimineaţa zilei de 25 septembrie, turcii erau deja în imediata apropiere a Oradiei. Încă în aceeaşi zi, dar şi în cele următoare, au avut loc ciocniri între asediatori şi trupele trimise din cetate pentru a întârzia aşezarea taberei. Garnizoana, formată în cea mai mare parte din lefegii, la 28 septembire, folosindu-se de apropiata expirare a contractului, a cerut mărirea soldei de la 3 la 4 taleri pe lună. Fiind refuzaţi la început, îl ameninţară pe Rödern cu moartea şi încercară să iasă din cetate. În cele din urmă, li se promiseră banii ceruţi.

Turcii şi-au ridicat tabăra în formă de semicerc în partea de nord-est a oraşului. Oastea lor număra circa 20.000 de oameni.[4] Rödern văzând că are ostaşi puţini, renunţă la apărarea oraşului şi, la 30 septembrie, îl incendie, chemând în cetate pe cei 500 de călăreţi orădeni sub comanda căpitanului Király György, fratele lui Albert Király. Dintre locuitorii oraşului se reuşi atragerea în cetate a numai o sută de oameni, restul luară calea codrului.

Asediul propriu-zis a început la 1 octombrie. Au fost săpate şanţuri care să permită geniştilor minarea bastioanelor cetăţii, iar în ziua următoare, artileria a început să tragă asupra celor două turnuri ale catedralei din interior căreia îi produseră importante stricăciuni. La 17 octombrie, turcii reuşiră să arunce în aer o parte din bastionul Ciunt, iar la 20 octombrie, bastionul Crăişorul. Dar, în 24 octombrie,au început ploile care au ţinut toată noaptea şi apoi, fără oprire, şi în zilele următoare, făcând drumurile impracticabile. Şanţurile săpate de turci s-au umplut cu apă. Atât Crişul, cât şi Peţa ieşiră din matcă, inundând tabăra otomană. Cu toate acestea, asediul a continuat până la 3 noiembrie 1598 când, datorită ploilor, a bolilor care începuseră a bântui prin tabăra turcească, efectivele au început să scadă foarte mult, otomanii au sistat operaţiunile şi s-au retras.

Cele cinci săptămâni de asediu au dus la distrugerea aproape completă a oraşului, dar şi a părţii de sud şi centrale a comitatului Bihor, pe

[1] *Ibidem, p.40.* În 1592, principele Transilvaniei numise mare căpitan al Cetăţii Oradea şi comite suprem al comitatului Bihor pe Ştefan Bocskai; Borcea 2005 a, p. 223.

[2] Iorga 1970, p. 227.

[3] Vezi şi relatarea lui Mihai către Rudolf II: „Afară de aceasta pe când Oradea era împresurată de Satâgi Mehmed, îndemnând din nou pe transilvăneni a da ajutor, am trimis eu însumi acolo o bună parte din oastea mea, cât mi-a fost cu putinţă..." *(Mihai Viteazul în conştiinţa europeană.* I 1982, p.617). Faptul este menţionat şi de cronica lui Szamosközi (Crăciun 1928, p.III). Mai târziu, în aprilie 1601, arhiducele Mattia intenţiona să recompenseze pe Aga Leca cu o moşie pentru meritele sale cu ocazia asediului Oradiei (Veress VI 1933, p.354).

[4] Cu privire la asediu vezi memoriul lui Melchior von Rodem trimis arhiducelui Maximilian, intitulat: *Herrn von Rödern Relation (aus Grosswardein an den Erzherzog Hoch - und Deutsmeister Maximilian vom 5. November 1598,* în *TT,* 1878, p. 10-116; dintre izvoarele turceşti: cronica lui Kiatip Celebi şi a lui Solakzade Mehmed Hendemi (*Cronici turceşti* II 1974, p.52-54, 160-162). Ambele cronici atribuie nereuşita asediului ploilor îndelungate, ca şi faptului că Sofu Sinan paşa, beglerbegul de Agria, n-a trimis tunurile solicitate. Chiar şi Letopiseţul Cantacuzinesc înregistrează evenimentul remarcând că, la Oradea, „unii bătea cetatea, iar alţii prăda ţara" *(Istoria Ţării Româneşti. 1290-1690,* Bucureşti. 1960, p.68); o relatare detaliată la Szamosközi 1981, p. 159-165.

unde au trecut oștile în drum spre Oradea. Cetatea a suferit și ea mari stricăciuni, zidurile și bastioanele fiind, în cea mai mare parte, distruse. La 5 noiembrie, Rödern a părăsit cetatea lăsând comanda lui Nyári Pal, care a fost ridicat de împărat la rangul de general și copleșit cu titluri. Astfel, până în 1603, când a părăsit căpitănia Oradiei, acesta a îndeplinit și funcția de căpitan al cetății Eger, precum și pe aceea de comite al comitatelor Bihor, Maramureș, Crasna, Solnocul de Mijloc și Heves.[1]

Mihai Viteazul i-a ajutat pe asediați și indirect. În luna octombrie 1598, trupele sale au trecut în sudul Dunării, au atacat prin surprindere și au nimicit o armată turcească la Nicopole, au distrus cetatea, au trecut prin foc și sabie tot ținutul până în Munții Balcani și au înfrânt două armate, lângă Vidin și Cladova.[2] După cum rezultă dintr-o scrisoare a episcopului Náprági Demeter, scrisă la 20 octombrie 1598 și adresată cardinalului Cinzio Aldobrandini, gestul lui Mihai a fost un ajutor dat Oradiei.[3] Faptul că lui Sigismund nu-i conveneau acțiunile lui Mihai, este ilustrat și de Szamosközi în cronica sa, acesta afirmând că: „În vremea când a săvârșit Mihai Vodă toate acestea, repezit-a de olac craiul Sigismund la Mihai Vodă pe Luca Bakonyai făcându-i știre că Mohamed Satârgi pașa a luat Oradea; Mihai Vodă aflând această veste s-a întors în Țara Românească..."[4]

Cu ocazia ajutorului dat de Mihai Viteazul orădenilor sau, poate mai înainte, a ajuns în posesia cetății Oradea și tunul care, pe la 1632, figura încă în inventarul armamentului din cetate sub numele de *„Micul Șoim"*, precizându-se că este *„tunul lui Mihai Vodă"* și că are 5 funți.[5] Cea mai veche mențiune documentară despre legăturile lui Mihai Viteazul cu aceste părți vestice ale Principatului Transilvaniei se leagă de participarea oștilor transilvănene la campania antiotomană din Țara Românească, după bătălia de la Călugăreni (august 1595). Obligat prin clauzele tratatului pe care el însuși l-a impus, să dea ajutor domnului muntean, Sigismund Báthori a ieșit din Alba Iulia la 27 august și și-a stabilit tabăra la Codlea, așteptând adunarea oștirii din întregul Principat. Primele au sosit efectivele orădene sub comanda lui Ștefan Bocskai, care a adus opt sute de călăreți și tot atâția pedestrași.[6] Aceste trupe au participat alături de Mihai la eliberarea orașului Târgoviște, la alungarea lui Sinan pașa și a lui Satârgi Mehmed pașa din București, la cunoscuta înfrângere a oștilor otomane la Giurgiu, în octombrie 1595.

După încheierea asediului cetății de pe malul Crișului Repede, s-a dovedit că intențiile habsburgilor erau de a rămâne definitiv în posesia Oradiei și a Bihorului. Acest fapt era de presupus încă de când trupele austriece au intrat în cetate și când, alături de generalul Rödern, se afla și arhitectul militar Giovan Marco Isolano, care a început de îndată un studiu amănunțit asupra fortificațiilor de aici, întocmind și o schiță a cetății pe care a trimis-o căpitanului Ferrante Rossi în Cetatea Tokaj.[7]

Se pare că orădenii și-au dat seama de pericolul care îi amenința și nu au permis intrarea garnizoanei austriece decât numai în schimbul unor garanții[8], însă aceste garanții nu au fost respectate.

În cursul anului 1599, Sigismund, apoi cardinalul Andrei Báthori, care i-a urmat în fruntea Principatului, au încercat să redobândească Oradea, prin solii trimise la împăratul Rudolf. Generalul Giorgio Basta, mare căpitan al Ungariei superioare, avea misiunea de a-l urmări pe Mihai, de a păzi părțile vestice ale Transilvaniei aflate sub suzeranitatea Austriei de eventualele încercări ale lui Mihai Viteazul de a le reîngloba în cadrul Principatului Transilvaniei, al cărui domn era din octombrie 1599.

La 6 octombrie 1599, Basta era la Oradea. Comisarii imperiali pentru Transilvania, Mihail Székely și David Ungnád, îl informau pe Rudolf asupra evoluției evenimentelor din Transilvania. Astfel, la 17 decembrie, Ungnád scria împăratului că Mihai nu numai că a asediat Cetatea Chioar, dar *„i-ar place să-și alipească și Oradea"*[9].

Uneltirile lui Sigismund, de data aceasta aflat în Polonia și care, după moartea cardinalului-principe Andrei Báthori, voia să revină pentru a

[1] Scholz 1907, p.116.
[2] Iorga 1970, p.238.
[3] Veress V 1932, p. 199-200.
[4] Crăciun 1928, p.112.
[5] B. Nagy M., *Várak, kastélyok, udvarházak* (Cetăți, castele, conacuri), București, 1973, p.71.
[6] B. Decsi, I., *Magyar historiája*. 1592-1598 (Istoria ungară a lui B. Decsi J. 1592-1598), Budapesta, 1982, p. 254.
[7] Veress V 1932, p. 193-196; *Călători străini* IV, p.108-110.
[8] Vezi scrisoarea arhiducelui Maximilian către împăratul Rudolf la 8 septembrie 1598 (Veress V 1932, p.192-193); *Călători străini* IV, p. 106.
[9] *TT*, 1883, p. 733.

treia oară în fruntea Principatului, deveneau tot mai insistente. Astfel, la sfârşitul lui decembrie 1599, el a trimis un om de încredere la cel ce era unul din cei mai influenţi nobili ai comitatului Bihor, la Ştefan Bocskai, în Sâniob, avertizându-l de pericolul ce-l reprezintă Mihai pentru nobilimea din întregul Ardeal şi încercând să netezească lui Sigismund drumul unei posibile reîntoarceri în Transilvania. Nyári Pál, marele căpitan al Cetăţii Oradea, a atras în cetate pe omul lui Sigismund şi l-a întemniţat raportând apoi arhiducelui Maximilian despre cele întâmplate. Cu această ocazie el se plângea de faptul că garnizoana Oradiei era mică, prost plătită, lipseau banii pentru achitarea soldei, restantă pe şapte luni. Aflăm că, la acea dată, mai erau în cetate numai 100 de călăreţi şi vreo 10 pedestraşi, ceilalţi fiind duşi să apere Cetăţile Beiuşului şi a Şimleului Silvaniei.[1]

Principala preocupare a lui Mihai după cucerirea Transilvaniei (28 octombrie 1599) a fost refacerea integrităţii ei, solicitând constant, cu toate ocaziile, retrocedarea teritoriilor înstrăinate de austrieci. În acest sens, demersurile sale pe lângă curtea vieneză sunt cât se poate de elocvente. La sfârşitul lui iulie 1600, erau formulate *„dorinţele măriei sale Mihai Vodă, domn al Transilvaniei, Moldovei şi Împăratul Ţării Româneşti faţă de înălţimea sa,"*, unde la punctul al cincilea se preciza foarte clar care erau pretenţiile domnului român: restituirea celor cinci comitate (Bihor, Solnocul de Mijloc, Solnocul Interior, Zărand şi Crasna) Transilvaniei, aşa cum au fost înainte.[2]

La 2 august 1600, Mihai îşi exprimă îngrijorarea faţă de situaţia Oradiei şi, în acelaşi timp, intenţia sa neclintită de a o readuce între frontierele Transilvaniei: *„După cum am înţeles că turcul din nou vrea să ocupe cetatea Oradea, faţă de care ar intenţie, ca de acolo să-l pot îndepărta, i-am scris că noi vrem a o ocupa si a relua hotarele ce sunt ale Transilvaniei.*[3]

După pierderea bătăliei de la Mirăslău (18 septembrie 1600), Mihai a pierdut succesiv nu numai Transilvania, ci si Moldova şi Ţara Românească. Părăsind Muntenia, el a străbătut Valea Jiului, ajungând în Haţeg şi, de aici, atingând Deva, la 6 decembrie a poposit la Hălmagiu, de unde îi scrie lui Nyári Pál că a doua zi se va îndrepta spre ţinutul Beiuşului. El îl linişteşte pe căpitanul Oradiei cu privire la intenţiile sale şi îl asigură de încrederea sa în speranţa că, odată ajuns la Oradea, vor discuta împreună planuri de acţiuni antiotomane, în favoarea creştinătăţii.[4]

După ce şi-a lăsat la Beiuş o parte din osteni sub comanda postelnicului Dimitrie Buzinca din Răduleşti, la 11 decembrie Mihai ajunge la Oradea unde nu stă mult deoarece a doua zi, după ce scrie doua scrisori, una împăratului Rudolf, alta arhiducelui Mattia, pleacă mai departe, spre Debreţin, unde a ajuns la 13 sau 14 decembrie, după un scurt popas la Săcueni. La Oradea, marele voievod a fost bine primit. O mărturiseşte chiar el în cele două scrisorii aproape identice.[5]

Prin diploma emisă de Rudolf II, la 21 martie 1600, Oradiei i-au fost reînnoite privilegiile. Oraşul a început să se repopuleze, dar cetatea continua să rămână distrusă. La această stare au mai contribuit apoi şi cele două cutremure, din 1603 şi 1604[6]. Totuşi, populaţia a crescut în ritm susţinut, sporirea fiind determinată şi de tot mai desele atacuri turceşti în părţile sudice ale Bihorului, de supunerea satelor la un dublu sistem de dări, turcii pretinzând şi ei prestaţii în bani şi în natură. În 1603 a fost nevoie de un act care să reglementeze situaţia noilor veniţi în oraş. În cazul ţăranilor iobagi retraşi aici se făcea distincţie între cei ce se declarau locuitori ai oraşului şi cei ce nu se declarau ca atare. În primul caz, ţăranii erau primiţi în oraş nemaiavând alte obligaţii faţă de fostul stăpân. Aceia însă care nu se declarau locuitori ai oraşului, menţiona actul de reglementare, erau în continuare datori să-şi presteze obligaţiile faţă de vechii stăpâni. Cei ce se stabiliseră în afara oraşului, dar pe unul din domeniile acestuia, trebuiau să slujească oraşul. Nobilii stabiliţi în Oradea contribuiau cu o anumită sumă din care erau întreţinuţi dărăbanii pentru paza liniştei oraşului.[7]

Nemulţumirea creată în Transilvania de domnia sângeroasă a lui Basta (octombrie 1600 - februarie 1601,1602-1603), persecutarea

[1] *Ibidem*, p.740.
[2] *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană* I 1982, p.552.
[3] *TT*, 1883, p.12.
[4] *MCRT* IV, p.576-577.
[5] „Deo auspice heri, undecima die praesentis mensis Decenbris, persecutus ab insifiatoribus ac hostibus, qui nec Sacratissimae Maiesti, nec Christianae Reipublicae et regno quicquam boni unquam optarunt, Varadinum appuli, ubi languens animo ac pene desperatus, hic quasi renovatus sum ac animatus audaciorque redditus" (*apud* Borcea 1976, p.242).
[6] Scholtz 1907, p. 121.
[7] Lukinich 1918, p.366.

reformaţilor de către iezuiţii readuşi cu îngăduinţa împăratului Rudolf, au dus la declanşarea unei puternice răscoale antihabsburgice în fruntea căreia s-a instalat fostul consilier al împăratului în problemele Transilvaniei, Ştefan Bocskai.[1] Sprijinit de oştile haiducilor din Câmpia Tisei, el a obţinut o strălucită victorie asupra trupelor lui Belgioioso, la Álmosd (14 octombrie 1604), după ce mai înainte, căpitanul Cetăţii Oradea, Ciprian Concini, i-a incendiat castelul de la Sâniob.[2]

La 21 februarie 1605, Bocskai a fost ales principe al Transilvaniei. Cetatea Oradea a refuzat supunerea faţă de noul suveran ceea l-a determinat pe Bocskai să iniţieze un asediu, mai mult pentru intimidare, căci neavând forţe suficiente, nu a putut trece la acţiuni militare de amploare pentru redobândirea cetăţii.

Pacea încheiată între imperiali şi principe, la Viena (23 iunie 1606), prevedea recunoaşterea lui Bocskai ca principe al Transilvaniei, habsburgii cedându-i şi Oradea. Garnizoana germană s-a retras din oraş, iar la 22 noiembrie, după opt ani de suzeranitate imperială, cetatea a fost predată noului principe.

5. Căpitănia de Oradea în secolele XVI- XVII

Primul căpitan şi „prefect" al cetăţii Oradiei, după 1557, este atestat documentar Ştefan Báthori de Şimleu-Silvaniei *(capitaneus et praefectus arcis Varadiesis)*, la 13 ianuarie 1562. În 1564 el este menţionat ca „mare căpitan de Oradea", ceea ce înseamnă că instituţia căpităniei era constituită deja la această dată aici. Ştefan Báthori a fost cel care, intuind importanţa ce o va avea în viitor cetatea de pe malul Crişului Repede, va lua măsuri pentru zidirea ei, după ultimele cerinţe ale arhitecturii militare.[3]

Importanţa funcţiei de mare căpitan a fost marcată de faptul că, până la 1660, deţinătorului ei i s-au conferit demnităţile echivalente celui de-al doilea om după principe. De un tratament de excepţie s-a bucurat Cetatea Oradea începând cu Ştefan Báthori care, fiind rege al Poloniei, la 6 martie 1583, pretindea „să nu fie schimbaţi dregătorii ei fără ştirea noastră."[4]

Dintre căpitanii de Oradea s-au recrutat locţiitorii principelui ţării în perioada campaniilor militare care îl atrăgeau pe acesta în afara graniţelor. La 1576, Géczi János era marele căpitan al cetăţii Oradea, cumulând şi funcţia de comite suprem al comitatului Bihor, dregătorie în care nimeni nu putea fi numit decât direct, de către principe.[5]

Până la mijlocul veacului al XVI-lea, funcţia de comite al comitatului Bihor a fost îndeplinită de drept de către episcopul catolic al diecezei orădene. După 1557, deţinând funcţia de mare căpitan, unii au ajuns să atingă dregătoria supremă în Principat: Ştefan Báthori, Cristofor Báthori, Ştefan Bocskai şi Gheorghe Rákóczi II.

În august 1585, a fost instalat în funcţia de mare căpitan al Cetăţii Oradea Sibrik György. Cu această ocazie, el a primit instrucţiuni scrise din partea predecesorului, în care sunt precizate responsabilităţile pe care le are în calitatea sa de comandant al unei importante cetăţi de margine a Principatului Transilvaniei.[6] Considerate ca model în acest sens, instrucţiunile au fost reluate la 21 august 1640 şi integrate în cele date de Gheorghe Rákoczi I fiului său, cu ocazia instalării acestuia ca mare căpitan de Oradea.[7]

Între personalităţile militare care au deţinut, la sfârşitul secolului al XVI-lea, această funcţie amintim şi pe Király György, mort în timpul asediului din 1598, la vârsta de 70 de ani. Atestat în calitate de căpitan încă la 1588[8], el ar fi rămas să îndeplinească multă vreme această importantă îndatorire dacă nu s-ar fi ivit în persoana lui Ştefan Bocskai, viitorul principe, un înlocuitor cu mai multă trecere în faţa nobilimii locale. Fostul căpitan a rămas vicecăpitan al fortificaţiei orădene. În această calitate, Maria Cristierna, lăsată de Sigismund Báthori în fruntea Principatului (aprilie-august 1598), îi scrie o scrisoare pe care o adresează astfel: *Generosului Gheorghe Király vicecăpitanul cetăţii noastre Oradea (Generoso Giorgio Király, arcis nostrae*

[1] Pascu 1944, p.128-129.
[2] Borovszky 1901, p.193.
[3] Sebestyén 1963, p.96-97; Avram 1977, p.51-69; Borcea 2005, p.221.
[4] *MCRT* III, p.173.
[5] La 14 decembrie 1552 şi Varkacs Tamás era comite al comitatului în calitatea sa de căpitan al Cetăţii Oradea (Szádeczky 1892, p.656), dar aceasta a fost o măsură excepţională, luată pentru apărarea Cetăţii şi a comitatului de ameninţarea otomană.
[6] *Epistola Pauli Gyulai ad Georgium Sibrik capitaneum Varadiensem*, publicată de Szabó Gy., *Abafáji Gyulai Pál*, Budapest, 1874, p.83-86.
[7] Szalárdi 1980, p.196.
[8] *MCRT* III, p.78; Borcea 2005 a, p.223.

Waradiensis vicecapitaneo)[1]. Bun militar, Király György va rămâne cel ce va conduce, de fapt, treburile militare ale căpităniei orădene până în ajunul asediului din 1598.

Căpitanul Cetăţii Oradea era numit, ca şi în alte părţi, numai pe un an, dar această numire putea fi prelungită *sine die*. Misiunea căpitanului este foarte bine rezumată în instrucţiunile date de principele Sigismund Báthori noului căpitan, Ştefan Bocskai, la 1 mai 1592:

- În timpul căpităniei să vegheze ca locul şi cetatea să nu sufere nici o păgubire. Să depună eforturi pentru păstrarea acelui loc de margine, să nu plece fără să se asigure de buna pază.
- Slujbaşi şi oşteni să fie ţinuţi atâţia câţi sunt necesari.
- Să aibă grijă şi de castelele din jur, Zsáka, Bajom, Sarkad (azi toate în Ungaria), şi de Beliu, precum şi de celelalte cetăţi, astfel ca acestea să fie în permanenţă pregătite, cu tot efectivul existent. Să atenţioneze comitatul Bihor şi locuitorii oraşului Oradea ca aceştia să fie mereu pregătiţi pentru luptă şi să-i treacă periodic în revistă.
- Să se ocupe de construirea cetăţii şi să facă rost de toate cele necesare pentru a nu se produce întârzieri.
- În scaunul de judecată să facă dreptate fiecăruia.
- Fiind acel loc vecin şi cu Imperiul Otoman şi cu cel Habsburgic *„să aibă grijă în ambele părţi, să ştie şi să audă toate... să păzească pământul de jaf şi de cotropire, să nu lase turcii să vină mai aproape decât hotarul lor"*. În caz de atac străin, să fie atent şi să ia atitudinea cea mai potrivită ca acel loc să nu aibă nimic de suferit.
- În calitatea sa de mare comite al comitatului Bihor, să aibă grijă de toate.[2]

În esenţă, atribuţiile marelui căpitan erau de două categorii: militare şi juridice. La 1551, căpitanul Cetăţii Oradea avea însă şi funcţii economice fiind, în acelaşi timp, castelan şi *provizor*, adică administrator al veniturilor cetăţii.[3] Dar aceasta a fost în perioada când cetatea nu avea un domeniu al ei, propriu, ea însăşi fiind, prin caracterul ei de reşedinţă episcopală, parte componentă a bunurilor Episcopiei.

La sfârşitul veacului al XVI-lea, funcţia de căpitan se desparte de cea de *provizor*. Se încerca astfel ca mai marii cetăţilor să nu beneficieze de autonomie economică, mai ales în situaţia Oradiei al cărui domeniu era foarte întins, corespunzând aşa cum am văzut, în linii mari, domeniului fostei Episcopii Catolice şi Capitlului.[4]

Domeniul în sine era, de fapt, a fiscului transilvan, care l-a cedat cetăţii pentru a-şi putea asigura veniturile necesare garantării funcţionalităţii.

Aceasta era situaţia la 8 ianuarie 1600, când Nyári Pál, marele căpitan, se plânge că garnizoana cetăţii este mică, neplătită şi propune să mânuiască căpitanul însuşi veniturile, tricesimele rânduite cetăţii. Astfel, afirmă el, se vor putea asigura mai bine nevoile apărării.[5] Era perioada suzeranităţii habsburgice, când fiscul transilvan nu mai avea nici un amestec în modul de administrare al domeniului cetăţii.

Puterea militară a căpitanilor a stat în faptul că totuşi unii dintre ei, mai ales cei înrudiţi cu familiile princiare, au profitat de veniturile domeniului asupra căruia nu ar fi avut decât autoritate militară. În veacul al XVII-lea s-au înregistrat chiar neînţelegeri între marii căpitani şi provizorii lor, în legătură cu obligaţiile acestora de a ţine cetatea într-o permanentă stare de luptă, printr-o bună aprovizionare cu alimente şi materiale necesare în caz de asediu.[6]

Sub ameninţarea otomană, în toamna anului 1598, orădenii nemulţumiţi de Sigismund Báthori au închinat cetatea imperialilor. Aceasta a atras după sine schimbarea marelui căpitan care a devenit Nyári Pál, iar Melchior von Rödern şi Giovan Marco Isolano, căpitani ai oştenilor germani. Király György a rămas vicecăpitan şi comandant al celor 2.000 de pedestraşi transilvăneni.[7] După succesul rezistenţei orădene

[1] *TT*, 1903, p.422-423.
[2] *MCRT* III, p.406-409.
[3] Szalay, A., *Négyszáz magyar levél a XVI. századból* (Patru sute de scrisori ungureşti din veacul al XVI-lea), Pest, 1861, p.81.
[4] *MCRT* XIV, p.109-110.
[5] Szádeczky 1883, p.740.
[6] Szilágyi 1875, p.37-38, 40, 71-72.
[7] Szalárdi 1980, p.84.

(de fapt germane) în fața turcilor asediatori, Nyáry Pál a rămas mare căpitan până în octombrie 1604 când, în locul său, a fost numit italianul Ciprian Concini.[1] Schimbarea a fost determinată de izbucnirea în Crișana a răscoalei antihabsburgice a lui Ștefan Bocskai (octombrie 1604), când imperialii au preferat un om mai sigur pentru ei în această importantă funcție.

Rhédei Ferenc, cumnatul principelui Gabriel Bethlen, a îndeplinit dregătoria de mare căpitan al cetății Oradea și Comite al comitatului Bihor sub trei principi (Sigismund Rákóczi, Gabriel Báthori și Gabriel Bethlen), ceea ce a fost un caz unic în istoria instituției orădene.[2] O figură interesantă în fruntea Cetății Oradea a fost Bethlen István, nepotul lui Gabriel Bethlen (24 august 1629 - 24 martie 1633), supranumit și *„Tânărul conte"*, care a murit la vârsta de 28 de ani. Era fiul lui Ștefan Bethlen, pretendentul care s-a ridicat împotriva lui Gheorghe Rákóczi I, suferind înfrângerea de la Salonta, împreună cu otomanii ce-i veniseră în ajutor (octombrie 1636). *„Tânărul conte"* l-a sprijinit atunci pe Rákóczi împotriva propriului său tată.[3] O situație specifică s-a creat în 1640, când Gheorghe Rákóczi I și-a instalat fiul în funcția de căpitan de Oradea, expresie a unei tendințe energice de centralizare a politicii sale interne, dar și dorința de a-și exersa fiul în cea mai importantă dregătorie militară a statului, după cea de principe. El n-a putut însă uita serviciile pe care i le-a adus Ibrányi Mihály la 1636, în bătălia de la Salonta și l-a lăsat în funcția de vicecăpitan până la moartea acestuia, în 1650.[4]

Tatăl și-a investit fiul cu puteri mari îndată după instalare. Într-o scrisoare din 8 noiembrie 1640 îl intitulează *„mare căpitan al cetății și garnizoanei Oradea și căpitan general al întregii noastre oștiri de haiduci"*.[5]

Să remarcăm, totuși, că în vremea cât a stat la Oradea, Gheorghe Rákóczi cel tânăr n-a îndeplinit funcția de mare Comite al comitatului Bihor, iar după un timp, într-un document se face precizarea că era căpitan general numai al oastei de haiduci din Bihor.[6]

Marele căpitan al Cetății Oradea avea drept de scaun de judecată, de obicei sâmbăta[7], fiind și instanță de apel în judecarea unor pricini între nobili. El înlocuia scaunul de judecată al episcopului catolic de până la 1557 și reprezenta o importantă sursă de venituri pentru el. Nu avea drept de judecată asupra orășenilor, care nu puteau să compară decât în fața scaunelor de judecată ale stărilor din care făceau parte.

Căpitanul avea obligația de a trimite, alături de vicecomite, oameni care să-i caute pe răufăcători sau pe iobagii fugiți de pe domenii[8] și care se adăposteau mai ales în târgurile libere ale haiducilor din Bihor. Încă în hotărârile Dietei de la Turda (aprilie 1577), Oradea figura ca loc de adunare a comiților din *Partium* pentru a-i căuta pe răufăcători.[9] Vicecăpitanul Cetății Oradea, Csomaközi Ándrás, a comandat trupele orădene și pe cele ale comitatului Bihor care au înfrânt răscoala lui Petru împăratul din nord-vestul Transilvaniei.[10] Căpitanii târgurilor haiducești puteau fi pedepsiți de către mai marele Cetății Oradea chiar cu moartea, în cazul în care aceștia ar fi organizat sau protejat pe cei ce inițiau incursiuni de jaf pe pământ turcesc, periclitând astfel liniștea Principatului.[11]

În hotărârile Dietei de la Alba Iulia (9 aprilie 1638), se prevedea că acei oameni fără căpătâi, care sunt prinși că fac rău sărăcimii în *Partium*, să fie duși la Oradea. Aici, fie că erau închiși, fie că erau folosiți la lucrările de zidire și de

[1] *TT*, 1893, p.14.
[2] Numirea a avut loc în ianuarie 1607, în locul lui Bánfi Dénes (*MCRT* V, p.354). A murit în timpul expediției lui Gabriel Bethlen în Ungaria Superioară, la 29 mai 1621.
[3] Szalárdi 1980, p.147, 735; Szilágyi 1887, p.405.
[4] Kraus 1965, p.142; Szalárdi 1980, p.207, 308. Rákóczi cel tânăr a fost instalat la Oradea, la 21 august 1640(*Ibidem*, p.196); Borcea 2005 a, p.225.
[5] Haiducii erau ostași mercenari în Transilvania, recrutați, în special, din rândul categoriei sărăcite a haidăilor (haidones, ungurește hajtó) de turme, din câmpia Tisei, afectați de imposibilitatea de a-și face meseria din pricina ocupației turcești. Fiind mereu înarmați, au trecut ușor de la o îndeletnicire la alta. Ștefan Bocskai a fost cel ce i-a organizat sub forma unui corp de oaste distinct în cadrul armatei Principatului.
[6] Szilágyi 1875, p.68.
[7] *MCRT* X, p.477.
[8] *MCRT* III, p.140, 279; IV, p.160; X, p.138, 144-145, 314, 415.
[9] *MCRT* III, p.121-122, 140.
[10] Szalárdi 1980, p.146.
[11] *MCRT* X, p.138.

întreținere a cetății.[1] Aceeași soartă o împărtășeau și oștenii vagabonzi din Ungaria superioară, care jefuiau în aceste părți. În cazul în care lotrii fugeau din Transilvania în Partium sau pe teritoriu turcesc și slujbașii comitatelor nu îndrăzneau să-i urmărească, marele căpitan al cetății Oradea era obligat să trimită soldați pentru a-i căuta, dar astfel încât să nu producă daune locuitorilor.[2]

La sfârșitul veacului al XVI-lea, supunerea treptată a satelor de către turci a dus la pustiirea a numeroase așezări, ceea ce a determinat scăderea veniturilor Principatului. Constatarea distrugerilor și înregistrarea satelor pustiite era o altă obligație a vicecomiților din comitatele vestice, alături de care marele căpitan al cetății Oradea trebuia să dea însoțitori.[3]

În caz de ridicare generală, căpitanul de Oradea era și comandant suprem al forțelor din *Partium*, fapt remarcat în jurnalul său de Antonio Possevino.[4] El avea îndatorirea de a face treceri în revistă, anuale sau de două ori pe an, a forțelor de care dispunea *(lustratio militum)* și era comandantul expedițiilor militare în această parte. Astfel, în 1630, Gheorghe Rákóczi I, chemat la domnie de marele căpitan al Cetății Oradea, după intrarea în Cetate, putea să afirme că având Oradea cu *Partium*-ul în mâna sa își simțea șansa preluării domniei ca și asigurată.[5]

În 1634, turcii au pregătit o expediție militară împotriva Poloniei. Cu această ocazie, *„părțile ce aparțin Transilvaniei comitatele orădene și haiducimea, descinseră în frunte cu Sigismund Kornis și cu vicecăpitanul de Oradea, Csomaköozi András, la Debrețin."*[6] La fel, doi ani mai târziu, așteptând intrarea trupelor turcești în Transilvania dinspre Timișoara, principele Gheorghe Rákoczi I a ordonat vicecăpitanului Ibrányi Mihály să strângă trupele din Bihor, Crasna și Solnocul de Mijloc cu oștirile orădene și cu toată haiducimea, și să fie pregătite până la joncțiunea lor cu trupele principelui.[7]

Numeroase neînțelegeri au existat între autoritățile civile și cele militare ale orașului, în special legate de sfera de competență cu privire la exercitarea atribuțiilor. Astfel, lărgirea cetății, a perimetrului ei strategic, s-a făcut în detrimentul suprafeței locuibile a orașului. Pe o anumită rază au fost interzise orice fel de construcții, iar cele existente au fost demolate. Așa s-au creat spațiile întinse care au constituit apoi Piața Mare (actuala Piață 1 Decembrie și parcul orașului de pe malul drept al Crișului).[8] Chestiunea a ajuns să fie o problemă încă din timpul primei perioade a suzeranității habsburgice, când, la 10 martie 1553, Varkocs Tamás a solicitat să fie schimbat din funcția de căpitan, căci nu se poate înțelege cu canonicii (cu reprezentanții Capitlului care stăpâneau acest cartier) în privința demantelării unor case din jurul cetății.[9]

Existând permanent o garnizoană în cetate, precum și numeroase alte trupe în oraș, acestea făceau excese și, deseori, mai ales în perioada anilor 1598-1606 și 1656-1658, când soldele s-au plătit neregulat, cazurile de jaf erau foarte frecvente.[10]

Unii mari căpitani acționau cu de la sine putere în relațiile cu garnizoanele otomane din vecini, ceea ce atrăgea ca represalii, expedițiile de jaf ale acestora, având de suferit mai întotdeauna populația orașului. În ultimă instanță, toate asediile mari la care a fost supusă cetatea din partea turcilor au provocat distrugeri uriașe orașului și locuitorilor săi, au distrus aproape în întregime patrimoniul edilitar al secolelor precedente. Acest fapt a determinat ca, la începutul secolului al XVIII-lea, orașul să nu mai dețină, practic, nici o clădire din veacurile XV-XVII, cu excepția Cetății.

În secolul al XVII-lea, marii căpitani de Oradea și-au arogat drepturi tot mai mari, o largă autonomie în relațiile cu sangeacbeii din vecini.[11] Ei imitau astfel autonomia militară otomană din

[1] *Ibidem*, p.147.
[2] *MCRT* XI, p.55.
[3] *MCRT* III, p.474.
[4] *Călători străini* II, p.554-555.
[5] Szalárdi 1980, p.133.
[6] *Ibidem*, p.157.
[7] *Ibidem*, p.169.
[8] *MCRT* XI, p.54.
[9] Szádeczky 1892, p.678.
[10] *TT*, 1884, p.461; *TT*, 189, p.231; Századok 1872, p.479.
[11] Pașalâcul otoman se împărțea din punct de vedere administrativ-militar în sangeacuri în fruntea cărora se afla un comandant militar numit beg sau bei. Kraus 1965, p.142.

vecini, fiind adevăraţi guvernatori ai zonei. Începând din 1613, când la Oradea a fost asasinat Gabriel Báthori, principele Transilvaniei (1608-1613), aici s-au petrecut şi alte evenimente deosebite în care garnizoana cetăţii sau căpitanul ei au jucat un rol deosebit de important, luptele dintre Acaţiu Barcsai (principe al Transilvaniei între 1658-1659) şi Gheorghe Rökóczi II, reprezentând în acest sens apogeul unei epoci frământate în istoria oraşului.[1] Ultimul mare căpitan al Cetăţii Oradea a fost Rhédei László, numit la 20 iunie 1660, dar care nu a mai reuşit să se instaleze.[2] Existenţa căpităniei de Oradea a fost curmată de căderea cetăţii în mâna turcilor (august 1660). Crişana devenea paşalâc, iar Principatul Transilvaniei a trebuit să se retragă pe aliniamentul cetăţilor Hodod - Şimleu Silvaniei - Valcău - Bologa, iar în locul căpităniei de Oradea a luat fiinţă căpitănia de Cluj.[3]

6. Oradea în centrul frământărilor politice din anii 1657-1660

În anul 1657, principele Transilvaniei, Gheorghe Rákóczi II, dând curs unor ambiţii mai vechi ale familiei sale, a întreprins o campanie militară în Polonia pentru redobândirea tronului deţinut pe vremuri de un alt principe ardelean, Ştefan Báthori.[4] Eşecul expediţiei militare pornite fără încuviinţarea Porţii otomane şi la care au participat şi oşti din Ţara Românească şi Moldova, au adus după sine mazilirea lui Rákóczi, la sfârşitul lui octombrie 1657.[5] Domnii români, Constantin Şerban din Ţara Românească şi Gheorghe Ştefan din Moldova, au fost chemaţi la Poartă să dea socoteală pentru îndrăzneala de a fi participat la o acţiune internaţională, fără a avea acordul necesar. Aceştia au refuzat însă şi au trecut Carpaţii (martie 1658), fiind adăpostiţi pe domeniile cetăţii Şinteu din comitatul Bihor, proprietate a familiei Rákóczi de la care l-au şi cumpărat.[6]

Noul principe impus de Dieta de la Alba Iulia, la 1 noiembrie 1657, a fost Rhédei Ferenc. Acesta a trimis instrucţiuni Capitlului din Oradea ca, prin oamenii săi, să ia jurământul de credinţă din cetăţile de margine din această parte a Transilvaniei. Cronicarul Szalárdi János, unul din cei încredinţaţi cu ducerea la îndeplinire a misiunii, în calitatea sa de *requisitor,* relatează reacţia marelui căpitan al cetăţii şi refuzul acestuia de a presta jurământul faţă de noul principe.[7] Motivul refuzului invocat de Gyulai Ferenc a fost acela că nu a fost invitat la şedinţa Dietei, el, care reprezintă *„o forţă de aproape 12.000 de săbii"*[8]. În realitate însă Oradea reprezenta fieful familiei Rákóczi, oraşul şi cetatea fiind în mâna aderenţilor partidei respective.

La aflarea veştii că Oradea nu se supune, rând pe rând au refuzat jurământul faţă de noul principe şi celelalte cetăţi de margine care se aflau din punct de vedere militar sub autoritatea căpitanului cetăţii. Apoi, familia Rákóczi avea numeroase domenii pe teritoriul Crişanei (Săcueni, Carei, Tăşnad, Ecsed) şi deci întinse relaţii. Astfel, Gyulai Ferenc nu a trebuit să depună eforturi deosebite pentru a atrage de partea sa pe căpitanii târgurilor haiduceşti din părţile de vest, târguri libere, ameninţate în permanenţă de stăpânirea turcească din vecini, şi să obţină de la acestea un nou jurământ faţă de principele mazilit.[9] Sub presiunea lui Rákóczi, Dieta de la Mediaş (ianuarie 1658) l-a proclamat din nou principe, ceea ce a stârnit mânia Porţii şi a grăbit intervenţia străină în Transilvania.[10]

În luna mai, importante forţe turceşti au început să se strângă la Timişoara, ceea ce l-a

[1] Pascu 1944, p.138.
[2] *TT*, 1855, 0.223.
[3] Borcea 1978, p.116.
[4] Pascu 1944, p.137.
[5] Borcea 1977, p.108.
[6] *Ibidem*, p.108-116.
[7] Szalárdi János (circa 1617-1666) este autorul unei vaste lucrări de istorie intitulată *Siralmas magyar krónika* (Cronica maghiară de jale) care cuprinde viaţa social-politică a Transilvaniei de la 1526 până la 1660, cu specială privire asupra secolului al XVII-lea şi, mai ales, cu referire la întâmplările din vestul Transilvaniei. Autorul ei, originar, probabil, din satul Sălard din Bihor, a fost secretarul principelui Gheorghe Rákóczi I, între anii 1634-1648. Apoi, este requisitor sau capelan la Capitlul din Oradea până la căderea Cetăţii sub turci (1660). A murit în 1666, la Cluj. Martor ocular al majorităţii evenimentelor pe care le narează, având acces la documentele aflate în arhiva Capitlului, cronica sa are o importanţă deosebită pentru reconstituirea istoriei Transilvaniei din perioada respectivă.
[8] Szalárdi 1980, p.394.
[9] *Ibidem*, p.398.
[10] *Ibidem*, p.405-406.

determinat şi pe Rákóczi să se pregătească de război, dispunând descinderea în tabără a comitatelor vestice la Ianoşda, lângă Salonta. El însuşi sosi acolo cu oştile transilvănene. Turcii nu au ripostat decât după ce ardelenii au ajuns cu oştile la Mureş. Bătălia s-a dat la Lipova (5 iulie) şi s-a încheiat cu victoria principelui. Flancul drept al cavaleriei a fost comandat de marele căpitan al Cetăţii Oradea.[1] Victoria nu a putut fi exploatată însă de principe.

Marea expediţie de pedepsire a rebelului Rákóczi a început în primele zile ale lunii august şi viza ca punct final Cetatea Oradea. Ea se efectua pe două direcţii. Cea principală urma traseul Belgrad - Timişoara - Arad - Ineu - Oradea şi era comandată de însuşi marele vizir, vestitul Mehmed Köprülü, având alături de el oastea paşalâcului de Buda sub conducerea lui Gürdji Kenan, valiul de Buda. Cea de-a doua coloană avea misiunea de a străbate toată Transilvania, intrând prin pasul Buzăului şi urmând traseul Braşov - Sibiu - Alba Iulia - Turda - Cluj - Almaş - Meseş - valea râului Barcău - Oradea. Această coloană era condusă de hanul Crimeii, Mehmed Ghirai IV. În subordinea sa se afla o oaste otomană condusă de Kadri, paşa de Silistra, oastea munteană având în frunte pe Mihnea III Radu şi cea moldoveana pe Gheorghe Ghica, un corp de oaste căzăcească sub comanda polcovnicului Hanenco din Omani, precum şi un corp de oaste polonă.[2]

La această expediţie a participat, după propriile sale mărturii, şi cronicarul Miron Costin, însoţind pe domnul Moldovei.[3]

Ajungând la Ineu, Mehmed Koprülu a părăsit comanda acţiunii militare primind ştirea izbucnirii unor răscoale în Anatolia. Forţele de atac erau uriaşe, astfel că Rákóczi s-a retras spre Tăşnad şi Carei, aşteptând ajutor din partea imperialilor. Temându-se ca tătarii să nu-l despartă prin itinerarul lor de Oradea, a cărei apărare era foarte importantă în planul său tactic, la 29 august era din nou aici, luând măsuri de întărire a capacităţii de apărare a cetăţii prin numirea lui Gaudi András în calitate de comandant al apărării.[4]

La 13 septembrie au început să sosească la Oradea forţele turco-tătare dinspre sud, de la Cetatea Ineu, pe care o cuceriseră. Dinspre Răsărit, pe Valea Crişului Repede, veneau turcii paşei de Buda, iar dinspre nord, de pe valea Barcăului şi Erului, oştile tătăreşti, împreună cu cele muntene şi moldovene, comandate de hanul Mehmed Ghirai. Dacă, în urma acestei campanii Transilvania a suferit pierderi uriaşe, distrugerea Bihorului a fost completă.[5]

La mijlocul lui septembrie, oştile turco-tătare erau plasate la vest de oraş până la Cheresig, cele muntene şi moldovene la sud, în zona localităţii Sânmartin şi a Băilor Episcopiei. Această zonă de sud a avut cel mai puţin de suferit, după informaţiile oferite de Szalárdi, aflat în cetate[6], la fel *„baia calicilor"* de la Băile Episcopiei, în care s-a scăldat hanul Mehmed Ghirai şi care, de aceea, a rămas neatinsă.[7]

Împresurarea Oradiei şi, odată cu aceasta, pedepsirea ei, s-a încheiat la sfârşitul lunii septembrie când, hanul, rămas singur cu tătarii săi şi cu cei doi domni români, şi-a ridicat tabăra şi s-a retras prin Lipova, Lugoj, Caransebeş, spre Ţara Românească. Încercarea de înlăturare a lui Gheorghe Rákóczi II şi a celor doi aliaţi ai săi de la Aleşd, Constantin Şerban şi Gheorghe Ştefan, a eşuat. În octombrie 1658, turcii au instalat ca principe pe Acaţiu Barcsai, fostul locţiitor al lui Rákóczi, în timpul campaniei acestuia în Polonia. Situaţia se menţinea deosebit de grea în Transilvania. Acaţiu Barcsai stăpânea, cu aprobarea Porţii, partea intracarpatică a Principatului, în timp ce, în Crişana, continua să se declare principe Gheorghe Rákóczi. Expediţia de pedepsire nereuşind să-l anihileze, acesta se simţea şi mai puternic. În toamna lui 1658, oştile sale au organizat numeroase incursiuni pe teritoriile ocupate de turci. Zilnic erau duse capete de turci la Oradea şi înfipte în pari în piaţa din faţa podului cetăţii. Dar, după cum remarcă Szalárdi, erau jefuite şi gospodăriile ţăranilor la

[1] *Ibidem*, p.410-411; Kraus 1965, p.263.
[2] Borcea 1985, p.103.
[3] M. Costin, *Opere*, Bucureşti, 1958, p.184-185.
[4] Szalárdi 1980, p.440-41. Gaudi András, scoţian de origine, căpitan al lui Gheorghe Rákóczi II, folosit în toate acţiunile militare importante. A participat la înfrângerea răscoalei seimenilor, în Ţara Românească (1655), după care a fost lăsat acolo alături de Constantin Şerban şi Ioan Boroş (*Călători străini* V, p.534, 537, 538).
[5] Borcea 1985, p.113-114.
[6] *Ibidem*.
[7] Szalárdi 1980, p.452.

fel ca ale turcilor, toate bunurile fiind duse la Oradea.[1] Nemulţumită, adunarea generală a comitatului a trimis o plângere în acest sens principelui.

Tratativele începute la Satu Mare între cei doi rivali, Barcsai şi Rákóczi (februarie 1658), s-au încheiat printr-o înţelegere şi, în aceeaşi lună, în Dieta de la Bistriţa, *Partium*-ul a depus, în cele din urmă, jurământul de credinţă faţă de Barcsai.[2] Cu această ocazie a fost numit mare căpitan la Oradea Haller Gábor. Dar, când s-a cerut jurământul şi de la solii bihoreni, aceştia au refuzat sub pretextul că Bihorul şi, în special, Oradea, nu au fost încă dezlegate de obligaţiile pe care le aveau faţă de Rákóczi, nu îl recunoscură pe Haller de căpitan şi îl rechemară în această funcţie pe Gyulai Ferenc.[3]

Datorită prestigiului pe care Rákóczi îl avea în Oradea, situaţia a continuat să rămână confuză chiar şi după realizarea înţelegerii dintre cei doi principi. La 1 aprilie 1658, Gyulai Ferenc a părăsit cetatea bolnav, în locul său venind Ebeni István.[4] De la Gyulai Ferenc, din prima sa căpitănie, au rămas unele încercări de fortificare a oraşului şi un teren donat de acesta pentru un nou cimitir.[5]

Rákóczi s-a retras din Oradea, dar continua să locuiască pe domeniile sale din vestul Transilvaniei, printre care se afla şi Cetatea Săcueni. Umbra fostului principe care, aliat cu Constantin Şerban şi Gheorghe Ştefan, nu fusese îngenunchiat nici chiar de turci, continua să domine şi asupra Oradiei şi a comitatului determinând o stare generală de nesiguranţă pricinuită, în special, de faptul că, deşi în cele din urmă, Cetatea Oradea a depus jurământul faţă de Barcsai, principele legitim, partida lui Rákóczi era mai puternică în oraşul de pe malul Crişului Repede. În plus, trupele sale terorizau întregul comitat astfel încât nimeni n-ar fi îndrăznit să i se opună.

La 24 mai 1659, a fost convocată o Dietă la Sebeş, cu scopul de a discuta, între altele, şi situaţia din Bihor. Ştefan Ebeni a fost revocat din funcţia de mare căpitan al cetăţii Oradiei şi numit căpitan al Cetăţii Gherla. La 26 iunie 1659, Haller Gabor îi ia locul, iar ajutor al său devine Balog Máte.[6] Îndată după instalare, noua comandă a continuat ridicarea fortificaţiilor oraşului a căror necesitate se dovedise cu atâta stringenţă în timpul asediului din 1658. Locuitorii fiecărei străzi aveau de construit şi de păzit o parte din ziduri. Mai mult, s-a efectuat chiar o inspecţie generală a forţelor capabile de a mânui arma, unde fiecare nobil, potrivit rangului său, a trebuit să aducă un anumit număr de lefegii. Dar, cei din partida lui Rákóczi, fiind convinşi că toate aceste pregătiri se fac împotriva principelui mazilit de turci, au făcut tot ce le-a stat în putinţă să împiedice buna desfăşurare a organizării apărării în oraş.[7]

Venind de la Satu Mare, la 23 august 1659, Rákóczi a sosit la Săcueni, de unde a trimis o scrisoare orădenilor chemându-i la supunere. Mesajul a stârnit frământări în rândul locuitorilor împărţiţi în cele două facţiuni. A doua zi dimineaţa, pe când notabilităţile oraşului se sfătuiau ce răspuns să dea, vreo 6-7.000 de oşteni ai lui Rákóczi au apărut la marginea oraşului. Speriaţi, locuitorii au început să se retragă în cetate. În cele din urmă s-a ajuns la un compromis între conducătorii oraşului şi mazilitul principe.

Acesta a semnat o scrisoare în care promitea:

- locuitorii oraşului Oradea nu vor fi puşi să lupte nici împotriva Transilvaniei şi nici a turcilor;
- cei ce au avut de suferit de pe urma jafului soldaţilor lui Rákóczi vor fi despăgubiţi;
- pe viitor Rákóczi se obligă să nu pricinuiască pagube locuitorilor oraşului Oradea, fie ei nobili, oşteni sau haiduci, nici persoanei şi nici avutului acestora.[8]

Condiţiile garantate orădenilor în acele momente grele pentru principele mazilit care se pregătea, împreună cu Constantin Şerban, să meargă asupra Transilvaniei, dovedesc că acestuia nu-i era indiferentă atitudinea Oradiei în conflictul cu Barcsai. Pentru el chiar şi poziţia neutră smulsă sub ameninţarea armelor însemna o garanţie în acţiunile întreprinse pentru recuperarea scaunului domnesc al Transilvaniei.

---

[1] *Ibidem*, p.457.
[2] *MCRT* XII, p.13.
[3] Tóth Szabó 1904, p.50.
[4] Szalárdi 1980, p.481.
[5] *Ibidem*, p.484-485.
[6] Szalárdi 1980, p.485.
[7] *Ibidem*, p.493.
[8] *Ibidem*, p.497-498.

La începutul toamnei lui 1659, sfidând punctul de vedere al Porţii, dar sub ameninţarea oştilor lui Rákóczi, Dieta de la Târgu Mureş l-a proclamat pe acesta din nou principe (29 septembrie). Solii Bihorului nu au participat nici la lucrările acestei diete, astfel că nici nu au depus jurământul faţă de el.[1] Pentru a obţine supunerea cetăţii, Rákóczi, de acum principe şi oficial, se baza pe oamenii săi din Oradea (în special pe Ioan Raţ, Teleki Mihály şi Stepán Ferenc). Aceştia au reuşit să determine garnizoana cetăţii să treacă de partea lui Rákóczi şi să provoace apoi incidente, să atace soli turci, să intercepteze scrisorile autorităţilor otomane, provocând astfel mânia celor de la Timişoara, Ineu şi Gyula, cu atât mai mult cu cât, oficial, Oradea rămăsese credincioasă lui Acaţiu Barcsai. Pentru lămurirea lucrurilor, turcii au solicitat o întâlnire. Ea s-a realizat la 24 octombrie, când o solie condusă de Cenghizade de la Timişoara şi Ali, paşa de Ineu, i-a primit pe reprezentanţii oraşului Oradea. Aceştia din urmă au primit asigurări că oraşul şi cetatea nu vor fi cucerite dacă vor rămâne credincioase lui Barcsai. Garanţiile au fost sintetizate într-un document prevăzut cu peceţile conducătorilor celor două solii şi autentificat de către Capitlul orădean.[2] Poate că prevederile documentului ar fi fost respectate dacă intrigile lui Rákóczi nu l-ar fi anulat. Încă în aceeaşi toamnă Haller a fost alungat din căpitănia Oradiei, iar în locul său a venit vechiul om credincios al lui Rákóczi, Gyulai Ferenc. Soarta Oradiei a fost pecetluită.[3]

Ajunsă din nou sub oblăduirea lui Rákóczi, Cetatea Oradiei a devenit locul de detenţie a tuturor nobililor din Principat care se opuneau lui. Intimidată prin măsuri energice, nobilimea comitatului Bihor a depus jurământul faţă de rebel.[4]

Pentru reînscăunarea lui Acaţiu Barcsai, la începutul anului 1660, Seidi Ahmed, paşa de Buda, a primit ordin să intre în Transilvania.[5] Gheorghe Rákóczi fiind ocupat cu asedierea cetăţii Sibiu, Gyulai Ferenc a vrut să-i oprească el pe turci cu forţele militare de care dispunea. Ciocnirea a fost oprită în ultimă instanţă de Rákóczi.[6]

La începutul lunii mai 1660, turcii au ajuns la Debreţin de unde Seidi Ahmed a mai trimis doi oameni la Boldvai Márton, vicecomitele de Bihor, avertizând că dacă a doua zi dimineaţa nu va trimite o solie compusă din 12 fruntaşi ai oraşului şi comitatului în tabăra sa, va jefui întregul ţinut.[7] Era încă o încercare din partea turcilor de a rezolva conflictul pe cale paşnică.

În fruntea unei solii, Boldvai Márton a pornit la 7 mai spre tabăra lui Seidi Ahmed, iar la 8 mai i-a ajuns pe turci la Nagy Léta (azi în Ungaria). Copleşit de daruri, paşa de Buda a promis că va cruţa comitatul, ba mai mult, făgădui şi o scrisoare de garanţie dacă oştile comitatului vor veni în tabăra sa. La refuzul politicos al lui Boldvai, care a pretextat că oştenii au fost lăsaţi la vatră, Seidi s-a mulţumit chiar şi cu participarea simbolică a banderiei comitatului.[8]

Devastând Bihorul şi Sălajul, la 22 mai 1660, Seidi Ahmed a ajuns la Gilău unde, pe câmpia dintre această localitate şi Floreşti, în aceeaşi zi, a dat bătălia cu Gheorghe Rákóczi. În timpul luptei, Rákóczi a fost rănit foarte grav la cap, fiind silit să părăsească câmpul de bătălie.[9] Transportat în stare gravă la Oradea acesta a murit aici, la 7 iunie 1660.[10] A doua zi corpul neînsufleţit a fost transportat la Ecsed, însoţit de Gyulai Ferenc şi de cea mai mare parte a garnizoanei cetăţii. În interiorul fortificaţiei n-a rămas decât o foarte mică parte a infanteriei, sub comanda vicecăpitanului Balog Máte.[11]

Seidi Ahmed, mulţumit că a restabilit voinţa sultanului în Transilvania, l-a lăsat pe Acaţiu Barcsai în scaunul princiar şi a părăsit ţara.

Oradea n-a putut însă profita de prea multă linişte. Nici măcar noul căpitan, Rhédei László (numit la 20 iunie), nu şi-a mai putut ocupa slujba căci, între timp, Ali paşa de Timişoara, fostul comandat al Cetăţii Ineu a pornit asupra Oradiei.[12] Se pare că era o acţiune unilaterală a

[1] *Ibidem*, p.500-501.
[2] Szalárdi 1980, p.505-507.
[3] *Ibidem*, p.508-509.
[4] *Ibiem*, p.529.
[5] Kraus 1965, p.336.
[6] Szalárdi 1980, p.536-538.
[7] *Ibidem*, p.543.
[8] Kraus 1965, p.337-338; Szalárdi 1980, p.544.
[9] Szalárdi 1980, p.552-553.
[10] *Ibidem*, p.557.
[11] *Ibidem*, 558.
[12] *Ibidem*, p.563.

lui Ali paşa care, numit mare serdar, voia şi în această calitate să dovedească sultanului că este demn de noua sa funcţie. Prilejul era cât se poate de favorabil, iar Oradea o cetate importantă pentru stăpânirea efectivă a acestei regiuni.

7. Cultura: tiparul şi şcoala

a. Tiparul

Un prim efect cultural imediat al Reformei a fost întemeierea tiparniţei orădene, în 1565. Expresie a unui început de legătură cu cei de aceeaşi credinţă din Europa apuseană, în acest an se stabileşte la Oradea polonezul Raphael Hoffhalter, originar din Poznan, pe numele său adevărat, Skrzetusky. Se pare că din patria sa de origine el a plecat mai întâi spre Apus şi a stat în Belgia, iar formaţia sa intelectuală a devenit în cele din urmă germană. A locuit un timp la Zürich. Într-o conscriere din 1551, este menţionat aici ca fiind turnător de litere. Etapa următoare a fost Viena, unde în 1556 a obţinut un privilegiu imperial care îi conferea dreptul de a tipări cărţi, ajungând unul din cei mai cunoscuţi în această meserie din capitala Imperiului austriac. În cei şapte ani cât a stat la Viena a tipărit aproape 130 de titluri.[1] Odată cu creşterea renumelui său a primit comenzi de la tot mai importante personalităţi ale Imperiului, între care şi de la Nicolae Olahus, pe vremea aceea cancelar şi arhiepiscop de Strigoniu.

În 1563, probabil din motive religioase, este silit să părăsească Viena catolică şi, încărcându-şi tiparniţa, literele şi xilogravurile într-o căruţă, se stabileşte la Debreţin. Aici, în toamna anului 1565 se împrieteneşte cu judele primar al oraşului Oradea, Weres Balázs şi, la îndemnul acestuia, vine în oraşul de pe malurile Crişului Repede. În acelaşi an, îi şi apare prima carte scrisă de Melius Juhász Péter, o traducere în limba maghiară a cărţii despre Sf. Iov.[2] În 1567, Rafael Hoffhalter se mută la Alba Iulia, chemat probabil de marii reformatori de la curtea princiară, Dávid Ferenc şi Giorgio Blandratas, ajutat fiind întru ale tipăririi de fiul său, Rudolf. În 1568, tatăl moare, iar activitatea este continuată de fiu care tipăreşte la Alba Iulia 16 titluri, unele fiind lucrări ce nu depăşeau 4 file, adevărate manifeste, aşa cum o cereau propagatorii Reformei care se luptau între ei (antitrinitarienii şi sacramentaliştii).[3] Rudolf părăseşte Alba Iulia, şi după o perioadă de peregrinări, se stabileşte la Debreţin unde rămâne şi activează până la moarte (1586), făcând şi deplasări la Oradea, editând şi aici mai multe lucrări.

În perioada cât au stat la Oradea (1565-1567, 1570, 1584-1585), cei doi Hoffhalter au tipărit un număr de 9 titluri care reprezintă tot atâtea lucrări de cult protestant, cu caracter antitrinitarian.[4]

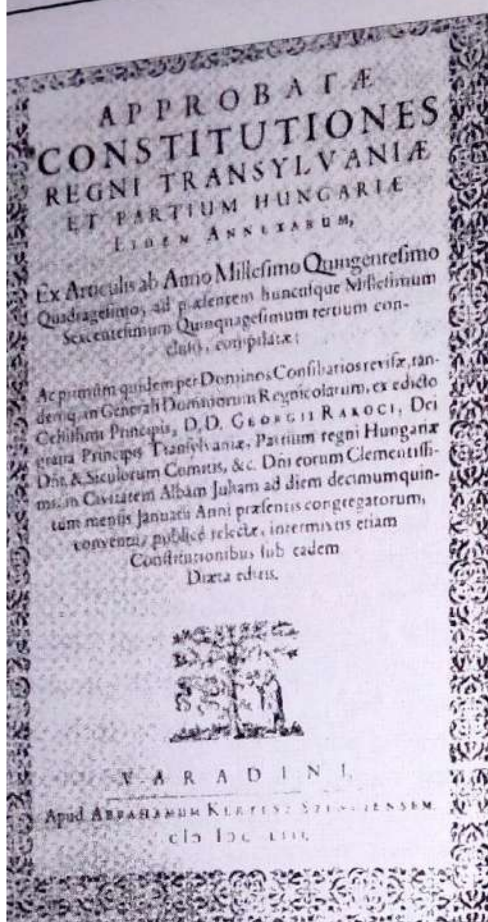
Primii ani ai activităţii orădene a lui Raphael Hoffhalter au coincis cu vremurile marilor lupte dintre catolici şi protestanţi, dintre iezuiţi şi adversarii lor, cu disputele interconfesionale dintre Melius Juhász Péter şi Szántó-Arator István. În acest cadru, cărţile tipărite de Raphael Hoffhalter vor fi fost deosebit de utile în răspândirea calvinismului la Oradea, dar şi în alte oraşe şi târguri din zonă. Rudolf, în perioada 1584-1585, a mai tipărit aici doar trei titluri, între care un calendar iulian pe 1585, care nu s-a păstrat, o apologie a Bisericii Reformate (de 386 de pagini) şi o broşură de 36 de file, redactată de Decsi Gáspár şi conţinând predici cu referire la unele păcate mai răspândite.[5]

Din cele nouă cărţi tipărite la Oradea, 6 au fost în limba maghiară şi 3 în limba latină, însumând un total de 1660 de pagini.[6] Între 1567-1568 a activat la Oradea şi tipograful Török Mihály, dar producţia sa de carte a fost nesemnificativă.[7]

După aproape şaizeci de ani de la primele tipărituri orădene, principele Gheorghe Rákóczi I a adus o tiparniţă la Oradea, tocmai de la Lüneburg, din Germania (1640). Funcţionarea acesteia a însemnat apogeul activităţii editoriale din Evul Mediu la Oradea. În decurs de douăzeci de ani s-au tipărit aici 61 de titluri în limba maghiară şi 40 în limba latină.

În fruntea activităţii a stat Szenczi Kertész Abrahám, care se bănuieşte că s-a şcolit în vestita

[1] Jakó 1979, p.51-52.
[2] *Ibidem*, p.53, 67.
[3] *Ibidem*, p.64-65, 68-69.
[4] *Ibidem*, p.67-68; Balogh II 1982, p.72.
[5] Jakó 1979, p.68.
[6] *Ibidem*, p.67.
[7] Balogh II 1982, p.72.

APPROBATÆ
CONSTITUTIONES
REGNI TRANSYLVANIÆ
ET PARTIUM HUNGARIÆ
EIDEM ANNEXARUM,
Ex Articulis ab Anno Millesimo Quingentesimo
Quadragesimo, ad præsentem huncusque Millesimum
Sexcentesimum Quinquagesimum tertium con-
clusis, compilatæ;
Ac primum quidem per Dominos Consiliarios revisæ, tan-
demq; in Generali Dominorum Regnicolarum, ex edicto
Celsissimi Principis, D.D. GEORGII RAKOCI, Dei
gratia Principis Transylvaniæ, Partium regni Hungariæ
Dni, & Siculorum Comitis, &c. Dni eorum Clementissi-
mi, in Civitatem Albam Juliam ad diem decimumquin-
tum mensis Januarii Anni præsentis congregatorum,
conventu, publicè relectæ, intermixtis etiam
Constitutionibus sub eadem
Diæta editis.
VARADINI.
Apud ABRAHAMUM KERTESZ SZENCIENSEM.
clɔ Iɔc LIII.

Approbatae Constitutiones, Oradea, 1653

SZENT
BIBLIA,
AZ-AZ:
ISTENNEK O ES
UJ TESTAMENTOMA-
BAN FOGLALTATOTT
EGESZ SZENT IRAS.
MAGYAR nyelvre fordittatott
KAROLI GASPAR
által.
Moſtan pedig újobban ez óreg formában némelly ne-
hezebb, és homalyosabb fordítású Szent Irásbeli *Locusoknak* értelmes
magyarazatival, az Istennek a' Magyar Nemzetben lévő
Anyaszentegyházának hathatos épülésére
ki botsáttatott.
VÁRADON.
Kezdettetett nyomtatása a' veszedelem elött: és el-végeztetett
KOLOSVARATT, SZENTZI K. ÁBRAHÁM által
M. DC. LXI.

Biblia de la Oradea - Cluj, 1660-1661

tiparniță a Elzevirilor din Olanda.[1] Acesta s-a bucurat de o deosebită apreciere în timpul cât a stat la Oradea, atât din partea principelui Gheorghe Rákóczi II care l-a înnobilat (10 decembrie 1648), cât și din cea a mamei principelui, Susana Lórántffi, care s-a îngrijit în permanență de situația sa materială[2], tipograful reușind să dețină câteva case în oraș.[3]

Registrele de socoteli ale orașului Cluj înregistrează în această perioadă numeroase transporturi de hârtie spre tiparnița din Oradea sau a materialului tipărit, de aici spre interiorul Transilvaniei. Un astfel de transport trece prin Cluj venind de la Alba Iulia, compus din două care trase de câte opt boi, la 29 septembrie 1646.[4] Un convoi asemănător este înregistrat tot aici, în iunie 1648, având însoțitori din Aiud, care apoi se întorc în aceeași lună cu *„două care de hârtie tipărită"* pe care o duc la Alba Iulia. De data aceasta carele sunt trase de 16, respectiv 14 boi.[5] Transporturi asemănătoare trec prin Cluj în perioada iunie-decembrie 1653, precizându-se că hârtia se duce la Oradea *„pentru tipărirea articulușurilor"*.[6] Într-adevăr, acum se realizează tipărirea uneia din cele mai importante lucrări juridice: *Approbatae Constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Hungariae Eidem Annexarum* (Constituțiile aprobate ale Regatului Transilvaniei și ale părților Ungariei anexate ei) care cuprindea toate articolele Dietei Transilvaniei și a părților ungurene până la acea dată (Oradea, 1653).[7]

Cea mai importantă realizare a lui Szenczi Kertész Abrahám a fost reeditarea Bibliei în limba maghiară, tradusă de Károlyi (Radics) Gáspár în 1590. Tipărirea ei a început la Oradea în 1657 și ar fi trebuit să apară într-un tiraj de 10.000 de exemplare, fiind sprijinită financiar de Rhédei Ferenc, Acațiu Barcsai, ambii principi ai Transilvaniei, și de Gyulai Ferenc, marele căpitan al Cetății Oradea. În timpul editării ei, a avut loc asedierea cetății Oradea și căderea ei, tipograful fiind nevoit să-și continue și să-și încheie opera tipografică la Cluj (1660-1661).[8] Despre transportarea

---

[1] Erdélyi fénix 1974, p.449.
[2] Tóth-Szabó 1904, p.75.
[3] Naményi 1901, p.289.
[4] Balogh II 1982, p.185.
[5] *Ibidem*, p.187.
[6] *Ibidem*, p.190-191.
[7] *Ibidem*.
[8] Tóth, Szabó 1904, p.75-76.

tiparniței și arhivei Capitlului scrie în cronica sa Georg Kraus, cronicarul sighișorean care, la scurtă vreme după capitularea cetății a venit la Oradea în solie.[1]

Biblia orădeană s-a tipărit în 6.000 de exemplare, iar la 1678 ediția sa epuizase deja și a început o nouă mișcare pentru editarea ei. La 1669, Szenczi Kertész Abrahám murise. Probabil că n-a avut nici urmași direcți și nici colaboratori căci, după moarte, tiparnița lui s-a risipit.[2]

b. *Școala*

Desființarea Episcopiei Catolice orădene, în 1557, a determinat și dislocarea personalului ecleziastic ce a servit locul de adeverire și școala capitulară. Dar învățământul catolic a mai continuat să ființeze pe lângă mănăstirile admise, până în 1566, când și ele au trebuit să-și înceteze activitatea. Prin strădania lui Szántó-Arator István, trimis de Báthori în 1581, o formă de învățământ s-a reînfiripat durând până în 1598 când iezuiții au fost alungați din oraș.[3]

De fapt, se pare că vechiul învățământ catolic la Oradea a fost preluat și adaptat de către reformați potrivit noilor dogme. La 1560 este amintit Sasvári Gergely care preda gramatica elină și poetică, la 1565, Károlyi Péter care a fost și directorul școlii. Apoi, la 1569, această funcție a fost îndeplinită de Vethési János. În timpul lor școala a cunoscut o deosebită înflorire.[4]

Începând cu secolul al XVI-lea, învățământul orădean începe să aibă o mai mare deschidere spre știință, spre discutarea unor teorii care altă dată puteau fi considerate erezii. Învățământul mediu era asigurat de colaboratori (*osztálytanító*), un fel de pedagogi-diriginți care aveau în primire un anumit număr de elevi și de instruirea cărora răspundeau. Dintre aceștia demne de reținut sunt numele lui Gyarmati István, Bihari János, Borsáti Ferenc. Caracterul de instituție de învățământ superior (academie) era dat de activitatea maeștrilor școlari (*schulmeister, iskolamester*) recrutați îndeosebi din absolvenții academiilor apusene de factură protestantă (din statele protestante ale Germaniei, din Olanda sau chiar din Anglia). Pe la sfârșitul veacului al XVI-lea, la Oradea era profesor Kassai Zigmond, care a studiat la Wittenberg. Acesta l-a avut ca elev aici pe Pázmány Péter, cel care, ceva mai târziu a trecut la catolicism, devenind apărătorul cel mai fervent al acestei doctrine în Europa centrală.[5] De pe la 1630, la Oradea au activat doi maeștri cu studii academice, iar din 1636, trei.

Principele Gheorghe Rákóczi I, acordând o atenție deosebită Oradiei, a plănuit să ridice aici un *accademicum collegium*, deci o instituție cu rang de învățământ superior. În acest scop, la 1634, l-a chemat ca profesor de teologie pe Marcus Antonius Venetus, care a predat la Oradea între anii 1634 -1636. Însă, el a stat aici prea puțin timp pentru a putea conferi școlii un rang academic. Între profesori erau și foarte mulți adepți ai concepțiilor puritane, precum și adversari ai acestora, între care aveau loc dispute, de cele mai multe ori publice, care au dus nu numai la perfecționarea artei oratoriei, dar au și intensificat luptele interconfesionale din oraș.

Colegiul de la Oradea își încheie ascensiunea pe la 1639, când Susana Lorántffi, energica soție a lui Gheorghe Rákóczi I, aduce pe domeniul ei de la Sárospatak pe Tolnai Dali János, profesorul cu convingeri puritane, iar mai târziu, între 1650-1654, pe marele pedagog ceh, Jan Amos Komensky (*Comenius*). Astfel școala de la Sárospatak trece pe primul loc ca importanță, în această parte a Principatului.[6]

Școala orădeană și-a păstrat însă rangul prin legăturile sale cu învățații de talie europeană care-și editau lucrările la tiparnița de aici. Un susținător al activității lui Comenius a fost rectorul școlii orădene, Szilágyi Benjámin János, care a funcționat aici vreme de doi ani (1643-1645), timp în care tiparnița de pe malul Crișului Repede a scos de sub teascurile sale două lucrări ale marelui pedagog: la 1643, *Janua*, în ediție latino-maghiară și, tot acum, sub îngrijirea

[1] Kraus 1965, p.377: „Tocmai în această vreme – noiembrie 1660 - domnul Ioan Scherlingh, jurat al consiliului din Bistrița, a fost trimis cu 22 de căruțe la Oradea, pentru a încărca actele arhivei Capitlului, împreună cu tiparnița și cele ce țineau de ea și cu cărțile. Pentru aceasta dieta a trebuit să depună o mie de taleri, deși Ali pașa făgăduise predarea…"
[2] Naményi 1901, p.288-289.
[3] Tóth, Szabó 1904, p.71-72.
[4] *Ibidem*, p.72-73; Naményi 1901, p.179.
[5] Tarnóc 1978, p.103.
[6] Despre școala de la Sárospatak vezi Albu 1944, p.64-65.

marelui învăţat, Phillipus Piscator, *Vestibulum*[1], care sunt manuale pentru clasele în care era împărţită şcoala unde preda Comenius, dar valabile şi pentru şcoala orădeană. Aceasta este o dovadă că principiile pedagogice ale lui Comenius stăteau şi la baza învăţământului din Oradea în acea vreme.

Dintre profesorii orădeni care merită a fi scos în evidenţă este vestitul medic Enyedi Sámuel (1627-1671) stabilit aici în 1653, predând la şcoală circa doi ani. Enyedi a studiat în Anglia în perioada când William Harvey a descoperit legea circulaţiei sângelui, descoperire care în medicină a fost asemănătoare cu ceea ce a făcut Copernic în astronomie.[2] Profesorul orădean a efectuat disecţii atât în Anglia, cât şi acasă, fapt pentru care la Oradea a stârnit nemulţumiri în cercurile protestante bigote[3]. Chiar şi cronicarul Szalárdi, care l-a cunoscut personal şi care, în cuprinsul lucrării sale, urmăreşte cu multă simpatie viaţa lui Enyedi, preferă să nu dea detalii cu privire la plecarea lui Enyedi de la Oradea. El n-a dorit să-şi abandoneze profesiunea de medic, pe care înţelegea s-o facă aşa cum a învăţat în Anglia şi, de aceea, a fost nevoit să părăsească şcoala orădeană stabilindu-se la Debreţin.[4]

Cronica lui Szalárdi ne dă câteva informaţii fugare, dar deosebit de importante, cu privire la starea materială a şcolii. Pe baza cronicii este destul de dificil să precizăm unde anume poate fi plasată în configuraţia de atunci a oraşului. Se pare însă că aceasta era în aceeaşi clădire în care funcţionase şi înainte şcoala capitulară. Pentru asigurarea necesităţilor ei materiale, dispunea de veniturile unei mori foarte mari, care învârtea patru pietre de măcinat, şi de cele ale unui sat, *Braszkula*, dispărut azi.[5] Moara fusese cumpărată dintr-o danie de 3.000 florini din partea Susanei Lorántffi, veniturile acestei mori ridicându-se anual la circa 1.200-1.300 câble de grâu. În perimetrul şcolii îngrădit în sistem de palancă s-au ridicat mai multe clădiri separate pentru şcoală, odăi de locuit pentru elevi şi dascălii lor.[6]

Structura şcolii, în deceniul al şaselea al veacului al XVII-lea trebuie să fi fost asemănătoare cu cea organizată de Comenius la Sárospatak. Astfel, primele trei clase, cele primare se numeau: *vestibularis, ianualis, atrialis.* Clasele următoare erau: filosofică, logică, politică şi teologică.[7] Primele clase se făceau în latină sau latină-maghiară, iar următoarele în limba maghiară. Tot Szalárdi ne informează că şcoala orădeană era *„rânduită pe clase, frumoasele ştiinţe latineşti fiind, predate fiecare de către preceptori, pedagogi conştiincioşi"*.[8] La 1658, conducerea şcolii revenea unui număr de doi maeştri şcolari, dintre care unul fusese numit încă de către Gheorghe Rákóczi I, acesta dispunând plătirea lui din veniturile cetăţii (ale domeniului acesteia) şi din tricesimă.[9]

Dacă apreciem conţinutul învăţământului după manualele şi lucrările tipărite la Oradea şi în principalele centre şcolare din această parte a Principatului Transilvaniei, ne putem da seama de conţinutul elevat, în comparaţie, evident, cu nivelul general al învăţământului de atunci. Astfel, putem considera chiar că tiparniţa orădeană în ultima sa fază (1640-1658) era subordonată intereselor şcolii, aici retipărindu-se multe lucrări necesare învăţământului. Una dintre ele era şi îndrăzneaţa carte a lui Komenski, *Praecepta morum, institutioni puerorum accomodata.*[10]

În caz de nevoie, studenţii aveau obligaţia de a se constitui în detaşament de apărare, aşa cum s-a întâmplat şi în timpul asediului din 1660, când memoriul întocmit de cei rămaşi în viaţă după căderea Cetăţii Oradea aminteşte şi moartea lui Almási Dávid ce era hotnogul (comandantul) tinerilor studenţi de la şcoală care au intrat de bună voie în cetate pentru a contribui la apărarea acesteia.[11]

---

[1] Comenius 1958, p.149, 150, 157.
[2] J.D.Bernal, *Ştiinţa în istoria societăţii*, Bucureşti, 1964, p.302-303.
[3] Tarnóc 1978, p.56, 59.
[4] Szalárdi 1980, p.491.
[5] Menţionată şi sub forma *Bruszkulya*. Ar putea fi una şi aceeaşi cu Brozkulya care este atestată pe la 1508, pe lângă Câmpani de Pomezău, cu care s-a contopit mai târziu (Vezi C.Suciu, *Dicţionar istoric al localităţilor din Transilvania* .II, Bucureşti, 1967, p.304).
[6] Szalárdi 1980, p.422.
[7] Comenius 1958, p.143.
[8] Szalárdi 1980, p.422.
[9] *Ibidem*; vezi şi forma „guvernatori de şcoală" care erau doi şi la Sárospatak (Comenius 1958, p.148).
[10] Erdéli fénix 1974, p.463.
[11] Szalárdi 1980, p.611

Căderea Oradiei sub turci, la 1660, a determinat şi încetarea activităţii şcolii orădene a căror studenţi, câţi au mai rămas, s-au mutat la colegiul din Debreţin, unde, din acest motiv, a trebuit să se lărgească spaţiul care adăpostea tinerii.[1] În 1661, Püspöki János se mai autointitulează *„învăţător pribegit din Oradea"*.[2]

VIII. PAŞALÂCUL OTOMAN DE ORADEA (1660-1692)

Cucerirea Oradiei, la 1660, reprezintă una din ultimele zvâcniri expansioniste ale Imperiului Otoman, un important pas spre ţinta următoare - Europa centrală. Anii 1660-1692 sunt ani de răscruce în evoluţia Imperiului. După o perioadă de reviriment marcat şi de noi cuceriri - Cetatea Candia din insula Creta (1670) şi Cameniţa din Podolia (1672) - urmează epoca înfrângerii de la porţile Vienei (1683), care va determina retragerea succesivă a Imperiului Otoman din Europa Centrală.

În evoluţia situaţiei din această parte a Europei, în intervalul la care ne referim, un rol deosebit de important l-a avut pacea de la Vasvár (Eisenburg), din 1664, în urma unui război austro-turc încheiat nedecis şi care va mai ameliora exploatarea otomană pe teritoriul paşalâcului orădean, chiar dacă această pace a însemnat recunoaşterea oficială a cuceririi Oradiei.[3]

Pretextul anexării cetăţii de pe malul Crişului Repede a fost faptul că Gheorghe Rákóczi II, rebelul principe, unul din conducătorii răscoalei antiotomane a ţărilor române între 1658-1660, şi-a avut sediul aici. În conştiinţa contemporanilor, mai ales a celor din Oradea, asediul a fost considerat o pedeapsă pentru ajutorul dat de orădeni şi de haiducimea comitatelor din vestul Principatului Transilvaniei, lui Rákóczi.[4] Cauzele sunt însă mult mai complexe şi vizează însăşi strategia lui Köprülü-Mehmed paşa în raporturile Imperiului Otoman în această parte a Europei. Prin cucerirea Oradiei se urmărea realizarea unei legături în lanţul oraşelor-cetăţi reşedinţe de paşalâcuri: Belgrad - Timişoara - Oradea - Eger şi, astfel, crearea unui front capabil oricând de a fi împins înainte. Acelaşi lucru s-a urmărit, de fapt, şi prin cucerirea Cameniţei. Noua cetate turcească de aici, în care a fost aşezată o puternică garnizoană sub comanda lui Halil paşa, urma să aibă pentru ţările învecinate rolul pe care îl avea Oradea pentru Transilvania şi Ungaria.[5]

1. Asediul şi cucerirea cetăţii (iulie - august 1660)

La 13 iulie 1660, forţele turceşti au sosit la Oradea şi s-au aşezat în dispozitiv de luptă în jurul cetăţii. Ele erau comandate de noul serdar Köse Ali paşa, comandant suprem al campaniei militare, ajutat de ceauşza de Mehmed paşa, valiul de Anatolia, Husein Mehmed paşa, beilerbeiul de Rumelia, aşezaţi în partea de est a cetăţii, Catalbaş, beilerbeiul Caramaniei, Gan Arslan paşa, muhafâzul Silistrei, Sinan paşa, principele de Adana - în partea de vest.[6] Datorită aşezării, rolul principal în asalturi va reveni forţelor otomane din partea de est.[7] Trebuie să precizăm însă că dispunerea trupelor arătată mai sus nu concordă cu harta asediului publicată de Gualdo Priorato în lucrarea sa, mai puţin utilizată, *Historia di Leopoldo cesare,* şi apărută la Viena în 1670. Totuşi, acordăm mai mult credit relatării cronicilor turceşti, mai direct legate din acest punct de vedere de asediu.

Totalul efectivelor otomane se ridica la circa 45.000 de oameni, iar cel al apărătorilor la 850, între care foarte puţini erau cei ce se pricepeau la mânuirea armelor.

În faţa situaţiei deosebit de grele, asediaţii au trimis, la 13 iulie, pe Boldvai Márton, vicecomite al comitatului Bihor, la Tokaj, la

[1] Registrul de socoteli al oraşului Debreţin menţionează în1622: „Cămările, adică odăile studenţilor de la Schola au început a le construi pe rândul dinspre soare-răsare" (originalul este în limba maghiară: Zoltai 1905, p.122).
[2] Romer Fl., *Várad helye a magyar könyvészeti irodalomban* (Locul Oradiei în istoria bibliologiei maghiare), în *MKSz* 1879, p.13.
[3] Mehmed 1976, p.223, 231-232; Totoiu 1960, p.5-6.
[4] Szalárdi 1980, p.572.
[5] Moga 1933, p.17-18; în legătură cu aceste probleme vezi şi Tashin 1979, p.173-179; Borcea 1976 b, p.207-208.
[6] Cronici turceşti II, 1974, p.187; vezi şi Nagy 1871, p.80-81; Szalárdi 1980, p.588-589.
[7] ANR, DJBH, *Fond C, Instrumenta Litteralia*, fasc. XLVI, f.15.

Asediul Oradiei din 1660 (stampă contemporană)

palatinul Ungariei, pentru a solicita ajutor.[1] Principatul Transilvaniei nu putea oferi nici un sprijin deoarece însuşi principele Acaţiu Barcsai fusese prins şi era ţinut în captivitate în mijlocul oştirii turceşti care asedia Oradea, iar teritoriul Transilvaniei era devastat de oştile turco-tătare. La 15 iulie, turcii somară prin scrisoare pe asediaţi să predea cetatea[2], lucru pe care ei îl refuzară şi rămaseră neclintiţi în hotărârea lor chiar şi după ce o scrisoare asemănătoare o primiră din partea captivului principe.[3] În zilele următoare, turcii au săpat fortificaţii în spatele cărora au pus tunuri. Dealurile Oradiei din imediata apropiere a cetăţii s-au dovedit a fi foarte utile asediatorilor, cetatea demonstrând încă odată un vechi neajuns: era uşor expusă tirului artileriei cu bătaie mai lungă.

Asediaţii au făcut dovada unei bune organizări a apărării şi chiar dacă nu s-au adunat prea mulţi în interiorul cetăţii, majoritatea preferând să părăsească în mare grabă oraşul, între cei ce au rămas domnea o atmosferă de speranţă şi optimism, nădejdea fiind că austriecii în decurs de câteva zile vor interveni, nelăsând acest important bastion de la frontierele Principatului Transilvaniei şi, implicit, de la cele ale Austriei, să cadă în mâna otomanilor. S-a stabilit cu precizie repartizarea apărătorilor pe cele cinci bastioane, fiecare fiind sub comanda a doi hotnogi. La fel s-a procedat şi cu turnul aflat deasupra porţii principale. În pulberărie au fost puşi cinci oameni ca aceştia să poarte pulbere şi ghiulele pe cele cinci bastioane.[4] De la fiecare apărător s-a luat

[1] M. Nitri, *Ragguaglio dell' ultime guerre di Transilvania*... în Veneţia, 1666, p.27.
[2] Szalárdi 1980, p.591.
[3] Scrisoarea lui Acaţiu Barcsai către orădeni, la 17 iulie 1660, publicată de către Deák 1873, p.424; tot aici răspunsul celor din Cetate (p.424-425), datat 18 iulie 1660; referire la această corespondenţă şi la Kraus 1965, p.366-367.
[4] *TMAO* III, p.485-486.

jurământ că nu vor precupeți nimic pentru apărarea cetății.[1] Pentru asediatori o problemă deosebită a fost evacuarea apei din șanțul cetății. Călătorul turc Evlia Celebi, prezent la asediu, remarca foarte bine rostul acestei operații: *„...cetatea are un șanț cât o mare; e atât de larg și de adânc încât și galera lui Capudan-pașa s-ar putea plimba în el. Neputând stăvili în nici un chip apa din el, <turcii> se gândeau să sape o galerie sub cetatea anexă și să dărâme zidul cetății, dar nici așa nu au găsit vreo posibilitate. E drept că tunurile balimeze dărâmau cetatea, dar nu se putea da iureș, datorită apei din șanțul cetății."*[2] Acest șanț este descris în mod asemănător și de cronica lui Hasan Vegihi: *„Lățimea șanțului care era în jurul ei, <al cetății > era de o sută de arșini*[3]*, iar adâncimea lui, fiind de doi arșini*[4] *era plin cu apă... toate acestea înconjurau cetatea dându-i forma unui balaur. Nimeni nu putea să treacă peste apa aceea. Până și o pasăre, în zbor nu putea să o atingă cu aripa ei."*[5] În realitate, adâncimea șanțului era mult mai mare de un metru și jumătate. După cum se poate vedea chiar și astăzi, în condițiile în care adâncimea s-a redus mult, din fundul șanțului până la brâul ce înconjoară cetatea și care poate fi socotit la nivelul actual de călcare din jurul său, sunt circa 4 metri.[6]

Aproape toate izvoarele narative leagă, de evacuarea apei, o întâmplare. După o încercare nereușită, secretul ar fi fost dezvăluit turcilor de către o femeie în schimbul eliberării fiului ei, rob în mâinile tătarilor (sau, în unele izvoare, în a turcilor).[7]

Nu se poate reconstitui cu precizie modalitatea de evacuare a apei deoarece izvoarele sunt contradictorii sau, pur și simplu, ele nu acordă importanță detaliilor. Cronicarul Szalárdi, cel mai bine informat, fiind în interiorul cetății în timpul asediului, arată că, în timpul domniei lui Gheorghe Rákóczi I, s-a căptușit cu piatră contraescarpa șanțului (mai puțin porțiunea din dreptul bastionului *Aurit*), *„s-a adâncit ca la un stat de om, pentru a coborî, șanțul mai jos de fundul Crișului și astfel în nici o formă să nu se poată îndepărta apa..."*[8] Cronicile turcești susțin că apa a fost îndepărtată undeva spre câmpie, *„spre coloana lui Catalbaș"*, adică spre vest.[9] Georg Kraus, sosit la Oradea îndată după asediu, arată în cronica sa că femeia *„îi duse pe turci spre pârâul numit Peța și arată că de acolo să fie săpat un șanț până la bastionul lui Bethlen, după care apa se va scurge cu totul."*[10] Asemănătoare este prezentarea evacuării apei de către Szalárdi care arată că s-a săpat un șanț de la colțul bastionului *Bethlen* spre Peța, *„în jos de moară"*, aproape de locul unde se obișnuia a se scoate apa, atunci când se curăța șanțul.[11] Importanța evacuării apei pentru cucerirea cetății, a ajuns până la Miron Costin care văzuse cu doi ani înainte de asediu dimensiunile acestuia. El notează în cronica sa: *„Oradiia*[12] *cu oamenii lu Racoții așezată, pre atuncea o bătea Ali pașea, care au și luat-o, ieșindu o făméie den cetate și arătându turcilor apa de unde veniia, de-ncungiura cetatea. Aceia apă abătând-o turcii de la cetate în laturi, au luat-o, vestită între cetățile Ardealului. "*[13]

[1] Borcea, 1976 b, p.229.
[2] *Călători străini VI*, p.518.
[3] 60-70 m.
[4] 1,20-1,50 m.
[5] *Cronicari turcești* II 1974, p. 86-187.
[6] Cronicarul turc Müneggimbașî, în *Sahaif ül- ahbar*, dă o altă cifră pentru adâncime: 20 arșini = 24-30 m!
[7] Evlia Celebi în *Călători străini* VI, p.518-519; Hasan Vegihi în *Cronici turcești* II 1974, p. 187 și o descriere aproape identică la Silahdar Fândâclâlî Mehmed aga, în *loc. cit.*, p. 316. La fel și la Kraus 1956, p.367, dar acesta vorbește despre o „femeie destrăbălată" care „a dat de știre că, dacă va fi slobozită, ea va arăta locul unde apa poate fi secată până la fund, deoarece când se zidea bastionul lui Bethlen, pe vremea lui Gabriel Bethlen, ea slujea la judecătorul de atunci al curții și, deci, cunoștea toată situația șanțului cu apă.
[8] Szalárdi 1980, p.297.
[9] „În aceeași noapte femeia, venind la marginea de sud a cetății, a spus: „Turcii aflați în partea de jos a câmpiei să-și ridice corturile, căci altfel se vor îneca...Apoi femeia a cerut să se facă o groapă pe marginea șanțului și, într-un loc, la o adâncime de vreo zece brațe, au dat peste o poartă mare de fier. După ce i-au sfărâmat zăvoarele, au legat de inelele de fier frânghii de tun și când o mulțime de musulmani au tras, gâfâind, de frânghiile groase, atunci, Allah e mare!, n-a rămas nici o picătură de apă în șanț." (*Călători străini* VI, p.519).
[10] Kraus 1965, p.367.
[11] Szalárdi 1980, p. 554; vezi și Schița asediului la ANR, DJBH, *Fond C, Instrumenta Litteralia*, f. 15.
[12] M. Costin, *Opere*, p.195.
[13] La Miron Costin întâlnim prima oară această formă, cea de azi, a numelui Oradiei. Trecând prin Oradea și stând mai multe zile, probabil a apucat să audă de la românii de aici pronunția contemporană a numelui. Mai târziu, Dimitrie Cantemir numește orașul așa cum l-a găsit în izvoare: Varadinu (Cantemir 1876, p.653).

Așa cum am văzut, încă în preziua începutului de asediu, cei din cetate au trimis în mare grabă pe vicecomitele Boldvai Márton la Viena, pentru a cere ajutoare. Acesta n-a ajuns la destinație decât pe la 15 august, când soarta asediului aproape că se decisese.[1]

Situația celor din interior a fost foarte mult agravată și de gestul neatent al unuia dintre vicepârcălabi, Kürti István, care, la 14 august, a provocat o scânteie în pulberărie, făcând să sară în aer întregul arsenal și, împreună cu el, o bună parte din curtina de pe latura de est a cetății. Au pierit cu această ocazie peste o sută de apărători, ceea ce a contribuit mult la scăderea moralului și așa nu prea ridicat al celor din cetate.[2]

Cei rămași în viață erau îngrijorați, pe la mijlocul lunii august, de faptul că de nicăieri nu sosea nici un ajutor. Ei nu aveau de unde să știe că habsburgii renunțaseră la ideea de a ajuta cetatea, iar intervențiile celor câtiva nobili interesați din vestul Transilvaniei, pe lângă împăratul de la Viena, au avut darul doar de a întări linia de apărare a Tisei prin trimiterea aici a generalului de Souchés.[3]

Primele reacții ale Vienei cu privire la asediu sunt abia din 23 iulie, când aflăm că *„curtea este în mare încurcătură căci așezarea este importantă, și n-ar vrea să cadă în mâini atât de periculoase."*[4] La 27 iulie, consiliul imperial, întrunit la Graz, a hotărât să nu intervină. Știrile ce ajungeau la Viena cu privire la asediu erau contradictorii. Se vorbea de un număr între 17.000 și 90.000 de asediatori.[5] Căpitanul cetății Satu Mare îl liniștea pe de Souchés că generalii turci nu se înțeleg între ei deoarece se spune că nu au poruncă să cucerească cetatea.[6] La 8 august se zvonea la Viena că numărul turcilor căzuți sub zidurile Oradiei, ar fi de circa 3.000.[7]

Săpând tunele, turcii au reușit să arunce în aer bastioanele *Aurit* și *Roșu*, prin care au încercat să pătrundă în cetate, dar fără rezultat.[8] Sleiți de oboseala provocată de asalturile permanente, de bolile ce le decimau rândurile, lipsiți de provizii și muniții, la 27 august 1660, cei circa 300 de apărători care au mai rămas în viață, au predat cetatea lui Ali pașa[9], căruia îi prezentară doleanțele lor, sintetizate în opt puncte:

1. În afară de Cetatea Oradea și bunurile ce-i aparțin, alte cetăți și castele nu vor fi ocupate.

2. Cei ce vor să rămână în Oradea își vor putea păstra avutul și drepturile potrivit legilor Principatului Transilvaniei. Cei ce nu pot rămâne acum, vor avea dreptul să se întoarcă.

3. Li se va asigura timp suficient pentru plecare și vor primi destule căruțe de transport. La ieșirea din cetate nu vor fi ocărâți și înjosiți de către oștenii turci, Vor fi însoțiți până la Cluj, iar pentru evitarea oricăror ostilități, ienicerii vor fi îndepărtați din jurul cetății până la efectuarea retragerii.

4. Turcii nu se vor atinge de bunurile celor plecați. Va fi păstrată și arhiva Capitlului din cetate și documentele sale pentru a fi înapoiate Principatului.

5. Tiparnița va fi păstrată și ea. Exemplarele Bibliei aflate în momentul asediului în curs de tipărire precum și celelalte cărți, vor fi date fără stricăciuni tipografilor când se vor întoarce după ele. Până atunci vor fi ținute cu mare grijă.[10]

6. Cei ce au fost persecutați în timpul lui Gheorghe Rákóczi II, nu numai că își vor putea păstra bunurile, dar în nici unul din orașele împărăției turcești nu vor plăti dare.

7. Asediații nu vor fi acuzați de predarea cetății niciodată din partea nimănui; ba chiar Ali pașa va interveni să fie despăgubiți pentru bunurile pierdute.

8. Întrucât, prin pierderea Oradiei, Ineului, Caransebeșului, Lugojului, Transilvania s-a micșorat considerabil, se va face tot posibilul pentru reducerea dării Principatului.[11]

Ali pașa nu și-a pus semnătura pe text, ci s-a mărginit să emită o scrisoare în termeni

---

[1] Szalárdi 1980, p.626.
[2] Borcea 1976 b, p.225.
[3] Rédei László scria din Hust lui Károlyi Adám, căpitanul Cetății Satu Mare, la 1 august 1660: ..."mă miră cum, creștinii fiind, <imperialii> pot privi cu ochi buni un bastion al creștinătății, a cărui luare ...în scură vreme ar aduce pieirea Moldovei, Țării Românești, Transilvaniei și Ungariei..." (Nagy 1871, p.91-92).
[4] *TT* 1880, p.748.
[5] *Ibidem*, p.740-742.
[6] *Ibidem*, p.741.
[7] *Ibidem*, p.742.
[8] La 24 august (Borcea 1976 b, p.218-219).
[9] Descrieri ale asediului Oradiei dau și cronicile turcești: Evlia Celebi, în *Călători străini* VI, p.517-525; Silahdar Fândâclâlî Mehmed aga (*Cronici turcești* II 1974, p.314-317); Hasan Veighi (*Ibidem*, p.186-187), Müneggimbașî (*Ibidem*, p.273-274), Mehmed Halifa (*Ibidem*, p.197-198).
[10] Kraus 1965, p.377.
[11] *TMAO* III, p.486-887; Koncz 1892, p.390-394.

aproximativi în care se garanta îndeplinirea tuturor cererilor.[1]

Astfel lua sfârşit un asediu de 46 de zile în care, apărătorii, în cea mai mare parte populaţia civilă din oraş, neobişnuită cu mânuirea armelor, elevi de la şcoala orădeană, nu s-au sfiit să se opună unui duşman copleşitor din punct de vedere numeric.

Între cei căzuţi se înscriu numele lui Ioan Raţ, Mihai şi Ştefan Manciu, Horváth Tamás, Ravazdi György şi András, Ştefan Crainic, Szilágyi Péter şi mulţi alţii.[2] Un aport deosebit l-au adus femeile şi copii care au dat ajutor bărbaţilor obosiţi, ducându-le apă sau confecţionând bandaje, aruncând pietre sau smoală fierbinte asupra asediatorilor.

2. Administraţia otomană la Oradea

Cronicarul turc Hasan Vegihi notează în paginile sale bucuria cu care a fost primită la Istanbul vestea cuceririi cetăţii Oradea: *„sultanul cel măreţ ca Feridun, de bucurie, a poruncit ca în tot imperiul otoman să fie gătire şi veselie. Victoriosului serdar şi celorlalţi emiri renumiţi li s-au trimis scrisori de afecţiune şi caftane strălucitoare."*[3]

Cădea astfel în mâna turcilor una din cele mai importante cetăţi de margine ale Principatului Transilvaniei. În acel moment, cetatea oferea un peisaj dezolant: toate bastioanele suferiseră stricăciuni mari, şanţul cetăţii era plin de moloz şi lemnărie, iar din frumoasele clădiri din interior nu mai rămăseseră decât palide umbre a ceea ce au fost. Statuile meşterilor clujeni, sculptorii Martin şi Gheorghe, din secolul al XIV-lea, au fost distruse, regii pe care îi reprezentau fiind consideraţi idoli creştini. Încă înainte ca Ali paşa să părăsească locul bătăliei, au fost strânşi mai multe mii de locuitori ai satelor din zona de câmpie şi aduşi la Oradea pentru a curăţa şanţul cetăţii şi a reface spărturile din zid[4].

Cei rămaşi în viaţă au fost escortaţi de o oaste comandată de Seidi Ahmed paşa şi, după ce au atins Sâniobul, au ajuns la Debreţin, nu la Cluj, aşa cum a fost înţelegerea la început. În hotărârile Dietei de la Alba Iulia (1-22 mai 1665), sunt cuprinse prevederi cu privire la soarta orădenilor refugiaţi. Ei erau aşezaţi la Dej, Turda Veche şi Nouă, precum şi la *Egyházfalva* (azi dispărută), în sesiile pustii de aici (art. XXXV). Erau înnobilaţi având faţă de comitat toate obligaţiile pe care le avea această categorie socială (art. XXXVI). Erau scutiţi de dijmă şi primeau întregul teritoriu din jurul Turdei, mai puţin Câmpia Cristişului (art. XXXVII). Aveau dreptul să facă comerţ cu sare (art. XXXVIII), să facă cârciumărit la Turda Veche, Nouă şi la Dej (art. XXXIX). Pentru a fi în mai mare siguranţă la Dej, li se dă voie să-şi înconjoare oraşul cu palancă fiind obligaţi cei din comitatele învecinate (Solnocul din Lăuntru şi Dăbâca) să le dea ajutor (art. XL)[5]. Ceva mai târziu, la 1669, orădenii stabiliţi la Turda Veche au cerut Dietei Transilvaniei să-i scutească şi de ridicare cu arma în caz de război, exceptând ridicarea generală a ţării. Dieta le-a refuzat cererea.[6]

Dar majoritatea populaţiei a rămas pe loc, ori s-a întors în oraş din locurile unde se refugiase în timpul asediului. La scurtă vreme după căderea oraşului Oradea au fost ocupate principalele oraşe şi cetăţi din comitat: Salonta, Beiuş, Sâniob, Pomezău, Şinteu etc. Această acţiune a fost foarte mult uşurată de atitudinea ţărănimii, care s-a supus de bună voie turcilor, în multe părţi ea chemând pe cuceritori şi preferându-i nobilimii.[7]

În decembrie 1660 o solie transilvăneană a sosit la Oradea pentru a aduce o parte din tributul cerut de turci şi pentru a reglementa hotarele Transilvaniei în partea de vest, în noua situaţie creată. Cronicarul Georg Kraus arată că *„...pe când noi ne aflam încă sub zidurile Oradiei"* au apărut vreo *„o mie de cătane ungurene şi au răpit de pe câmp 52 de cămile, 60 măgari şi 600 cai de-ai lui Ali paşa."*[8] Din cei 500.000 de taleri ceruţi Principatului, nu s-a reuşit a se strânge decât 44.000. Deosebit de furtunoase trebuie să fi fost discuţiile cu privire la hotarele ce urmau să delimiteze teritoriul viitorului paşalâc, mai ales

[1] Vezi textul scrisorii la G. Kraus (*op. cit.*, p.375).
[2] Borcea 1976 b, p.220-225.
[3] *Cronici turceşti* II 1974, p.188.
[4] Szalárdi 1980, p.633.
[5] *MCRT* XIV, p.124-126.
[6] *Ibidem*, p.55.
[7] *TT* 1880, p. 744-745.
[8] Kraus 1965, p.377.

Planul orașului Oradea (pe la 1690)

în partea sa de Răsărit. De la bun început, Ali pașa nu s-a mulțumit numai cu comitatul Bihor, ci a cerut toate ținuturile care fuseseră odinioară sub ascultarea marelui căpitan al Cetății Oradea (comitatele Crasna, Solnocul de Mijloc, Solnocul din Lăuntru). El a cerut chiar o stradă din Cluj (*Reppen alias Monostor Utsa*), dar Bánffi Zsigmond, conducătorul soliei transilvănene s-a opus. Turcii au cerut atunci Huedinul și Bologa. Cronicarul Kraus, de față fiind, descrie că Bánffi a trebuit să dovedească cu documente că cele două așezări sunt ale sale.[1]

Supunerile de sate vor fi o problemă continuă pentru principatul Transilvaniei, Mihai Apafi adresându-se în acest sens în repetate rânduri fie direct sultanului, fie unor influenți ambasadori la Poartă. Astfel, în scrisoarea adresată ambasadorului Angliei la Constantinopol, lordul Winchilsea, Apafi se plânge că: *„...pașa de Oradea, în loc să se mulțumească cu orașele și satele care atârnă de pașalâcul său, a înaintat până în inima țării noastre și a cotropit, prin teama de o întreagă pustiire < a lor > , provincii ce nu i-au aparținut niciodată. Prin acest mijloc, sărmana Transilvanie este cu totul ruinată, deoarece nu poate plăti tributul, nici să trăiască, dacă nu i se înapoiază pământurile pe care și le-a însușit pașa.“*[2]

În luna decembrie 1660, Köse Ali pașa, cuceritorul Oradiei și-a ridicat tabăra și a plecat să ierneze la Belgrad, lăsând *„ca stăpân și valiu“* pe mutasarrâful de Adana, Sinan pașa, care astfel este primul guvernator (beglerbeg) al pașalâcului de Oradea.[3]

[1] *Ibidem.*

[2] Demény, Cernovodeanu 1974, p.170.

[3] La 15 noiembrie, acesta era deja pașă de Oradea, după cum rezultă dintr-o proclamație către locuitorii comitatelor vecine (Izsépi 1962, p.15).

Turcii, care acordau o importanță deosebită Cetății Oradiei, au trecut la refacerea ei. Evlia Celebi descrie astfel înfățișarea urbei: *„Acest oraș mare, de formă pătrată, are toate străzile sale în formă de pătrățele de șah, făcute încă de pe vremea ghiaurilor, potrivit regulilor științei geometriei ... și prin șanțul acestuia curge râul Criș"*[1]

Orașul propriu-zis, orașul mare (die grosse stadt), cum este el numit pe stampa ce înfățișează asediul din 1692, se întindea pe malul stâng al Crișului, de la cetate spre vest, până pe aliniamentul clădirilor ce constituie marginea pieței Unirii, de azi.[2]

Acest oraș era înconjurat cu ziduri care, în timpul stăpânirii otomane erau prevăzute cu 12 bastioane acoperite cu șindrilă și patru porți.[3] Poarta cea mai impunătoare, flancată de două turnuri, era spre Criș, mai precis spre *Olosig*. În fața ei se afla un pod. Lucrări de fortificații se efectuează la Oradea și în anul 1681, când locuitorii din Debrețin erau obligați să trimită 30 de fierari, 30 de rotari, 10 olari, 10 dulgheri și un pietrar *„deoarece mai mulți nu s-a putut"*[4].

Uriașa forță de muncă pe care au concentrat-o otomanii a determinat reușita refacerii cetății și orașului, iar dacă ar fi să dăm crezare în întregime relatării cronicarului și călătorului Evlia Celebi, Oradea a dobândit un plus de strălucire în anii stăpânirii otomane. Acest fapt nu este singular, căci o situație oarecum asemănătoare s-a produs și pe teritoriul pașalâcului vecin, cel de la Buda, cu un secol mai înainte.[5]

Cu privire la situația cetății, starea și funcționalitatea ei în cei 32 de ani de stăpânire otomană, constatăm că toate au fost preluate de la vechii stăpâni. Astfel, se precizează că sunt două cetăți: una exterioară, cu cinci bastioane, pe fiecare aflându-se tunuri acoperite cu pături roșii. Despre această cetate autorul notează că *„nici nu se poate umbla de pe un bastion pe altul, ca în alte cetăți. Fiecare bastion are poarta lui, căpitanul său și straja sa. Fiecare bastion având formă de triunghi, în fiecare unghi se află câte o casă a strajei, având cupola din cărămidă."* Evlia Celebi arată că în cetatea interioară (în castel) locuiau ienicerii care erau apărătorii cetății, având în frunte pe ieniceraga. Biserica din interior a fost transformată în geamie. Dincolo de șanțul cetății, lângă podul de lemn ce lega cetatea de oraș, se afla un chioșc, lucrat artistic, unde se întâlneau notabilitățile orașului și străinii, pentru a afla vești unii de la alții.[6]

În timpul stăpânirii otomane s-a refăcut orașul distrus, s-au ridicat clădiri noi, specifice gustului stăpânilor și funcționalității noilor instituții. Celebi precizează că fiecare pașă a construit aici câte o geamie, dintre care cea mai frumoasă era a lui Ali Pașa, cuceritorul Oradiei. Existau la acea dată (1664) trei școli musulmane superioare, patru școli „pentru copiii mici", trei hanuri, un *imaret* (un fel de internat pe lângă geamii, unde elevii și săracii primeau mâncare gratuită), întemeiat de Köprülü Mehmed pașa.[7]

Pe stampa realizată la 1692, se află o impunătoare moschee care se detașează dintre celelalte construcții prin cupola și cele patru minarete ale sale.[8] Dintre palatele fruntașilor orașului sunt amintite ca fiind deosebite: palatul pașei, palatul defterdarului Ahmed Efendi, palatul agăi ienicerilor din curtea interioară a cetății. Din acest ultim exemplu ne putem da seama că Celebi înșiră nu numai construcțiile noi, ci și pe cele mai vechi. Astfel, palatul agăi ienicerilor trebuie să fi fost palatul construit aici de Gabriel Bethlen și descris de Szalárdi[9], căci alt palat nu cunoaștem să se fi construit de către turci în cetate.

---

[1] *Călători străini* VI, p.663.

[2] Vezi stampa publicată de Borovszky 1901. p.523 și care corespunde atât cu descrierea lui Evlia Celebi, cât și cu observațiile în teren ale lui Lakos Lajos, publicate în ziarul N, din 18 mai 1904, care spune că, pe la 1565, pe aliniamentul actualului Palat *„Vulturul Negru" - Biserica cu Lună*, erau bastioane legate cu zid, având în față un șanț cu apă.

[3] *Călători străini* VI, p.664: „Acest oraș are în total patru porți. Prima este cea dinspre est, denumită „Poarta lui Ali pașa". Este o poartă rezistentă, fiind făcută din piatră și având canaturile din scânduri. Tot în partea de răsărit, mai spre sud, la capătul podului, se află poarta ce se deschide spre varoșul Olosig. Aceasta e simplă, adică nu este din piatră. Poarta din partea de vest este făcută din piatră, deoarece este o poartă mare și trainică. Și poarta din sud, numită „Poarta dinspre moară", este simplă, fiind făcută din scânduri. Prin șanțurile din cele patru părți ale acestui oraș curge râul Criș, astfel că în fața acestor porți se găsesc poduri pentru trecere, din lemn, iar fiecare poartă este păzită de câte două sute de oșteni din cetate, înarmați, și care veghează."

[4] Csürös 1910, p.58; Zoltai 1905, p.29.

[5] Nemeskürti I., *Elfelejett évtized,* 1542-1522: *tiz esztendö magyar krónikája* (Deceniul uitat. 1542-1552: cronica maghiară a zece ani), Budapest, 197, p.43.

[6] *Călători străini* VI, p.662.

[7] *Ibidem*, p.663.

[8] Borovszky 1901, p.523.

[9] Szalárdi 1980, p.96-97.

Pașa, care în același timp era și *muhafâz* (căpitan al cetății) avea un numeros aparat administrativ, militar și religios de care se servea în exercitarea puterii. În intervalul de timp cât pașa nu se afla în perimetrul orașului, locul său era ținut de un caimacam (numit uneori și *kehaya,* semn că locțiitorul pașei putea fi și marele intendent), dar care, de obicei, era aga ienicerilor din Cetatea Oradiei.[1]

Cu privire la populația orașului în această perioadă, știrile sunt foarte puține. Astfel, la 1682, cei din Debrețin știau că Oradea are 12 străzi cu 1.240 plătitori de dări[2], cifră pe care o socotim cea mai apropiată de realitate. Încă și în vara anului 1666 - la șase ani după asediu - administrația otomană dădea înlesniri pentru repopularea așezărilor promițând ștergerea haraciului pe o anumită perioadă, precum și a obligațiilor față de nobilii creștini care continuau să vină să-și ia drepturile din satele lor.[3] *Olosigul,* după aprecierea lui Evlia Celebi avea circa 300 de case din piatră - cifră care poate fi reală numai în măsura în care apreciem circa 1.000 de case în toată Oradea, între care și *Olosigul*[4]. Dacă îl socotim cap de familie pe fiecare din cei 1.240 plătitori de dări, atunci, înmulțind cu cifra 4 (media pe care o considerăm acceptabilă pentru numărul membrilor unei familii) atunci obținem un total al populației orașului de 4.960. Desigur, cel puțin tot atât trebuie să fi fost și totalul populației otomane (armată, administrație etc.).[5] Celebi scrie că garnizoana cetății se ridica la „trei mii de oșteni pentru paza cetății, încât nu există asemenea trupe alese nici la cetățile Buda, Agria sau Kanizsa".[6]

Dacă cifra lui Celebi nu este exagerată atunci putem considera că cea mai mare garnizoană din istoria cetății Oradea a fost în timpul stăpânirii otomane, fapt ce se explică prin starea tensionată a raporturilor dintre curtea vieneză și Poartă în această parte a Europei.

Teritoriul Crișanei a fost organizat într-un pașalâc împărțit în cinci sangeacuri. Localizarea centrelor de sangeac este dificilă deoarece Evila Celebi, singurul care se referă la ele, face confuzii.[7]

Partea de la nordul râului Er a rămas sub suzeranitate imperială până în anul 1685 când aceștia încep ofensiva antiotomană.[8] Satele au fost împărțite în două categorii. Unele au ajuns în proprietatea instituțiilor ecleziastice otomane, veniturile lor servind bunei funcționări a acestora, iar celelalte au fost distribuite sub formă de feuduri (*zeameturi* și *timaruri)* spahiilor turci din garnizoana Oradiei.

În mai 1664 s-a petrecut un incident neprevăzut: comitele de Sáros, Rákóczi László, rudenie cu defunctul Gheorghe Rákóczi II, a încercat să ocupe cetatea prin vicleșug. Fiind zi de târg, oștenii săi, îmbrăcați în haine țărănești, s-au amestecat în mulțime, urmând ca, la un anumit semn, să atace cu toții cetatea care ziua avea poarta deschisă și să pună stăpânire pe ea. Aventuroasa încercare, ce oricum nu avea sorți de izbândă, a fost zădărnicită în timpul desfășurării ei prin moartea lui Rákóczi, împușcat de pe zidurile cetății.[9]

Stăpânirea otomană asupra Oradiei și Bihorului n-a fost lipsită de evenimente deosebite. În afară de faptul că pașa participa cu oastea pașalâcului la toate acțiunile pe care le iniția Imperiul în această parte a Europei, el trebuia să facă față unor permanente atacuri venite din cetățile de margine de pe teritoriul Ungariei. Numeroase documente vorbesc despre acțiunile militarilor din Kálló, Ecsed, Ibrány – din Ungaria superioară - soldate cu daune materiale nu numai pentru turci. Garnizoanele neplătite din această parte a Imperiului Austriac organizau incursiuni de jaf pe teritoriul pașalâcului și, dacă nu întâlneau caravanele negustorilor turci, se mulțumeau și cu avutul țăranilor.

Pentru a preîntâmpina astfel de lucruri, pașalele purtau o bogată corespondență cu căpitanii cetăților din Ungaria superioară, erijându-se în protectori ai intereselor țărănimii sau târgoveților de pe teritoriul pașalâcului.

[1] Vezi din documentul din 3 octombrie 1665, care amintește un Redjep aga, caimacam al lui Hasan pașa, (Izsépi 1962, p.20-21).
[2] Zoltai 1905, p.83.
[3] *TMAO* IV, p.316-317.
[4] *Călători străini* VI, p.666.
[5] Evlia Celebi afirmă că: „potrivit legii, ostașii cu zale, ai timarioților, împreună cu oastea pașei, se ridică la opt mii" (*Călători străini* VI, p.658).
[6] *Ibidem.*
[7] *Ibidem*, p.666; Borcea 2005 a, p.287.
[8] Lukinich 1918, p.469.
[9] Kraus 1965, p.586; *TT*, 1900, p.513; *TMAO* IV, p.116; *HK* 1913, p.435-447.

Astfel, semnificativă este intervenția, la 16 iunie 1669, a lui Iusuf pașa, pe lângă Csáki Ferenc, marele căpitan de Cașovia, în chestiunea celor 132 de cai furați de la Salonta de către soldați aparținând unor garnizoane din Ungaria superioară.[1]

Sokoli-Ali pașa se plânge principelui Apafi că slujbașii din Șimleu Silvaniei au prins birarii câtorva sate din Crișana, deși aceștia au plătit toate datoriile față de Principat.[2] Problemele administrației otomane de la Oradea se manifestau pe mai multe planuri. Existau neînțelegeri între ea si vechii nobili care continuau să-și strângă dările în aceste părți, între pașa de Oradea și spahiii deținători de zeameturi și timaruri, aceștia din urmă fiind nemulțumiți de scăderea capacității de producție, și așa redusă, a populației. Această scădere era determinată de permanentele lucrări de fortificații la Oradea și pe teritoriul pașalâcului, care atrăgeau multă forță de muncă, sustrăgând-o de la lucrul câmpului, fapt ce lovea în interesele spahiilor ce aveau sate.[3]

În dorința de a determina populația să rămână pe teritoriul pașalâcului, administrația otomană de la Oradea a permis în continuare locuitorilor din Debrețin, care aveau încă din secolele XV-XVI numeroase parcele de vie pe dealurile orădene, la Cetariu, Biharea, Diosig, Episcopia Bihor, Sântimreu, să-și păstreze proprietățile.[4] Astfel, conform firmanului din decembrie 1666, dat la Adrianopol de către sultan, se interzicea spahiilor să strângă „darea pe struguri" și se poruncea ca din viile de la Cetariu, Biharea, Diosig, după ce locuitorii din Debrețin și-au plătit zeciuiala obișnuită, acestora să nu li se mai pretindă nimic.[5]

Unul dintre guvernatorii cei mai intransigenți care au stat în fruntea Pașalâcului de Oradea a fost Iusuf-pașa, fiul lui Seidi Ahmed, serdarul expediției turcești din 1660. Acesta a provocat asemenea nemulțumiri încât sultanul a fost silit să trimită un capugipașa care să ancheteze faptele sale și să-l schimbe din funcția de beglerbeg.[6] În 1672, sultanul Mehmed al IV-lea interzicea pașei de Oradea „să abuzeze de bunăvoința celor din Debrețin" și să pretindă daruri de la populația supusă.[7] Pentru a încuraja comerțul, la 1682, pașa de Oradea, Mazülzade Gürgü Mehmed pașa, a emis o scrisoare privilegiată prin care scutea pe cei ce veneau spre târgurile din Oradea de vama podului de la Diosig *„și din alte părți"* (adică din interiorul pașalâcului), păstrându-le numai pe cele de la Pocsaj și Săcueni.[8]

Cu toate că se interzicea sub pedepse aspre de către autoritățile Principatului Transilvaniei mersul la Oradea[9], aici se încheiau, în fața instanțelor turcești, chiar vânzări - cumpărări de moșii între nobilii din zonă. Astfel, la 3 aprilie 1664, Nicolae Zólyomi de Albiș vindea satul *Kerekegyháza*[10] și hotarul pustei *Gyapoly*[11], în fața instanțelor turcești, unui alt nobil, pe o mie de florini.[12]

În timpul stăpânirii otomane, așa cum am văzut, viața comercială la Oradea a cunoscut o deosebită înflorire. Numeroasa garnizoană

---

[1] Izsépi 1962, p.61. Abuzurile soldaților vagabonzi din Ungaria Superioară sunt cunoscute și de către principele Transilvaniei, Mihai Apafi, care îi scrie vizirului de la Buda, la 15 aprilie 1669: „Desigur domnia ta e la curent cu dezordinile săvârșite, de soldații vagabonzi din cetățile de margine ale Ungariei, cât rău au făcut sărăcimii din părțile cucerite, <lucru> despre care și domniei tale suntem convinși că s-au plâns oamenii săraci și păgubiți din părțile cucerite și din jurul Oradiei; și nouă plângându-ni-se ne-au prezentat numeroasele pagube, pe care aflându-le, i-am scris și noi în mai multe rânduri împăratului romano-german..." (*TMAO* IV, p.444-445). Aflăm acum că în trei ani s-au luat cai, vaci, boi, peste 17.000 de capete din Pașalâcul de Oradea (*Ibidem*, p.446-448).

[2] *TMAO* I, p.442-443.

[3] Iszépi 1962, p.71-72.

[4] În 1674 a existat o încercare a administrației otomane de la Oradea de a ridica darea în această parte a Transilvaniei. Nobilimea Principatului se plânge lui Naláczy István și soliei conduse de el la Poartă: „Trebuie depusă strădania de a se întoarce darea sărăcimii la cea veche, cel ce dorește pieirea <țărănimii> este pașa de Oradea... În această privință există neînțelegeri între toți spahiii stăpâni de zeameturi și pașă și, de aceea, domniile voastre pot scrie în taină orădenilor. Trebuie avut însă grijă ca domniile voastre să se înțeleagă în taină nu cu pașa, ci cu oamenii spahiilor. Căci aceștia ne cer să rezistăm și să nu lăsăm să se strângă < darea >, să facem plângere chiar și la Poartă." (*TT* 1894, p.683-684).

[5] Zoltai 1905, p.31-32.

[6] Izsépi 1962, p.6.

[7] Izsépi 1962, p.6.

[8] Zoltai L., *Ismeretlen részletek Debrecen multjából* (părți necunoscute din trecutul Debreținului), Debrecen, 1936, p.15-16.

[9] Zoltai 1905, p.40.

[10] *TMAO* V, p.282-283.

[11] Așezare dispărută, între Roșiori și Vaida (Bihor).

[12] Așezare dispărută, la vest de Roșiori.

turcească avea nevoie de produse felurite, de posibilitatea de a-și schimba prada câștigată în expediții. Negustorii din tot cuprinsul Imperiului Otoman și chiar din Extremul Orient veneau aici cu mărfurile cele mai felurite. Târgurile săptămânale se țineau în fiecare duminică în Piața Mare, lângă cetate.[1] Locul era foarte bine ales deoarece târgul putea fi supravegheat de pe curtinele și bastioanele din acea parte a cetății. În afară de târgul săptămânal, Celebi amintește că *„la începutul anului, cu patruzeci de zile mai înainte de sărbătoarea de ouă roșii a ghiaurilor, se face un bazar anual."* Cu această ocazie *„din India, din Yemen, din Arabia și din Persia... vin sute de mii de oameni... încât această câmpie a Oradiei se umple de corturi și căruțe."* Acest târg anual dura, de obicei, douăzeci de zile, prilej de încheiere a unor importante tranzacții comerciale. Târgul anual se ținea în afara orașului, într-un loc deschis. Pentru a ține în frâu marele număr al participanților la acest târg, erau aduse la Oradea trupe turcești din sangeacurile vecine (Ineu, Gyula), el depășind cele mai mari târguri din Imperiul Otoman. Acest târg care avea loc, de fapt, în ajunul Postului Mare, era unul tradițional deja în Oradea.[2]

În timpul stăpânirii otomane, Oradea era vacuf (proprietate ecleziastică) al orașelor sfinte Meca și Medina, la acest din urmă oraș fiind obligată a trimite anual 12.000 de galbeni.[3]

Prezența românilor în orașul Oradea poate fi urmărită încă de la asediul din 1660 când, între cei ce apărau cetatea, cronica lui Szalárdi menționează și numeroase nume de români. Ei vor fi fost mult mai mulți, căci aceste nume nu reflectă întotdeauna etnia. Oradea, până atunci oraș închis pentru cei ce n-au trecut la Reforma religioasă, își deschide după 1660 porțile și pentru românii ortodocși, ca și pentru catolicii maghiari. Toleranța religioasă și, prin aceasta și cea etnică, a fost o trăsătură a administrației otomane în Oradea. Satele din Bihor au rămas sub conducerea cnezilor și voievozilor locali (cele românești) sau a juzilor (cele ungurești). Vechea formă românească de organizare corespunde și sistemului de raporturi cu administrația otomană, satul fiind impus la dări în mod global. Voievodul era acum reprezentantul obștii în raporturile cu noul stăpân. Însemnările de pe cartea veche românească, de cult, aflată în posesia bisericilor din județ, arată că satele nu s-au depopulat, că a continuat activitatea unor centre locale de copiere a cărților liturgice, că se simțea nevoia unor astfel de lucrări. Așa cum pe teritoriul Pașalâcului de Buda, pe la mijlocul veacului al XVI-lea, protestanții lui Sztáray Mihály, au putut să înființeze peste 120 de comunități religioase, tot așa, și aici, românii ortodocși au avut posibilitatea să-și desfășoare nestingherit activitatea întru ale credinței. Și-au continuat munca de copiere călugării mănăstirii ortodoxe de la Tinăud, activitate începută încă înainte de 1660, când aici își aveau reședința Constantin Șerban, fostul domn al Țării Românești, și Gheorghe Ștefan, fostul domn al Moldovei. Se copiază cărți bisericești la Stâncești, Cotiglet, Sitani, Luncasprie, Crișteiec, Seghiște, de către preoți veniți din Moldova care, acum, pot activa fără restricții pe teritoriul comitatului Bihor.[4] Pentru românii ortodocși din Bihor vin episcopi de la Constantinopol încercând să refacă vechea ierarhie bisericească.

Aceasta poate fi și explicația că documentele cele mai vechi ale parohiei ortodoxe din Velența erau din anul 1667.[5]

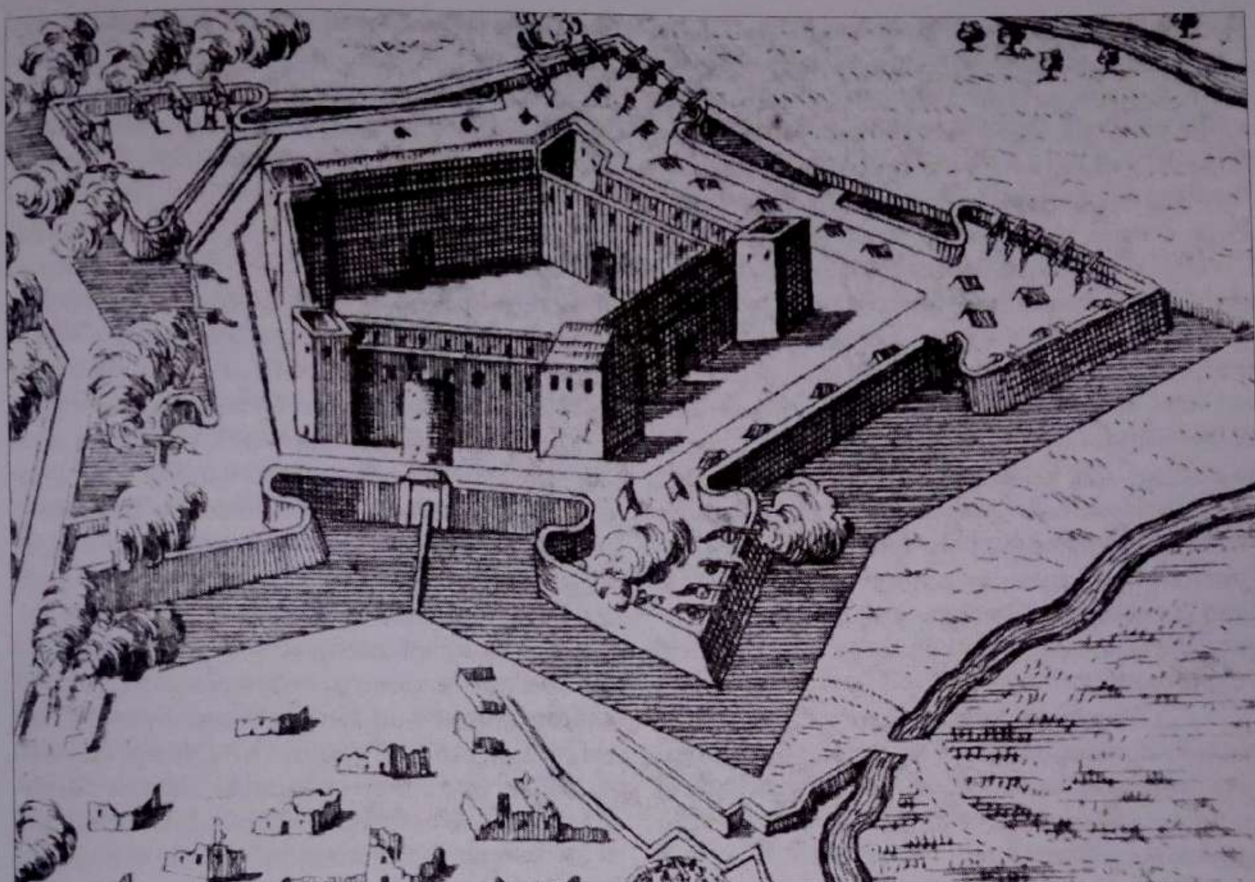
Nici măcar începutul dezastrului otoman sub zidurile Vienei, în 1683, nu s-a resimțit în mod deosebit la Oradea, depopularea începând abia după 1685 când, în înaintarea lor, oștile imperiale au determinat fuga populației care cunoștea practicile armatelor din acea vreme, întreținute în exclusivitate de către locuitorii zonelor pe unde treceau. Mișcările anti-imperiale au găsit, astfel, un teren prielnic în Bihor, sub privirile îngăduitoare ale pașei de Oradea care l-a acceptat pe Thököli Imre și i-a adăpostit pe nobilii maghiari pribegi, fugiți din Ungaria superioară.

Încercarea nereușită a turcilor de a cuceri Viena, în 1683, a marcat debutul unei serii de înfrângeri care a însemnat începutul declinului Imperiului Otoman și retragerea sa din Europa Centrală.

3. A doua Cetate a Oradiei: Olosigul

Astăzi știm foarte puțin despre cea de-a doua cetate de pe teritoriul orașului Oradea deși, ca întindere, ea a fost mult mai mare decât cetatea propriu-zisă, bastionară. Este adevărat că, în timp, ea a avut o existență scurtă, probabil

[1] ANR, DJBH, *Protoc. Regnicolare*, tom. I, f.31-32.
[2] *Călători străini* VI, p.665.
[3] Totoiu 1960, p.25.
[4] Dudaș 1986, p.195-196.
[5] Palugyay II 1853, p. 347.

Cetatea Oradea în timpul asediului din 1692 (detaliu dintr-o stampă contemporană)

de nici măcar trei decenii. Aceasta a fost amplasată în cartierul *Olosig* deci pe malul drept al Crişului. Ea nu a prea lăsat urme deoarece a fost o cetate ridicată în sistemul *palancă,* confecţionată din lemn şi pământ. Între două rânduri de bârne înfipte în sol, legate prin împletitură de nuiele, se punea pământ amestecat cu lut şi pleavă, care era apoi bine tasat, astfel că se obţinea un perete foarte gros care, pe măsură ce timpul trecea, devenea tot mai puternic. Avantajul său era că se putea repara uşor. De la distanţă el arăta ca şi unul de piatră, astfel că, pe vechile gravuri, astăzi este greu de stabilit din ce material a fost ridicat. Chiar şi unul din bastioanele cetăţii pentagonale orădene, la sfârşitul secolului al XVI-lea, atunci când Joris Hoefnagel a imortalizat peisajul orădean, era ridicat încă în sistemul palancă. Acesta se şi numea *„Bastionul de pământ"*, ulterior devenit *„Bastionul Bethlen"*, după numele celui ce s-a îngrijit să fie ridicat din piatră şi cărămidă, ca şi celelalte patru.

Nu se cunosc prea multe despre palanca Olosig. Despre ea s-a păstrat o singură descriere şi figurează pe două hărţi contemporane ale Oradiei, se pare însă că mai mult imaginare. Cea care este mai apropiată de realitatea concretă este înfăţişată într-o gravură păstrată la Badisches General-Landesarchiv din Karlsruhe şi coincide cu descrierea lui Evlia Celebi.[1] El a văzut Olosigul ca un oraş „mare, care odinioară a fost foarte înfloritor". Avea un comandant aparte şi ostaşi ai cetăţii. În total aici rezidau 6 agale şi 300 de soldaţi, desigur ieniceri. Întregul cartier (sau numai o parte) era înconjurat de ziduri puternice, cu excepţia laturii dinspre sud (spre Criş), unde era ocrotit de apele râului. Zidurile Olosgului erau flancate de şapte turnuri (sau bastioane) şi erau prevăzute cu două porţi, dintre care una se deschidea spre vest şi se numea *Poarta Mare*, iar cealaltă, spre est şi purta numele *Poarta Senkioi*[2]. Celebi aminteşte aici două cafenele, cinci prăvălii, un han, două şcoli, o geamie şi trei moschei.[3]

---

[1] Balogh I 1982, fig.163.
[2] *Călători străini* VI, p.666.
[3] *Ibidem.*

În tot oraşul sunt menţionate grădini, livezi şi vii. În Olosig îşi avea reşedinţa paşa de Oradea, guvernatorul paşalâcului[1], Cetatea Oradiei continuând să fie folosită numai în scopuri militare. Astfel, se poate aprecia că paşa de Oradea a fost primul care a consacrat acest cartier drept cartier rezidenţial, mai elevat între celelalte, tradiţia păstrându-se apoi şi în timpul administraţiei austriece care a urmat.

Foarte important este că descrierea lui Evlia Celebi concordă cu schiţele întocmite la sfârşitul secolului al XVII-lea de către arhitecţii austrieci. Călătorul turc aminteşte un număr de şapte bastioane, iar pe schiţa realizată probabil de specialişti militari imperiali sunt opt astfel de fortificaţii. Într-adevăr pe latura dinspre Criş, lipseşte zidul, apare în schimb clar podul care duce spre oraş şi care trebuie să fi fost puţin mai spre vest de actualul pod de lângă hotelul Dacia – Continental.

Cu informaţii despre palanca *Olosig* nu ne mai întâlnim apoi decât în timpul luptelor pentru cucerirea Oradiei de către imperiali, ea fiind prima care a trebuit să suporte şocul loviturii oştirilor austriece.

IX. CUCERIREA ORAŞULUI ŞI CETĂŢII DE CĂTRE AUSTRIECI (1692)

Primul contact al Bihorului cu noii cuceritori a avut loc cu ocazia campaniei din iarna şi primăvara anilor 1685-1686, prima cetate cucerită fiind Sâniobul (februarie 1686).[2]

După încercuirea oraşului Oradea, în iulie 1691, abia la 14 octombrie au început operaţiunile militare, atunci când comanda a fost preluată de margraful Wilhelm Ludwig de Baden. Asediul a început cu bătălia pentru *Olosig*, acţiune în care au fost implicate 12 companii austriece sub comanda generalilor Barfuss şi Guido Stahrenberg. În cele două văi de lângă *Olosig*, deci cea de lângă dealul Calvaria şi în cea de dincolo, brăzdată de pârâiaşul ce se va numi mai târziu Paris, şi-au ridicat tabăra şi, cu 1.500 de oameni, au început săparea şanţurilor de fugă. Vizavi de poarta Sf.Egidiu (probabil Poarta Şinteului) numită acum astfel deoarece în apropiere fusese amplasată biserica cu hramul respectiv, pe dealul Calvaria, s-a instalat o baterie cu 10 tunuri şi două pive[3]. O redută a fost ridicată în partea opusă, aici fiind amplasate şapte tunuri. A început un tir de artilerie asupra palăncii *Olosig*. În noaptea următoare, 14/15 octombrie 1691, linia ofensivă imperială a fost mutată şi mai aproape de *Olosig*, iar în ziua de 15 octombrie, tirul a continuat. Casele au luat foc, poarta oraşului s-a prăbuşit în flăcări, dar în noaptea următoare turcii au refăcut principalele stricăciuni. Începând din 16 octombrie, *Olosigul* era bombardat tot timpul din două părţi şi Barfuss împreună cu Stahrenberg, au iniţiat atacul cu companiile de infanterie amintite. Atacatorii au folosit scările pentru a pătrunde în cetate. Luptând, turcii s-au retras pe podul peste Criş, pe malul stâng al râului. În *Olosig* au fost instalate apoi trei companii austriece de infanterie, sub comanda colonelului Arienzaga. La 21 octombrie, din tunurile instalate în palanca *Olosig* s-a început bombardarea oraşului propriu-zis.[4]

În zilele următoare, oastea lui Ludwig de Baden a trecut podul pe malul stâng al Crişului instalând baterii de tunuri pe dealul Salca şi, astfel, prinzând cetatea între două focuri. La 23 octombrie, tirul încrucişat al asediatorilor a distrus în asemenea măsură oraşul încât otomanii au renunţat la el, retrăgându-se în cetate. Două zile mai târziu, inelul blocadei a ajuns până în jurul acesteia, bombardamentele ţinându-se lanţ timp de opt zile. Turcii au refuzat să se predea. Cei 20.000 de soldaţi imperiali trebuia să facă faţă şi unor atacuri din partea unor trupe venite în ajutorul asediaţilor (turco-tătari şi ungureni rămaşi fideli lui Imre Tököli, primul conducător al unei răscoale împotriva imperialilor la sfârşitul acestui secol, al XVII-lea).[5]

În toamna anului 1691, imperialii au efectuat intense lucrări de fortificaţii, săpări de tranşee etc. Astfel, cei din Debreţin au fost siliţi să trimită 600 de zileri pentru săparea şanţurilor

[1] *TMAO* IV, p.316-317.
[2] *MCRT* XVIII, p.406; *TMAO* VII, p.147; *TT* 1886, p.305.
[3] Bunyitay 1892, p.70.
[4] Fraknói 1892, p.4.
[5] Tóth, Szabó 1904, p.127.

necesare asediului. La aceasta s-a adăugat şi obligaţia de a da 1.000 de saci de lână, butoaie, făină şi nutreţ pentru cai.[1]

Asediul a alungat populaţia civilă din oraş, ceea ce l-a determinat pe împăratul Leopold să dea o scrisoare privilegiată pentru încurajarea repopulării *Olosigului* (4 decembrie 1691).[2]

Greutăţi aveau nu numai turcii, al căror număr se ridicase la începutul asediului la circa 9.000[3], ci şi austriecii, care nu aveau bani să-şi plătească oştenii. Venirea iernii a determinat amânarea cuceririi cetăţii şi reluarea acţiunilor abia în primăvara anului următor. Toată iarna cetatea a fost înconjurată de trupele generalului Auersperg.[4] Blocada a fost făcută însă numai de formă, turcii reuşind să iasă în repetate rânduri şi să-şi asigure cele necesare traiului.

În primăvara anului următor, comandant al trupelor imperiale a fost numit vestitul general Donath Heissler, cel învins de Constantin Brâncoveanu în bătălia de la Zărneşti (1690)[5]. Asediul s-a reluat la 7 mai 1692. Instalându-se tunuri pe dealurile din apropiere, turcii au împărtăşit soarta orădenilor de la 1660, în condiţii însă şi mai dezavantajoase pentru ei, deoarece între timp tehnica artileriei evoluase. Folosind ghiulele incendiare, imperialii au distrus cea mai mare parte din acoperişurile clădirilor din cetate, refăcute de turci în cursul iernii. După evacuarea apei din şanţuri, s-a început acţiunea de minare a bastioanelor şi, la 30 mai, unul dintre acestea a fost aruncat în aer.[6]

La 28 mai, cu rândurile serios decimate, fără speranţa vreunui ajutor din nici o parte, garnizoana cetăţii a capitulat.

Armistiţiul a fost semnat din partea turcă de Abdulatiff paşa, ultimul mare guvernator al Oradiei, Osman-aga Hasseki, marele agă al ienicerilor, şi Ibrahim, fost paşă de Agria. Condiţiile impuse de turci au fost următoarele:

1. Turcii vor primi însoţitori suficienţi care să-i conducă până la Pancevo prin Batăr, Cenad, Becicherec.

2. Să li se dea două sute de căruţe şi două sute de cai; pentru vânzarea bunurilor ce le aveau să li se acorde cinci zile răgaz.

3. Robii şi roabele care vor să rămână între creştini, respectiv acei studenţi sau tălmaci care au trecut înainte la islamism, să nu fie tulburaţi în credinţa lor.

4. Nici unul din curuţii unguri (răsculaţii împotriva habsburgilor) care sunt în cetate să nu fie duşi în robie.

5. Să-şi poată duce armele şi steagurile.

6. La fel toate actele.

7. Dacă pe drum una sau alta din căruţe se va rupe, în locul ei să primească alta.

8. Pentru găzduire nicăieri să nu li se ceară nici bani şi nici altceva din bagajele ce le duc.

9. Nimeni să nu aibă voie să ducă din tabăra lor femeie sau copil. Pe drum, până la Pancevo, să primească hrană şi toate cele de care mai au nevoie.

10. După ce au ieşit din cetate nimeni să nu le pretindă nimic sub pretextul unor datorii.

11. Pe drum să nu fie reţinuţi, ci să fie însoţiţi, astfel încât să ajungă întregi şi sănătoşi.

12. Podul cetăţii să fie refăcut astfel încât să poată ieşi cu căruţele pe el.

13. La ieşire să le fie interzis tuturor, chiar şi celor ce nu sunt soldaţi, să se atingă de bagajele lor.

14. Oştenii turci care au păzit cetatea din porunca sultanului să nu fie maltrataţi.

15. Străinii care se află între ei să fie lăsaţi liberi. Atât ziua, cât şi noaptea, hoţii să fie ţinuţi departe; să li se interzică căruţaşilor să-i jefuiască pe turcii eliberaţi din cetate.[7]

Acest document este datat: *„în a douăzecea zi a lunii Ramazan, anul Hegirei 1103"*. Dacă este aşa, atunci Oradea a căzut în ziua de 28 mai 1692 şi nu la 5 iunie cum precizează unele surse.[8]

Generalul Heissler a cerut respectarea următoarelor patru puncte:

---

[1] Zoltai 1905, p.83.
[2] Borovszki 1901, p.536.
[3] *Cronica lui Mehmed Raşid*, în *Cronici turceşti* II, 1974, p.174; Fraknói 1892, p.4, apreciază la 3.000 de oameni şi 80 tunuri, garnizoana turcă din interiorul cetăţii.
[4] *Ibidem*, p.5.
[5] C Rezachevici, *Constantin Brâncoveanu, Zărneşti* – 1690, Bucureşti, 1989, p.183-208.
[6] Se spune că un bătrân morar, martor ocular al momentului evacuării apei din şanţul cetăţii, la 1660, s-ar fi prezentat la generalul Heissler, oferindu-se să-i dezvăluie secretul (Borovszky 1901, p.198).
[7] Tóth, Szabó 1904, p.130-131; vezi Bunyitay 1892, p.88.
[8] Tóth, Szabó 1904, p.131.

1. Cei din interior sunt obligați de îndată să deschidă cele două porți ale cetății și să primească 600 de soldați imperiali.

2. Să predea arsenalul cu întregul armament și cu toate tunurile.

3. Dacă în cetate sunt mine, ele să fie indicate cu precizie.

4. După încheierea înțelegerii, turcii să evacueze cetățile Salonta și Pomezău și să predea ambele locuri fortificate.[1]

Două zile mai târziu, garnizoana otomană a părăsit cetatea.

Atunci când cădea Oradea, orașul era, datorită războiului ce dura aici de mai bine de un an, cu siguranță, în cea mai mare parte, pustiit. Depopulate erau și așezările comitatului, mai ales în zona operațiunilor, dar ar fi lipsit de o bază reală să apreciem că toată populația ar fi fost exterminată sau că ar fi fugit de pe teritoriul acestuia, așa cum o prezintă conscrierea din 1692 întocmită de noua administrație habsburgică.[2]

Intrarea armatelor austriece, în iunie 1692, în Cetatea Oradea, a reprezentat, fără îndoială, începutul unei noi ere în viața orașului, o revenire din punct de vedere administrativ la lumea creștină a Europei. Chiar dacă asprimea acestei noi administrații va determina curând izbucnirea uneia din cele mai puternice răscoale din Europa Centrală, cea a lui Francisc Rákóczi al II-lea, ea rămâne un triumf al creștinismului, intrarea în Epoca Modernă.

[1] *Ibidem*, p.132.
[2] Borcea 2005 a, p.301-303.

EPOCA PREINDUSTRIALĂ

I. ADMINISTRAȚIA MILITARĂ AUSTRIACĂ ȘI CONSTITUIREA ADMINISTRAȚIEI LOCALE (1692-1850)

Cucerirea cetății orădene de trupele reunite sub stindardul Ligii Sfinte, în mai-iunie 1692, semnifică în istoria orașului Oradea nu numai sfârșitul unei epoci istorice - epoca pașalâcului turcesc orădean - caracterizată prin discontinuitate și contrară naturii și spiritului oamenilor și locurilor, ci și începutul uneia radical noi, ce conține mai toate elementele caracteristice lumii moderne.

Reinstalarea, la 24 februarie 1688, a episcopului romano-catolic Benkovics Ágoston în poziția de comite suprem al comitatului Bihor - încă departe de a fi complet eliberat de sub stăpânirea turcească - a lăsat să se întrevadă, intenția Curții imperiale austriece de a nu ține cont de realitatea și drepturile istorice ale principatului transilvănean și de a redesena harta politică a Europei Centrale după un plan propriu, prestabilit. Și, urmărind evoluția istorică ulterioară, pare evident rolul de punte de legătură pe care Episcopia din Oradea l-a jucat între cele două elemente estice ale imperiului dunărean: Transilvania determinant protestantă în sectorul elitei sale politice și economice și Ungaria majoritar catolică la același nivel, dar tradițional ostilă Curții imperiale vieneze. Iar în acel plan imperial, Episcopia Romano-Catolică din Oradea și-a avut locul său exact definit, de instrument de unificare, de coagulare a noilor provincii imperiale din jumătatea estică a statului austriac, provincii guvernate de suficiente tendințe centrifuge care să poată pune în pericol noile achiziții teritoriale. Astfel că diploma leopoldină din 24 noiembrie 1693, prin care toate domeniile Episcopiei Romano-Catolice orădene și ale Capitlului său din cuprinsul comitatului Bihor și din afara lui, pe care le-a deținut cândva și au fost incluse în *Liber regius*, le-au fost înapoiate și donate din nou, nu a fost defel surprinzătoare. Printre aceste vechi posesiuni s-au aflat și târgurile Oradea, Olosig și Velența.[1]

Evident, operațiile militare desfășurate în cursul anilor 1691- 1692, care au urmărit cucerirea Cetății Oradea, au supus localitățile din imediata vecinătate a fortificației unor grele încercări. Generalul imperial Corbelli, însărcinat imediat după asediu cu refacerea distrugerilor provocate de asalturi, a făcut în vara anului 1692 și un recensământ al imobilelor care mai stăteau în picioare. După datele pe care le-a reținut Corbelli, doar în cea mai îndepărtată așezare - în Olosig - mai existau 114 case, dintre care doar

[1] Vezi împrejurările istorice discutate la Gorun 1980, p. 85-86.

21 mai puteau fi locuite întrucâtva.[1] În celelalte două târguri - Oradea și Velența - nu a putut consemna nici o clădire întreagă. În starea cea mai rea s-a aflat totuși Velența, plasată pe traiectoria artileriei de asediu ce fusese amplasată pe „Dealul Viilor" și care a fost pur și simplu rasă de pe suprafața pământului. Aceeași sursă menționează că printre ruine au fost găsiți nu mai puțin de trei sute de locuitori, cei mai mulți dintre ei cu merite deosebite în sprijinirea trupelor creștine. La acest sprijin, ulterior, s-au făcut frecvente referiri și se pare că a fost suficient de important ca, chiar și peste decenii, ecoul său pozitiv să mai impresioneze unele decizii imperiale în favoarea orădenilor.[2]

Din anii imediat următori asediului nu s-au păstrat informații statistice referitoare la ritmul revenirii locuitorilor la casele lor sau la refacerea - în orice alt mod - a populației orașului. În ciuda unor păreri ale istoriografiei mai vechi, care s-a arătat sceptică față de repopularea mai rapidă a celor trei așezări orădene, nu credem că imensul efort de reconstrucție a fortificației, inițiat de generalul Corbelli, imediat ce tunurile de asediu au amuțit, ar fi putut fi realizat fără ajutorul locuitorilor așezărilor din jur, mai apropiate sau mai depărtate.[3] Până și orașul - din 1693 liber regal - cel mai important din apropierea Oradiei, Debreținul, a fost obligat de autoritățile militare imperiale să trimită mai multe sute de persoane și mijloacele de transport cuvenite, în sprijinul reparării zidurilor cetății orădene. Altminteri creșterea lentă, dar sigură, a populației prin revenirea vechilor locuitori, refugiați în întregul comitat, dar și în comitatele vecine, până la Cluj și Turda, este confirmată, indirect, și de reînființarea, la 1 octombrie 1692, a oficiului cameral din Oradea, instituție a cărui misiune a fost, în primul rând, conscrierea locuitorilor și a bunurilor lor. Ceea ce s-a și efectuat, între 18 și 29 octombrie al aceluiași an.[4] Dar din conscrierea camerală din 1692 lipsesc atât Oradea, cât și Olosigul și Velența, fără ca acest fapt să însemne că ele ar fi fost pustii, nelocuite. Mai nou, cercetările de demografie istorică înclină să acorde faptului semnificația scutirii de dări a locuitorilor unor așezări prea greu încercate de război sau de catastrofe naturale, incapabile să își achite obligațiile față de stăpânul de pământ sau față de stat, din dorința deloc altruistă de a ajuta refacerea economică a acestora și, nu în ultimul rând, pentru a-i încuraja pe locuitori să revină în locurile vechi de rezidență.[5]

În afara reparării zidurilor exterioare, de apărare ale cetății, foarte serios avariate de tirul artileriei de asediu și de operațiunile genistice obișnuite în asemenea împrejurări, s-au refăcut și părți importante din palatul interior.[6] Tot Corbelli a inițiat construirea, între bastioanele Bethlen și Crăișorul, a unei brutării cu șase cuptoare,[7] a cărei capacitate de producție a depășit cu mult necesitățile de consum ale garnizoanei, foarte probabil pentru a asigura și pâinea locuitorilor cu gospodăriile distruse, cât și a lucrătorilor aduși pentru repararea fortificațiilor.

Graba cu care s-a trecut la refacerea stricăciunilor cetății s-a dovedit, în scurtă vreme, justificată de repetatele atacuri otomane. Turcii nu au putut accepta pierderea pozițiilor lor din Europa Centrală. În toamna anului 1693 o grupare tătărească, auxiliară trupelor turcești comandate de marele vizir Bozuklu Mustafa, a încercat să surprindă garnizoana orădeană printr-un raid fulgerător, care însă nu a reușit, tocmai fiindcă principalele breșe din sistemul de apărare erau deja, cel puțin în linii mari, reparate. Pentru a atenua din eșec, incursiunea tătărească s-a prelungit de sub zidurile fortificației orădene până în Valea Barcăului și a Ierului, de unde au dus în robie mai multe mii de oameni și au distrus, în întregime, Diosigul. În 1695, atacul otoman

[1] Lakos 1904, p. 39.

[2] *Ibidem*, p. 133; Gorun 1980, p. 87.

[3] Proiectul de refacere a fost realizat de inginerul militar baronul Borgdorf, cheltuielile fiind evaluate la 44.000 de florini. Papa Inocențiu al II-lea a donat 60.000 de florini pentru refacerea cetății. Grosul muncilor fizice au fost totuși executate de soldații regimentului de infanterie Ottingen, unitate care a format, un timp destul de îndelungat, nucleul principal al garnizoanei cetății. *Apud* Scholtz 1907, p. 217-218, Balogh 1982, I, p. 72-73.

[4] Dávid 1982, p. 119.

[5] Bársony 1984, p. 78 și 22-23.

[6] Balogh 1982, I, p. 72-73. La sfârșitul anului 1692, generalul Corbelli a raportat încheierea acoperirii „marelui palat" și repararea bisericii, care a fost imediat încredințată iezuiților.

[7] Brutăria a funcționat până în urmă cu doar câțiva ani, exact în clădirea și în forma proiectată de constructorii de atunci. Astăzi construcția este în paragină, distrugându-se iremediabil, încetul cu încetul.

asupra cetății orădene s-a repetat, dar nici acest raid nu a obținut mai mult decât o anumită întârziere a refacerii târgurilor orădene.[1]

Între 1695-1703, așezările din jurul Cetății Oradea au trecut printr-o perioadă liniștită, fără operațiuni militare care să fi afectat viața locuitorilor. Dar în anii următori situația s-a schimbat radical, datorită izbucnirii mișcării antihabsburgice conduse de Francisc Rákóczi al II-lea (1703-1711). Cele trei târguri din jurul cetății au devenit, din nou, câmpuri de bătălie între garnizoana imperială din interiorul fortificației și răsculații lui Francisc Rákóczi al II-lea. În această încleștare de aproape un deceniu, locuitorii târgurilor orădene au fost nevoiți să opteze pentru una sau alta din tabere. și au optat, cât se poate de tranșant, sprijinind tot timpul și fără nici o ezitare, garnizoana din cetate. La prima vedere s-ar părea că decizia orădenilor - sau cel puțin a comunităților de origine etnică sârbă și macedoromână, stabilită aici în jurul anului 1692, prin grija autorităților austriece - ar fi fost împotriva firii, a propriilor lor interese. Dar același fapt s-a petrecut și la Brașov, unde locuitorii ortodocși - români și „greci" - au sprijinit decisiv apărarea cetății de atacurile răsculaților.[2] Tot așa s-a petrecut și la Oradea, unde garnizoana imperială a rezistat asediului ce a durat aproape continuu timp de patru ani (1703-1706) exclusiv sprijinului locuitorilor.[3] Prin urmare, cazul orădean n-a fost deloc unic.

La Oradea, luptele dintre cele două tabere s-au desfășurat cu o deosebită putere. Fortificația

[1] Gazdag 1982, p. 191.

[2] Mureșianu 1930, p. 111-130.

[3] Gorun 1982, p. 203. Explicația constă în faptul că, după anul 1692, cele trei târguri s-au aflat – din rațiuni de reconstrucție și reparare a fortificațiilor – sub controlul comandantului garnizoanei Cetății Oradea, ceea ce a împiedicat instaurarea autorității stăpânului domenial. Revenirea Episcopiei Romano-Catolice ca stăpân domenial, ar fi însemnat anularea *de jure* a vechilor privilegii ale orașului, locuitorii decăzând din starea de oameni liberi în aceea de iobagi ai Episcopiei. Pe de altă parte, comunitatea sârbă și macedo-română, neavând încă rezolvată pe deplin situația juridică după venirea lor în interiorul Imperiului Austriac, trebuia să își demonstreze loialitatea față de protectorul lor (împăratul Leopold I), care le-a oferit șansa de a se stabili în Imperiu și de a scăpa de genocidul la care ar fi fost expuși dacă rămâneau în ținuturile natale (Kossovo), aflate sub stăpânire turcească. Vezi împrejurările emigrării sârbilor în Ungaria și problema întemeierii episcopiilor lor de aici în Gorun 2004/a, p. 135-158.

orădeană fiind una de mare însemnătate strategică și politică, trupele răsculate s-au concentrat asupra ei încă din primele faze ale mișcării. Francisc Rákóczi al II-lea încă nici nu plecase bine din Polonia, unde fusese refugiat, și căpitanul Paul Gödényi a și primit ordinul de a impresura cetatea din Oradea (17 aprilie 1703).[1] După unele tatonări, primele confruntări militare serioase s-au înregistrat însă abia în luna iulie, când căpitanul Boné, figură legendară a mișcării rákócziene, a apărut în Bihor în fruntea a 7.000 de răsculați și a ocupat castelul de la Diosig, stabilindu-și aici baza de atac împotriva cetății orădene. Aflând despre apariția răsculaților în comitat și despre isprăvile lor de la Diosig, un detașament compus din locuitori ai târgurilor din jurul cetății orădene conduși de Kiss Balázs, cărora li s-au alăturat și sârbii aflați atunci în târgul Olosig, i-au surprins pe răsculații ce sărbătoreau victoria și i-au împrăștiat cu ușurință.[2]

Chestiunea extinderii răscoalei în Bihor și a asediului cetății orădene a fost preluată apoi de însuși contele Bercsényi, a doua personalitate a mișcării. Primul rezultat a fost atacul din 6 august 1703 asupra Diosigului, prilej cu care sârbii de aici au fost surprinși în zorii zilei și așezarea jefuită. Căpitanul Kiss Balázs a căzut în luptă, alături de un important număr de locuitori. Răsculații au împresurat apoi cetatea, tăind toate legăturile garnizoanei cu exteriorul.[3] Dar, în ciuda prezenței sub ziduri a nu mai puțin de cinci regimente de curuți,[4] asediul nu a decurs cu prea mult succes, locuitorii refugiați în interiorul fortificației dovedindu-se deosebit de agresivi și atacând, în repetate rânduri, prin surprindere, tabăra curuților. La 14 noiembrie 1703, generalul rákóczian Sennyei a trimis sub zidurile cetății încă patru regimente pentru a da un nou impuls asediului. Dar, la 15 noiembrie 1703, cele patru regimente au fost atacate de orădenii ieșiți dintre zidurile cetății și infiltrați printre liniile asediatorilor, respingându-le până la Biharea, unde au reușit să le împrăștie. Din cele patru regimente de curuți - este adevărat, foarte slab înarmate și complet neinstruite - au rămas în viață doar 600 de răsculați, majoritatea lor dezarmați.[5]

Abia la sfârșitul lunii decembrie 1703, presiunea asupra cetății orădene și a târgurilor din jur a devenit ceva mai eficace, când sub ziduri și-a făcut apariția căpitanul Boné, cu trupele sale trimise inițial împotriva sârbilor din Ineu și Arad. Dar prea marea concentrare de trupe răsculate în jurul fortificației orădene - ce trebuia întreținută de localnici, cu hrană și furaje - amenința populația așezărilor din jurul cetății cu înfometarea, riscând să-i ridice chiar împotriva răscoalei antihabsburgice.[6] Sesizând pericolul, la 28 decembrie 1703, căpitanul Boné a părăsit, împreună cu trupele de sub comanda sa, împrejurimile cetății orădene îndreptându-se spre interiorul Transilvaniei. În jurul fortificației rămâne doar un număr relativ mic de răsculați, concentrați în taberele de la Episcopia Bihor și Biharea, cu misiunea de a supraveghea garnizoana imperială din cetate. Ocazia a fost imediat fructificată de căpitanul cetății, Fels-Colona, care a atacat și lichidat tabăra răsculaților de la Biharea.[7] La 11 aprilie 1704, o parte a garnizoanei, ajutată masiv și de locuitorii orădeni, a atacat tabăra de la Episcopia Bihor, alungând trupele curuților la nord de Barcău.[8]

În anul 1705, în urma insistențelor personale ale lui Francisc Rákóczi al II-lea, operațiunile militare împotriva fortificației orădene au fost reluate într-o manieră ceva mai consistentă,[9] dar fără prea mult succes. Conștient de valoarea strategică a cetății, cât și de avantajele politice pe care cucerirea ei l-ar fi conferit mișcării sale, Francisc Rákóczi al II-lea

---

[1] Scholtz 1907, p. 222.
[2] *Ibidem.*
[3] *Ibidem*, p. 223.
[4] *Ibidem*, p. 224.
[5] *Ibidem*, p. 225.
[6] Thaly 1873-1874, I, p. 193.
[7] *Ibidem*, p. 201. Scrisoarea locotenentului Hadady Istvțn, din 10 ianuarie 1704, relatează pe larg incursiunea a 600-700 de orădeni care ar fi adus cu ei și tunuri (!). Curuții au fost blocați în jurul bisericii reformate din Biharea, care era fortificată cu ziduri, unde au fost pur și simplu măcelăriți. După atac, referindu-se la prăzile capturate, orădenii ar fi afirmat că „niciodată sârbi de-ai lui Thököly nu au câștigat atât de mult ca acum”. Atacul orădenilor s-a continuat spre nord, până la Diosig, distrugând din nou baza de aici a curuților (*Ibidem*, p. 202).
[8] Scholtz 1907, p. 227.
[9] Ordinul personal al lui Francisc Rákóczi al II-lea, din 1 august 1705, publicat în Thaly 1873-1874, I, p. 384.

s-a adresat, în cursul anului 1705, comitatului Bihor, în mai multe rânduri, cu îndemnul de a sprijini cât mai consistent asediul cetății orădene.[1] Demersurile principelui au fost însă depășite de contele Forgách, principalul factor militar al mișcării, care nu s-a sfiit să ordone, în modul cel mai categoric posibil, aceluiași comitat Bihor să-i mobilizeze pe toți bărbații apți de a purta arme de pe teritoriul de sub jurisdicția sa și să-i trimită să participe la asediul cetății.[2] Însă conducătorii comitatului s-au arătat a fi complet lipsiți de orice entuziasm în executarea acestor dispoziții. În fapt, după trei ani de răscoală, întregul comitat era deja aproape complet epuizat economic, dezorganizat administrativ și incapabil să furnizeze un sprijin eficient mișcării. Ba mai mult, mișcarea antihabsburgică își pierduse în vara anului 1705 orice simpatie în rândul țăranilor. La 7 septembrie 1705, Francisc Rákóczi al II-lea a fost nevoit să decreteze desființarea dijmei pe întregul teritoriu al comitatului Bihor[3] pentru a evita izbucnirea unei răscoale țărănești chiar împotriva mișcării pe care o conducea.

Cu toată situația grea în care s-a aflat mișcarea antihabsburgică și a pierderii sprijinului popular, blocarea cetății orădene a fost menținută și în anii 1706 și 1707, atacurile și contratacurile succedându-se cu o anumită regularitate. Garnizoana imperială din cetate s-a aflat în cea mai mare dificultate în prima parte a anului 1707, când a fost complet lipsită de orice fel de mijloace financiare și de subzistență. În acel an, pentru a suplini lipsa totală a fondurilor financiare care să fi putut asigura hrana garnizoanei, căpitanul cetății, Leopold Becker, a fost nevoit să emită, în mai multe rânduri, o anumită cantitate de monedă - din cuprul obținut prin topirea vaselor găsite în cetate - cu legenda *In necessitate Varadiensis*, necesare acoperirii cheltuielilor extrem de presante.[4] Dar salvarea garnizoanei de la înfometare a venit din partea generalului Rabutin care, la 6 august 1707, a despresurat cetatea, lichidând și tabăra fortificată a curuților din Olosig. Însă cercul asediatorilor s-a refăcut în foarte scurtă vreme, în noiembrie 1707, generalul Rabutin fiind nevoit să intervină din nou, distrugând iarăși pozițiile curuților din jurul cetății și aducând provizii îndestulătoare pentru o perioadă de 14 luni.[5] Răsculații au reluat operațiile militare aproape imediat, dar cu forțe și șanse de succes tot mai reduse. La sfârșitul anului 1708 și începutul celui următor, au avut loc tratative între comandantul garnizoanei orădene și contele Károlyi, reprezentantul personal al principelui Francisc Rákóczi al II-lea în vederea predării cetății. Entuziasmat, principele s-a arătat în instrucțiunile sale către contele Károlyi[6] dispus la orice fel de compromisuri,[7] numai să intre în posesia fortificației orădene.

În martie 1709, proiectele optimiste au fost risipite, întrucât garnizoana imperială din cetate a primit întăriri și provizii la sfârșitul lunii februarie a anului 1709, tratativele fiind abandonate. Blocada cetății a fost reluată imediat și a fost încheiată abia în anul următor, după izbucnirea unei puternice epidemii de ciumă, care nu a făcut distincție între asediați și asediatori. Conducătorul mișcării, principele Francisc Rákóczi al II-lea, s-a grăbit să atribuie insuccesul trupelor sale de sub zidurile cetății orădene numai epidemiei de ciumă.[8] Ceea ce a fost, fără îndoială, o exagerare, dacă avem în vedere că, numai peste câteva luni, întreaga mișcare antihabsburgică s-a sfârșit prin încheierea păcii de la Satu Mare.

Toate sursele istorice cunoscute până acum indică în mod cert faptul că cele trei târguri orădene au continuat să se afle sub autoritatea căpitanului cetății și după încheierea păcii de la Satu Mare (1711).[9] În orice caz, meritele

[1] *Ibidem*, p. 412.
[2] Scholtz 1907, p. 228.
[3] Thaly 1873-1874, I, p. 408. Vezi și Gorun 1982, p. 203.
[4] Lakos 1904, p. 40. Scholtz 1907, p. 230. Au fost emise în anii 1706, 1707 (în două rânduri), 1708 și 1710 (tot în două rânduri), toate având valoarea de o poltură. Buzdugan, Luchian, Oprescu 1977, p. 226-227.
[5] Scholtz 1907, p. 231.
[6] Thaly 1873-1874, I, p. 431.
[7] *Ibidem*, p. 432. La 9 ianuarie 1708, principele îi scria contelui Károlyi: „... orice ai face în alte părți, numai Oradea să fie a noastră, aceasta ar fi răsplata tuturor pagubelor suferite de noi."
[8] *Ibidem*.
[9] Este vorba, aici, de autoritatea judecătorească, de administrația publică și de stat. Cel care a verificat, în timp de pace, actele emise de conducerile târgurilor Oradea, Olosig și Velența, a fost căpitanul cetății, iar în timp de război, oarecum firesc, același conducător militar și-a subordonat, direct și efectiv, conducerea tuturor afacerilor comunităților locale, urbane sau rurale mai apropiate. Vezi Scholtz 1907, p. 236, Gorun 1980, p. 86, nota 3.

orădenilor în sprijinirea garnizoanei imperiale din timpul mișcării ce tocmai se sfârșise au fost recunoscute oficial, la 27 noiembrie 1712, chiar și de împăratul Carol al VI-lea,[1] care a semnat un decret imperial prin care, drept recunoaștere a serviciilor aduse de orădeni casei imperiale în timpul răscoalei curuților, le-a reconfirmat privilegiul de oraș liber regal emis, la 21 martie 1600, de împăratul Rudolf al II-lea, precum și dreptul de a folosi din nou sigiliul orașului și stema acordată de același domnitor.

În istoria celor trei târguri orădene, decretul din 1712 al împăratului Carol al VI-lea a avut o importanță deosebită din cel puțin două motive. În primul rînd, acest decret a constituit o bază juridică la care orădenii au putut apela, într-un mod cât se poate de legal, în eforturile lor de a împiedica aplicarea diplomei leopoldine din 1693, care i-a readus la condiția de dependență față de stăpânul de pământ tradițional, Episcopia Romano-Catolică și Capitlul acesteia. În al doilea rând, vechile privilegii orădene întărite în 1712 de Carol al VI-lea au prilejuit locuitorilor un cadru excelent de refacere economică și administrativă a celor trei târguri, aflate la sfârșitul mișcării rákócziene într-o stare de disoluție aproape completă.[2] Privilegiile - confirmate anterior de Rudolf al II-lea după asediul din 1598, care, la vremea respectivă a adus comunității orădene prejudicii foarte serioase - au fost folosite în cursul secolului al XVIII-lea pentru refacerea târgurilor și imprimării acestora a unor caracteristici urbane tipice. Spre exemplu, privilegiul din 1474 acordat de Matei Corvin târgurilor Olosig și Velența i-a scutit pe locuitorii celor două așezări - și, prin extensie ulterioară, și pe cei din Oradea, la care privilegiul lui Matei Corvin nu s-a referit - de obligația achitării tricesimei, a dării legale și a unor impozite de mai mică importanță.[3] Dar tocmai scutirea de tricesimă (taxa de vamă) a deschis posibilitatea transformării acestor așezări cu un pronunțat caracter agrar, în târguri, adică în așezări cu caracter urban, cu o economie determinant comercială - meșteșugărească și numai în subsidiar agricolă. Privilegiul din 1474, întărit de împăratul Rudolf al II-lea în 1600 și reconfirmat în 1712 de Carol al VI-lea, a rămas în uz aproape în tot cursul secolului al XVIII-lea, facilitând decisiv dezvoltarea vieții comerciale locale.

În 1558, regina Izabella, pe vremea minoratului principelui Ioan Sigismund Zápolya, a acordat Oradiei - după asediul din anii 1556-1557 și alungarea populației catolice din oraș - un edict prin care dispunea conducerii orașului ca străinii care ar fi dorit să se stabilească în oraș să fie primiți cu bunăvoință și să li se acorde drept de cetățenie.[4] Acesta a avut în istoria orașului Oradea o importanță cu totul specială: fiind emis de un domnitor străin de Casa de Habsburg, actul a fost însă reconfirmat de doi domnitori din aceeași familie - Rudolf al II-lea și Carol al VI-lea - și, prin urmare, a fost acceptat de sistemul juridic austriac, rămânând valabil în cursul secolului al XVIII-lea.[5] Această reglementare a stat la baza toleranței quasi-totale cu care au fost tratate persoanele care au dorit să se stabilească în cele trei târguri orădene, în tot cursul secolului al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea, toleranță devenită tradiție și, mai târziu, una din caracteristicele spiritualității locale. Uneori, stăpânii de pământ au încercat să controleze accesul în târguri a unor persoane, pe principii confesionale sau sociale, dar aceste tentative au fost totdeauna blocate de administrația locală, căreia i-a revenit dreptul de acordare a indigenatului.

Carol al VI-lea a mai confirmat și edictul din 1562 al principelui Ioan Sigismund Zápolya, prin care acesta interzicea orădenilor să furnizeze mijloace de transport fără autorizația sa.[6] Obligația de a asigura mijloace de transport

[1] A. N. B., *fond Primăria orașului Oradea*, dos. 20, f. 179.

[2] După o conscriere din anul 1714, în Oradea mai stăteau în picioare 162 de construcții care puteau fi locuite, mai toate în apropierea cetății. Faptul că acestea au fost doar locuințe provizorii, ridicate acolo din motive de securitate, de acolo locuitorii având șansa de a se refugia în timp util în cetate, este confirmat și de ordinul din anul 1714 al căpitanului cetății, care dispunea demolarea lor din considerente militare (se aflau în bătaia tunurilor cetății) și mutarea locuitorilor în vechile vetre ale târgurilor. Lakos 1904, p. 41; Scholtz 1907, p. 234.

[3] A. N. B., *fond Primăria orașului Oradea*, dos. 20, f. 181; vezi și Gorun 1980, p. 87.

[4] *Ibidem.*

[5] În general, privilegiile și hotărârile dietale acordate de principii Transilvaniei și de Dietele acesteia nu au fost recunoscute și aplicate de sistemul juridic austriac – nefiind considerate ca legi ale statului – decât dacă ele au fost confirmate de unul din domnitorii aparținând casei de Habsburg. În cazul de față, faptul că împăratul Rudolf al II-lea le-a confirmat odată în 1600, a avut o importanță decisivă.

[6] Gorun 1980, p. 87. Actul în copie se află la A. N. B., *fond Primăria orașului Oradea*, dos. 20, f. 182

pentru cărăuşie a fost unul din serviciile cele mai dificile pe care locuitorii de condiţie servilă le-au datorat nu numai stăpânilor domeniali, ci şi autorităţilor statale. În timpul domniei principelui Ioan Sigismund Zápolya, Oradea nu a mai făcut parte dintre domeniile Episcopiei Romano-Catolice, ea fiind desfiinţată. Edictul din 1562 a fost necesar pentru a reglementa totuşi această obligaţie, ea fiind datorată de acum încolo numai tezaurariatului. Fiind repus în vigoare de Carol al VI-lea, privilegiul a avut ca rezultat direct scutirea orădenilor de o obligaţie foarte gravă faţă de noul stăpân de pământ, dar, indirect, şi prilejul de a contesta neîncetat dreptul Episcopiei Romano-Catolice şi al Capitlului de a pretinde servicii domeniale în virtutea diplomei leopoldine din 1693. Altminteri, cei doi stăpâni domeniali au evitat cu o grijă remarcabilă să pretindă orădenilor serviciile de cărăuşie; astfel că acest privilegiu a devenit, în cursul secolului al XVIII-lea, unul din simbolurile libertăţii personale a orădenilor, cât şi al statutului urban al celor trei târguri.[1]

Un alt privilegiu orădean esenţial a fost acela din 1552, emis de împăratul Ferdinand I, prin care a fost reconfirmat unul şi mai vechi, aproape pierdut în negura timpurilor, în virtutea căruia locuitorii din Oradea nu puteau fi judecaţi decât de propria lor instanţă de judecată. Importanţa acestui act rezida în faptul că scaunele de judecată ale stăpânului domenial nu puteau judeca pricinile locuitorilor din cele trei târguri orădene, aceştia fiind, din punct de vedere juridic, nesupuşi jurisdicţiei domeniale. Actul juridic respectiv fiind reintrodus în uz de un domnitor din Casa de Habsburg - Ferdinand I - a fost întărit cu atât mai uşor în 1600 de Rudolf al II-lea şi, mai apoi, în 1712, de Carol al VI-lea. În faţa atâtor recunoaşteri juridice imperiale austriece, diploma leopoldină din 1693, care a restabilit dreptul de stăpânire a Episcopiei Romano–Catolice şi a Capitlului, a fost cu atât mai greu de aplicat.

Acestui amplu eşafodaj juridic de privilegii orădene, Carol al VI-lea i-a mai adăugat - prin recunoaşterea integrală a diplomei lui Rudolf al II-lea din 1600 - şi unele privilegii mai vechi care par, doar la prima vedere, mai puţin importante: dreptul orădenilor de a nu putea fi întemniţaţi pentru datorii faţă de stăpânul de pământ şi dreptul de vânzare liberă a vinului produs de ei înşişi. Dar toate acestea la un loc au determinat o situaţie juridică specială a locuitorilor orădeni, prin care drepturile tradiţonale ale stăpânului de pământ au fost ştirbite foarte serios, diploma leopoldină din 1693 devenind practic inoperantă. În aceste condiţii, raporturile dintre stăpânirea domenială şi locuitori nu putea să nu evolueze spre un conflict. El a şi izbucnit, aproape imediat după încheierea păcii de la Satu Mare: în numele Episcopiei Romano- Catolice orădene, episcopul Csáky Imre a cerut domnitorului anularea decretului din 27 noiembrie 1712 care a atribuit Oradiei titlul de oraş liber regal.

Prins între două focuri, Carol al VI-lea a dispus mai întâi anchetarea situaţiei, delegând o comisie de cercetare care să analizeze, la faţa locului, situaţia creată.[2] Însă comisia delegată nu a reuşit să găsească o soluţie juridică de mediere şi a fost nevoită să returneze chestiunea în faţa împăratului. Acesta, la 17 august 1716, după ce a afirmat că, după părerea sa, privilegiile orădene confirmate de el în 1712 nu contraveneau drepturilor seniorale ale Episcopiei Romano-Catolice şi ale Capitlului său, a întărit prevederile diplomei leopoldine din 1693, anulând calitatea de oraş liber regal al Oradiei şi a recomandat orădenilor să se adreseze justiţiei pentru recunoaşterea vechilor lor privilegii. Prin această decizie domnitorul însuşi a deschis un lung şir de dispute juridice între comunităţile din cele trei târguri orădene şi stăpânul de pământ, conflict care a durat până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, adică mai bine de un secol şi jumătate. Este indiscutabil că aceste dispute juridice şi-au pus amprenta asupra evoluţiei istorice ulterioare a târgurilor orădene.[3] În urma hotărârii imperiale din 17 august 1716, în anii următori a fost reintrodusă - cu nenumărate piedici şi şicanări, de care nu au fost străini nici căpitanii cetăţii orădene, care s-au simţit obligaţi să ia partea vechilor lor colaboratori din cursul luptelor din anii 1703-1711 - stăpânirea "de facto" a Capitlului

[1] În cercetările noastre documentare privind istoria oraşului Oradea în secolul al XVIII-lea, foarte rar am întâlnit referiri la abuzuri privind cărăuşia, în timp ce acest tip de reclamaţii erau obişnuite (şi extrem de numeroase) în cazul tuturor localităţilor rurale din Bihor. Se pare că stăpânii domeniali au respectat cu stricteţe edictul din 1562, şi acesta întărit de Carol al VI-lea în 1712.

[2] A. N. B., *fond Primăria oraşului Oradea*, dos. 9, f. 132-137.

[3] Gorun 1980, p. 86-87.

asupra târgului Oradea, în timp ce târgurile Olosig și Velența au revenit Episcopiei Romano-Catolice.

Din punctul de vedere al structurilor economice și administrativ-juridice cele două instituții ecleziastice au fost, în tot cursul istoriei lor, complet separate și, nu de puține ori, au avut chiar interese divergente. Reglementarea juridică a situației târgurilor orădene făcută de Carol al VI-lea în 1716 a dus la despărțirea structurilor administrative locale, fiecare târg creându-și propriul consiliu în frunte cu câte un primar, care trebuia ales și confirmat anual de stăpânul domenial. Dacă din perioada anilor 1692-1712 nu deținem nici o informație referitoare la acestea, foarte probabil din cauza totalei supuneri administrative față de comandantul cetății, începând cu anul 1714 cunoaștem nu numai numele primarului din târgul Oradea, Samuil Horváth, dar chiar și pe acela al consilierilor, cei mai mulți fintre ei fiind meșteșugari locali. Procesele verbale ale ședințelor consiliului au fost scrise de-a valma, în limbile maghiară, latină, germană sau greacă, dar corespondența cu oficiul cameral și cu autoritățile militare cantonate în cetate au fost purtate în limba germană.[1] În anii celui de-al doilea deceniu al secolului al XVIII-lea, sesiunile consiliului local au avut loc - în lipsa unei clădiri proprii - într-o sală a hanului „Vulturul" ca, în deceniul următor, să se desfășoare în locuința primarului. Controlul activității Consiliului Local și execuția bugetară au fost exercitate, până în 1722, de căpitanul cetății orădene,[2] iar după acest an de reprezentanții Capitlului.

În anul 1718 a fost întocmit și primul „Regulament al orașului Oradea", el vizând, în principal, funcționarea consiliului și a unora din magistraturile sale: inspectorul vinului, perceptorul, căpitanii străzilor etc. Au fost stabilite și o serie de taxe locale, cât și veniturile primarului și ale consilierilor. În virtutea regulamentului, jumătate din amenzile încasate au revenit primarului, iar cealaltă jumătate consilierilor. Regulamentul a fost completat tot timpul cu noi prevederi, în funcție de necesități, ajungând să aibă, la începutul secolului al XIX-lea, mai mult de 80 de articole.[3] Din nefericire, informațiile privind celelalte două târguri - Velența și Olosigul - din aceeași perioadă sunt minime, în memoria colectivă locală intrând, în primul rând, conducerile târgului Oradea, care a susținut în mod determinant conflictul juridic provocat de Carol al VI-lea.

Revenind la chestiunea conflictului amintit mai înainte, trebuie amintit că, încă din 1714, locuitorii din cele trei târguri au început să colecteze bani în vederea susținerii cheltuielilor unei delegații care să se deplaseze la Viena pentru a le reprezenta interesele la Curtea imperială.[4] Dar, după ce împăratul Carol al VI-lea a hotărât, în cursul anului 1716, reconfirmarea diplomei leopoldine din 1693, doar locuitorii din târgul Oradea s-au dovedit consecvenți în continuarea luptei pentru recunoașterea vechilor privilegii orădene, în timp ce locuitorii din Olosig și Velența - supuși Episcopiei Romano-Catolice - s-au retras, renunțând până și la finanțarea demersurilor proiectate de comun acord. Această poziție s-a datorat, probabil în parte, funcției de comite suprem al comitatului Bihor deținută de episcop, deci de șef al întregii administrații comitatense bihorene, ceea ce nu li s-a putut părea prea încurajator, iar pe de altă parte raporturilor mult mai elastice, mai binevoitoare, stabilite între Episcopie și locuitorii din Olosig și Velența, decât cele - incomparabil mai dure, mai inflexibile - dintre Capitlu și locuitorii din târgul Oradea.

După anul 1716 raporturile dintre locuitorii târgului de pe malul stâng al Crișului și Capitlu au devenit tot mai tensionate, aproape violente. Informate de situație de către administrația militară imperială din cetate, Curtea imperială a recomandat, pentru a preveni o eventuală izbucnire violentă, ca cei doi parteneri - Capitlul și Consiliul Local orădean - să încheie o convenție prin care să se reglementeze, cât de cât acceptabil, raporturile juridice dintre cei doi parteneri.[5] La sfârșitul anului 1721, Consiliul Local orădean a acceptat încheierea unei convenții, renunțând la unele

[1] Lakos 1904, p. 41. Spre comparație, în anul 1714, Consiliul Local a discutat în total 12 cauze față de 1180 în anul 1803.
[2] Scholtz 1907, p. 236. Pe lângă căpitanul cetății (de regulă în grad de general sau cel puțin de colonel) a funcționat un ofițer superior care s-a ocupat de administrația târgurilor orădene și a mai multor sate din jurul acesteia, toate aflate sub controlul său administrativ.
[3] Lakos 1904, p. 41-43.
[4] *Ibidem*.
[5] Pușcaș 1972, p. 70.

din revendicările sale. Prin urmare, reprezentanţii consiliului au plecat la Viena unde, în prezenţa unor împuterniciţi ai Curţii imperiale, la 26 februarie 1722, au semnat o „Tranzacţie amicală" cu trimişii Capitlului, actul fiind sancţionat, la 26 aprilie 1722, şi de domnitor.[1] Relatări ulterioare semnării „Tranzacţiei" informează însă Consiliul Local de faptul că principalul delegat al Oradiei, Ioan Lantos, care ar fi trebuit să apere interesele târgului, nu numai că nu s-a opus presiunilor Consiliului de război şi Cancelariei Aulice de a semna actul, dar a formulat el însuşi textul înţelegerii, în sensul dorit de Capitlu, şi a acceptat mita oferită de trimişii acestuia.[2]

În ciuda condiţiilor oneroase în care a fost încheiată înţelegerea din anul 1722, aceasta a însemnat totuşi, în evoluţia istorică a târgului, un eveniment cu efecte categoric pozitive. În primul rând, fiindcă a fost reglementată starea socială a locuitorilor, aceştia fiind scutiţi de toate sarcinile specific iobăgeşti în schimbul unui impozit anual de 400 de florini.[3] În al doilea rând, fiindcă jurisdicţia Capitlului asupra locuitorilor târgului a încetat definitiv, exact în sensul privilegiului din 1552 al lui Ferdinand I, ei devenind practic oameni liberi, cu un statut social limpede. În al treilea şi nu în ultimul rând, unele monopoluri senioriale au fost răscumpărate global, toate veniturile provenind din măcelărit, cârciumărit, dreptul de a fabrica şi vinde bere, morăritul, dreptul de a ţine târguri săptămânale reveneau comunităţii locale. Iar aceste venituri au fost substanţiale, de câteva mii de florini anual, în orice caz mult mai mult decât impozitul anual datorat stăpânului de pământ.[4] Şi totuşi, tensiunile nu au încetat, imediat după încheierea înţelegerii Consiliul Local începând o campanie de acuzaţii la adresa Capitlului, susţinând că acesta nu ar respecta prevederile „Tranzacţiei", amestecându-se direct în chestiunile interne ale comunităţii.[5]

Foarte atentă la evoluţia situaţiei din Oradea, Curtea imperială a intervenit imediat, dispunând comitatului Bihor instituirea unei comisii care să elaboreze un regulament de aplicare a convenţiei de la Viena, cu deosebire pentru cazurile care au scăpat acesteia. La început, Consiliul Local s-a arătat favorabil iniţiativei Curţii. Foarte curând însă consilierii şi-au amendat poziţia, cerând excluderea din comisie a unor persoane care au dovedit reavoinţă faţă de târg, mai apoi a ridicat obiecţii nu numai faţă de comisie, ci şi faţă de întreaga administraţie comitatensă bihoreană, pe care a acuzat-o că susţinea pe faţă numai interesele stăpânului domenial. Cu toată opoziţia aprigă a Consiliului Local orădean, comisia delegată a comitatului s-a întrunit şi a atribuit erorile săvârşite de Capitlu impreciziilor înţelegerii de la Viena. Prin urmare, comisia s-a văzut îndreptăţită să achite Capitlul de toate cele 57 de învinuiri pe care i le-a adus Consiliul Local şi să îi îndrume pe cei doi parteneri să interpreteze prevederile înţelegerii în spiritul, iar nu neapărat, în litera sa.[6] Verdictul comisiei comitatense a liniştit spiritele agitate, între cei doi combatanţi instaurându-se, pentru câţiva ani, o pace aparentă.

În anul 1730, Consiliul Local orădean a reluat - subit - ofensiva juridică împotriva Capitlului. Conştienţi că, punând sub semnul întrebării articolele înţelegerii din 1722, legiferate prin semnătura domnitorului, nu puteau obţine nici un rezultat, juriştii consiliului s-au concentrat asupra diplomei lepoldine din 1693, contestând legalitatea drepturilor domeniale ale Capitlului. Numărul petiţiilor, al replicilor la acestea şi al contrareplicilor au crescut neîncetat, an de an, luând uneori forme hilare. În anul 1741, cei doi adversari au ajuns să-şi dispute, fiecare, propria importanţă, Consiliul Local susţinând că târgul este important prin numărul mare al locuitorilor şi prin performanţele lor economice, în timp ce stăpânul domenial susţinea că importanţa aşezării rezida în existenţa centrului religios de aici, întemeiat la sfârşitul secolului al XI-lea de către Sfântul Ladislau. Paralel cu duelul juridic susţinut în faţa celor mai diferite instanţe juridice, au avut loc şi unele acţiuni violente îndreptate împotriva stăpânului domenial, încheiate cu arestări şi condamnări. La 11 mai 1742, Consiliul

[1] Actul se află în A. N. B., *fond. cit.*, dos. 6, f. 1.
[2] Gorun 1980, p. 89-90.
[3] Lakos 1904, p. 43.
[4] *Ibidem*, p. 44.
[5] Gorun 1980, p. 90. Consiliul Local a prezentat nu mai puţin de 57 de capete de acuzare înpotriva stăpânului domenial, pe care le va aminti şi peste decenii că aduceau mari prejudicii comunităţii.
[6] *Ibidem*, p. 90-91.

Locumtenenţial a invitat Capitlul să sisteze acţiunile judiciare intentate unor locuitori care au sfidat autoritatea domenială, iar în cazurile soluţionate deja, să suspende execuţia lor până la noi dispoziţii. Totuşi altercaţiile au continuat, scandalul ajungând până la Curtea imperială. La 4 septembrie 1742, a intervenit în evenimente chiar şi Maria Tereza, dispunând comitatului Bihor să suspende execuţia sentinţelor scaunului de judecată domenial şi cerând informaţii complete despre situaţia tensionată din târgul Oradea.[1]

Începând cu anul 1743, în raporturile dintre târgul orădean şi Capitlu s-a înregistrat o modificare esenţială: Consiliul Local a renunţat la semnalarea abuzurilor Capitlului, la contestarea prevederilor diplomei leopoldine din 1693 şi a legalităţii calităţii de stăpân domenial a Capitlului şi, printr-o schimbare inteligentă de tactică, a cerut acordarea rangului de oraş liber regal târgului Oradea.[2] Ridicarea Oradiei la acest rang ar fi eliminat, printr-o singură trăsătură de condei, orice subordonare şi orice obligaţie faţă de vreun stăpân de pământ, urmând a depinde exclusiv de suveran.[3] La început Oradea a înregistrat unele succese, în decembrie 1743 la Viena desfăşurându-se tratative în acest sens, între delegaţii orădeni şi cei ai Capitlului în vederea despăgubirii acestuia din urmă prin răscumpărarea sarcinilor domeniale obişnuite. Dar tratativele au eşuat. La 5 martie 1744, Maria Tereza a semnat o dispoziţie prin care ordona Consiliului Locumtenenţial să încerce o „aplanare amicală” a conflictului devenit deja tradiţional, urmând ca, în caz de insucces, să treacă personal la cercetarea cauzei şi la pronunţarea unei sentinţe.[4] Verdictul imperial semnalează intenţia Curţii de a readuce problema târgului Oradea pe plan juridic şi de a evita calea de natură politică, de discuţie a atribuirii titlului de oraş liber regal.

În anul 1745, la Bratislava, Consiliul Locumtenenţial a judecat, simultan, două procese: unul intentat de Consiliul Local Capitlului şi un altul, intentat de Capitlu Consiliului Local. Rezoluţia finală a absolvit de orice vină ambele părţi, dar a fost făcută şi precizarea că stăpânul domenial al Oradiei era unul legal şi nu contractual, deci raporturile dintre cele două părţi nu puteau fi modificate pe cale juridică, prin anularea vreunui act contractual iniţial. Cu toate aceste precizări juridice, în mai 1746, Consiliul Local a repetat tentativa de obţinere a rangului de oraş liber regal, oferind Curţii imperiale 30.000 de florini cu titlu de despăgubire.[5] Demersul a rămas însă fără răspuns.

Între timp, acuzaţiile au curs de ambele părţi. În mai 1747, comitatul Bihor a reuşit să compună un regulament de aplicare a convenţiei din 1722, în 14 puncte,[6] care a fost imediat contestat de primarul târgului Oradea, care a apelat la autoritatea Mariei Tereza pentru a repara nedreptatea ce i s-a părut că a fost făcută. Curtea imperială a intervenit, cerând pe cale ierarhică înaintarea spre aprobare a regulamentului.[7] Încurajaţi de intervenţia imperială, care a fost interpretată ca un succes personal, la 12 decembrie 1747, orădenii au anunţat că nu vor respecta regulamentul decât după sancţionarea sa de către suverană. În acelaşi timp, au adresat din nou Curţii un memoriu în care s-a avansat părerea că litigiile dintre târgul orădean şi stăpânul domenial nu vor înceta decât după ridicarea târgului la rangul de oraş liber regal.[8] Chiar şi Capitlul a renunţat la apărarea punctelor sale de vedere în justiţie, tranzitând pe teren politic şi atrăgând atenţia majestăţii sale catolice că eventuala atribuire a rangului de oraş liber regal ar periclita poziţiile locale ale Bisericii Catolice, fiindcă în târg se stabiliseră un mare număr de persoane de alte religii, iar Consiliul Local - compus în mare majoritate din necatolici - nu era interesat în menţinerea catolicismului în Oradea. De menţionat că argumentaţia de natură politică a Capitlului n-a impresionat-o prea mult pe Maria Tereza care, în anul 1748, părea că ar fi fost dispusă să dea satisfacţie Consiliului Local orădean.[9]

[1] *Ibidem*, p. 91-92.
[2] *Ibidem*, p. 92.
[3] În primăvara anului 1693, un alt oraş din comitatul Bihor, Debreţinul, a primit de la Leopold I titlul de oraş liber regal, evenimentul constituind pentru orădeni un precedent. Numai că Debreţinul nu a avut un stăpân domenial de talia celui de la Oradea, iar importanţa sa politică a fost cu totul alta.
[4] *Ibidem*, p. 92.
[5] *Ibidem*, p. 93.
[6] A. N. B., *fond. cit.*, dos. 9, f. 355-362.
[7] Gorun 1980, p. 93.
[8] A. N. B., *fond. cit.*, dos. 7, f. 57-58.
[9] Scrisoarea cancelarului Nádasdy, din vara anului 1748, adresată Capitlului. *Ibidem*, dos. 20, f. 63.

În vara anului 1748 o veste neașteptată a electrizat spiritele din târgul Oradea, părându-se că la orizont s-ar fi ivit finalul disputei ce dura deja de mai multe decenii. La 16 august 1748, o rezoluție imperială anunța Capitlul Episcopiei Romano-Catolice orădene că, după datele din registrele Cămării regale, în perioada anterioară anului 1693 unele bunuri deținute de Capitlu nu i-ar fi aparținut de drept. Prin urmare, Capitlul era solicitat să facă proba juridică a posesiunilor sale mai vechi de anul emiterii diplomei leopoldine, precum și a veniturilor obținute, mai ales în vechime. Vestea a năucit complet Capitlul care, în disperare, a cerut cancelarului Nádasdy să fie mutat din Oradea într-o localitate oarecare, cu atât mai mult cu cât Maria Tereza persista și ea în intenția de a acorda totuși Oradiei titlul de oraș liber regal.[1] Pentru a forța mâna Mariei Tereza, la 10 septembrie 1748, primarul orădean a cerut din nou acordarea rangului de oraș liber regal printr-un memoriu în opt puncte,[2] bine primit la Curte și urmat - în octombrie 1748 - de tratative purtate între reprezentanții Curții și delegații Consiliului Local.[3] În scurtă vreme însă, întreaga chestiune este scoasă de pe rol, în mod inexplicabil[4], iar în anii următori tensiunile sociale și religioase ce au dominat întregul comitat Bihor au împins litigiul pe un plan secundar. Desele comisii imperiale de anchetă care s-au perindat prin Oradea pentru cercetarea conflictelor sociale și religioase în perioada anilor 1752-1758[5] s-au putut ocupa doar puțin de această chestiune; singurul rezultat palpabil fiind o nouă rezoluție imperială - cea din anul 1757 - prin care ambele părți au fost scutite de orice fel de penalități. Nici această rezoluție nu a putut contribui, cât de puțin, la stingerea litigiului.

După cîțiva ani de liniște aparentă, în 1763, Consiliul Local a reluat lupta, împuternicind un comitet compus din nouă personalități cu o oarecare greutate să facă demersurile pe care le va crede de cuviință pentru obținerea rangului de oraș liber regal.[6] Iarăși noi memorii au fost întocmite și înaintate Dietei, în care a fost atacată legalitatea diplomei leopoldine din 1693, iar stăpânul domenial a fost acuzat de abuzuri grave. Rezultatele neconcludente ale memoriilor au atras după ele noi plângeri, la Dietă, la Curtea imperială, la cele mai diverse foruri juridice sau administrative, valul memoriilor crescând în fiecare din anii următori.

În anul 1767, efortului Consiliului Local orădean i s-a alăturat Consiliul Local din târgul Olosig, înregistrându-se prin aceasta o foarte serioasă escaladare a conflictului juridic ce dura deja de șapte decenii. Extinderea conflictului nu s-a realizat numai prin alăturarea aceluiași scop al celor două consilii locale, ci și prin implicarea în conflict a Episcopiei Romano-Catolice orădene, în calitatea sa de stăpân domenial al târgului Olosig și, nu în ultimul rând, a episcopului însuși, ca șef al administrației întregului comitat Bihor, poziție ce decurgea din funcția sa de comite suprem. În acel an 1767 au fost înaintate forurilor superioare imperiale două memorii comune ale celor două târguri; în primul dintre ele s-a pus - pentru prima dată - problema unificării celor două târguri, în ciuda faptului că ele aparțineau, fiecare, unui alt stăpân domenial.

În afara acestei unificări, același memoriu a acuzat, în bloc, atât Capitlul, cât și Episcopia, de uzurparea drepturilor locuitorilor ce decurgeau din privilegiile mai vechi primite împreună. Cel de-al doilea memoriu din 1767 nu s-a sfiit să o acuze până și pe Maria Tereza de faptul că promitea de 19 ani acordarea rangului de oraș liber regal, fără să se țină de ele.[7] Prin urmare, suverana a cerut, la 18 ianuarie 1768, înaintarea la Curte a întregului dosar al conflictului orădean spre soluționare. În același timp, din ordinul palatinului, Szacsvai István, notarul Curții de Apel din Oradea a anchetat acuzațiile aduse stăpânilor domeniali și a demonstrat nu numai nevinovăția acestora, ci și reaua credință a consiliilor locale,

---

[1] Gorun 1980, p. 95.
[2] Cele mai importante au fost privilegiile acordate de principii Transilvaniei și de domnitorii austrieci între anii 1552-1712, sacrificiile aduse de locuitori în sprijinul Casei imperiale austriece în timpul războaielor cu turcii între anii 1688-1692 și a mișcării conduse de principele Francisc Rákóczi al II-lea, precum și persecuțiile îndurate din partea stăpânului domenial.
[3] A. N. B., *fond. cit.*, dos. 7, f. 124.
[4] În cercetările pe care le-am efectuat în arhiva orașului Oradea între anii 1978 și 1979, nu am putut găsi nici o explicație a subitei renunțări imperiale la rezolvarea cererii orădenilor. Probabil că stăpânul domenial a reușit să convingă Curtea asupra drepturilor sale domeniale, dar nu avem nici un argument documentar în acest sens.
[5] Gorun 1979, p. 167-181.
[6] Gorun 1980, p. 97.
[7] *Ibidem*, p. 98.

atât a celui din Oradea, cât și a celui din Olosig. Probabil că această anchetă a contribuit decisiv la amânarea *sine die* a rezolvării litigiului, până la urmă întregul dosar fiind depus la arhivă.[1]

În situația în care a ajuns chestiunea juridică a privilegiilor orașului, cele două târguri, Oradea și Olosig, au hotărât în 1769 încheierea unei convenții de colaborare în vederea obținerii libertății lor de sub stăpânirea domenială. Actul respectiv nu a fost încă găsit, prin urmare nu cunoaștem termenii în care a fost formulată aceasta, dar de acum înainte cele două târguri au militat împreună pentru impunerea punctelor lor de vedere. Cu atât mai mult cu cât, în perioada imediat următoare, la sugestia conducerii comitatului Bihor, puterea centrală a început să separe administrativ breslele locale, formate anterior pe criterii profesionale, breslele înfăptuind primele, pe această cale, unirea reală a celor două târguri. La 13 iunie 1769, judele-primar și consiliul târgului Oradea au protestat împotriva manipulărilor termenilor geografici și a cererilor pentru statute de breaslă separate pentru meșterii din Oradea și din Olosig, întrucât aceste acte contraveneau realităților locale.[2] În ciuda protestelor, în cursul anului 1769 și mai ales în anii următori, cea mai mare parte a breslelor au fost separate pe criterii administrativ – geografice, reunificarea lor făcându-se abia la începutul secolului al XIX-lea.[3]

Reluarea luptei celor două târguri pentru recunoașterea drepturilor orășenești a fost realizată în 1770, când s-a cerut Cancelariei Aulice ca acțiunea de judecată a vechiului litigiu să fie atribuită nu unei comisii comitatense, ci unei comisii imperiale, întrucât comitatul a împiedicat tot timpul afirmarea drepturilor locuitorilor târgurilor.[4] În anii următori, Consiliile Locale s-au confruntat însă cu o dificultate specială: lipsa documentelor probatorii. La 23 ianuarie 1773, Consiliul Local orădean solicita Cancelariei Aulice să i se pună la dispoziție documentele privind privilegiile orașului aflate în arhiva Curții imperiale. Mai apoi, cererea a fost reînnoită, în anul 1774, de data aceasta fiind adresată palatinului Albert, căruia i s-a solicitat intervenția pentru regăsirea documentelor ajunse în arhiva Capitlului în urma unui întreg lanț de trădări comise de foștii notari ai târgului - Lantos János, Kornis Gábor, Péchy Mihály și alții - care au dus cu ei cele mai importante acte privilegiale ale orașului și le-au lăsat la Curte.[5] Actele originale au rămas însă pierdute, dar au fost obținute în copii - simple sau autentificate - ele regăsindu-se în mare număr în fondul Primăriei orașului Oradea, aflat și astăzi în Arhivele Naționale din Oradea.

La 30 iunie 1774, a fost emisă rezoluția imperială prin care s-a răspuns unei cereri de acordare a rangului de oraș liber regal, în stilul deja binecunoscut, de o desăvârșită ambiguitate. Cererea orădenilor nu a fost respinsă din capul locului, dar nici nu li s-a oferit o soluție favorabilă, fiind îndemnați - iarăși - să se adreseze instanțelor judecătorești competente.[6] Urmările rezoluției imperiale s-au văzut imediat: la 16 august 1774, Consiliul Locumtenențial a transmis prin administrația comitatului Bihor ordinul ca târgul Oradea să își recheme de la Viena delegații trimiși pentru tratative și a reînnoit dispoziția ca pentru rezolvarea doleanțelor sale să se adreseze justiției.[7] Cercul vicios s-a închis din nou.

S-ar fi părut că, după ce în fruntea statului a ajuns noul domnitor, Iosif al II-lea (1780), cauza orădenilor va fi rezolvată în mod favorabil. Și totuși, la 22 august 1782, împăratul a soluționat o petiție a orădenilor, decizând scoaterea cauzei de pe rol și depunerea actelor în arhivă. La 22 martie 1784, cele două târguri au reluat demersurile, cerând Cancelariei Aulice confirmarea și completarea privilegiilor orașului sau, dacă nu era posibil, atunci solicita acordarea rangului de oraș liber regal.[8] Nu avem informații asupra soluționării acestei petiții, foarte probabil Curtea imperială nici măcar nu s-a ocupat de ea. În schimb, părerea lui Iosif al II-lea era suficient de bine cunoscută și nu a mai fost nevoie de sancționarea, la 26 iunie 1784, unei hotărâri judecătorești în favoarea Capitlului orădean, ca orice speranță să dispară definitiv.

Ibidem.

Ibidem, p. 99. În ciuda privilegiilor de breaslă separate, multe dintre ele au continuat să funcționeze împreună, sfidând dispozițiile imperiale: zidarii, dulgherii, pietrarii, tăbăcarii etc. Altele se reunesc în scurtă vreme, peste doar câțiva ani

Ibidem, p. 100.

Ibidem.

A.N.B., *fond. cit.*, dos. 8, f. 16-17.

Gorun 1980, p. 100.

Ibidem.

A.N.B., *fond. cit.*, dos. 8, f. 305.

După moartea lui Iosif al II-lea, speranțele consiliilor locale orădene au reînviat, ele grăbindu-se să înainteze comitatului Bihor, la 14 mai 1790, un memoriu, în care cerea ca cele două târguri să fie eliberate de sub stăpânirea celor două instituții ecleziastice, considerând că orașul îndeplinea toate condițiile - economice, în primul rând - pentru acordarea rangului de oraș liber regal. Dar adunarea generală a comitatului Bihor a hotărât că nu era cazul să se dea curs cererii orădenilor și să o trimită în fața domnitorului.[1] Înșelate în așteptările lor, cele două târguri s-au adresat Dietei de la Bratislava, expediind memoriul printr-o numeroasă delegație. La Bratislava delegația a ajuns însă prea târziu, deoarece Dieta se radicalizase deja împotriva oricărei modificări ale unor situații mai vechi. Prin urmare, memoriul orădenilor nu ar fi întâlnit la Bratislava nici măcar un ecou pozitiv foarte slab. Din acest motiv, delegații orădeni au părăsit Bratislava, preferând să sondeze intențiile imperiale prin intermediul cancelarului Teleki Sámuel, fost comite suprem al Bihorului, și care cunoștea bine conflictul. La începutul anului 1791, delegații au predat împăratului Leopold al II-lea memoriul orașului Oradea - adică al celor două târguri, Oradea și Olosig -, gest de care nici cancelarul Teleki nu a fost cu totul străin. Dar nici noul suveran Leopold al II-lea nu s-a grăbit să găsească o rezolvare acestui memoriu, trimițându-l Dietei spre discutare.[2]

În vara anului 1792, împăratului i-a fost înaintat din nou un memoriu celor două târguri. De data aceasta memoriul, nu a mai fost transferat de către suveran spre rezolvare unor foruri inferioare, ci a dispus anchetarea împrejurărilor în care se aflau raporturile dintre cei trei combatanți.[3] Dar acum stăpânul domenial a fost stăpân pe situație, replica sa din 6 iunie 1793 limitându-se doar la proteste față de folosirea de către Consiliul Local orădean a titlului de „oraș nobil”, ceea ce s-a vrut a fi o insinuare a refuzului de a se considera supus Capitlului.[4] Relațiile dintre cei doi parteneri s-au alterat cu mare viteză: un val de memorii, proteste, cereri au fost trimise la toate forurile imperiale. Exacerbarea nemulțumirilor locuitorilor s-a manifestat prin foarte dese izbucniri de violență - agresări ale personalului servil domenial, incendieri ale unor proprietăți imobiliare aparținând domeniului, nerespectarea monopolurilor senioriale etc. -, radicalizarea acestora impunând Consiliului Local din Oradea cererea, formulată la 24 aprilie 1795 și înaintată împăratului Francisc, ca toți nobilii, dar mai ales personalitățile bisericești care locuiau în oraș, să fie obligate să participe la cheltuielile comunității, plătind contribuțiile cuvenite după proprietățile imobiliare deținute pe teritoriul orașului![5] Cererea a fost o sfidare deschisă a condiției sociale nobiliare - scutit de impozite - și un semnal limpede al schimbărilor mentalităților orădene într-o direcție de tip capitalist, motivația economică prevalând asupra celei privilegiale de tip nobiliar. Finalul acestei noi cereri s-a consumat în 1801, când foruri superioare au decis scoaterea de sub jurisdicția Consiliului Local orădean a locuitorilor de origine nobilă.[6]

Conflictele dintre târgul Oradea și stăpânul domenial au continuat și în cursul secolului al XIX-lea. Chiar dacă această perioadă a fost mai puțin cercetată de istoriografie, totuși ne-au parvenit unele informații. În 1802, cu prilejul alegerii Consiliului Local, s-a ajuns la un conflict destul de grav cu reprezentanții stăpânului domenial. Procedura altminteri consumată într-o singură zi, de data aceasta a durat 26 de zile, sfârșindu-se cu o reclamație adresată comitatului. Dar comitatul a ezitat să se amestece în noua neînțelegere, îndemnând Consiliul Local să încerce să ajungă la o înțelegere cu stăpânul domenial.[7]

Nu avem date despre șirul proceselor orașului cu stăpânul domenial până în 1836, când în Consiliul Local s-a pus problema achitării onorariului pe întregul an 1835 a avocatului Kubinyi Miklós, reprezentantul orașului în procesul cu Capitlul. Tot atunci s-a discutat și despre un nou proces ce urma să fie intentat atât Episcopiei, cât și Capitlului, în problema viilor orașului.[8] Dar

[1] *Ibidem*, p. 102.
[2] Lakos 1904, p. 157; Gorun 1980, p. 102.
[3] *Ibidem*.
[4] *Ibidem*, p. 103.
[5] A. N. B., *fond. cit.*, dos. 8, f. 400.
[6] Lakos 1904, p. 168.
[7] *Ibidem*, p. 171.
[8] *Ibidem*, p. 181. După părerea lui Lakos, în perioada anilor 1803-1836, în activitatea Consiliului Local nu s-a petrecut nimic deosebit. Foarte probabil că și „procesul orașului” a stagnat.

incendiul din 1836, care a distrus cea mai mare parte a oraşului, a pus capăt, pentru cel puţin un deceniu, oricărei şanse de a susţine continuarea procesului, refacerea târgului orădean absorbind absolut toate resursele materiale. Se pare că legea XV din 1848 a pus capăt procesului, suspendând acţiunea judiciară.[1] În împrejurările revoluţionare ale anului 1848-1849, Consiliul Local s-a adresat, în mai multe rânduri, Dietei, cerând unificarea celor patru târguri aflate în imediata apropiere a cetăţii orădene: Oradea, Olosig, Velenţa şi Subcetate. Rezolvarea chestiunii a fost însă împiedicată de evoluţia evenimentelor din timpul revoluţiei, de fiecare dată intervenind câte ceva care a amânat luarea unei hotărâri definitive.[2] Ironia istoriei a făcut ca, până la urmă, unirea celor patru târguri şi crearea oraşului modern Oradea să fie opera regimului imperial postrevoluţionar: la 8 noiembrie 1849, comisarul imperial Józsa Péter comunica conducerii târgului Oradea că, prin decretul imperial nr. 2842, din 4 noiembrie 1849, s-a aprobat cererea pe care anterior o făcuse el însuşi, bazat pe raţiuni militare şi comerciale, şi s-a dispuns unirea celor patru târguri într-un singur oraş şi numirea primului primar al noului oraş în persoana lui Bölönyi Menyhért, urmând ca structura instituţională a primăriei să fie stabilită ulterior.[3]

La 4 ianuarie 1850, primul primar al oraşului unificat de pe Crişul Repede, intrat în istorie sub numele de Oradea Mare, Bölönyi Menyhért, şi-a ocupat, în mod oficial, scaunul.[4] Dar misiunea sa nu a fost de loc uşoară. Unificarea din anul 1849 a vizat doar sectorul politico-administrativ, bunurile celor patru târguri nefiind - deocamdată - comasate. În schimb, noul oraş a fost sever controlat de comandamentul militar imperial: la 1 decembrie 1849, a fost introdus statariul, iar mai apoi a fost obligat să achite un impozit comunal de 17.000 florini.[5] Din cauza durităţii extreme cu care s-au purtat funcţionarii imperiali - militari şi civili deopotrivă - mai mulţi magistraţi ai conducerii oraşului şi-au dat, în scurtă vreme, demisia. Nici primarul Bölönyi Menyhért nu a rezistat prea mult, la 25 iunie 1851 fiind numit în locul său Csorba János, care s-a remarcat anterior prin fidelitate faţă de Curtea imperială. Ca primar, acesta s-a dovedit a fi un excelent administrator şi negociator, obţinând prelugirea căii ferate din direcţia Szolnok până în Oradea, în schimbul promisiunii de a ceda terenul şi 500.000 cărămizi necesare construirii staţiei de cale ferată.[6]

II. VIAŢA ECONOMICĂ ORĂDEANĂ ÎNTRE ANII 1692-1850

Informaţiile documentare sporadice şi incomplete care ne parvin din perioada paşalâcului turcesc de la Oradea (1660-1692) nu permit descifrarea completă a tabloului vieţii economice din această perioadă. Obişnuiţi a considera stăpânirea turcească drept o etapă istorică negativă, istoricii din secolul al XIX-lea, dar şi mulţi dintre cei ai secolului al XX-lea s-au grăbit să califice epoca drept o catastrofă din toate punctele de vedere.

Dar numeroase indicii lasă să se întrevadă un tablou economic mai degrabă optimist. Este adevărat, administraţia turcească nu a excelat nici prin stabilitate juridică şi nici prin garantarea siguranţei căilor comerciale. În schimb, după ce şi-a asigurat necesităţile imediate, aceasta a fost totdeauna indiferentă la activitatea populaţiilor ocupate. În plus, extinderea dominaţiei politice turceşti spre centrul Europei a mărit considerabil dimensiunea pieţei interne de desfacere, dezvoltarea schimburilor comerciale dinspre sud-vest fiind stimulată decisiv. Iar creşterea schimburilor comerciale a impus, în mod necesar, intensificarea producţiei meşteşugăreşti

[1] *Ibidem*, p. 188.
[2] Lakos 1904, p. 201.
[3] Textul integral al documentului: „1606/1849. De la Comisarul imperial şef al Circumscripţiei Oradea. Conducerii oraşului Oradea. Oradea-Olosig, 8 noiembrie 1849. Am dorit să fac cunoscut conducătorilor oraşului că adresa mea privind unificarea celor patru centre orăşeneşti şi propunerea mea de numire, din raţiuni militare şi comerciale, a unui primar al oraşului unificat pe această cale, înaintat locurilor celor mai înalte, a fost aprobată la 4 noiembrie al anului curent, prin nr. 2842, domnul Bölönyi Menyhért fiind numit ca primar de cele mai înalte locuri. Dispoziţia mea privind structura oraşului va urma. Jósa Péter (*Ibidem*).
[4] *Ibidem*, p. 202.
[5] *Ibidem*, p. 204.
[6] *Ibidem*.

locale, decorsetate de structurile limitative de tip breslaș, tocmai de către administrația turcească, care nu s-a grăbit să apere exclusivitatea producției breslașe. A fost momentul în care producția meșteșurărească a ieșit dintre zidurile orașelor și s-a extins în mediul rural, unde au activat o mulțime de meșteșugari care nu au mai trecut prin sistemul de atestare profesională specifică breslelor și care au lucrat pe cont propriu, de multe ori sub standardele de preț – dar și făcând rabat la calitatea produselor – consacrate.

Imaginea economiei orădene în anul 1692 este negativă din cauza evenimentelor militare din acel an și nu a defecțiunilor administrației turcești. Orașul a fost părăsit masiv de populație, în primul rând de cea activă comercial și industrial. Dar tot ea a fost prima categorie care s-a întors acasă, după încetarea operațiunilor militare. Iar la refacerea potențialului uman orădean a contribuit masiv și stabilirea - mai ales în Velența, complet distrusă de bombardamente - a refugiaților din centrul și vestul Peninsulei Balcanice, sârbi greci și macedoromâni, meșteșugari și, mai ales, negustori cu o foarte îndelungată tradiție. Aceștia au reușit să își construiască în timp o adevărată rețea de linii comerciale în întreaga Europă Centrală, cu terminale în Germania și chiar în Italia de Nord, Oradea fiind inclusă, de la bun început, în această rețea comercială numită de contemporani „grecească" de la confesiunea greacă - greco-orientală, greco-ortodoxă - pe care o profesau cu toții.[1]

O lungă perioadă de timp după anul 1692 viața economică orădeană a rămas predominant agrară. Orașul fiind simple târguri, cu o producție meșteșugărească relativ slabă, locuitorii acestora și-au acoperit cea mai mare parte a necesităților zilnice de trai din agricultură și viticultură. Chiar și când - în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea - ocupațiile meșteșugărești și comerciale au echilibrat situația, veniturile obținute pe aceste căi depășindu-le - în ansamblu - pe cele agrare, proporția locuitorilor care au renunțat complet la agricultură a fost infimă.

Și totuși, viața economică orădeană a fost caracterizată, în mod determinant, de ramurile sale neagricole: meșteșugurile și comerțul. În ciuda insistențelor cercetătorilor interesați, nici astăzi nu posedăm date statistice care ar putea limpezi balanța economică a târgurilor orădene. Dar știm că negustorii și, abia apoi, meșteșugarii au jucat primul rol în toate întreprinderile proiectate de comunitățile locale, indiferent că ele au fost sociale, religioase, culturale, politice și, evident, economice.[2] Însă în documentele descoperite până acum, au rămas marcate doar acele întreprinderi pe care memoria colectivă locală le-a notat sub imperiul unor necesități presante. În 1702 negustorii „greci" din Velența cereau îngăduirea construirii unei biserici pentru ritul lor; ridicată mult mai târziu, aceasta a jucat rolul unui adevărat panteon confesional local.[3] Peste un deceniu, în 1712, între comunitățile confesionale din Oradea s-a încheiat - probabil la sugestia Curții imperiale - o convenție ce a prevăzut, printre altele, ca „jumătate din consilierii orașului să fie de religie răsăriteană" urmând ca cei mai destoinici să poată fi aleși și de primari.[4] Un exemplu strălucit în acest sens, a fost chiar primul jude-primar al târgului Oradea, negustorul cu numele de Samuil Horváth.[5] Acesta s-a dovedit deosebit de destoinic, fiind reales în funcție de șase ori: 1716, 1724, 1725, 1726, 1730 și 1731. Mai mult chiar, comunitatea a decis să i se doneze un loc de casă, o vie și o pășune, precum și acordarea dreptului de a ține o cârciumă și de a-și face o moară pe Criș, în contul serviciilor aduse orașului, dar și pentru despăgubirea cheltuielilor făcute de el în folosul comunității.

În mod natural, negustorii au constituit cea mai activă categorie socială din oraș, având - în afara stăpânului domenial - cea mai importantă forță economică. Din aceste motive, aceștia s-au aflat nu numai în spatele acțiunilor de caritate,

[1] Macedo-românii s-au autonumit aromâni (Bozgan, Bozgan 1993, p. 39), motiv pentru care sunt, de obicei, desemnați atât în documente, cât și în istoriografie, cu ambele denumiri, ceea ce a produs (și produce în continuare) destule confuzii. Prima semnalare a prezenței lor la Oradea și evaluarea corectă a stărilor de lucruri la Iorga 1921, p. 15, urmată de analiza foarte serioasă a lui Popovici 1934, *passim*, reluată iarăși de Iorga 1982, p. 81 și urm. Pentru cazul celor din Oradea vezi și Gorun 1979.

[2] Gorun 1979, p. 766.

[3] Iorga 1921, p. 15.

[4] Firu 1940, p. 10.

[5] Deși a fost considerat pe nedrept ca „fruntaș al românilor" (Mihoc 2003, p. 11), Samuil Horvát a fost sârb, după cum arată și numele. Gorun 2004/c, p. 221, nota 58.

bisericești, culturale și școlare, ci și în subsolul unor întreprinderi și inițiative economice meșteșugărești, adică a celor care ne interesează acum în primul rând. O plângere din mai 1722 a breslei croitorilor permite descifrarea evenimentelor anterioare acelui an în care situația juridică a meșteșugarilor și a negustorilor a fost reglementată în cea mai mare parte. În esență, plângerea a fost formulată împotriva negustorilor „sârbi și greci" care, nerespectând proaspetele privilegii ale breslei croitorilor, continuau să comande meșteșugarilor „greci, sârbi și români" mantale îmblănite pe care le comercializau pe piața locală, sfidând astfel, nu numai drepturile meșterilor croitori, ci și pe cele ale cojocarilor. Iar această veritabilă conlucrare economică se făcea demult, din vremurile când toți meșteșugarii puteau să lucreze liber,[1] adică din epoca quasi-"patriarhală" a anilor 1692-1703. Această cooperare economică, născută evident din necesitățile pieței și dictată de ea, a durat, în ciuda protestelor repetate ale croitorilor, încă aproape un deceniu: în 1731, comitatul Bihor a anchetat ultima dată condițiile conlucrării dintre negustori și meșterii croitori și cojocari din afara breslelor specializate, care mai funcționa încă, desigur din cauza rentabilității sale economice care a prevalat restricțiile juridice.[2] Cazul ilustrează existența în viața economică orădeană a unei perioade - de după anul 1692 și până la mijlocul celui de-al doilea deceniu al secolului al XVIII-lea - în care economia locală a funcționat exclusiv în condițiile unei piețe libere, fără a fi dirijată de stăpânul domenial, de stat sau de tradiție.

După 1715, odată cu sporirea presiunilor celor doi stăpâni domeniali de a intra în drepturile ce decurgeau din diploma leopoldină din anul 1693, a sporit și amestecul acestora în viața economică locală neagricolă. Prin urmare, s-a revenit la sistemul breslelor de tip medieval, acesta asigurând atât protecția meșteșugarilor și negustorilor în fața stăpânului domenial, cât și garanția unei anumite securități economice a acestora. Fiindcă breslele secolului al XVIII-lea nu mai pot fi asimilate celor din secolele anterioare, care erau destinate limitării producției și a inovațiilor tehnice sub motivul că ar fi putut bulversa echilibrul pieții, dar și structuri locale de întrajutorare și de protecție profesională, în care limitările de producție au jucat un rol tot mai redus, devenind nesemnificativ.

După încheierea „tranzacției amicale" din 1722 dintre comunitatea orădeană și stăpânul domenial, destinată - după cum am văzut anterior - reglementării raporturilor juridice dintre stăpânul domenial și locuitori, a început și procesul de legalizare a organismelor profesionale meșteșugărești locale, pentru a căror oficializare era neapărată nevoie de aprobarea și chiar susținerea stăpânului domenial.[3]

Un mercurial întocmit în 1722 de Consiliul Local orădean stabilea prețurile produselor din 15 categorii de meșteșugari. Acestea au fost: măcelari, cizmari, sumănari, croitori de târg, croitori, cojocari, curelari, săpunari, năsturari, funari, lăcătuși, rotari, tâmplari, orfevrari și dogari.[4] Dar în afara acestora, menționate în mercurial, au mai existat cu certitudine și fierari, pantofari, tăbăcari, zidari și pietrari, care au primit și ei privilegii de breaslă în 1722,[5] fără a fi menționate în document. Numai că privilegiile de breaslă nu au fost acordate uniform, asociațiile profesionale nefiind constituite pe criterii geografice - dintr-o așezare sau alta - sau de supunere juridică - doar cei supuși Episcopiei Romano-Catolice ori cei supuși Capitlului -, ci doar din rațiuni economice, astăzi foarte greu de relevat.

În ordine cronologică, se pare că prima asociație care a primit privilegii în secolul al XVIII-lea a fost breasla cizmarilor, confirmate de împăratul Carol al VI-lea la 3 ianuarie 1722. Acest

---

[1] A. N. B., *fond. cit.*, dos. 191, f. 17.

[2] Gorun 1979, p. 768-769.

[3] Punctul al șaptelea al „Tranzacției amicale" din 1722, sancționată și de împăratul Carol al VI-lea, a prevăzut; „Capitlul nu se va opune, ci va sprijini înființarea de bresle și asociații de meseriași. Preoții le vor conduce însă, din punct de vedere spiritual și vor veghea ca ele să își facă datoria față de administrația domenială. În rest, vor depinde de magistratura civilă". Cf. Lakos 1904, p. 144 și Pușcaș 1972, p. 71. Pușcaș a fost arhivist la Oradea și a „descoperit" documentul în discuție, deși el era cunoscut deja atunci de 68 de ani, grație altui arhivist orădean, Lakos Lajos. În plus, Pușcaș a prezentat incorect documentul, nefiind în stare să îl circumscrie corect în contextul istoric real. Dar documentul a fost publicat integral abia recent de Blanka Gorun-Kovács în Várostörténet 2005, fiind găsit nu în arhiva locală, ci în *Arhiva Națională a Ungariei, fond A. 57, Liber regii*, vol. 33, f. 562-564.

[4] Lakos 1904, p. 326-327. Documentul nu mai poate fi regăsit în arhiva orădeană, noi l-am regăsit în *Arhiva județului Hajdu-Bihar Debrecen*, IV. A. 1/b, 1724, cutia 10, fasc. VII, nr. 20

[5] Covaci 1979, p. 750-761

privilegiu s-a referit doar la meseriașii din târgul Oradea. În 1759 aceste privilegii au fost retrase de Consiliul Locumtenențial, fiind eliberate altele noi în anul 1772, de data aceasta pentru toți cizmarii din Oradea, Olosig și Velența. În 1805, cizmarii din Olosig, Velența și Subcetate au cerut separarea lor de colegii lor din Oradea. În 1813, cizmarii din Olosig au înaintat un proiect de statut bazat pe un model avansat de Consiliul Locumtenențial, aprobat abia în 1823. În 1840, împăratul Ferdinand a confirmat un nou statut pentru cizmarii din Oradea. În 1851, breasla cizmarilor din Oradea avea 164 de membri, iar cea din Olosig, Velența și Subcetate 140,[1] fiind pe departe cele mai mari bresle din Oradea unificată recent.

În 1750, meșterii cizmari din Oradea și Velența au elaborat un statut al Asociației calfelor de cizmari, pe baza unor instrucțiuni și dispoziții generale ale Consiliului Locumtenențial. În afara reglementărilor ce priveau viața cotidiană a calfelor, textul acestui statut relevă faptul că aceasta a fost destinată să fie un organism de întrajutorare în caz de boală și de deces.[2]

Breasla croitorilor din Oradea a primit privilegii tot în 3 ianuarie 1722, rămânând în uz până în 1759, când acestea au fost retrase de Consiliul Locumtenențial pentru a primi altele. Ele au și fost eliberate în 1761. Agresivi și exclusiviști, croitorii s-au hărțuit mai tot timpul cu toate forurile locale și cu unele din breslele locale, mai ales cu aceea a negustorilor. Croitorii din Olosig, dorind să beneficieze și ei de privilegiile de breaslă a colegilor lor din Oradea, au cerut extinderea acestor privilegii asupra meșterilor din celălalt târg. În ciuda opoziției croitorilor orădeni, în anul 1769 au primit statute și croitorii din Olosig. Noua breaslă i-a cuprins atât pe croitorii unguri, cât și pe cei germani (termenii etnici folosiți în documente nu acoperă neapărat apartenența meșteșugarilor la un anumit grup etnic, ci mai degrabă moda vestimentației produse de aceștia: „ungurească” sau „nemțească”). Dar conviețuirea nu a durat prea mult, ele sfârșind prin a se separa. Breslele formate pe baza celor două mode vestimentare s-au regrupat însă în scurtă vreme, constituindu-se două bresle separate, dar cuprinzând meșteșugarii din Olosig și Oradea, deopotrivă.[3] În 1798, asociația din Oradea avea 24 de meșteri și 10 ucenici.[4] În 1835, breasla croitorilor germani din Olosig a primit un nou privilegiu.[5] În 1851, în orașul proaspăt unit au fost recenzați 31 de croitori „unguri” și 38 de croitori „germani”, nici unul neavând calfe sau ucenici.[6]

Sigiliul breslei croitorilor din 1722

În 1742, breasla croitorilor orădeni, având atunci 20 de meșteri, a aprobat în adunarea sa generală din 3 iunie, statutul unei Asociații a calfelor de croitori, cronologic prima de acest fel din Oradea.[7] Având 30 de articole, statutul reglementează cele mai semnificative detalii ale vieții calfelor, de la intrarea în breaslă, salarizare, obligații profesionale și civice, unele - foarte puține - drepturi, până la cotizații și amenzi. Importanța acestui statut constă însă în prevederile sale care vizează întrajutorarea în caz de boală sau de deces a membrilor săi, cu opt ani înaintea celui al Asociației calfelor de cizmari. Această asociație nu a fost constituită în urma instrucțiunilor sau a sugestiilor Consiliului

[1] *Ibidem*, p. 759. În 1796 breasla din Oradea avea 86 de meșteri și 47 de calfe. A.N.B., *fond. cit.*, dos. 97, f. 21-23.
[2] Gorun 1983, p. 506-508.
[3] Covaci 1979, p. 755; Gorun 1981, p. 85-104.
[4] A.N.B., *fond. cit.*, dos. 97, f. 29.
[5] *Ibidem*, fond *Colecția de acte ale breslelor*, dos. 198, f. 87.
[6] *Ibidem*, f. 111.
[7] Gorun 1983, p. 501-504.

Locumtenențial, ci a fost o inițiativă proprie, a breslei croitorilor, izvorâtă din necesitatea vieții zilnice. Spre deosebire de Asociația calfelor de cizmari care n-a prea lăsat urme prin activitatea ei, cea a calfelor de croitori a funcționat, nu de puține ori chiar împotriva breslei-mamă.[1]

La 22 iulie 1722 au fost aprobate statutele breslei tăbăcarilor din Oradea, a doua ca mărime în orașul nostru. Din nefericire, avem prea puține informații despre această asociație profesională, cu excepția unor date statistice intermediare: în anul 1767, în târgul Oradea existau 16 tăbăcari,[2] în 1798 funcționau tot 16 meșteri, dar care aveau 4 ucenici,[3] ca în 1851 să fie recenzați 85 de tăbăcari și 10 văduve de tăbăcari. Deci, în cele patru foste târguri orădene, reunite în 1849 într-o singură unitate administrativă, existau nu mai puțin de 95 de ateliere de tăbăcărie.[4] La acestea se cuvin adăugați încă 6 tăbăcari germani și o văduvă de tăbăcar - deci alte șapte ateliere, ceea ce face ca numărul total al atelierelor de acest profil să se ridice la 102,[5] număr foarte mare chiar și pentru mijlocul secolului al XIX-lea, dar perfect explicabil dacă avem în vedere hinterlandul agricol al orașului, în care creșterea animalelor mari era extrem de dezvoltat.

O altă breaslă mare ca număr al membrilor săi și importantă în peisajul economiei locale a fost aceea a sumănarilor. Privilegiul lor a fost semnat la 27 iulie 1722, de împăratul Carol al VI-lea[6], iar actul a consfințit asocierea meșterilor sumănari din târgul Oradea. În Olosig a mai existat o breaslă a sumănarilor, dar fără să știm când le-au fost aprobate statutele.[7] Cândva, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, cele două bresle s-au asociat, elaborând în cursul anului 1793 articolele Asociației calfelor de sumănari, amplu revizuite mai târziu, la 30 noiembrie 1828.[8] Această Asociație a calfelor de sumănari a existat până în 1870, având pe lista membrilor săi numele a peste o mie de calfe. Cifra este imensă, aproape inexplicabilă, dacă avem în vedere că, în anul 1851, breasla avea doar 88 de meșteri.[9] Singura explicație logică a acestui număr imens de calfe care s-a rulat prin breasla sumănarilor orădeni este aceea că după încheierea stagiului în ateliere, calfele s-au întors în localitățile lor de baștină, de regulă din mediul rural, unde și-au continuat activitatea profesională, ca sumănari rurali. În această direcție par să ne îndrume și rezultatele cercetărilor etnografului A. Chiriac, care a relevat specializarea unor sate întregi din Bihor în anumite meșteșuguri, printre care sumănăritul ocupa unul din primele locuri.[10] Cel mai sugestiv exemplu îl constituie satul Sârbești, care avea nu mai puțin de 75 de familii ocupate în sumănărit, foarte probabil nu puțini dintre ei specializați la Oradea. Și, asemenea satului Sârbești, probabil că au mai fost și altele, nu numai în comitatul Bihor, ci și în comitatele învecinate.

Despre breasla propriu-zisă mai știm că în 1806 a elaborat un nou statut, în numele celor 33 de meșteri sumănari - 25 din Oradea, 3 din Olosig și 5 din Episcopia Bihor -, aprobat de împăratul Francisc la 31 martie 1820,[11] cuprinzându-i însă pe toți sumănarii din cele patru târguri orădene.[12] În piața din Oradea, în jurul anului 1852, sumănarii aveau 30 de gherete permanente, dar cei mai mulți își vindeau produsele direct din căruțe sau de pe jos, la târgurile „de țară" fiind admiși și sumănarii din întregul comitat.[13]

O importanță specială în peisajul economic local au avut-o măcelarii. Poziția lor este ilustrată și de faptul, nu lipsit de semnificații, că în mercurialul din anul 1722, elaborat de Consiliul Local, locul întâi este ocupat de reglementarea prețului cărnii din măcelăriile orașului. Cu toată tradiția sa - breasla măcelarilor mai primise statute în 1566, 1576 și 1644 -, până

[1] *Ibidem.*
[2] A.N.B., *fond Primăria orașului Oradea*, dos. 7, f. 358.
[3] *Ibidem*, dos. 97, f. 26.
[4] *Ibidem, fond Colecția de acte ale breslelor*, dos. 198, f. 111.
[5] *Ibidem.*
[6] *Ibidem, fond Primăria orașului Oradea*, dos. 610, f. 37-41.
[7] Covaci 1979, f. 763.
[8] Muzeul Țării Crișurilor Oradea, *fond Colecția de documente a Secției de istorie*, inv. nr. 1985.
[9] A.N.B., *fond Colecția de acte ale breslelor*, dos. 198, f. 111.
[10] Chiriac 1982, p. 122-123.
[11] A.N.B., *fond. cit.*, dos. 19, f. 16.
[12] *Ibidem*, dos. 198, f. 114.
[13] Tóth 1978, p. 136. Autoarea afirmă că printre obișnuiții pieței orădene, mai ales cu ocazia târgurilor anuale, precum și a celor „de țară", s-au găsit sumănarii din Salonta, Căbești, Sârbești și Beiuș.

în prezent nu au fost găsite privilegii datate în secolul al XVIII-lea, deşi multe documente o amintesc, în repetate rânduri. Ni s-a păstrat doar statutul din 31 martie 1820, aprobat de împăratul Francisc I pentru toţi meşterii din Oradea, Velenţa, Olosig şi Subcetate.[1] S-au păstrat, în schimb, date statistice relevante din anul 1798, când breasla din Oradea număra 42 meşteri şi 6 ucenici,[2] şi din anul 1851, când în cele patru târguri au existat 44 meşteri.[3] De remarcat faptul că, în anul 1767, într-un document al judelui-primar orădean care descrie condiţiile economice ale târgului, acesta a indicat foarte exact numărul meşterilor breslaşi localnici, cu excepţia măcelarilor, pe care i-a apreciat doar ca fiind „mulţi".[4]

Dar importanţa economică specială a breslei măcelarilor orădeni a depăşit simplul rol jucat în aprovizionarea localnicilor. La urma urmei, această funcţie ar fi putut fi îndeplinită foarte bine şi de cele câteva – trei doar - măcelării domeniale, măcelăritul fiind printre altele, unul din monopolurile senioriale cele mai sever conservate. În cazul Oradiei, măcelarii au constituit punctul de pornire al unui întreg şi destul de contorsionat ciclu economic local. În prima fază a ciclului, animalele - achiziţionate în satele din hinterlandul agrar al oraşului - erau sacrificate de meşterii măcelari, iar carnea valorificată pe piaţa locală, în cele patru gherete pentru carne de vită şi alte două pentru carne de porc, aflate în piaţa mare a târgului.[5] În faza a doua a ciclului, produsele secundare rezultate din sacrificare au fost prelucrate de tăbăcari şi pielari, constituiţi de altfel într-o singură breaslă. În faza a treia interveneau curelarii şi şelarii, cizmarii şi pantofarii, cojocarii, năsturarii, săpunarii, sitarii şi funarii, grupaţi şi aceştia în bresle complementare şi care foloseau ca materie primă pieile, oasele, coarnele, părul şi grăsimile animalelor sacrificate. În fine, în faza a patra, interveneau negustorii care valorificau produsele acestora pe pieţe străine - dreptul de vânzare pe piaţa locală avându-l meşterii înşişi - graţie reţelelor proprii de comerţ şi care cuprindeau practic întreaga Europă Centrală. Acesta a fost cel mai important dintre ciclurile economice locale, devenit cu timpul tradiţional, industria uşoară orădeană a secolului al XX-lea avându-şi aici originile. Să mai remarcăm faptul că aceste ocupaţii meşteşugăreşti au apărut în epoca preindustrială în mod natural, din evoluţia firească a raporturilor economice locale, iar nu în urma unei politici - domeniale sau de stat - care să fi direcţionat economia locală în acest sens.

Afirmam mai înainte că cei mai mulţi meşteşugari orădeni care au fost implicaţi în fazele a doua şi a treia a ciclului economic menţionat s-au asociat complementar, din nevoia curentă, impusă de fluxul economic şi tehnologic. Un bun exemplu îl constituie breasla curelarilor şi a şelarilor, asociaţi într-o singură breaslă încă în secolul al XVI-lea, care au avut statute şi anterior, încă din 1598, 1610 şi 1620.[6] Din păcate, cercetările întreprinse până în prezent, ocazionale şi nu foarte sistematice, nu au putut găsi statutele din secolul al XVIII-lea ale acestei bresle, deşi se ştie că acestea au existat, cu siguranţă, cel puţin în anul 1767.[7] În 1769, curelarii din Olosig au fost somaţi să decidă dacă doresc să facă parte din breasla cu acelaşi profil din Oradea sau vor să înfiinţeze o breaslă proprie.[8] Abia din secolul următor ni s-a păstrat privilegiul meşterilor curelari din Olosig, aprobat de împăratul Ferdinand I în 1839.[9] Distinsa cercetătoare Veronica Covaci afirmă că a depistat printre actele arhivei orădene şi o breaslă separată a şelarilor, dar care a fost înfiinţată după 1851 şi

[1] A.N.B., *fond. cit.*, dos. 16, f. 1.
[2] *Ibidem, fond Primăria oraşului Oradea*, dos. 97, f. 27. Judecând după numele de familie al acestora, cea mai mare parte a meşterilor au fost români şi aromâni: Gavra, Pintea, Onaca, Pop, Costa, Pascu, Jurcă, Flutur, Bodea, Oltean, Hanga, Cristea, Câmpan etc.
[3] *Ibidem, fond Colecţia de acte ale breslelor*, dos. 198, f. 111.
[4] *Ibidem, fond Primăria oraşului Oradea*, dos. 7, f. 358. Judele – primar menţionează doar trei măcelării, probabil ale domeniului, dar acest monopol seniorial fusese răscumpărat de Consiliul Local, deci ar fi putut fi cu mult mai multe.
[5] Tóth 1978, p. 132. Însă datele sunt pentru prima jumătate a secolului al XIX-lea.
[6] Covaci 1979, p. 754.
[7] A.N.B., *fond. cit.*, dos. 7, f. 358.
[8] *Ibidem*, dos. 64, f. 21.
[9] Covaci 1979, p. 754. Breasla figurează şi în lista din 9 septembrie 1851, întocmită de şeful poliţiei locale, cu 14 ateliere (A. N. B., *fond Colecţia de acte ale breslelor*, dos. 198, f. 111), iar în anexa acesteia se specifică faptul că breasla cuprindea meşteşugarii din cele patru târguri, sub scutul privilegiului emis de Ferdinand I în 1839 (*Ibidem*, f. 114). Se pare însă că sub termenul de curelar erau cuprinşi şi şelarii, pentru că în mercurialul din 1722 fixarea preţului unei (de 50 de crăiţari) era trecută în contul curelarilor. Vezi Lakos 1904, p. 326.

care şi-a continuat activitatea până în 1872, când toate breslele au fost desfiinţate.[1] Convingerea noastră este că nici autorităţile locale şi nici cele ale comitatului nu s-au deranjat să facă deosebirea între curelari şi şelari, desemnând cu primul termen ambele ramuri, deşi acestea erau deosebite, cel puţin din punctul de vedere al tehnologiei de producţie. Cert este că, în mercurialul din anul 1722, între produsele specifice curelarilor erau incluse şi şeile care erau, la urma urmei, confecţionate de şelari.

Breasla pantofarilor a beneficiat de primul său privilegiu din secolul al XVIII-lea la 27 iulie 1722, din breaslă făcând însă parte şi tăbăcarii.[2] În 1747, cele două ramuri meşteşugăreşti au fost separate oficial.[3] În anul 1767, au fost recenzaţi la Oradea doar 5 pantofari breslaşi, precum şi un număr neprecizat în Olosig, care alcătuiau totuşi o breaslă aparte, despre care - sub aspect documentar - nu ştim nimic.[4] La 10 mai 1832, împăratul Francisc le-a aprobat un nou statut a cărui valabilitate s-a extins asupra celor patru târguri orădene.[5] În anul 1851 au fost recenzaţi, în întregul oraş unificat, 32 pantofari.[6] În aparenţă acest număr este mult prea mic, cel puţin în comparaţie cu cei 304 cizmari. Însă, trebuie să avem în vedere că în epocă bărbaţii purtau aproape exclusiv cizme, pantofarii lucrând doar pentru categoriile ce făceau parte din elita societăţii locale şi o anumită parte a populaţiei feminine.

Deşi în mercurialul din 1722 au fost amintiţi şi năsturarii, aceştia nu au lăsat prea multe urme în actele arhivelor orădene. La 5 noiembrie 1810 ei au solicitat Consiliului Locumtenenţial un privilegiu de breaslă, pe care l-au şi primit în 1812.[7] La 25 noiembrie 1826, Consiliul Local orădean l-a delegat pe Iosif Pivari în funcţia de comisar al breslelor de năsturari,[8] semn că în acel an existau chiar două bresle de acest fel. În 1851 au fost recenzate 10 ateliere de năsturari.[9] La 19 august 1853, asociaţia profesională a năsturarilor orădeni a fost avertizată să nu mai folosească numele de breaslă, întrucât numărul membrilor săi era prea mic.[10] În 1857 mai lucrau doar 4 ateliere, cerând unificarea lor cu o altă breaslă. În 1867, breasla năsturarilor mai figura în evidenţele statistice ale primăriei orădene.[11] Reducerea numărului lor a fost determinată, pe de o parte, de schimbările de modă a vestimentaţiei, care nu a mai pretins nasturii sofisticaţi din secolul al XVIII-lea, pe de altă parte de progresul tehnologic de fabricaţie a nasturilor, în serie mare, prin simpla lor ştanţare şi renunţarea la îmbrăcarea lor în mătase sau în foiţe de metal preţios.

Breasla funarilor şi sitarilor - care foloseau ca materie primă şi părul animalelor sacrificate de măcelari - a primit întâiul său privilegiu cunoscut de noi la 31 martie 1820,[12] în anul 1851 fiind recenzate 15 ateliere - 9 de funari şi 6 de sitari.[139] Tot la 31 martie 1820, au fost eliberate şi privilegiile breslei săpunarilor şi lumânărarilor.[14] Şi aceste bresle au existat în timpul secolului al XVIII-lea, numai că actele lor s-au rătăcit în cursul repetatelor fragmentări, mutări şi reorganizări ale arhivelor locale. Un argument în acest sens îl constituie săpunarul Dimitrie Alb, care cerea Consiliului Local în anul 1701 un loc liber pe malul Peţei pentru cazanele sale de topit seu şi de fiert potasă.[15] La fel, mercurialul din anul 1722 a conţinut reglementarea preţurilor produselor săpunarilor - două table de săpun costau 90 crăiţari - lumânărarilor - un funt de lumânări costa 15 crăiţari - şi năsturarilor - 15 nasturi mari de mătase costau 1 florin şi 50 crăiţari, găitane din şnur plin - 8 crăiţari un cot, o legătoare de manta, din mătase, costa 34 crăiţari[16] - acesta fiind indiciul cel mai

[1] Covaci 1979, p. 754.
[2] *Ibidem*, p. 752.
[3] *Ibidem*.
[4] *Ibidem, fond Primăria oraşului Oradea*, dos. 7, f. 358.
[5] *Ibidem, fond Colecţia de acte ale breslelor*, dos. 198, f. 114.
[6] *Ibidem*, f. 111.
[7] Covaci 1979, p. 762.
[8] A.N.B., *fond Primăria oraşului Oradea*, dos. 126, f. 1.
[9] *Ibidem, fond Colecţia de acte ale breslelor*, dos. 198, f. 111.
[10] Covaci 1979, p. 763.
[11] A.N.B., *fond Primăria oraşului Oradea*, dos. 38, f. 29.
[12] *Ibidem, fond Colecţia de acte ale breslelor*, dos. 17, f. 1.
[13] *Ibidem*, dos. 198, f. 111.
[14] *Ibidem*, dos. 18, f. 1. În 1851 au fost recenzaţi numai lumânărarii care foloseau ca materie primă seul de vacă. Atunci au fost conscrise doar 6 ateliere.
[15] Covaci 1979, p. 763.
[16] Lakos 1904, p. 326.

sigur al prezenţei lor în peisajul meşteşugăresc din Oradea.

În afara meşteşugarilor implicaţi în ciclul economic menţionat mai înainte, în cursul secolului al XVIII-lea şi prima jumătate a secolului al XIX-lea au mai existat în Oradea o mulţime de meşteri al căror specific de activitate poate fi înglobată în categoria serviciilor, satisfăcând necesităţile ivite în viaţa cotidiană a aşezărilor: zidari, pietrari, dulgheri, tâmplari, sticlari, fierari, rotari, strungari, lăcătuşi, armurieri, ceasornicari, dogari, olari, brutari, morari etc. Faptul că aceştia au prestat doar servicii este confirmat de mercurialele care ni s-au păstrat, de numărul relativ mic al meşteşugarilor, dimensionaţi de necesităţile pieţei şi la organizarea asociaţiilor profesionale pe baza complementarităţii ramurilor acestora.

Cea mai interesantă şi, în acelaşi timp, mai caracteristică evoluţie au avut-o ramurile meşteşugurilor tehnice şi ale celor legate de construcţii: zidari, pietrari, dulgheri, sticlari, strungari, armurieri, fierari şi rotari. Având deja o tradiţie impresionantă datorită privilegiilor din secolele XVI-XVII, în primele decenii ale epocii preindustriale nu s-a pus problema reconstituirii acestor asociaţii profesionale. Abia când regimul terezian a încercat să facă ordine în rândul breslelor, unificându-le statutele şi curăţindu-le de articolele care ar fi putut împiedica dezvoltarea economică, s-a pus problema reconstituirii breslelor şi din aceste domenii.

La 4 noiembrie 1769, au fost aprobate statutele breslei tâmplarilor, fierarilor, sticlarilor, strungarilor şi armurierilor din Olosig,[1] din care s-au desprins, în scurtă vreme, fierarii, locul lor fiind ocupat de ceasornicari. Fierarii au obţinut privilegiile necesare unei bresle separate, în care au mai intrat rotarii, ambele profesiuni fiind foarte strâns legate între ele.[2] La 9 noiembrie 1772, au fost eliberate statutele breslei tâmplarilor, sticlarilor, lăcătuşilor, ceasornicarilor, strungarilor şi armurierilor din târgul Oradea,[3] deci una paralelă cu cea din Olosig. În acelaşi an s-a constituit şi breasla fierarilor şi rotarilor din Oradea.[4] Cândva, spre sfârşitul secolului al XVIII-lea, cele două bresle ale fierarilor şi rotarilor, din Oradea şi din Olosig s-au unit. Ele au înaintat spre aprobare statutele lor comune în 1806, iar în 1815 cele două bresle au fost nevoite să redacteze un altul, înaintat forurilor superioare abia în 1822.[5] Aprobat doar în 1827, el a stat la baza funcţionării acestei bresle până la desfiinţarea sa în 1872.[6] În anul 1806, tâmplarii din Olosig au voit să iasă din breasla în care au fost incluşi. Crezându-se destul de numeroşi,[7] ei au cerut înfiinţarea unei asociaţii proprii, rămânând indiferenţi la faptul că în fosta lor breaslă mai rămâneau doar 8 meşteri.[8] La 21 mai 1840 a fost emis un nou privilegiu pentru breslele lăcătuşilor, sticlarilor şi armurierilor, în care au fost însă cuprinşi din nou tâmplarii, dar au fost abandonaţi ceasornicarii şi strungarii.[9] Această breaslă cuprindea, de data aceasta, pe toţi meşterii din ramurile menţionate din cele patru târguri orădene. Toate aceste mutaţii juridice nu au avut alt rol decât de a acoperi numărul mic al meşteşugarilor: în 1798 existau în Oradea 6 tâmplari cu 9 calfe şi 7 ucenici, 7 lăcătuşi cu 11 calfe şi 9 ucenici şi 5 sticlari cu o singură calfă.[10] În 1851 au fost recenzaţi 31 tâmplari, 5 sticlari şi 2 strungari; cei 14 lăcătuşi şi 3 armurieri au făcut parte dintr-o altă breaslă.[11]

Cam aceeaşi traiectorie a urmat-o şi grupul meşteşugarilor legaţi de construcţii: zidarii, pietrarii şi dulgherii. În 1770 au primit şi ei un privilegiu de breaslă, din care au făcut parte zidarii, pietrarii, cărămidarii şi dulgherii din Oradea şi Olosig.[12] În 1798 mai existau în această breaslă 2 zidari cu 5 calfe, 2 pietrari cu 2 calfe şi 2 dulgheri cu 8 calfe.[13] La 5 septembrie 1839, această breaslă din care mai făceau parte doar 9

[1] A.N.B., *fond Colecţia de acte ale breslelor*, dos. 6, f. 1-6.
[2] Covaci 1979, p. 756.
[3] A.N.B., *fond Prefectura judeţului Bihor*, dos. 612, f. 1-5.
[4] Covaci 1979, p. 756.
[5] *Ibidem*.
[6] *Ibidem*.
[7] Din această breaslă mai făceau parte 8 meşteri tâmplari şi 2 calfe din Oradea, precum şi 17 meşteri tâmplari din Diosig, Săcuieni, Marghita, Tileagd, Aleşd, Beiuş, Szeghalom, Gyula şi Derecske. Covaci 1979, p. 757.
[8] *Ibidem*.
[9] A.N.B., *fond Colecţia de acte ale breslelor*, dos. 30, f. 1-10.
[10] *Ibidem*, *fond Primăria oraşului Oradea*, dos.97, f. 34.
[11] *Ibidem*, *fond Colecţia de acte ale breslelor*, dos. 198, f. 111.
[12] Covaci 1979, p. 758.
[13] A.N.B., *fond Primăria oraşului Oradea*, dos. 97, f. 32. Toţi meşterii erau germani, în timp ce calfele doar în parte.

zidari şi dulgheri din toate cele patru târguri orădene, a primit noi privilegii.[1]

Breasla olarilor orădeni a fost constituită la mijlocul secolului al XVII-lea. În cursul secolului al XVIII-lea se pare că nu a funcţionat, primul statut din epoca preindustrială fiind solicitat de 10 meşteri olari - 2 din Oradea, 4 din Olosig şi 4 din Subcetate - în anul 1805, fiind apoi aprobat de împăratul Francisc abia în anul 1820.[2] În anul 1851, breasla era compusă din 15 meşteri şi o văduvă de meşter, adică în total 16 ateliere.[3] În perioada premergătoare desfiinţării breslelor în evidenţe mai figurau 9 meşteri şi 6 negustori de oale.[4] Dar olăritul a decăzut ca meşteşug datorită pătrunderii în gospodării a vaselor de fabricaţie industrială din fier, tuci, tablă smălţuită, faianţă şi, eventual, de porţelan şi sticlă. În condiţiile de concurenţă acerbă impusă de industria bunurilor de larg consum, o parte din olari s-au reprofilat, devenind sobari. În prima jumătate a secolului al XIX-lea olarii orădeni au produs masiv cahle pentru sobe, mai apoi plăci de teracotă.[5]

O breaslă importantă în Oradea a fost şi aceea a dogarilor. Viticultura a fost foarte răspândită nu numai în târgurile orădene - aşezate la poalele unor dealuri cu orientare sudică, propice viticulturii -, ci şi în cea mai mare parte a comitatului Bihor; în mod firesc, cererea de butoaie a fost suficient de mare pentru a ocupa un număr relativ însemnat de meşteri specializaţi. Cel mai vechi privilegiu al breslei dogarilor orădeni cunoscut la ora aceasta este acela din 11 iunie 1770, moment în care breasla era compusă din 13 meşteri.[6] La 5 septembrie 1839 au fost reconfirmate privilegiile breslei dogarilor din cele patru târguri orădene,[7] care avea în 1851 un număr de 28 titulari.[8]

Merită semnalată existenţa în Oradea a breslei chirurgilor, autorizată să funcţioneze încă în anul 1745, când avea şase membri.[9] În 1767, la Oradea au fost recenzaţi 5 chirurgi, iar la Olosig încă „câţiva".[10] În anul 1800, adunarea generală a comitatului a discutat şi aprobat regulamentul de funcţionare a Asociaţiei calfelor de chirurgi din târgul Oradea[11] şi la 11 februarie 1822 seniorul breslei chirurgilor orădeni, Hugl Francisc, certifica faptul că toţi chirurgii din Oradea, Olosig, Velenţa şi Subcetate au făcut parte, din timpuri imemoriale dintr-o singură breaslă, alegându-şi conducătorii alternativ, din fiecare târg.[12]

În afara meşteşugurilor organizate în asociaţii profesionale, amintite mai înainte, documentele vorbesc - mai mult sau mai puţin sporadic - şi de alte ramuri care au jucat un rol oarecare în viaţa economică a târgurilor orădene, dar care nu au făcut parte dintr-o breaslă. Un document din 11 septembrie 1768, care descrie cele două târguri învecinate, Oradea şi Olosig, aminteşte de existenţa unor meşteri despre a căror prezenţă nu avem cunoştinţă din alte surse documentare: 2 pictori, 1 sculptor, 1 pălărier, 2 orologieri, 1 aurar, 2 bijutieri, 1 argintar, mai mulţi tinichigii, 1 turnător de clopote.[13] În anul 1798, în Oradea mai lucra turnătorul de clopote Iacob Horner.[14] În anul 1769, împletitorii de coşuri din Oradea au fost înştiinţaţi că le-a fost aprobat privilegiul breslei, care putea fi obţinut de la Cancelaria Aulică după ce plăteau taxa de 150 de florini.[15] Cu toate acestea, nu avem nici o altă informaţie că breasla împletitorilor de coşuri ar fi funcţionat şi după acest an. De asemenea, în Oradea, în anul 1798, au fost recenzaţi doi arămari germani.[16]

Dar cea mai importantă breaslă din Oradea nu a fost - din punctul de vedere al economiei

[1] Covaci 1979, p. 58.
[2] Mozes 1982, p. 128.
[3] *Ibidem*, p. 131.
[4] *Ibidem*.
[5] *Ibidem*, p. 132.
[6] Covaci 1979, p. 762.
[7] A.N.B., *fond Colecţia de acte ale breslelor*, dos. 26, f. 1-12.
[8] *Ibidem*, dos. 198, f. 111. În 1767 existau doar 6 dogari. *Ibidem*, *fond Primăria oraşului Oradea*, dos. 7, f. 358.
[9] Lakos 1904, p. 329. Covaci 1979, p. 761.
[10] A.N.B., *fond Primăria oraşului Oradea*, dos. 7, f. 358.
[11] Covaci 1979, p. 761-762.
[12] A.N.B., *fond Primăria oraşului Oradea*, dos.64, f. 46.
[13] *Ibidem*, dos. 7, f. 358. În 1769, aurarii şi bijutierii au încercat să îşi constituie o breaslă, dar nu au reuşit.*Ibidem*, dos. 64, f. 21.
[14] *Ibidem*, dos. 97, f. 30.
[15] *Ibidem*, dos. 64, f. 23.
[16] *Ibidem*, dos. 97, f. 28.

orădene - una meşteşugărească din cele înşirate mai înainte, ci una comercială, care a reunit la un loc pe cei mai mulţi dintre neguţătorii orădeni. Statutele acesteia au fost aprobate la 27 iulie 1722, de împăratul Carol al VI-lea, la cererea a

[unclear]

patru neguţători din Oradea şi Velenţa,[1] ale căror nume le găsim în documente încă înainte de anul 1703. Odată ajunşi în posesia actului care le justifica existenţa legală, neguţătorii s-au grăbit să încheie cu Consiliul Local un „contract" - semnat la 7 noiembrie 1722 - prin care şi-au asigurat exclusivitatea pe piaţa locală, fiind singurii neguţători care puteau să aibă prăvălii din zid de cărămidă.[2] Imediat după legalizare, breasla neguţătorilor orădeni s-a confruntat cu breasla croitorilor pe motivul comercializării unor mărfuri asemenea, concurându-i pe aceştia din urmă.[3] Conflictul dintre cele două bresle a durat mai bine de un deceniu, dar nu a luat calea justiţiei. La 4 septembrie 1759, statutele breslei neguţătorilor orădeni au fost modificate,[4] noile privilegii reorientând activitatea comercială orădeană exclusiv în direcţia vest, spre provinciile ereditare ale imperiului: Austria, Cehia, Slovacia, Silezia, Italia de Nord şi interzicând comerţul cu produse ce proveneau din teritoriile aflate sub suzeranitate turcească. Interdicţia a fost sever controlată de autorităţile locale şi centrale. În 11 septembrie 1767, judele-primar al târgului Oradea garanta în faţa Curţii imperiale că nici unul din cei 34 de neguţători din Oradea nu făcea afaceri cu „mărfuri turceşti", provenite într-o formă sau alta de pe teritoriile aflate sub controlul Porţii.[5]

În ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea breasla neguţătorilor orădeni s-a transformat - în împrejurări, din nefericire, necunoscute - în companie comercială, în care s-a înscris în perioada anilor 1800-1844 un număr de 40 de neguţători, bună parte din ei devenind personalităţi de seamă, care au asigurat suportul material necesar unor iniţiative şcolare, culturale şi bisericeşti orădene din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi prima jumătate a secolului al XIX-lea.[6]

Este evident că în acest secol şi jumătate al istoriei oraşului, Oradea a ajuns un centru economic - meşteşugăresc şi comercial - dacă nu de primă mărime, asemenea Clujului sau Braşovului, cel puţin unul cu o greutate însemnată. Datele statistice, atâtea câte ne stau la dispoziţie, amintesc de existenţa a 160-200 de meşteşugari în jurul anilor 1722[7] şi circa 900 imediat după revoluţia din 1848, în anul 1851.[8] Abia epoca industrială, de după mijlocul secolului al XIX-lea, a mărit numărul persoanelor ocupate în ramuri economice neagricole din Oradea la peste 4.000.[9] Dar trecerea de la faza preindustrială la cea industrială s-a făcut - şi nu numai în cazul oraşului Oradea - foarte greu. Dificultăţile acumulării capitalului în secolul al XVIII-lea s-au reflectat, în primul rând, în greutatea manufacturizării atelierelor meşteşugăreşti locale. În Oradea abia la sfârşitul secolului al XVIII-lea, în 1793, a fost organizată doar o singură manufactură - de mătase -, dar şi aceasta din iniţiativă şi cu capital de stat, la care a participat şi capital particular ce provenea din agricultură, dar de mici dimensiuni.[10] Administraţia manufacturii a fost compusă din reprezentanţi ai comitatului Bihor şi ai societăţii conduse de Rhédey Lajos, fiind emise 60 de acţiuni a 50 de florini fiecare. Dar, în ciuda creşterii producţiei de mătase de la 3.000 la 10.000 livre pe an, după nu mai mult de un deceniu de existenţă, manufactura a ajuns în dificultate, din cauza productivităţii extrem de scăzute, a înzestrării tehnice rudimentare şi a incapacităţii unuia dintre parteneri - comitatul - de a face investiţii serioase. Din cei 10.632 florini investiţi de societatea particulară în anii 1794-1801 au fost returnaţi abia 3573 florini. Astfel că, între decembrie 1803 şi iulie 1805, nici nu s-au mai putut plăti salariile curente ale muncitorilor.[11] Foarte probabil că falimentul a urmat imediat, punând capăt existenţei primei manufacturi din

[1] Gorun 1979, p. 767-768.
[2] Lakos 1904, p. 322-323 publică pentru prima dată traducerea integrală a textului contractului. Noi nu l-am mai regăsit, fiind probabil pierdut ([illegible]).
[3] Gorun 1979, p. 768, 769; Gorun 1981, p. 352-353. Din punct de vedere juridic croitorii au avut totuşi dreptate, ei fiind infestaţi în vânzarea propriilor produse pe piaţa locală.
[4] Gorun 1979, p. 770.
[5] Ibidem.
[6] Ibidem, p. 772.
[7] Lakos 1904, p. 328.
[8] A.N.B., fond Colecţia de acte ale breslelor, dos. 198, f. 111.
[9] Lakos 1904, p. 328.
[10] Sofia, Ilea 1971, p. 76; Covaci 1982, p. 92.
[11] Sofia, Ilea 1971, p. 78.

Oradea. Lichidarea ei s-a făcut abia în 1850,[1] când primăria din Subcetate a scos la licitație clădirea și terenul pe care a funcționat cândva manufactura.

Lipsa acută de capital, care a împiedicat într-o măsură foarte serioasă dezvoltarea economică locală în sensul industrializării capitaliste, a fost oarecum suplinită de Casa de economii din Oradea, întemeiată în anul 1847, cu un capital subscris de 30.000 florini - 300 acțiuni a 100 florini fiecare -, dar al cărui statut a fost aprobat abia în 1864.[2] Această primă instituție de credit a pus la îndemâna întreprinzătorilor locali creditele necesare afacerilor curente. Însă prima bancă în adevăratul sens al cuvântului a fost întemeiată cu mult după revoluția din 1848, într-o epocă de relansare economică generală, în anul 1868: Banca de credit comercial, industrial și agricol,[3] fiind urmată apoi de altele.

Parcurgând o traiectorie relativ ascendentă, în general cu puține limite și piedici, economia orădeană din perioada anilor 1692-1848 s-a dezvoltat prin valorificarea resurselor locale și prin punerea în valoare a creativității umane din zonă, înscriindu-se într-o perfectă continuitate a evoluției istorice dinspre Evul Mediu spre epoca industrială, care după revoluția din 1848 a luat un avânt furtunos. Cei 150 de ani ai epocii preindustriale au contribuit decisiv la conturarea unei specificități economice locale, trasând cadrele între care s-a manifestat ulterior economia orădeană, atât în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cât și în aproape întregul secol al XX-lea.

III. SPIRITUALITATEA ORĂDEANĂ ÎN SECOLUL „LUMINILOR”: CONFESIUNE, ÎNVĂȚĂMÂNT, CULTURĂ

Repunerea, prin voința suveranului, a Bisericii Romano-Catolice în vechile sale drepturi avute până la mijlocul secolului al XVI-lea nu a însemnat numai reînființarea Episcopiei orădene[4] cu instituțiile sale specifice și restituirea vechilor lor domenii ci, în cel mai strict sens al Contrareformei, restaurare integrală a rolului și poziției sale amintite în societatea secolului al XVIII-lea. Episcopul a redevenit conducătorul politic și administrativ al comitatului Bihor, iar Biserica Romano-Catolică instituția care a controlat și direcționat toate compartimentele vieții publice. Practic în conștiința publică locală din epoca preindustrială Biserica Romano-Catolică a personificat statul până la începutul regimului iosefin (1780). Prin urmare, nu trebuie să surprindă faptul că pentru această perioadă de aproape un secol - 1692-1780 - istoria orașului Oradea s-a întrepătruns frecvent cu istoria Bisericii Romano-Catolice, în primul rând cu cea a Episcopiei.

Cazul tipic a fost Benkovics Ágoston. Acesta a fost numit episcop în 1681, dar a putut să revină la reședința tradițională episcopală abia după vara anului 1695, când alungarea trupelor turcești din cetate a devenit o realitate concretă. În afara comandantului garnizoanei imperiale din cetate, ale cărui atribuții au fost totuși limitate la sfera militară, singura autoritate care a putut coagula energiile în vederea reconstruirii orașului a fost episcopul. Iar această reconstrucție a trebuit începută cu propria instituție, inexistentă în fapt pe plan local, în ultimul deceniu al secolului al XVII-lea. Episcopul Benkovics Ágoston a reînființat Capitlul Episcopiei care, în 1698, avea deja patru membri.[5] A adus în oraș călugări iezuiți și franciscani, primii fiind însărcinați cu organizarea școlilor orădene,[6] și a construit Biserica *Sfânta Brigitta*, primul - și singurul - lăcaș de cult creștin din Oradea ridicat imediat după alungarea turcilor din cetate și care a servit drept catedrală episcopală. Dar credincioși prea mulți nu a avut, nici în comitat, nici în Oradea, locuitorii fiind în covârșitoare proporție de confesiune ortodoxă sau protestantă. Însă performanțele pe care le-a atins episcopul în primii cinci ani ai păstoririi sale au fost apreciate pozitiv de Curtea imperială care, la 2 septembrie 1697, i-a redat - lui și urmașilor săi - rangul de

[1] *Ibidem*, p. 79.
[2] Borovszky 1901, p. 313.
[3] *Ibidem*.
[4] De fapt, juridic vorbind, Episcopia nu a fost desființată niciodată, ea continuând să existe și între anii 1556-1692, dar în exil, episcopii ei fiind numiți și consacrați în continuare. Bunyitai, Málnási 1935, p. 28-167.
[5] *Ibidem*, p. 181.
[6] *Ibidem*, p. 184-186.

comite suprem perpetuu al comitatului Bihor, deținut anterior, prin tradiție, încă de la mijlocul secolului al XV-lea.[1] Aceasta a fost, fără îndoială, și o recunoaștere a poziției deosebite pe care episcopul romano-catolic orădean a ocupat-o în structurile politice imperiale din jumătatea estică a Imperiului Austriac, ce încă trebuia integrată în monarhia dunăreană. Spre această concluzie ne conduce și mandatarea episcopului Benkovics, în vederea constituirii structurilor instituționale ale comitatului învecinat Békés în momentul reînființării acestuia, după 130 de ani de stăpânire turcească.[2]

În afara reorganizării propriei sale biserici și a administrației comitatului Bihor, tot episcopul Benkovics a fost acela care a trasat și perspectivele de dezvoltare urbanistică a orașului său de reședință. După ce a cerut Consiliului de război permisiunea refacerii centrului episcopal pe locul său tradițional, adică în mijlocul cetății, unde a fost construită prima catedrală episcopală de către Sfântul Ladislau, în ultimele decenii ale secolului al XII-lea, în anul 1699, din cauza respingerii proiectului de către autoritățile militare, a revenit asupra deciziei inițiale, hotărând stabilirea acestuia în Olosig. Această hotărâre a fost, mai apoi, respectată de toți urmașii săi în scaunul episcopal. În apropierea Bisericii *Sfânta Brigitta* episcopul Benkovics a ridicat o construcție care a servit ca reședință episcopală, a cărei construcție a fost terminată, în linii mari, în anul 1700.[3] Dar continuarea programului său edilitar a fost oprită de moartea episcopului, intervenită în 26 octombrie 1702 și, mai apoi, de evenimentele militare din anii 1703-1710, când târgurile orădene au înregistrat, din nou, distrugeri importante. Așa că urmașul său, episcopul conte Csáky Imre (1702-1732), a trebuit să reia planurile de construcții de la început.

La sosirea sa în Oradea, după încetarea răscoalei antihabsburgice conduse de Francisc Rákóczi al II-lea, episcopul Csáky a găsit în oraș un singur preot catolic. Episcopul a trebuit să reia de la început reconstrucția propriei biserici, readucându-i pe iezuiți și pe franciscani și inaugurând prozelitismul catolic al cărui obiectiv principal au fost românii, ceilalți locuitori formând comunități religioase - protestante - foarte puternice. Ca atare, l-a numit în 1713 pe preotul László Pál în funcția de canonic și protopop al greco-catolicilor din Bihor. În general, activitatea acestuia a fost apreciată pozitiv,[4] semn că succesele în propagarea unirii religioase nu l-au ocolit.

Episcopul CsákyImre – devenit arhiepiscop de Kalocsa și apoi cardinal în 1717 - a fost însă, în primul rând, un om de cultură. La curtea sa muzicienii și-au găsit un adăpost sigur. În 1720 acesta a cumpărat o colecție de 62 de tablouri, iar biblioteca sa personală a conținut nu numai lucrări de teologie, ci și de istorie, drept, geografie și literatură, el însuși fiind autor al unor lucrări de drept.[5] Cheltuielile sale în această direcție i-au rotunjit datoriile la 50.000 florini în 1722,[6] fapt care i-a fost repede imputat și a constituit unul din principalele motive ale eșecului său în cursa pentru scaunul de primat al Ungariei. În ciuda faptului că și-a mutat reședința la Kalocsa, după anul 1726, episcopul Csáky Imre a pornit propriul său program de construcții, începând cu o nouă catedrală și o reședință episcopală, iar ca șef al administrației comitatului Bihor a construit pentru aceasta un sediu, Casa comitatului, și un lazaret.[7] În 1727 i-a adus în Oradea pe călugării capucini, praemonstratenși și paulini, ajutându-i să-și ridice noile mănăstiri, iar pe iezuiți i-a scos din cetate și i-a determinat să își deschidă școala în centrul târgului Olosig.[8] El a întemeiat o școală și pentru românii greco-catolici din oraș, iar pentru Olosig a obținut de la domnitor titlul de târg și dreptul de a ține târguri săptămânale. De asemenea, a încercat să facă o reglementare urbarială pentru locuitorii din Olosig, eșuată până la urmă din cauza pretențiilor acestora.[9] În locul Bisericii *Sfânta Brigitta*, mult prea mică, a dorit să ridice o altă catedrală monumentală, a cărui piatră

[1] *Ibidem*, p. 188.
[2] *Ibidem*.
[3] *Ibidem*, p. 185. Astăzi acolo se află terenul de sport al Scolii Generale nr. 4 „Oltea Doamna".
[4] *Ibidem*, p. 211. Precizări mai noi despre László Pál, la Gorun 2004/c, p. 222-223.
[5] Bunyitai, Málnási 1935, p. 214.
[6] *Ibidem*, p. 219.
[7] Lazaretul a fost construit pe locul actualului Spital Județean de pe Calea Republicii nr. 35.
[8] Bunyitai, Málnási 1935, p. 221.
[9] *Ibidem*.

fundamentală a depus-o la 5 august 1732.[1] Dar moartea sa, survenită peste câteva săptămâni, la 28 august 1732, l-a împiedicat să ducă realizarea proiectului până la sfârșit.[2]

În anul 1737, în fruntea eparhiei romano-catolice orădene a fost numit fratele cardinalului Csáky Imre, contele Csáky Miklós (-1747, ulterior primat al Ungariei), care s-a dovedit, în ciuda relativ scurtei sale prezențe la Oradea, un bun administrator. Acesta a fost promotorul economiei de tip mercantilist, înființând cele mai multe manufacturi din comitat. A construit pe măsura posibilităților sale materiale, indiscutabil mai mari decât cele ale predecesorilor săi, încheind lucrările la catedrala Sfântul Ladislau din târgul Oradea, începută de fratele său, și ridicând în fața ei - pe locul actualei Primării - un edificiu impozant pentru vremea aceea, ca reședință episcopală proprie.[3] În 1739, el a cumpărat în centrul târgului Oradea două clădiri, din care una a destinat-o să fie lăcaș de cult pentru greco-catolicii din Oradea, iar cealaltă reședință a protopopului greco-catolic.[4] În anul 1740, a întemeiat Seminarul Teologic Romano-Catolic, destinat pregătirii personalului necesar Eparhiei orădene, pe care l-a dotat și cu o tipografie,[5] care a funcționat în tot secolul al XVIII-lea. În 1740 a donat călugărilor paulini terenul necesar construirii unei mănăstiri în care să funcționeze și o școală, sprijinind și școala iezuiților în care au studiat anual între 180 de elevi (în anul 1724) și 200 (în anii de după 1744).[6] În 1746, convins de calitatea școlii pe care au întreținut-o iezuiții și de utilitatea acesteia, le-a donat clădirea hanului „La Coroana de aur" pe care aceștia au transformat-o apoi într-o altă instituție școlară.[7]

Când, în anul 1747, contele Forgács Pál a ajuns în fruntea Episcopiei Romano-Catolice orădene, problemele economice ale acesteia - retrocedarea domeniilor în conformitate cu diploma leopoldină din 1693, formarea aparatului adminstrativ domenial, popularea localităților de pe domeniile Episcopiei - erau, în linii mari, rezolvate. Astfel că, beneficiind și de repetate îndemnuri imperiale, acesta a putut să-și permită un proiect grandios de construcții, pe care le-a dorit - după cum el însuși a scris într-o scrisoare din 2 august 1751 - realizate într-o manieră care să permită „...să putem spera cândva că se va întoarce din nou evlavia și gloria străbunilor, precum și vechea măreție a Bisericii".[8] Prin urmare, episcopul Forgács Pál l-a contactat pe inginerul constructor vienez Franz Anton Hillebrandt, care a proiectat, în prima fază, noua catedrală a cărei piatră fundamentală a fost depusă la 1 mai 1752,[9] pe un teren liber în afara târgului Olosig. Tot aici a decis să fie construite și palatul episcopal și locuințele canonicilor din Capitlu.

Până în anul 1758, când episcopul Forgács a trebuit să părăsească definitiv Oradea, fiind mutat într-o altă eparhie, clădirea catedralei a fost ridicată până la nivelul acoperișului. Încă în prima parte a arhipăstoririi sale, episcopul Forgács a ajuns în conflict cu prea mulți factori, din cauza firii sale excesiv de autoritare și neînduplecate. Primul cu care a ajuns în conflict a fost chiar propriul său Capitlu, pe care l-a nemulțumit fixându-i în mod unilateral locul de reședință și obligându-l să părăsească târgul Oradea, al cărui stăpân domenial era, și să se mute în Olosig. Apoi, în anul 1750, prin autoritatea pe care i-o conferea rangul de comite suprem perpetuu, a obligat congregația nobiliară a comitatului Bihor să voteze prevederea ca toți funcționarii comitatului să fie, în mod absolut, numai de religie catolică, ceea ce elita nobiliară a comitatului, covârșitor protestantă, a fost nevoită să accepte, dar nu să i-o și treacă cu vederea.

Dar, cel mai grav conflict din perioada arhipăstoririi episcopului Forgács Pál l-a constituit disputa religioasă dintre ortodocși și greco-

[1] În zona Cartierului Nufărul, probabil acolo unde se află supermarketul Lotus. Până la urmă, construcția nu a mai fost ridicată.

[2] Bunyitai, Málnási 1935, p. 224.

[3] *Ibidem*, p. 259.

[4] *Ibidem*, p. 263.

[5] Naményi 1902, p. 36-37; Bunyitai, Málnási 1935, p. 264-265.

[6] Bunyitai, Málnási 1935, p. 267. Alături de cele trei săli de clasă ale școlii iezuiților, mai exista și o a patra sală, numită *Theatrum*, în care tinerii au prezentat publicului local spectacole teatrale, începând cu anul 1731.

[7] *Ibidem*.

[8] *Ibidem*, p. 300.

[9] Merită amintit faptul că, la ceremonie, au predicat în limba maghiară Tapocsányi Gergely, în limba germană iezuitul Peter Wütt și în limba română protopopul greco-catolic Moise Dragoș. *Ibidem*, p. 304

catolicii din Bihor. Prozelitismul catolic desfășurat, mai mult sau mai puțin sub egida episcopului Forgács, în rândul locuitorilor ortodocși din comitat a înregistrat la început un succes de netăgăduit: în comitatul Bihor locuitorii români din 147 de așezări trecuseră la ritul greco-catolic.[1] Dar episcopul ortodox din Arad, Sinesie Jivanovici, posesorul unei autorizații imperiale, a vizitat între 1751 și 1753 mai toate satele românești dintre Arad și Oradea și, transferând disputa eminamente confesională în plan național și economic, a convins aproape jumătate din comunități să revină în sânul Bisericii Ortodoxe.[2] La protestele repetate ale Capitlului și, mai apoi, ale episcopului, precum și la numeroasele petiții ale comunităților confesionale locale, o comisie imperială de anchetă, în frunte cu arhiepiscopul din Kalocsa, s-a deplasat la Oradea, în mai multe reprize și, având în vedere experiența răscoalei conduse de Pero din Seghedinaț, au anchetat, pe parcursul mai multor ani, toate împrejurările conflictului confesional local. Anchetele l-au relevat pe episcopul Forgács ca principal vinovat de tensiunile confesionale din comitat și, ca urmare, episcopul a fost mutat disciplinar de la Oradea, în fruntea eparhiei, mai mici, de la Vác.[3]

Abia peste doi ani, în 1759, în fruntea Eparhiei Romano-Catolice orădene a fost numit baronul Patachich Adám, personalitatea cea mai interesantă care a ocupat această funcție importantă în secolul al XVIII-lea. Om de cultură, cu vaste legături în cercurile intelectuale din jurul Curții imperiale, Patachich a fost preocupat, în primul rând, de detaliile spirituale ale misiunii sale. El nu a fost foarte entuziasmat de obligația de a continua construirea catedralei, dar a sprijinit continuarea lucrărilor cu sume, e drept, relativ mici. În schimb, a fost serios preocupat de soarta Seminarului teologic pe care l-a dorit mutat în vecinătatea palatului episcopal, a cărui construire a început-o în anul 1762, după proiectele aceluiași Hillebrandt. A întemeiat o bibliotecă impozantă, care a avut caracter public și care a fost compusă din 15.000 de volume, pentru care a cheltuit - doar în primii ani ai existenței acesteia - în jur de 60.000 florini.[4] În anul 1776, când a părăsit Oradea, baronul Patachich a dus cu el 7.825 de volume selecționate din această bibliotecă, la care a mai adăugat cărțile din locuința sa personală din Buda, numărul total al volumelor bibliotecii sale ridicându-se la 17.000 de volume.[5]

El a concentrat la curtea sa de prinț al Bisericii Universale, un număr de personalități de seamă, oameni de cultură, artiști. Când, în anul 1773, a fost desființat cel mai instruit ordin monahal catolic, iezuiții, episcopul Patachich nu a ezitat să rețină la curtea sa 20 dintre cei mai cultivați călugări, dintre care s-au reliefat istoricii Práy György, întemeietorul și primul director al Bibliotecii Universității din Pesta, autorul unei opere istorice monumentale, Karl Frantz Palma, Katona István, Karl Wagner, filologul Szerdahelyi György etc., cu toții ajunși ulterior profesori la Universitatea din Pesta.[6] Tot el a fost cel care a reușit să atragă în orchestra Catedralei episcopale Sfântului Ladislau, în afara celor 25 de muzicieni care alcătuiau capela propriu-zisă, și unele personalități de marcă de talia lui Michael Haydn, care a dirijat capela între anii 1760-1762, și Ditters von Dittersdorff, între anii 1765 - 1769.[7] Pe compozitorul și dirijorul Dittersdorff episcopul Patachich l-a contactat la Viena în anul 1764, însărcinându-l să organizeze o orchestră, compusă din 12 instrumentiști, 22 de cântăreți și personal auxiliar, dintre care doi cântăreți castrați, necesari pentru registrele muzicale înalte. Concertele erau prezentate în fiecare duminică și marți, în fața spectatorilor compuși din nobilimea și funcționarii locali. În urma unor reclamații adresate Curții imperiale că orchestra nu s-ar fi limitat să cânte doar muzică religioasă, în anul 1769 episcopul Patachich a fost nevoit să dizolve orchestra și să renunțe la serviciile lui Dittersdorff.[8]

---

[1] *Ibidem*, p. 309.
[2] Firu 1913, p. 58-59; Lițiu 1980, p. 168; Lițiu 1984, p. 29.
[3] Bunyitai, Málnási 1935, p. 311. Mai trebuie amintit și conflictul cu iezuiții orădeni pe care i-a îndepărtat din Oradea din cauza unor neînțelegeri, fapt care a contribuit și el, substanțial, la înlăturarea episcopului Forgács.
[4] *Ibidem*, p. 329.
[5] *Ibidem*, p. 348.
[6] *Ibidem*, p. 332, Kosáry 1983, p. 503-505.
[7] Roșca 1988, p. 758-760. Michael Haydn a compus, în perioada rezidenței sale la Oradea și în timpul scurtelor sale vacanțe la Beiuș, două simfonii, două concerte și patru misse. Kosáry susține că cel care l-ar fi adus pe Haydn la Oradea ar fi fost episcopul Forgács, în anul 1757 (Kosáry 1983, p. 211).
[8] *Ibidem*, p. 678 și 687.

În reședința episcopală s-au desfășurat și spectacole teatrale, pe scena improvizată fiind prezentate în limba latină - din cauza spectatorilor care aparțineau unor grupuri etnice foarte diferite - drame, dar și opere muzicale. În anul 1765, însuși episcopul a tradus un oratoriu al lui Metastasio, *Isaac figura Redemptoris*, care a fost mai apoi pus în scenă. În anul 1766, un călugăr iezuit al cărui nume nu ni s-a păstrat, a scris un text latin, *Certamen Deorum*, care a fost apoi folosit ca libret al unei opere compuse de Dittersdorff.[1] Dar și reprezentațiile teatrale au urmat soarta spectacolelor muzicale, fiind interzise de Curte, sub pretextul că nu s-ar fi respectat zilele de post.

Cheltuielile culturale și pentru construcții ale episcopului Patachich au atras atenția Mariei Tereza care, în anul 1770, a stabilit personal ordinea efectuării investițiilor din subvențiile centrale: „În primul rând să se construiască seminarul, apoi catedrala și abia după aceasta rezidența episcopală."[2] În ciuda interdicțiilor privind spectacolele muzicale și teatrale și a angajării foștilor iezuiți la curtea episcopală, raporturile episcopului cu Maria Tereza au fost totuși foarte bune, proiectele sale de construcții fiind apreciate. Ba chiar, în semn de prețuire pentru proiectul grandios al palatului episcopal, Maria Tereza i-a trimis - cândva între 1764 și 1767 - patru tablouri prețioase din colecția imperială, care urmau să împodobească pereții viitorului palat.[3] Cu toate acestea, episcopul n-a fost scutit niciodată de obligația prezentării periodice a decontării cheltuielilor făcute din subvenții de stat, scutire solicitată de episcop în repetate rânduri. În ciuda faptului că numărul conflictelor lui Patachich cu Maria Tereza și Curtea imperială a sporit după anul 1770, acesta a fost numit în 1776 arhiepiscop de Kalocsa,[4] unde preocupările sale culturale și-au găsit un câmp de desfășurare nestingherit. În schimb, Oradea a pierdut pe cel mai important promotor al vieții culturale și al preocupărilor intelectuale pe care l-a avut în întregul secol al XVIII-lea.

La 26 iulie 1775 a fost semnat decretul imperial de fondare și dotare a Episcopiei Greco-Catolice orădene, în fruntea căreia a fost numit Moise Dragoș.[5] Noua dieceză, formată prin separarea din Episcopia similară a Muncaciului (azi Mukacevo, Ucraina) a parohiilor greco-catolice din comitatele Bihor, Békés, Csongrád, Arad, Cenad și Banatul timișorean,[6] a fost a doua episcopie greco-catolică românească înființată în secolul al XVIII-lea, după cea a Făgărașului al cărui scaun episcopal s-a aflat la Blaj. Prin înființarea acestei Eparhii, Episcopia Romano-Catolică orădeană a fost substanțial redusă, pierzând trei sferturi din numărul total de credincioși,[7] precum și domeniul Beiușului cu cele aproape 140.000 de iugăre cadastrale.[8] Întreaga energie a episcopului Dragoș a fost consumată de organizarea noii dieceze, de conflictele confesionale locale și de dezvoltarea comunităților greco-catolice din Eparhie, obținând rezultate demne de atenție.

Cea mai importantă activitate spirituală românească din Oradea secolului al XVIII-lea a desfășurat-o urmașul lui Moise Dragoș, episcopul Ignatie Darabant (1788-1805). Fără îndoială că cea mai importantă acțiune pe care acesta a înscris-o în palmaresul său a fost cea legată de primul memoriu politic al românilor din Transilvania, *Supplex Libellus Valachorum*, înaintat împăratului Leopold al II-lea în martie 1791. Cercetările de ultimă oră îl scot pe Ignatie Darabant dintre autorii prezumtivi ai *Supplexului*.[9] Cu toate acestea, Ignatie Darabant a fost implicat serios în întreaga mișcare de revendicări politice românești, asumându-și răspunderea fazei sale finale, de

[1] *Ibidem*.
[2] Bunyitai, Málnási 1935, p. 349, precizarea lui Málnási de la nota *h*.
[3] *Ibidem*, p. 337. Cele patru tablouri se află și astăzi în clădirea palatului episcopal, în colecția Secției de artă a Muzeului Țării Crișurilor, fiind expuse în Sala franceză, fără a li se cunoaște autorul.
[4] *Ibidem*, p. 348.
[5] Radu 1932, p. 50. Moise Dragoș a fost consacrat ca episcop de către papa Pius al VI-lea, prin bula *Apostolatus officium* din 23 iunie 1777, iar Episcopia Greco-Catolică din Oradea a fost înființată prin bula *Indefessum* din 17 iunie 1777. Din acest motiv, ca an al înființării sale este considerat anul 1777.
[6] *Ibidem*.
[7] Bunyitai, Málnási 1935, p. 348.
[8] Radu 1932, p. 59. Din acest domeniu care a avut exact 139.657 iugăre, în aparență imens, teren arabil a fost în jur de 2.000 de iugăre și acesta de slabă calitate (clasele IV și V), vii și livezi circa 40 de iugăre, iar restul de 137.600 de iugăre au fost păduri de deal și pășuni (de deal și alpine). În schimb, subsolul s-a dovedit a fi relativ bogat în minereuri și marmură, pe care însă noul stăpân nu le-a exploatat niciodată pe măsura valorii sale.
[9] Gorun 1991, p. 51.

înaintare a memoriului la Curtea imperială. Acţiunea nu a fost chiar lipsită de primejdii, din moment ce poliţia secretă imperială şi chiar Cancelaria Aulică s-au străduit din răsputeri să împiedice ca memoriul să ajungă pe masa de lucru a împăratului. Episcopul orădean a reuşit să dejoace cursele întinse de poliţia secretă şi să ocolească Cancelaria Aulică a Transilvaniei, memoriul ajungând, datorită lui, la Consiliul de Stat şi de acolo la împăratul Leopold al II-lea.[1]

Episcopul Darabant a participat - din culise - şi la întocmirea şi înaintarea celui de-al doilea *Supplex*, datat 30 martie 1792, fiind de faţă, la Viena, în toată perioada de redactare a acestuia şi consiliindu-i pe episcopii Ioan Bob şi Gherasim Adamovici până când aceştia au prezentat memoriul în faţa Curţii.[2]

Întors de la Viena imediat după predarea celui de-al doilea *Supplex* şi moartea împăratului Leopold al II-lea, survenită pe neaşteptate, Ignatie Darabant a trecut la înfăptuirea câtorva din ideile care s-au desprins din întreaga experienţă a mişcării *Supplexului*. Iluminist convins, conştient că ascensiunea socială a enoriaşilor săi se putea face, în primul rând, prin instrucţie, episcopul greco-catolic orădean s-a străduit să dezvolte o reţea şcolară proprie. La 30 ianuarie 1792, a obţinut decretul de înfiinţare a Seminarului Greco-Catolic, pe care l-a deschis în clădirea fostei mănăstiri a iezuiţilor, din târgul Olosig,[3] seminarul pregătind viitorii preoţi şi învăţători ai diecezei. Pasul următor l-ar fi constituit înfiinţarea unui Seminar propriu, de rang universitar, pentru care a şi primit aprobarea Consiliului Locumtenenţial la 28 aprilie 1801, dar nu l-a putut deschide din cauza piedicilor puse de propriul său anturaj.[4]

Episcopul Darabant a acordat o atenţie specială cursului preparandial înfiinţat anterior şi care a funcţionat în tot cursul anilor 1785-1790, condus de Simeon Maghiar. După moartea acestuia, episcopul Darabant l-a numit în locul vacant pe Ioan Corneli, unul din cei mai instruiţi preoţi ai săi. Devenind prefect al şcolilor naţionale în 1792, Ioan Corneli s-a ocupat de probleme şcolare până în 1806, când a fost demis în urma presiunilor unor stăpâni domeniali, nemulţumiţi de consecvenţa cu care acesta a impus înfiinţarea şcolilor la sate.[5] Cursul preparandial, devenit ulterior şcoală normală, a pregătit învăţătorii necesari şcolilor elementare, patronând educaţia şcolară a unei bune părţi a locuitorilor români din comitatele asupra cărora Episcopia Greco-Catolică şi-a exercitat autoritatea spirituală.

În afara preocupărilor privind organizarea reţelei şcolare proprii, episcopul Ignatie Darabant a fost foarte interesat de tipărirea cărţilor necesare atât şcolilor, cât şi publicării unor lucrări ştiinţifice româneşti fundamentale, făcând publice rezultatele muncii elitei intelectuale româneşti. Cum tipografia cea mai apropiată era cea din Buda - ce aparţinea de Universitatea regală din Pesta, altminteri destinată prin statut sprijinirii activităţii editoriale confesionale greco-catolice -, după moartea cenzorului rutean al acesteia, Alexandru Ragazzi, Ignatie Darabant s-a grăbit, în anul 1799, să-l propună în locul vacant pe primul şi cel mai erudit dintre corifeii Şcolii Ardelene, Samuil Micu-Klein,[6] , cu care episcopul orădean se cunoştea demult şi era în relaţii apropiate. Primul demers al lui Darabant s-a izbit de regulile foarte precise ale greoiului aparat administrativ imperial. În 1803, Darabant a reluat chestiunea, propunându-l din nou pe Samuil Micu-Klein, de data aceasta ca cenzor şi corector al cărţilor greco-catolice tipărite de Tipografia din Buda,[7] iar în anul 1804 propunându-i pe Samuil Micu-Klein, Ioan Corneli şi Nicolae Vitez, dar recomandându-l pe primul în mod special.[8] De data aceasta demersul lui Darabant a fost încununat de succes, candidatul propus de el în mai multe rânduri fiind acceptat ca cenzor şi corector al cărţilor româneşti. Succesul lui Darabant a fost dublu: el a obţinut controlul

[1] *Ibidem*, p. 53.

[2] *Ibidem*, p. 55.

[3] Radu 1932, p. 81. Acesta a fost denumit o vreme „Institut Leopoldin” absolvenţii săi urmând a frecventa şcolile de rang superior (universităţi) din Viena, Buda, Roma etc.

[4] *Ibidem*, p. 82. Într-o etapă ulterioară, episcopul a intenţionat să-l edifice la Beiuş, în centrul domeniului episcopal care i-ar fi asigurat, la urma urmei, subzistenţa.

[5] Nica 1983, p. 521.

[6] Actul (conceptul scrisorii) este datat 6 septembrie 1799 şi se află în A.N.B., *fond Episcopia greco-catolică Oradea*, dos. 1079, f. 60.

[7] *Ibidem*, f. 66-67.

[8] *Ibidem*, f. 74-75.

asupra tipăririi cărţilor româneşti la cea mai importantă tipografie din jumătatea de est a Imperiului, iar acest control l-a putut exercita prin unul din cei mai erudiţi intelectuali români ai momentului.

În fine, episcopul Darabant a reuşit ca în ultimii ani ai păstoririi sale să construiască, în centrul târgului Oradea, o biserică-catedrală pe măsura demnităţii sale, pe care n-a apucat să o vadă edificată în întregime. A lăsat prin testament 34.000 florini pentru zugrăvirea catedralei şi ridicarea turnului, adică o treime din valoarea totală a acestui act.[1]

În penultimul deceniu al secolului al XVIII-lea, Oradea a devenit, pentru prima oară în istoria sa, posesoarea unei instituţii şcolare de grad superior. Academia Regală din Oradea, înfiinţată în urma propunerii din 25 decembrie 1776 a directorului circumsciptiei şcolare orădene, contele Károlyi Antal, a debutat la 1 noiembrie 1780 cu primul an de studii de filosofie,[2] iar din 1 septembrie 1788 şi cu primul an de studii de drept. Numărul studenţilor a crescut treptat, de la 97 în 1780, la 173 în 1800, 182 în 1820, 299 în 1840, având 241 de studenţi în preajma revoluţiei de la 1848.[3] Academia din Oradea a pregătit, în primul rând, funcţionarii necesari aparatului administraţiilor de stat şi domeniale, iar judecând după apartenenţa confesională, singura ce conta în epocă, între 30 şi 40% din studenţi au fost greco-catolici şi ortodocşi. Absolvenţii aveau dreptul să îşi continue studiile superioare la oricare universitate din Imperiul Austriac, diploma eliberată de ea nefiind echivalentă cu o licenţă universitară, ci era situată undeva între aceasta şi un bacalaureat. Dar această diplomă a fost suficientă ca, în anii dinaintea revoluţiei de la 1848, titularul ei să poată ocupa o magistratură în administraţia locală şi cea comitatensă, în oricare provincie a statului austriac.

Corespondenţa lui Ioan Corneli cu profesorul Alexandru Chalbazan de la Gimnaziul Superior din Stanislawov, din Galiţia austriacă, i-a prilejuit acestuia o trecere în revistă a intelectualilor orădeni care îşi desfăşurau activitatea aici la cumpăna dintre secolul al XVIII-lea şi al XIX-lea. Este interesant a-i vedea pe toţi aceia pe care un intelectual de marcă i-a considerat a fi demni de a-i menţiona unui alt intelectual, aflat la o distanţă relativ foarte mare de centrul orădean şi care îi cunoştea cel mult din auzite. Tabloul intelectualilor orădeni, care - trebuie să recunoaştem - suferă de un oarecare exclusivism confesional, prezintă o imagine subiectivă a valorilor intelectuale orădene din jurul anului 1800. În acelaşi timp însă, trebuie să menţionăm că cei pe care Ioan Corneli nu i-a amintit în scrisorile sale către Chalbazan, şi nu au fost chiar puţini, nu au lăsat urme concludente în istoria culturală a oraşului.

Corneli începe cu profesorii de drept de la Academia Regală orădeană, amintindu-l, în primul rând, pe profesorul de drept şi singurul posesor al unui doctorat în ştiinţe juridice de atunci, Szerdahelyi Antal, apoi pe profesorul de ştiinţe politice Balugyánszky Mihály (amestecat, între altele, şi în mişcarea iacobiană condusă de Martinovics), pe profesorul de statistică Iacob Ferdinand Müller, pe profesorul de drept natural Mihalóczy György, abia apoi amintindu-i pe cei de filosofie: profesorul de logică şi metafizică Blazsovics János, profesorul de algebră Frantz Steindl, profesorul de istorie Keresztúry József, profesorul de ştiinţele naturii Varga Márton. Apoi îi trece în revistă pe profesorii de la arhigimnaziul romano-catolic orădean: profesorii de retorică Kaszner György, de poetică Tertina Mihály, de gramatică Eőszy József, Heranus Miklós şi Kapy László. Dintre profesorii şcolii elementare superioare romano-catolice orădene Corneli aminteşte doar pe cinci din cei zece profesori câţi au fost în acel an şcolar: directorul Perger József, călugărul capucin Dobronkay János, învăţătorul Butsek János, învăţătorul de muzică Iacob Havelka şi cel de desen, Weisz János. Dintre superiorii districtului şcolar orădean îi aminteşte pe directorul Tokódy György, pe adjunctul acestuia, canonicul Ioan Nepomuc Vas, care era şi profesor de logică, pe inspectorul şcolar districtual Iacob Verner, care era şeful ierarhic superior al lui Corneli, pe atunci încă prefect de studii al şcolilor greco-catolice.[4] De remarcat faptul că toţi cei amintiţi în prima scrisoare către Chalbazan erau oameni ai şcolilor orădene, dintre care Corneli i-a menţionat pe cei care erau, după părerea lui, cei mai importanţi.

[1] Radu 1932, p. 89.
[2] Krausz 1867, p. 75-76; Bozóky 1889, p. 2.
[3] Krausz 1867, p. 76, 89, 105, 122, 128.
[4] A.N.B., *fond. cit.*, dos 747, f. 41-42.

Tabloul de mai sus a fost completat, ulterior, cu numele altor intelectuali; subiectivismul se simte și acum, fiind menționați aproape numai preoți greco-catolici: canonicii Iacob Aron, Nichita Horvat, Vasile Șandor, prepozitul Gheorghe Farkaș, atunci tocmai încarcerat în mănăstirea din Mukacevo pentru acuze nedovedite împotriva episcopului Darabant, dar ocupându-și timpul în recluziune cu traduceri istorice în românește, vicarul general Samuil Vulcan, cel de-al doilea prefect de studii al Seminarului Greco-Catolic orădean, Iosif Silaghi, arhidiaconul Alexe Pocsi, parohul orădean Ioan Radnoti, Simeon Bran, despre care Corneli se grăbește să spună că era de obârșie din Transilvania și a fost adus în dieceza orădeană de episcopul Darabant, care i-a și creat postul de arhidiacon al Beiușului, Zaharia Silaghi, proaspăt propus pentru unul din posturile de canonic. Dar Corneli i-a considerat ca aparținând cercului intelectual orădean și pe cei care, de fapt, nici nu locuiau în unul din târgurile acestuia: Iosif Dalyai, preot în Leta Mare, Ioan Nagy la Pocei, Borsai la Vadu Crișului, fostul cancelist consistorial, Zacheus Verner, atunci preot în Oradea, Nicolae Vitez, devenit notar consistorial, preotul rutenilor din Leta Mare, Sztankovics, Gabriel Simon, Nicolae Erdelyi din Olosig, Boitor, Bozontai, Aron Alexi, Görög, Vasile Pop. Dintre ortodocși nu amintește nominal pe nici unul, dar îi amintește că erau atunci ocupați cu ridicarea turnului bisericii construite în Orașul Nou, *Biserica cu Lună*.[1] Să remarcăm faptul că toți cei amintiți aici și-au făcut studiile la universități din Europa Centrală, a căror calitate nu putea fi pusă sub semnul îndoielii.

Personalitatea care a impus liniile de dezvoltare ale vieții spirituale orădene în prima jumătate a secolului al XIX-lea a fost episcopul Samuil Vulcan (1806-1839). Acesta a ajuns în fruntea Eparhiei Greco-Catolice orădene imediat după încetarea din viață a episcopului Darabant, al cărui vicar general a fost. Samuil Vulcan a continuat, în fapt, opera acestuia. Succesele sale se datorează încrederii de care s-a bucurat la Curtea imperială, încredere de care nici unul dintre ceilalți înalți prelați contemporani lui n-au beneficiat.[2] Samuil Vulcan a continuat politica școlară a predecesorului său, seminarul „mic" orădean rămânând tot timpul în atenția sa și sprijinindu-i - material și spiritual - activitatea.[3] Însă numărul școlilor elementare a crescut foarte greu: de la 21 din 61 de parohii din 1808, la 67 din 179 parohii din 1845,[4] dintre care 30 se aflau în districtul Oradea,[5] deci foarte aproape de centrul eparhial. Creșterea numerică a școlilor elementare de la 21 la 67 este însă înșelătoare, în realitate școlile elementare treceau, în perioada primei jumătăți a secolului al XIX-lea, printr-o criză datorată organizării defectuoase a acestora și, nu în ultimul rând, capacității profesionale inferioare a dascălilor, consecință a unei pregătiri sumare.[6] Conștient de aceste greutăți, Samuil Vulcan a înființat, în anul 1828, la Beiuș un liceu, destinat în primul rând ridicării nivelului general al învățământului românesc din eparhia orădeană.[7]

Odată cu scaunul episcopal, Samuil Vulcan a moștenit și conducerea mișcării pentru emancipare prin cultură a enoriașilor săi, mișcare inițiată de episcopul Ignatie Darabant. Prin urmare, lui i-a revenit și sarcina de a se ocupa de tipărirea cărților românești la Tipografia din Buda. După moartea lui Samuil Micu-Klein, Samuil Vulcan l-a propus ca înlocuitor al acestuia pe canonicul orădean Ioan Corneli, fostul prefect de studii depus în 1806, propunere însoțită și de o călduroasă recomandare a capacităților științifice și intelectuale ale acestuia.[8] Dar Corneli a

---

[1] *Ibidem*, f. 37-40. La sfârșitul scrisorii, Corneli îi transmitea salutări lui Ioan Budai-Deleanu, ceea ce semnifică faptul că l-a cunoscut personal. Conceptul scrisorii este data *28* iulie 1800.

[2] Samuil Vulcan a fost profesorul de limbă română al împăratului Francisc. Se pare că raporturile directe dintre cei doi au sfârșit prin câștigarea încrederii imperiale. În lunga sa carieră episcopală, Samuil Vulcan a fost solicitat de multe ori de Curtea imperială să se pronunțe în problemele cele mai diverse, de pe întregul teritoriul al Imperiului, care erau străine de sfera de activitate a ierarhului orădean. Pe de altă parte, trebuie remarcat faptul că cererile pe care Samuil Vulcan le-a trimis la Curte, de regulă au fost totdeauna aprobate favorabil. Radu 1932, p. 101-103.

[3] Georgescu 1923, p. 37-40.

[4] Radu 1932, p. 98-100.

[5] Albu 1944, p. 241.

[6] *Ibidem*.

[7] Pavel 1928, *passim*.

[8] A. N. B., *fond. cit.*, dos. 1079, f. 84. Datat 31 iulie 1807.

renunțat la post, și pentru că știa cât de mult și l-a dorit Gheorghe Șincai. Apoi episcopul Vulcan l-a propus pe Petru Maior, propunere acceptată de împărat în 1808.[1] Raporturile dintre episcopul orădean și Petru Maior au fost foarte bune, Samuil Vulcan ajutându-l pe acesta să-și tipărească opera istorică și să ducă la bun sfârșit Dicționarul „cel mare" al limbii române, tipărit până la urmă în anul 1825, după moartea lui Petru Maior, dar la insistențele repetate ale episcopului orădean. Când Petru Maior a ajuns în conflict cu episcopul Ioan Bob, care ceruse oprirea vânzării *Istoriei pentru începuturile românilor în Dachia* din cauza criticilor pe care Petru Maior i le-a adus, episcopul Vulcan a fost acela care a găsit modalitatea de a-l scoate din încurcătură pe Petru Maior și de a salva cartea de la eventuala ei interzicere.[2]

După moartea lui Petru Maior, episcopul orădean i-a propus, la 26 mai 1821,[3] pentru postul de revizor și corector al cărților românești pe Ioan Erdeli, Constantin Aldea și pe Vasile Gergely.[4] Dar o defecțiune care i-a aparținut lui Gergely, ce voia neapărat postul, a amânat ocuparea postului timp de 22 ani, până atunci acesta fiind girat de Ioan Teodorovici. În 1837, episcopul Vulcan a reluat chestiunea postului de revizor, propunându-l pe canonicul Teodor Aron, directorul liceului din Beiuș,[5] acceptat în cele din urmă de Curtea imperială și care a ocupat postul între anii 1842-1848.[6]

Samuil Vulcan a coordonat și imensa muncă de elaborare a dicționarului poliglot - *Lesiconul românesc-latinesc-unguresc-nemțesc* - cunoscut sub titlul de *Lesiconul de la Buda*, tipărit în 1825, una din cele mai impresionante strădanii de ordonare și prezentare a vocabularului limbii române din acea vreme. La această adevărată întreprindere națională au colaborat succesiv Samuil Micu, Ioan Molnar-Piuariu, Gheorghe Șincai, Vasile Coloși, Ioan Corneli, Petru Maior, Ioan Teodorovici, Alexandru Teodori, Ștefan Körösi și Ioan Budai-Deleanu, sub nemijlocita coordonare a lui Samuil Vulcan.[7] Iar când, în fine, *Lesiconul* a fost gata de tipar, episcopul Vulcan a fost solicitat să-și dea avizul asupra prefeței scrise de Ioan Teodorovici, prin aceasta editorul recunoscând indirect aportul decisiv al lui Samuil Vulcan la întreaga operă.[8]

Om de cultură, Samuil Vulcan a fost posesorul unei biblioteci personale impresionante, nu atât prin numărul, cât prin valoarea și diversitatea cărților procurate. Catalogul acesteia, întocmit prima dată în 1830, conține 1574 de volume, din care 1457 în limbi străine, iar 117 în limba română.[9] Iar acest număr a crescut în anii următori, după cum o confirmă un alt catalog, întocmit însă în 1862, dar care conține și cărțile bibliotecilor episcopilor Moise Dragoș, Ignatie Darabant și o parte a bibliotecii lui Vasile Erdeli. Prin urmare, este imposibil a separa biblioteca lui Vulcan din cele 2324 de titluri în 3480 de volume recenzate.[10] În schimb, din catalog reiese că Samuil Vulcan a suplinit lucrările ce-i lipseau, recurgând la copierea acestora acolo unde cărțile puteau fi găsite.[11] De aici și numărul relativ mare al manuscriselor din biblioteca sa.

Că Samuil Vulcan a avut un program propriu de tipărire a unor lucrări pe care le-a considerat necesare este dovedită de preocuparea episcopului de traducere și prelucrări, pe care le-a finanțat din veniturile sale. A avut și traducători pe care se pare că i-a agreat în mod deosebit: unul din aceștia a fost Pașca din Pericei, care a tradus și prelucrat mai multe opere: *Ars longae vitae per medicam corporis* de Fr. A. Fuchs, *Către sine însuși* de Marcus Aurelius,[12], *Apoftegmatele* lui Erasmus din Rotterdam și *De vero devotione* de A. Muratori[13] etc. De semnalat speciala atenție

[1] Veress 1982, p. 174-175.
[2] Gorun 1990, p. 207-209.
[3] A.N.B., *fond. cit.*, dos. 1081, f. 1.
[4] *Ibidem*, f. 5, 8, 9.
[5] Veress 1982, p. 420.
[6] Bolca 1934, p. 96.
[7] Gorun 1990, p. 210.
[8] *Ibidem*, f. 213.
[9] Maxim 1976, p. 207.
[10] *Ibidem*, f. 211.
[11] *Ibidem*, f. 212, 214.
[12] Este vorba de prima traducere în limba română a filosofului stoic Marcus Aurelius.
[13] Maxim 1976, p. 215-216. De remarcat că episcopul Samuil Vulcan ar fi dorit să înființeze o *Ortăcie* sau *Societate bibliografică românească*, al cărui scop ar fi fost tipărirea cărților necesare dezvoltării culturii române, răspândirea culturii, coordonarea activității de traduceri și preluări de către intelectualii români și valorificarea eficientă a acestora. Proiectul a fost însă falimentat de mitropolitul de la Vârșeț. Radu 1932, p. 104.

pe care Samuil Vulcan a acordat-o cărţilor de medicină care puteau fi folosite în scopuri de popularizare a cunoştinţelor medicale.

Dar biblioteca lui Samuil Vulcan n-a avut numai rostul de depozit de carte pentru uzul exclusiv al proprietarului. Simţul său cultural şi ştiinţific este subliniat de deschiderea bibliotecii spiritelor interesate, fiind cunoscute numele a 27 de studenţi ai Academiei orădene, elevi ai gimnaziilor locale şi chiar a unor ucenici[1] care au împrumutat, în perioada anilor 1816-1837, cărţile pe care le-au socotit a fi necesare. Dar au existat şi mulţi adulţi care au împrumutat cărţi: învăţătorul Clintoc din Vintere, învăţătorul Ioan Vancea din Văşad, I. Suciu din Borod, Ioan Chereches din Oradea, învăţătorul ortodox I. Popovici, sfătul - de asemenea ortodox - Zaharia Toma, M. Fogaraşi din Bocsig, Ioan Pop din Cheriu, doi profesori beiuşeni: Vasile Nistor şi Sigismund Pop, preoţii ortodocşi Ioan Bodea din Chistag şi Ioan Popovici din Chiribiş, precum şi Vasile Aron şi Ioan Făşie.[2] Cărţile au fost împrumutate pe perioade de la trei săptămâni până la un an, cititorii lor aparţinând celor 50 de localităţi din eparhia orădeană.[3] Au fost împrumutate, în primul rând, toate cărţile sale româneşti şi numeroase cărţi în limbi străine.

Episcopului Vulcan nu i se poate tăgădui o adevărată pricepere în alegerea şi apoi susţinerea colaboratorilor, mai mult sau mai puţin apropiaţi. Am văzut că el a fost în bune relaţii cu Petru Maior şi Gheorghe Şincai, pe care i-a sprijinit cu toate puterile sale şi ale căror manuscrise au rămas, în mare parte, în posesia episcopului. El a purtat corespondenţă cu pictorul şi profesorul Efrem Klein, care i-a făcut anumite servicii episcopului orădean. A adunat în jurul lui o seamă de intelectuali de valoare dintre care să-i amintim numai pe canonicul Ioan Corneli, prefectul şcolilor naţionale între 1817-1848 şi mai apoi prepozit, Nicolae Borbola, doctor în drept civil şi canonic, devenit profesor de drept natural la Academia Regală din Oradea, Alexandru Dobra, ani buni secretarul episcopului, Vasile Erdeli, urmaşul în scaunul episcopal, numeroşii profesori de la liceul beiuşean ş.a.

După înfiinţarea, de către împăratul Leopold al II-lea, la 20 februarie 1792, a Consistoriului ortodox din Oradea,[4] întreaga viaţă spirituală a comunităţii ortodoxe orădene coordonată de acesta a înregistrat o mai precisă şi mai eficientă direcţionare. A fost mare nevoie de personalitatea puternică a preşedintelui Consistoriului, Mihail Manuilovici (1805-1829), pe de o parte pentru a face faţă ofensivei prozelitismului catolic inaugurat de episcopul Samuil Vulcan, dar şi pentru a scoate Episcopia Aradului de sub influenţa sârbă care s-a dovedit, adesea, a fi nefastă. Fost învăţător înainte de a se preoţi, Manuilovici a ştiut din propria experienţă că cele mai mari probleme care au stat în faţa comunităţii sale au fost ridicarea - în primul rând - calităţii preoţilor săi şi emanciparea culturală a enoriaşilor, obiective aproape similare cu acelea ale episcopului greco-catolic Samuil Vulcan. În afara introducerii obligaţiei noilor preoţi ortodocşi de a efectua, în bisericile din Oradea, o practică rituală, Mihail Manuilovici a cerut, la 12 noiembrie 1814, înfiinţarea la Oradea a unei şcoli confesionale pentru instruirea viitorilor clerici.[5] Proiectul a fost însuşit de episcopul arădean Avacumovici, care l-a apreciat, dar în final şcoala a fost deschisă în 1822 la Arad şi nu la Oradea, viitorii preoţi din Bihor fiind nevoiţi să urmeze cursurile acesteia.[6] Însă lipsa preoţilor a fost mereu acută. La 23 martie 1816, Consistoriul orădean semnala mitropolitului lipsa din ce în ce mai mare a preoţilor, ajungându-se în situaţia ca, în afara preşedintelui Consistoriului ortodox orădean, în tot comitatul Bihor să nu mai existe nici un protopop.[7]

În prima jumătate a secolului al XIX-lea efortul principal al comunităţii ortodoxe orădene a fost canalizat în direcţia finisării Bisericii *Sf.*

[1] Maxim 1976, p. 218.
[2] *Ibidem*, p. 219-222.
[3] *Ibidem*, f. 223. Dar să amintim aici punctul de vedere al nepotului său, alt intelectual de marcă, Iosif Vulcan, care scria în 1893, despre episcopul Samuil Vulcan că „Toată viaţa lui fu un şir lung de acte filantropice şi naţionale-culturale. Reşedinţa lui a devenit un azil al tuturor celor ce aveau trebuinţă de ajutor. Nici o mişcare culturală naţională nu s-a iniţiat fără ştirea şi conlucrarea lui. Nici o carte românească nu s-a tipărit fără să nu o fi încurajat şi sprijinit". *Apud* Radu 1932, p. 103.
[4] Lupşa 1935, p. 67. Sediul său a fost în Velenţa. Vezi şi Liţiu 1980, p. 171.
[5] *Ibidem*, p. 74.
[6] *Ibidem*, f. 78.
[7] *Ibidem*, f. 79.

Nicolae. În 1813 mai trebuia efectuate lucrările de pictură interioară, aurire și sculptură, dar lucrările au înain tat cu greu, comunitatea fiind nevoită să recurgă, în repetate rânduri, la împrumuturi masive.[1] În sfârșit, sfințirea ei a avut loc la 11 iunie 1832, fiind săvârșită de episcopul arădean Maxim, fostul președinte al Consistoriului orădean, Mihail Manuilovici.[2]

În perioada discutată, treburile spirituale ale comunității ortodoxe orădene au fost girate de un comitet parohial din care au făcut parte membri marcanți ai unor familii importante din viața economică și socială locală: Püspöki, Zombori, Driva, Raț, Nicolici, Stupa, Poinar, Popovici, Ioanovici etc. Ceva mai târziu, spre mijlocul secolului al XIX-lea, în comitetul parohial orădean au fost aleși mai tinerii Emanoil Gojdu și Nicolae Jiga, lideri de necontestat ai comunității. În 1844, cei doi epitropi au fost trimiși la Karlovac să discute chestiunea împrumutului contractat de comunitatea locală din Fondul național școlar, cu mitropolitul Iosif Rajacic, iar în timpul revoluției de la 1848, aceștia s-au aflat între deputații români plecați la Viena pentru a reprezenta în fața Curții imperiale interesele conaționalilor lor.[3] După 1850 amândoi au întemeiat fundații culturale și școlare ce au fost destinate sprijinirii progresului spiritual național românesc.

Evident, cuantificarea spiritualității unei comunități este dificilă, dar ilustrarea acesteia este, totuși, posibilă prin evaluările statistice ale unora din domeniile sale. Unul dintre aceste domenii, cu mare greutate probatorie, îl constituie tiparul și produsele sale. În Oradea s-a tipărit relativ devreme, cu întreruperi mai mari sau mai mici, imediat după prima jumătate a secolului al XVI-lea. În secolul al XVIII-lea activitatea tipografică a început cu puțin înainte de mijlocul secolului, prima carte imprimată cu certitudine la Oradea fiind datată în anul 1745.[4] Această primă tipografie orădeană a funcționat sub auspiciile Seminarului Romano-Catolic, ea fiind închiriată unor tipografi profesioniști. Primul tipograf a fost Kállay Gergely, foarte probabil proprietarul inițial al tipografiei, de la care a fost cumpărată de Episcopia Romano-Catolică orădeană și încredințată Seminarului. În 1746, Becskereki Mihály, fostul tipograf al iezuiților din Cluj, a preluat tipografia orădeană, imprimând 25 de cărți până în anul 1755; dintre acestea, 20 au fost în limba latină, 3 în limba germană și 2 în limba maghiară.[5] În anul 1755, Becskereki a părăsit Oradea, iar tipografia și-a încetat activitatea până în 1762, când a fost preluată de Joseph Wolf pentru o foarte scurtă perioadă. În cei doi ani cât s-a aflat în fruntea tipografiei Seminarului acesta a imprimat trei cărți, folosind alte tipuri de litere decât cele folosite de Becskereki. Până în 1771 tipografia nu a avut un conducător constant, fiind tipărite totuși trei cărți.[6]

În perioada anilor 1771-1786, tipografia Seminarului Romano-Catolic orădean, condusă de Ignatius Balent, a atins punctul culminant al activității sale. Balent a imprimat nu mai puțin de 83 de cărți în 15 ani, marea lor majoritate fiind ale unor autori locali.[7] După plecarea lui Balent din fruntea tipografiei, aceasta a fost preluată de Frantz Eizenberger, care a rămas în Oradea până în 1797, imprimând 20 de titluri în 13 ani.[8] În perioada anilor 1798-1803, Johann Guttmann a imprimat șapte cărți, încercând să cumpere, în mai multe rânduri, tipografia orădeană.[9] De fapt, în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea, s-a vehiculat în mod repetat ideea vânzării tipografiei. Dar, datorită faptului că utilajul tipografic era prea învechit, discuțiile privind achiziționarea tipografiei s-au prelungit pe parcursul mai multor ani. Abia la 1 iulie 1804 tipografia Seminarului orădean a fost cumpărată de Gottlieb Antal, dar numai cu asigurarea exclusivității imprimării cărților orădene.[10]

[1] Lițiu 1984, p. 72-73.
[2] *Ibidem*, f. 80.
[3] *Ibidem*, f. 144.
[4] Titlul este *Universa Philosophia ad Mentem Doctoris subtilis Ioannis Scoti* ... Anno 1745 ... Magno Varadini, Per Gregorium Kállai. Námenyi 1902, p. 38.
[5] *Ibidem*, f. 39-41.
[6] *Ibidem*, f. 42.
[7] *Ibidem*, f. 43-47.
[8] *Ibidem*, f. 49.
[9] *Ibidem*, f. 52.
[10] *Ibidem*, f. 56. În comitatul Bihor a mai existat o tipografie, la Diosig, întemeiată în anul 1787, de Medgyesi Pál. Văduva acesteia s-a mutat la Oradea în anul 1798, tipografia fiind cumpărată în anul 1804 de Szigethy Mihály. *Ibidem*, f. 61.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea tiparul orădean a trecut printr-o perioadă de diversificare şi de modernizare, noul proprietar al tipografiei Seminarului schimbând întregul echipament tipografic. Din 1804, în Oradea au activat două tipografii: cea mai veche, a lui Gottlieb, şi cea din Diosig, a lui Szigethy Mihály, mutată la Oradea. În 1805, în fruntea tipografiei lui Gottlieb a ajuns Tichy János, care s-a grăbit să obţină exclusivitatea tipăririi în Oradea, excluzându-l pe Szigethy. A învins însă părerea - împărtăşită, printre alţii, şi de vicecomitele Beöthy László - cum că ar fi fost mai bine dacă Szigethy s-ar fi mutat la Oradea, sub ochii cenzorului şi revizorului cărţilor din târg, primind în final dreptul de a activa în oraş.[1] În acest mod, începând cu anul 1806, Oradea a avut două tipografii de o calitate relativ bună.

Szigethy a imprimat un număr necunoscut de cărţi, mai puţine decât concurentul său Tichy, devenit în 1808 proprietarul tipografiei Gottlieb. Printre acestea s-au numărat *Jocurile spiritului* de Aranka György, ediţia a doua a dramei *Dorottya* a lui Csokonai Vitéz Mihály (1808), patru din cărţile judecătorului tablei din Oradea, Hatvani István etc.[2]

Mult mai importantă a fost activitatea de tipograf a lui Tichy János. Bun meseriaş, cunoscător a mai multor limbi - germană, română, maghiară - acesta a tipărit în perioada anilor 1808-1839, când a condus tipografia în calitate de proprietar, în jur de 200 de cărţi,[3] printre care şi prima carte tipărită în Oradea în limba franceză (*Essai des sentiments* de Hatvani István, în anul 1809). Dar cărţile tipărite de acesta nu au o importanţă specială din punctul de vedere al istoriei literaturii. Tichy a imprimat, cu deosebire, lucrările ocazionale ale unor autori locali, manuale şi cărţi religioase. În 1833, el a imprimat *Calendarul orădean vechi şi nou*, un periodic local oficial din care Tichy a imprimat primele şapte volume. A încetat din viaţă la 21 decembrie 1838, după 33 ani de activitate tipografică la Oradea, conducerea întreprinderii fiind preluată de fiul său, Alajos. Acesta a imprimat până în anul 1862, când a vândut tipografia complet depăşită de schimbările tehnologice, circa 160 de titluri.[4] S-a distins în special în 1857, cu prilejul primei vizite la Oradea a împăratului Frantz Joseph I, când a tipărit în întregime toate publicaţiile ocazionate de vizita suveranului.

În esenţă, cu cele aproximativ 140-150 de titluri tipărite în secolul al XVIII-lea şi mai bine de 370 de titluri tipărite în prima jumătate a secolului al XIX-lea, Oradea nu s-a înscris printre cele mai însemnate centre tipografice din Europa Centrală, nici numeric şi nici din perspectiva calităţii producţiei de carte. Important rămâne însă faptul că, respectând proporţiile, în oraş s-a desfăşurat o emulaţie spirituală ce nu poate fi neglijată, emulaţie care a fost reflectată şi de activitatea tipografică, singurul domeniu pentru care avem la dispoziţie date statistice relevante. Pe de altă parte, în Oradea au existat preocupări culturale notabile - şcoli inferioare şi superioare, biblioteci, tipografii, spectacole muzicale şi teatrale, precum şi un public receptiv, sensibil la actele de cultură, conexat la marile curente europene de idei ale timpului.

IV. CONTURAREA IMAGINII EDILITARE A ORAŞULUI ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

Din perioada celor 32 de ani de ocupaţie turcească (1660-1692) nu ne-au rămas mărturii arhitectonice, întrucât asediul cetăţii a distrus nu numai cele câteva moschei construite de turci, ci şi aproape tot ceea ce s-a construit înaintea secolului al XVII-lea.

În 6 iunie 1692, Cetatea Oradea a fost ocupată de armata creştină. În gravura lui Mathias Kaiserfelt, reprezentând Cetatea Oradea, după asediu, se observă o moschee în locul bisericii, iar în jurul cetăţii şi în târgurile Velenţa şi Vadkert, toate clădirile sunt distruse. Au fost distruse bisericile, clădirile publice. Doar în Olosig – cartierul cel mai îndepărtat de cetate, au rămas nedistruse circa 114 case.[5]

[1] *Ibidem*, f. 67.
[2] *Ibidem*, f. 69.
[3] *Ibidem*, f. 71.
[4] *Ibidem*, f. 72.
[5] Bunyitay 1885, p.8.

Primele construcţii mai însemnate aveau să fie lăcaşurile de cult. În anul 1693, episcopul romano catolic Benkovich Ágoston construieşte în Olosig prima biserică – *Sfânta Brigitta* (actualmente Biserica ortodoxă *Sf. Treime* din Parcul "Traian"), cu meşteri ce au luat parte la asediul cetăţii. Biserica este de dimensiuni modeste, cu o navă dreptunghiulară, altar pentagonal, tavan drept şi un mic turn de lemn. Timp de 30 de ani, această biserică a funcţionat ca şi catedrală romano-catolică. În 1703 este incendiată, apoi refăcută până în anul 1722. Un an mai târziu este donată Ordinului franciscan, apoi călugărilor paulini. După anul 1760, episcopul romano-catolic Patachich Ádám renovează această biserică şi o donează comunităţii catolice armene, iar din 1786, episcopul Kolonitz László o dă greco-catolicilor ruteni.[1] În 1948 aceasta devine biserică ortodoxă.

În anul 1693, în timpul ultimului atac al tătarilor, arde biserica reformată din Episcopia Bihor. Biserica, iniţial romano-catolică (azi reformată), a fost construită în stil gotic în secolul al XV-lea, pe locul unei biserici romanice, având pereţii navei şi ai absidei întăriţi cu contraforţi în trepte şi ferestrele în arce frânte. În 1720, biserica a fost reconstruită. Tavanul boltit este înlocuit cu unul plan, casetat şi pictat, iar ferestrele în ogivă sunt înlocuite cu ferestre mai mici, terminate cu arce în plin centru. În 1921, planşeul casetat este înlocuit cu un planşeu drept.[2]

În apropierea Bisericii *Sf. Brigitta*, călugării iezuiţi construiesc Mănăstirea şi Biserica *Sf. Egidiu*, distruse în timpul ocupaţiei turceşti, dar mai târziu, în 1703, acestea cad pradă unui incendiu.

Prima biserică ortodoxă în Oradea este ridicată din lemn, în târgul Velenţa, în anul 1720. Pe locul acestei biserici se va construi în secolul XVIII-lea actuala biserică ortodoxă, în stil baroc.[3]

Dispoziţia căpităniei Cetăţii Oradea, din anul 1714, prin care se interzicea orice construcţie pe o rază de 500 paşi de cetate, a dus la deMolarea a 162 clădiri. Terenul eliberat s-a întins până la latura de vest a actualei Pieţi 1 Decembrie. Astfel, oraşul se extinde la vest de această limită, luând naştere cartierul Oraşul Nou (Újváros), cu o populaţie de 216 persoane în anul 1720[4], şi care se va dezvolta începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, odată cu consolidarea vieţii economice. În târgul Olosig episcopul romano-catolic Csáky Imre construieşte mai multe clădiri: casa comitatului, un spital, hanul „Corona". În anul 1727 aduce la Oradea călugări din Ordinul capucinilor, donează terenuri călugărilor franciscani şi îi ajută pe iezuiţi la reconstrucţia mănăstirii arse.[5]

La începutul secolului al XVIII-lea apar primele construcţii în stil baroc. După anul 1720, episcopul Csáky Imre începe construirea Bisericii *Sfântul Ladislau*, având o navă dreptunghiulară, continuată cu un altar trapezoidal şi cu un cor alungit. Interiorul este boltit, iar corul este acoperit cu o calotă sferică. În 1739, acesteia i se adaugă sacristia formată din două încăperi. Turnul este construit în 1800, în stilul barocului târziu. Nu se cunoaşte decât unul dintre constructori: meşterul Francisc Suszter. Frescele datează din anul 1908 şi aparţin pictorului Tury Gyula.[6]

În aceeaşi perioadă, între anii 1729-1732, se construieşte biserica romano-catolică din cartierul Seleuş (str. Bumbacului) în stilul barocului provincial. Clădirea are o navă dreptunghiulară, altar semicircular, iar turnul, iniţial din lemn, este înlocuit, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, cu un turn din zidărie de cărămidă, în stilul barocului târziu.[7]

Călugării franciscani îşi construiesc, între anii 1725-1731, mănăstirea şi biserica (str. Dunărea). Construcţia mănăstirii este sobră, are un plan dreptunghiular, cu două niveluri, cu faţadele simple, fără elemente decorative.[8] După interzicerea Ordinului (1786), mănăstirea este transformată în şcoală militară şi apoi în spital militar. În locul bisericii se va construi actuala biserică romano-catolică din Olosig (str. Dunărea, colţ cu Str. Republicii).

---

[1] Biró 1932, p.6.
[2] Bunyitay 1884, p.292-294.
[3] Firu 1934, p.22-23.
[4] Biró 1932, p.7.
[5] Bunyitay, Málnási 1935, p.267.
[6] Biró 1932, p.7-9.
[7] *Rep. Bh.*, p.223.
[8] Karàcsony 1884, p.5-6.

Piața mică (Piața Unirii) începe să se contureze ca centru al cartierului Orașul Nou la mijlocul secolului al XVIII-lea. Prima clădire din această piață, Casa "Serföyö", datează din anul 1714 și va fi viitorul han „Vulturul". Clădirea-parter, acoperită cu șindrilă, acoperea la început doar câteva camere de cazare și birourile primăriei. În anul 1753 se extinde și aici au loc reprezentații teatrale.[1] În piață erau chioșcuri comerciale din lemn. În anul 1712, Samuil Horvat donează comunității ortodoxe un teren situat pe latura de sud est a pieții, în vederea construirii unei biserici. Pe acest teren „ortodocșii orădeni, având în fruntea lor un nou vicar, pe Sofronie, au cerut permis de a-și zidi biserica în Orașul Nou. Împăratul amâna soluționarea cererii, iar guvernul său, în 10 martie 1733, invită comitatul (...) de a nu permite zidirea unei biserici ortodoxe în Oradea-Orașul Nou până ce nu va porunci împăratul. Pentru a consolida unirea în oraș, vicarul Forgách dărui acum propria sa casă din piața Orașul Nou pentru oratoriu pe seama uniților".[2]

În anul 1741, în locul Primăriei de azi se găsea clădirea Episcopiei Romano-Catolice.

Până în secolul al XVIII-lea centrul Oradiei a fost cetatea. Străzile importante duceau spre ea; singurul pod peste Criș, care lega cele două porți ale orașului, se afla în apropierea cetății. Odată cu dezvoltarea Orașului Nou și ridicarea primelor clădiri publice în Piața Mică, centrul orașului se mută aici. Se construiește Podul Mic care leagă Orașul Nou cu Olosigul.[3]

În Orașul Nou călugării capucini construiesc, la începutul secolului al XVIII-lea, o biserică (în actuala Piață a Rahovei), devenită ulterior biserică greco-catolică[4], iar din 1948 acesta devine Biserica Ortodoxă *Buna Vestire*.

În anul 1740, episcopul Csáky Miklós donează un teren călugărilor paulini (la intersecția străzilor R. Ciorogariu și I. Barițiu), în vederea construirii unei mănăstiri, biserici și școli[5], terminate în anul 1760. Biserica în stil baroc este compusă dintr-un nartex, o navă dreptunghiulară, corul și un altar semicircular, având un tavan boltit. Fațada cu elemente clasiciste este simetrică, având în ax portalul de intrare terminat cu un fronton triunghiular și flancat de două turnuri masive. Biserica este proiectată de călugărul Vepi Maté. Latura de vest a bisericii este lipită de clădirea mănăstirii, construită inițial cu un singur etaj, în stil baroc și supraetajată în secolul al XIX-lea. După desființarea Ordinului Paulinilor (1786), biserica este folosită un timp ca și depozit, iar din 1808 trece în administrarea Ordinului Premonstratense.[6]

O clădire publică importantă ridicată în Olosig este fosta clădire a comitatului (Parcul "Traian", nr. 7), construită în stil baroc. Construcția a început după 1760, a fost refăcută în anul 1855, când i s-a adăugat o aripă (spre str. Aurel Lazăr). În urma reconstrucțiilor clădirea își pierde caracterul inițial. Interiorul este simplu, cu excepția holului de la parter și a scării principale care au elemente clasiciste – stâlpi cu capitel toscan, tavan casetat.[7] În aceeași perioadă, în timpul canonicului Gyöngyösi György s-a construit biserica și spitalul călugărilor mizericordieni. Pe poarta de intrare se găsește inscripția anului construcției – 1799. Sculpturile care decorează poarta nu prezintă valoare artistică. Biserica construită în 1760, este mult mai interesantă, având planul și cupola elipsă.[8]

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, odată cu dezvoltarea orașului, ia amploare construcția de clădiri publice și în Olosig: biserici, mănăstiri, spitale. În această perioadă orașul era limitat la nord de o palisadă de lemn și de pârâul Paris. Episcopul romano-catolic Forgács Pál începe construcția catedralei și a noului palat episcopal dincolo de această limită, pe un promotoriu la o oarecare distanță de târg. Proiectul catedralei a fost întocmit de arhitectul vienez Franz Anton Hillebrandt încă din anul 1750. Lucrările nu au început decât în anul 1752, sub conducerea arhitectului italian Giovanni Battista Ricca, cel care introduce elemente inspirate din Biserica *Il Gesu* a lui Vignole. Catedrala este compusă dintr-o navă

[1] Lakos 1904, p.5-6.
[2] Lițiu 1984, p.28.
[3] Bunyitay, Málnási 1955, p.226.
[4] Biró 1932, p.15.
[5] Bunyitay, Málnási 1955, p.226.
[6] Biró 1932, p.17-21.
[7] *Ibidem*, p.76.
[8] Sabău 1984.

principală, două nave secundare, cu patru travei, un transept scurt și un cor lung, terminat cu o absidă semicirculară. Turnurile sunt dispuse oblic față de planul fațadei. În urma decesului arhitectului italian în 1756, lucrările se întrerup și vor fi continuate de arhitectul italian Domenico Luchini, iar din 1762, odată cu începerea lucrărilor la palatul episcopal, de Johann Michael Neuman. Catedrala a fost terminată în 1780. Fațata a fost simplificată față de proiectul inițial, introducându-se elemente clasiciste, turnurile au fost scurtate, cupola pe tambur înlocuită cu o calotă înglobată în acoperiș.[1]

În imediata vecinătate a catedralei, în anul 1762, începe construirea palatului episcopal, după proiectul arhitectului austriac Franz Anton Hillebrandt. Șantierul a fost condus de inginerul Johann Michael Neuman. Construcția a fost terminată în anul 1777. Clădirea este compusă din trei aripi, cu două etaje, ca re delimitează o curte interioară. Parterul este tratat plastic, sub forma unui subasment înalt, cu bosaje de tip „rustica", iar cele două etaje tratate gradat cu ancadramente de ferestre diferite la fiecare nivel. Fațada este ritmată de pilaștri cu capiteluri ionice, rezalitul central fiind terminat cu un fronton triunghiular. Renunțând la abundențe de elemente decorative ale barocului, clădirea se apropie puțin de arhitectura barocă austriacă. Împreună, cele două clădiri constituie un ansamblu valoros de arhitectură barocă târzie ponderată.[2]

Lângă acest ansamblu, după concepția episcopului Forgách Pál s-au ridicat locuințele canonicilor, construcții cunoscute sub denumirea de „Șirul Canonicilor". Cele zece clădiri înșiruite, construite în diferite etape pe parcursul a peste 100 de ani, diferă între ele în ceea ce privește numărul de travei, forma și dimensiunile ferestrelor, păstrând un aspect unitar datorită porticului cu stâlpi masivi și bolți de tip boem care le leagă la nivelul parterului. Construcția primului tronson a început după anul 1750, iar ultimul a fost terminat în 1875. Inițial, arhitectul F.A. Hillebrandt a proiectat între aceste locuințe și un seminar teologic romano-catolic care, deși aprobat de Curtea vieneză, nu s-a realizat.[3] În locul acestuia, în anul 1863, s-au construit alte două locuințe. Seminarul teologic a fost amenajat, ulterior, într-o clădire cu parter și etaj, construită la sfârșitul secolului al XVIII-lea (pe Str. Berzei nr. 7). În 1904 clădirea se extinde pe un nou corp, iar în 1890, un alt corp le va uni.[4]

Dintre monumentele de arhitectură barocă civilă ale secolului al XVIII-lea mai valoroase sunt fosta reședință a familiei Rhédey din Orașul Nou (Str. Craiovei nr. 5). Cazarma Husarilor și Casa "Országh". Clădirea Cazărmii Husarilor datează din deceniile opt-nouă ale secolului al XVIII-lea, construită din ordinul Mariei Tereza pentru regimentul de husari. Având dimensiuni modeste, clădirea cu parter și etaj are un rezalit central bine marcat și proporții armonioase.[5]

Reședința familiei Országh (situată în spatele casei de pe Str. Republicii nr. 81) este un exemplu tipic de arhitectură barocă provincială. Clădirea are un singur nivel, cu ferestre ale căror ancadramente amintesc, într-o variantă simplificată, pe cele ale palatului episcopal.[6]

În anul 1775[7], se construiește în incinta cetății o biserică simplă, fără decorații, alipită celorlalte construcții, având un turn cu un acoperiș baroc. După incendiul din anul 1863, acesta nu a mai fost refăcut. Biserica, folosită mult timp ca depozit, a fost restaurată în anul 1992.

După anul 1870, când cetatea își pierde importanța strategică, zona construită a orașului se extinde până la șanțul cetății, luând naștere târgul „Subcetate". La răsărit de aceasta, în cartierul Velența, în locul bisericii ortodoxe de lemn, în 1768, începe ridicarea unei noi biserici ortodoxe, din cărămidă. Lucrările sunt conduse de meșterul Schultz. Biserica este terminată în anul 1779 și refăcută după incendiul din anul 1836. În anul 1864 i se adaugă turnul, ajungându-se la forma ei actuală. Clădirea barocă are un plan dreptunghiular, altar semicircular, turn cu secțiune pătrată. Între bunurile artistice care se păstrează în acest lăcaș amintim: un iconostas cu 49 icoane și trei uși artistice și cu inscripții grecești, amvon cu 9

[1] Biró 1932, p.25-26.
[2] Constantinescu 1984, p.351-352.
[3] Biró 1932, p.68-70.
[4] *Ibidem*, p.70-71.
[5] *Rep. Bh.*, p.221.
[6] Biró 1932, p.76-108.
[7] Balogh 1982, p.74.

icoane de ierarhi. În altar și în cor se păstrează expuse icoane pictate pe lemn și pânză din secolul al XVIII-lea, remarcându-se prin execuția artistică deosebită o pânză din anul 1787[1] înfățișând răstignirea, apoi pe Sf. Cosma și Damian și Sf. Fecioară cu pruncul în brațe.

Inundația din anul 1774 a produs pagube importante în tot orașul, dar în special în Olosig. După aceasta se începe reconstrucția dirijată a zonelor distruse.[2] Pe harta păstrată se observă propunerile pentru străzile distruse (actualele străzi Gen. Berthelot, Iosif Vulcan, Ady Endre). La sfârșitul secolului al XVIII-lea, clădirea Episcopiei Greco-Catolice (Piața Unirii nr. 3) este supraetajată din fonduri imperiale.

Credincioșii ortodocși și reformați nu și-au putut construi clădiri de cult decât după Edictul de toleranță al lui Iosif al II-lea, din anul 1781, deși au existat mai multe inițiative de a construi o biserică ortodoxă și înainte de acest an. Petiția înaintată guvernului din Viena (1754) a fost respinsă pe motivul că „Confesiunea ortodoxă fiind numai tolerată nu se poate admite ca în oraș să se clădească o nouă biserică ortodoxă lângă cea catolică și unită".[3]

În vara anului 1784, cei doi reprezentanți ai comunității ortodoxe, Mihai Püspöki și Cristofor Püspöki, reușesc să fie primiți de împăratul Iosif al II-lea și să obțină aprobarea construirii bisericii din Orașul Nou. Piatra fundamentală a Bisericii *Adormirea Maicii Domnului* (*Biserica cu Lună*) a fost așezată în ziua de 9 noiembrie 1784. Construirea bisericii a fost condusă de Iacob Eder și terminată în anul 1790, în stilul barocului târziu. Biserica are un pronaos deasupra căruia se înalță turnul clopotniță, o navă dreptunghiulară îngustă, cu abside laterale, altar semicircular[4]. În turn se află montat un mecanism care pune în mișcare o sferă reprezentând luna. Mecanismul, executat în anul 1793 de Georg Rupeppe, arată fazele lunii, motiv pentru care biserica este cunoscută sub denumirea de *Biserica cu Lună*.[5]

În anul 1800, episcopul greco-catolic Ignatie Darabant demolează mica biserică greco-catolică din centrul Orașului Nou, și începe construcția unei catedrale, terminată în timpul episcopului Samuil Vulcan în anul 1810. Clădirea are planul în formă de cruce, tavan boltit și o cupolă centrală pictată cu scene biblice. Fațada este caracteristică barocului târziu, având amprente neoclasice. Acoperișul baroc al turnului a fost terminat în anul 1803 și a ars în 1836 și în anul 1907. Actuala formă concepută de Rimanóczy Kálmán datează din anii 1910-1912.[6] Urmărindu-se așezarea altarului spre răsărit, catedrala are un amplasament nefavorabil față de piață. În perioada 1948-2006 aceasta devine cunoscută sub numele de Biserica Ortodoxă *Sf. Ierarh Nicolae*.

În urma Edictului de toleranță al lui Iosif al II-lea și credincioșii reformați își construiesc o biserică în Olosig (Piața Libertății). Biserica a fost construită după proiectul lui Iacob Eder, între anii 1784-1787, în stil baroc, fără turn, turnul adăugându-i-se abia în anul 1884. Fațada principală, refăcută odată cu construcția turnului, având pilaștri cu capiteluri ionice, portal încoronat cu un timpan triunghiular, are o amprentă neoclasică.[7]

V. ORADEA ÎN ANII 1848-1849

În mod firesc, anul revoluționar 1848-1849 și-a făcut simțită influența și în Oradea. În anii premergători, viața politică locală a fost divizată în două partide: pe de o parte conservatorii, conduși de locțiitorul comitelui suprem Tisza Lajos, iar pe de altă parte liberalii, conduși de primul vicecomite Beöthy Ödön. Dacă partida conservatoare a fost interesată, în linii mari, în menținerea vechilor structuri politice de tip arhaic, făcând eforturi disperate de a-și păstra puterea, liberalii, formați din generațiile tinere și reprezentanți ai păturilor active, au profesat egalitatea în fața legilor și impozitarea egală a

[1] Stanciu 1980, p.265.
[2] ASB, *Fond colecția de planuri*, inv.437, nr. 167.
[3] Lițiu 1984, p.40
[4] Lucian 1980, p.257.
[5] Dejeu 1926, p.165.
[6] Olariu 1980, p.268.
[7] Biró 1932, p.78-79.

proprietăţii. Oricât de ireductibile s-au arătat a fi cele două partide locale, acestea au avut un singur punct comun, asupra căruia nu au avut loc discuţii: fidelitatea faţă de casa domnitoare austriacă.

Frământările vieţii politice locale din prima parte a lunii martie 1848 păreau să lase să se întrevadă o ruptură categorică între cele două partide. La 11 martie 1848, vicecomitele substitut Sántha György a fost nevoit să dizolve adunarea generală comitatensă pentru a evita debuşarea discuţiilor contradictorii în eventuale vărsări de sânge. Hotărârea nu a fost agreată de Consiliul Locumtenenţial, care a dispus convocarea de urgenţă a unei noi adunări, însă cu păstrarea neapărată a liniştii şi ordinii sociale.[1] Într-adevăr, pentru ziua de 20 martie 1848, vicecomitele Sántha a convocat din nou adunarea generală a comitatului, dar în urma presiunilor stărilor locale, iar nu a ordinului Consiliului Locumtenenţial, care a sosit la Oradea mult mai târziu.

La adunarea care s-a desfăşurat în Casa comitatului şi la care ar fi trebuit să participe doar reprezentanţii stărilor locale, au participat însă şi numeroşi locuitori din cele patru târguri orădene, transformându-se în final într-o veritabilă adunare populară. Aceasta a acceptat cele 12 puncte ale tinerilor revoluţionari din Pesta, adăugând însă şi un punct propriu, al 13-lea, care exprima cererea ca domnitorul să locuiască o parte a anului în capitala Ungariei, Budapesta. Acest ultim punct arată cât de puternice erau sentimentele prodinastice în conştiinţa publică orădeană la mijlocul secolului al XIX-lea. Adunarea a mai hotărât rechemarea conservatorului Reviczky Menyhért din Dieta ţării şi numirea lui Beöthy Ödön în locul astfel vacantat, organizarea gărzii civice locale în fruntea căreia a fost ales tot Beöthy şi arborarea însemnelor naţionale ungare pe clădirile publice. Hotărârile adunării populare din 20 martie 1848, au fost apoi publicate într-o foaie volantă tipărită, redactată de Lukács György, a cărei deviză a fost *Libertate, egalitate, fraternitate, pace şi ordine*.[2] Datorită voinţei politice liberale, ieşită învingătoare în confruntarea cu conservatorii în timpul adunării din 20 martie 1848, Beöthy Ödön a devenit conducătorul de necontestat al vieţii politice orădene acelei etape istorice.

Victoria liberalilor a fost întărită, în următoarele două zile, de surprinzătoarea alăturare a garnizoanei imperiale staţionate în Cetatea Oradea, comandate de generalul maior Gläser, la cauza revoluţiei. În 21-22 martie 1848, întreaga garnizoană a arborat cocarde naţionale, în semn de alăturare la revoluţie, fiind înlăturat pericolul unei intervenţii în forţă a acesteia. Prin urmare, tensiunile politice locale au scăzut imediat, partida conservatoare dizolvându-se în întregime. S-ar putea spune că la Oradea revoluţia a învins în mod paşnic, fără vărsări de sânge, în doar trei zile de la declanşarea ei.

În zilele următoare, revoluţia victorioasă a fost sărbătorită,de locuitori şi de conducători, deopotrivă, printr-o serie de retrageri cu torţe, ospeţe publice şi petreceri dansante, la care au participat nu numai locuitorii, ci şi soldaţi ai garnizoanei.[3] La 22 martie 1848, şeful gărzii civice locale, Beöthy Ödön, a redactat o proclamaţie către locuitori sub deviza *Libertate, pace şi ordine*, în care comunica, printre altele, şi constituirea guvernului Batthyányi, confirmat şi de domnitor,[4] ceea ce a liniştit şi mai mult spiritele agitate ale orădenilor.

La 27 martie 1848 a fost organizată o nouă adunare generală a comitatului Bihor, la care a fost aleasă o nouă conducere administrativă locală compusă dintr-un comitet permanent format din 31 de persoane, sub preşedinţia lui Sántha György, cu toţii membrii partidei liberale. Au fost alese şi mai multe subcomitete care urmau să se ocupe de publicarea, în fiecare plasă a comitatului, a legilor ce aveau să vină, şi cu organizarea gărzilor naţionale.[5] La această adunare a fost prezentată public circulara guvernului Batthyányi, din 22 martie 1848, în care se dispuneau măsuri de prevenire a incidentelor dintre stăpânii de pământ şi ţărani, în legătură cu mult dorita desfiinţare a obligaţiilor urbariale ce nu fuseseră încă legiferate de Dietă.

[1] Documentul din 21 martie 1848 a fost publicat de Hegyesi 1885, p. 253-254, sub nr. IV.
[2] *Ibidem*, p. 251-252.
[3] *Ibidem*, p. 11. La 18 martie Tisza Lajos a demisionat din funcţia de locţiitor al comitelui suprem, pretextând motive medicale. *Ibidem*, p. 250.
[4] *Ibidem*, p. 255.
[5] *Ibidem*, p. 14-15.

Circulara guvernamentală a lăsat la latitudinea comitetului local permanent soluționarea tuturor cauzelor locale,[1] dar până la urmă temerile s-au dovedit a fi neîntemeiate, tulburările generate de menținerea obligațiilor urbariale au fost cu totul nesemnificative.

În finalul adunării generale, cele 12 puncte de la Pesta au fost adoptate încă o dată, ca program politic al revoluției.[2] La 1 mai 1848, a fost convocată din nou adunarea generală a comitatului, ea desfășurându-se pe parcursul a mai multor zile. În afara deputaților stărilor, la adunare au participat, în prima zi, mai multe mii de locuitori, motiv pentru care ea a trebuit să fie ținută sub cerul liber. Obiectul acestei adunări a fost raportul celor doi deputați locali în Dietă, Pappszász Lajos și Beöthy Ödön, despre lucrările care s-au încheiat la 11 aprilie 1848.[3] Cu acel prilej, la 2 mai 1848, Beöthy Ödön a fost instalat în funcția de comite suprem al Bihorului,[4] comitatul fiind împărțit în 12 circumscripții electorale în vederea alegerilor de deputați, fixate pentru 24-26 iunie 1848. S-a hotărât începerea conscrierii recruților pentru garda națională și au fost luate nu mai puțin de 1.411 hotărâri în chestiuni de ordin public.

La 24 iunie 1848 s-au desfășurat alegeri de deputați pentru Dietă în Oradea. Cei 588 de alegători îndreptățiți din târgurile Oradea și Olosig l-au ales, cu o largă majoritate, pe liberalul Szacsvay Imre,[5] ajuns mai târziu notar al Dietei și executat în toamna anului 1849 pentru că a scris declarația de independență și desprinderea Ungariei de Imperiul Austriac.

Conscrierea recruților pentru garda națională s-a făcut cu destulă greutate, ea deșteptând animozități nu numai între locuitorii români, ci și în rândul locuitorilor unguri, mai ales la sate. La 11 mai 1848, episcopul greco-catolic orădean Vasile Erdeli a emis o scrisoare pastorală prin care a îndemnat enoriașii să lupte în comun pentru cauza revoluției, ceea ce i-a atras mai apoi critici vehemente de trădător al cauzei naționale românești.[6] Atitudinea episcopului Erdeli n-a fost, totuși, întâmplătoare, dacă avem în vedere poziția celorlalți reprezentanți ai românilor din Bihor și comitatele învecinate, sensibil diferită de a celor din Transilvania intracarpatică. La 21 mai 1848, la Pesta s-au întrunit circa 40 de deputați români din Crișana și Banat, sub președinția lui Emanoil Gojdu, la care au participat mai mulți deputați bihoreni, dintre care trebuie amintiți Nicolae Jiga, Ioan Dragoș, Gheorghe Fonai și Ioan Gozman. Această întrunire și-a propus stabilirea unei linii politice de colaborare cu revoluția ungară, dar sub sceptrul imperial austriac, formulând patru cereri moderate în aparență, privind chestiunea limbii române, a școlilor și a instituțiilor bisericești românești, renunțând la chestiunea autonomiei teritoriale pentru a nu complica și mai mult situația.[7] Să mai notăm faptul, nu lipsit cu totul de importanță, că reprezentanții românilor au respins, prin Ioan Dragoș, invitația de a participa la adunarea populară a sârbilor proiectată să se desfășoare la Karlowitz, la 13 mai 1848,[8] pe motiv că ar fi avut un caracter național exclusiv sârbesc, cum nu au fost prezenți nici la prima Adunare națională de la Blaj, din 3-5 mai 1848, nici măcar în calitate de observatori.[9]

Cert este că, dacă în legătură cu obligațiile urbariale țărănimea română s-a arătat destul de reținută, opoziția fiind minoră, față de recrutările obligatorii pentru garda națională, aceasta s-a manifestat cu totul ostilă, mai multe sate din Bihor

---

[1] *Ibidem*, p. 256-258. Trebuie totuși amintit că în Bihor nu au avut loc acțiuni violente de această natură.
[2] *Ibidem*, p. 15.
[3] *Ibidem*.
[4] *Ibidem*, p. 30. Evident, a fost numit de guvernul condus de contele Batthyányi.
[5] *Ibidem*, p. 57. Târgurile Velența și Subcetate nu au avut dreptul de a alege un deputat propriu, locuitorii săi au votat în plasa Biharea, unde a fost ales, cu 558 de voturi, liberalul Ercsey Zsigmond. Ceilalți deputați aleși în 26 iunie 1848 au fost Bernáth József, Dobozy Mihály, contele Haller Sándor, Ioan Gozman, Ambrus József, Nagy József, Ioan Dragoș și Irinnyi József. De semnalat că, în timpul perioadei de propagandă electorală care a precedat alegerile din iunie 1848, Irinnyi József a fost acuzat că ar fi fost „comunist"! După știința noastră, aceasta a fost prima ocazie din viața politică bihoreană, când a fost folosit acest termen, nu neapărat cu semnificația lui din secolul al XX-lea. *Ibidem*, p. 58.
[6] Radu 1932, p. 123-124. Este totuși sigur că episcopul Erdeli nu s-a alăturat cauzei revoluției așa cum a făcut-o, spre exemplu, episcopul romano-catolic Bémer, în culise Erdeli îndemnându-și preoții să se abțină de la orice colaborare cu revoluția. Gorun 2003/b, p. 199-210.
[7] Documente 1848, p. 317-318.
[8] Miskolczy 1991, p. 33.
[9] Păcățianu 1904, p. 241.

opunându-se, chiar cu violență, până și numai conscrierii lor, care a fost totuși o acțiune cu caracter preliminar. La 20 iunie 1848, adunarea comitatului a publicat la Oradea introducerea stării de necesitate pe întregul teritoriu al comitatului și constituirea tribunalelor statariale, destinate să reprime de urgență toate manifestările considerate ostile revoluției, între care au figurat și refuzul de a se înrola în garda națională, sau instigarea la refuz.[1] Sesiuni ale acestor tribunale au avut loc în cursul anului 1848 nu numai în Oradea, ci și în Beiuș, Gurbediu, Beliu, Vașcău, Aleșd,[2] fiind condamnați și executați un număr greu de precizat de oameni, în cea mai mare parte români. În vara anului 1848, numeroși locuitori orădeni s-au înrolat în garda națională, prezentându-se la batalionul nr. 10 din Debrețin sau la cel cu nr. 3 din Szeged, Oradea nefiind desemnată inițial ca centru de recrutare.[3] Cel de-al treilea batalion de voluntari, de la Szeged, a luptat în luna septembrie 1848 împotriva sârbilor, fiind ulterior transformat în unitate militară regulară.

La 15 iunie 1848, a avut loc depunerea jurământului de credință în fața Casei comitatului de către recruții din Oradea. Cu acel prilej, mai mulți gardiști au refuzat să depună jurământul, nefiind dispuși să servească în garda națională decât pe teritoriul orașului și, în nici un caz, să-și părăsească localitatea de reședință. Nici discursul comitelui suprem Beöthy nu a reușit să le schimbe decizia, acesta fiind nevoit să dispună demobilizarea lor.[4] Cazul nu a fost singular. La 4 iulie 1848, a sosit ordinul concentrării gărzii naționale bihorene la Beiuș, în vederea plecării pe front. Știrea a stârnit consternare până și în adunarea generală a comitatului, întrunită la 8 iulie 1848. Orădenii nu s-au prea arătat dispuși a pleca pe front, în adunarea generală propunându-se tot felul de soluții de compromis pentru ocolirea executării ordinului. Cea mai sfruntată a fost aceea a lui Kurányi György, care a propus trimiterea pe front a evreilor, în primul rând, iar dacă numărul lor nu ar fi fost îndestulător, să fie trimiși tinerii necăsătoriți și, abia apoi, cei căsătoriți.[5] În final, s-a hotărât trimiterea doar a unei treimi din efectivele solicitate de ministerul de război.

La 27 iulie 1848, două companii au plecat până la Salonta, unde au fost sărbătorite cu imensă însuflețire. Dar peste numai două zile, la 29 iulie 1848, cele două companii au fost rechemate la Oradea.[6] După rechemarea celor două companii, în adunarea generală a comitatului au pornit din nou discuțiile privind chestiunea gărzii naționale ce urma să fie trimisă pe front. S-a avansat ideea ca aceasta să fie compusă numai din voluntari, dar nu numai din Oradea, ci din întregul comitat. Iar pentru a stimula înscrierea voluntarilor, urma ca administrația comitatului să adauge celor 8 crăițari dați de guvern ca soldă zilnică, încă 12 crăițari din fondurile proprii. Pentru a putea face față cheltuielilor suplimentare, s-a votat imediat un impozit excepțional de 20.000 florini.[7]

În 30 iulie 1848, a sosit în Oradea o companie de husari, iar în 31 iulie 1848 un batalion de secui, care s-au oprit aici, doar pentru o zi, în drumul lor spre frontul cu sârbii lui Jelasic. Aceste unități au fost copios ospătate și sărbătorite, la fel și batalionul de grăniceri români din Transilvania, care s-a oprit și el aici pentru o zi. Dar, la 7 august 1848, odată cu sosirea ordinului comisiei militare ca cele două companii orădene ce fuseseră concentrate la Salonta și mai apoi rechemate să pornească în direcția frontului, însuflețirea a scăzut brusc. Acest ordin a constituit motivul unei noi convocări a adunării comitatului, pentru ziua de 8 august 1848. Adunarea a hotărât - obligată și de un ordin al ministerului de război, sosit între timp - ca trupa ce urma să fie trimisă pe front de comitatul Bihor să fie compusă numai din voluntari desemnați prin tragere la sorți, iar perioada de serviciu să nu depășească 10 săptămâni. Prezentarea urma să se facă în ziua de 17 august 1848, la Salonta.[8]

La 17 august 1848, s-au strâns la Salonta 1.451 voluntari, dar marea lor majoritate au fost slugile celor care au fost desemnați prin tragere la sorți să se prezinte sub arme. La 19 august 1848,

[1] Hegyesi 1885, p. 64.
[2] *Ibidem*, p. 65.
[3] *Ibidem*, p. 68-69.
[4] *Ibidem*, p. 73.
[5] *Ibidem*, p. 74-75.
[6] *Ibidem*, p. 76.
[7] *Ibidem*.
[22] *Ibidem*, p. 77.

cele 7 companii constituite la Salonta, au pornit spre front, 800 oameni fiind înarmați cu puști, iar 621 cu lănci,[1] la comandă aflându-se maiorul Riczkó Károly. La 21 august, aceste companii au ajuns la Becicherechiul Mare, în apropierea frontului.

La 24 august 1848, a sosit la Oradea dispoziția guvernamentală de formare a celei de-a doua unități de gardă națională, care urma să fie compusă din 1.200 de voluntari, adică a doua treime solicitată. Oradea a fost desemnată ca loc de adunare pentru data de 10 septembrie 1848. Acest batalion a pornit la drum, la 13 septembrie 1848, sub comanda maiorului Marczó Imre, tot spre Becicherechiul Mare. Detașamentul a fost compus din 6 companii, cu un efectiv total de 1.238 de oameni.[2] La 30 septembrie el a ajuns la Arad, la 3 octombrie la Timișoara, iar la 8 octombrie 1848 a atins Becicherechiul Mare, efectivele sale crescând pe drum cu 358 de voluntari. În noiembrie 1848, în rândul acestui batalion a izbucnit o epidemie de holeră, motiv pentru care a părăsit imediat teatrul de operațiuni, în ciuda ordinelor și a rugăminților conducerii comitatului Bihor. Oamenii au ajuns acasă între 16 și 21 noiembrie 1848.[3]

Dificultățile pe care le-a avut cu garda națională în cursul anului 1848 au convins conducerea militară a revoluției ungare să creeze o armată regulată cu un efectiv de 200.000 de oameni, dar fără a renunța în întregime la garda națională. Pentru această armată regulată, comitatului Bihor i-a revenit datoria de a recruta 6.408 soldați. În septembrie 1848 a trebuit să fie format la Oradea cel de-al 27-lea batalion, compus din 1.150 de oameni. La 8 octombrie 1848 acesta a și depus jurământul de fidelitate, fiind trimis să lupte în cadrul armatei comandate de generalul Bem.[4]

La 19 septembire 1848 primul ministru Batthyányi l-a numit pe Hodossy Miklós în funcția de comisar guvernamental pentru comitatul Bihor,[5] în primul rând datorită meritelor sale în recrutarea cu succes a batalioanelor de voluntari. În noua lui calitate a fost însărcinat cu recrutarea soldaților pentru unitățile armatei regulate. Dar situația militară devenind tot mai dificilă, presiunile pentru recrutarea unui număr cât mai mare de soldați a crescut permanent, culminând cu decretarea, la 7 noiembrie 1848, a recrutării generale. La 13 noiembrie 1848, comisarul Hodossy a cerut comitatului Bihor să trimită la Piatra Craiului pe toți bărbații posesori de arme și capabili de a le mânui. Dar, la 14 noiembrie 1848, adunarea generală a respins cererea afirmând că ridicarea generală ar aduce mai multe pagube decât foloase, bărbații cu familie nefiind prea deciși în lupte, iar întreținerea lor ar costa prea mult. Tot adunarea generală a fost de părere că înarmarea persoanelor din celelalte grupuri etnice din comitat ar putea fi foarte periculoasă. În esență, motivația adunării comitatului Bihor a fost formulată în scopul respingerii trimiterii locuitorilor săi în zona frontului, indiferent unde s-ar fi aflat acesta.[6]

Hotărârea adunării generale a comitatului Bihor de a nu da curs cererii comisarului Hodossy a fost anulată de comisia guvernamentală de apărare la 16 noiembrie 1848. Comitetul permanent al comitatului a început imediat să caute alte motive prin care să se sustragă ordinului de recrutare generală. Cea mai bună soluție a fost hotărârea de a recruta 4 batalioane de voluntari pedeștri și un batalion de cavalerie, iar nu recruți pentru armata regulată. Primul batalion pedestru ar fi trebuit să fie format din locuitori ai plasei centrale - deci din orădeni și locuitori ai satelor din jur - și ai plasei Salonta.[7] Consiliul Local al târgului Oradea a raportat imediat conducerii comitatului că a putut recenza 673 de membri pentru garda națională și încă 1.270 de potențiali purtători de arme.[8] Între timp, comisarul Hodossy, organizatorul tuturor recrutărilor din întregul comitat de până atunci, a devenit adversar al ordinului de recrutare generală. Profitând de o declarație a comisiei militare guvernamentale, și anume că aceasta s-ar mulțumi cu numai 4.000 de soldați recrutabili

[1] *Ibidem*, p. 78.
[2] *Ibidem*, p. 94.
[3] *Ibidem*, p. 96.
[4] *Ibidem*, p. 98.
[5] Documentul este publicat integral sub nr. XXVI în anexa cărții lui Hegyesi 1885, p. 276-277.
[6] *Ibidem*, p. 103.
[7] *Ibidem*.
[8] *Ibidem*, p. 104.

din Bihor, s-a grăbit să treacă prin adunarea comitatului din 25 noiembrie 1848, hotărârea de suspendare a recrutării generale pe întregul teritoriu al comitatului Bihor.[1] Aceeași soartă a avut-o și dispoziția din 11 ianuarie 1849, dată, de data aceasta, de Kossúth Lajos, prin care s-a proclamat din nou recrutarea generală. Adunarea generală a comitatului Bihor din 18 ianuarie 1848 a suspendat-o și pe aceasta.

Totuși, cea mai mare performanță a lui Hodossy a fost obținerea jurământului de fidelitate al generalului Gläser, comandantul garnizoanei din cetate care, în ciuda promisiunilor din primăvara anului 1848, a fost tot timpul un spin în coasta autorităților comitatului Bihor. Generalul Gläser a depus, la 8 octombire 1848, jurământul pe constituția revoluționară, împreună cu toți ofițerii săi. Mai mult, Hodossy a obținut de la acesta punerea cetății orădene sub controlul autorităților civile ale comitatului.[2]

La 14 februarie 1849, Dieta a impus din nou comitatului Bihor recrutarea celor 6.409 soldați care îi fuseseră repartizați și din care nu a recrutat decât ceva mai puțin de o treime. Hodossy nu a avut încotro și a fost nevoit să formeze cel de-al 55-lea batalion al armatei regulate, care a fost trimis apoi pe câmpurile de bătălie din Transilvania.[3] Dar garda națională a ridicat, odată cu venirea primăverii, noi probleme, înregistrându-se cazuri de abandon al pozițiilor, voluntarii mergând acasă pentru a-și face lucrările agricole de primăvară.[4]

În toamna-iarna anilor 1848-1849, Hodossy a luat măsuri de apărare a celor patru târguri orădene pentru a putea face față unor eventuale atacuri. Pe Dealul Viilor au fost făcute fortificații în care au fost amplasate tunuri, iar drumul spre Cluj a fost blocat cu șanțuri de apărare. Lucrările au început în 16 noiembrie 1848, fiind folosiți zilnic 600 de oameni dintre cei care nu erau apți pentru a fi recrutați. Dar lucrările de fortificații au depășit cu mult posibilitățile locale; prin urmare, Consiliul Local orădean a cerut comitatului să aducă și acesta forță de muncă din sfera lui de autoritate, întrucât fortificațiile urmau să asigure nu numai apărare orașului, ci și a unei părți însemnate din comitat.[5]

În iarna anilor 1848-1849, cele patru târguri orădene au ajuns într-o situație dificilă din cauza unor unități militare cantonate aici, dar mai ales a numărului mare de refugiați care și-au căutat aici un adăpost. Din Cluj s-au refugiat în Oradea circa 3.000 de oameni și, din a doua jumătate a lunii februarie 1849, acestora li s-au adăugat un număr neprecizat de refugiați din comitatul Hunedoara. Tot al zecelea locuitor din cele patru târguri era refugiat, ceea ce a pus la grea încercare capacitățile locale de subzistență.[6] Cum mulți dintre refugiați erau tineri, apți pentru serviciul militar, comisarul Hodossy a luat măsura recrutării lor obligatorii, impunându-le să se prezinte în termen de 48 de ore în tabăra maiorului Szentpály, în schimbul garantării securității familiilor lor. Dar cu prilejul executării ordinului, s-au petrecut și destule excese, chestiunea fiind ridicată și în parlament, de către Bethlen János la 3 februarie 1849.[7]

Tot în sarcina lui Hodossy a intrat și obligația de a asigura aprovizionarea armatei generalului Bem cu alimente și arme. Comisarul orădean s-a străduit din răsputeri ca armata generalului Bem să rămână în Transilvania intracarpatică, fiind conștient că o eventuală retragere a ei în comitatul Bihor ar fi pus întreaga populație a comitatului într-o situație imposibilă, nemaivorbind de eventualitatea transformării comitatului în teatru de război. Prin urmare, el a trimis în tabăra de la Ciucea toate alimentele și munițiile de care s-a putut dispensa. Pe de altă parte, Hodossy s-a pregătit și pentru o eventuală repliere a armatei generalului Bem în Bihor, urmând ca aceasta să fie întreținută din veniturile domeniului contelui Zichy, domeniu ce fusese confiscat.[8] Iar când, în 6 decembrie 1848, generalul Bem a ajuns totuși la Oradea, dar numai în trecere, Hodossy a luat toate măsurile posibile ca acesta să poată pleca cât mai repede din Oradea. Mai mult chiar, i-a facilitat cea mai rapidă ieșire posibilă din

[1] *Ibidem.*
[2] *Ibidem*, p. 105.
[3] *Ibidem.*
[4] *Ibidem*, p. 112.
[5] *Ibidem.*
[6] *Ibidem*, p. 115.
[7] *Ibidem.*
[8] *Ibidem*, p. 116.

comitat, obligându-l să ia masa de prânz nu la Aleşd, cum se obişnuia în orice călătorie, ci la Borod, mult mai aproape de graniţa comitatului, pentru a fi sigur că generalul va ieşi din comitat în aceeaşi zi.[1]

La 31 decembrie 1848, Dieta a hotărât mutarea din Pesta la Debreţin a tuturor instituţiilor centrale revoluţionare, din cauza alterării generale a situaţiei militare. Cu acel prilej s-a hotărât ca Oradea să fie transformată într-o bază militară importantă, datorită poziţiei sale strategice şi geografice foarte favorabile. Ca obiectiv principal a fost desemnată Cetatea Oradea, părăsită de garnizoana militară imperială şi care era suficient de mare pentru a adăposti magaziile şi atelierele centrale militare. În cursul lunii ianuarie 1849, au fost mutate aici atelierele de armament care produceau puşti, baionete şi săbii. Tot în cetate au fost înmagazinate muniţia şi efectele militare din rezerva guvernului, împreună cu efectivele de circa 1000 de soldaţi ale regimentului 5 artilerie imperial, care nu a voit să se pună în serviciul revoluţiei, dar care au fost dispuse să lucreze la fabricarea muniţiei, la transportul şi la paza instalaţiilor militare. Zilnic au fost produse aici în jur de 250.000 de cartuşe pentru puşcă, precum şi capsele de detonare necesare, folosindu-se un utilaj adus în secret din Belgia.[2]

În apropiere de Oradea, la Sânmartin, a fost mutat atelierul de tunuri în care au fost produse tunuri de 6 funţi şi mortiere de 7 funţi, împreună cu afetele şi căruţele de transport a muniţiei. Acest atelier a funcţionat la Sânmartin din februarie până în mai 1849.[3] Tot la Oradea au fost mutate, în ianuarie 1849, şi atelierele de efecte militare: uniforme, încălţăminte, ceaprazărie, şelărie etc. Încă din decembrie 1848, toţi negustorii care au asigurat materia primă necesară pentru aceste efecte au fost îndrumaţi să expedieze materialele contractate la Oradea, unde trebuiau să sosească, începând cu ziua de 16 ianuarie 1849. Atelierele au fost amplasate în mai multe clădiri din târgurile Oradea şi Olosig: Palatul "Frimont", clădirea Seminarului Teologic Romano-Catolic, mai multe mănăstiri.[4] În mai 1849, după îmbunătăţirea situaţiei militare, aceste ateliere au fost mutate înapoi la Pesta. La Oradea a rămas doar atelierul de confecţionat hamuri pentru cai.

Tot aici au fost mutate şi depozitele centrale de alimente, precum şi brutăriile militare care au copt pâine pentru trupele generalului Bem,[5] spitale militare, şcoala de cadeţi, precum şi comandamentele a cinci regimente care, mai apoi, au fost dispersate în alte localităţi ale comitatului.[6]

Repetatele înfrângeri suferite de armatele revoluţionare ungare în primăvara anului 1849 au dus la o nouă alterare a situaţiei militare. Guvernul a încercat să modifice raporturile de forţe de pe fronturi decretând noi recrutări. Din cei 50.000 de recruţi votaţi de Dietă la 24 aprilie 1849, Bihorului i-au revenit 1.602 soldaţi, în situaţia în care comitatul nu dăduse din numărul de 6.409 oameni stabilit anterior decât 3.182.[7] Prin urmare, în decembrie 1848 a fost aprobată constituirea detaşamentelor neregulate de vânători, compuse din câteva sute de persoane. În Bihor s-au format cinci asemenea detaşamente, recrutate de Gászy Imre, Reviczky László, Csanády István, Hatvani Imre şi Vasvári Pál.[8] Formarea acestor detaşamente s-a dovedit ulterior a fi fost o măsură regretabilă, nu numai fiindcă ele au sustras numeroşi recruţi de la armata regulată sau garda naţională, dar s-au cheltuit fonduri exagerate în comparaţie cu serviciile pe care le-au adus revoluţiei. În plus, acestea, formate adesea din elemente turbulente, chiar cu manifestări antisociale, au fost indisciplinate, ieşind de sub controlul autorităţilor militare şi civile, ajungând să încalce în mod grav legile. Spre exemplu, detaşamentul lui Hatvani Imre, având ca bază localitatea Almoşd, s-a comportat detestabil cu locuitorii din împrejurimi, ajungându-se ca, la 7 martie 1849, adunarea generală a comitatului Bihor să îl delege pe judele nobiliar Csanády Sándor să

[1] *Ibidem*, p. 117.
[2] *Ibidem*, p. 122.
[3] *Ibidem*, p. 123.
[4] *Ibidem*, p. 124.
[5] *Ibidem*, p. 126.
[6] *Ibidem*, p. 126-128.
[7] *Ibidem*, p. 145. Lipsa de recruţi a determinat până şi recurgerea la înrolarea unor deţinuţi cu condamnări mai uşoare, sub condiţia acceptării lor de către Ministerul de Război.
[8] *Ibidem*, p. 146.

cerceteze acuzațiile care le-au fost aduse, cu împuternicirea ca judele nobiliar să-l aresteze imediat pe Hatvani, dacă acesta s-ar fi împotrivit cercetărilor.[1] De altfel, detașamentele Reviczky, Gázsy, Csanády și Hatvani au fost trimise pe front încă din 9 februarie 1849, dar acestea nu au executat ordinele Ministerului de Război. La 6 martie 1849, comitatul Bihor a cerut comisiei militare guvernamentale să dispună acestor detașamente plecarea imediată pe front, pentru a scuti populația locală de teroarea la care era supusă din partea acestora.[2] După obținerea acordului ministerial, la 19 martie 1849, comitatul Bihor a dispus detașamentelor Hatvani și Vasvári să plece pe frontul de la Ciucea, până la data de 27 martie, dată după care comitatul nu mai era dispus să le asigure întreținerea. Dar comisia militară guvernamentală a protestat față de presiunile pe care comitatul le-a făcut împotriva celor două detașamente, dispunând întreținerea lor în continuare. În noua situație comitatul Bihor a cerut iarăși urgenta expediere a celor două detașamente pe front, eveniment care s-a petrecut, în sfârșit, cândva spre sfârșitul lunii aprilie. Hatvani a plecat spre Zarand, unde l-a înlocuit pe maiorul Csutak Kálmán, demis de la comandă pentru șantaj și sperjur.[3] Activitatea nefastă a lui Hatvani în Zarand este binecunoscută, acesta reușind să compromită tentativele de înțelegere româno-maghiare preconizate de deputatul orădean Ioan Dragoș. Acesta a căzut victimă orgoliului și inconștienței politice a lui Hatvani, o înțelegere între Avram Iancu și Kossúth Lajos fiind amânată câteva luni, când aceasta a devenit, în noile condiții militare, ineficientă.[4]

Începând cu ziua de 29 martie 1849, la Chișineu Criș s-a desfășurat sinodul Eparhiei Ortodoxe din Arad, de care aparținea și Oradea, la care au participat, printre mulți alții, protopopul orădean Atanasie Boțco, directorul școlilor românești din districtul Oradea, Dimitrie Constantini, avocatul Todor Lazăr, notar al Consistoriului ortodox din Oradea, judele primar al târgului Oradea, Mihai Stupa, directorul școlilor confesionale ortodoxe din Oradea, și epitropul Consiliului parohial orădean, Nicolae Jiga, precum și deputatul Ioan Dragoș, comisarul guvernamental pentru sinod și – practic – inițiatorul lui.[5] Adunarea eparhială urma să aleagă un vicar episcopal lângă episcopul Gherasim Raț, prea bolnav și bătrân pentru a conduce eficient treburile Episcopiei Ortodoxe arădene, precum și a discuta problema modernizării învățământului confesional ortodox și - indirect - chestiunea autonomiei Bisericii Ortodoxe Române de sub autoritatea mitropoliei sârbești. Ca vicar a fost ales Ioan Chirilescu,[6] fiind adoptat și un regulament de desfășurare a sinoadelor eparhiale, un altul al organizării și funcționării școlilor românești ortodoxe, precum și mai multe proiecte de înființare a unor fundații pentru dezvoltarea învățământului confesional românesc, asigurarea pensiilor învățătorilor și profesorilor etc.[7] Acest sinod, deși și-a propus în mod deliberat să nu discute chestiuni politice, a avut rolul de a fortifica linia politică promovată de Ioan Dragoș și a contribuit la detensionarea raporturilor româno-ungare în Crișana și Banat, fiind apreciat drept un compromis politic între mișcarea națională a românilor din *Partium* și guvernul ungar care, la 5 iulie 1849, a aprobat hotărârile sinodului.[8]

În ziua în care deputatul bihorean Ioan Dragoș era executat la Abrud, țarul Nicolae I anunța începerea intervenției armate în Imperiul Austriac, în sprijinul împăratului Francisc Iosif I. În vara anului 1849, trupele acestuia au și ajuns în comitatul Bihor, la 3 iulie ocupând deja Debreținul. Pentru a apăra orașul de atacul iminent al trupelor rusești, la Oradea a fost

[1] *Ibidem*.
[2] *Ibidem*, p. 147.
[3] *Ibidem*, p. 148.
[4] Acțiunea lui Hatvani în Munții Apuseni este interpretată ca fiind negativă, atât de istoriografia română, cât și de cea ungară. Hegyesi Márton l-a considerat pe Hatvani ca fiind dement (*Ibidem*, p. 150), autorul fiind în deplină cunoștință a celor petrecute atunci, având acces la documentele evenimentelor anilor 1848-1849 din Bihor, înainte ca acestea să fie împrăștiate sau chiar distruse. Vezi și Dragomir 1989, p. 90, care l-a calificat pe Hatvani „nesocotit” etc. Hegyesi a apreciat că expediția nenorocită a acestuia a dus la sacrificarea inutilă a 5.000 de vieți omenești (p. 151), cifră care ni se pare totuși cam exagerată.
[5] Miskolczy 1991, p. 117.
[6] Motiv pentru care, după revoluție, a fost condamnat la 4 ani de închisoare. *Ibidem*, p. 46.
[7] Hegyesi 1885, p. 171-177.
[8] *Ibidem*, p. 38.

format de urgență batalionul 135, compus din recruți originari din Transilvania intracarpatică, dar care a fost dus de urgență pe front.[1] În prima decadă a lunii iulie 1849 s-a recurs și la mobilizarea generală a populației, fiind adunați la Episcopia Bihor în jur de 10.000 de oameni și 8 tunuri. Aceștia au fost însă demobilizați peste numai cinci zile, trupele rusești schimbând, pentru moment, direcția de înaintare înspre nord de Debrețin. În prima parte a lunii august 1849, trupele rusești au revenit, îndreptându-se direct spre Oradea. La 3 august 1849, în oraș a fost lansată o proclamație către locuitori în care aceștia erau chemați din nou la mobilizarea generală. Chemarea a răsunat însă în van, ea rămânând fără nici un ecou.[2]

La 8 august 1849, avangărzile rusești au intrat în Oradea, sub comanda generalului de cavalerie Rüdiger.[3] Grosul trupelor generalului Paskievici au intrat în oraș abia în ziua următoare, rămânând aici până în 10 august, când au pornit spre Arad, nu înainte de a pretinde 120.000 de porții de pâine.[4] Comandamentul rusesc a încropit la repezeală o garnizoană locală din cei 200 de prizonieri și 350 de răniți care proveneau din armata imperială austriacă și pe care generalul Görgei îi lăsase la Oradea la începutul lunii iulie.[5] Apoi, la 11 august au sosit în oraș diviziile rusești 5 și 12 infanterie, 2 vânători și 4 cavalerie, iar la 14 august a fost mutat aici și comandamentul rusesc de la Debrețin.[6] Acestea au rămas aici până la 30 august 1849, când au sosit primele elemente ale armatei regulate austriece, iar comandamentul rusesc s-a mutat la Presov, în Slovacia.[7] Dar, înainte de a părăsi Oradea, rușii l-au executat aici pe Kazimir Rulikowski, polonez de origine și care, în ultimele zile ale revoluției (iulie 1849) a părăsit armata rusă în care a servit ca locotenent și a trecut de partea revoluției ungare. Deși nu a luptat cu arma în mână de partea revoluției, fiind pus de generalul Görgei între prizonierii ruși tocmai pentru a-l salva, acesta a fost descoperit și executat prin împușcare la Oradea, în ziua de 28 august 1849.[8]

Autoritățile militare austriece au fost reprezentate la Oradea de comisarul imperial Józsa Péter și de comandantul garnizoanei imperiale, generalul Braunhoff. Dar tribunalul militar orădean extraordinar și-a început activitatea abia în ianuarie 1850.[9] Primele măsuri de sancționare a participanților la evenimentele anilor 1848-1849 au fost luate de generalul Braunhoff. Foștii ofițeri din armata austriacă trecuți de partea revoluției au fost încarcerați în cetate, iar ceilalți, care nu serviseră în aceeași armată, au fost degradați la gradul de soldat și înrolați ca atare: Anton Gorove, Lovász Gábor, Beöthy Sándor, Verner László etc.[10]

Soldații simpli care au fost capturați în uniforme militare, au fost înrolați din nou în armata imperială fără nici un fel de judecată. Dar foștii ofițeri, închiși inițial în cetate și cărora li se promisese clemență, au fost transportați la Arad. Aici au fost judecați, condamnați și executați, la 6 octombrie 1849, generalul Nagy-Sándor József, originar din Oradea, generalul Lahner György, care a condus producția de arme la Oradea în perioada ianuarie-mai 1849. În alte părți au fost condamnați și executați generalul Kazinczy Lajos, fiul marelui scriitor iluminist Kazinczy Ferenc,[11] avocatul orădean Szacsvay Imre, fostul notar al parlamentului și locotenentului major Teodor Novac.[12] Au mai fost condamnați la moarte 17 ofițeri superiori orădeni, cărora pedeapsa le-a fost comutată ulterior în detenție pe perioade cuprinse între 6 și 18 ani.[13] Tot la moarte a mai fost

[1] *Ibidem*, p. 212.
[2] *Ibidem*, p. 213.
[3] *Ibidem*, p. 219.
[4] *Ibidem*, p. 220.
[5] *Ibidem*, p. 218.
[6] *Ibidem*, p. 229.
[7] *Ibidem*, p. 230.
[8] *Ibidem*, p. 231. El a fost adus aici din lagărul de prizonieri de la Gyula.
[9] *Ibidem*, p. 238.
[10] *Ibidem*, p. 231. Anton Gorove servise în armata imperială austriacă timp de opt ani înainte de revoluție.
[11] *Ibidem*, p. 234.
[12] *Ibidem*, p. 232. A fost împușcat încă din 21 martie 1849 de prințul Windischgrätz, în Cetatea Budei.
[13] *Ibidem*, p. 234-235. Au fost condamnați la moarte coloneii Pereczi Mihály, Mezei Károly, Kökényesi Miklós, Cserey Ignátz, Lukács Dénes, locotenent coloneii Tóth Ágoston, Simonffy József, Leitner Nándor, Marczó Imre, Beöthy György, Gergely János, Csutak Kálmán (pe care nu l-a absolvit de pedeapsă nici faptul că fusese îndepărtat de la comandă pentru sperjur), maiorii Weber János, Kansler József, baronul Sterneck, căpitanii Jelencsik Imre, Stark János.

condamnat şi episcopul romano-catolic orădean, baronul Bémer László, acuzat că ar fi executat dispoziţiile guvernului revoluţionar ungar şi a propagat ordinele acestuia prin preoţii catolici din subordine, dar şi luând parte la lucrările Dietei din Debreţin. Însă baronul Haynau a modificat sentinţa capitală în 20 de ani de detenţie,[1] fiind demis din fruntea Eparhiei orădene. Tribunalul militar din Oradea a judecat circa 60 de persoane care au participat la revoluţia ungară, după care au fost mutaţi în închisori din alte localităţi din Imperiu. Însă numărul exact al orădenilor judecaţi şi condamnaţi nu se cunoaşte, mulţi dintre ei fiind judecaţi în alte localităţi, îndeosebi la Bratislava, Kosice, Timişoara şi Sibiu. Cei condamnaţi pe termene scurte şi-au executat pedepsele, iar cei condamnaţi pe termene lungi au beneficiat de graţierea din 1854, de amnistia generală din 1857, ultimii deţinuţi fiind eliberaţi în 1860.[2]

Mulţi dintre orădenii participanţi la revoluţie s-au refugiat în străinătate din calea prigoanei, începând din Asia Mică până în Statele Unite ale Americii.[3] Cei mai în vârstă au rămas acolo pentru totdeauna: fostul comite suprem Beöthy Ödön a fost înmormântat la Hamburg, Dudás József şi Seres Lajos la Bucureşti, Vesselényi József la Constantinopol. Bilanţul orădean al anilor 1848-1849 a fost tragic: din cei 7.960 de soldaţi recrutaţi din Bihor şi încă circa 4.000 de voluntari, care au participat la luptele din anii 1848-1849,[4] mai multe mii de orădeni nu s-au mai întors acasă niciodată. Cifra lor nu va putea fi stabilită niciodată, nici măcar aproximativ. Cu toate acestea, tradiţia revoluţionară a anilor 1848-1849 a marcat decisiv conştiinţa publică orădeană, efectele ei pe termen lung simţindu-se, mai ales, după anul 1867, când participanţii la revoluţie care au scăpat cu viaţă, au putut să se manifeste în viaţa politică locală, fiind încă relativ în putere.

---

[1] *Ibidem*, p. 239.

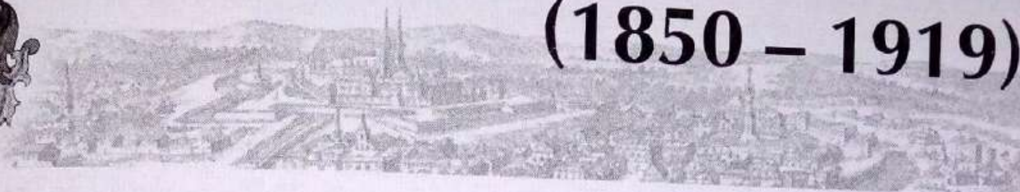
[2] *Ibidem*.

[3] *Ibidem*, p. 240-245. Un orădean refugiat, Koszta Márton, a cerut şi primit cetăţenia americană la Smirna. Însă, înainte de a apuca să se îmbarce spre noua sa patrie, a fost descoperit de echipajul unei nave de război austriece ancorate în port şi arestat. Aflând de arestare, comandantul navei americane „St. Louis", aflată întâmplător în acelaşi port, a cerut eliberarea imediată a lui Koszta. Întrucât comandantul austriac a refuzat, căpitanul american Duncan a ordonat încărcarea tunurilor de la bord şi a ameninţat nava austriacă cu scufundarea. Koszta a fost eliberat imediat, dar gestul căpitanului american a stârnit o serie de incidente diplomatice între cele două state. Guvernul S. U. A. nu numai că nu a cedat, dar Congresul american a votat, la 4 august 1854, baterea unei emisiuni monetare comemorative din aur în onoarea căpitanului Ingraham N. Duncan. *Ibidem*, p. 244.

[4] *Ibidem*, p. 211-212.

EPOCA INDUSTRIALĂ (1850 – 1919)

I. LUPTA PENTRU PROPRIA IDENTITATE

1. „Orașele" Oradiei pe calea unificării (1850-1860)

Înfrângerea revoluției de la 1848-1849 a fost urmată de o înăsprire a administrației austriece, caracteristică întregului Imperiu. Oradea nu a făcut excepție în acest sens. Orașul a devenit sediul unui guvernorat aproape independent din punct de vedere administrativ și juridic. Potrivit recensământului din 1858, guvernoratul sau circumscripția administrativă a Oradiei avea o populație de 1.588.608 locuitori. Principalele sale orașe erau: Debrețin, Arad, Satu Mare, Carei, Baia Sprie, Csaba.[1] Fiecare din cele 5 guvernorate ale Imperiului avea în frunte câte un comite căruia îi erau subordonate administrațiile comitatelor componente. Toți funcționarii erau numiți și nu făceau excepție de la aceasta nici cei ce se aflau în fruntea orașelor. Autonomia comitatelor și orașelor a fost suspendată. Totuși, în conducerea orașelor continuă să-și facă loc și elemente ale naționalităților, care fuseseră prezente aici și înainte de revoluția de la 1848. Este și cazul Oradiei, unde s-a mai păstrat, fie chiar și numai simbolic, reprezentarea etnică a populației, așa cum a fost în veacul al XVIII-lea.

Germanizarea s-a manifestat în toate domeniile vieții sociale, mult ușurată de o intensă prezență mai ales a meșteșugarilor germani în oraș. Este semnificativ că prima gazetă, menită să contribuie la respectarea ordinii în urbe, după bulversările produse de revoluție, este una în această limbă: *Polizei-Anzeiger* (apărută între 2 ianuarie 1855 și 31 decembrie 1856).[2]

Orașul era constituit din patru părți mari, despărțite unele de altele doar prin existența unor administrații proprii și printr-o tradiție de autonomie foarte adânc înrădăcinată în conștiința locuitorilor. Ele însele, aceste părți, erau compuse din vechi așezări medievale contopite de-a lungul timpului. Din punct de vedere economic erau subordonate celor doi mari stăpâni de pământ: Episcopia Romano-Catolică și Capitlul acesteia. Dependența economică și-a pus amprenta și asupra administrației unde și acum stăpânul avea un cuvânt hotărâtor.

În 1850, populația totală a celor patru orășele era apreciată la 18.904 locuitori (în ordinea numărului): unguri, români, germani și evrei.[3]

Aceste orășele și-au avut identitatea lor și în veacul al XVIII-lea. Ele erau:

[1] *Politikai Ujdonságok*, Pest 11 mai 1859, p.430.
[2] *HB m. sajtóbibl*, p.237.
[3] Fényes IV 1851, p.262-266.

· ORADEA-OLOSIG, aşezare situată pe malul drept al Crişului, sub dealurile cu vii. Avea avantajul că adăpostea reşedinţa Episcopiei Catolice, catedrala, seminarul teologic, şirul de locuinţe al canonicilor, casa comitatului, toate acestea conferindu-i o situaţie privilegiată între celelalte, mai ales de la mijlocul secolului al XVII-lea când, cetatea devenind un obiectiv pur militar, reşedinţa paşei de Oradea, apoi a episcopului catolic, s-a mutat de acolo, aici. În 1850, acest oraş avea 933 de case şi cea mai numeroasă populaţie dintre toate celelalte (7.422 de locuitori). Acum, din acest total, numai 933 erau cetăţeni cu drepturi depline, care alegeau un consiliu format din 74 de persoane şi care, la rândul său, propunea pe judele primar şi pe consilierii acestuia ce trebuia confirmaţi de episcop. Suprafaţa orăşelului era compusă dintr-un intravilan de 214 ha, fânaţ şi păşune de 750,5 ha, dealuri cu vie 2.244,8 ha şi o făzănărie episcopală de 28,7 ha. Să mai adăugăm că episcopul avea aici 201,4 ha fânaţ, iar oraşul 63,3 ha păşune comunală şi 43 ha arător. Pe Dealul Viilor, locuitori din diferite părţi ale zonei posedau loturi de pământ. Dacă posesorul era localnic sau străin datora dijmă (a zecea parte din recoltă) episcopului, dacă era dintr-unul din oraşele de pe malul stâng al Crişului Repede, dijma din struguri o dădea Capitlului.

· ORADEA-ORAŞUL NOU era situat pe malul stâng al Crişului, la vest de Piaţa Mică (actuala Piaţă a Unirii), având la sud, ca hotar aproximativ, pârâul Peţa. În 1850 dispunea de 6.982 locuitori în 720 de case. Dintre toate cartierele, aici locuiau cei mai mulţi români, peste 2.000, dar şi germani, care aveau chiar o stradă a lor, „uliţa nemţească" *(német utca)*, cea care ducea din Piaţa Mică spre Calea Aradului. Numele străzii va fi schimbat în 1861 în str. Teleki (actuala Str. Primăriei). În 1850, acest oraş avea 299 de cetăţeni cu drept de vot, care alegeau un consiliu comunal compus din 62 de persoane. Din cele 1.036 ha avea ca intravilan 88,6 ha, arător 662,5 ha, păşune şi fânaţ, 167 ha şi mult teren nisipos. Principala îndeletnicire a locuitorilor orăşelului era meşteşugăritul şi comerţul. Pe Criş se practica plutăritul - neexistând praguri care să împiedice circulaţia acestora. Pe pârâul Peţa, la 1850, funcţionau 12 mori, 3 pive de sumane şi o fabrică de ulei. Orăşelul dispunea de o piaţă mare şi una mică, având, din acest punct de vedere, un avantaj asupra celorlalte trei.

· ORADEA-SUBCETATE se afla pe malul stâng al Crişului Repede, la sud de cetate. Nu avea deloc extravilan deoarece era aşezat pe pământul cetăţii, cu excepţia a 57,5 ha fânaţ, în exploatarea Camerei regale. În 1850, numărul caselor era 287, iar al locuitorilor 3.000. Din statistică reiese că din 117 meşteşugari-meseriaşi, 75 erau creştini şi 42 evrei. Totalul populaţiei evreieşti era aici, la această dată, de 1.000 de locuitori. Exista o sinagogă şi o casă regală a sării, cel mai important edificiu fiind cetatea.

· ORADEA-VELENŢA se întindea în partea de sud-est a oraşului având ca arteră principală Calea Clujului. În 1850 dispunea de un număr de 180 de case în care locuiau circa 1.500 de suflete. Era, la această dată, din punct de vedere al populaţiei, cea mai mică din aşezările care aveau să compună oraşul. Extravilanul se întindea pe 1.064,8 ha, din care: arător 460,4 ha, păşune 172,6 ha, pădure 230,2 ha, iar fânaţ 115,12 ha. 0 întindere de 86 ha o reprezenta terenul nisipos, expus inundaţiilor Crişului, teren pe care nu creştea decât răchită, utilizată pentru împletituri.[1]

Un act oficial de unificare administrativă a oraşului nu a existat niciodată. Administraţia habsburgică a numit la 4 noiembrie 1849 un singur primar, pe Bölönyi Menyhért, propus de baronul Karl Geringer. Acesta a reorganizat administraţia oraşului instituind diferite oficii pentru conducerea treburilor obştei. Era însă numai o unificare politică deoarece administraţia şi bunurile publice au rămas în continuare separate.[2] Este o perioadă grea, de dezorganizare, manifestată prin generalizarea crimelor şi jafurilor. Pentru curmarea acestei situaţii, se introduce starea de asediu şi se instituie un tribunal de urgenţă.[3]

[1] Fényes IV1851, p.262-266.
[2] Lakos 1904, p.201-202.
[3] *Ibidem*, p.203.

La 25 iunie 1851, primul primar al Oradiei, probabil neîntrunind pretențiile armatei habsburgice cantonate în oraș, este schimbat cu Csorba János, remarcat prin loialitatea sa față de Majestatea Sa Imperială și energia de care a dat dovadă în conducerea treburilor orașului. Nu este exclusă posibilitatea ca acesta să fi fost român, Ioan Ciorba, poate din Haieu, unde acest nume era frecvent. În timpul său se realizează unificarea administrativă, sediul primăriei fiind în Olosig (acolo unde în prezent se află Școala generală nr. 4). Rămân despărțite doar *Velența* și *Subcetate*, având, fiecare, o administrație proprie. Pentru a câștiga bunăvoința forurilor diriguitoare de la Viena, consiliul orașului a acordat un șir întreg de titluri de cetățean de onoare unor persoane de frunte ale Imperiului, mai ales militare.

Iată și prima listă cu titulatura funcționarilor de la Primărie, remunerați cu un salariu anual și cu drept de locuință (sau o sumă de bani echivalentă cu chiria): primar (1.800 fl.), consilierul primarului (800 fl.), secretar al primarului (700 fl.), concepist (600 fl.), consilier polițienesc (600 fl.), notar polițienesc (300 fl.), casier (800 fl.), controlor (600 fl.), socotitor (600 fl.), vicesocotitor (300 fl.), notar comunal (400 fl.), arhivar (400 fl.), vicearhivar (200 fl.), supraveghetor economic (400 fl.), medic-șef (400 fl.), medic chirurg (100 fl.), medic veterinar (196 fl.), inginer.[1]

Pe lângă Primărie exista o comisie pentru tutela orfanilor, compusă dintr-un avocat, un socotitor, un notar, un casier și un controlor. Cartierele componente aveau și ele funcționari de categorii inferioare, *(altiszt)*, câte doi, cu excepția Orașului Nou, care avea patru.[2]

Pentru supravegherea ordinii, orașul dispunea de 12 caporali cu un salariu de 120 florini pe an și de același număr de jandarmi *(hajdú)*, care erau retribuiți cu 220 florini pe an. Pentru supravegherea liniștii pe timp de noapte, orașul plătea, de asemenea, paznici de noapte.[3]

În primii ani ai deceniului al șaselea, orașul a continuat să se extindă. A crescut mai ales partea sa cunoscută sub numele de Orașul Nou. Nu avem date din 1853, decât cu privire la numărul caselor. Față de cele 2.120, acum se înregistrau 2.468, populația totală ridicându-se la 19.800 de locuitori.

Pentru a vedea cum își rezolva problemele administrative Primăria orașului, să luăm ca exemplu sursele intrărilor de fonduri și direcțiile cheltuielilor, pe anul 1853:[4]

Intrări:

	Florini
- Venituri din Piețe	1.644,02
- Venituri din arende	16,488,01
- Dobânzi de pe capital împrumutat	199,24
- Capital restituit din împrumuturi	7.753,00
- Chiria locuitorilor din casele orașului	17.375,45
- Taxa de stabilire în oraș și taxa civică	1.113,00
- Arenda pământului și venituri economice	9.213,13
- Capital luat împrumut	6.074,48
- Locurile plătite de precupețe în Piața Mică	710,57
- Amenzi	272,17
- Plăți de la armată[5]	3.688,05
- Restituiri diverse	7.816,18
- Alte încasări	8.635,33
Total:	80.982,63

Ieșiri:

- Salariul funcționarilor și al angajaților	20.910,25
- Salariul slujitorilor bisericii și al învățătorilor[6]	954,30
- Dobânda capitalurilor împrumutate	3.395,21
- Venituri din arendă	1.173,18
- Cheltuieli poștale, abonament la presă și timbre	130,46
- Restituirea unor capitaluri împrumutate	6.315,30
- Cheltuieli economice în agricultură	7.046,38
- Reparații la clădiri, drumuri și poduri	5.099,24
- Îmbrăcămintea jandarmilor și a slugilor	1.257,53
- Hrana deținuților	654,43
- Cheltuieli militare și altele	2.146,44
- Pentru listele de prețuri în prăvălii și la meseriași	6.888,05
- La capitolul socotelilor (?)	574,43
- Trimise, sub diferite destinații	16.035,01
- Cheltuieli cu jandarmii	1.857, 04
Total:	74.437, 25

[1] Lakos 1904, p.205.
[2] *Ibidem*, o.206.
[3] *Ibidem*.
[4] *Ibidem*, p.207-208.
[5] Sume în contul chiriei de încartiruire.
[6] Este, evident, o contribuție la aceste salarii.

Un succes notabil în posibilităţile de extindere a terenului construibil a fost atins în anul următor când, prin vicegeneralul Braunhof, s-a obţinut reducerea perimetrului strategic al cetăţii şi deci posibilitatea de a se ridica construcţii mai aproape de zidurile acesteia.[1] A fost momentul de lansare edilitară a cartierului *Subcetate*.

În 1857, oraşul a fost vizitat de împăratul Franz Iosif şi de regina Elisabeta. Cu această ocazie, împăratul a fost solicitat să declare Oradea *„oraş liber crăiesc."* Franz Iosif s-a eschivat, răspunzând că nu are nimic împotrivă dar, în primul rând, oraşul să se elibereze de sub povara obligaţiilor iobăgeşti şi atunci el este gata să împlinească această cerere[2]. Prilejul vizitei a fost folosit şi pentru a i se înainta o petiţie prin care se cerea rezolvarea unor doleanţe de o deosebită importanţă:

a) restituirea sumei de 60.000 fl., cheltuită de oraş cu întreţinerea armatei imperiale după revoluţia de la 1848-1849;
b) să se renunţe la termenul de *„perimetru strategic al cetăţii"*, pentru a se putea lărgi posibilităţile de construire;
c) să se accepte începerea tratativelor pentru rezolvarea diferendului de proprietate cu Episcopia şi Capitlul romano-catolic;
d) până când situaţia economică a oraşului se va ameliora, să renunţe la intenţia construirii unui spital militar pe teritoriul acestuia;
e) să se accepte şi să se intervină ca oraşul să primească un împrumut de 150.000 fl., fără dobândă.[3]

Singurul rezultat al acestei petiţii a fost că în octombrie, anul următor, s-a constituit o comisie pentru reglementarea raporturilor de proprietate ale Episcopiei Romano-Catolice şi Capitlului cu administraţia urbei şi, la 24 august 1859, oraşul Oradea Mare a încheiat cu părţile cu care era în litigiu, contractul de ştergere a obligaţiilor iobăgeşti. S-a căzut de acord, în principiu, asupra răscumpărării monopolurilor pe care le deţinea stăpânul de pământ asupra oraşului. Acesta era un act care în statele Europei apusene se realizase încă în secolele XIV-XV, dar, la Oradea, prevederile sale nu au fost puse în aplicare. Încurajate de semnarea lui, notabilităţile au înaintat o nouă petiţie către împărat în care se arăta că s-a reuşit obţinerea eliberării economice a oraşului. Este adevărat că oraşul nu dispune de suprafeţe de pământ importante, dar întruneşte toate condiţiile unui oraş: are industrie şi comerţ, se fac construcţii edilitare pentru cei 23.000 de locuitori ai săi. Se cerea din nou declararea Oradiei ca *oraş liber regal*.

Nu s-a primit nici un răspuns.[4] Oradea a rămas singurul oraş mare din Transilvania care nu a beneficiat niciodată de acest titlu, care i-ar fi conferit o autonomie aproape completă. Pe atunci curtea de la Viena era mult prea ocupată cu războiul austro-franco-piemontez, izbucnit în aprilie 1859. Sfârşitul său a determinat o schimbare a politicii interne, marcată de „regimul liberal" (1860-1867). Nu s-a găsit cine să tuteleze aplicarea convenţiei orădene dintre administraţie şi stăpânii de pământ şi, astfel, situaţia sa de dependenţă economică a rămas neschimbată.

În aprilie 1860, Toperczer Ödön a fost numit consilier cezaro-crăiesc pentru Oradea, iar ca primar, Andrei Petrovici. Simţind, probabil, unda de liberalism ce începea să pătrundă în relaţiile dintre Curtea de la Viena şi provincie, în vara aceluiaşi an, administraţia oraşului i-a refuzat autorităţii imperiale dreptul de a-l numi pe primul consilier al primarului (din trei propuneri) arogându-şi dreptul de a-l alege pe plan local.[5]

În decembrie 1860, în urma promulgării „Diplomei din octombrie", care a dus la întărirea influenţei landtagurilor locale, se introduce limba maghiară ca limbă oficială în locul celei

[1] Lakos 1904, p.211.
[2] *N*, 26 august 1898, p.1.
[3] Lakos 1904, p.211-212.
[4] *Ibidem*, p. 115-116. *Oraşul liber regal* constituia o situaţie privilegiată, acordată de rege unei comunităţi urbane, prin care aceasta dobândea imunităţile specifice unui nobil. Oraşul era scos de sub dependenţa stăpânului de pământ şi a comitatului, bucurându-se de o autonomie completă. Pentru a se limita numărul acestor aşezări, legea XVII din1867 condiţiona acordarea acestui drept de răscumpărarea obligaţiilor feudale, de capacitatea de a se autoconduce şi autogospodări. Mai era necesar ca, după ce regele acorda această calitate, ea să fie acceptată de Dietă (Parlamentul ţării). Dacă ambele condiţii erau întrunite, oraşul avea dreptul să fie reprezentat în Dieta ţării. În 1867 acest titlu a fost luat de la un număr de 28 de oraşe (Legea XX). Dintre oraşele din Transilvania şi *Partium* au rămas doar: Arad, Debreţin, Cluj, Târgu Mureş, Satu Mare şi Timişoara.
[5] Lakos 1904, p.215.

germane și la Oradea. Tot mai frecvente sunt tensiunile între funcționarii cezaro – crăiești și populație. Se creează un curent de opinie în general antigerman, ceea ce a dus la o stare tensionată și între locuitorii orașului, atitudinea față de cei aproape 2.000 de vorbitori ai acestei limbi fiind, din partea populației maghiare, intransigentă. În decembrie, administrația comitatului Bihor, prin persoana comitelui suprem Haller Sándor, a invitat delegați la adunarea generală comitatensă. Conducerea orașului, apreciind aceasta ca o încercare de subordonare, a refuzat să participe.[1] În 1860, orășelele *Subcetate* și *Velența* se unesc din punct de vedere administrativ cu orașul Oradea, încheindu-se procesul de unificare a urbei.[2] Astfel ia sfârșit „perioada germană" (1850 - 1860) din istoria orașului. Ea a însemnat o relansare economică, un lent dar vizibil progres pe calea modernizării.

2. Constituirea administrației unice

La 21 ianuarie 1861 au avut loc primele alegeri orășenești pentru ocuparea principalelor dregătorii plătite. S-a întocmit în prealabil o listă cu cetățenii orașului care aveau drept de vot, apoi, s-au constituit comisii care să se deplaseze la fața locului și să strângă voturile în cele patru mari cartiere ale orașului. S-a format o comisie de propuneri care să nominalizeze candidaturile. Din ea făceau parte: Tarr Sámuel, Simion Bica[3], Olasz Dienes, Sughó László, Tisza Kálmán și alții.

Atunci a fost ales ca primar Lukács György, cu 1.500 fl., leafă pe an.[4] Au fost completate, în ordine, următoarele funcții: prim-judecător, mare căpitan, prim-avocat, notar șef, socotitor, casier, arhivar, medic șef, medic chirurg, inginer, vicenotar I, vicenotar II, viceavocat, prim vicecăpitan, vicecăpitan II, vicecăpitan III, vicecăpitan IV. Au fost aleși, de asemenea, șase consilieri (sfetnici) ai primarului. Acum s-a constituit un corp reprezentativ compus din 112 persoane, viitorul consiliu al orașului, unde cele mai multe voturi le-au obținut: Tarr Sámuel, Tisza Kálmán, Dumitru Ghitea, Hegedüs Imre, Huzella Mátyás etc. Pentru a beneficia de un patronaj de elită, s-a ales un *corp al deputaților onorifici*, din care au făcut parte: Szaniszló Ferenc, episcopul romano-catolic de Oradea, baronul Vasile Erdeli, episcopul greco-catolic de Oradea, Procopie Ivașcovici, episcopul ortodox de Arad, Balogh Péter, superintendentul reformat de la Debrețin și alte personalități ale vremii, între care și poetul Arany János.[5]

Aceasta este o perioadă de cristalizare a resorturilor administrației locale prin înlocuirea din dregătorii a vechilor slujbași. Se pare că, în decurs de câteva luni, în 1861, funcționarii cezaro-crăiești au fost alungați, deoarece, în februarie 1861, Török József, cel ce ținea în arendă hanul *„Vulturul"*, a cerut reducerea sumelor ce le datorează urbei, motivând că, *„prin plecarea serviciilor cezaro-crăiești, veniturile sale au scăzut foarte mult"*.[6]

S-au ivit dificultăți și în raporturile dintre oraș și regimentul 37 infanterie, care continua să-și trimită corespondența în limba germană. În baza hotărârii nr. 290/1861, toate scrisorile au fost returnate fără a fi desfăcute.[7] Dar armata austriacă a continuat să fie prezentă în oraș. În 1864 au fost încartiruiți: un general cezaro-crăiesc, în casa proprie a orașului, 4 ofițeri de stat major, 9 căpitani, 30 ofițeri, 882 soldați și 210 cai. Cazați pe la casele locuitorilor: 11.360 de militari. Pentru ei, orașul a plătit proprietarilor de case suma de 4.911,77 fl., din care tezaurariatul militar a restituit 4.433,58 fl. Deci, orașul a ieșit în pagubă cu 478,19 fl.[8]

În ședința din 4 aprilie 1861, viceprimarul Tarr Imre a arătat că orașul a fost părăsit de scaunele de judecată cezaro-crăiești, astfel că este necesară înlocuirea lor cu instanțe locale. El invocă legea nr. XXIII din 1848, potrivit căreia Oradea ar fi fost organizată ca *„oraș liber*

[1] *Ibidem*, p.216.
[2] Borovszky 1901, p.206.
[3] La 1884 era unul din fruntașii comunității ortodoxe române din oraș, *„inspector cercual de școale"* (Faur 1972, p.324, 329).
[4] A fost primar până în martie când, ales deputat dietal, a părăsit orașul (Lakos 1904, p.221) și i-a luat locul viceprimarul Tarr Imre (*Ibidem*, p.224), apoi Lukács revine și pleacă definitiv în noiembrie 1875, fiind numit secretar de stat (*Ibidem*, p.230).
[5] *Ibidem*, p.218-219.
[6] Lakos 1904, p.221.
[7] *Ibidem*.
[8] Értesitések 1865, p.24.

Vechea Primărie a Olosigului (azi Școala "Oltea Doamna")

regal"[1], astfel că sunt necesare instanțe corespunzătoare care să asigure rezolvarea problemelor practice ale orașului, cum ar fi: registrul cadastral, epitropia publică orfanală și judecătoria penală.[2]

În luna următoare s-a și trecut la numirea unor funcționari în aceste compartimente: judecător de cadastru *(telekbiró)*, înregistrant de cadastru, un șef al epitropiei publice, un președinte al tribunalului și doi locțiitori ai săi, precum și nouă asesori. Instanța de apel era tribunalul pe țară.[3]

O problemă deosebit de delicată, dar presantă, rămânea rezolvarea raporturilor cu Episcopia Romano-Catolică și cu Capitlul care, deținând monopolul asupra unor servicii în oraș, privau casieria urbei de serioase venituri. În mai 1861 se realizează un contract între Capitlul latin și oraș, cu privire la dreptul de vamă a târgului și dreptul de încasare a taxei pe locul de vânzare în târg. Orașul preia aceste monopoluri de la Capitlu, în schimbul unei arende de 2.500 florini pe an. Cu această ocazie, se hotărăște ca fiecare cetățean al orașului să fie scutit de taxa pe locul de vânzare. Tot acum berăria (cârciuma) orașului este arendată pentru suma de 3.650 fl. pe an lui Stern Jakab, din care sumă două treimi reveneau Capitlului și numai o treime orașului.[4]

Cea mai veche situație privind bunurile orașului a rămas din anul 1865. Ea prezintă averea urbei împărțită în șase categorii principale:[5]

1. Pământuri: *Florini*
- Arător, fânațe și pășune:
1070 iugăre și 1076 stânjeni 162.126,93
2. Imobile:
- Case închiriate, sedii de instituții, hoteluri, cârciume și clădiri economice 582.561,00
3. Venituri:
- Vânzarea vinului, producerea berii, morărit, vama târgului 769.015,20
4. Bunuri mobile:
- Stocul de cărămidă, lemn, fân și alte produse naturale...6.686,12
5. Mobilier:
- în birouri și alte locuri 15.797,97
6. Capital activ:
- Capitaluri cu dobândă, obligațiuni la casa de economii și bilete de loterie.......18.556,71

Total: 1.554.743,93

[1] Legea XXIII/1848 se referă într-adevăr la această categorie de orașe, dar nu nominalizează nici un caz (*MT* 1836-1868, p.246-248).
[2] Lakos 1904, p.222.
[3] *Ibidem*.
[4] *Ibidem*, p.223.
[5] *Ibidem*, p.224-225.

Pe acest an, la capitolul venituri totale, figura o sumă de 145.819,89 fl., rezultată din 93 de poziţii. La „cheltuieli" erau 56 de poziţii, suma fiind de 180.094,03 fl., deci un deficit de 34.274,14 fl. Pentru acoperirea lui, impozitul comunal a fost ridicat de la 25 la 30 la sută.[1] La 15 mai 1867, la nici trei luni după acordul austro-ungar privind constituirea monarhiei bicefale, la Oradea s-au desfăşurat alegeri pentru reînnoirea organelor administrative. Pentru a uşura procedura, primarul Lukács György şi-a dat demisia cu întreaga sa echipă de conducere. Drept de vot, după criteriul averii, aveau un număr de 1.884 de cetăţeni: 836 în *Oraşul Nou,* 887 în *Olosig* şi 161 în *Velenţa Subcetate.* Alegerile s-au desfăşurat la 16 mai, prin comisii care s-au deplasat acasă, la oameni. Chiar şi aşa, au votat numai 910 cetăţeni cu acest drept, deci mai puţin de jumătate![2]

La 20 mai s-a constituit corpul consilierilor *(képviselö-testület),* compus din 113 persoane, care l-a ales pe primar. Două zile mai târziu, aceştia au procedat la numirea următorilor funcţionari ai oraşului: supraveghetor economic, casier al epitropiei, inspector al viilor, comisar de încartiruire şi un ajutor al acestuia, medic veterinar, 5 comisari de poliţie, un comisar de poliţie a câmpului, un legalizator al unităţilor de măsură şi mânuitor al impozitelor, un ajutor al acestuia, un director de oficiu, 12 cancelişti (curând după aceea numărul lor a fost ridicat la 17), un înregistrator judecătoresc şi o moaşă.[3]

Uzând de dreptul său, primarul a mai numit 131 de slujbaşi diferiţi, dintre care amintim: 8 paznici de vie, 5 grădinari, 2 căruţaşi, un paznic în turnul bisericii greco-catolice (pentru semnalarea incendiilor din oraş), un om care să se îngrijească de funcţionarea ceasului din turnul Bisericii cu hramul *Sf. Ladislau* din Piaţa Mică, 1 caporal şi 24 de jandarmi, 2 toboşari pentru anunţuri diverse, 34 de paznici de noapte, un paznic în parcul Rhédey (actualul parc „N. Bălcescu" şi grădina zoologică), 18 lampagii de stradă etc. S-a constituit acum o „comisie de înfrumuseţare" care să urmărească aspectul exterior al construcţiilor ce urmau să se ridice.[4]

Potrivit legii XLII din 1870 (capitolul VII, paragraful 88), alături de alte oraşe din Imperiu, Oradea primeşte rangul de municipiu *(törvényhatósági jogú város).*[5] Generoasă la început, câţiva ani mai târziu, în 1886, legea nr. XXI, statorniceşte, prin reducere, următoarele oraşe din Transilvania ca având rang de municipiu: Arad, Cluj, Debreţin, Oradea, Satu-Mare, Târgu Mureş şi Timişoara. La acea dată, cu excepţia oraşului Oradea, toate celelalte, erau şi oraşe libere regale.[6]

În baza legii privind constituirea municipiilor, în 1872, administraţia se reorganizează din nou: treburile oraşului erau conduse de un Comitet sau *Consiliu Municipal (törvényhatósági bizottság)* compus din 114 persoane, la o populaţie care, în 1870, număra 28.698 de suflete (deci un reprezentant la 251,7 locuitori).[7] La acest Consiliu se adaugă şi *viriliştii,* cei mai bogaţi cetăţeni ai oraşului, cei ce plăteau impozite între 6.000 şi 600 fl. (mai târziu, coroane) şi 22 de funcţionari publici cu drept de vot (primarul, căpitanul de poliţie, notarul principal, primul jurisconsult, casierul şef, casierul impozitelor, medicul şef, inginerul şef, revizorul de socoteli, consilierii primarului, arhivarul, epitropul şi asesorul scaunului tutelar sau epitropal, vicenotarii şi vicesocotitorii).[8]

Potrivit datelor statistice din 1880, la totalul populaţiei, de 31.324 locuitori, numărul consilierilor municipali a fost stabilit la 124, din care 62 erau aleşi, iar 62 erau *virilişti.*[9] Această situaţie a rămas apoi neschimbată. Încă şi în 1913, membrii Consiliului Municipal se compuneau din 62 de consilieri aleşi (25 din *Olosig,* 23 din *Oraşul Nou* şi 14 din *Velenţa),* 62 mari plătitori de impozite şi 25 funcţionari cu drept de vot în consiliu.[10]

[1] *Ibidem.*
[2] *Ibidem,* p.227.
[3] *Ibidem,* p.227-229.
[4] Lakos 1904, p.227-229.
[5] *MT* 1869-1871. Această lege a fost completată ulterior de altele: XXXV/1875, VI/1876, VII/1876 (*MT* 1884-1886, p. 372).
[6] *MT* 1884-1886, p.373.
[7] Alegătorii au fost împărţiţi în trei circumscripţii electorale, potrivit criteriilor mai vechi ale împărţirii administrative: *Olosig* beneficia de 26 de membri în Consiliul Municipal, *Oraşul Nou,* de 24, iar *Velenţa,* împreună cu *Subcetate,* de 7 membri. Alegerile au avut loc în zilele de 28, 29 februarie şi 1 martie 1872. *N,* 22 februarie 1872, p. 1.
[8] Borovszky 1901, p.206.
[9] *Ibidem.*
[10] *NVH,* an III, nr.1, 8 ianuarie 1913, p.9-10.

Conform legii XXI/1886, Consiliul Municipal își exercita atribuțiunile prin următoarele comisii de specialitate:

a) juridică;
b) financiară și economică;
c) de înfrumusețare și circulație publică;
d) sănătate publică;
e) apeduct, canalizare și iluminat;
f) școlară;
g) învățământ profesional;
h) învățământ comercial elementar;
i) statistică;
j) teatru.[1]

Dacă spre sfârșitul secolului al XIX-lea, între primii *viriliști* se afla familia Rimanóczy, în primul și al doilea deceniu al secolului al XX-lea, cei mai bogați oameni ai orașului erau membrii clanului Moskovits, care avea nu mai puțin de opt reprezentanți în Consiliul municipal.

În 1872, funcționarii erau aleși de Consiliu pe o perioadă de 6 ani. Singur arhivarul era numit acum de comitele suprem al comitatului Bihor. Mai târziu, în primii ani ai secolului al XX-lea, va fi și el ales de către membrii Consiliului Municipal. Aleși erau: primarul, consilierii săi, notarul șef, doi vicenotari. Restul funcționarilor erau aleși sau numiți pe viață.

La 1900 se alegeau din șase în șase ani doar primarul, consilierii primarului, notarul șef, trei vicenotari, jurisconsulții, epitropii scaunului orfanal și casierii.

După 1886, s-au lărgit drepturile de numire ale comitelui suprem al comitatului. Acesta îi numea pe viață pe căpitanul șef al poliției, pe inginerul șef și pe primul inginer al orașului, pe medicul șef și medicii de circumscripție pe arhivar, pe asesorul scaunului tutelar și pe picherul drumurilor.

Dacă, în 1872, Primăria orașului avea 189 angajați, în 1894 numărul lor se ridica la 223, iar în 1900 la 404! Să menționăm, spre exemplificare, salariile anuale ale fruntașilor orașului. În 1872, primarul avea 2.400 fl. și 800 fl. drept de chirie. În 1900, salariul său se ridica la 6.000 cor. și 1.200 dreptul pentru chirie. Consilierii săi primeau în 1872, câte 1.200 plus 600 fl. pe an, iar în 1900, 3.200 cor., plus 600.[2]

Având în vedere permanenta creștere a ratei inflației, care a determinat creșterea prețurilor, s-a introdus adaosul de scumpete, care - la Primărie - în 1895, pentru salariații care aveau mai puțin de 1.200 fl. pe an, era de 20 la sută, iar pentru cei a căror retribuție depășea această sumă, 10 la sută. În 1897, adaosul a fost sistat, la fel ca și oricare altă indemnizație legată de funcția sau persoana celui ce o îndeplinea.

După Lukács György care, în 1875, a plecat din oraș, în fruntea Primăriei a urmat Sal Ferenc (1875-1897), un foarte bun gospodar și administrator al veniturilor orășenești, mai ales când, în 1880, prima mare criză financiară locală, a lăsat goală visteria orașului. În această perioadă averea urbei se compunea din terenuri arabile în *Orașul Nou*, care au rămas în posesia sa aproape până la izbucnirea războiului mondial, clădirea hanului „Vulturul", 4 locuri de vânzare a berii și vinului. În Subcetate, orașul nu dispunea de avere. În *Velența* avea cârciuma *„Soarele"*, clădirea Primăriei cartierului și câteva terenuri agricole. În Olosig, clădirea *„Apollo"*, terenuri agricole și cârciuma *„Cantor"*.[3]

3. Autonomia economico-administrativă

În 1880, criza economică în care a ajuns Primăria se datora în special faptului că veniturile din monopolurile ce îi reveneau prin arendarea de la Capitlu nu au fost încasate. Datoria publică a ajuns la 414.000 florini. Prevederile convențiilor cu Episcopia Romano-Catolică și cu Capitlul nu fuseseră puse în aplicare. Abia în 1882, atunci când acestea au intrat în vigoare, în urma despăgubirilor încasate, orașul și-a revenit din situația financiară dificilă în care s-a aflat. La 1 ianuarie, Episcopia, în schimbul a 250.000 florini, iar Capitlul al sumei de 405.000 florini, a renunțat la monopolul asupra desfacerii băuturilor, la dreptul de târg, la vama podului, la dreptul de pescuit, cu toate clădirile aferente ce au asigurat exercitarea acestor drepturi, la berăria din Seleuș (deși această așezare nu făcea parte din oraș), la dreptul de dijmă a viilor aflate pe dealurile orădene din Olosig.[4]

În același an, cu suma de 12.000 florini, s-a obținut clădirea restaurantului *„La mielul alb"* și

[1] Nagyv. szervezete 1897, p.8.
[2] Borovszky 1901, p.207.
[3] *Ibidem*, p.209.
[4] *Ibidem*, p.206.

terenul de circa 11 iugăre în jurul berăriei din Seleuş, apoi, cu 900 florini, magazia de lângă moara de apă Laporta.[1] Tot acum,Tezaurariatul regal, în schimbul sumei de 70.000 florini, a cedat dreptul de vânzare a băuturilor, împreună cu clădirile aferente, aflate în incinta cetăţii.[2] În 1882, veniturile intrate din aceste monopoluri au fost de aproape 85.000 florini.[3] Din păcate, Oradea n-a beneficiat prea mult timp de ele deoarece, prin legea XXXV/1888, statul a luat de la oraşe monopolul vânzării băuturilor.[4]

Într-un deceniu, sumele strânse au fost apreciabile, astfel că s-a putut trece la realizarea unor proiecte mai ambiţioase. S-a ridicat clădirea şcolii arhireale (actualul sediu al Liceului „Emanuil Gojdu"), al cărui vechi sediu a fost apoi demolat, construindu-se noua Primărie. S-a edificat abatorul şi s-au durat două poduri metalice peste Criş. S-au făcut amenajări ale pieţei unde se ţineau târgurile şi s-a construit uzina de apă.

În ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, oraşul a început ridicarea cazărmilor şi a şcolii de cădeţi, din a căror închiriere se conta pe realizarea unor venituri apreciabile.[5]

Oradea n-a renunţat nici acum la visul său vechi: dobândirea titlului de oraş liber regal. La 11 iunie 1885 a avut loc şedinţa Consiliului Municipal, din împuternicirea căruia s-a trimis o nouă petiţie Ministerului de Interne în acest sens. La 22 ianuarie 1898 s-a revenit asupra ei, dar niciodată nu s-a primit nici un răspuns. Evident, solicitarea era deja anacronică. Ea reflecta mentalitatea mai marilor urbei, în special a viriliştilor, care se cramponau de principiile vechilor privilegii feudale, pe care le considerau ca fiind singurele inatacabile.[6] Poate ca o compensare s-a hotărât, prin Legea XXV/1890, ca Oradea să devină sediul uneia din cele 11 curţi regale de apel, ceea ce însemna un element în plus la creşterea ritmului vieţii citadine.[7]

Curtea regală de apel a fost instalată, în 1891, lângă clădirea Primăriei oraşului, în Olosig (pe locul actual al Poliţiei Judeţene).[8] Aici a funcţionat până în august 1898, când s-a terminat construirea Palatului Justiţiei (actuala clădire a Tribunalului).[9] Acum s-a pus prima oară problema construirii unei noi Primării, în *Oraşul Nou*.

În 1900, oraşul a contractat un împrumut de 2.600.000 coroane, din care s-a ridicat noul teatru, complexul „Bazar" din vecinătatea acestuia, şi 10 grădiniţe.[10] Sursele veniturilor oraşului proveneau din chiriile localurilor şi caselor proprii, precum şi din vămi. În 1899 vămile erau din impozitul întreprinderilor mari şi mici, patru feluri: *„vama de pietruire"* (percepută la intrarea în cartier cu anumite categorii de mărfuri: lemn, cărbune, cărămidă etc. şi din veniturile căreia se pietruiau străzile mai importante)[11], *„vama târgului"*, taxa pe locul de piaţă, şi *„vama podului"*.[12] În 1875 mai exista încă o taxă asupra plutelor ce coborau pe Crişul Repede, arendată lui Berger Izidor, care trebuia să plătească oraşului 1.076 fl., pe an.[13] Acest negoţ şi practica plutăritului au intrat în declin după 1855, când apele Crişului au început să scadă tot mai mult datorită defrişărilor din zona de munte.[14]

Vămile, obişnuite a se lua încă din Evul Mediu la barierele de intrare în oraş, erau patru la număr: în *Velenţa*, la intrarea dinspre Cluj, în *Olosig* la intrarea dinspre Episcopia Bihor, în *Oraşul Nou*, la intrarea dinspre Arad şi în *Subcetate*, la intrarea dinspre Beiuş.[15] Mai târziu ele au fost serios diminuate de introducerea căii ferate. Mai ales înfiinţarea gării din *Velenţa* a dat

---

[1] *Ibidem*.
[2] *Ibidem*. Lakos 1904, p.25.
[3] *Ibidem*.
[4] *Ibidem*.
[5] Borovszky 1901, p.210.
[6] Lakos 1904, p.116.
[7] *MT* 1889-1891, p.313. Celelalte oraşe cu astfel de instituţii erau: Budapesta, Debrecen, Györ, Kosice, Cluj, Târgu Mureş, Pécs, Bratislava, Szeged şi Timişoara.
[8] Lakos 1904, p.59.
[9] *N*, 13 august 1898, p.4.
[10] Borovszky 1901, p.210.
[11] În 1872 ea se lua după lemnele de foc şi construcţie, după transporturile de cărbune, piatră şi var (*N*, 7 iulie 1872, p.3).
[12] *N*, 6 februarie 1900, p.6. În ianuarie pe „podul naţional" din Oradea, se putea trece numai plătindu-se concesionarului 2 criţari (*N*, 15 ianuarie 1874, p.4).
[13] *N*, 12 februarie 1875, p.3.
[14] *N*, 27 iulie 1904, p.2.
[15] *N*, 14 februarie 1875, p.3.

posibilitatea unor mari negustori să pătrundă cu vitele în oraş, evitând barierele de intrare.[1] Cu timpul s-a ajuns ca şi la transportul pe calea ferată să se perceapă vama de pietruire şi taxa de introducere a mărfii în oraş, taxă ce înlocuia aici vama târgului.[2] Era o modalitate originală şi interesantă de trecere de la aspectul medieval al negoţului spre cel modern. În perioada 1891-1900 veniturile oraşului din vămi au oscilat între 191.313 şi 212.758 coroane.[3] Pentru 1904-1905, o statistică prezintă următoarele categorii de vămi pe teritoriul oraşului: vama de pietruire, vama târgului, taxe pe locul în piaţă, vama podului, taxa locului în târgul de cai, taxa locului în târgul de porci, taxa de staul.[4]

Măsurile interne luate au dus la modernizarea structurilor administrative ale oraşului. Avându-se în vedere mutarea Primăriei în noua şi spaţioasa clădire, serviciile ei au fost reorganizate la începutul anului 1904, pe următoarele secţii: venituri publice, poliţie, bani şi impozite, administraţie publică, armată şi spitale, tehnică, juridică.[5] Prezenţa *viriliştilor* în Consiliul Municipal a redus mult din caracterul democratic al hotărârilor adoptate, dar, în acelaşi timp, a atras reprezentanţii marii industrii şi marilor bănci către problemele cotidiene ale dezvoltării urbei. Votul fiind censitar, numărul locuitorilor ce dispuneau de acest drept a rămas foarte mic încă şi în 1900 (2.773), deci circa un alegător la 17 locuitori civili ai oraşului.[6] În 1903, numărul alegătorilor a crescut la 3.119, iar un an mai târziu, la 3.287. Provenienţa acestora, după categoriile de avere, era următoarea: 80 - după pământ, 948 – după casă, 1,932 – după venituri din producţie, comerţ etc., 377 – intelectuali.[7]

În 1894 s-a reglementat şi sistemul de pensionare pentru funcţionarii Primăriei. Dreptul de pensie după 10 ani de activitate se ridica la 40% din salarul avut, iar peste această vechime, fiecare an adăuga câte 2% la cuantumul ei. Pensie întreagă primeau numai funcţionarii care au împlinit 40 de ani de serviciu. Văduvele beneficiau de 1.200 coroane pe an, iar minorii de 5% din salariul defunctului părinte.

Ascensiunea Oradiei în domeniul edilitar se datora în mare măsură şi curajului Primăriei în a contracta împrumuturi. În 1902 se punea întrebarea: când îşi va achita oraşul toate aceste datorii? Totalul celor trei împrumuturi contractate în acel an se ridica la 8.664.000 coroane. Ultimul dintre ele, cel din 1900, a fost luat pe un termen de 65 de ani, deci el urma să expire la 30 iunie 1965.[8] Iată câteva categorii de cheltuieli efectuate între 1891-1901 (în coroane):[9]

- realizarea apeductului orăşenesc 1.025.725
- poduri metalice 474.000
- cazarma cavaleriei 504.058
- spitalul de contagioşi 66.876
- plantaţii de vie 21.305
- amenajarea malurilor Crişului Repede ... 83.812
- parcurile de pe malul râului 18.719
- contribuţia la construirea Palatului poştei 50.000
- şcoala arhierească şi civilă 488.666
- teatrul, bazarul, depozitul de decoruri, amenajarea spaţiului 1.800.945
- renovarea restaurantului „Arborele Verde" 24.707

La acestea s-au mai adăugat, în 1902:

- construirea şi mobilarea Primăriei 700.000
- construirea şcolii din str. Strajei 135.000
- sume în plus pentru grădiniţe 25.000
- introducerea iluminatului electric stradal .. 700.000
- sume în plus pentru exproprieri de terenuri 110.000

Această politică îndrăzneaţă de ridicare a aspectului urbanistic al oraşului a atras opoziţia ministrului de interne, care apreciat că fruntaşii urbei trebuie să-şi îndrepte atenţia asupra redresării financiare a Oradiei,[10] şi mai puţin spre proiecte ambiţioase. Anii 1903-1905 reprezintă momentul în care, în linii mari, se încheie perioada marilor lucrări edilitare, oraşul dobândindu-şi trăsăturile sale urbane definitorii. Pe bună dreptate putea să scrie ziarul *Nagyvárad*, la sfârşitul anului 1904, că în nici un an nu s-a construit atât de mult ca în anul care s-a scurs.[11]

---

[1] *N*, 6 februarie 1900, p.6.
[2] *Ibidem.*
[3] *N*, 1 septembrie 1901, p.4.
[4] *N*, 4 martie 1906, p.3-4.
[5] *N*, 28 februarie 1904, p.4.
[6] *N*, 17 iunie, 1899, p.5.
[7] *N*, 13 decembrie 1903, p.2.
[8] *N*, 25 decembrie 1902, p.8.
[9] *N*, 6 ianuarie 1903, p.2-3.
[10] *N*, 13 ianuarie 1903, p.1-2.
[11] *N*, 22 decembrie 1904, p.4.

II. DEZVOLTAREA ȘI MODERNIZAREA ORAȘULUI

1. Evoluția demografică. Habitatul

O caracteristică definitorie a Epocii Moderne a fost spectaculoasa creștere a populației orașelor mari. Ea s-a realizat mai ales prin sporul natural și prin atragerea populației din orașele mici. Aproape toate - și acesta este și cazul Oradiei - rămân încă închise în fața populației rurale, industria putând fi asigurată cu forța de muncă necesară din interiorul orașelor și cu cea venită de la distanțe mai mari. Este grăitoare compoziția, din acest punct de vedere, a populației Oradiei în 1910. În acest an abia 36,7 la sută din locuitori se născuseră în oraș, ceilalți fiind veniți din alte părți, după cum urmează:

- din comitatele de azi ale Ungariei 12.960
- din Transilvania, Banat, Maramureș, Serbia, Bosnia și Croația 6.911
- din Bihor .... 19.127[1]

Iată evoluția, în cifre, a populației unor orașe mai mari din fostul *Partium*, de-a lungul secolului al XIX-lea:[2]

Orașe	Anii				
	1814	1823	1870	1880	1890
Arad	-	13.221	32.725	35.556	43.682
Timișoara	9.500	11.170	32.223	33.694	43.439
Satu Mare	-	11.656	18.353	19.708	21.218
Oradea	4.700	15.727	28.698	31.324	40.750

Așa cum se poate constata, creșterea populației orașului Oradea a fost mai lentă căci, dacă între 1823 și 1870, numărul locuitorilor abia dacă se dublează, Aradul și Timișoara cunosc o creștere de aproape trei ori. Să menționăm că populația comitatului Bihor, la întinderea sa din secolul al XIX-lea, se ridica, în 1880-1881, la 446.777 de locuitori pentru ca, peste un deceniu, numărul să crească la 516.704.[3]

Sporul populației orașului Oradea între 1850 și 1890 se prezintă în felul următor:

- 1850 : 18.904
- 1857 : 22.443 (crește cu 18,72 la sută)
- 1869 : 28.698 (crește cu 27,87 la sută)
- 1880 : 31.324 (crește cu 9,15 la sută)[4]

Creșterea totală, între anii 1850 și 1890, exprimată în procente, este de 44,69%.

Detaliind lucrurile, structura pe confesiuni a Oradiei în anii 1869 și 1900 se prezintă în felul următor:

	1869:	***1900:***
- ortodocși (greco-orientali)	1.462	2.738
- greco-catolici	2.107	2.742
- romano-catolici	9.694	14.484
- reformați	8.424	14.077
- evanghelici	516	764
- unitarieni	44	51
- iudei	6.438	12.111
- alții	13	51
Total:	28.698	47.018

Trebuie remarcat aici că ortodocșii (greco-orientalii) reprezentau, în 1880, 5,92 la sută din totalul populației, iar un deceniu mai târziu, doar 5,80 la sută, toate celelalte confesiuni cunoscând o creștere simțitoare.[5]

Recensământul din anul 1900 ne oferă o imagine mai amplă a structurii populației orașului. Să spicuim din el câteva date:

- *Suprafața orașului*: 8.313 iugăre cadastrale (circa 48 km²).

-*Populația: civilă* - 47.018, militară -3.159, total -50.177.

-din total: cetățeni străini - 672, aflați în străinătate - 30;

[1] *MSK* 61. 1916, p.54-73.
[2] *FK* 1883, p.86-88. În *MSK* 1. 1916, p.560 populația totală a Oradiei este evaluată la 38.557 locuitori, dar se precizează că în această cifră nu sunt cuprinși militarii.
[3] FK 1892, p.98-101.
[4] *MSE* 1895, p.20.
[5] *Ibidem*, p.31.

-pe sexe: bărbaţi - 25.596, femei - 24.581;

-pe grupe de vârstă: sub 6 ani: 6.100, între 6-11 ani: 5.323, între 12-14: 3.149, între 15-19: 5.540, între 20-39: 17.786, între 40-59: 9.096, peste 60 de ani: 3.176;

-din punct de vedere al situaţiei familiale: necăsătoriţi - 29.833, căsătoriţi - 16.703, văduvi(e) - 3.488, divorţaţi legal - 153;

-după limba maternă (în ordinea dată în recensământ): unguri - 44.750, germani - 1.404, slovaci - 188, români - 3.335, ruteni - 27, croaţi - 25, sârbi - 21, alţii - 427 (polonezi şi ceho-moravi);

-după religie: catolici - 15.391, greco-catolici - 2.884, ortodocşi - 3.638, augustini - 879, evanghelici - 14.984, unitarieni - 54, iudei - 12.294, alţii - 53;

-ştiu să scrie şi să citească: 34.175;

-numărul total al caselor: 2.377.[1]

În 1910, populaţia oraşului a ajuns la 64.169 ceea ce reprezintă, în comparaţie cu 1900, o creştere de 27,9 la sută. Structura pe confesiuni se prezenta astfel (în paranteze, procentul din totalul populaţiei): romano-catolici - 19.819 (30,9 la sută), greco-catolici 3.385 (5,3 la sută), reformaţi -19.459 (30,3 la sută), augustini -1.377 (2,1 la sută), ortodocşi - 4.649 (7,9 la sută), unitarieni 150 (0,2 la sută), izraeliţi -15.155 (23,6 la sută), alţii -175 (0,3 la sută).

După limba maternă: maghiari - 58.421(91,1 la sută), germani - 1.416 (2,2 la sută), slovaci - 279 (0,4 la sută), români - 3.604 (5,6 la sută), ruteni - 25 (0,0 la sută), croaţi - 33 (0,1 la sută), sârbi - 59 (0,1 la sută), alţii-332 (0,5 la sută).[2]

Se poate iarăşi constata că statistica nu-i precizează pe cei cu limba maternă ebraică, deci aceştia sunt cuprinşi la locul unde s-au declarat în marea majoritate, la vorbitorii de limbă maghiară.

Ne îndoim că cifra de 3.604, care reprezintă totalul românilor din oraş ar fi reală. Ar însemna că nici măcar ortodocşii nu erau toţi români. Ori, la ei trebuie adăugaţi aproape toţi greco-catolicii. O evaluare sigură a românilor pe baza confesiunii este, evident, dificilă, deoarece în această perioadă existau deja în oraş şi greco-catolici maghiari.

Totuşi, suma lor este mult mai apropiată de adevăr decât cifra de 3.604 români, în 1910:

	1869	**1900**	**1910**
- ortodocşi	1.462	2.738	4.649
- greco-catolici	2.107	2.742	3.385
Total:	**3.569**	**5.480**	**8.034**

La 1910 aceasta însemna peste 12 la sută din totalul populaţiei oraşului.

Cei 269 de români în plus faţă de recensământul din 1900 reprezintă sporul natural al populaţiei din oraş. Procentul românilor, după datele oficiale, de care, totuşi, ne îndoim, era unul din cele mai scăzute în comparaţie cu alte oraşe din Transilvania, unde, nici acolo, numărul lor nu era mult mai mare: Arad - 10.279 (16,3 la sută), Timişoara - 7.566 (10,4 la sută), Cluj - 7.562 (12,4 la sută), Târgu Mureş -1.717 (6,7 la sută), Satu Mare - 986 (2,8 la sută).[3] Aceasta în condiţiile în care, ca număr de locuitori, Oradea se afla pe al doilea loc, după Timişoara, între oraşele menţionate mai sus.

Nu se oferă date cu privire la prezenţa ţiganilor în oraş, decât relativ târziu. Ei nu apar în situaţiile statistice. Presa îi menţionează abia atunci când autorităţile intră în conflict cu ei. În 1901 se ştia că în Velenţa locuiesc circa 200 de ţigani, majoritatea stabiliţi acolo de 20-25 de ani. Ei s-au aşezat pe păşunea cartierului, construindu-şi acolo sălaşuri.[4] În noiembrie 1906, arhitectul Rimanóczy Kálmán a protestat împotriva aşezării lor, fără încuviinţare, pe pământul său. El a pus în vedere voievodului lor, Hamza Antal, ca până în primăvară, cele 72 de familii să părăsească terenul, urmând ca Primăria să le ofere un loc unde să-şi ridice casele.[5] În afară de aceştia, pe pământul comunal (pe păşune), mai existau 46 de colibe în care se spunea că locuiesc 203 suflete.[6] Se pare, deci, că în perioada 1901-1906, numărul ţiganilor s-a dublat.

La sfârşitul anului 1914, populaţia oraşului se ridica la 69.949 de suflete, în care erau cuprinşi 5.000 veniţi din alte părţi. În perioada 1900-1914, sporul natural al populaţiei a rămas la cifra

[1] *MSK* 1. 1902, p.297. Diferenţa dintre cele două situaţii pe confesiuni rezultă din faptul că în primul caz era dată numai populaţia civilă, iar în cel de-al doilea, şi cea militară.

[2] *MSE* 1916, p.14, 18.

[3] *Ibidem.*

[4] *N*, 26 mai 1901, p.4.

[5] *N*, 21 noiembrie 1906, p.4.

[6] *N*, 6 decembrie 1906, p.5.

aproximativă de 200 anual.[1] În cursul anului 1914 a emigrat în America un număr de 79 de locuitori ai oraşului (67 unguri şi 12 români).[2] Cifre îngrijorătoare au fost atinse, în acest domeniu, în anii 1905-1907, când, pentru a se face faţă valului de solicitanţi s-a creat, la Casa comitatului, o secţie specială de paşapoarte.[3]

Din punct de vedere al spaţiilor de locuit se pare că Oradea nu a dispus niciodată, în intervalul de la sfârşitul revoluţiei de la 1848-1849 şi Primul Război Mondial, de locuinţe suficiente. Tendinţa de supraaglomerare, caracteristică oraşului şi în secolele XVI-XVII, a continuat, pentru a atinge paroxismul în timpul celei de-a doua părţi a Primului Război Mondial (1916-1918). În 1850, oraşul dispunea de un număr de 2.120 de case, repartizate pe cele patru cartiere: *Oraşul Nou* - 720, *Olosig* - 933, *Subcetate* - 287, *Velenţa* - 180.[4] Totalul populaţiei oraşului, care se ridica pe atunci la 18.904 locuitori, era distribuit pe cartiere în felul următor: *Olosig* - 7.422 (deci, 7,95 locuitori într-o casă), *Oraşul Nou* -6.982 (9,69 locuitori într-o casă), *Subcetate* - 3.000 (10,45 locuitori într-o casă) şi *Velenţa* - 1.500 (8,33 locuitori într-o casă). Rezultă că, în 1850, cea mai aglomerată parte a oraşului era cartierul *Subcetate*.[5]

În 1890, numărul caselor de locuit s-a dublat (4.399). La acestea se adăugau 1.923 de clădiri cu destinaţie economică, 143 de fabrici, 15 biserici, 25 de şcoli, 4 şcoli şi biserici (sub acelaşi acoperiş), 8 spitale, 8 cazărmi şi 26 de clădiri cu destinaţie diversă. Pentru a sesiza progresul în domeniul concepţiei de construire a caselor, să menţionăm că numărul celor din piatră sau cărămidă era de 2.696, din lemn erau 1.445, acoperite cu şindrilă sau scândură - 3.687, 867 - cu trestie sau paie şi 2.211 dispuneau de acoperiş din ţiglă sau tablă.[6]

În 1900 se înregistrează o scădere a numărului caselor de locuit cu 780. Din totalul de 3.619 existente, 296 erau din lemn, 1.993 aveau acoperişul din şindrilă, 362 din trestie şi paie şi abia 1.264 dispuneau de acoperiş din ţiglă sau tablă.[7] Acesta este deceniul unei puternice urbanizări prin efectuarea a numeroase demolări de case insalubre şi ridicarea altora mai spaţioase. Fenomenul supraaglomerării este evident şi din statistica pe 1907. Potrivit ei, în Oradea erau 11.780 de locuinţe, cu un total de 18.772 camere. Din acestea:

- cu o cameră .... 7.993 locuinţe
- cu 2 camere. ....2.140 locuinţe
- cu 3 camere .... 847 locuinţe
- cu 4 camere .... 420 locuinţe
- cu 5 sau mai multe .... 380 locuinţe.

Se aprecia că aproximativ 20-24 la sută din populaţia oraşului trăia, la această dată, în locuinţe supraaglomerate.[8]

După numai zece ani, această urbanizare este şi mai evidentă. Se înregistrează 5.365 de case, în cea mai mare parte particulare (5.062). Predomină casele cu un singur nivel (5.095), celelalte fiind mult mai puţine la număr: cu un etaj - 217, cu două etaje - 45, cu trei etaje - 6, cu patru etaje - 2. Mai mult de jumătate erau durate din piatră sau cărămidă (3.254), fiind acoperite cu ţiglă sau olane (3.339), Chiar cele construite din cărămidă nearsă sau pământ, dispuneau de fundaţie din piatră sau cărămidă (1.404). O sursă de permanente incendii era încă marele număr al caselor acoperite cu şindrilă, paie sau trestie (2.026). Totuşi, în comparaţie cu situaţia din anul 1900, numărul clădirilor acoperite cu ţiglă sau olane aproape că s-a triplat.[9]

În cele 5.365 de case existau, în 1910, un număr de 14.776 de locuinţe, din care, la data efectuării recensământului, 497 erau goale. Aceste locuinţe dispuneau de un total de 23.179 de camere, deci nici măcar o medie de două la un apartament, ci numai 1,62! În oraş s-au recenzat 1.267 de camere de baie şi numai 201 locuinţe dispuneau de câte o încăpere specială pentru dormit. Din punct de vedere al aşezării lor, majoritatea erau locuinţe de parter (13.550),

---

[1] *MSE* 1916, p.25.
[2] *Ibidem*, p.52.
[3] Au părăsit Bihorul în 1905-800 de oameni, în 1906-2.800, iar în 1907, până la începutul lunii octombrie, 3.257 persoane (*N*, 5 octombrie 1907, p.2).
[4] Fényes IV 1851, p.262-266.
[5] *Ibidem*.
[6] *MSE* 1895, p.6.
[7] *MSK* 1 1902, p.297.
[8] *N*, 24 mai 1908, p.3.
[9] *MSK* 61.1916, p.4-5; *MSK* 1. 1902, p.296-297.

adăpostind 53.933 de locuitori ai urbei. Urmau apoi, la mare diferenţă, locuinţele de la etajul I (674), cu 2.806 locuitori, etajul II (149) cu 123 locuitori etc.[1]

Continua creştere a oraşului, atât din punct de vedere demografic, cât şi industrial, a pus problema, deja în 1899, ca perimetrul său să fie extins şi asupra unei mici localităţi aflate în sudul oraşului: *Seleuş*. Inginerul şef al urbei a propus ca, în afară de acest sat să se mai adauge şi pustele (prediile) Ioşia şi Iclod. El argumenta că suprafaţa Oradiei este de 8.314 iugăre cadastrale, din care numai o cincime este ocupată efectiv de oraş. În unele puncte ale Oradiei, teritoriul comitatului intra până aproape în mijlocul său. Construirea în viitor a unor întreprinderi industriale aici ar necesita aprobarea organelor comitatense. În concepţia inginerului şef, adăugarea Seleuşului şi a pustelor amintite ar fi dus la creşterea suprafeţei oraşului cu 4.664 iugăre cadastrale.[2] Atunci nu s-a reuşit înglobarea în oraş a comunei Seleuş. Ea se va face târziu, în anii de după cel de-al Doilea Război Mondial.

Cu toată dezvoltarea urbanistică a oraşului, periferiile sale au păstrat tendinţa constantă de suprapopulare. Astfel, în 1901, în partea de vest a cartierului *Oraşul Nou*, în 40 de case locuiau 580 de oameni, în *Subcetate*, într-o casă trăiau 62 de suflete, iar în 40 de case din Olosig, au fost recenzaţi 400 de oameni.[3]

Ca şi toate aşezările mari, moderne, Oradea devenea tot mai mult un oraş al contrastelor.

2. Restrângerea activităţii agricole. Viticultura. Târgurile

Analizând statistica, în procente, constatăm că în producţia agricolă de pe teritoriul oraşului erau cuprinşi, la 1900, 7,6 la sută din totalul populaţiei, cifră care a scăzut la 6,1 la sută, în 1910. Această scădere se înregistrează în favoarea industriei şi comerţului, nu prin scăderea numărului agricultorilor care, în 1900, se ridicau la cifra de 3.793, iar în 1910 la 3.880, ci prin raportarea la sporul de populaţie.

Terenul agricol nu avea cum să se mai extindă, iar mecanizarea unor lucrări a dus şi ea la o creştere mai scăzută a populaţiei cuprinse în această sferă. În 1895, suprafaţa agricolă a oraşului era de 1.516 ha, însămânţată cu: grâu (350 ha), secară (155 ha), dublu însămânţate (115 ha), orz (161 ha), ovăz (159 ha), porumb (576 ha).[4] În 1915, suprafaţa agricolă s-a redus la 1.457 ha, din care însămânţate nu erau decât 1.438 ha, deci cu 78 ha mai puţin, în 20 de ani.[5] În 1914, se cultivau în plus, faţă de 1895, cartofi şi sfeclă de zahăr.[6]

Grădinăritul a cunoscut o înflorire deosebită prin stabilirea în oraş a unor familii de bulgari. Ei se pare că au venit în jurul anului 1866, căci, pe atunci, exista o aşa-numită „roată a bulgarilor", care scotea apa din pârâul Peţa, pentru irigarea grădinilor acestora. Numărul lor însă trebuie că a fost foarte redus, deoarece ei nu apar în statistici. Ceva mai mulţi se pare că au venit pe la începuturile anilor 1880, obţinând pământ pentru grădinărit. Bulgarii i-au înlocuit pe nemţii din Erfurt, care se îndeletniciseră înainte, aici, cu grădinăritul.[7]

Dintotdeauna o ramură principală a agriculturii orădene a fost viticultura. În 1884, suprafaţa acoperită cu viţă de vie era de 2.076 iugăre (deci 1.198 ha), de pe care atunci s-au obţinut 30.309 hl de vin (o producţie medie de 2.530 l la hectar), cu toate că în acel an a fost de două ori grindină.[8] Această producţie a evoluat apoi astfel:

1885:	38.282 hl.
1886:	31.952 hl.
1887:	42.316 hl.
1888:	34.719 hl.
1889:	36.176 hl.
1890:	6.589 hl.[9]

[1] *MSK* 61.1916, p.8.
[2] *N*, 18 iunie 1899, p.4.
[3] *N*, 24 ianuarie 1901, p.4.
[4] *MSE* 1898, p.88.
[5] *MSE* 1918, p.77.
[6] *MSE* 1916, p.84.
[7] *N*, 19 inuarie 1917, p.4.
[8] *N*, 15 august 1901, p.3.
[9] *Ibidem*.

Deja la 1890 se precizează în statistică un fenomen ce va avea profunde implicații asupra producției viticole orădene: *„toate dealurile cu vie, fără excepție, sunt cu filoxeră"*.[1] Aceasta este și explicația scăderii producției din anii ce au urmat. Ea este determinată de acum nu numai de bolile specifice acestei plante, ci și de scăderea interesului, de descurajarea producătorilor. În 1892 se produceau struguri pe 66 ha, în 1893 pe 103, iar în 1914 pe 666 ha.[2] Să urmărim, în continuare, producția de vin si struguri, până la sfârșitul secolului al XIX-lea:

1891:	439 hl	+ 1.200 kg struguri
1891:	205 hl	
1891:	69 hl	
1891:	254 hl	+ 5.000 kg struguri
1891:	1.270 hl	+ 5.700 kg struguri
1891:	1.974 hl	+ 62.300 kg struguri
1891:	1.934 hl	+ 38.000 kg struguri (pe 313,5 ha)
1891:	1.400 hl	+ 3.620
1891:	3.446 hl	
1900:	3.781 hl[3]	

Cu toată tendința de creștere a suprafeței viticole și a producției de struguri, Oradea nu va mai fi niciodată ceea ce a fost în acest domeniu până la mijlocul secolului al XIX-lea.

Produsele agricole, ca și cele animale, erau valorificate în târgurile orădene. Ele erau de trei feluri: de țară, săptămânale și zilnice. În 1856, secția locumtenențială cezaro-crăiască a redus de la 6 la 4 numărul târgurilor de țară, fixându-le astfel: în a treia săptămână a lunilor martie, iunie, septembrie și decembrie.[4] Ele începeau întotdeauna marțea, iar târgul de păsări, cu o zi înainte, deci lunea.[5] Cele două piețe specializate pe acest gen de schimburi erau Piața Mică (actuala Piață a Unirii) și Piața Mare (multă vreme fiind piața de vite). Lupta pentru igienizarea străzilor și a spațiilor publice a orașului a dus, în anii 1895-1900, la numeroase luări de poziție în Consiliul orașului și în presă pentru scoaterea mai ales a târgului de porcine din centrul orașului (piața de cai și de vite cornute a fost scoasă din oraș încă în 1890).[6]

Piața Mare la mijlocul secolului al XIX-lea

[1] *Ibidem.*
[2] *MSE* 1895, p.110; *MSE* 1916, p.92.
[3] *N*, 15 august 1901, p.3.
[4] S.Tóth 1977,p.137.
[5] *PU*, 28 aprilie 1859, p.204.
[6] *N*, 15 iunie 1899, p.2. În iunie 1899, cazul a ajuns în fața primului ministru – *N*, 6 iulie 1899, p.1.

Comparativ, în cele patru târguri de țară au fost aduse și vândute, în 1900 și 1914, următoarele categorii de animale (număr de capete):[1]

Felul	Vite aduse		Vite vândute	
	1900	1914	1900	1914
cornute	15.564	12.170	10.977	7.621
cabaline	9.674	12.958	6.894	3.353
ovine	1.720	714	1.322	364
porcine	6.934	5.668	4.975	3.883

Fără îndoială că scăderea cifrei afacerilor cu animale este explicabilă prin izbucnirea războiului mondial, care a determinat o imediată recesiune și în acest domeniu.

3. De la atelierele micilor meseriași spre industria de fabrică

Numărul mare al meșteșugarilor a continuat să dea orașului un aspect industrial încă din perioada când manufacturile și întreprinderile mici erau predominante. Obținerea dreptului de a profesa o meserie, chiar dacă s-a liberalizat, a rămas la fel de problematică, necesitând, în perioada 1850-1860, cunoașterea limbii germane, iar apoi a celei maghiare, precum și o anumită situație materială.

Au continuat să funcționeze breslele, majoritatea celor rămase fiind ale unor meseriași germani. Astfel, în 1851, mai funcționa încă breasla țesătorilor, a curelarilor. În acest an, în Oradea și Olosig exista breasla reunită a tâmplarilor, sticlarilor și strungarilor, a lăcătușilor și armurierilor. Cea mai mare a rămas breasla cizmarilor care, în 1851, avea în *Orașul Nou*, 164 de meșteri, iar în *Olosig*, 140. Treptat, breslele se transformă în asociații.[2]

În 1872 ia ființă *Prima asociație a meseriașilor din Oradea Mare*, prin desființarea breslei croitorilor germani. Întocmirea statutelor noii asociații a fost încredințată lui Ausländer Simon.[3]

Orașul a acceptat foarte rar elemente din afara barierelor sale în rândul meseriașilor. După 1860 mulți meseriași sunt absorbiți de întreprinderile industriale care căutau mână de lucru specializată. Dar ei se mențin până în pragul secolului chiar dacă, numeric, sunt în declin. În 1886 s-a constituit *Corporația meseriașilor din Oradea Mare*.[4] Iată structura, pe meserii, în anii 1886 și 1900 a membrilor acestei corporații:[5]

Meseria	1886	1900
Orfevrari	8	10
Tâmplari	70	76
Tapițeri	13	16
Perieri	3	5
Frizeri	30	52
Vopsitori de haine	3	5
Tinichigii	25	21
Mănușari	2	3
Rotari	30	18
Cuțitari	1	1
Pantofari și cizmari	495	382
Căruțari	3	4
Cofetari	9	9
Împletitori de coșuri	9	4
Strungari	3	4
Fierari	40	38
Pieptănari	6	6
Legători de cărți	7	4
Nästurari	4	3
Frânghieri	19	8
Confecționeri de instrumente muzicale	3	4

[1] *MSE* VIII 1901, p.99; *MSE* 1916, p.98.
[2] Covaci 1979, p.749, 754, 757, 759.
[3] *N*, 7 iulie 1872, p.4.
[4] Cu sediul în actuala clădire de pe str. Avram Iancu nr. 4. (fostul sediu al U.J.C.M. Bihor).
[5] Borovszky 1901, p.297.

Măcelari	87	84
Olari și sobari	30	24
Ceasornicari	13	14
Cazangii	14	11
Brutari	33	24
Săpunari	9	6
Zugravi	32	23
Cojocari	45	29
Tăbăcari	35	17
Croitori	198	194
Lăcătuși	48	37
Turtari	7	8
Curelari	22	22
Homari	4	4
Zidari	45	51
Dulgheri	50	45
Sumănari	26	11
Pietrari	2	2
Arhitecți	7	9
Țiglari	6	6
Total:	**1.496**	**1.294**

La aceștia trebuie adăugați și cei ce veneau din afara orașului să lucreze mai ales în domeniul construcțiilor și care nu făceau parte din corporație.

În 1867, lăcătușii împreună cu armurierii (cei ce confecționau arme de foc), se constituiseră într-o societate care număra abia 10-15 membri, probabil foștii lucrători de la fabrica de armament, care a funcționat în oraș o scurtă perioadă în timpul revoluției de la 1848-1849.

Industrializarea a dus la transformarea lăcătușilor în lăcătuși-mecanici, necesari întreținerii mașinilor cu aburi, omniprezente în întreprinderile care se respectau. La fel s-a întâmplat și cu cei din breasla curelarilor, care au devenit foarte căutați pentru confecționarea și repararea curelelor de transmisie de la aceleași motoare cu aburi. Fierarii s-au organizat împreună cu rotarii, căruțele și trăsurile fiind încă principalul mijloc de transport. Curând însă, mai ales după 1870, prin apariția căilor ferate, în special a celor de interes local, numărul fierarilor a început să scadă, în schimb a luat avânt tinichigeria. Pietrarii, zidarii, dulgherii, zugravii, au fost absorbiți și ei de industria în plină expansiune.

O caracteristică locală pare a fi orientarea unei anumite categorii a lăcătușilor spre producția de utilaje agricole, trăsătura dominantă a

Palatul Halei Comerciale

Fabrica de bere din Seleuș

hinterlandului orădean rămânând, totuși, agricultura.

În centrul vieții industriale și comerciale a orașului a stat, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, *Hala Comercială*, instituție care a luat ființă în 1869, pentru a organiza o piață centralizată de desfacere a grânelor, pentru a stimula dezvoltarea marii industrii și pentru a asigura pregătirea adecvată a tineretului în domeniul comercial. Întemeietorii acesteia au fost Reismann Mór și Váradi Mór. Această instituție a creat *Camera de comerț și industrie*[1] și filiala orădeană a *Băncii austro-ungare*. Dispunea și de un tribunal ales, care a căutat să asigure o anumită disciplină și siguranță în activitatea comercială. *Hala Comercială* și-a construit impozantul sediu din Piața Mare (azi Piața 1 Decembrie, nr. 6).[2] În 1888, sub egida ei s-a înființat școala superioară (cu sensul de școală medie), de comerț și școala de ucenici comerciali.[3]

O fabrică de mașini agricole funcționa în 1879-1880 sub numele de *Penger* și *Rozslay*. Ateliere mari de reparat mașini industriale erau și cele ale lui Dumitru Ghitea. Ambele au devenit apoi, spre sfârșitul secolului al XIX-lea, fabrici importante.[4]

În oraș existau 8 întreprinderi care fabricau cărămidă, țiglă și alte materiale de construcții. Cele mai mari au luat ființă în 1885 (*Fabrica Rimanáczy*, pe bază de aburi), 1887 (*Knapp*), 1888 (*Rendes*).[5]

[1] Și-a ridicat sediul pe actuala str. Eminescu 25/A.
[2] *NU* 1902, p.85-86.
[3] Osváth 1928, p.207-208.
[4] Borovszky 1901, p.300.
[5] *Ibidem*, p.301; Fleisz 1980, p.618.

Industria morăritului a cunoscut o firească dezvoltare datorită ponderii producției de grâne în comitat. În 1870 s-a înființat moara cu aburi *Ladislau*, sub forma unei societăți pe acțiuni. Moara *Adria* a lui Moskovits Adolf și fiii își începe activitatea în 1885.[1]

Producerea berii a fost lansată la Oradea după 1850, dar în perioada 1875-1895, prin falimentul fabricii de bere din Seleuș, ea s-a oprit. Chiar și după reluarea activității, aceasta a avut numeroase dificultăți până în 1899, când s-a constituit în societate pe acțiuni. De pe la sfârșitul secolului al XIX-lea ea a început să fie serios concurată de berea *Dreher-Hagenmacher*, adusă de la Budapesta. Fabricii orădene i s-a adăugat în această perioadă o indispensabilă fabrică de malț și una de gheață.

Oradea fiind și o importantă producătoare de vinuri, fabricarea berei a fost considerată mereu ca o întreprindere riscantă. Dacă totuși ea a prosperat, aceasta s-a datorat scăderii bruște a producției de vin de la sfârșitul veacului al XIX-lea. Să mai amintim că, în 1868, existau la Oradea cel puțin 26 de distilerii, mai mari sau mai mici, care produceau circa 50.000 ocale de spirt pe an.[2] (circa 75.000 litri).

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea și în primele decenii ale secolului următor, până la Primul Război Mondial, industria și marele comerț orădean au fost reprezentate de următoarele întreprinderi mai importante:

- Fabrica de spirt rafinat *Léderer și Kálmán S.A.* a fost înființată la 1 decembrie 1857, dar constituită, ca societate pe acțiuni abia în 1886 cu un capital de 300.000 fl. S-a ocupat și cu îngrășarea vitelor folosind borhotul rezultat de pe urma distilării alcoolului. Din 1875, fabrica dispunea de o instalație de rafinare a spirtului.[3] Suprafața fabricii era de 12,66 ha și se compunea, în afară de îngrășătorie, din 12 clădiri. Avea un motor cu aburi de 48 CP. Numărul muncitorilor era de 165 (1901). Capacitatea îngrășătoriei: 1.500 vite cornute pe an[4], iar a producției de spirt, 3,5 milioane de litri pe an; dar această cifră nu a fost atinsă niciodată. Piețele de desfacere a spirtului erau țările din Peninsula Balcanică și Orientul Apropiat.[5] Fabrica se găsea pe actuala str. Miron Costin, la numărul 21.[6]

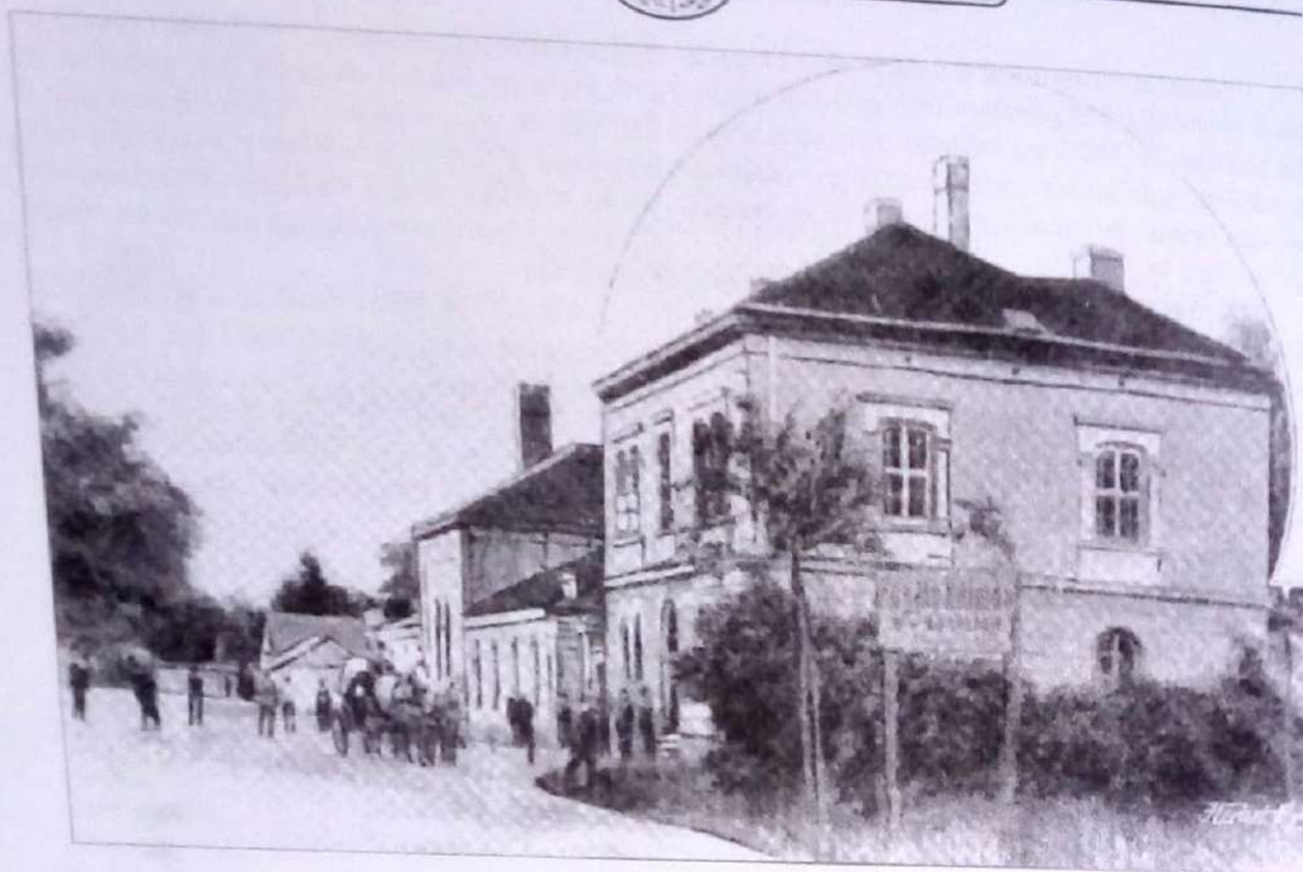
- Fabrica de spirt, drojdie, rom, lichior și chimicale *Moskovits Mór și fiul* a fost înființată în 1848, ca fabrică de spirt. În a doua jumătate a veacului trecut lansa pe piață și unele produse farmaceutice. Suprafața fabricii se întindea pe 18.000 m^2, având 12 clădiri. Dispunea de două motoare cu aburi, de 55 și 16 CP. Numărul muncitorilor nu a depășit niciodată cifra de 60-70, între care 10 erau femei. Capacitatea de producție anuală era de 40.000 litri de spirt, 35.000 litri de rom și lichior și 350 t drojdie de bere.[7] La începutul secolului producea un renumit lichior numit „Lotus", obținut, se spunea, din aroma vestitei *Nymphaea Lotus Thermalis* de la Băile Episcopiei. O fabrică separată a acestei firme avea profil de producție chimică și medicamente, echipată, încă din 1901, cu motoare electrice.[8] Își desfăcea produsele în Austria și Serbia. În 1901 produsele chimice realizate aici erau subvenționate de stat.[9]

- Fabrica de spirt rafinat *Henrik Löblé*. întemeiată în 1851, pe o suprafață de 400 m , cu 5 clădiri. Avea trei cazane de aburi, capacitatea anuală de producție fiind de 1.000 - 1.200 t spirt.[10]

- Fabrica de spirt și drojdie *Berger Daniel*, fondată prin 1850, de către Berger Sámuel, pe o suprafață de 14.000 m , având 8 clădiri. Motorul cu aburi ce punea în mișcare fabrica era de 50 CP. În 1901, numărul muncitorilor se ridica la 30. Capacitatea de producție anuală: 4 t spirt.[11] Fabrica de spirt și drojdie *Moskovits Adolf și fiii* și-a început activitatea în 1864, pe o suprafață de 4.000 m^2, în 8 clădiri, 12 grajduri și 4 depozite de cereale. Motoarele fabricii erau acționate cu

[1] Borovszky 1901, p.304; Fleisz 1980, p.618.
[2] *NL*, 6 iunie 1868, p.3.
[3] N, 6 februarie 1898, p.3-4.
[4] *NU* 1902, p.88.
[5] Borovszky 1901, p.311. Lakos 1904, p.224 afirmă că bazele fabricii au fost puse în august 1861, atunci când cei doi coproprietari au primit de la oraș dreptul de a construi în str. Elisabeta, din *Subcetate*, un depozit de făină.
[6] Localizările întreprinderilor s-au făcut după Ciortin 1983, *passim*.
[7] Borovszky 1901, p.311.
[8] *NU* 1902, p.90-91.
[9] Borovszky 1901, p.311.
[10] *Ibidem*.
[11] *Ibidem*, p.312.

Fabrica de spirt aerian

aburi, având o putere de 60 şi 25 CP. Numărul muncitorilor era în 1901 de 380, iar al funcţionarilor, 28.[1] Producţia anuală de spirt a fost, în 1901, de 80 t, la care se adăugau 2 t drojdie de bere pe zi. Exporta produse în ţările Peninsulei Balcanice şi în Africa. Din 1886 această fabrică avea şi o secţie de producere a oţetului din vin. Suprafaţa acestei secţii era de 1.200 m², dispunea de 3 clădiri şi avea o capacitate zilnică de 200 l oţet.[2]

- Moara cu aburi şi fabrica de arpacaş şi decorticat mei *Moskovits Adolf şi fiii*, a fost înfiinţată în 1890, pe o suprafaţă de 3.000 m². În afara celor 4 clădiri existau şi două magazii pentru făină. Numărul muncitorilor a oscilat mereu între 130 şi 150. La 1901 exporta făina în Peninsula Balcanică, iar arpacaşul în Italia.[3] Ea a devenit apoi Fabrica de spirt şi drojdie *Moskovits Adolf şi fiii S.A.* Era pe actuala Str. Sucevei (fostă Vámház utca).

- Societatea pe acţiuni a morilor de aburi reunite *László şi Hunyadi* din Oradea Mare s-a constituit în 1898, pe o suprafaţă de 5.500 m², pe care se aflau 5 clădiri. Avea un motor de 450 CP, iar numărul muncitorilor se ridica, în 1901, la 220. Producţia anuală era de 34.200 t grâne măcinate.[4] Societatea s-a constituit, după cum îi arăta şi numele, din contopirea a două mori falimentare în 1898. Prima dintre ele, moara *László*, avusese în 1875 o capacitate de 10 t de grâu măcinat în 24 de ore, având un câştig mediu pe an de 50.000 fl.[5] După reunirea celor două mori, societatea a devenit una din cele mai prospere întreprinderi de profil din oraş. Era situată pe actuala Str. Sucevei, nr. 6 (Depozitul de plante medicinale).

- Moara cu aburi *Emilia, a lui Weinberger Jakab şi fiul*, întemeiată de Weinberger şi Aufricht, în 1885. Suprafaţa morii era de 300 m² şi dispunea de trei clădiri. Puterea motorului cu aburi era de 200 CP, iar numărul muncitorilor 25. Producţia anuală: 5.000 t grâne măcinate.[6] Sediul ei era pe actuala str. Mihai Viteazul, nr. 4-6.

---

[1] *NU* 1902, p.91.
[2] Borovszky 1901, p.312.
[3] *Ibidem.*
[4] *Ibidem*; *NU* 1902, p.93.
[5] *N*, 4 aprilie 1876, p.4.
[6] Borovszky 1901, p.312; *NU* 1902, p.93.

- Fabrica de coniac franţuzesc *Janky et Comp.*, înfiinţată în 1894. Întemeietorii ei au fost Janky Jozsef şi Rimanóczy Kálmán. Pe la 1900, pe lângă coniac, mai producea şi rom. Se situa pe o suprafaţă de 800 m² şi producţia ei anuală se ridica (în 1901) la 36 t. Era pe actuala str. Gheorghe Doja.

- Fabrica de salamuri *Pontelli S.A.* Şi-a început activitatea în 1900; procesul de producţie, în care erau angajaţi circa 30 de muncitori, se baza în exclusivitate pe munca manuală. Îndată după întemeiere a produs 45 t salamuri diferite pe an.[1]

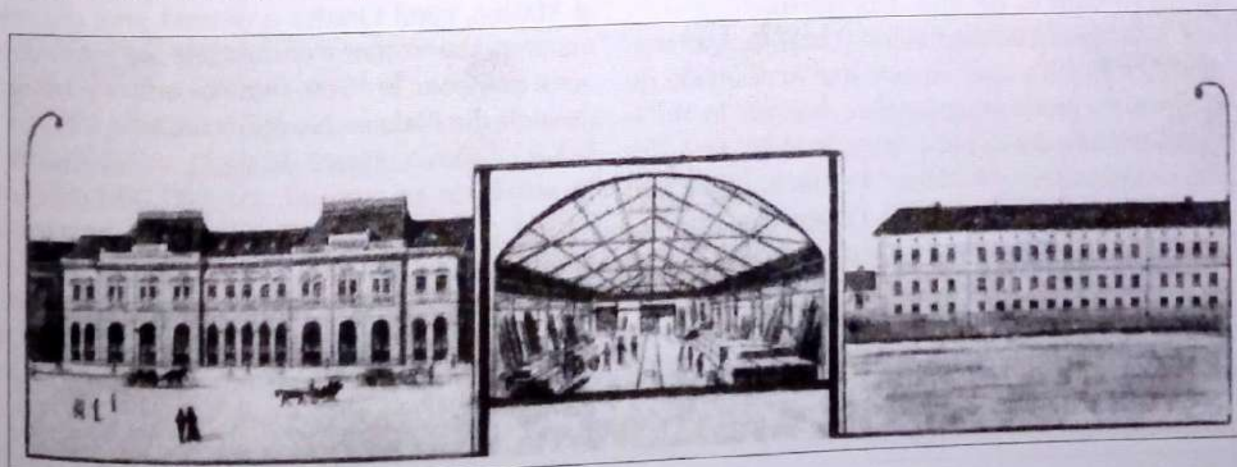
- *Societatea pe acţiuni pentru confecţionarea produselor din sorg şi împletituri de paie* s-a constituit în 1900. Producea: mături de toate tipurile, perii şi pălării de paie. Suprafaţa fabricii era de 400 m², pe care se aflau 5 clădiri. Numărul muncitorilor era în jurul cifrei de 150, din care jumătate, femei. Piaţa de desfacere o constituia Austria (mai ales Viena), Praga şi Lemberg. Fabrica era susţinută de stat.[2]

- Fabrica de pluguri *Penger şi Rozslay* a început să producă, încă din 1847, mai ales utilaje agricole, îndeosebi pluguri. Suprafaţa de 250 m² cuprindea 4 clădiri. Dispunea de 12 motoare, producţia anuală ridicându-se la 3-4.000 piese diferite. Depozitele le avea în Piaţa Mare a oraşului.[3]

- Fabrica de spirt aerian *Campbells şi Sands* a fost construită de John Keyworth, în 1870. Pe lângă gaz aerian, pe bază de spirt, mai producea cocs şi catran. Fabrica se întindea pe 1,15 ha, pe care se aflau patru clădiri şi două rezervoare de gaz. Numărul muncitorilor a oscilat între 34-40. Această fabrică a asigurat, de la înfiinţare, iluminatul stradal. Numărul lămpilor a crescut de la 420 la 558 (în 1898), iar al arzătoarelor aflate în exploatare la persoane particulare, de la 4.000 (în 1898), la 7.500 în 1901.[4] La începutul secolului al XX-lea, exploatarea întreprinderii a fost preluată de *Uniunea fabricilor de gaz aerian din Augsburg S.A.* Producea, în 1913, 3.000 m³ de spirt aerian, distribuindu-l în oraş prin conducte ce aveau o lungime totală de 22 km.[5] Era amplasată pe actuala str. Avram Iancu.

- Fabrica de frânghii şi plase industriale *Weisz Mor* s-a înfiinţat în 1900. Dispunea de un motor pe benzină de 6 CP, de 20 muncitori care mânuiau două utilaje, moderne pe atunci, ce ţineau locul a câte 80 de muncitori fiecare.[6]

- Fabrica de pantofi şi cizme *Moskovits Farkas* a fost întemeiată în 1887. Numărul muncitorilor, pe la 1901, era între 140 şi 180, între care şi circa 15 femei. Dădea de lucru la circa 80-100 mici meseriaşi în comitat.[7] Acum, capacitatea de producţie era de 70.000 perechi de încălţăminte pe an. Exporta cizme în Austria, Bosnia, Serbia şi Bulgaria. În 1909-1910 s-a ridicat un nou sediu al fabricii, pe actuala Str. Independenţei, fiind una din cele mai moderne

Antrepozitul de fierărie şi maşini din Piaţa Mare

[1] Borovszky 1901, p.312.
[2] *Ibidem.*
[3] NU 1902, p.94.
[4] N, 11 mai 1898, p.5; Borovszky 1901, p.312.
[5] Köszeghy 1913, p.11.
[6] Borovszky 1901, p.312.
[7] NU 1902, p.94.

din oraș.[1] Până la Primul Război Mondial a purtat numele de Fabrica de încălțăminte *Hungaria*, cu un important aport în producția de război.

- *Fabrica de îngrășăminte artificiale din Oradea Mare S.A.* și-a început activitatea în 1890. Producea concentrate de îngrășăminte de proveniență animală, dar și cărămizi pentru construcții. Suprafața fabricii era relativ mare, dispunând de 10 clădiri și un motor cu capacitate de 40 CP. În sezonul obișnuit de lucru numărul muncitorilor oscila între 200 și 250, din care o treime o reprezentau femeile. Producea, în 1901, 250 vagoane de îngrășăminte pe an și circa un milion de cărămizi. Exporta îngrășăminte în Austria și Germania.[2]

- *Fabrica de săpunuri a lui Rothbart Adolf Ede* producea celebrele săpunuri *Johanna* și terebentină.[3]

Marile depozite și magazine de mărfuri erau reprezentate în aceeași perioadă de:

- *Antrepozitul de mărfuri din Oradea Mare S.A.* Întemeiat în 1889 de Banca de credit comercial, industrial și agricol a Comitatului Bihor, de Casa de economii din Oradea și de Casa de economii a comitatului Bihor, cu un capital inițial de 12.000 fl., distribuiți pe 1.200 acțiuni a câte 100 fl. fiecare. Cele trei instituții bancare și-au rezervat câte 200 de acțiuni, iar restul au fost vândute publicului. În 1892 s-au depozitat aici și s-au vândut 9.683 t mărfuri, obținându-se un beneficiu de 893.305 florini.[4]

- Antrepozitul de fierărie și mașini *Andrenyi Károly și fiul* era una din cele mai mari unități de desfacere a produselor metalice. Înființat în 1875, magazinul de desfacere a ajuns, în 1901, la 2.750 m², iar depozitele la 8.250 m². Personalul de servire era compus din 32 muncitori. Depozitele, pe cinci niveluri, erau legate între ele cu lifturi. Magazinul mare avea 46 m lungime și 12 m lățime, iar depozitul din curte, acoperit cu sticlă, dispunea de aceeași suprafață.[5] Este fostul magazin *Oțelul* din Piața Mare.

- Firma *Kunz József et Comp.* S-a constituit încă în 1802. Era specializată în desfacerea pânzeturilor, lenjeriei, articolelor de îmbrăcăminte pentru bărbați și femei. Avea un mare magazin în Piața Mică și alte depozite în diferite puncte ale orașului. În 1901 dispunea de 30 de angajați.[6]

- *Firma fraților Füchsl*, întemeiată în 1850, producea și comercializa vinuri. Până în 1890, când a început declinul producției și în această parte, a lucrat în exclusivitate pentru export (până la 30.000 hl pe an) efectuat mai ales în Franța și Elveția. Din 1901, producția s-a redus la mai puțin de un sfert, vinurile fiind valorificate numai pe piața internă.[7]

- *Antrepozitul de ciment și materiale de construcții al lui Rosenberg Izsó* își avea magazinele pe actuala Str. Independenței nr. 3. Oferea clienților, în afară de o mare varietate de cimenturi și materiale izolante, uleiuri și motorină pentru mașini.[8]

- *Antrepozitul de materiale pentru instalații de gaz aerian, apeduct și iluminat electric al lui Goldberger Lajos*, „meseriaș specializat și electrotehnician cu examen"', se afla pe Str. Capucinilor, de lângă *Biserica cu Lună*.[9]

- Magazinul de sticlărie și porțelanuri *Deutsch K.I.*, de pe str. Arborele Verde, azi str. V. Alecsandri (fostul magazin *Guliver*) s-a constituit în 1877 prin preluarea prăvăliei *Sonnenfeld József*. Acesta a prosperat foarte mult în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, când Oradea a devenit unul din cele mai importante centre comerciale din Imperiu, în acest domeniu. În 1909, firma a cumpărat Fabrica de sticlă din Pădurea Neagră (comitatul Bihor), de la S.A. Fabrica ungară de sticlă, transformând-o în societate pe acțiuni, cu 700.000 coroane capital de bază. În 1917, fabrica de sticlă a fost vândută și întreprinderea a fost la un pas de faliment. Firma și-a revenit abia în 1920, când a ajuns în mâna consorțiului ce-i avea în frunte pe Markovits Hermann, Winkler Manó, Winkler Samu etc.[10]

---

[1] *N*, 14 noiembrie 1909, p.6.
[2] Borovszky 1901, p.312.
[3] *NU* 1902, p.95.
[4] Borovsky 1901, p.312.
[5] Borovsky 1901, p.312.
[6] *Ibidem*, p.313.
[7] *NU* 1902, p.98-100.
[8] *Ibidem*, p.101.
[9] *Ibidem*, p.116.
[10] Fehér 1937, p.296.

Cu privire la repartizarea forței de muncă din industria și comerțul orădean se constată o concentrare a ei mai ales în câteva ramuri de bază. Pe primul loc a fost și a rămas tot timpul industria alimentară, urmată de cea a confecțiilor și construcțiilor. Recensământul din 1900 prezenta următoarea repartiție a forței de muncă pe principalele ramuri ale producției:[1]

Deci, într-un număr total de 2.408 întreprinderi lucrau 6.688 de muncitori de diferite categorii, ceea ce înseamnă o medie de 2,77 pe fiecare din aceste întreprinderi. Evident, majoritatea erau simple ateliere, cu 1 sau 2 lucrători, care de multe ori nici măcar nu erau calificați (așa cum era cazul în domeniul producerii confecțiilor). În personalul auxiliar

Domeniul	Numărul întreprinderilor	Numărul muncitorilor	Personal auxiliar	Ucenici
1	2	3	4	5
-Industria fierului şi a metalelor	127	204	295	183
-Industria de maşini şi a mijloacelor de transport	52	91	133	43
-Industria de prelucrare a pietrei, pământului şi argilei	32	188	195	10
-Industria lemnului şi prelucrării osului	113	256	273	86
-Industria pielăriei	37	45	51	13
-Industria textilă	32	40	53	17
-Confecţii	1.536	635	975	434
-Industria hârtiei	4	18	25	12
-Industria alimentară	167	167	1.049	58
-Industria chimică	12	33	48	-
-Construcţii	144	750	456	90
-Industria tipografică	24	84	131	46
-Hotel-restaurante	123	131	362	2
Total	**2.408**	**2.642**	**4.046**	**994**

[1] *MSK* 14. 1905, P. 96-97; *MSK* 12. 1906, p.125.

erau cuprinşi funcţionarii, membrii familiei patronului, conducătorii tehnici, muncitorii necalificaţi, servitorii. Ca urmare a tendinţelor de centralizare a capitalului şi întreprinderilor industriale, în 1906 existau în Oradea următoarele societăţi pe acţiuni:[1]

Intreprinderea	Nr. de acţiuni	Valoarea nominală	Total
1. Moara „László" şi „Hunyady"	3.000	400	1.200.000
2. Fabrica Léderer şi Kálmán	1.500	400	600.000
3.Intreprinderea de editare a ziarelor	125	200	25.000
4.Fabrica de eter „Aurora"	240	500	120.000
1. Intreprinderea de îngrăşăminte artificiale	80	1.000	80.000
6. Antrepozitul de mărfuri	1.200	200	240.000
7. Spălătoria cu aburi	1.200	50	60.000
8. Societatea industrială şi comercială de pe Valea Erului şi Oradea Mare	625	400	250.000
9.Fabrica de cărămidă Episcopia Bihor-Oradea Mare	300	200	60.000
10.Căile ferate orăşeneşti Oradea Mare	2.750	200	550.000

La acestea se adăugau cele constituite în preajma şi în timpul Primului Război Mondial: Fabrica de încălţăminte *Hungaria*, cu un capital acţionar de 1.000.000 coroane; Turnătoria de fier şi fabrica de maşini din Oradea Mare, cu 600.000 coroane şi Fabrica de bere din Oradea Mare, cu 200.000 coroane capital acţionar.[2]

În 1910 s-a înregistrat o creştere a personalului din ramurile de bază ale economiei. Dar pe când numărul muncitorilor calificaţi a crescut abia cu 532, cel al personalului auxiliar a cunoscut o substanţială urcare, ajungând la 8.226, deci, mai mult decât dublu.[3]

[1] *N*, 14 octombrie 1906, p.3.
[2] *N*, 7 februarie 1915, p.11; *N*, 2 octombrie 1915, p.7; *NN*, 14 februarie 1916, p.7; *NN*, 24 februarie 1918, p.11.
[3] *MSK* 48. 1913, p.48.

Iată situația în procente, între cele două date de referință, 1900 și 1910:[1]

Domeniul de activitate	**1900**	**1910**
Producția agricolă	7,6	6,1
Industrie, comerț, circulație:		
- industrie	32,4	35,6
- comerț și credit	12,5	12,9
- transporturi	7,5	9,1
-Servicii și liber profesioniști	10,3	9,9

Această tendință de creștere se va menține până în preajma izbucnirii Primului Război Mondial, mai ales în ramurile direct legate de producția pentru nevoile armatei (îmbrăcăminte, încălțăminte, industrie, alimentară), atrăgând după ea prosperitatea comerțului și a creditului orădean.

4. Instituții bancare și de credit[2]

Paralel cu dezvoltarea industriei și comerțului, cu o puternică influență asupra acestora, a apărut și s-a dezvoltat rețeaua instituțiilor bancare și de credit din oraș, constituindu-se într-un adevărat „City" grupat în Oradea, în Piața Teatrului și în jurul Pieței Mici. Inițial, locuri de păstrare, acestea au devenit cu timpul principalele inițiatoare ale investițiilor de capital, de dezvoltare și diversificare a comerțului, determinând înflorirea și a industriei, controlând toate sferele vieții economice și sociale a orașului. Să le urmărim în ordinea apariției și a importanței lor.

- *Casa de păstrare și economii din Oradea Mare* a fost cea mai veche și cea mai importantă până la Primul Război Mondial, fiind înființată în 1847, cu un capital de 300.000 florini, constituit din 300 de acțiuni a câte 100 fl.[3] Inițiatorul și primul ei președinte a fost Sztaroveszky Károly, cel care mai târziu și-a donat casa și cea mai mare parte a averii pentru înființarea unui spital pentru copii. După revoluția de la 1848-1849, banca a avut mari greutăți, căci singura monedă aflată la oameni a fost „bancnota Kossuth", prohibită de administrația austriacă. Din dispoziții superioare, la 12 august 1850, întregul capital existent în această monedă a fost predat

Institutul de Credit și Economii "Bihoreana"

[1] *MSE* 1916, p.25.
[2] Mulțumim și pe această cale domnului economist Gheorghe Platona, director al sucursalei județene Bihor a Băncii „Dacia Felix" S.A. pentru ajutorul de specialitate pe care ni l-a acordat.
[3] *NL*, 9 octombrie 1868, p.3.

autorităţilor, care au procedat la distrugerea ei prin ardere, chiar în Piaţa Mică din faţa sediului băncii.[1] Statutul ei de funcţionare înaintat Consiliului Locumtenenţial n-a fost aprobat decât abia în 1864. În 1862 avea deja la capitolul depuneri un fond de 2.372.416 fl. În 1897, banca şi-a sărbătorit 50 de ani de existenţă, prilej cu care profesorul Bozóky Alajos, directorul Academiei de Drept din Oradea, a redactat monografia instituţiei. În această lucrare se relevă că în cursul jumătăţii de secol de existenţă, Casa de Economii a făcut donaţii cu scop de caritate în valoare de aproape 200.000 fl. La 1874, între instituţiile care au beneficiat de ajutoare băneşti a fost şi şcoala confesională greco-orientală din Oradea.[2] Sediul ei era în clădirea care şi azi face corp comun cu palatul Episcopiei Greco-Catolice. A plasat importante investiţii în agricultură, industrie şi comerţ. Între conducătorii ei pot fi amintiţi: Sztaroveszky Károly, dr. Hoványi Lajos, Stauffer Lajos, Sal Ferenc, Hlatky Endre, Franco Endre, Brüll Lipót. În 1901 dispunea de un capital social de 420.000 cor. şi 500.000 cor. capital de rezervă, depunerile depăşind 12.000.000 coroane.[3] În 1906, capitalul social era de 600.000 cor.[4] În timpul Primului Război Mondial, potrivit cifrelor comunicate, situaţia a doi indicatori se prezenta astfel:[5]

Anii	**Capital acţionar**	**Venit net**
1914	4.800.000	270.604
1915	4.800.000	310.949
1916	4.800.000	308.442
1917	5.400.000	319.566

- *Banca de credit comercial, industrial şi agricol a comitatului Bihor* s-a constituit în 1868, cu 1.500 acţiuni a câte 140 fl.[6] A iniţiat întemeierea şi, în parte, a înfiinţat mai multe case de economii precum cele din: Beiuş, Salonta, Săcueni, Marghita; a construit linia ferată Oradea-Beiuş-Vaşcău, Antrepozitul de mărfuri din Oradea şi a sprijinit societăţile de regularizare a cursului râurilor Barcău şi Crişul Repede. În 1893, ea şi-a mărit capitalul de bază prin emiterea a încă 750 de acţiuni, a câte 140 fl. pentru ca, în 1901, să dispună de un capital de 630.000 cor.[7] Acelaşi capital îl avea şi în 1906.[8] Din conducere au făcut parte: Szabó József, Reismann Mór, Bulyovszky József, Markovits Antal, Farkas Izidor şi alţii.

- *Casa de păstrare şi economii a comitatului Bihor* s-a înfiinţat la 14 iulie 1872, cu un capital de 60.000 fl., dar şi-a început activitatea abia la 1 decembrie, având ca director pe Adler Ignác.[9] După 13 luni avea deja un capital de 201.674 fl., depuşi pe 214 librete.[10] În 1874, sumele depuse au crescut la 403.886 fl., instituţia permiţându-şi să facă donaţii în scopuri umanitare: 100 fl. spitalului comitatens, 75 fl. orfelinatului de copii, 50 fl. spitalului comercianţilor şi 20 fl. institutului de tutelă a cerşetorilor[11]. În 1901 numărul acţiunilor era de 4.000, iar capitalul de 800.000 cor. Depunerile se ridicau atunci la aproape 5 milioane de coroane. Preşedinte al băncii era, în 1901, vicecomitele comitatului, Szunyogh Péter, iar director general, Fleischhakker Gyula. Membri în Consiliul director erau: Fellner Henrik, Mihelfi Adolf, dr. Schweiger Ede, Örley Kálmán, Schwarz Ferenc şi dr.Wallner Ödön.[12] În 1906, capitalul de bază s-a ridicat la 1.200.000 cor.[13], iar cel social la 600.000.

La sfârşitul anului 1916, *Casa de păstrare* controla următoarele întreprinderi industriale din oraş:

---

[1] *NN*, 29 august 1914, p.1.
[2] *Politikai Ujdonságok*, Pest, 11 martie 1863, p.115; *N*, 5 martie 1875, p.4.
[3] Borovszky 1901, p.313; Horváth I., *Nagyvárad története* (Istoria Oradiei), Oradea, 1942, p.49; I. Mierluţiu, *Instituţii de credit din Oradea*, în *CMO*, p.364.
[4] *N*, 14 octombrie 1906, p.3.
[5] *N*, 18 februarie 1915, p. 7; *N*, 9 februarie 1916, p. 7 şi *NU*, 2 februarie 1918, p. 9. Menţionăm că, pentru a uşura lectura textului, în nici unul din cazurile în care am amintit de bani, nu am menţionat moneda subdivizionară. Trecerea de la *florin* (forint) la *coroană* (korona) s-a făcut treptat, cu începere din 1 ianuarie 1900.
[6] *NL*, 23 septembrie 1868, p.3.
[7] Borovszky 1901, p.313.
[8] *N*, 14 octombrie 1906, p.3.
[9] Borovszky 1901, p.313.
[10] *N*, 27 februarie 1874, p.3.
[11] *N*, 4 martie, 1875, p.2.
[12] Borovszky 1901, p.314.
[13] *N*, 14 octombrie 1906, p.3.

· Fabrica de încălţăminte *Hungaria*, a cărei producţie, în 1916, a depăşit valoarea de 4 milioane de cor.; ea avea 44 de filiale în mari oraşe din Ungaria şi era implicată în producţia de război;

· Întreprinderea siderurgică şi de maşini S. A.; dispunea de comenzi pentru armată;

· Fabrica de bere Oradea Mare S.A.;

· Tipografia Bihorul SA.[1]

-*Banca economică şi industrială* s-a constituit în 1890, cu un capital de 300.000 cor., distribuit în 1.500 de acţiuni.[2] La începutul secolului al XX-lea ea avea sub formă de depuneri aproape 4.000.000 cor. În 1901, preşedinte era canonicul abate Széchenyi Jenö, iar director Ternyei Antal. Din Consiliul directoral făceau parte şi dr. Beöthy Lászlo, comitele comitatului Bihor, avocatul Radl Ödön şi alţii. În 1906 a ajuns la un capital social de 600.000 cor.[3] În perioada primului război mondial[4] acesta se prezenta astfel:

Anii	Capital acţionar	Venit net
1914	3.010.000	275.743
1915	3.010.000	244.157
1916	3.010.000	243.025
1917	3.010.000	265.348

- Institutul de credit şi economii *Bihoreana* s-a constituit pentru a sprijini iniţiativa economică şi comercială a românilor, la 12 mai 1898, prin emiterea a 3.000 de acţiuni a câte 100 fl. fiecare. În 1901, capitalul social era de 600.000 cor., iar depuneri 600.000 cor. La adunarea generală de constituire, desfăşurată în sala mare a restaurantului „Arborele verde" şi la care au participat peste 500 de români din întregul Bihor, au fost aleşi: Iosif Vulcan (preşedinte), Nicolae Zigre (vicepreşedinte), dr. Coriolan Pop (director general), iar membri în Consiliul director: Iosif Roman, avocat, Andrei Horvat, preotul ortodox din Velenţa, Petru Pantea, Moise Neş, dr. Aurel Lazăr, dr. Nicolae Popovici, Iosif Moldovan, Anton Palladi.[5] Ea avea o comisie de control compusă din protopopul Toma Păcală, Raicu Sava, contabil şef al băncii *Victoria* din Arad, Ioan Nichita, avocat în Şimleu Silvaniei, Samuilă Ciceronescu, preot greco-catolic, dr. Ioan Buna, avocat.[6] Îndată după înfiinţare, institutul a iniţiat un „fond al mesei" pentru studenţii români de la Academia de Drept, pentru 10-12 studenţi, fie prin bani, fie prin plata a două mese pe zi (prânz şi cină).[7] La început această sumă se ridica la 600, apoi a ajuns la 2.000 cor. anual. În timpul Primului Război Mondial institutul a ajutat şi elevii sau studenţii români de la Braşov, Cluj, Năsăud, Beiuş[8]. A căutat să ofere românilor din Bihor credite cu dobândă mică, să sprijine activitatea de învăţământ şi cultură, a ajutat băneşte construirea de biserici. Institutul a jucat un rol de frunte între băncile româneşti din Transilvania. Casierul Vasile Babi a scos un *Calendar portativ al funcţionarilor de bancă români*, pe anul 1909 şi 1910, tipărit la Tipografia Diecezană din Arad.[9] La sfârşitul anului 1909, capitalul de bază al băncii se ridica la 1.200.000 cor.[10] Dublarea s-a hotărât încă la 27 februarie 1907.[11] În anii Primului Război Mondial situaţia a două categorii de indicatori se prezenta în felul următor:[12]

Anii	Capital acţionar	Venit net
1914	1.200.000	96.166
1915	1.200.000	103.881
1916	1.200.000	120.490
1917	1.755.814	117.870

- *Casa civilă de economii* s-a constituit în 1892, cu un capital mai modest, de 100.000 fl. În 1901 capitalul ei social s-a ridicat la 500.000 cor.,

[1] *N*, 11 ianuarie 1917, p.2.
[2] Borovszky 1901, p.314.
[3] *N*, 14 octombrie 1906, p.3.
[4] *N*, 7 februarie 1915, p.7; *N*, 27 ianuarie 1916, p.7; *NN*, 24 ianuarie 1918, p.7.
[5] Borovszky 1901, p.31; I . Mierluţiu, *op .cit.*, p.65; I. Puşcaş, I. Popovici, *Din istoricul Institutului de credit şi economii „Bihoreana" din Oradea (1899-1918)*, în *LS*, Oradea 1971, p.108-109.
[6] *N*, 13 mai 1898, p.5.
[7] V. Faur, I. Popovici 1980, p.509.
[8] Crişan 1981, p.368.
[9] Drecin 1984, p.33; Drecin 1988, p.441-446.
[10] *N*, 20 februarie 1910, supliment, p.5.
[11] *N*, 28 februarie 1906, p.7. Sediul ei era pe actuala str. Avram Iancu, colţ cu Piaţa Unirii, azi sediul *Băncii Agricole S.A.* Pentru localizarea sediilor vezi Ciortin 1983, *passim*.
[12] *NN*, 7 martie 1915, p.7; *N*, 20 februarie 1916, p.15; *NN*, 2 februarie 1918, p.9.

iar cel depus depăşea 1.500.000. În 1906, capitalul social se ridica deja la 1.000.000 cor.[1] Din conducere au făcut parte: Sarkady Tihamér (preşedinte), Weisz Izidor (director general), Heringh Sándor, Rothmann Jakab, Ländler Ferencz, Moskovits Mór, Darvassy Lajos (membri).[2] Sediul ei era pe actuala Str. Independenţei, nr. 6. În perioada 1914-1918 preşedinte al instituţiei a fost dr. Demetriu Kiss. Situaţia sa în această perioadă se prezenta în felul următor:[3]

Anii	Capital acţionar	Venit net
1914	4.000.000	157.078
1915	4.000.000	200.932
1916	4.000.000	227.586
1917	4.000.000	315.232

- *Banca de scont şi ipotecă* a luat fiinţă în 1899, cu un capital de 300.000 cor.; la 1901 depunerile depăşeau dublul acestei sume. Preşedinte, în 1901, era Guttmann József, director general, Moskovits Miksa. Din consiliul director făceau parte: Blau Sámuel, Deutsch Hermann, Ulmann Izidor.[4] În 1906, capitalul ei social a ajuns la 1.000.000 cor[5]., iar în timpul primului război mondial situaţia instituţiei se prezenta astfel:[6]

Anii	Capital acţionar	Venit net
1914	3.000.000	212.527
1915	3.000.000	223.974
1916	3.000.000	234.276
1917	3.000.000	274.939

- *Filiala Oradea a Băncii austro-ungare* număra la 1901, între fruntaşii ei, pe cele mai reprezentative figuri ale economiei orădene: Farkas Izidor, Guttmann József, Hlatky Endre, dr. Hoványi Géza, Kunz Gusztáv, Markovits Antal, Moskovits Mór Reismann Mór şi alţii.[7]

O cifră de afaceri mai redusă se vehicula în oraş prin instituţii de credit şi economii cooperatiste. Ele au apărut şi au dispărut, s-au organizat mereu, fiind destul de dificilă reconstituirea activităţii lor. Pentru a ilustra în oarecare măsură situaţia pe oraş, să exemplificăm cu anul 1892:[8]

Tipul instituţiilor	Portofoliu de cambii	Credit ipotecar	Împr. pe obligaţii	Efecte
1. Bănci şi instituţii de credit financiar	2.064.900	562.300	4.500	205.500
2. Case de economii	2.449.500	2.170.600	6.900	616.900
3.Cooperative	43.800	-	200	-
Total:	4.558.200	2.732.900	11.600	822.400

În continuare, vom menţiona câteva din cooperativele de credit şi economii mai importante de la sfârşitul secolului al XIX-lea:

- *Cooperativa de credit şi economii a comercianţilor şi meseriaşilor din Oradea Mare*, ce a luat fiinţă în 1899, cu un capital distribuit pe acţiuni de câte 50 coroane. Preşedinte-director era dr. Sarkady Lajos, iar membrii conducerii: dr. Szabó Béla, Kiss Károly, Weintraub Mór, Mittheiler Ede. Aceasta avea, în 1901, ca jurist şi secretar, pe dr. Adorján Armin.[9] În 1906, dispunea de un capital social de 200.000 cor.[10]

- Cooperativa de credit şi economii *Coroana a* comitatului Bihor, înfiinţată în 1897, avea ca preşedinte pe Szunyogh Péter, iar ca director general pe Markovits Sándor.[11]

În 1900 şi-au mai început activitatea *Cooperativa de credit a corporaţiei meseriaşilor* şi *Cooperativa de economii şi ajutor civic*.[12]

---

[1] *N*, 14 octombrie 1906, p.7.
[2] Borovszky190, p.514.
[3] *N*, 9 aprilie 1915, p.7; *N*, 2 martie 1916, p.7; *NN*, 8 februarie 1918, p.7.
[4] Borovszky 1901, p.314.
[5] *N*, 14 octombrie 1906, p.3.
[6] *N*, 4 martie 1915, p.15; *N*, 27 februarie 1916, p.11; *NN*, 17 februarie 1918, p.11. Sediul ei era la parterul actualei clădiri din Parcul Libertăţii nr. 2-4.
[7] Borovszky 1901, p.314.
[8] *MSE* 1895, p.253.
[9] Borovszky 1901, p.314.
[10] *N*, 14 octombrie 1906, p.3.
[11] Borovszky 1901, p.314.
[12] *Ibidem.* În domeniul asigurărilor cea mai importantă era Asociaţia *Adria*, filiala Oradea, care funcţiona pe lângă *Casa de economii a comitatului Bihor (Nagyváradi utmutató)*, 1901, p.XIV.

În anul 1901 exista în Oradea un total de 15 instituții bancare și de credit, în timp ce în Timișoara erau 16, în Cluj 14, Arad 9, Satu Mare 7, Târgu Mureș 4.[1] Situația generală a depunerilor în cursul anului și a retragerilor la sfârșitul anului 1900 se prezenta astfel:

Bănci și instituții de credit funciar:	
- depuneri în cursul anului	9.884.000
- retrageri	8.581.000
- rămas la sfârșitul anului	10.951.000
Case de economii:	
- depuneri în cursul anului	19.014.000
- retrageri	19.430.000
- rămas la sfârșitul anului	17.420.000
Cooperative de credit și economii:	
- depuneri în cursul anului	15.000
- retrageri	8.000
- rămas la sfârșitul anului	7.000
Total:	
- depuneri în cursul anului	28.913.000
- retrageri	28.019.000
- rămas la sfârșitul anului	28.378.000

Se cuvine să precizăm și aici că, în comparație cu celelalte principale centre bancare și de credit din Transilvania, Oradea se situa pe locul al doilea la cifra de capital rămas în instituții la sfârșitul anului 1900, după Arad (cu 38.668.000 cor.) și înaintea altora: Timișoara (26.970.000 cor.), Cluj (22.372.000), Satu Mare (7.701.000) și Târgu Mureș (6.486.000).[2]

În primul deceniu al secolului al XX-lea, instituțiile de credit și bancare au continuat să prospere, astfel că, la 10 aprilie 1904, s-a constituit *Casa Centrală de Economii din Oradea Mare*, cu un capital social de 300.000 cor., având ca președinte pe contele Zichy Ödön. În consiliul director, care număra peste 30 de persoane, mari proprietari de întreprinderi și de societăți comerciale orădene, se afla și dr. Iustin Ardelean.[3] În 1906, capitalul social al acestei instituții a ajuns la 1 milion de coroane.[4]

În octombrie 1909 a luat ființă *Institutul de credit și mărfuri al gospodăriilor din comitatul Bihor*, bazat pe un capital de 500.000 cor., distribuit pe 1.000 de bucăți de acțiuni a câte 500 coroane. Avea în frunte pe Schwarcz Ferenc ca președinte, pe Fleischakker Gyula ca vicepreședinte și Berger Gyula ca director general. Scopul declarat al acestei instituții era: stimularea producătorilor agricoli, acordarea unor credite pentru dezvoltarea producției, cumpărarea și vânzarea de terenuri agricole, executarea unor lucrări de îmbunătățiri funciare, etc. Atunci când, în 1906 s-a pus problema înființării unei burse de mărfuri și valori la Oradea, necesitatea creerii ei era argumentată cu existența unui număr de 13 bănci și institute de credit, cu un capital social total de 7.930.000 coroane, și prin prezența a 10 întreprinderi organizate ca societăți pe acțiuni, cu un capital total de 3.185.000 coroane.[5]

Potrivit datelor oficiale, în 1914 existau în Oradea un număr de 19 bănci, case de economii și instituții de credit funciar precum și 13 cooperatiste, a căror activitate globală se prezenta astfel (cifrele reprezintă coroane):

- depuneri în cursul anului	28.332.000
- retrageri	34.755.000
- rămas la sfârșitul anului	42.502.000[6]

La sfârșitul celui de-al doilea an al Primului Război Mondial, în 1915, numărul cooperativelor de credit și bancare scade la 11, dar activitatea financiară, în general, se resimte încă destul de puțin de pe urma evenimentelor marii conflagrații. La începutul anului exista un capital depus de 42.502.000 coroane, pentru ca la sfârșitul acestuia, situația să se prezinte astfel:

- depuneri în cursul anului	30.726.000
- retrageri	25.397.000
- rămas la sfârșitul anului	47.831.000[7]

Să mai menționăm că în Oradea existau și 10 instituții de împrumut pe bază de amanet, care, la sfârșitul anului 1900, dispuneau de un capital de 325.640 coroane.[8] Una din primele instituții

[1] MSE 1901, p.227.
[2] Ibidem.
[3] N, 12 aprilie 1904, p.2.
[4] N, 14 octombrie, 1906, p.3.
[5] Ibidem.
[6] MSE 1916, p.211.
[7] MSE 1918, p.206.
[8] MSE 1901, p.297.

de acest fel trebuie să fi fost cea deschisă în 1874, de Markovits Sámuel, în Olosig.[1]

Primul Război Mondial a determinat unele mutații în raporturile interbancare și o tendință generală de creștere a beneficiilor. Dacă la sfârșitul anului 1914 se părea că apetitul pentru afaceri a scăzut, în 1915 se înregistrează un avânt și chiar se emit noi acțiuni. În martie 1915 s-a constituit la Oradea, *Institutul pentru credit de război*, menit să asigure necesitățile de credit ale micilor producători, sub forma unor împrumuturi mici, între 100-5.000 coroane. Cu derularea operațiunilor a fost însărcinată *Casa de păstrare și economii din Oradea Mare*. De fapt, aceasta era un cartel bancar, în care au intrat reprezentanții următoarelor instituții de profil: *Camera de industrie și comerț, Corpul meseriașilor, Banca generală maghiară, filiala Oradea Mare, Casa de păstrare și economii din Oradea Mare, Casa de păstrare și economii a comitatului Bihor, Banca reunită a comitatului Bihor cu Casa centrală de economii și industrie, Banca de scont.*[2] Tendința de creștere a afacerilor a continuat în 1916 și 1917.[3]

În ianuarie 1918 a luat ființă filiala orădeană a Băncii anglo-austriece, cu sediul la parterul de la claustrul Ursulinelor, pe Strada Principală (actualul *CEC* de pe Str. Republicii).[4] În luna aprilie a aceluiași an, *Banca reunită a comitatului Bihor cu Casa centrală de economii* s-au reorganizat. Dispunând acum de un capital acționar de 12.000.000 coroane, avea ca președinte pe Beöthy László, fostul ministru al comerțului, și pe contele Tisza Kálmán, deputat dietal. Vicepreședinte era Kollár Lajos, consilier aulic. Direcțiunea avea în frunte pe Fráter Barnabás, vicecomitele comitatului Bihor și pe Cziffra Kálmán, fostul *Comite suprem al orașului Oradea*.[5] Sediul ei era în str. Kossuth nr. 3 (azi Str. Independenței).

Având în vedere apropiatul sfârșit al războiului, la 19 septembrie 1918 s-a constituit, cu un capital de bază de 1.000.000 cor., *Societatea pe acțiuni pentru economia de tranziție din Oradea Mare și Bihor*, care-și propunea, în mod altruist, realizarea transferului producției din domeniul industriei de război, în comerț, producție, industrie și agricultură. Inițiator a fost marele industriaș și bancher, dr. Moskovits József. Direcțiunea era compusă din: Malatinszky Lajos, comitele suprem al Bihorului și Oradiei, Rimler Károly, primarul orașului, Fráter Barnabás vicecomitele comitatului, Olasz Elemér, Popper Ákos și alții.[6] În sfârșit, să urmărim modul în care și-au realizat veniturile și celelalte bănci înființate sau regrupate în ajunul războiului:

Denumirea instituției	**Anul**	**Capital acționar**	**Venit net**
1	2	3	4
1. Banca reunită a comitatului Bihor cu Casa centrală de economii[7]	1914	-	-
	1915	8.800.000	560.376
	1916	8.800.000	701.439
	1917	12.000.000	967.217
2. Casa agricolă de economii din Oradea Mare[8]	1914	-	-
	1915	1.000.000	8.150
	1916	1.000.000	63.206
	1917	1.000.000	88.274

[1] *N*, 28 ianuarie 1874, p.4.
[2] *N*, 16 martie 1915, p.5.
[3] *NN*, 22 aprilie 1917, p.2-3.
[4] *NN*, 26 iulie 191, p.6; *N*, 27 ianuarie 1918, p.3 - director Schenker Ferenc.
[5] *NN*, 16 aprilie 1918, p.2- Instituția *comitelui suprem al orașului* s-a constituit la sfârșitul veacului al XIX-lea. Ca și *comite suprem al comitatului*, el era reprezentantul guvernului pe plan local. Ulterior, din motive de economie, cele două funcții au fost contopite (1918).
[6] *N*, 20 septembrie 1918, p.2.
[7] *N*, 30 ianuarie 1916, p.15; *NN*, 2 februarie 1918, p.11. În 1917 a fuzionat cu ea *Casa de economii din Beiuș* (*NN*, 4 mai 1917, p.2-3).
[8] *N*, 16 martie 1916, p.7.; *NN*, 6 februarie 1918, p.7.

Continuare tabel

3. Banca de credit din Oradea Mare S.A.[1]	1914	1.500.000	15.780
	1915	1.500.000	?
	1916	1.500.000	83.459
	1917	1.500.000	101.289
4. Casa generală de economii S.A.[2]	1914	1.000.000	49.571
	1915	1.000.000	23.595
	1916	1.000.000	31.253
	1917	1.000.000	49.778
5. Banca de comerț și industrie S.A.[3]	1914	300.000	27.221
	1915	300.000	26.365
	1916	300.000	29.519
	1917	300.000	35.269
6. Banca comercială și mobiliară din Oradea Mare S.A.[4]	1914	900.000	9.921
	1915	900.000	45.596
	1916	900.000	57.243
	1917	900.000	77.020

Implicarea băncilor și instituțiilor de credit în industrie este explicația profiturilor sporite în timpul Primului Război Mondial. Regrupările, fuziunile nu au reprezentat decât măsuri luate de acestea pentru a-și asigura o mișcare liberă pe piața de valori. Dar „dictatura proletară" a lovit în majoritatea instituțiilor de credit determinând, la sfârșitul primului trimestru al anului 1919, ruinarea celor mai multe dintre ele.

5. Comunicațiile: calea ferată, poșta, telegraful, telefonul

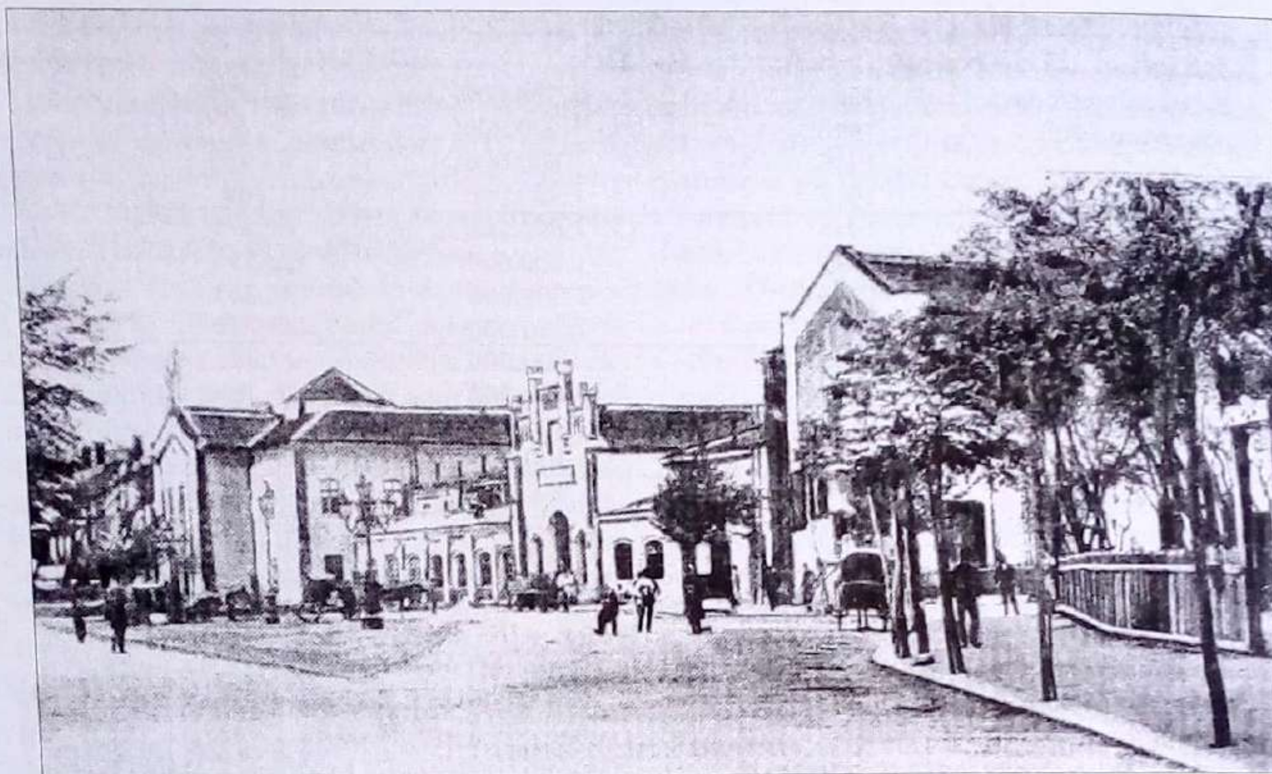
O coordonată importantă a dezvoltării economice și social-politice în viața orașului a constituit-o introducerea noilor cuceriri ale tehnicii. Proiecte privind construirea unei linii ferate care să lege Oradea de alte orașe mari au existat și înainte de revoluția de la 1848-1849. Ceva mai târziu, pe la 1859, s-a născut ideea legării celor două capitale, Budapesta și București, cu acest mijloc de transport incontestabil mai rapid și mai comod decât oricare altul. Într-o primă etapă se avea în vedere construirea unei căi ferate până la Predeal. Atunci când, în cele din urmă, aceasta s-a realizat, pe teritoriul comitatului Bihor calea ferată avea o lungime de 77,7 km, spre est, ea trecând în comitatul Cluj într-un punct aflat între Negreni și Ciucea.

În baza Legii XLV din 1868, autorizația de construire a tronsonului Oradea-Cluj a fost acordată cetățeanului londonez Charles Warring și asociaților săi. Potrivit contractului încheiat, lucrările trebuia terminate la sfârșitul lunii decembrie 1869, dar linia s-a dat în exploatare abia la 7 septembrie 1870, fiind apoi naționalizată la 1 februarie 1876.[5] În afara construirii liniei ferate propriu-zise, uriașe cheltuieli s-au făcut cu imobilele aferente, care deserveau linia. Prețul de răscumpărare plătit de stat societății constructoare a fost de 141.881 florini pentru fiecare kilometru.[6]

Existând această linie de bază, adevărată coloană vertebrală în osatura rețelei viitoare, s-a trecut la construirea liniilor ferate de importanță locală.[216] Oradea a devenit astfel și un nod feroviar, de aici plecând mai multe ramificații locale spre interiorul sau spre marginile comitatului.

În 1884 s-a aprobat construirea liniei ferate Oradea-Beiuș-Vașcău. Aceasta a fost una din cele mai ieftine linii, construirea unui kilometru de cale ferată nedepășind suma de 20.000 fl., cu toate că relieful accidentat a necesitat aplicarea a numeroase soluții tehnice care au complicat traseul. Această linie ferată a fost dată în

[1] *N*, 6 martie 1915, p.7; *NN*, 6 februarie 1917, p.7; *NN*, 9 februarie 1918, p.7.
[2] *N*, 1 aprilie 1915, p.7; *N*, 28 martie 1916, p.7 și *NN*, 10 februarie 1918, p.11.
[3] *N*, 26 februarie 1915, p.7; *N*, 3 martie, 1915, p.7; *NN*, 8 martie, 1918, p.7.
[4] *N*, 3 aprilie 1918, p.7; *N*, 23 martie, 1916, p.7.
[5] Borovszky 1901, p.273.
[6] *Ibidem*.
[7] Pe baza paragrafului din Legea XXXI/1880 (*MT* 1884-1886, p.3).

Gara Oradea

exploatare pe porțiuni. Astfel, traseul Velența-Rontău-Băile Felix s-a inaugurat la 14 mai 1885 (6,42 km, gara Rontău fiind la întretăierea actualei șosele ce duce la Băile Episcopiei, cu linia ferată; inițial, ea dispunea și de o ramificație de la Rontău până în interiorul Băilor Episcopiei, la care s-a renunțat ulterior). Porțiunea Rontău-Ceica a fost dată în folosință la 16 iunie 1886 (24,37 km), Ceica-Beiuș, la 19 iulie 1887 (53,56 km), iar Beiuș-Vașcău și Sâmbăta-Rogoz-Dobrești, la 14 noiembrie 1887 (32,35 km), în total întregul traseu măsurând 116,70 km.[1]

Cea de a doua linie de importanță locală a fost Oradea-Biharea (10 km). Construirea ei a fost aprobată prin Legea XVIII din 1885, la 18 iunie, căreia, în 1898, i s-a adus o completare privind prelungirea pe linia Biharea-Săcueni-Marghita, iar de la Săcueni spre Valea lui Mihai. Și în acest caz darea în folosință s-a realizat pe etape. Oradea-Episcopia Bihor era deja construită, astfel că de aici s-a continuat până la Valea lui Mihai și tronsonul Săcueni-Marghita care, ambele, au fost inaugurate la 2 iulie 1887, având o lungime totală de 74,9 km. Tronsonul Marghita - Suplacu de Barcău (21,9 km) a fost dat în folosință la 28 noiembrie. Tot acum a fost construită și linia Ioșia (azi Oradea-Vest) - Kót (localitate în Ungaria), în lungime de 47,3 km.[2]

La 7 septembrie 1870, ora 4:00 dimineața, în prezența unui numeros public, primul tren de persoane a plecat din Gara Oradea spre Cluj, unde a ajuns la orele 11:00, iar la 14 mai 1880, ora 3:15, a plecat, în aceeași direcție, primul tren accelerat[3].

Lungimea totală a căilor ferate pe teritoriul actual al județului Bihor era, la sfârșitul anului 1887, de 338,57 km.[4]

Pentru a completa imaginea rețelei căilor ferate de interes local, să mai amintim că, în iunie 1899, s-a dat în folosință linia: Vésztö - Okány - Sarkad Keresztur -Méhkerék - Kötegyán - Ciumeghiu – Cighid - Ghiorac - Arpășel - Batăr - Tăut - Tinca -Râpa - Mociar - Holod (85 km).[5]

În permanenta strădanie pentru perfecționarea mijloacelor de transport pe calea

[1] Borovszky 1901, p.273; *MSE* 1895, p.199.
[2] Borovszky 1901, p.273.
[3] *N*, 13 mai 1905, p.4; *N*, 7 septembrie 1910, p.4.
[4] *MSE* 1895, p.199.
[5] *N*, 7 iunie 1899, p.5.

ferată, în februarie 1900, s-a aprobat mărirea vitezei pe unele trasee: Oradea -Vaşcău şi Marghita - Şimleu, de la 30 la 35 km pe oră, Oradea - Valea lui Mihai, de la 30 la 40, iar pe traseul Oradea - Cluj, de la 70 la 80 km pe oră.[1]

Aceste legături vor înlesni foarte mult relaţia Oradiei cu teritoriul, contribuind la intensificarea circulaţiei mărfurilor şi a oamenilor.

Cât de intens era folosită calea ferată o dovedesc cifrele care indică numărul total al călătorilor care s-au urcat în tren în gara Oradea, în anul 1913: 1.378.147 (din care 1.342.422 în trenuri personale şi 35.725 în trenuri accelerate). Această cifră, raportată la numărul locuitorilor oraşului, dă un număr de 2.012 călătorii la o sută de locuitori[2], deci fiecare cetăţean al oraşului, indiferent de vârstă, în 1913, s-a urcat într-un tren în gara Oradea de circa 20 de ori! Dacă luăm în considerare că în 1900 numărul total al călătorilor din gara Oradea a fost de 416.472, constatăm că, în 13 ani, el a crescut de 3,2 ori![3] Această extraordinară aventură a călătoriei va fi determinat şi deschiderea primei agenţii de voiaj pe căile ferate, la tutungeria *Kiss Dávid et Comp.* (1 noiembrie 1903).[4]

O importanţă deosebită în evoluţia oraşului au avut-o liniile ferate interne ale Oradiei. Astfel, în 1875, Ministerul Lucrărilor Publice şi al Transporturilor a aprobat ca în Oradea, de la Gara Centrală, pe Strada Principală, prin Piaţa Mică (Piaţa Unirii), pe Strada Grădinii (azi, str. Avram Iancu), până la fabrica de spirt aerian de pe aceeaşi stradă, să se construiască o linie ferată normală din care să fie derivate: o linie spre Calea Clujului, iar alta din Piaţa Mică, pe str. Arborele Verde (azi V. Alecsandri). Garniturile urmau să fie dotate cu tracţiune hipo. Primii concesionari au fost Hoitsy Gyula şi Kálmán Izidor, ei obligându-se să pună linia în exploatare până la 25 martie 1877. Dar, din linia principală, nu s-a ales nimic şi, astfel, celelalte au rămas nerealizate, de asemenea.[5] Din liniile colaterale, în cele din urmă, s-au construit câteva, dar după alte proiecte şi urmând alte trasee, potrivit intereselor marilor patroni. Ideea racordării căilor ferate orăşeneşti la gara centrală n-a fost o idee fericită, deoarece, îndată după inaugurarea ei, dar mai ales în anii următori, suprafaţa acestei gări s-a dovedit mult prea mică pentru a face faţă cerinţelor unui oraş de dimensiunile Oradiei.

Trei ani mai târziu, în 1880, iniţiativa unei reţele feroviare interne a fost reluată în varianta cu tracţiune pe aburi. Se prevedea acum racordarea la linia ferată Oradea-Cluj nu la Gara Mare, ci la cea din Velenţa. De aici ea urma Calea Clujului, Piaţa Bisericii (din Velenţa), Piaţa Târgului, str. Vámház (azi Sucevei) şi Parcul Rhédey. Aceasta s-a şi realizat, fiind inaugurată la 28 august 1882. Cel de-al doilea tronson, din Piaţa Mică, pe strada Arborele Verde, prin Piaţa Mare, a fost inaugurat în ianuarie 1900. Exploatarea liniilor interioare a fost încredinţată firmei *Lindheim şi Rappaport*, iar la sfârşitul anului 1900, aceste linii au fost naţionalizate. Lungimea totală a liniilor ferate era acum de 11,9 km.[6]

Pentru transportul de persoane, din Piaţa Mare, prin Velenţa, apoi pe linia Oradea-Beiuş, până la Băile Felix, a circulat o garnitură cu două vagoane. Prima cursă s-a efectuat la 28 iunie 1897, pe baza unui contract semnat între Primăria oraşului şi Direcţia generală a căilor ferate. Aceasta a funcţionat chiar şi în timpul Primului Război Mondial, mai ales în lunile de vară, asigurând transportul comod al turiştilor, în cele două staţiuni.[7]

În vara anului 1899, o garnitură de tren compusă dintr-o locomotivă şi două vagoane efectua, zilnic, opt curse la Băi. Iată staţiile şi orarul primei curse din fiecare zi:[8]

Oradea - Piaţa Mare		7:20
Oradea -Velenţa	- sosire	7:39
	- plecare	7:40
Băile Episcopiei		7:50
Băile Felix		8:17

[1] N, 6 martie 1900, p.5.
[2] MSE 1916, p.171. Comparativ, iată totalul călătorilor din principalele oraşe ale Transilvaniei, în acelaşi an: Arad-461.936, Satu-Mare-777.262, Timişoara-1.024.452, Cluj-344.774, Braşov-609.758.
[3] MSE 1901, p.233.
[4] N, 3 septembrie 1903, p.5.
[5] Borovszky 1901, p.275.
[6] MSE, 1901, p.219.
[7] Borovszky 1901, p.275.
[8] N, 1 iulie 1899, p.4.

Liniile interne de cale ferată erau însă destinate, în primul rând, asigurării necesităţilor de transport ale marilor întreprinderi orădene. Erau legate între ele:

Morile cu aburi reunite *László şi Hunyadi*, Fabrica de spirt rafinat *Léderer şi Kálmán S.A.*, Fabrica de spirt şi drojdie *Berger S.A.*, *Antrepozitul de mărfuri din Oradea Mare S.A.*, Moara cu aburi şi Fabrica de spirt şi drojdie *Moskovits Adolf*, Moara Emilia.[1]

Strâns legată de perfecţionarea şi lărgirea mijloacelor de comunicare a fost poşta şi legăturile prin cablu. Din 1887 şi până la Primul Război Mondial, Oradea a fost sediul unei direcţii de poştă şi telegraf, care se întindea asupra a şapte comitate din jur. Numai în 1893 numărul total al corespondenţei expediate prin serviciul poştal orădean s-a ridicat la 1.455.700.[2] În septembrie 1898 au apărut la Oradea primele cărţi poştale ilustrate.[3]

Pentru instalarea unei *reţele telefonice* orăşeneşti a cerut aprobare, încă în 1884, Rimanóczy Kálmán, dar tratativele de atunci cu ministerul de resort nu au dus la nici un rezultat. În 1887, pentru aceeaşi acţiune, au cerut încuviinţare Kálmán János şi Róth M, dar numai cel de-al doilea a primit-o, cu condiţia ca, după o exploatare de 20 de ani, s-o predea gratuit statului. Róth a lucrat foarte repede la instalarea liniilor, iar centrala a dotat-o cu maşini Adler. Ea a fost instalată în clădirea *Casei de economii a comitatului Bihor*, de pe actuala stradă a Independenţei. Astfel, la 28 februarie 1888, a avut loc inaugurarea telefoniei orădene, cu 18 abonaţi. La început costul unui abonament a fost de 7 fl., pe care ministerul comunicaţiilor l-a redus la 6 şi apoi la 5 fl. în prima lună numărul abonaţilor s-a dublat, iar în a doua, a ajuns la 50. La 4 aprilie 1888 a fost angajată prima telefonistă la centrala oraşului, iar din 1899, s-a introdus şi serviciul de noapte. La sfârşitul anului 1888, numărul abonaţilor a fost 68, iar cel al convorbirilor s-a ridicat la 77.180. După zece ani (deci în 1898), numărul abonaţilor a crescut la 292, iar al convorbirilor la 820.538. La sfârşitul anului 1898 statul a preluat administrarea şi exploatarea telefonului, mutând centrala în clădirea Poştei Mari de pe actuala stradă Roman Ciorogariu şi înzestrând-o cu instalaţii complet noi (o centrală multiplex, la care se puteau conecta 600 de abonaţi).[4]

La începutul anului 1899, Oradea, cu cele 300 de posturi telefonice ale sale, ocupa un respectabil loc şase între marile oraşe ale Imperiului Austro-Ungar (după Arad, Timişoara, Zagreb, Bratislava şi Szeged).[5] La sfârşitul acestui an se precizau în ziare câteva instrucţiuni cu privire la modalităţile de procurare şi obţinere a unui post telefonic. Se aducea la cunoştinţa tuturor că orice locuitor *„care nu are interdicţie pe motive de lezare a moralei publice"* poate dobândi un astfel de aparat. Solicitantul trebuia să dea o declaraţie prin care se obliga să plătească abonamentul pe cel puţin un an. Pentru persoane particulare taxa anuală era de 60 fl., pentru birouri - 30 fl., iar pentru restaurante şi asociaţii - 90 fl. Dacă abonatul locuia dincolo de bariera vămii oraşului, pentru fiecare km se mai percepea câte 1 fl., obligaţia de a păstra telefonul fiind de cel puţin 2 ani. Exista şi abonamentul de sezon. În acest caz telefonul se instala la 1 mai şi se ridica la 31 octombrie, plata făcându-se numai pentru perioada instalată.[6] La sfârşitul anului 1899 existau în oraş şapte telefoane publice, instalate după cum urmează:

- în Gara Mare;
- la Poşta centrală;
- la oficiul poştal din *Oraşul Nou;*
- la oficiul poştal din *Subcetate;*
- la restaurantul „Vulturul";
- la restaurantul „Arborele Verde";
- la prăvălia lui Kiss Dávid.

Pentru o convorbire de 5 minute se plăteau 10 criţari. Renunţarea la abonament trebuia semnalată în scris, cu cel puţin trei luni înainte.[7]

În perioada 1906-1914, numărul telefoanelor publice a crescut la 16, iar cel al abonaţilor la 1.558. Dacă în 1900 numărul convorbirilor telefonice s-a ridicat la 1.056.622, în anul 1914 ele au ajuns la 5.161.861,[8] ceea ce reprezintă o creştere de 4 88 ori.

---

[1] Borovszky 1901, p.275.
[2] *MSE* 1895, p.235. În 1892 media locuitorilor la corespondenţa expediată era 34,3, iar în 1893 de 37,5.
[3] *N*, 18 septembrie 1898, p.8.
[4] *N*, 1 martie 1908, p.4-5.
[5] *N*, 31 martie 1899, p.4.
[6] *N*, 28 decembrie 1899, p.5.
[7] *N*, 28 decembrie 1899, p.5.
[8] *MSE* 1901, p.272; MSE 1916, p.207.

În anul 1908 a început și, în cea mai mare măsură s-a și generalizat, rețeaua de cabluri telefonice subpământene. Toate aceste date sunt elocvente în ce privește dezvoltarea orașului, receptivitatea față de elementul modern, practic, fiind una din trăsăturile esențiale ale gospodarilor urbei.

2. Serviciile de siguranță publică: poliția și pompierii

În anii 1850-1861 paza și liniștea orașului au fost asigurate de către Primărie prin angajații proprii, proveniți mai ales din rândurile armatei. De fapt, situația era încă atât de tulbure încât nu se punea problema, într-un oraș atât de mare și important cum era Oradea, ca ordinea publică să fie lăsată pe mâna autorităților civile. Chiar și administrației orașului i se suprapunea o administrație militară severă, astfel că aceasta era cea care asigura și serviciile ordinii publice. Ea a fost și cea care a editat și prima publicație admisă în oraș după revoluția de la 1848-1849, *Polizei-Anzeiger* (Buletinul Poliției).

În 1851, în lista funcționarilor remunerați ai Primăriei figura un consilier polițienesc și un notar polițienesc, primul fiind retribuit cu 600 fl., iar al doilea cu 300 fl. pe an[1]. Pentru supravegherea directă a ordinei în oraș existau 12 caporali, cu o retribuție de 120 fl. pe an, și 12 jandarmi (*hajdú*), cu 220 fl. pe an, pentru fiecare, precum și 2 curieri, cu câte 60 fl. pe an.[2] Nu sunt prevăzute atribuțiile lor, astfel că nu ne putem da seama de modul în care își îndeplineau misiunea.

Pe lângă poliție și jandarmerie s-a păstrat și vechea instituție a paznicilor de noapte, care asigurau liniștea atunci când locuitorii orașului se odihneau. Dintr-o dare de seamă a Consiliului orășenesc pe 1864, rezultă că, în anul respectiv, poliția a prins 14 vagabonzi fără acte, pe care i-a trimis la armată, în contul numărului pe care orașul trebuia să-l dea anual.[3]

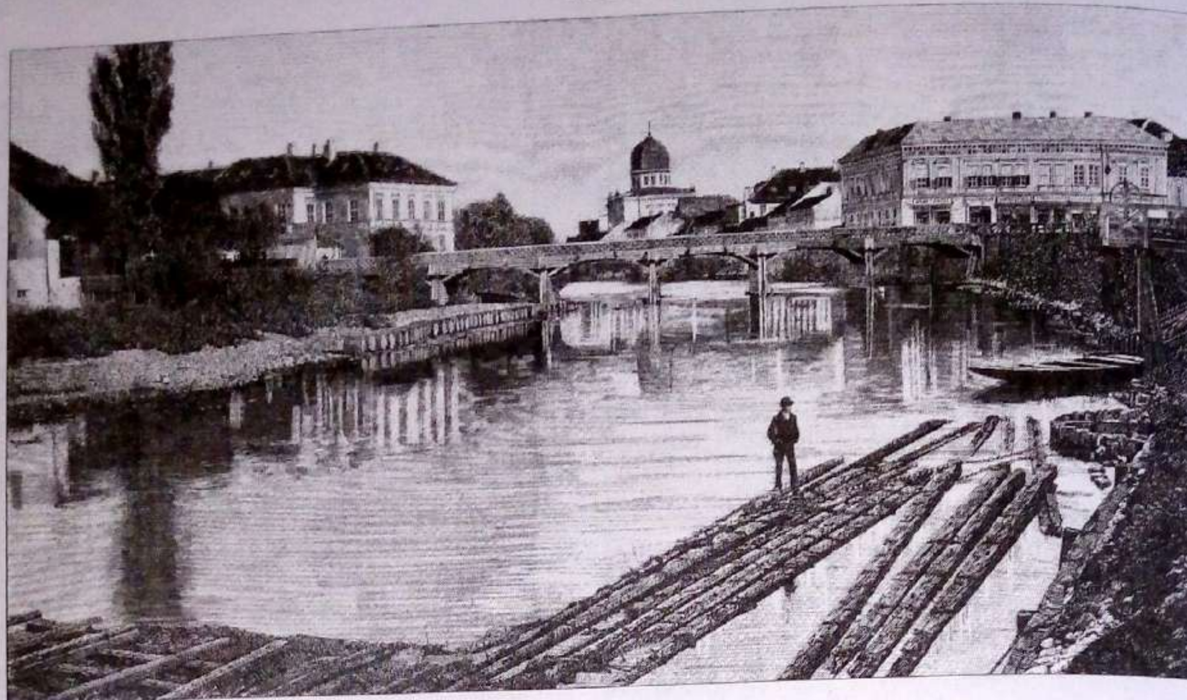
În 1872 se instituie funcția de căpitan-șef de poliție și se publică pentru prima dată regulile privind circulația vehiculelor pe străzile orașului.[4] La 1 ianuarie 1874, căpitănia de poliție atrăgea atenția locuitorilor că, având în vedere numărul mare al spargerilor din oraș, după lăsarea serii, toată lumea să încuie porțile caselor. Unde se va descoperi nerespectarea dispoziției, se vor aplica amenzi.[5]

Creșterea continuă a numărului locuitorilor a impus și reorganizarea poliției. În 1880, serviciile de ordine au rezolvat 8.300 de cazuri, din care 352 penale.[6] La 1 aprilie 1890, în fruntea poliției a fost numit Rimler Károly, primarul de mai târziu al orașului. O primă măsură luată de el a fost înlocuirea paznicilor de noapte cu polițiști și ridicarea efectivului la 81de persoane (la 1 ianuarie 1892). Între aceștia figurau și 6 polițiști călări; dar apreciindu-se că utilitatea lor nu este justificată, în locul lor au fost angajați 6 polițiști pedeștri.[7]

În 1900 cifrele infracțiunilor au atins proporții îngrijorătoare, poliția trebuind să rezolve circa 15.000 de cazuri, dintre care 1.445 penale.[8] În 1900 numărul polițiștilor a crescut cu 10. Așa cum arăta căpitanul-șef, această instituție trebuia să acționeze în oraș pe o suprafață de 605 ha, la care se adăuga perimetrul agricol al urbei: dealuri - 1.066 ha, câmpie - 2.512 ha (în 1903). Raportat la numărul de locuitori, în acel an, unui polițist îi reveneau ziua 3.200 locuitori, iar noaptea 1.800. În atribuțiunile poliției mai intra paza comitelui suprem, a sediului poliției, a închisorii centrale și a casei arestului.[9]

Din 1901 s-a instituit postul de prim-vicecăpitan, care trebuia să aibă pregătire juridică, el fiind locțiitorul căpitanului-șef și comandantul secției penale (criminalistice). În acest an existau, în rândurile personalului de comandă, încă doi vicecăpitani, numărul total al polițiștilor ridicându-se la 95.[10] În aprilie 1901, prim-vicecăpitanul ales prin vot de către Consiliul Municipal a fost Alexandru Fășie.[11] Începând cu această dată, întreaga activitate se structurează

[1] Lakos 1904, p.205.
[2] *Ibidem*, p.206.
[3] Ertesitések 1865, p.23.
[4] N, 7 mai 1872, p.2-3 (vezi și în zilele următoare).
[5] N, 1 ianuarie 1874, p.3.
[6] Borovszky 1901, p.211.
[7] N, 5 septembrie 1903, p.2.
[8] Borovszky 1901, p.211.
[9] N, 5 septembrie 1903, p.2-3.
[10] Borovszky 1901, p.211.
[11] N, 13 aprilie 1901, p.3.

Podul peste Criş, în centrul oraşului (secolul al XIX-lea)

pe opt secţii: administraţie publică, criminalistică, contravenţională, industrială, pentru problemele servitorilor, sănătate, administraţia pieţei, problemele sărăcimii.[1] Se introduce serviciul de patrulare pe tot teritoriul oraşului, inclusiv noaptea, şi se asigură serviciul permanent la sediul poliţiei. Se introduc „pichete de observare": 4 în *Olosig*, 5 în *Oraşul Nou* şi 3 în *Velenţa*. Patrulele mobile, compuse din câte doi poliţişti, circulau din două în două ore dinspre centru spre periferiile oraşului. În punctele fixe de observare făceau serviciul permanent 24 de poliţişti, iar 18 asigurau serviciul mobil. Întreaga activitate era supravegheată de 8 subofiţeri.[2]

O problemă serioasă pentru numărul redus al apărătorilor ordinii publice a constituit-o apariţia unor orientări politice radicale, de factură social-democrată şi anarhistă, care aveau în arsenalul de luptă pentru propriile revendicări şi forme violente. În iulie şi septembrie 1903 au avut loc câteva încăierări publice, soldate cu răniţi, în care au fost implicate grupuri de până la 500 de oameni şi când însăşi poliţia a fost atacată. Atunci au fost folosite pentru prima oară jeturile de apă, pentru împrăştierea turbulenţilor demonstranţi.[3]

În urma acestor incidente, căpitanul-şef al poliţiei a cerut dotarea efectivelor sale cu 12 poliţişti călări.[4] Dar abia de la 1 decembrie 1905 această dorinţă mai veche s-a realizat şi Primăria a considerat că, pentru început, este suficient un număr de 5 poliţişti călări.[5] Petiţiile privind organizarea întrunirilor publice, chiar şi a celor ce se ţineau în localurile unor restaurante, trebuia înaintate căpitanului şef al poliţiei. Începând cu campania electorală pentru alegerile parlamentare din 1905 s-au luat măsuri restrictive mai ales faţă de întrunirile românilor, de un zel deosebit dând dovadă căpitanul-şef Gerö Armin, aflat în fruntea poliţiei orădene până în anul 1918. Acţiunile sale au determinat reacţia lui Demetrie Lascu în ziarul *Nagyvárad* (4 martie 1906).[6]

Persistenţa vehiculelor cu tracţiune hipo şi apariţia automobilelor au complicat foarte mult problemele siguranţei circulaţiei. Având în vedere numărul tot mai mare al automobilelor, tot mai frecventele accidente datorate, mai ales, excesului de viteză şi neacordării priorităţii, în

[1] *N*, 20 martie 1901, p.3-4.
[2] *N*, 20 martie 1901, p.3.
[3] *N*, 10 septembrie 1903, p.3.
[4] *N*, 28 februarie 1904, p.4.
[5] *N*, 19 septembrie 1905, p.4; *N*, 2 decembrie 1905, p.5.
[6] *N*, 4 martie 1906, p.2-3; *N*, 6 martie 1906, p.1-2.

1908, poliția orădeană a pus în aplicare un regulament propriu de circulație auto. Automobilele nu aveau voie să depășească în oraș viteza de 10 km pe oră, iar la intersecții și la ieșirea pe porți deplasarea trebuia să se facă „la pas". Fiecare mașină, începând încă din toamna aceluiași an, a primit un număr de înmatriculare, evidența lor fiind ținută la poliție. Automobilele ce transportau marfă nu aveau voie să se deplaseze decât *„la pas"*.[1]

În noiembrie 1909, Consiliul orășenesc a votat mărirea efectivului cu 7 polițiști călări, iar pentru cei 4 polițiști-detectivi, mărirea salariului cu 200 coroane. Astfel, numărul total al celor încredințați cu paza orașului a crescut, în 1910, la 122, din care 14 polițiști călări.[2]

Odată cu izbucnirea Primului Război Mondial s-a constituit garda civilă, subordonată poliției. Aceasta și pentru că din efectivele poliției, în luna august 1914, au fost mobilizați deja 8 ofițeri și 26 de subofițeri dintr-un total de 18, respectiv 110).[3] Această instituție a jucat un rol hotărâtor prin persoana căpitanului-șef Jánossy Gyula în organizarea contrarevoluției albe, antibolșevice, în Oradea, în aprilie 1919.

Pompierii. Cu toate că rostul lor era esențial în asigurarea desfășurării activității zilnice a orașului, luptătorii împotriva flăcărilor, inițial, nu au făcut parte din nomenclatura Primăriei.

În 1870 exista un paznic în turnul catedralei greco-catolice Sf. Nicolae din Piața Mică, plătit de Primărie și care avea misiunea de a anunța incendiile prin bătăi de clopot. Având în vedere că în oraș majoritatea construcțiilor, mai ale cele anexe, erau din lemn, că nu existau nici cele mai elementare reglementări privind prevenirea incendiilor, acest fel de calamități se abătea deosebit de frecvent asupra orașului, mai ales până prin anii 1870. Un incendiu puternic a fost cel din ianuarie 1875, care a distrus fabrica de chibrituri a lui Janky Antal, aflată pe str. Calvaria[4], astfel că după această dată nu mai avem nici o știre în legătură cu existența ei. În 1894, în oraș s-au înregistrat 33 de incendii în care au ars 16 case în întregime, 16 parțial și 10 gospodării anexe.[5]

Situația a început să se modifice abia de pe la sfârșitul secolului al XIX-lea. Astfel, dacă în 1900 exista un număr de 2.361 case cu acoperiș de șindrilă, paie sau trestie, în 1910, numărul lor a scăzut la 2.026, iar al caselor din lemn de la 296 la 88.[6]

La 15 august 1872 s-a constituit *Asociația pompierilor voluntari*, cu 165 membri. Încă în acel an formațiunile ei au ieșit la 16 incendii. În anul următor s-a intervenit la 38 incendii, în 1874 la 24, iar în 1875, la un număr de 14 incendii.[7] Alte intervenții deosebite au fost la inundația provocată de pârâul Paris (10 mai 1873) și la explozia de cazan de la fabrica de spirt Löblé Henrich.[8]

După 1880 s-a constituit unitatea de pompieri profesioniști, plătită de Primărie. Efectivul ei a fost constant, de 25 de oameni. Nu deținem informații despre dotarea ei, dar, cu siguranță, unitatea dispunea de același tip de pompe manuale cu tracțiune hipo, de care avea și Asociația pompierilor voluntari. În 1899, un muzician german, Jacob Münich, a alcătuit o fanfară a pompierilor, care a oferit apoi numeroase concerte de muzică de promenadă, mai ales în piața din fața Teatrului.[9] Cazarma pompierilor profesioniști era în același loc în care se află și astăzi.

În 1900, unitatea de pompieri a fost dotată cu telefon (avea numărul 16), iar după terminarea construirii Primăriei noi, în 1904, punctul de observare a incendiilor s-a mutat în turnul noii instituții. Aici locul de pază era înzestrat cu telefon, care avea legătură directă cu cazarma pompierilor. Dar acest sistem modern nu a întrunit adeziunea opiniei publice orădene în concepția căreia un incendiu trebuia să fie adus la cunoștința întregului oraș, toți locuitorii fiind obligați, după puteri, să contribuie la stingerea lui. Din cauza numeroaselor reclamații, comandantul Mezey Mihály a hotărât să restabilească vechile semnale de incendiu, date

[1] *N*, 13 mai 1908, p.5. *N*, 14 noiembrie 1909, p.5.
[2] *N*, 14 noiembrie 1909, p.5.
[3] *NN*, 18 august 1914, p.1.
[4] *N*, 8 ianuarie 1875, p.4.
[5] *MSE* 1896, p.32-353.
[6] *MSK* 1. 190, p.296-297; *MSK* 61. 1916, p.4-5.
[7] *N*, 14 aprilie 185, p.4.
[8] *N*, 27 februarie 1876, p.3.
[9] *N*, 8 februarie 1899, p.5.

prin bătăi de clopot, în funcție de zona orașului în care acesta izbucnea, astfel:

- în Orașul Nou .... 2 bătăi de clopot
- în partea de vest a Olosigului (Rét) .... 3 bătăi de clopot
- în partea de răsărit a Olosigului, în așa-numitul Porond .... 4 bătăi de clopot
- în Velența .... 5 bătăi de clopot
- în sudul Velenței .... 6 bătăi de clopot

În plus, în turn, se arbora un drapel roșu pe direcția în care era incendiul, iar noaptea se aprindea un reflector electric.[1]

În noiembrie 1903, un incendiu pustiitor a cuprins mai multe case în partea de sud a Pieței Mari, în vecinătatea platformei cu numeroase întreprinderi industriale. Intervenția promptă a pompierilor profesioniști, în colaborare cu cei voluntari, a făcut ca focul să nu se extindă. Un incendiu deosebit de periculos a izbucnit și la teatrul din Oradea, la 12 septembrie 1913, dar el a fost stins cu pagube minime, și datorită celor doi pompieri angajați ai instituției.

Încă în 1902 s-a pus problema organizării unui *serviciu de salvare* a orașului, care să asigure intervenția conjugată a pompierilor și poliției, dar și a personalului medical în cazul unor evenimente deosebite (incendii mari, accidente, inundații).[2] Acest serviciu a intrat în funcțiune la 15 octombrie 1904, fiind asigurat de pompieri și polițiști instruiți anume pentru acest gen de operațiuni. Existau organizate 6 stații de salvare:

1. la cazarma pompierilor (telefon: 16);
2. la postul de pompieri din Velența (telefon: 9);
3. la sediul poliției (telefon: 7);
4. la postul de poliție din Gara Mare (telefon: 60);
5. la postul de pompieri din Olosig (telefon: 230);
6. la postul de poliție din Gara Velența (telefon: 162).[3]

Dezvoltarea impetuoasă a orașului a ridicat noi probleme în fața unității de pompieri profesioniști și a celor voluntari. Cea mai stringentă dintre ele a ieșit la iveală cu ocazia aplicației de la Școala de Cadeți (fostul sediu al Diviziei, Calea Armatei Române, colț cu Parcul "Bălcescu"), inaugurată la 4 octombrie 1898: presiunea apei pe furtun nu a fost suficientă ca jetul să ajungă până la ultimul etaj și la podul clădirii.[4] La 3 decembrie 1909, Consiliul orășenesc a discutat acest caz și a pus problema achiziționării unui automobil de intervenție. S-a arătat că existența lui în dotare ar scurta timpul de deplasare la incendii, ar face inutilă întreținerea punctelor de pază din oraș și, astfel, s-ar putea mări efectivul de bază. Mai era nevoie de o scară culisabilă de 22 m, pe roți[5]. Problema s-a pus din nou în adunarea generală din noiembrie 1910, prezidată de Lukács Ödön, notarul urbei și, în același timp, comandantul-șef al pompierilor la care au participat toți pompierii din oraș. S-a hotărât ca vechiul echipament, caii, căruțele, să fie vândute, să se cumpere 4 automobile de intervenție și să fie înlocuite chiar și uniformele. S-a luat decizia ca, pe plan local, să se studieze și să se adopte dotarea pompierilor din Berlin.[6]

Totuși, această problemă vitală nu s-a rezolvat atunci, astfel că abia în ajunul Primului Război Mondial s-a reușit achiziționarea unei autopompe-cisterne, care a participat apoi la intervenții în paralel cu dotarea tradițională.

7. Gospodărirea orașului

Edilii urbei de pe malul Crișului Repede s-au străduit în permanență să ofere orașului dotările necesare desfășurării unei vieți civilizate. Această strădanie deriva în primul rând din dorința de a garanta sănătatea locuitorilor. Preocupările de salubrizare, asigurarea apei potabile, realizarea apeductului și canalizării, a unui concept propriu de înfățișare edilitară prin legătura dintre stilul clădirilor, dintre acestea și amplasarea parcurilor, iluminatul stradal, transportul în comun, pot fi urmărite în întreaga perioadă a anilor 1850-1914 ca niște constante în atenția Consiliului Municipal. Aceasta este, de fapt, perioada de maximă înflorire urbanistică în care orașul a devenit ceea ce este, dar, mai ales ceea ce a fost până prin anii 1970.

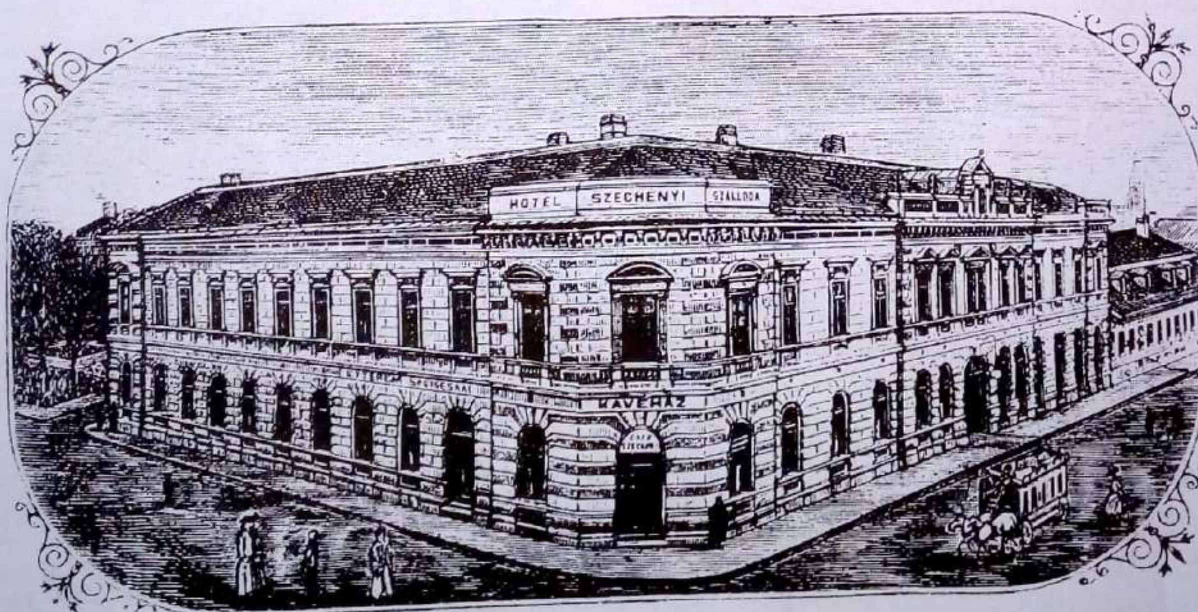
[1] *N*, 3 aprilie 1904, p.6.
[2] *N*, 22 februarie 1902, p.3.
[3] *N*, 9 octombrie 1904, p.5.
[4] *N*, 2 decembrie 1909, p.4.
[5] *N*, 4 decembrie 1909, p.4.
[6] *N*, 15 decembrie 1910, p.4.

Parcurile. În 1835, *Asociația civică de tir din Oradea Mare* a primit, din partea orașului, terenul pe care se aflau poligonul și casele de tir. Acesta fusese despărțit din parcul pe care contele Rhédey Lajos, la începutul secolului al XIX - lea, l-a donat orașului prin testament. Suprafața era atunci de circa 7 iugăre și 783 de stânjeni pătrați, adică de circa 4 ha și jumătate, teren împădurit, orașul construind în acest loc un restaurant și o baie publică. Prin mijlocul acestei pitorești grădini curgea pârâul Peța. Până prin 1860, aici era și teatrul de vară și, pe acest teren, orașul a creat, pe o suprafață de aproape 4 iugăre, o pepinieră silvică. Parcul se întindea pe teritoriul Grădinii Zoologice de azi și a Liceului Sportiv. Actualul Parc "N. Bălcescu" era încă pe atunci un teren viran.

În 1888, orașul a cedat o suprafață de 9.643 m^2 pentru construirea unui drum de legătură de 500 m lungime, flancat de patru rânduri de tei, care a devenit apoi cea mai frumoasă zonă de plimbare, la începutul secolului al XX-lea.[1] A fost cel mai mare, cel mai agreat loc de întâlnire a locuitorilor orașului și cel mai preferat pentru mitingurile muncitorimii.

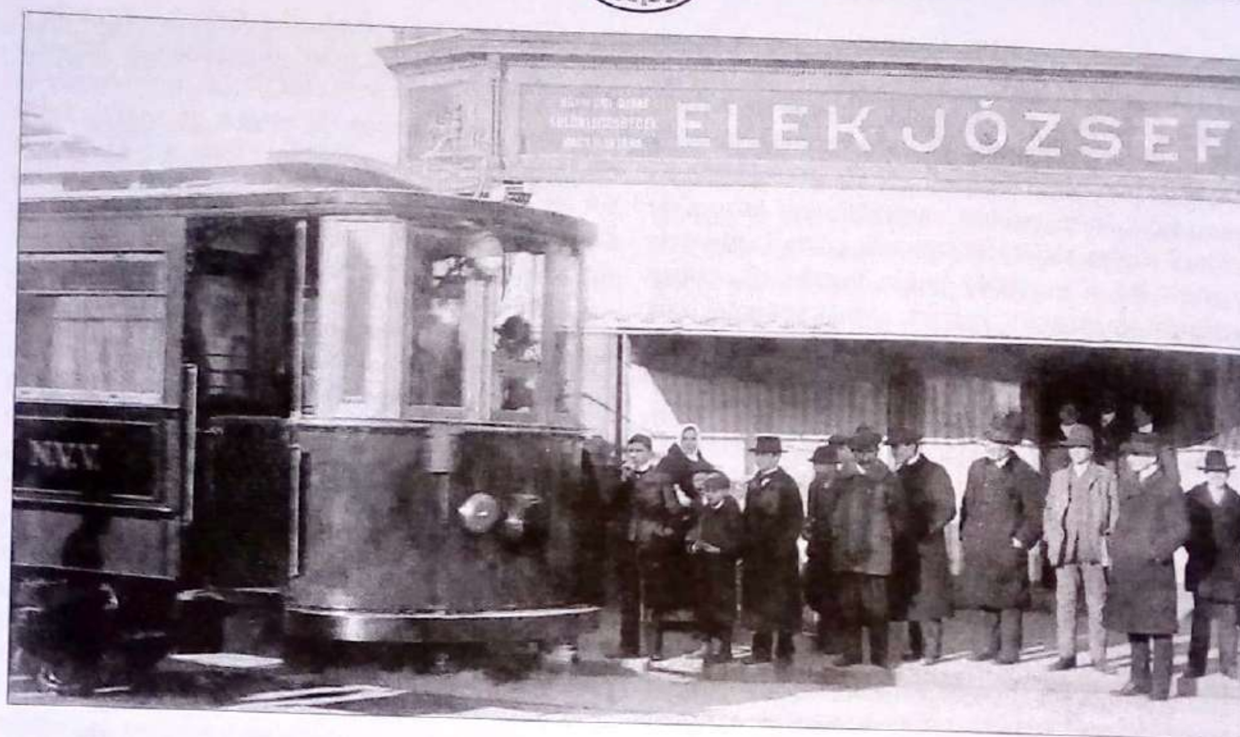
Reamenajarea malurilor Crișului Repede a oferit posibilitatea creării parcului din actuala Piață a Libertății (1890-1892)[2], iar în prelungirea lui, spre est, dincolo de podul de metal, între dealuri și albia Crișului, în 1908, s-a constituit un alt loc de agrement, prin donația de 20.000 coroane, lăsată orașului prin testament de canonicul Bunyitay V. (1908).[3]

Transportul în comun. În decembrie 1899, firma Kappel și Fischer din Oradea a înaintat Consiliului Local al municipiului o cerere prin care solicita aprobare pentru introducerea autobuzelor (omnibusul automobil), în transportul în comun. Aceasta, mai ales, datorită faptului că introducerea tramvaiului electric întârzia. Se motiva de către solicitanți că benzina era mai ieftină decât construirea unui sistem complex de rețele electrice și a unei centrale proprii, pentru tramvaie. Nu s-a realizat nimic din acest plan deoarece contractul semnat cu întreprinderea de construire a liniei de tramvai interzicea orice alt mijloc de transport în comun pe teritoriul orașului.[4] Primele mijloace de transport de acest gen au fost cele ce au legat Oradea de Băile Episcopiei și Băile Felix. Astfel,

Hotelul "Széchényi" pe la 1875

[1] *N*, 25 martie 1900, supliment, p.1.
[2] *N*, 9 februarie 1899, p.4-5.
[3] *N*, 8 aprilie 1908, p.4.
[4] *N*, 20 decembrie 1896, p.6.

1906. Primele tramvaie orădene

la 25 aprilie 1876 exista o linie de diligenţe care pornea din faţa restaurantului *Arborele Verde*, dimineaţa la ora 8:00 şi după amiaza la orele 14:00[1], iar din Piaţa Mare, în perioada sezonului estival, circulau, aşa cum am văzut, trenuri spre cele două staţiuni.

Totuşi, în martie 1906, s-a aprobat cererea pentru înfiinţarea unei întreprinderi de transport cu automobile mari, cerută de Tokai Mihály, locuitor din Oradea, pe o rută între oraş şi Băile Felix. Conform contractului, proprietarul era obligat ca, înainte de a-şi începe activitatea, să-şi prezinte vehiculele spre avizare, să ţină conducători auto numai cu examenul luat, iar viteza maşinilor să nu depăşească pe cea a birjelor.[2]

O zi deosebită în viaţa cotidiană a oraşului Oradea a fost 7 martie 1906, când au apărut primele trei vagoane de tramvai, în curse de probă, de la Gară până în Piaţa Mică.[3] Darea în folosinţă a celor trei linii a avut loc la 24 aprilie 1906, astfel:

- *Linia I* de la Gara Mare, pe Strada Principală (actuala Str. Republicii), peste pod, apoi, pe actuala Str. Independenţei prin Piaţa Mare, pe Calea Clujului, până la Gara din Velenţa. Până la 5 martie 1907, capătul de linie din Velenţa era în locul unde Calea Clujului intersecta linia ferată Oradea-Cluj (acolo unde în prezent se află pasarela pietonală peste linie). Începând cu această dată, linia a fost prelungită până în imediata vecinătate a gării.[4]
- *Linia a II-a* din Piaţa Mică, pe str. Teleki (actuala Str. Primăriei), pe Calea Aradului, până la cazarma cavaleriei.
- *Linia a III-a* din Piaţa Mică până în dreptul Parcului "Rhédey" (ulterior prelungită până la cimitirul Rulikowszky).[5]

De la 1 iunie al aceluiaşi an au intrat în vigoare primele abonamente pe liniile de tramvai.[6] Succesul obţinut de noul mijloc de transport în comun a determinat Consiliul orăşenesc, încă în toamna aceluiaşi an, să voteze începerea lucrărilor de extindere a liniei de tramvai până la Băile Episcopiei şi Felix.[7] Din cauza neînţelegerilor cu administraţia comitatului, începerea lucrărilor s-a tot amânat până la începerea războiului, când ideea a fost abandonată.

Una din problemele cele mai importante pentru administraţie a fost *asigurarea apei potabile* (cea din Crişul Repede era considerată improprie consumului). Dacă înainte de 1848 se mai spera în capacitatea *fântânii* Bone, din sudul oraşului, de a satisface necesităţile întregii urbe, creşterea rapidă a numărului locuitorilor în a doua jumătate a secolului al XIX-lea a făcut ca acest plan să cadă. În 1883 s-au înaintat propuneri pentru ridicarea unei uzine de apă care să folosească apa dintr-un anumit număr de puţuri. În 1888, s-a constituit, sub preşedinţia lui Ritoók Zsigmond, o comisie pentru apeduct, ale cărei planuri au fost aprobate la 15 decembrie 1892. În 1894 s-a semnat contractul cu firma Franz Walser din Budapesta pentru realizarea uzinei. S-a stabilit ca, în principal, apa necesară să se obţină totuşi prin filtrarea apei Crişului Repede. Terenul pe care urmau să se amplaseze pompele a fost cedat de Rimanóczy Kálmán. Lucrările s-au efectuat între aprilie-noiembrie 1894, iar la 1 ianuarie 1895 uzina a fost dată în folosinţă.[8] În 1900, ea a fost preluată de către oraş şi trecută în administraţie proprie.[9]

Iluminatul stradal a reprezentat şi el o preocupare constantă a edililor oraşului. Îndată după revoluţia de la 1848 şi încă aproape două decenii apoi, el a fost asigurat cu felinare situate mai ales la intersecţia străzilor principale. Începând cu 1870, locul lor a fost luat de iluminatul cu spirt aerian. Din 1896, a început să se pună tot mai mult problema iluminatului electric. Ca orice noutate, ideea a avut mulţi adepţi şi tot atâţia duşmani.[10] Cele mai aprinse discuţii s-au purtat pe marginea construirii uzinei electrice. Vestita firmă vieneză cu profil electrotehnic, Schuckert, a venit cu o propunere îndrăzneaţă, în aprilie 1902: să se asigure curentul electric folosindu-se căderea apei de pe Valea

[1] *N*, 16 aprilie, p.3.
[2] *N*, 4 martie 1906, p.5.
[3] *N*, 4 martie 1906, p.3.
[4] *N*, 6 martie 1907, p.4.
[5] *N*, 25 aprilie 1906, p.2, 4-5. Vezi o istorie a mijloacelor de transport din Oradea la Borcea, Apan 1996.
[6] *N*, 27 mai 1906, p.8.
[7] *N*, 13 octombrie 1906, p.2-3.
[8] Lakos 901, p.267-269.
[9] *N*, 13 septembrie 1899, p.3-4.
[10] *N*, 4 septembrie 1900, p.1.

Iadului. Nu ne-au rămas detalii, dar se pare că se intenţiona, în viziunea celor doi specialişti ai firmei, Rupcic şi Szüts, construirea unui baraj pe Valea Iadului şi instalarea unor turbine generatoare de curent electric.[1] În cele din urmă, planul a fost abandonat. Iluminatul electric al străzilor oraşului a început la 15 decembrie 1903,[2] apoi, la începutul anului 1904, el a fost extins şi asupra instituţiilor publice, a şcolilor, a uzinei de apă şi a fabricii de gheaţă, acestora, până şi în 1913, curentul electric fiindu-le asigurat gratuit.[3] O problemă nouă, legată direct de iluminatul stradal, a fost cea a apariţiei reclamelor luminoase deasupra magazinelor din centrul oraşului. Chestiunea s-a discutat în şedinţa Consiliului Municipal din 26 mai 1909. Poliţia a ridicat obiecţiuni, în virtutea instrucţiunilor care interziceau acele firme care ieşeau din perete. Directorul uzinei electrice a solicitat acceptarea lor, având în vedere că ele reprezentau o importantă sursă de câştig pentru întreprinderea sa. În cele din urmă, Consiliul a hotărât să le accepte, dar să se vegheze ca nu cumva „lămpile-reclame", prin aşezarea lor, să influenţeze în mod negativ aspectul oraşului.[4]

Realizări edilitare au fost foarte multe la sfârşitul veacului al XIX - lea şi începutul veacului nostru. Astfel, în 1890 a demarat acţiunea de pietruire a ambelor maluri ale Crişului Repede, între cele două poduri principale. În 1892 s-au construit primele trotuare pe actuala str. Avram Iancu (*Kert*) iar trei ani mai târziu, prin hotărârea nr. 265 şi 266/1895, s-a decis acoperirea cu asfalt a trei străzi principale.[5]

Chiar dacă nu a finanţat întotdeauna în exclusivitate unele construcţii, în cele de interes general Primăria a avut întotdeauna un cuvânt hotărâtor. În februarie 1899, Consiliul Municipal a hotărât ca, în perimetrul centrului de oraş (Piaţa Mică, Piaţa Teatrului sau Piaţa Bémer), să nu se ridice decât clădiri cu cel puţin un etaj.[6] Această hotărâre era semnul existenţei unei concepţii clare în legătură cu felul în care trebuia să arate nucleul urbei. Realizarea edilitară cea mai impresionantă a fost construirea Palatului "Vulturul Negru", pe locul vechiului han "Vulturul", existent încă de la sfârşitul veacului al XVII-lea. Demolarea acestei construcţii a început la 19 noiembrie 1906[7], iar recepţia noului palat a avut loc la 16 noiembrie 1908.[8] Încă la începutul anului în care avea să fie dat în folosinţă, se anunţa în presă oferta de închiriere a următoarelor spaţii:

- pe latura dinspre Piaţa Mică - 4 locuri de prăvălie;[9]
- pe latura de pe actuala Str. Independenţei - 8 locuri de prăvălie;
- în pasajul acoperit cu sticlă, cu acces spre trei străzi - 24 locuri de prăvălie;
- cafenea cu 6 încăperi decomandate;
- restaurant cu 15 încăperi anexe;
- hotel cu 75 de camere;
- sală de spectacole (mare şi mică);[10]
- local de cofetărie;
- în aripa dinspre Piaţa Mică, dispunând de o casă a scărilor şi lift aparte, locuinţe familiale şi garsoniere;
- spaţii pentru trei cluburi sau birouri.[11]

Dintre acestea se închiriaseră deja în februarie 1908, sub pasaj, spaţii pentru: magazine de bijuterie, de carte, croitorie militară, florărie, croitorie bărbătească, magazin de mănuşi, pălării de dame, drogherie, argintărie chinezească. La etaje începuseră să se instaleze: o bancă, un salon de modă pentru femei, biroul unei fabrici, un fotograf şi o agenţie de asigurări.[12] O deosebită senzaţie au stârnit „proporţiile americane" ale pasajului, asemuit cu *Galleria*

[1] *N*, 3 aprilie 1902; *N*, 8 aprilie 1902, p.5.
[2] *N*, 14 decembrie 1903, p.3; Chiriac (coord.) 2003, p.68.
[3] Köszeghy 1913, p.11.
[4] *N*, 27 mai 1909, p.3.
[5] *N*, 15 mai, 1898, p.4.
[6] *N*, 9 februarie 1899, p.4-5.
[7] *N*, 20 noiembrie 1908, p.4.
[8] *N*, 17 noiembrie 1908, p.5.
[9] În acest spaţiu s-a deschis, în iunie 1909, un magazin de lux al fraţilor Grosz, despre care se scria că *„este un mic Paris, amintind de magazinele Luvrului"* – *N*, 11 iulie 1909, p.6.
[10] Sala de spectacole, numită *Redoute (Vigadó)*, s-a deschis la 7 mai 1909, (actuala sală mare de cinematograf) – *N*, 8 mai 1909, p.8-9, *N*, 3 octombrie 1909, p.8.
[11] *N*, 25 decembrie 1908, p.4.
[12] *N*, 15 noiembrie 1908, p.7.

Vittorio Emmanuele din Milano.[1]

Unele idei și soluții au rămas nerealizate. Așa au fost cele legate de edificarea noii clădiri a Primăriei. Ridicată după planurile lui Rimanóczy Kálmán, constructorul Sztarill Ferenc a intenționat s-o amplaseze pe locul actualului Palat "Vulturul Negru". În viziunea sa, Biserica cu hramul *Sf. Ladislau*, construită în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, aflată în vecinătate, ar fi urmat să fie mutată pe locul de atunci al școlii arhireale (deci al actualei Primării). Atunci Consiliul Municipal a cerut aprobarea Capitlului Romano-Catolic pentru efectuarea operațiunii, dar acesta nu a fost de acord cu mutarea; Rimanóczy a propus atunci reamenajarea exteriorului bisericii, astfel „încât să fie mai plăcută la vedere", pentru a nu fi atât de distonantă în raport cu eleganța noii clădiri a Primăriei[2], ce urma să se construiască aici. În cele din urmă, sediul Consiliului Municipal a fost ridicat și inaugurat la 10 ianuarie 1904.[3] Chiar și după aceasta, arhitectul-șef al orașului, Köszeghy Ferenc, a pus problema, în februarie și în decembrie 1909, a mutării bisericii din Piața Mică și realizarea unui parc de proporții.[4]

Pentru a obține sume de bani din chirii pe seama visteriei orașului, Consiliul a inițiat și investit importante fonduri pentru construirea cazărmilor. În perioada 1896-1912 s-au construit următoarele clădiri având această destinație:

- cazarma de cavalerie Franz Jozef: 1.118.283 coroane;
- cazarma de cavalerie *Arhiducele Wilhelm*: 1.040.731 coroane;
- cazarma husarilor honvezi:[5] 507.649 coroane.

Între anii 1912-1914, s-au mai construit:
- cazarma artileriștilor: 215.000 coroane;
- școala de jandarmi[6]: 2.000.000 coroane.

Cimitirele orașului au avut o soartă vitregă de-a lungul timpului. În condițiile în care spațiul de construcție a fost mereu limitat, ele au constituit terenuri la care edilii au râvnit în permanență. Așezate în marginea cartierelor, cimitirele au fost împinse treptat spre exterior și, de aceea, săpăturile la fundațiile caselor scoteau mereu, și scot și azi, osemintele locuitorilor de odinioară. Fiecare cartier a avut cel puțin un cimitir, despărțit pe confesiuni. Unificarea diferitelor părți ale orașului a determinat și centralizarea cimitirelor. Încă în secolul al XVIII-lea, în 1775, greco-catolicii au primit din partea orașului un cimitir propriu. Un cimitir nou a fost acordat și romano-catolicilor în 1778, iar în 1782 s-a dat și ortodocșilor un astfel de loc. Numai *Orașul Nou*, în decurs de 125 de ani a avut cinci cimitire.[7]

Reunificarea orașului și creșterea populației sale a necesitat spații noi, mai ales că cimitirul din sudul orașului a fost blocat de clădirea școlii de cadeți (actualul sediu al Diviziei). În 1899 cimitirul *„Grădina verde"* a fost închis și s-a creat actualul cimitir central, care, datorită faptului că pe acel loc fusese executat revoluționarul de origine poloneză, Kazimir Rulikowsky, de către rușii care au înfrânt revoluția de la 1848-1849, a primit numele lui.

8. Imaginea definitivă a orașului. Centrul istoric orădean

La începutul secolului al XVIII-lea desele inundații produc pagube importante orașului. Din acest motiv, autoritățile locale întăresc digul Crișului Repede. În 1818 se reconstruiește podul de lemn peste Criș, în dreptul Bisericii *Sf. Ladislau*.[8]

Din această perioadă ne-au rămas puține mărturii, întrucât incendiul din anul 1836 a distrus aproape toată zona centrală a Orașului Nou. Cea mai reprezentativă clădire din această perioadă este Biserica reformată din Orașul Nou (Str. Primăriei), a cărei construcție a început în anul 1835 după proiectul lui Szász József și s-a finalizat în anul 1853.[9] Biserica are o fațadă simetrică, cu două turnuri laterale (din 1870).

[1] *N*, 20 noiembrie 1908, p.4. Lățimea pasajului: 12 m; înălțimea maximă: 28 m. Vezi și Borcea 2003, p.133-134.
[2] *N*, 6 iunie 1900, p.4.
[3] *N*, 11 ianuarie190, p.1-3.
[4] *N*, 24 februarie 1909, p.5; *N*, 8 decembrie 1909, p.4-5.
[5] Toate pe Calea Aradului.
[6] Actualele clădiri ale universității orădene. (Borcea 2003, p.56).
[7] Lakos 1904, p.287.
[8] A.S.B., *fondul Colecția de planuri* (nr. 167), inv. nr. 1237.
[9] Péter 1992 b, p.557.

Zona centrală este subîmpărțită de patru pilaștri cu capiteluri clasice ce susțin un timpan triunghiular.

Cea mai importantă clădire civilă clasicistă este Casa "Kováts" (Piața Unirii nr. 5). Prin amplasamentul său, clădirea împarte piața în două. Latura estică a fațadei este decorată cu pilaștri cu capiteluri clasice și un timpan în zona centrală. Ulterior, latura nordică a clădirii a fost prelungită cu încă patru travei. Pe cealaltă latură a pieței s-a reconstruit Hanul „Vulturul" care mai târziu a fost supraetajat și extins, legându-se de clădirile vecine.

În anul 1837 a fost reconstruită mănăstirea Capucinilor (pe str. Gen. Moșoiu), în stil clasicist, iar un an mai târziu se reconstruiește și biserica. Lucrările de construcție au fost conduse de Barthel György.[1] Biserica este un exemplu de arhitectură clasicistă simplă, având fațade cu puține decorații și terminată cu un timpan triunghiular.

Inundația din 13 august 1851, provoacă pagube importante distrugând 555 de case. Cota apelor din acea zi este marcată și astăzi pe peretele Bisericii *Sf. Ana* (Str. Republicii).[2]

În aceeași perioadă ia amploare și construirea locuințelor. În anul 1853, în Orașul Nou erau 720 de case față de 164 de case înregistrate în anul 1716 și 684 case în anul 1803, iar în Oradea Mare (care a luat naștere prin unirea cartierelor în 1870) erau înregistrate 2468 de case. La mijlocul secolului al XIX-lea, timp de două decenii, stilul clasicist este abandonat în favoarea stilului romanic. Arhitectura din această perioadă manifestă o tendință de glorificare a stilurilor Evului Mediu, la Oradea punându-se accent pe elemente romanice și gotice. Un exemplu în acest sens este Biserica Seminarului Greco-Catolic (din Parcul "Traian" – azi Biserica ortodoxă *Sf. Mare Mucenic Gheorghe*), care, în anul 1858, a fost reconstruită din temelii de către episcopul romano-catolic Szaniszló Ferencz, în stil neoromanic, interiorul bisericii rămânând baroc cu bolți boeme.[3]

În același timp este transformată fațada Bisericii *Sf. Ana* și *Mănăstirea Ursulinelor* (azi Liceul "Ady Endre") după principiile artei romanice, în stil neogotic. Atât mănăstirea, cât și biserica au fost începute de canonicul Szenczy István în anul 1772 și terminate, în stil baroc, în anul 1773, respectiv 1774. În anul 1877 mănăstirii i se adaugă latura sudică (Str. Moscovei).[4] Tot în perioada neo-romanică a fost transformată și extinsă clădirea spitalului orășenesc, datând din 1806. Supraetajarea din anii 1836-1860 și extinderea din 1873 au adus elemente neogotice și neoromanice.[5]

În acest stil s-a construit și clădirea gării în anul 1860, a cărei fațadă neoromanică a fost simplificată cu ocazia reconstrucțiilor din anii 1901-1903.

La biserica romano-catolică din Velența (Piața Tineretului), construită între anii 1858-1862 în locul vechii biserici baroce din anii 1736-1756, s-au folosit, de asemenea, elemente neoromanice și neogotice.

Episcopul Szaniszló Ferencz lansează un concurs pentru clădirea Institutului "Sf. Iosif" (str. M. Eminescu nr. 11), concurs câștigat de arhitectul orădean Guttman József. Clădirea este construită în anul 1867, în stil neoromanic. În același stil s-a construit și clădirea Institutului "Sf. Vincențiu" (Str. Orșovei nr. 5) în anul 1868, după proiectul arhitectului Rimanóczy Kálman senior. În anul 1896, clădirea a fost extinsă cu o capelă neoromanică, din păcate demolată în 1986. În anul 1899, clădirea este supraetajată după proiectul arhitectului Rimanóczy Kálman junior.

Din aceeași perioadă datează clădirea de pe Str. Primăriei nr. 9, construită între anii 1860-1887, având fațada cu decorații romanice și gotice, precum și clădirea din Piața 1 Decembrie nr. 3, cu ferestre în stil neogotic la parter și renascentiste la etaj.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, stilul romanic este înlocuit cu cel ecletic, manifestat fie prin recurgerea la un anumit stil istoric, fie prin folosirea elementelor aparținând unor stiluri diferite.

Un exemplu este *Sinagoga israelită neologă*, proiectată de ing. Busch David și construită de Rimanóczy Kálman senior, în 1878. Sinagoga are planul pătrat și este acoperită cu o cupolă. Decorațiile interioare și exterioare sunt inspirate din arta maură.[6]

---

[1] Biró 1932, p.87.
[2] Lakos 1904, p.57-58.
[3] Dejeu 1926, p.222-227.
[4] Péter I 1993, p.13-17.
[5] A.S.O., *fondul Colecția de planuri* (nr.167), inv. nr. 1255.
[6] K. Nagy 1885, p.100.

Dacă din epocile mai îndepărtate nu s-au păstrat decât construcţii ecleziastice – biserici, mănăstiri -, începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea s-au păstrat şi construcţii civile – locuinţe, şcoli – şi alte instituţii publice.

În anul 1874 se construieşte, lângă *Mănăstirea Paulinilor*, Gimnaziul Premonstratens şi Academia de Drept (Liceul "Mihai Eminescu"). Clădirea impozantă, are latura lungă paralelă cu strada şi trei aripi perpendiculare pe aceasta. Parterul este tratat cu bosaje, iar faţada cu profile şi ornamente în tencuială.[1]

În anul 1895, se termină construcţia clădirii Şcolii Reale Superioare de Stat (Liceul "Emanuil Gojdu"), proiectată de arhitectul Knapp Ferenc. Clădirea, având parter şi două etaje, este o construcţie monumentală. În acelaşi stil a fost construită, în 1897, şi Şcoala Reformată (str. Aurel Lazăr, colţ cu str. Andrei Şaguna). Faţada principală are accesul principal marcat cu pilaştri. În 1905 această clădire a fost extinsă cu o nouă aripă spre curte.

La sfârşitul secolului al XIX-lea, în Oradea se intensifică activităţile comerciale. Pentru apărarea intereselor comercianţilor, industriaşilor şi agricultorilor, se înfiinţează în anul 1869, Camera de Comerţ, al cărei sediu a fost construit în anul 1894 de Rimanóczy Kálman junior (Piaţa 1 Decembrie nr. 10). În anul 1900 se construieşte Palatul Finanţelor Publice (Str. Republicii nr. 35) – arhitect Rimanóczy Kálman junior.

În anul 1894 se construieşte Palatul Poştelor (str. Roman Ciorogariu nr. 12) în stil ecletic. În 1909 acesta se extinde cu o nouă aripă, după planurile arhitecţilor Nagy Virgil şi Reisinger József (str. Roman Cuiorogariu, colţ cu I. Bariţiu).

La sfârşitul secolului al XIX-lea au început construcţiile hoteliere. În 1887, s-a construit Hotelul Széchényi, pe locul hanului „Báránуka" (1735-1885). Ulterior, etajul va fi transformat în locuinţe, iar la parter se vor amenaja spaţii comerciale (Str. Republicii nr. 13).

În anul 1892, Rimanóczy Kálman senior a construit aripa dinspre Criş a actualului hotel „Crişul Repede", având la parter „Băile publice". În anul 1900 hotelul s-a extins cu 25 de camere spre Str. Republicii, la parter funcţionând renumita cafenea „Royal" (Restaurantul "Oradea"), ale cărei decoraţii interioare s-au păstrat până azi.

În anul 1915, clădirea situată în Strada Republicii nr. 7 (construită la începutul secolului al XIX-lea) a fost transformată în hotel (Hotel "Parc"). Se remarcă poarta de intrare în stil secession şi decoraţiile interioare.

În anul 1904, în Piaţa Teatrului s-a construit Hotelul "Pannonia" (actualul "Transilvania"), după proiectul arhitectului Guttman József. Interiorul restaurantului mai păstrează vechile decoraţii.

În anul 1896 îşi deschide porţile Muzeul orăşenesc (Str. Muzeului). Clădirea a fost construită în stil ecletic de arhitectul Rimanóczy Kálman senior. Intrarea principală este marcată de stâlpi cu capiteluri ionice, susţinând un timpan triunghiular. Devenind neîncăpător, muzeul a fost extins, în 1910, după proiectul arhitectului Rimanóczy Kálman junior.

La sfârşitul secolului al XIX-lea, în acelaşi stil ecletic au fost construite şi remarcabilele monumente de arhitectură ecleziastică. În anul 1890, Knapp Ferencz construieşte *Sinagoga israelită ortodoxă*, după proiectul lui Bach Nándor. Biserica este bogat decorată, atât în interior, cât şi la exterior, dominând elementele inspirate din arta maură. *Biserica romano-catolică din Olosig* (Str. Republicii), construită în stil ecletic, are la bază vechea biserică a călugărilor franciscani din 1731-1744, transformată în anul 1876 de Knapp Ferenc, care îi adaugă turnul principal. În perioada 1903-1905 se reconstruieşte întreaga navă după proiectul arhitectului Rimanóczy Kálman junior, când i se adaugă două turnuri secundare. Din vechea biserică barocă s-a păstrat doar cripta.[2]

În anul 1811, comunitatea evanghelică luterană din oraş îşi construieşte o mică capelă pe str. T. Vladimirescu. Între anii 1902-1903, în locul vechii capele se construieşte, după planurile arhitectului Petz Samu, o biserică neogotică, placată în exterior cu cărămidă decorativă, cu ferestre cu arce în ogivă, rozetă deasupra accesului principal şi contraforţi.[3]

Între 1903-1905 comunitatea greco-catolică îşi construieşte noul Palat episcopal, pe locul celui vechi devenit neîncăpător (Piaţa Unirii nr. 3), după proiectul arh. Rimanóczy

[1] *Ibidem*, p.62-63.
[2] Káracsonyi 1884, *passim*.
[3] Materny 1904.

Kálman junior. Clădirea, ecletică, se remarcă prin bogăţia decoraţiilor vegetale şi geometrice.[1]

În anul 1901 se demolează vechea clădire a Episcopiei Romano-Catolice şi în locul ei se ridică, între anii 1902-1903, actuala clădire a Primăriei. Proiectantul şi antreprenorul clădirii a fost Rimanóczy Kálman junior. Asimetric în plan, edificiul se remarcă prin monumentalitate. În faţada principală, traveea centrală a celor două etaje este ieşită în rezalit, susţinută de stâlpi robuşti legaţi prin arcade sub care, la nivelul parterului, s-a creat un portic carosabil. La etajul întâi, balconul este încadrat de coloane cu capiteluri compozite, iar la nivelul superior se află patru statui alegorice. Latura dinspre Criş este tratată mai modest, cu excepţia turnului înalt de 50 m.[2]

Clădirea justiţiei construită în anul 1898, pe amplasamentul fostului Palat "Frimont", a fost proiectată de Kiss István, în stil ecletic. Edificiul, având parter şi două etaje în jurul a două curţi interioare, se impune prin faţada principală (spre Parcul "Traian") marcată printr-un rezalit central decorat în partea superioară cu patru sculpturi alegorice.

Începând din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, se acordă o atenţie deosebită şi lucrărilor tehnico-edilitare. Încă din anul 1852 se introduce iluminatul stradal, primele 25 de lămpi fiind montate în Piaţa Mică (Piaţa Unirii).[3] În anul 1870, se extinde reţeaua iluminatului stradal cu lămpi de gaz. În anul 1903 se construieşte Uzina electrică[4] şi apoi, în 1906, se construiesc primele linii de tramvai. În 1907 se modernizează iluminatul stradal. Alimentarea cu apă a oraşului îşi găseşte rezolvarea prin forarea, în anul 1894, a trei puţuri la 4 kilometri în amonte şi construirea unei staţii de pompare şi a unui rezervor de 2.200 m^3 Terenul destinat Uzinei de apă a fost donat oraşului de către Rimanóczy Kálman senior. Prima reţea de canalizare se realizează în 1906, cu tuburi de canalizare pe traseul actualei Străzi Republicii – Piaţa Republicii – str. Ady Endre.[5] Străzile se pietruiesc, iar între anii 1880-1885, Strada Republicii, între Gară şi Piaţa Republicii, se pavează cu piatră cubică. În 1889 se pavează Piaţa 1 Decembrie, iar în 1890, Piaţa Unirii. Primele străzi asfaltate sunt str. M. Eminescu, Piaţa Teatrului şi Piaţa Unirii (1913).[5]

O atenţie deosebită s-a acordat amenajării spaţiului urban: pieţe, parcuri, pasaje, străzi, poduri. În oraş se amplasează obiecte de artă monumentală. Cea mai veche statuie amplasată într-o piaţă a oraşului după 1692 este cunoscută a fi statuia din piatră a Sf. Maria, datând din anul 1735, care a fost amplasată în actuala Piaţă Traian. Refăcută din bronz în anul 1888 de sculptorul Kiss György, a fost mutată din Piaţa Traian în anul 1960, în faţa *Bisericii romano-catolice din Olosig*, alături de „Pietà", aparţinând sculptorului Tóth István.

În Piaţa Libertăţii se amplasează în 1907 statuia lui Szacsvay Imre, revoluţionar din 1848, executată din bronz de Margo Ede.[7]

La sfârşitul secolului al XIX-lea, încep lucrările de reorganizare a pieţei centrale din Olosig (Piaţa Republicii). S-au demolat casele mici şi sărăcăcioase, a fost lărgită strada de la 9 la 16 metri, permiţând amplasarea unei linii de tramvai. Pentru noua clădire a Teatrului a fost lansat un concurs public. Întrucât nici un proiect nu a corespuns exigenţelor, proiectarea Teatrului a fost încredinţată în anul 1895 renumitei firme de proiectare vieneze Fellner şi Helmer. Construcţia începe în 1899 şi este terminată într-un ritm record de către antreprenorii junior, Guttman József şi Rednes Vilmos. Prima reprezentaţie a avut loc la data de 15 octombrie 1900. Teatrul este unul dintre cele mai reuşite exemple ale eclectismului în Oradea. Faţada principală este neoclasică, cu un portic, coloane cu capiteluri compozite care susţin un fronton triunghiular decorat cu basoreliefuri. Demne de menţionat sunt cele două statui alegorice din faţa Teatrului.[8]

În acelaşi timp cu clădirea Teatrului a fost construită şi clădirea „Bazarului" situată între acesta şi Str. Republicii, cu parter comercial, pasaj pietonal şi locuinţe la etaj. Pe latura vestică a

[1] *Rep. Bh.* 1974, p.226.
[2] *Ibidem.*
[3] Lakos 1904, p.318.
[4] *Ibidem*, p.319.
[5] A.S.O., *fondul Primăria oraşului Oradea*, vol. 8, inv.nr. 142, dos. 7.
[6] Lakos 1904, p.289-290.
[7] *Rep. Bh.* 1974, p.228.
[8] *Ibidem*, p.227.

pieței, se construiește în anul 1907, după planurile arhitectului Rimanóczy Kálman junior, clădirea Băncii (Piața Republicii nr. 4). Dacă fațada și, în special, parterul au suferit transformări importante, interiorul mai păstrează câte ceva din aspectul ei original. În 1912, clădirea se extinde cu o sală de teatru (actualul Cinematograf *Transilvania*) și o sală mare a Băncii (actuala sală a Casei de Cultură)[1]. În această perioadă se reconstruiesc și celelalte clădiri ce delimitează piața.

La începutul secolului al XX-lea, se răspândește și în Oradea un nou spirit artistic, care se rupe de stilurile academice, creând premisele unei diversificări stilistice bazate pe invenții și originalitate. Stilul nou creat – secession-ul cu cele două mari perioade, cea curbilinie și florală și cea geometrică cu forme epurate, au reprezentanți de seamă în Oradea: Komor Marcell și Jacab Deszö, Sztarill Ferenc, Mende Valér, Vágó József și Laszló, Rimanóczy Kálman junior ș.a.

Ce mai importantă realizare a cuplului de arhitecți Komor Marcell și Jacab Deszö o constituie Palatul "Vulturul Negru", construit în Piața Unirii între anii 1907-1909, pe amplasamentul vechiului han "Vulturul". Antreprenorul lucrării a fost Sztarill Ferencz. Caracteristic ansamblului este pasajul acoperit cu sticlă care face legătura între trei străzi. Clădirea este multifuncțională cuprinzând: cazinou, hotel, birouri, restaurant, grupate în trei corpuri asimetrice. Corpul din stânga intrării dinspre piață este mai mare, având fațada tratată într-o viziune sculptură, îmbinată cu forma de natură simbolistică, caracteristică secession-ului. Fațada dinspre Strada Independenței este tratată mai sobru și are în centru un corp ieșit, sprijinit la parter pe patru coloane angajate înalte, legat prin arce semicirculare și, în registrul superior, un balcon sprijinit pe opt console. Vitraliul cu vulturul negru – emblema ansamblului -, a fost executat în anul 1909 în atelierul orădean Neumann K. Din păcate, clădirea a suferit nenumărate transformări, în special la nivelul inferior, distrugându-se vitrinele originale și o parte din decorații.[2] Între anii 1906-1907 arhitecții Komor și Jakab proiectează sediul Camerei de Comerț și Industrie (str. Duiliu Zamfirescu nr. 3). Clădirea este mai simplă ca și volumetrie, are fațadele decorate cu plăcuțe ceramice și motive florale în zgrafito.[3] Aceiași arhitecți au proiectat mai multe case raport cum sunt: Casa "Füchsl" (1902-1903- Str. Independenței, colț cu Piața 1 Decembrie), Casele "Adorján" (Str. Patrioților nr. 4-6), Palatul "Stern" (Str. Republicii nr. 10).

La Casa "Füchsl", decorația principală o constituie motivele florale și ciorchinii de struguri. Din păcate, și aici parterul a suferit transformări ulterioare, în urma cărora nu s-a mai păstrat decât poarta, din fier forjat. Casele "Adorján" au fost construite în 1903 (numărul 6), respectiv între 1904-1905 (numărul 4). Se caracterizează atât prin aspectul sculptural al fațadelor principale, cât și prin textura tencuielilor.[4] Palatul "Stern", construit între anii 1904-1905, cuprinde un parter înalt și un mezanin, acestea adăpostind spații comerciale și două etaje de locuințe. Clădirea are o cornișă generoasă, protejând bow-window-urile, iar colțul este marcat de un turn circular, bogat decorat sub streașină cu motive folclorice.[5]

O altă realizare a celor doi arhitecți din 1911 este Vila "Okányi-Schwartz" (str. M. Eminescu nr. 25).

Continuând lista clădirilor secession, amintim Palatul "Emke", (actualul Hotel "Astoria"), construit în 1902 de Sztarill Ferencz, cu renumita cafenea cu același nume. Clădirea are un parter înalt și două etaje ieșite în consolă. Ferestrele de la mezanin și majoritatea golurilor de la etaje sunt trilobate.[6] același autor realizează în 1907, Casa "Poynar" compusă dintr-un parter înalt și două etaje ieșite în afară, sprijinite pe console la nivelul mezaninului. Elementele de decor sunt puține, constând din ancadramente la ferestre și cornișă.[7] Spre deosebire de aceasta, Casa "Deutsch" (str. V. Alecsandri nr. 4), între anii 1906-1910, de același arhitect, are întreaga

---

[1] A.S.O., *fondul Primăria orașului Oradea*, vol. 8, inv.nr. 142, dos. 8.
[2] Constantinescu 1984, p.351.
[3] A.S.O., *fondul Primăria orașului Oradea, vol. (inv. nr. 142, dos. 8.*
[4] Constantin 1972, p.54-55, 96.
[5] *Rep. Bh.* 1974, p.225.
[6] Constantin 1972, p.123.
[7] *Rep. Bh* 1974, p.225.

faţadă decorată cu motive populare florale şi terminată cu un atic curbiliniu.

Palatul "Ullmann" este un exemplu de secession vienez, aparţinând lui Löbl Ferencz, fiind construit în 1913. Cuprinde un parter înalt placat cu faianţă verde-albăstruie, un mezanin şi trei niveluri de locuinţe, ultimul fiind mansardat. Faţada este sobră, decorată cu medalioane în relief de stuc şi butoni de cărămidă. Caracteristic acestei clădiri este basorelieful reprezentând leul nubian şi sfeşnicul cu şapte braţe realizat din ceramică cu smalţ metalic bronz-verzui.[1]

În aceeaşi perioadă de înflorire a secession-ului, comunitatea baptistă maghiară îşi construieşte o biserică (Str. Ştrandului nr. 10), între anii 1912-1913 după proiectul lui Örömy Gyula, cu elemente în stil neoromanic. Biserica se compune dintr-o navă dreptunghiulară şi un turn amplasat lateral şi retras faţă de planul faţadei.

Un alt arhitect cunoscut este Mende Valér. Una dintre primele sale lucrări a fost transformarea faţadei imobilului din actuala Str. Independenţei nr. 3, lipită de clădirea „Vulturul Negru". O altă realizare este o clădire de locuit construită în anul 1909 (actuala str. Duiliu Zamfirescu nr. 10). Ca şi celelalte clădiri ale sale, aceasta se caracterizează prin forme geometrice simple, cu faţada principală terminată pe lăţimea a două travei, cu un timpan triunghiular. După planurile lui Mende Valér au mai fost construite imobilele din str. Jean Calvin nr. 8, str. Iosif Vulcan nr. 7 şi 9, Casa "Roth" – str. Vasile Alecsandri nr. 3.

Fraţii Vágó József şi Laszló realizează câteva lucrări inspirate din secession-ul austriac şi german aşa cum sunt: Casa "Vágó" (str. Gen. Moşoiu nr. 14), construită în 1905, Casa "Darvas-La Roche", în 1911-1912 (str. Iosif Vulcan nr. 11-sediul Clubului F.C. Bihor), aceasta din urmă având faţada în întregime placată cu plăci pătrate din piatră de calcar, prinse la colţuri cu butoni ceramici.[2] Palatul "Moskovits" (str. Vasile Alecsandri, colţ cu Str. Independenţei), de aceiaşi arhitecţi, are faţada caracterizată de o alternanţă de planuri drepte şi curbe. Decoraţiile exterioare sunt din plăci ceramice colorate şi figuri alegorice de partea superioară a clădirii. Şi aici parterul a suferit numeroase modificări neinspirate, distrugându-se unitatea ansamblului.

În 1912, Vágó József proiectează clădirea Şcolii de Jandarmi (Universitatea Oradea), cu o volumetrie interesantă şi o tratare mult mai sobră şi mai simplificată a faţadelor.[3]

Arhitectul Rimanóczy Kálman junior, reprezentant al eclectismului orădean, a realizat şi câteva construcţii în stil secession. În anul 1909, construieşte clădirea Baroului de avocaţi (Parcul "Traian", colţ cu str. G. Enescu) mult mai simplă în decoraţii, interesantă ca volumetrie şi textura faţadei. În anul 1910 se construieşte Palatul "Darvasy" (Str. Republicii. Nr. 75), care cuprinde un parter şi două etaje ieşite în consolă, traveea de colţ terminată cu un turn. În 1905 se construieşte clădirea din Parcul "Traian" nr. 2, care preia elemente ale secession-ului münchenez Lilienstill. Traveea de colţ este terminată cu o cupolă deasupra unei abside decorată pe toată suprafaţa cu elemente florale.[4]

Între anii 1912-1914, se construieşte Palatul "Apollo", din Str. Republicii nr. 12, în stilul secession-ului berlinez cu decoraţii ce amintesc de stilul empire.[5]

Secession-ul s-a manifestat într-o perioadă relativ scurtă (cca.15ani), după care se vor construi în stil eclectic, în special clădiri de locuit cum ar fi cele situate pe Strada Armatei Române nr. 6-22, majoritatea executate de Tarr György.

Întreaga evoluţie a Oradiei în epoca industrială este o reflectare a felului în care fruntaşii oraşului au ştiut să profite de prosperitatea păturilor avute ale urbei, de modul în care au reuşit să valorifice inteligenţa unora şi puterea de muncă a altora şi, în ultimă instanţă, să fructifice năzuinţa tuturor spre mai bine.

III. VIAŢA SOCIALĂ ŞI POLITICĂ

1. Partidele politice

În teritoriile aparţinând Imperiului Austriac, odată cu încheierea „epocii Bach" (1860), în noul

[1] Constantin 1972, p.130
[2] *Idem*, p.125, 128.
[3] A.S.O., *fondul Primăria oraşului Oradea*, vol. 8, inv. nr. 142, dos. 15
[4] Constantin 1972, p.124, 125, 127.
[5] *Rep. Bh.* 1974, p.225.

regim liberal care a durat până în anul 1867, a început mişcarea pentru constituirea partidelor politice. O puternică burghezie orăşenească în care s-au asimilat elementele vechii nobilimi decăzute, cu iluziile şi veleităţile sale, au determinat o reînviere a spiritului naţional intransigent, o anume specificitate a politicianismului maghiar. După realizarea dualismului, în 1867, când Ungaria a devenit aproape autonomă în Imperiu, aceste tendinţe au devenit tot mai evidente. Începând cu constituirea Partidului Rezoluţiei, în frunte cu Teleki László, şi Partidului Petiţiei, condus de către Deák Ferenc, în 1861, peisajul politic ungar s-a completat cu Partidul de Centru Stânga, având la cârmă pe Tisza Kálmán şi Partidul Paşoptist, condus de Kossuth Ferenc, fiul revoluţionarului de la 1848-49. Toate aceste formaţiuni s-au constituit în perioada 1865-1868.

Dintre acestea, în Oradea, cel mai popular a fost, iniţial, Partidul de Centru Stânga. Acest lucru s-a întâmplat mai ales după fuzionarea sa cu Partidul Petiţiei şi constituirea Partidului Liberal (martie 1875). Aderenţa, îndeosebi a păturilor marii burghezii industriale şi financiare, dar şi a celei mijlocii din oraş, se datora unui element pur subiectiv: familia Tisza era originară din Geszt,[1] Bihorul, cel mai întins şi mai populat comitat al Ungariei, reprezentând pentru ea un adevărat fief politic. Această familie de conţi a dat Ungariei o dinastie de oameni politici de orientare liberală, asemănători Brătienilor din România.[2] Bătrânul Tisza Kálmán (1830-1902) a fost un adversar înverşunat al naţionalităţilor. Fiul său, István (1861-1918), la 25 de ani deputat în Parlament, preşedinte al *Băncii Austro-Ungare*, şcolit în Germania, adept al politicii lui Bismarck, a manifestat într-o formă mai voalată, aceeaşi intransigenţă faţă de problemele naţionalităţilor.[3]

După retragerea din viaţa politică a lui Tisza Kálmán (martie 1890), el a renunţat şi la preşedinţia de onoare a partidului liberal din Oradea. Locul său a fost luat de fiul său, care a îndeplinit această funcţie până în 1904, când, numit prim-ministru, a demisionat. În februarie 1904 au avut loc alegeri locale care l-au adus în fruntea organizaţiei orădene pe deputatul dietal Telegdy József.[4] El n-a avut însă şansa unei prea îndelungate activităţi la Oradea, căci partidul s-a dizolvat în 1906.[5]

În martie 1910, cu platforma vechiului partid liberal şi ca un continuator al acestuia, s-a creat şi la Oradea, în preajma alegerilor, *Partidul Naţional al Muncii*, reprezentant al marii burghezii financiare. Acesta a devenit partid de guvernământ (până în mai 1917), manifestând o atitudine severă faţă de naţionalităţi. În şedinţa sa din 3 aprilie 1910, ţinută în sala mare a Halei Comerciale, a fost ales ca preşedinte Beöthy László.[6] Aici a rostit o cuvântare fulminantă Tisza István, reiterând programul partidului liberal de odinioară. Faţă de naţionalităţi se formula cunoscutul deziderat al desfiinţării partidelor proprii ale acestora şi intrarea în cele ale maghiarilor[7]. În iulie 1917, partidul s-a reorganizat. A rămas ca preşedinte Beöthy László, iar ca vicepreşedinţi au fost aleşi Miskolczy Ferenc şi dr. Cziffra Kálmán.[8]

Un partid ce poate fi apreciat ca situându-se în stânga celui liberal pe eşichierul politic general, a fost cel ce s-a constituit prin transformarea Partidului Rezoluţiei în Partidul Paşoptist (după o perioadă când, între 1865-1868, s-a numit Partidul Extremei Stângi). Înfiinţat în 1868, el avea în frunte pe Kossuth Ferenc, fiul revoluţionarului maghiar aflat în exil, partidul fixându-şi ca obiective generale vechile deziderate ale revoluţiei ungare de la 1848-1849. În 1884, el s-a unificat cu Partidul Independenţei devenind *Partidul Paşoptist al Independenţei*.[9] La Oradea, întemeietorul acestui partid a fost, prin anii '70, Rigó Ferenc. În 1884 el a câştigat mandatul de deputat în parlament.[10] Curând acesta a devenit

---

[1] Localitate la vest de Salonta, azi pe teritoriul Ungariei.
[2] Neş 1937, p.217.
[3] *Ibidem; Magyarország* II 1964, p.159.
[4] *N*, 31 ianuarie 1904, p.5.
[5] *Magyarország* II 1964, p.154.
[6] *N*, 4 martie 1910, p.14, între preşedinţii cercurilor electorale se afla şi un român, Constantin Boiţiu.
[7] *N*, 4 martie, 1910, p.4; vezi şi atitudinea românilor: *N*, 6 martie 1910, p.2-3.
[8] *NN*, 27 iulie 1917, p.3. Cziffra Kálmán, comitele suprem al oraşului Oradea, a fost schimbat din această funcţie în mai 1917, odată cu demisia guvernului Khuen-Hédervàry, guvern al Partidului Naţional al Muncii (*NN*, 25 mai, 1917, p.1.).
[9] *Magyarország* II 1964, p.154.
[10] *N*, 21 iulie 1905, p.1-2.

Clădirea hotelului și restaurantului "Arborele Verde"

în Oradea principalul partid de opoziție, mai ales după 1904, când președinte al său a devenit Sebess Gyula.[1] Care era raportul de forțe pe plan local s-a văzut cu ocazia alegerilor din 1907 pentru adunarea generală a comitatului, când Partidul Liberal, desființat la centru în 1905, dar puternic încă aici, a obținut 55 de locuri, iar cel al Independenței 44, față de „naționalități", adică de români, care n-au reușit să-și impună decât 4[2], în condițiile cunoscute de presiuni și intimidări.

Din iulie 1906, ziarul *Nagyvárad* a devenit organul oficial al Partidului Independenței, din care pașoptiștii s-au separat, punând bazele viitorului partid al micilor agrarieni. Președinte era atunci Nadányi Károly iar Sass Ede, redactorul șef al ziarului *Nagyvárad*, notarul partidului.[3]

Un partid din seria acelora care se apropiau pe atunci foarte mult de extrema stângă a fost *Partidul Civic Radical*, constituit, ca un semn al crizei politicii partidelor tradiționale, chiar în preajma izbucnirii Primului Război Mondial. În data de 29 iunie 1914 a avut loc constituirea organizației sale de la Oradea, în sala festivă a Halei Comerciale, unde s-a strâns foarte multă lume, și pentru a-l asculta pe Jászi Oszkár.[4] Acesta mai fusese și înainte la Oradea, în 8 noiembrie 1910, atunci când a ținut în sala mare a Primăriei conferința „Națiune și rasă".[5] Fusese aici, de asemenea, și în 5-6 aprilie 1914, când a participat alături de Vasile Goldiș, Aurel Lazăr, Ágoston Péter, Eugen Rozvan, Krüger Aladár, Papp János, Kocsán János, la o dezbatere pe tema: „Problema naționalităților".[6] Cu ocazia alegerilor din iunie 1914, în conducerea Partidului Civic Radical au fost aleși: Grósz Menyhért (președinte), dr. Sarkadi Lajos, dr. Stern Ödön, Budai Tibor, dr. Fried János, dr. Berkovits René și mulți alții.[7]

La începutul lui aprilie 1917 s-a constituit la Oradea, *Partidul Orășenesc*, în frunte cu notarul urbei, Lukács Ödön. Această formațiune politică avea interese strict locale, propunându-și să lupte pentru independența financiară și economică a orașului, pentru echitabila repartizare a sarcinilor ce reveneau statului și orașului în administrație.[8]

Una din organizațiile politice cu un caracter efemer a fost Partidul Democrat din Oradea, constituit în luna august 1917 și având ca președinți pe dr. Freidländer Sámuel, Brüder Jenő, Juricskai Barna, dr. Lánczy József, iar ca vicepreședinți pe Iosif Ghitea, Löwenstein Zsigmond, Weisz I. Miksa.[9] Nu și-a dat publicității platforma program.

---

[1] *N*, 8 martie 1904, p.2-3.
[2] *N*, 25 octombrie 190, p.3.
[3] *N*, 20 iunie 1905, p.1; *N*, 3 iulie 1906, p.2.
[4] *Jászy Oszkár* (1875-1957). A fost unul din colaboratorii lui Károlyi Mihály, în timpul cât acesta a fost prim-ministru. Sociolog și politolog, a încercat prin tratative cu reprezentanții românilor la Arad, să împiedice despărțirea acestora de Ungaria (13-14 noiembrie 1918).
[5] *N*, 8 noiembrie 1910, p.2.
[6] Neș 1937, p.542-543.
[7] *NN*, 1 iulie 1914, p.9.
[8] *NN*, 8 aprilie 1917, p.1-2.
[9] *NN*, 22 august 1917, p.6-7.

În decembrie 1917, aceste partide au fost puse în fața necesității de a adopta o atitudine proprie vizavi de trei probleme ce frământau viața politică generală. Prima era poziția față de România care, prin armistițiul de la Focșani, încheiat cu Puterile Centrale (9 decembrie) era considerată ieșită din război și față de care Ungaria manifesta pretenții de revizuire a frontierelor. La întrebarea dacă să se ceară României teritorii, Partidul Democratic al lui Friedländer, ca și Partidul Civic Radical, s-a pronunțat împotrivă, iar Partidul Național al Muncii, pentru.[1] O altă problemă a fost cea rezultată dintr-o nouă măsură luată de contele Apponyi, care a ajuns iarăși ministru al instrucțiunii publice: supravegherea atentă a institutelor românești de învățători, prin numirea unui împuternicit al guvernului care să controleze la fața locului, în permanență, activitatea acestora. La Oradea, Partidul Democratic și Partidul Național al Muncii s-au declarat pentru această măsură, iar Partidul Civic Radical, împotriva ei.[2] În sfârșit, cea de a treia problemă era dreptul femeilor la vot, chestiune care urma să se dezbată în curând în cadrul parlamentului. Dacă, la Oradea, Partidul Democratic și cel Civic Radical erau pentru, Partidul Independent propunea acordarea acestui drept numai femeilor care au cel puțin studii medii sau sunt întreținătoare de familie. Se cerea, în același timp, să nu existe posibilitatea ca într-o familie să aibă drept de vot și soțul și soția.[3]

Primele încercări de organizare politică a românilor din Oradea se înregistrează în condițiile unei tot mai evidente liberalizări, cu ocazia conferinței naționale care s-a ținut, la 15 aprilie 1867, în sala mare de la restaurantul "Arborele Verde", prezidată de Ioan Pop. Aici s-a elaborat un document prin care se cerea reprezentarea proporțională a românilor în „Comitetul comitatens", adică în organul reprezentativ al comitatului Bihor.[4]

Doi ani mai târziu, la 20 iulie 1869, s-a desfășurat la Oradea o adunare consultativă pentru a se încerca constituirea unei organizații politice, din inițiativa lui Simion Bica și Iosif Roman. Necesitatea unui partid național român se impunea, în primul rând, pentru o mai bună reprezentare în administrație, pentru obținerea dreptului de a se folosi limba română în justiție. S-a format un Comitet compus din 15 membri: I. Șorban, S. Bica, Iosif Roman, Partenie Cosma, Iustin Popfiu, I. Fășie, N Palladi, Gheorghe Rozvan[5], G. Borha, N. Zigre, Teodor Lazăr[6], G. Vasilievici, I.Selagian, G. Dringo, Gavril Neteu. Aceștia urmau să elaboreze programul partidei naționale.[7]

Ideea a fost reluată de câțiva intelectuali din Oradea care au ținut, la 13 iunie 1871, o întrunire restrânsă hotărând convocarea unei adunări generale a tuturor românilor bihoreni pentru organizarea lor într-un partid politic național. Acum s-a constituit și o comisie pentru întocmirea unui proiect de statut pentru *Reuniunea Politică a Românilor din Comitatul Bihor* și s-a hotărât convocarea adunării generale pentru 1 iulie 1871, la *Arborele Verde.*[8] S-a ales un Comitet central compus din 25 de persoane în frunte cu canonicul Vasilie Nistor (președinte), vicarul episcope Miron Romanul, avocatul Iosif Roman (vicepreședinți), George Popa, dr. Vasile Iuțiu (notari), Iosif Nuțiu (casier).[9] Se constituiau, de asemenea, șase cercuri electorale pentru asigurarea reușitei candidaților proprii la alegerile pentru „Comitetul comitatens". Alegerile din noiembrie 1871 n-au adus rezultatele scontate, dar românii au obținut totuși 85 de locuri. Era evident că *Reuniunea Politică a Românilor din Bihor* devenea tot mai mult un adevărat partid național român.

Etapa următoare, care a marcat o creștere calitativă a organizării politice a românilor din Bihor și, implicit, din Oradea, a fost constituirea, la Sibiu (12-14 mai 1881) a *Partidului Național Român.* La acest moment au participat orădenii: Partenie Cosma, Iosif Vulcan, Iosif Roman, Nicolae Zigre, Alexandru Roman și Teodor Filip. Importanța participării lor la adunarea generală de constituire rezultă din faptul că aproape toți

[1] *NN*, 13 decembrie 1917, p.3.
[2] *Ibidem.*
[3] *NN*, 23 decembrie 1917, p.2-3.
[4] Faur, 1992, p.19.
[5] Tatăl lui Eugen Rozvan, socialistul de mai târziu.
[6] Tatăl avocatului dr. Aurel Lazăr (Neș 1937, p.340).
[7] Faur 1992, p.19.
[8] Mihoc 1993, p.103; vezi aici și statutul.
[9] *Ibidem.*

delegaţii orădeni au fost aleşi în comisia de redactare a concluziilor.[1]

În Oradea, activitatea acestui partid s-a resimţit în toate momentele de seamă ale vieţii politice a oraşului, atunci când s-a pus problema unei atitudini faţă de problemele etniei pe care o reprezenta. Totuşi sau poate tocmai de aceea, activitatea sa a trebuit să se desfăşoare semilegal. O astfel de activitate a fost mascată sub forma unei şezători organizate de Reuniunea *Hilaria* (10 martie 1910), la care au fost invitaţi fruntaşii vieţii politice româneşti din Transilvania: Teodor Mihali, Vasile Lucaciu, dr. Alexandru Vaida-Voievod. Cu această ocazie, s-a ţinut o consfătuire în casa lui Mihai Pavel, preşedintele organizaţiei Bihor a Partidului Naţional Român[2], în care s-a discutat chestiunea atitudinii faţă de problemele curente (modificarea declaraţiilor lui Tisza faţă de români, alegerile din anul respectiv etc.). Alături de Mihai Pavel, preşedinte, în fruntea organizaţiei judeţene Bihor erau: dr. Aurel Lazăr, dr. Ioan Ciordaş şi dr. Coriolan Pop[3], ei făcând parte şi din Comitetul de 40 al partidului.

Dr. Aurel Lazăr a fost sufletul şi mintea coordonatoare a organizaţiei bihorene a Partidului Naţional Român. El s-a născut la Oradea, la 17 august 1872. Tot aici a urmat studiile primare şi medii. Din 1890 a frecventat dreptul la Academia orădeană, apoi la Budapesta. În iulie 1897 şi-a deschis un birou avocaţial în Oradea, apoi, pătruns de spiritul memorandist al anilor 1892-1894, s-a dedicat mişcării naţionale româneşti. Este ales deputat sinodal la Arad (1897-1899) şi membru al senatului şcolar (1906-1918). În 1904, Aurel Lazăr a fost apărătorul ţăranilor de pe Valea Crişului Repede, în procesul intentat de către autorităţi acestora cu ocazia răscoalei de la Aleşd, din 24 aprilie 1904.[4] În 1905 este ales în Comitetul Executiv al Partidului Naţional Român, desfăşurând o amplă activitate în campaniile electorale din 1905 şi 1910. Din 1907 a fost preşedinte al Reuniunii de cântări *Hilaria*, lansându-se şi în activitatea culturală pe care a îmbinat-o permanent cu cea politică. Concepţia sa despre revendicările românilor este expusă şi în lucrarea *Chestiunea de naţionalitate* (Oradea, 1914), prezentată la una din şedinţele societăţii de ştiinţe sociale din localitate. Izbucnirea războiului, perspectivele noi care au apărut în faţa mişcării naţionale a românilor, l-au găsit pe dr. Aurel Lazăr în tabăra adepţilor intransigenţi ai înfăptuirii dezideratului naţional.[5] Era cunoscut nu numai în Bihor, ci şi în toată Transilvania, pentru capacitatea sa de muncă şi devotamentul pentru cauza căreia şi-a închinat viaţa.

Ponderea în Partidul Naţional Român a organizaţiei bihorene se va dovedi în timpul războiului, în marile momente ale destinului românesc, atunci când, pentru un timp, centrul de acţiune al românilor ardeleni va fi la Oradea.

Odată cu înfiinţarea primelor partide politice, în perioada 1865-1868, a început să se organizeze şi muncitorimea. Primele asociaţii şi societăţi ale acesteia au avut un caracter de întrajutorare, încercându-se ameliorarea greutăţilor materiale în care se zbătea, compensarea lipsei asigurărilor sociale şi a unei legislaţii care să protejeze munca. Se strângeau fonduri provenite, mai ales, din cotizaţii si donaţii, oferindu-se ajutoare în cazuri de boală, invaliditate, accident sau înmormântare. Asemenea asociaţii muncitoreşti, create până la 1870 în Oradea, au fost: *Casa generală muncitorească de invaliditate şi boală* (filiala locală), *Cercul calfelor de meseriaşi din Oradea, Asociaţia de ajutor reciproc de autoeducare a calfelor de croitori din Oradea.* În 1874 a luat fiinţă *Asociaţia de ajutor comercial din Oradea.*[6] În perioada 1870-1872, asociaţiile de întrajutorare orădene s-au transformat tot mai mult în asociaţii profesionale. Aşa s-au creat: *Asociaţia de ajutor reciproc şi de autoeducare a calfelor croitori, Asociaţia de ajutorare a muncitorilor, Asociaţia de ajutorare şi autoeducare a muncitorilor tipografi din Oradea.*[7] Ultimul deceniu al secolului al XIX-lea se poate caracteriza ca o perioadă de început

[1] Faur 1992, p.21.
[2] Neş 1937, p.533.
[3] *Ibidem*, p.532.
[4] Borcea 1988, p.11.
[5] Neş 1937, p.528-533.
[6] Ciortin 1983, p.100.
[7] Bona 1977, p.59.

a mişcării sindicale propriu-zise în oraşul Oradea. Delegaţiile muncitorilor orădeni sunt prezente tot mai des la diferite congrese, organizate pe profesii sau pe ramuri, precum cel al lucrătorilor tâmplari din Austro-Ungaria, din 1882, al metalurgiştilor din Ungaria şi Transilvania, unde delegatul muncitorilor din Oradea a declarat că participă în numele a 600 de lucrători metalurgişti.[1]

Crearea Internaţionalei a II-a Socialiste (1889) a avut ecou şi la Oradea. Muncitorii urbei au trimis un salut congresului de constituire de la Paris şi au cerut un sprijin pentru înfiinţarea unei organizaţii proprii şi în oraşul de pe malurile Crişului Repede.[2] La 1 mai 1890 s-a sărbătorit şi la Oradea prima dată ziua internaţională a muncii, cerându-se ziua de muncă de opt ore şi repaosul duminical cuvenit.[3]

Începuturile secolului al XX-lea au marcat intensificarea acţiunilor revendicative ale muncitorilor, radicalizarea organizaţiilor acestora. În mai 1900, se înregistrează greva muncitorilor zidari şi dulgheri [4], iar în vara lui 1902, timp de o săptămână, au fost în grevă lucrătorii din construcţii care ridicau edificiul noii Primării.[5] În aceeaşi toamnă, acţiuni asemănătoare au declanşat calfele de zidari şi dulgheri.[6]

În 1903, se organizează la Oradea, Conferinţa social-democrată (25-26 decembrie), la care au participat 128 de delegaţi, reprezentând organizaţiile locale din 60 de comune şi 11 reuniuni muncitoreşti, iar în 1905 apare *Nagyváradi Munkás Ujság* (Gazeta muncitorului orădean).[7]

La vestea înăbuşirii răscoalei ţărăneşti de la Aleşd, din aprilie 1904, a cărei nefericită declanşare s-a datorat şi instigaţiilor socialiştilor orădeni, muncitorii urbei au declarat o grevă generală de 24 de ore, iar la mitingul de protest care a avut loc la 25 aprilie în Parcul "Rhédey", au participat peste 8.000 de muncitori .[8]

Organizaţia orădeană a *Partidului Social-Democrat* avea ca secretar, în 1904, pe Vántus Károly (1879-1927).[9] În 1905, social-democraţii au participat la alegerile parlamentare în circumscripţiile judeţului Bihor. Candidaţii erau: Weltner Jakab (Oradea), dr. Goldner Adolf (Aleşd), dr. Sonnenwirth Lajos (Biharea şi Ceica), Sichermann Mór (Báránd), Heller Zsigmond (Salonta).[10] Nu au reuşit să obţină nici un loc. În 1917, preşedintele partidului era Ioan Pelle, din iniţiativa căruia, la 1 mai a anului respectiv, la Oradea s-a sărbătorit, prima oară ziua internaţională a muncii, prin întreruperea lucrului şi închiderea prăvăliilor oraşului. La serbarea festivă de la sala *Redoute* (*Vigadó*) a Palatului "Vulturul Negru", Ioan Pelle a evocat revoluţia rusă din februarie 1917, iar Kun Béla a recitat cu însufleţire poezia *„Revoluţie"* (*Foradalom*) de Csizmadia Sándor.[11]

Războiul a favorizat foarte mult radicalizarea păturilor mici şi mijlocii şi a impulsionat activitatea Partidului Social-Democrat. Acesta devine partidul cel mai activ, care reuşeşte să scoată lumea în stradă, să promită o iluzorie orânduire condusă de clasa muncitoare, în favoarea clasei muncitoare. La aceasta a contribuit şi victoria bolşevicilor din Rusia, în atmosfera căreia s-au radicalizat şi numeroşii prizonieri de război sau dezertorii din armata austro-ungară şi care au venit apoi acasă, la Oradea şi în Bihor, decişi să aplice şi aici ceea ce au văzut în ţara lui Lenin.

Partidul Social-Democrat a organizat la Oradea, în 10 decembrie 1917, un mare miting în favoarea păcii, la care a participat neaşteptat de multă lume. Era un răspuns favorabil la „decretul asupra păcii" dat de bolşevicii ruşi în urma victoriei revoluţiei ruse din 7 noiembrie 1917. La acest miting, care a avut loc la Clubul muncitoresc, a vorbit bolşevicul Patócs János, după care Kun Béla a recitat o poezie revoluţionară. Cuvântul principal a fost rostit de

[1] Ciortin 1983, p.10.
[2] Varga 1971, p.8.
[3] Bona 1977, p.62.
[4] *N*, 8 mai 1900, p.1-3.
[5] *N*, 15 iunie 1902, p.4-5.
[6] *N*, 9 octombrie 1902, p.5.
[7] Documente 1975, p.318; Ciortin 1983, p.105.
[8] *Ibidem*.
[9] *Vántus Károly (1879-1927)*, vestit activist al clasei muncitoare, mai târziu membru fondator al Partidului Comuniştilor din Ungaria (1918), apoi comisar al poporului cu problemele agriculturii în guvernul Republicii sfaturilor din Ungaria.
[10] *N*, 17 ianuarie 1905, p.2.
[11] *NN*, 29 aprilie 1917, p.5.

dr. Katz Lipót, care a demascat cauzele reale ale războiului. Cei de față au făcut apoi o lungă și stăruitoare manifestație împotriva lui Tisza István, printr-o defilare amplă prin Piața Mică, Piața Teatrului și pe str. Rákóczi (actuala Str. Republicii). În fața Teatrului a vorbit și dr. Katz Béla, despre mâna întinsă de muncitorii ruși care doresc pacea.[1]

În 22-23 aprilie 1918, Partidul Social Democrat a organizat o grevă generală și un miting în Parcul "Rhédey", în favoarea votului universal, a cărui discutare în parlament se tot amâna.[2] Mitingul și demonstrația s-au repetat și la 1 mai, cu o participare de proporții a muncitorimii orădene.[3]

Mișcarea social-democrată a cunoscut o tot mai accentuată deplasare spre stânga, odată cu izbucnirea Primului Război Mondial, în special datorită crizei economice și politice, reușind să strângă, în jurul sloganurilor sale, aderenți și din rândul altor partide orădene, în special din rândul Partidului Civic Radical. Astfel eșichierul politic orădean a înregistrat o restrângere, politicianismul tradițional fiind înlocuit tot mai mult cu acțiunea de stradă.

2. Raporturile interetnice în oraș până la izbucnirea Primului Război Mondial

În întreaga perioadă la care ne referim, Oradea a fost un oraș plurietnic. Populația majoritară o formau maghiarii, dar alături de eitrăiau, așa cum am văzut, foarte mulți evrei, români și, la începutul perioadei, și germani. După ocuparea Oradiei de către austrieci (1692) și până după revoluția de la 1848-1849, a existat, în general, o anumită reprezentare în funcțiile publice ale orașului a tuturor categoriilor etnice.

Atmosfera generală xenofobă a fost sesizabilă în Oradea îndeosebi după 1860, când acțiunile de excludere a limbii germane din viața publică (școală, administrație, căi ferate, organizații sociale) au fost tot mai vizibile. Presa a contribuit la întreținerea unei stări de spirit în acest sens. Dar atitudinea a fost îndreptată nu numai împotriva germanilor care, oricum, reprezentau proporția cea mai mică din populația orașului, ci mai ales împotriva evreilor și a românilor.

Neavând acces la meserii, la școli de grad mai înalt în limba națională, românii s-au ținut departe de tumultul orașului, populând în schimb periferiile sale, unde puteau practica agricultura și acea categorie a îndeletnicirilor meșteșugărești care le asigura necesarul, unde puteau să-și trăiască viața spirituală și religioasă proprie. Cu toate acestea, îi găsim lucrând în oraș aproape peste tot. Treptat, pe măsura industrializării, nevoia forței de muncă i-a adus tot mai mult în industria de fabrică. Frecventarea școlilor supravegheate de stat, mai ales a celor de meserii, dar și a celor confesionale, a creat o pătură intelectuală tot mai conștientă de rolul ei în viața orașului. S-a păstrat însă în permanență și s-a accentuat mereu un anumit grad de reținere față de orice altă etnie, deci și față de români, situație care, spre sfârșitul perioadei, în timpul războiului mondial, a atins limite maxime.

În perioada 1850-1860, a mai existat o reprezentare relativ bună a românilor în funcțiile publice din comitat și chiar în cele de la Primărie. Ea se menține încă și în 1862[4] când se spunea că *„niciodată în Bihor atâția dregători români n-au mai fost"*[5] Dar această situație era o reflectare a unor vremuri ce erau în declin și nicidecum un câștig obținut. Situația politică a românilor a continuat să se deterioreze. La 1861, chiar unul din vicecomiții comitatului Bihor era român: Iosif Roman, fratele profesorului Alexandru Roman, care a reușit să se mențină în această funcție până în 1866.[6]

Autoritățile erau neliniștite și această neliniște se transmitea prin presă și opiniei publice maghiare din oraș, mai ales față de tendințele de autonomie a vieții culturale românești, de legăturile cu restul fraților din Transilvania și, îndeosebi, cu cei din România. Unirea din 1859, afirmarea europeană a noului stat, mai ales după 1881, au stârnit permanente

[1] *NN*, 11 decembrie 1917, p.2.
[2] *NN*, 24 aprilie 1918, p.2-3.
[3] *NN*, 3 mai 1918, p.2.
[4] *Concordia* 1862, p.179.
[5] *Ibidem*.
[6] *N*, 30 august 1908, p.5; Neș1937, p.52-53.

FAMILIA.

Nr. 6. ANULU XIV. 1878.

SERGENTULU.

SECRETELE CASTELULUI.

Poezia "Sergentul" de V. Alecsandri, în revista "Familia"

suspiciuni și neîncrederi față de concetățenii români, bănuiți în permanență și urmăriți, nu chiar fără temei, pentru tendințe de „daco-românism".

Exista în oraș conștiința că cea mai mare parte a Bihorului era preponderent românească și că, din acest punct de vedere, orașul era o enclavă care, dacă voia să se păstreze, trebuia să vegheze și să împiedice încă din fașă orice manifestare care ar fi putut determina schimbarea unor situații existente. Această permanentă stare de veghe a avut și momente de mare tensiune - e adevărat, nu multe - care ilustrau spaima față de lumea din afara barierelor orașului. Unul din acestea a fost după măcelul de la Aleșd, în aprilie 1904, când victimele fiind țărani români nevinovați, se zvonise că, în semn de represalii, 3.000 de români se apropie de oraș. S-a produs o mare panică. Militarii au ocupat principalele clădiri, comercianții au închis magazinele, pe străzi au început să se ridice baricade.[1] În memoria tuturor era încă vie atitudinea intransigentă a românilor ardeleni din timpul revoluției de la 1848-1849, capabili să-și organizeze propria lor revoluție pentru realizarea aspirațiilor naționale.

La Oradea, manifestările împotriva „daco-românismului" au cunoscut forme diferite. În 1875 au apărut primele liste cu cărți de școală tipărite în România și interzise în Bihor.[2] Aceste manifestări au atins uneori și forme violente. Astfel, în seara zilei de 20 septembrie 1877, o demonstrație de simpatie față de turcii care luptau împotriva rușilor în războiul din Balcani, s-a încheiat cu un atac general asupra caselor în care locuiau românii din oraș și care n-au aprins în seara respectivă o lumânare în geam, să marcheze astfel simpatia față de turci. S-au înregistrat răniți.[3] Să menționăm că opinia publică românească din Bihor era foarte sensibilă la acest război, prima afirmare internațională concretă a dorinței de independență a României. Datorită revistei *Familia*, care i-a ținut la curent pe cititorii săi, număr de număr, cu cele petrecute pe front, războiul a avut un ecou deosebit în zona Beiușului, unde s-au strâns ajutoare în bani și alimente pentru soldații români.[4] Atitudinea populației maghiare era ostilă, nu atât față de românii care luptau pe teritoriul Bulgariei, cât față de rușii care înăbușiseră în sânge revoluția ungară de la 1848. Această atitudine se datora și presei maghiare din Oradea, care n-a acordat o atenție deosebită participării românilor la război. Abia în 1895 se va afla din cartea scrisă de reputatul arhivist al orașului, Lakos Lajos, participant la război, despre contribuția reală a României în conflictul ruso-turc din 1877.[5]

[1] Borcea 1979, p.169.
[2] *N*, 10 martie 11875, p.4.
[3] Neș 1937, p.163.
[4] Faur 1977.
[5] *N*, 27 iulie 1905, p. 1-2: articolul *Románia és Oroszország* (România și Rusia). *Lakos Lajos* (1851-1917) a fost, cu începere de la 1 ianuarie 1903, arhivarul șef al orașului Oradea. În această perioadă a scris două cărți: *Visszaemlékezések Törökországra* (Amintiri din Turcia), Oradea, 1895 și *Nagyvárad multja és jelenéből* (Din trecutul și prezentul Oradiei), Oradea, 1904. Aceasta din urmă, constituind rememorările sale ca participant la războiul româno-ruso-turc din 1877-1878, a apărut și în limba română. A scris multe articole de popularizare a istoriei orașului Oradea, pe bază de documente. A fost un om retras, care a trăit numai pentru munca sa. (*NN*, 19 aprilie 1917, p. 5; *NN*, 20 aprilie 1917, p. 5). Alte lucrări: *Európa békezavarja Oroszország* (Rusia, tulburătoarea păcii Europei), Oradea, 1903; *A beteg nyugat* (Occidentul bolnav), Oradea, 1909.

Ca pretutindeni pe teritoriul Imperiului, ultimul deceniu al secolului al XIX-lea a însemnat o ascensiune a naţionalismului, a intrasigenţei în raporturile cu naţionalităţile. Încă de la începuturile deceniului, s-a lansat ideea aniversării împlinirii unui mileniu de la stabilirea ungurilor în Câmpia Panoniei (896), aniversare cunoscută sub numele de *Milenium*. Întregul complex de manifestări trebuia să cuprindă vaste acţiuni culturale, dezveliri de monumente, realizarea unor mari sinteze de istorie şi corpusuri de documente şi să culmineze cu o expoziţie reprezentativă în capitala Ungariei. La Oradea, autorităţile politice şi ecleziastice au avut prilejul de a devansa marile serbări ale *Milenium*-ului, prin marcarea, în 1892, a două momente din trecutul oraşului. Primul ca importanţă în viziunea organizatorilor era aniversarea împlinirii a 700 de ani de la sanctificarea regelui Ladislau, considerat acum ca fiind şi întemeietor al oraşului. Al doilea era aniversarea împlinirii a 200 de ani de la ocuparea Oradiei de către austrieci şi alungarea turcilor din oraş. Această a doua sărbătoare trebuia să constituie, într-un fel, o liniştire a curţii vieneze în legătură cu loialitatea atitudinii autorităţilor oraşului. Ea însemna, în acelaşi timp, şi aniversarea reîntoarcerii la Oradea a Episcopiei Romano-Catolice, după un exil de 135 de ani; dar despre această comemorare nu s-a pomenit nimic. Manifestările de la Oradea au fost închinate, după mărturiile presei, ideii de stat ungar *(magyar állameszme)*.[1] Iniţiatorul şi conducătorul serbărilor orădene, desfăşurate între 20-26 iunie 1892, a fost episcopul catolic, cardinalul Schlauch Lörincz. Cu această ocazie, pe zidul bisericii catolice din Piaţa Mică a fost dezvelită o placă comemorativă ce evoca 200 de ani de la eliberarea oraşului de sub stăpânirea otomană.[2]

Serbările orădene au coincis, în timp, cu o amplă acţiune protestatară a românilor transilvăneni, *Memorandul*, care urmărea, printr-o petiţie adresată împăratului, dar, prin multiplicarea ei în limbile de circulaţie, să atragă atenţia Europei asupra problemei românilor din Transilvania.[3]

La fel s-a suprapus procesul memorandiştilor de la Cluj, din mai 1894, cu şirul proceselor de presă intentate de autorităţi lui Iustin Ardelean, redactorul revistei umoristice orădene *Vulturul*.[4] În ambele cazuri, presa orădeană de limbă maghiară a reacţionat negativ. Exista în Oradea o atitudine generală ostilă faţă de orice manifestare care ar fi putut viza afirmarea unei identităţi, alta decât cea maghiară. Promotoare a acestei atitudini era categoria socială numită pe atunci *gentry*, ai cărei reprezentanţi proveneau din rândul nobilimii mijlocii şi mici care, sărăcite, ţineau cu îndârjire să-şi păstreze locul în ierarhia socială. Marea lor majoritate s-a refugiat în serviciile publice, sprijinind cele mai învechite concepţii în viaţa socială şi politică, afişând şi un naţionalism vehement. Numărul lor în Oradea era deosebit de mare, ei fiind cei ce dădeau tonul în viaţa publică a oraşului.

Dar anii 1892-1894 marchează şi alte momente cultural – politice petrecute fie ele însele în Oradea, fie cu ecouri largi aici. La începutul lui august 1893 se înregistrează „cazul Pituk Béla". Acesta a publicat în presă un pamflet intitulat „Trădătorii de ţară". Preotul greco – catolic îşi ataca episcopul, pe Mihai Pavel, acuzându-l de românizare forţată.[5] Acestui preot i s-a alăturat renegatul român Moldován Gergely de la Universitatea din Cluj. Presa orădeană - *Szabadság* şi *Nagyvárad* – a contribuit la ieşirea în stradă a mulţimii care a spart geamurile instituţiilor româneşti şi a devastat casele intelectualilor români din oraş, în noaptea de 9/10 august.[6]

În schimb, receptivi la tot ceea ce se petrecea în lumea românească din Transilvania, studenţii orădeni organizează o demonstraţie de simpatie cu ziaristul Aurel Triff de la *Tribuna Poporului* din Arad, căruia autorităţile îi intentaseră un proces pentru articolul „A sosit timpul".[7]

În acelaşi an, în luna octombrie, presa a făcut mare senzaţie din cazul studentului Lucian Bolcaş care, cu ocazia unei „serate de cunoştinţă

[1] *N*, 8 mai, 1892, p.2.
[2] *N*, 2 mai, 1892, p.2
[3] Cordoş 1978, p.223-238. textul Memorandumului: p.239-276 (publicat şi în: *Bihor. Permanenţe*. 1988, p.91-117).
[4] *Familia*, 28 ianuarie 1894, p.47; *N*, 8 februarie 1894, p.5; *Familia*, 29 aprilie 1894, p.192; *N*, 17 mai 1894, p.5-7.
[5] *Familia*, 28 ianuarie 1894, p.47; *N*, 8 februarie 1894, p.5; *Familia*, 29 aprilie, 1894, p.192; *N*, 17 mai, 1894, p.5-7.
[6] *N*, 20 ianuarie 1898, p.3-4; Neş. 1937, p.172-177; *Bihor. Permanenţe*. 1998, p. 175-177, 205-206.
[7] *N*, 9 iunie 1898, p.3 şi 11 iunie 1898, p.11; Neş. 1937, p.190.

A VÁRADI PÜSPÖKSÉG

EGYHÁZAI

A PÜSPÖKSÉG ALAPITÁSÁTÓL 1566. ÉVIG.

LIPOVNOKI LIPOVNICZKY ISTVÁN

RENDELETÉRE

BUNYITAY VINCZE

NAGYVÁRAD

"Istoria Episcopiei orădene" de Bunyitay V.

a studenților de la Academia de Drept, în calitate de președinte, a rostit un toast publicat în ziarul *Tribuna*. Textul a fost reluat și completat de *Budapesti Hirlap* (Gazeta de Budapesta) cu informații date de studenții maghiari din Oradea despre activitatea subversivă a românilor. Ca urmare, în oraș au avut loc manifestații de stradă, cu presiuni asupra directorului Academiei, profesorul Bozóky Alajos, soldate cu exmatricularea lui Lucian Bolcaș.[1] În semn de protest, studenții români au părăsit Academia. Evenimentul a stârnit o largă adeziune în cercurile românești din Viena și Graz, la congresul internațional al studenților de la Torino. A urmat exmatricularea lui Lucian Bolcaș din toate universitățile Ungariei.[2]

În 1893 s-a constituit la Budapesta, apoi cu filiale în aproape toate reședințele de comitat, *Asociația Centrală de Maghiarizare a Numelor*. Președintele ei, Telkes Simon, a editat o broșură intitulată *Hogy magyarositsuk a vezetékneveket?* (Cum să maghiarizăm numele de familie?) apărută la Pesta, în 1898.[3] După 1896, schimbarea numelui de familie care nu avea rezonanță maghiară a devenit tot mai frecventă la Oradea. Procesul se înregistrează îndeosebi în rândul populației evreiești, durând până la Primul Război Mondial. De astfel de presiuni nu au fost exceptați nici românii. În sistemul căilor ferate acțiunea a fost stimulată de acordarea unor înlesniri financiare legate de formalitățile procedurale ale schimbării.[4]

Numai în a doua jumătate a anului 1897 în Oradea și-au schimbat numele un număr de 1.075 de persoane (capi de familie), dintre care cei mai mulți au fost funcționari publici, meseriași, comercianți, preoți și cadre didactice.[5] În luna martie1898, presa a anunțat *„cu satisfacție patriotică"* încheierea procesului de maghiarizare a numelor de familie la muncitorii feroviari din gara Oradea (aproximativ 80 persoane).[6]

Începând din decembrie 1899, s-a lucrat și la schimbarea numelor localităților din comitatul Bihor care nu aveau rezonanță maghiară. Acțiunea s-a încheiat abia în 1911, când s-a tipărit o broșură cu denumirea oficială.

O vâlvă deosebită a stârnit-o apariția cărților poștale ilustrate înfățișând Piața Mică din Oradea și purtând inscripția *„Grüss aus Grosswardein"* și numai cu litere mici, dedesubt, traducerea: *Üdvözlet Nagyváradról* (Salutări din Oradea Mare). Cu această ocazie, ziarul *Nagyvárad* i-a atacat pe *„comercianții lipsiți de patriotism"* și a cerut ca poșta să nu primească spre expediere astfel de ilustrate.[7]

În 1904, cu ocazia serbărilor de la Putna dedicate împlinirii a 400 de ani de la moartea lui Ștefan cel Mare, românii orădeni au trimis o

[1] Vezi ziarele *N* din 21 și 23 octombrie 1898, p.3-4, 25 octombrie 1898, p.5; 27 octombrie 1898, p.5; 1 noiembrie 1898, p.5; 27 noiembrie 1898, p.7; 15 ianuarie 1899, p.3-4.
[2] *N*, 15 ianuarie 1899, p.3-4; Neș 1937, p.189-198.
[3] *Bihor. Permanențe*. 1988, p.30-31.
[4] *N*, 15 martie1898, p.6.
[5] *N*, 19 martie 1898, p.6; *N*, 21 mai 1898, p.5; *N*, 22 mai 1898, p.7.
[6] Iată câteva exemple: Altmann Ignácz = Algai, Mus László = Mezey, Libosvár Károly = Juhász, Haberland Gusztáv = Hegyesi, Neuer János = Komáromi, Pleșiu Márton = Hegyesi, Weinberger Manó = Vida, Papalovszky József = Teleki, Róth Arpád - Rónai, Schächter B. = Vágó, Zoller Péter = Zsolnai etc. (*N*, 15 martie 1898, p. 6.).
[7] *N*, 20 august 1902, p.5.

scurtă telegramă, în termeni reţinuţi, semnată de fruntaşii mişcării naţionale româneşti.[1]

Desele procese de presă ale gazetarilor de la *Tribuna* arădeană se desfăşurau de obicei la Oradea. În octombrie 1904, procesul lui Sever Bocu a iscat incidente în oraş.[2]

La 18 martie 1905, studenţii români au organizat o demonstraţie împotriva piesei *„Elnémult harangok"* (Clopote amuţite) de Rákosi Viktor, jucată pe scena teatrului orădean, în care românii erau puşi într-o lumină total defavorabilă.[3] Administraţia oraşului, îngrijorată de proporţiile acţiunii de protest, l-a invitat pe autorul ei, care era şi membru în Parlament, la unul din spectacole. Cu această ocazie el a făcut modificări în text pentru a mai atenua tenta dură a mesajului piesei. [4]

O reacţie deosebită a stârnit scrisoarea deschisă a lui Demetrie Lascu, tânăr avocat, către primarul oraşului în legătură cu atitudinea constant agresivă a autorităţilor oraşului în ultimele decenii faţă de români.[5] A urmat o adevărată campanie de presă împotriva afirmaţiilor şi probelor indubitabile aduse de autorul articolului.[6]

În octombrie 1906, la Oradea, s-au organizat ample manifestări cultural-politice prilejuite de aducerea din Turcia în Ungaria a osemintelor principelui Francisc Rákoczy al II-lea, conducătorul răscoalei antihabsburgice din 1703-1711.[7] Acum sunt inserate în presă şi cuvintele omagiale scrise de episcopul unit dr. Demetrie Radu la marele eveniment naţional maghiar.[8]

Un nou demers politic ce i-a regrupat pe românii din Bihor şi Oradea, indiferent de gradul în care se angajaseră în mişcarea naţională, a fost legea învăţământului din 1907, aşa numita „lege Apponyi", după numele ministrului de resort care a iniţiat-o. Potrivit acestei legi se instituia controlul asupra şcolilor confesionale în asemenea măsură încât ele aproape că deveneau şcoli de stat. Dacă până atunci şcolile confesionale reuşiseră să-şi menţină o autonomie care era deosebit de benefică pentru păstrarea învăţământului în limba naţionalităţilor, acum urma ca programa şcolară să cuprindă detaliat ce şi cum să se predea şi, mai ales, obligativitatea folosirii, aproape în exclusivitate, a limbii maghiare.[9] Legea a stârnit reacţii dezaprobatoare atât în rândul naţionalităţilor, cât şi în străinătate.

La Academia de Drept din Oradea, corpul profesoral a întâmpinat cu satisfacţie noua lege care, oricum, nu afecta în nici un fel procesul de învăţământ de la această instituţie. Profesorul Molnár Imre a propus să se picteze portretul iniţiatorului, contele Apponyi Albert, portret care, apoi, să fie expus la loc de cinste. Singurul care s-a opus a fost profesorul Ágoston Péter, care a ridicat obiecţii împotriva politicii naţionaliste a ministrului.[10]

În august 1908, Oradea este vizitată de Vasile Lucaciu, deputatul de Beiuş în Parlamentul Ungariei, prilej cu care acesta a dat un amplu interviu ziarului *Nagyvárad*.[11]

Cu toate protestele opiniei publice, contele Apponyi şi-a continuat activitatea prin noi măsuri restrictive în domeniul învăţământului minorităţilor. Ziarul *Nagyvárad* arată că, la începutul noului an şcolar 1908-1909, au început să sosească la şcolile confesionale din Bihor transporturi de cărţi din România ce conţineau versuri şi texte de cultură românească. Ministrul

---

[1] Textul: „La marea sărbătoare a neamului românesc suntem şi noi alături, cu inima şi sufletul, trimiţând omagiul nostru umbrei marelui erou." Semnatari: Iosif Vulcan, Nicolae Zigre, Teodor Kövári, Iosif Roman, Artemiu Şarcadi, Gheorghe Iuhas, Moise Neşiu, Toma Păcală, Petru Pantea, dr. Ioan Buna, dr. Florian Duma, Petru Popescu, dr. Aurel Lazăr, dr. Cornel Bule, Demetrie Lascu, Vasile Babi (*N*, 28 iulie 1904, p. 3).

[2] *N*, 27 octombrie 190, p.3-4 şi 30 octombrie 1904, p.5.

[3] *N*, 21 martie 1905, p.1-3; Neş 1937, p.441-442.

[4] *N*, 1aprilie 1905, p.3; N, 2 aprilie 1905, p.7.

[5] *N*, 4 martie 1906, p.2-3.

[6] Cel mai relevant: *N*, 6 martie 1906, p.1-2; vezi şi *N*, 25 aprilie 1906, p.3, cu răspunsul oarecum mai moderat al lui D. Lascu.

[7] *N*, 27 octombrie 1906, p.3; *N*, 28 octombrie 1906, p.1-6.

[8] *N*, supliment al nr. din 28 octombrie 1906, p.2.

[9] Neş 1937, p.393.

[10] *N*, 23 octombrie 1907, p. 4; *Ágoston Péter* (1874-1925) a sosit la Oradea în iunie 1901 ca profesor de drept privat maghiar şi austriac (*N*, 28 iunie 1901, p.4). Adept al ideilor social-democrate, va trece de partea comuniştilor jucând un rol important în fruntea comitatului Bihor (comite-comisar guvernamental), apoi în guvernul lui Kun Béla.

[11] *N*, 11 august 1908, p.3-4.

Apponyi a dat dispoziții severe de confiscare a acestor publicații.[1] El este cel ce fixează, într-o amplă programă, ce anume trebuie să învețe elevul român și cel slovac în școală, în limba maghiară, începând cu prima clasă de învățământ.[2]

De necontestat, deceniul ce a premers izbucnirii Primului Război Mondial a dus la tensionarea relațiilor interetnice în Oradea. Dar, după 1905, când românii au participat pentru prima dată la alegerile parlamentare, ciocnirile între intelectualitatea română și cea maghiară, între radicalii mișcărilor naționale respective, s-au mutat tot mai mult din stradă în planul disputelor de presă, parlamentare, al discuțiilor deschise, în fața publicului interesat. În același timp, este perioada de acumulări a unor noi stări tensionate, rezultate din înăsprirea politicii oficiale față de naționalități, dar și din regruparea forțelor în cadrul partidelor respective.

IV. VIAȚA SPIRITUALĂ

1. Pulsul orașului: cercuri, societăți, asociații

Cât de variată și complexă a fost viața socială și spirituală a orașului în perioada 1850-1919 o dovedește marele număr al reuniunilor de tot felul, aL societăților și asociațiilor grupate după cele mai diferite criterii. Oamenii simțeau nevoia de a se întâlni, de a-și petrece cât mai agreabil timpul liber, dar și de a se ajuta între ei, atunci când viața o impunea. Aparent nu exista nici o restricție, dar asociațiile erau urmărite cu multă grijă să nu-și depășească atribuțiile prevăzute în statute, aprobate de Ministerul de Interne. Dacă prin activitățile desfășurate se considera că ele lezează interesele statului, se acționa pentru curmarea activității lor prin justiție, presă și alte mijloace.

Unele din ele au fost efemere, altele au desfășurat o activitate îndelungată. Chiar și acest caracter efemer este un indiciu al căutărilor permanente. Au supraviețuit o vreme mai îndelungată numai dacă au corespuns constant interesului și preocupărilor pe care le aveau membrii lor, dacă au avut capacitatea de a evolua odată cu timpul. Este dificilă o clasificare a lor pe domenii, deoarece multe asociații și societăți aveau scopuri complexe. Ele doreau în egală măsură să educe, să ajute sau să distreze. Vom încerca totuși o grupare a lor, ținând cont și de criteriul cronologic al apariției lor.

a) Societăți culturale

- *Societatea de lectură a tinerimii române din Oradea Mare* se constituie oficial după aprobarea statutelor sale (21 martie 1852), la cererea inspectorilor școlari Iosif Papp-Silaghi și Dimitrie Ionescu. Primul ei conducător a fost profesorul Alexandru Roman, iar „supraveghetor" Iosif Papp-Silaghi. Articolul 5 din statute prevedea că membrii ordinari pot fi românii de la Academia de Drept și elevii din clasele a VII-a și a VIII-a de gimnaziu, ulterior și cei din clasele a V-a și a VI-a.[3] Dionisie Pășcuțiu a condus-o până în 1858, după care în fruntea ei ajunge Dumitru Sfura. Informațiile cu privire la activitatea ei din perioada 1862-1864 lipsesc. Scopurile au rămas aceleași: *„o școală practică, unde junii români -prin studierea productelor literaturei naționale, prin schimbarea ideilor și prin deprinderi proprii literare- să aibă ocaziune a-și elupta o cunoștință mai perfectă a limbei și literaturii române și a contribui și ei, după puteri, la înavuțirea ei."*[4] Relansarea activității s-a înregistrat atunci când, la 16 octombrie 1864, în fruntea ei a ajuns Iustin Popfiu. După îmbolnăvirea acestuia (1867), în fruntea societății a fost Iuliu Papfalvai și apoi, din 1874, Fr. V. Olteanu. S-au organizat șezători literare, s-a căutat realizarea unor antologii, promovarea solidarității între românii de pretutindeni.[5] Profitând de unele neînțelegeri interioare, datorate, mai ales, ambițiilor lui Fr. V. Olteanu, autoritățile au interzis activitatea societății (februarie 1875).[6]

Publicații editate de Societatea de lectură: *Diorile Bihorului. Almanac nacional de la*

[1] *N*, 17 octombrie 1908, p.5.
[2] *N*, 24 decembrie 1908, p.2.
[3] Faur 1978, p.97-98.
[4] Faur 1992, p.21.
[5] Neș 1937, p.40-41.
[6] *Ibidem*, p.38-47; Faur 1992, p.15-44.

Soțietatea de Leptură a Junimei Romane studinte la școlile orădene (Oradea, 1854), Versuinți Romani adecă culesiune versuaria din Foile Naciunale de la 1838 (Oradea, 1854), Fenice. Almanacu beletristicu de la Societatea de leptură a junimei romane studioase la Academia de drepturi și archigimnasiul din Oradea-Mare (Oradea, 1867).[1]

Membri și colaboratori: Carol Grama (1834-1860), un sensibil autor de poezii și proză[2], V. luțiu (1833-1886), doctor în teologie, autor de versuri ce evocă tradițiile Romei[3], D. Sfura (1835-1858), inspector al școlilor greco-catolice din Bihor, autor de poezii patriotice și de dragoste[4], Paul Vela-Ventrariul (1830-1903), primul casier al Societății, care a scris: Bibliografiile celor mai vestiți români (Oradea, 1865)[5] și alții pe care îi regăsim și în paginile revistei „Familia".

Importantă a fost, pentru realizarea scopurilor Societății, biblioteca acesteia, care, după două decenii de activitate, avea 520 de volume și 389 de manuscrise ale membrilor, precum și abonamente la 17 publicații. Se pare că în vremea când Societatea s-a desființat numărul publicațiilor atinsese cifra de 1.000.[6]

- *Cercul civic* a fost înființat în 1866 și reunea meseriași propunându-și scopuri cultural-distractive și desfășurând activități de popularizare din domeniul politicii curente. În 1875 avea 570 de membri și dispunea de o bibliotecă cu 1.439 volume. În sala de lectură era un mare număr de reviste de politică, economie și cultură. Avea 2 popicării. S-a dezintegrat în 1904.[7]

- *Cercul popular din Oradea-Velența și Oradea-Subcetate* s-a constituit la 28 februarie 1870, reunind 35 de membri. Avea pe atunci sală de citit și bibliotecă, fiind organizat după sistemul societăților de lectură. În 1875 număra 162 de membri. Ei au fost cei ce au reușit să determine autoritățile orășenești să transforme cantonul de cale ferată din Velența în gară.[8]

- *Societatea de arheologie și istorie a comitatului din Bihor* a fost întemeiată la 28 decembrie 1871, având ca președinte provizoriu

VERSUINTII
ROMANI.
Edata prin
SOTIETATEA DE LEPTURA A
JUNIMEI ROMANE
studinte la scólele Oradane.

Publicații ale "Societății de lectură"

DIORILE
[illegible]
ALMANAC NACIUNAL,
de la
Sotietatea de Leptura a
JUNIMEI ROMANE
studinte la scólele oradane
Anul I.
1854

[1] Faur 1978, p.110-161.
[2] Neș 1937, p.42.
[3] Neș 1937, p.42-43.
[4] *Ibidem.*
[5] *Ibidem.*
[6] Faur 1978, p.194-195.
[7] *N*, 31 decembrie 1874, p.5; *N.*, 22 mai 1875, p.6.
[8] *N*, 5 martie 1875, p.4.

pe Gyalókay L.[1] A funcționat la început în două încăperi din reședința comitatului. Din 1878 în fruntea societății vine canonicul și vestitul arheolog Romer Floris și, în aprilie, se organizează o expoziție în mai multe săli ale Casei comitatului. Din 1885, după o perioadă de stagnare, activitatea se reia, iar în 1886, într-o clădire închiriată, se deschide o expoziție care prezenta mai bine de 2.000 de piese. Cu această ocazie s-a tipărit și primul ghid al obiectelor expuse, un fel de mic inventar al colecției muzeale. Strădania principală s-a depus în direcția ridicării unei clădiri proprii, adecvate scopului: punerea în valoare a colecțiilor. Noua clădire, proiectată și executată de Rimanóczy Kálmán a fost deschisă publicului la 27 iunie 1896, dispunând de 9 săli de expoziție.[2] În trei săli au fost expuse materialele de istorie și arheologie, iar în celelalte vestita colecție de artă și artă decorativă a episcopului Ipolyi Arnold, lăsată prin testament orașului Oradea. Muzeul s-a integrat foarte repede în circuitul valorilor europene, participând cu exponate la marile expoziții de la Paris (1900), Kosice (1907), Londra (1908), Viena (1910), Budapesta (1912, 1913).[3] Primul muzeograf al acestei instituții a fost *Középessy Gyula* (1844-1917), care a întocmit și cele mai vechi inventare ale colecțiilor muzeului.[4]

La 1 aprilie 1875, Societatea a scos primul număr din *Comunicări de istorie și arheologie*[5], la care au colaborat istorici de renume. Dintre aceștia îl amintim pe *Bunyitay Vincze* (1837-1915), canonic la Oradea (din 1860), pleban (1863-1879), bibliotecar al bibliotecii Episcopiei Romano-Catolice (1879), membru corespondent al Academiei Maghiare de Științe. Cu câteva zile înainte de moarte, Bunyitay Vincze a fost numit episcop. El a publicat câteva monografii importante: *A váradi püspökség története* (Istoria Episcopiei de Oradea), I-III Oradea, 1883; *A mai Nagyvárad megalapitása* (Întemeierea Oradiei contemporane), Oradea, 1885; *A váradi káptalan legrégibb státutumai* (Cele mai vechi statute ale Capitlului orădean), Oradea.,1886.[6] Istoricul și arheologul Cséplö Péter (1837-1900) a fost canonic premonstratens, iar din 1866, profesor la arhigimnaziul din Oradea. El a efectuat săpături arheologice în Cetatea Oradea și în cea de la Biharea. A scris o istorie a cetății Oradea.[7] Istoricul Karácsonyi János (1856-1926), canonic la Oradea (din 1905), apoi episcop, medievist reputat, a fost un neînduplecat adept al teoriilor rösleriene privind istoria poporului român. Dintre activitățile sale merită a fi relevată publicarea, împreună cu Borovszky S., în 1903, a *Registrului de la Oradea* (1208-1235).[8]

-*Reuniunea de cântări "Hilaria"* din Oradea a fost inițiată de un grup de studenți de la Academia de Drept, în frunte cu Florian Duma, cu ocazia unei excursii la Lăzăreni, la sfârșitul anului universitar 1874-1875. Adunarea oficială de constituire are loc la 7 noiembrie 1875, când este ales președinte Ioan Pop, vicenotar comitatens.[9] În decembrie, adunarea generală aprobă statutele, dar acordul guvernului s-a obținut abia în februarie 1877.[10] În 1897 în fruntea Reuniunii se afla Remus Chiciu, student la Academia de Drept. Între dirijorii „Hilariei" în primii ani au fost Weinpolter Gusztáv și Fehérváry János, iar din februarie 1900, Nicolae Firu.[11] Corul ia parte activă la jubileul de 40 de ani al revistei *Familia* (1904) și la marele Festival coral de la București, cu ocazia Expoziției Naționale și a jubileului de 40 de ani de domnie a regelui Carol I. Aici i s-a conferit Diploma de onoare și Medalia de aur a concursului.[12]

În perioada 1900-1914, *Hilaria* a dat concerte la manifestările ASTREI din satele Bihorului. Din 1907, președinte al Reuniunii a devenit dr. Aurel Lazăr. Memorabil a rămas *„concertul românilor"*, din 10 martie 1910, în sala mare de la Palatul „Vulturul Negru", la care a

[1] Tóth 1972, p.79.
[2] Roșu 1972, p.83-86.
[3] Ordentlich 1972, p.65-67.
[4] *NN*, 11 decembrie 1917, p.5; Tóth 1995, p.132-141.
[5] Tóth 1972, p.80.
[6] *ETR*, p.76.
[7] *N*, 25 iunie 1889, p.5-6; *N*, 18 martie 1900, p.5-6; *N*, 11 noiembrie 1900, p.34.
[8] Date despre activitatea lui, în *ETR*, p.188.
[9] *Hilaria* II 1975, p.34-36.
[10] Chira 1971, p.10.
[11] Gui 1971, p.67-80.
[12] Mărcuș 1935, p.128.

participat și echipa de teatru de la Sibiu. Serata artistică a debutat cu "Deșteptarea Bihorului", versuri de *Viora din Bihor*, a continuat cu piesa muzicală de inspirație folclorică, *„La șezătoare"*, de Tiberiu Brediceanu și s-a încheiat cu cântecul „Pui de lei" de Ion Vidu, executat de Reuniunea *Hilaria*.[1]

După o întrerupere datorată războiului, activitatea *Hilariei* se reia la 17 decembrie 1918, președinte fiind dr. Teodor Popa. În timpul dictaturii bolșevice, corul desfășoară o activitate strict bisericească, dar nu uită să marcheze, la 24 ianuarie 1919, Unirea Principatelor. La 20 aprilie 1919, la intrarea armatei române în Oradea, *Hilaria*, l-a întâmpinat pe generalul Traian Moșoiu cu „Imnul Regal" și cu „Deșteaptă-te române".[2]

- *Loja francmasonică* „Regele Ladislau" a fost creată la Oradea în 1876, de către medicul dr. Berkovits Zsigmond, urmat apoi de fratele său mai mic, avocatul dr. Berkovits Ferenc.[3] Scopurile sale declarate erau încurajarea culturii și artei. Sediul ei a fost pe str. Rulikowsky (azi str. Armata Română nr. 4).

- *Uniunea pentru educarea poporului din comitatul Bihor* a luat ființă în 1885. A scos de două ori pe lună revista *Buletinul de educare a poporului*, publicație efemeră redactată de Winkler Lajos (până la sfârșitul anului 1898). Primul ei președinte a fost Beöthy Andor, vicecomitele comitatului Bihor.[4]

- *Asociația prietenilor muzicii din Oradea Mare* s-a constituit în 1890, din inițiativa notarului public Mezey Mihály. Și-a fixat ca scop educația în domeniul muzicii culte, organizarea de concerte, spectacole și, mai ales, înființarea unei școli de muzică. Acest obiectiv a și fost atins, școala deschizându-și porțile în 1896[5], dar numai

Sediul Lojei masonice din Oradea

[1] Pușcaș 1971, p.55.
[2] Mărcuș 1935, p.129.
[3] Borovszky 1901, p.353.
[4] *Ibidem*, p.349.
[5] Borovszky 1901, p.350.

pentru o scurtă perioadă. Concertele organizate s-au desfășurat mai ales în școli sau, după 1896, în sala mare a Halei Comerciale. În acest fel, la 28 ianuarie 1906, în cadrul unui concert de muzică de cameră, s-a comemorat 150 de ani de la nașterea lui Mozart. Și-au dat concursul: Tucsek F., Fürti István, Maczalik József și Maczalik Nándor.[1]

Animatorul vieții muzicale orădene în această perioadă a fost violoncelistul Szmasenka Ernö, directorul uzinei orădene de tramvaie. În primele două decenii ale secolului, viața muzicală orădeană a fost reprezentată de cele câteva reuniunii corale și de cele două școli de muzică: ale lui Vomácska József și Fischer Erwin. În anii 1917-1919, aici au predat discipline muzicale familia Petru Voicu (soț și soție, la vioară, respectiv, pian) iar la canto, Anita Voilianu, de la Sibiu, stabiliți în Oradea.[2]

- *Societatea Szigligeti.* La 25 ianuarie 1891, cotidianul Nagyvárad a lansat ideea unei societăți culturale de elită. Statutele, redactate în aprilie 1891, prevedeau ca asocierea să aibă loc cu scopul de a ridica viața spirituală orădeană, de a cultiva personalitățile ridicate din cadrul orașului, a stimula interesul față de literatură și artele plastice.[3] În decembrie s-a hotărât ca societatea să poarte numele lui Szigligeti, personalitate marcantă a literaturii clasice maghiare. Szigligeti Ede (pe numele adevărat: Szathmáry József), s-a născut la Oradea, la 8 martie 1814, fiind autorul unei opere foarte diversificate, din care n-au lipsit traducerile și operele dramatice. A scris 180 piese de teatru cu tentă romantică, purtând idealurile luptei de independență națională maghiară. A tradus din Goethe, Shakespeare, Dumas. A murit la 19 ianuarie 1878.

Societatea a abordat și încurajarea artelor plastice, înființarea unor biblioteci populare. Adunarea generală de constituire a avut loc la 2 octombrie 1892. Președinte a fost ales avocatul Radl Ödön (născut în 1848, în Lugașu de Jos - Bihor, colaborator al ziarelor orădene, om cu concepții conservatoare în literatură și artă). Vicepreședintele societății a fost Sipos Orbán, inspector școlar, iar secretarul ei, avocatul K. Nagy Sándor, autor al unor volume interesante intitulate *Biharország* (Țara Bihorului), Oradea, 1883-1884, în care, sub forma descrierii unor trasee de excursie, prezintă Bihorul și așezările sale de la sfârșitul veacului al XIX-lea.

Szigligeti Ede

Între membrii Societății s-a numărat și Iosif Vulcan, iar din 1900, poetul Ady Endre. Au fost organizate concursuri cu premii în domeniul literar, istoric (în 1894, premiul de istorie a fost câștigat de arheologul Cséplö Péter), în domeniul teatrului. În cadrul ei a funcționat un „Comitet pentru bibliotecile populare", având în frunte pe avocatul dr. Adorján Ármin. Societatea a sprijinit deschiderea noului teatru orădean (1901), cu care ocazie a editat un album și, în general, a desfășurat o bogată activitate editorială, sprijinind financiar autorii unor lucrări de referință: pe Naményi Lajos, care a scris o istorie a tipografiei orădene și o istorie a teatrului orădean și pe Ady Endre, care a publicat volumul de versuri *Még egyszer* (Încă odată, Oradea, 1903). Societatea a fost locul

[1] *N*, 23 ianuarie 1906, p..
[2] *NN*, 17 aprilie 1917, p.6; *NN*, 20 aprilie 1917, p.5; *NN*, 22 aprilie 1917, p.6; *NN*, 19 februarie 1918, p.6.
[3] Tóth 1981, p.184; Tóth 1996-1997, p.155-163.

în care s-au desfăşurat clarificările în domeniul tendinţelor din literatura maghiară, prin discuţii aspre, care au pus faţă în faţă pe conservatorii (Radl Ödön) şi pe reprezentanţii curentului tânăr (Ady Endre, Biró Lajos, Nagy Endre).[1]

- Asociaţia „Carpaţi" a comitatului Bihor. Exista deja în martie 1894 când, printr-o scrisoare, *Asociaţia „Carpaţi" pentru părţile Ardealului (Erdélyrészi Kárpát Egylet),* înfiinţată la Cluj în 1891, sub patronajul Societăţii pentru Cultura Maghiară din Transilvania (EMKE), solicita Comitelui suprem să sprijine unificarea celor două organizaţii menite să contribuie, prin intermediul excursiilor la adâncirea cunoaşterii reciproce *„şi fiindcă tocmai prin Oradea dorim să introducem puternicele sentimente maghiare... în această parte de ţară în care luptăm încă cu pretenţiile nejustificate şi cu terorismul naţionalităţilor"* [2]

- *Asociaţiunea Transilvană pentru Literatura Română şi Cultura Poporului Român* (ASTRA) a fost înfiinţată la Sibiu, în 1861, având ca scop unirea tuturor românilor, indiferent de confesiune, pentru promovarea unei culturi autentice, naţionale. Deşi la Oradea s-a înfiinţat mult mai târziu, din cauza restricţiilor ce i s-au impus, în rândurile ei au activat de la început şi cărturari din acest oraş: Iosif Vulcan, Toma Păcală, Moise Neşiu, dr. Coriolan Pop, Nicolae Zigre, Dumitru Chiş, Florian Duma, dr. Aurel Lazăr, dr. Iustin Ardelean, dr. Nicolae Popoviciu.[3]

Încă din anul înfiinţării la Sibiu, au activat în calitate de „colectori" ai Asociaţiunii Teodor Chioreanu, Nicolae Jiga, Ioan Gozman, iar mai târziu, după 1867, Iustin Popfiu şi Iosif Roman. În 1869, la adunarea generală de la Şomcuta, a participat şi *Corul preparanzilor din Oradea.*[4]

Primul despărţământ al ASTREI s-a constituit la Beiuş (27 august 1898), când a avut loc şi adunarea generală pe ţară a Asociaţiunii, la care au participat şi numeroşi orădeni. Marea întâlnire de la Beiuş a impulsionat constituirea despărţământului orădean. Prima şedinţă a avut loc la 26 februarie 1900, sub preşedinţia lui Nicolae Zigre, avocat, secretarul Consistorului ortodox român din Oradea, delegatul centralei de la Sibiu. În conducere au fost aleşi atunci: Nicolae Zigre (preşedinte), Artemiu Şarcadi, Toma Păcală, Florian Duma şi Coriolan Pop. Între cei ce au semnat procesul verbal de constituire au fost: Iosif Vulcan, Andrei Horvat, Ioan Buna şi Iustin Ardelean.[5]

Şedinţele se ţineau de obicei în localul băncii „Bihoreana"[6] , sau la locul obişnuit de întâlnire a românilor, în sala mare a restaurantului „Arborele Verde". Prima adunare generală a avut loc la 8 septembrie 1901, la Bratca, a doua în 1902 la Oradea, în 1904 la Nojorid, iar doi ani mai târziu la Sânicolau Român, unde se hotărăşte înfiinţarea unor filiale în satele Roit şi Berechiu, iar mai târziu, în 1910, la Ortiteag, lângă Aleşd. În 1909, în fruntea despărţământului orădean se afla N. Corneliu Bulc (preşedinte), Vasile Babi (notar), dr. Coriolan Pop, Valeriu Hetcou şi dr. Aurel Lazăr (director). Din 8 iunie 1914 în fruntea despărţământului, care reunea numeroase „cercuri culturale" din judeţ, se aflau: Ilie Stan (preşedinte) şi Vasile Chirvai (secretar).[7]

- *Holnap* (Mâine) a fost o Societate literară de elită, creată la Oradea în 1908, de un grup de tineri gazetari şi împătimiţi ai condeiului, care se întruneau în cafeneaua de lângă Teatru (azi „Astoria", pe atunci „Emke"). Sub acest titlu societatea a editat două antologii (1908 şi 19009) cu cuvântul introductiv al lui Antal Sándor şi Kollányi Boldizsár. Ei doreau revigorarea liricii maghiare pe baze moderne, mai apropiată de pulsul societăţii contemporane. Iniţiatorul şi reprezentantul ei cel mai important a fost *Ady Endre* (1877-1919). Ady Endre s-a născut la Mecenţiu, comitatul Sătmar, a învăţat la Carei, Zalău şi Debreţin. Abandonând studiile de drept el a devenit ziarist, stabilindu-se din 1900 la Oradea şi colaborând la ziarul *Szabadság,* apoi la *Nagyváradi Napló.* Primele două volume, *Versek* (Poezii), în 1899, şi *Még egyszer* (Încă odată), în 1903, sunt încă versuri de debut, cu iz sentimental, dar în perioada sa de gazetar la Oradea, stilul său devine tot mai virulent, marcat de tot mai evidenta sa orientare spre

[1] Láng 1902, p.25-48; Indig 1975, p.4.
[2] *Bihor. Permanenţe* 1988, p.225-226.
[3] Neş 1937, p.202-204.
[4] Faur 1975, p.279.
[5] N, 28 februarie 1900, p.6-7.
[6] Neş 1937, p.202-204.
[7] Bradu 1974, p.122-125; Roşu 1971, p.17; Faur 1975, p.279-285, Faur 1992, p.85.

Poetul Ady Endre și una din publicațiile sale: "Ziua de mâine"

A HOLNAP

ADY ENDRE, BABITS MIHÁLY, BALÁZS BÉLA, DUTKA ÁKOS, EMŐD TAMÁS, JUHÁSZ GYULA MIKLÓS JUTKA VERSEI

ANTAL SANDOR

gândirea liberă. Influențat de ideile socialiste, s-a ridicat împotriva a tot ceea ce reprezenta în societate trecutul anacronic, iar atunci Oradea trecea ea însăși printr-o perioadă de negare a trecutului.

Atmosfera în care pulsa debutul de secol l-au legat de oraș și sentimental, prin dragostea față de Léda (Brüll Adél). În 1904 a vizitat Parisul, unde s-a întors apoi mereu până la Primul Război Mondial. Din 1906, când scoate volumul *Uj versek* (Versuri noi), devine ținta unor atacuri concentrice și, ca urmare, pleacă la Budapesta, la redacția revistei *Nyugat* (Occidentul). Alte volume: *Vér és arany* (Sânge și aur), în 1907, apărut în traducerea românească a lui George A. Petre, în 1930, apoi *Az Illés szekerén* (În căruța lui Ilie, 1909), *Szeretném ha szeretnének* (Aș dori să fiu dorit, 1910), *A minden titkok verseiböl* (Din versurile tuturor tainelor, 1911), *A menekülö élet* (Viața care evadează, 1912), *A magunk szerelme* (Dragostea noastră proprie, 1913), *Ki látott engem* (Cine m-a văzut? 1914), *A halottak élén* (În fruntea morților, 1918). Versurile sale n-au întrunit, mai ales, adeziunea oficială, deoarece erau îndreptate împotriva situațiilor sociale și politice anacronice din Ungaria acelor vremi.[1] În 1915, Ady Endre, s-a căsătorit cu Boncza Berta, pe care în versurile sale o numește Cinsca (*Csinszka)*. În 1917, s-a mutat definitiv la Pesta. Bolnav în ultimii ani de viață, Ady Endre a murit la 27 ianuarie 1919. Articolele sale din presă l-au situat între cei mai de seamă reprezentanți ai publicisticii maghiare de la începutul secolului al XX-lea. Între Ady Endre și reprezentanții literaturii românești din Transilvania: Octavian Goga, Emil Isac, a existat o prietenie literară.[2]

Dintre membrii societății *Holnap*, se detașează: *Juhász Gyula* (1883-1937), poet, profesor la Oradea, între 1908-1911. Acesta a fost influențat foarte mult de spiritualitatea orădeană. Aici a cunoscut-o pe actrița Sárváry Anna, care l-a inspirat în scrierea ciclului de poezii *Szép Anna* (Frumoasa Anna); *Balázs Béla* (1884-1949), poet, scriitor și estetician. De la început a avut idei de stânga, puternic marcate

[1] Octavian Goga: *„Ungurii conservatori au deslănțuit asupra lui Ady o ploaie de anateme. Versurile aspre și biciuitoare ale poetului îi revoltau. Volumul „Uj Versek"(Versuri noi) a avut o influență profundă asupra mea. M-a mișcat nu numai arta, ci și profesia de credință politică ce se cuprindea în el." Apud.* Tóth 1990, p. 231.

[2] Tóth 1990, p.235.

Ady Endre: "Sânge și aur" în traducerea lui George A. Petre

de simbolism și de concepțiile filozofiei germane de la sfârșitul secolului al XIX -lea. În timpul Primului Război Mondial a intrat sub influența ideilor socialiste, apoi, în timpul dictaturii bolșevice, a aderat la mișcarea muncitorească. După înfrângerea revoluției lui Kun Béla a trăit în emigrație; *Babits Mihály* (1883-1941), scriitor, poet și traducător, figură reprezentativă a liricii maghiare din prima jumătate a secolului al XX -lea. A manifestat o orientare de stânga, a fost profesor universitar la Budapesta în timpul dictaturii „proletare". După căderea acesteia, a condamnat regimul bolșevic. Prieten apropiat al lui Ady Endre a fost *Dutka Ákos* (1881-1972), poet și publicist. În lucrarea sa *A Holnap városa* (Orașul societății literare „Mâine") prezintă mișcarea culturală de la începutul secolului al XX-lea. Interesant este și romanul autobiografic *A nagy kaland* (Aventura cea mare). În sfârșit, să amintim prodigioasa activitate publicistică și literară a lui *Emod Tamás* (1888-1938) și versurile pline de simțire ale lui *Miklós Jutka* (1886-1976).

- *Cercul Darwin*, s-a constituit în noiembrie 1909, pentru studierea și popularizarea operei lui Marx și Spencer. Președintele Cercului a fost dr. Agoston Péter, profesor la Academia de Drept, care a ținut multe conferințe în oraș, pe teme ale materialismului dialectic, în special în cercurile muncitorimii.[1]

- *Societatea culturală „Dacia Traiană"* a fost întemeiată la 29 decembrie 1918, de Gavril Bejan, Augustin Chirilă, Ion Cinca, N. T. Cosma, Gavril Dudulescu, Ion German, Nerva Jercan, Liviu Lazăr, Pavel Malița, Andrei Popovici, Octavian Teușan, Romul Pop, Petru Popa, D. Hălmăgian, Ambrozie Iluțiu, Coriolan Popa. Scopul Societății era educația socială a locuitorilor de la sate prin organizarea unor „adunări populare", culegerea de folclor, propaganda națională printr-un ziar propriu. În conducere au fost aleși: N. Traian Cosma (președinte), Nerva Jercan (secretar) și 5 membri. Se urmărea reunirea tuturor studenților din România Mare într-o singură ligă. Au răspândit la țară *Tribuna Bihorului* și broșura lui Gh. Tulbure, *Către poporul român*.[2] În ianuarie 1919, a inițiat înființarea unei „casine românești" la Oradea.[3] În februarie, N. Traian Cosma, în calitatea sa de președinte al Societății, a fost ales membru în Consiliul Național Român din Oradea Mare și Bihor.[4]

b) Asociații profesionale

- *Asociația medicilor din comitatul Bihor* s-a înființat în 1868, sub președinția dr. Lukács János și dr. Fuchs József. A urmat apoi, din 1886, în fruntea ei dr. Konrád Márk, directorul școlii de moașe, iar ca vicepreședinte, dr. Berkovits Miklós. Funcționa, pe de altă parte, și o filială a *Uniunii medicilor*, al cărei președinte, la 1901, era tot dr. Konrád Márk.[5]

---

[1] *N*, 12 septembrie 1909, p.8; *N*, 28 septembrie 1904, p.4.
[2] Faur, Popovici 1980, p.497-500.
[3] *Documente Bihor* 1918, p.184.
[4] *Ibidem, p.414.*
[5] Borovszky 1901, p.350.

- *Societatea medicilor, farmaciştilor şi naturaliştilor* din Oradea Mare a avut şedinţa oficială de constituire la 22 iunie 1868. Membrii ei se recrutau dintre medici, farmacişti, medici veterinari, profesori de ştiinţele naturii şi alţi intelectuali care manifestau interes faţă de aceste domenii. Primele organe de conducere: dr. Lukács János (preşedinte), dr. Bodor Károly (secretar) şi Podhraczky Ferenc (bibliotecar). Obiectivul principal al Societăţii era îmbunătăţirea situaţiei sanitare a locuitorilor oraşului şi comitatului.

Realizări: memoriu către Ministerul de Interne în vederea opririi vânzării pe teritoriul Bihorului a leacurilor neavizate de organele competente (aprilie 1870), proiect de rezoluţie privind combaterea bolilor venerice (1871). A dus o înverşunată campanie în vederea combaterii tendinţelor de poluare a apei pe teritoriul oraşului Oradea (mai ales a Crişului Repede, de către rafinăria de petrol de la Tileagd). A încercat să ia măsuri de reducere a mortalităţii infantile, s-a ocupat de probleme de protecţie a muncii, a grăbit realizarea canalizării oraşului. Prin expuneri, comunicări, intervenţii, a organizat acţiuni de răspândire a cunoştinţelor de igienă, a militat pentru introducerea educaţiei sanitare în programele şcolare.

Din 1869 a organizat cicluri de conferinţe în domeniul ştiinţelor naturii, iar de la 1 iulie 1875 a editat o revistă bilunară de specialitate: *Természettudományi Szemle* (Revista de ştiinţe naturale). Rubrici permanente: ştiri referitoare la noile descoperiri ştiinţifice, recenziile unor cărţi de specialitate, situaţia meteorologică lunară. Redactorul revistei a fost dr. Bodor Károly. După doi ani de activitate, din cauza dificultăţilor financiare, revista şi-a încetat apariţia.[1]

- *Asociaţia pompierilor voluntari din Oradea Mare.* Iniţiatorul ei a fost, în 1871, primarul de atunci, Lukács György şi avocatul Mezey Mihály, figură complexă, implicată în aproape toate societăţile mondene ale oraşului.[2] În 1883, Mezey Mihály a creat *Uniunea din Oradea Mare a pompierilor voluntari*, care şi-a extins competenţele şi asupra comitatelor Bihor, Sălaj şi Hajdu. În 1901, ea număra 54 de pompieri voluntari, pe lângă cei 25 profesionişti, plătiţi de Primăria Oradea.

- *Corpul profesoral al circumscripţiei didactice a comitatului Bihor* a luat fiinţă în 1872, construind, pentru membrii săi, *Căminul învăţătorilor*, în care îşi găseau găzduire copiii învăţătorilor din comitat, gratuit sau cu plata unei sume foarte reduse. Sub aceleaşi auspicii s-a înfiinţat, doi ani mai târziu, *Asociaţia de ajutor a învăţătorilor din Oradea Mare* care, în 1901, avea 42 de membri.[3] Asociaţia nu cuprindea cadre didactice din şcolile româneşti.

- *Asociaţia chelnerilor din Oradea Mare*, creată în 1873, cu scopul de a-i ajuta pe membrii săi în caz de boală şi incapacitate de muncă. În 1901 preşedinte era Stern Herman. După modelul ei, şi cu aceleaşi scopuri, în 1899 s-a creat *Asociaţia lucrătorilor din hoteluri, restaurante şi cârciumi*, în frunte cu Czeglédy Sándor (preşedinte) şi Hillinger Miksa (vicepreşedinte).[4] Sub egida ei s-a deschis, la 15 octombrie 1906, *Şcoala de ospătari*, cu scopul (de a asigura, în restaurantele de lux din Oradea, un personal de servire competent şi corespunzător cerinţelor moderne.[5]

- *Baroul avocaţilor* s-a constituit la 14 februarie 1875. Cuprindea un număr de 80 de avocaţi orădeni şi 26 din provincie. Îi aparţineau patru judecătorii de plasă: Oradea, Beiuş, Şimleu Silvaniei şi Zalău.[6] Tot aici trebuie menţionată înfiinţarea, în acelaşi an, a *Reuniunii tinerilor jurişti din Bihor*.[7]

- *Cercul învăţătorilor din Oradea Mare* a fost întemeiat în 1885, din iniţiativa lui Sipos Orbán, intransigentul inspector şef al Inspectoratului de învăţământ Bihor, autorul unei monografii despre învăţământul bihorean.[8]

---

[1] Borovszky 1901, p. 350; Tóth 1981, p. 182-184. Conform *HB m. sajtóbibl.* 1973, p. 275, revista a apărut numai în perioada 1 iulie - 15 decembrie 1875, având-l ca redactor pe Barlanghy V. Adorján, iar de la 1 octombrie 1875, pe dr. Hajdu Gyula.

[2] Borovszky 1901, p. 353. Despre personalitatea lui Mezey Mihály, vezi Márton 1927, p. 91-92. Vezi, de asemenea, *N*, 1 februarie 1874, p.3.

[3] Borovszky 190, p.350.

[4] *Ibidem*,p.351.

[5] *N*, 17 octombrie 1906, p.2-3.

[6] *N*, 16 februarie 1875, p.5.

[7] Tóth 1981, p.181.

[8] Borovszky 1901, p.349.

- *Corpul meseriaşilor din Oradea Mare* s-a constituit în 1885, având în frunte, încă şi în 1901, pe Bertsei György. Îndată după înfiinţare, această asociaţie şi-a ridicat nu numai un frumos sediu, ci şi un azil în care îşi găseau adăpost, pe viaţă, membri săraci ai acesteia. În cadrul asociaţiei, la iniţiativa preşedintelui, s-a creat un *cerc al meseriaşilor, o societate de lectură*, o *casă de ajutor în caz de boală*. Acelaşi Bertsey György a întemeiat şi o *cooperativă de credit*.[1]

- *Asociaţia micilor comercianţi din Oradea Mare şi comitatul Bihor* a luat fiinţă în 1898, cu scopul de a promova interesele materiale şi spirituale ale membrilor săi. Preşedinte era Weintraub Mór, iar secretar şi consultant juridic avocatul dr. Adorján Ármin. Editau şi o publicaţie proprie.[2]

Prin deceniul al optulea luase fiinţă şi *Cercul tinerilor comercianţi din Oradea Mare*, având ca preşedinte pe Kunz Gusztáv.[3]

- *Asociaţia juriştilor din Oradea Mare* s-a constituit la sfârşitul secolului al XIX-lea, în frunte cu preşedintele curţii regale de apel, dr. Ritoók Zsigmond. Săptămânal organiza întruniri în care se citeau texte de specialitate, se discutau probleme de drept şi legislaţie, aflate la ordinea zilei.[4]

- *Asociaţia ziariştilor din Oradea Mare* a fost creată la 11 ianuarie 1909, din iniţiativa lui Sass Ede, redactorul şef de la *Nagyvárad*, având ca scop protejarea activităţii profesionale a ziariştilor, în favoarea atât a opiniei publice, cât şi a lucrătorilor din domeniul presei. Membri ai preşedinţiei: Nagy Andor de la *Szabadság* şi *Till János* de la *Tiszántul*![5]

c) Societăţi publice de binefacere

În a doua jumătate a secolului al XIX -lea şi începutul celui următor, numărul acestora a fost mare, o activitate deosebită desfăşurând instituţiile diferitelor confesiuni. În cele ce urmează ne vom referi numai la cele publice, neconfesionale.

- *Institutul de ocrotire a cerşetorilor* a fost creat la 20 martie 1842, fiind cea mai veche instituţie de binefacere patronată de oraş, cu tradiţii încă din Evul Mediu.[6] Acest institut avea ca scop îngrijirea invalizilor, a celor inapţi de muncă, asigurarea hranei, a îmbrăcămintei şi locuinţei. În caz de boală, medicul asociaţiei asigura asistenţa gratuită.[7] A luat fiinţă din iniţiativa unor membri ai *Casinoului naţional bihorean* (dr. Hoványi Lajos, dr. Lukács János, Nagy József, Csengery Imre, Szacsvai Imre, Lukács György şi alţii). În 1886, episcopul romano-catolic Winkler József a oferit 10.000 fl., cu condiţia ca azilul de băieţi ce urma să ia fiinţă să fie pus sub îngrijirea ordinului monahal de la institutul „Sf. Vincenţiu", al Ordinului Mizericordienilor. Condiţia fiind acceptată, azilul şi-a început activitatea în 1887. În 1901 avea un capital de bază de 230.000 cor., asigurând cazare şi întreţinere pentru 62 de copii săraci.[8]

- *Institutul de vindecare a orbilor săraci*, a luat fiinţă în 1859, având ca mentor pe medicul dr. Grosz Albert.[9]

- *Asociaţia femeilor din Oradea Mare şi comitatul Bihor* s-a constituit la 17 septembrie 1806 din iniţiativa contesei Korniss Lujza. Prima acţiune mare a acestei asociaţii a fost ajutorarea celor afectaţi de epidemia de holeră din 1866.[10] Apoi a urmat, în 1876, întemeierea unei case de copii, care în 1901 adăpostea 50 de orfani. În cadrul acestei asociaţii funcţiona şi *o casă de ajutor bănesc* în beneficiul femeilor sărace, având un capital de 139.334 cor. (în 1901) şi *o casă de ajutor a orfanilor*, a cărei valoare, împreună cu grădina, se ridica la aproape 30.000 cor. Asociaţia femeilor a beneficiat de cele mai însemnate donaţii băneşti dintre toate societăţile

---

[1] *Ibidem*.
[2] Borovszky 1901, p.351; Este vorba, probabil, despre *Kiskereskedök Lapja* (Foaia micilor comercianţi) care a apărut între ianuarie 1900 şi decembrie 1912. Redactori: Adorján Armin, din 1902: Stern Soma, din 1903: Lindenfeld Zsigmond (*HB m. sajtóbibl*, 1973, p.173).
[3] Borovszky 1901, p.349.
[4] *Ibdiem*, p.350.
[5] *N*, 12 ianuarie 1909, p.3.
[6] *N*, 16 iunie 1882, p.1.
[7] Tóth 1981, p.181-182.
[8] Borovszky 1901, p.351.
[9] *PU*, 7 aprilie 1859, p.167.
[10] *N*, 14 septembrie 1906, p.1-2.
[11] Borovszky 1901, p.351.

publice de binefacere.[1] Asociaţia a organizat în aprilie 1900 prima mare expoziţie de artă plastică a amatorilor.[1] În 1906 aceasta apare sub numele de Reuniunea femeilor din Oradea Mare.[2]

- *Asociaţia pentru spitalul comercianţilor din Oradea Mare* s-a constituit în 1868[3], fiind recunoscută în 1891, pe baza Legii XIV, ca instituţie de ajutor bănesc a bolnavilor. Întemeietor şi preşedinte, până în 1901, a fost Janky József, preşedinte şi al Camerei orădene de industrie şi comerţ. Asociaţia avea spital propriu şi un capital de circa 6.000 cor., în 1901.[4]

- *Societatea pentru înfiinţarea unei şcoli secundare româneşti de fete în Oradea.* Textul statutelor a fost elaborat în 1880 de către I. Vulcan. La 25 februarie 1881 a fost avizat de autorităţi. S-au strâns bani din serbări, chiar din donaţiile unei *Reuniuni* din Iaşi. În 1900, Iosif Vulcan îl propune ca preşedinte de onoare al ei pe Teodor Chiorean. După 1902 „societatea a dispărut".[5]

- *Asociaţia de ajutorare a deţinuţilor din comitatul Bihor ;i Oradea Mare* funcţiona din 22 ianuarie 1882[6] , alocând anual suma de 1.200 coroane, pentru ajutorarea deţinuţilor. Era sprijinită cu fonduri băneşti şi de către Ministerul Justiţiei. Asociaţia dispunea şi de o şcoală. Primul secretar al ei a fost avocatul dr. K. Nagy Sándor[7]. În anul şcolar 1898-99, şcoala a fost frecventată de 159 elevi.[8]

- *Asociaţia de înfrumuseţare din Oradea Mare* s-a constituit în 1883, având ca preşedinţi şi vicepreşedinţi, de obicei, pe comitele suprem al Bihorului şi, respectiv, pe primarul oraşului Oradea.[9] Activitatea ei a fost paralelă cu cea a comisiei cu acelaşi nume din cadrul Consiliului Municipal.

- *Prima asociaţie generală muncitorească din Oradea Mare* pentru ajutor în caz de boală a fost întemeiată în 1885 de Ioan Muntean. În 1901 avea un capital de 25.000 coroane.[10]

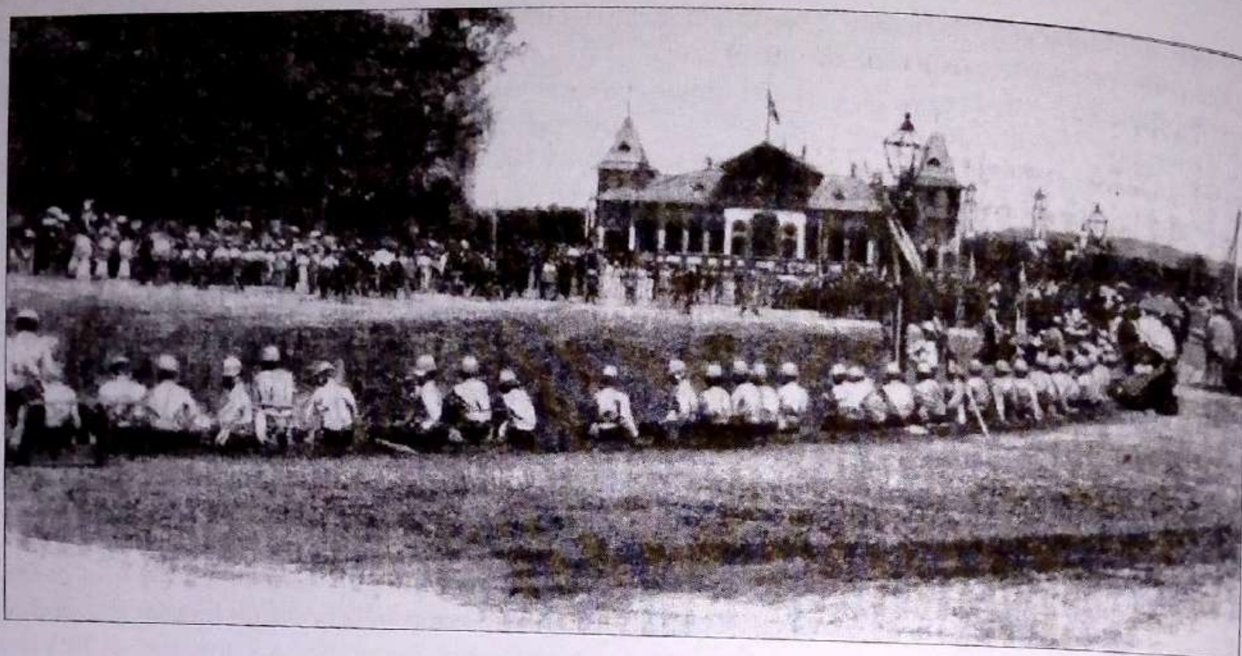
- *Asociaţia „Prietenii Copiilor" din Oradea Mare* s-a constituit în 1888, reuşind să asigure la început, în lunile de iarnă, masa de prânz pentru 100-120 de şcolari şi obiecte de îmbrăcăminte.[11] Ea s-a transformat la 20 mai 1906 în *Liga pentru apărarea copiilor.* Scopul ei era apărarea fizică şi intelectuală a copiilor. Prima manifestare a fost sărbătorirea, la 26 mai, a *„zilei copilului".* La constituire s-a hotărât ca fiecare comerciant, meseriaş şi intelectual să depună o parte din venitul zilei respective într-un fond destinat copiilor, iar în ultima sâmbătă a fiecărei luni de mai, să fie serbată ziua copilului. Preşedinte a fost Rimler Károly, primarul oraşului.[12] În 1907 asociaţia asigura masa gratuită pentru 30 de copii. În 19 ani de existenţă, asociaţia a cheltuit peste 90.000 coroane în scopuri de binefacere. A dat 20.000 mese de prânz, a cumpărat 4.000 de perechi încălţăminte, toate din danii ocazionale.[13]

În timpul Primului Război Mondial Asociaţia a funcţionat din nou sub numele iniţial. În vara anului 1917 a deschis un cămin de zi sezonier în parcul Rhédey, unde 300 de copii primeau hrană gratuită şi li se asigura supravegherea (în special pentru copiii ai căror taţi se aflau pe front).[14]

- *Reuniunea femeilor române din Oradea şi jur* s-a constituit la 8 iunie 1914. Din primul Comitet au făcut parte: dr. Aurelia Coriolan Pop (preşedinte), Vioara Ciordaş şi Elena Horvat (vicepreşedinte), Maria Babi (secretar), Aurelia Vulcan, Cornelia Kiss, Ecaterina Făşie, Lucia Zigre, Nora Lemenyi-Rozvan, Irina Popescu, Gabriela Mangra, Elena Muntean, Maria Ovesa, Ella Popoviciu, Janeta Stanca, Rozalia Genţ, Livia Cosma. Scopul Reuniunii era promovarea culturală şi economică a femeii şi ajutorarea văduvelor şi orfanelor.[15]

---

[1] *N*, 22 aprilie 1900, p.4-6.
[2] *N*, 14 septembrie 1906, p.1-2.
[3] *N*, 11 ianuarie 1898, p.8
[4] Borovszky 1901, p.352.
[5] Faur 1980, p.484-485.
[6] *N*, 24 ianuarie 1882, p.4.
[7] Borovsky 1901, p.352.
[8] *N*, 11 iulie 1899, p.5.
[9] Borovszky 1901, p.350.
[10] *Ibidem*, p.352.
[11] *Ibidem*, .351-352.
[12] *N*, 22 mai 1906, p.4.
[13] *N*, 6 noiembrie 1907, p.4, 6.
[14] *NN*, 7 august 1917, p.8.
[15] Neş 1937, p.443-444.

Stadionul orașului în 1900

d) Cercuri, cluburi și asociații de agrement

- *Asociația civică de tir din Oradea Mare* a fost înființată în 1835 de Klobusitzky János[1], fiind condusă apoi de contele Frimont Albert.[2] Până la 1848 aceasta a fost numai o Asociație de tir. Deoarece mulți membri ai ei au participat la revoluția de la 1848, în 1850 a fost desființată de către administrația habsburgică a orașului. Abia în 1856, avocatul Mezey Mihály reușește s-o reconstituie. Pentru recompensarea rezultatelor de excepție se instituie un premiu anual, constând dintr-un obiect de argint. Se acordau gradații sportive: maestru și mare maestru de tir. În 1835, orașul Oradea a predat Asociației, spre îngrijire și dezvoltare, Parcul "Rhédey", ce se întindea pe suprafața actualei Grădini Zoologice și a liceului sportiv și care, pe atunci, avea pe teritoriul său o sală de tir și pepiniera silvică a orașului. De la această Asociație a pornit inițiativa înfrumusețării orașului prin plantarea de pomi, reamenajarea străzilor și crearea unor asociații sportive pe profiluri: patinaj, ciclism etc.[3]

Din strădaniile ei, la 23 decembrie 1874, s-a constituit *Asociația patinatorilor din Oradea Mare.*[4] În ultimul deceniu al secolului al XIX-lea *Asociația civică de tir* era organizată pe cinci secții: tir, gimnastică, tenis, ciclism și patinaj[5], care, cu timpul s-au desprins, având fiecare o activitate separată. Cea mai importantă realizare a Asociației a fost construirea, în 1895, *a stadionului orășenesc* (actualul Stadion al Tineretului), inaugurat la 4 iunie 1895, printr-un concurs pe țară al gimnaștilor școlari.[6]

- *Asociația de gimnastică din Oradea Mare*, a început să se organizeze încă din 1872, atunci când își publică statutele[7], dar întemeierea ei s-a făcut la 5 iunie 1874.[8], prin organizarea unor ore de gimnastică după amiaza. În 1889 președinte era același neobosit Mezey Mihály, care a organizat numeroase întreceri de gimnastică și scrimă.[9]

- *Asociația vânătorilor din Oradea Mare* s-a constituit în 1889, având în arendă o suprafață de 9,2 ha pădure. În 1901 președinte era Rádl Ödön.[10]

[1] *N*, 25 martie 1900, supliment, p.1.
[2] K. Nagy II 1885, p.37
[3] *N*, 7 iunie 1874, p.4; Borovszky 1901, p.353-354.
[4] *N*, 30 decembrie 1874, p.4; *N*, 25 martie 1900, supliment, p.1.
[5] *N*, 6 iulie 1901, p.6.
[6] *N*, 25 martie 1900, supiment, p.1.
[7] *N*, 14 martie 1872, p.3.
[8] *N*, 7 iunie 1874, p.4.
[9] Borovszky 1901, p.354.
[10] *Ibidem.*

- *Asociația pentru ciclism din Oradea Mare* a fost creată în 1897. Cuprindea, mai ales, elita orașului. A organizat numeroase concursuri dar, în special, excursii de agrement.[1] În februarie 1898, când au sosit statutele aprobate de la Ministerul de Interne, Asociația avea deja peste 100 de membri, chiar și femei.[2]

- *Cercul de șah din Oradea Mare* a organizat primele sale mari concursuri în 1899.[3]

- *Clubul artiștilor fotografi amatori* s-a constituit în iulie 1903, avându-l ca președinte pe Mezey Mihály.[4] În iunie 1900 clubul s-a organizat deja, în cadrul unei mari expoziții de artă plastică și prima expoziție de fotografii. Au expus 11 fotografi amatori imagini din viața militară, din stațiuni balneare și de la construirea edificiului teatrului din Oradea.[5]

- *Clubul atletic orădean* a luat ființă la 2 mai 1910, la cafeneaua „Emke" (Astoria de azi).[6] La început cu profil polisportiv, C.A.O. sau N.A.C. (*Nagyváradi Atlétikai Club*) va deveni vestit prin echipa sa de fotbal. Primul meci de fotbal la Oradea a avut loc la 2 iunie 1902, meci demonstrativ, între două echipe din Budapesta.[7] În 1906, funcționarii publici și-au constituit o echipă de fotbal. Primul meci public s-a desfășurat pe un teren improvizat, din Râtul Comandantului, la 20 mai 1906.[8]

-*Cercul muzical „Gutenberg" al muncitorilor graficieni din Oradea Mare* a fost înființat în anul 1918 de către sindicatul tipografilor din oraș. Primul dirijor al corului a fost profesorul Lobermayer Gyula. Corul avea 24 de membri. Repertoriul era compus din cântece muncitorești, cântece populare, marșuri, serenade, cântece de leagăn și coruri clasice.[9]

2. Întemeietorii de fundații

- *NICOLAE JIGA* (1790-1870). S-a născut la Sânicolau Român. După terminarea școlii primare în comuna natală și a două clase gimnaziale la Oradea, a intrat băiat de prăvălie. Acum își schimbă numele din Judeu în Jiga și își deschide o prăvălie proprie de articole mărunte. Se căsătorește cu Ana Cosperda, cu care are 4 copii. O fată a sa, Maria, s-a căsătorit mai târziu cu I. Poynar și astfel s-a încuscrit cu familia Emanuil Gojdu.

Nicolae Jiga

La 12 martie 1839 a fost numit inspector al școlilor confesionale românești, funcție pe care a deținut-o până în 1870, când ea este desființată. Impresionat de condițiile grele ale elevilor, începe să-i ajute cu manuale, îmbrăcăminte și cu mici sume de bani, apoi, între 1854-1864, aceste ajutoare le-a înlocuit cu un ajutor global anual de 50 fl., acordat unui număr de 20 de tineri români de la Liceul Premonstratens și Academia de Drept. N. Jiga a fost în Oradea fruntașul credincioșilor ortodocși și un luptător constant pentru a scoate Biserica sa de sub tutela ierarhiei sârbești de la Carloviț. A investit mult în acțiuni filantropice,

[1] *Ibidem;* N, 8 mai 1898, p.7; *N*, 15 mai 1898, p.5-6.
[2] N, 6 februarie 1898, p.8.
[3] Borovszky 1901, p.354.
[4] N, 12 iulie 1903, p.6.
[5] N, 22 aprilie 1900, p.4-6.
[6] N, 26 mai 1910, p.5.
[7] N, 3 iunie 1902, p.1-2.
[8] N, 23 mai 1906, p.3.
[9] Bradu, Firez 1973, p.19-20.

în favoarea Bisericii și a școlii din Bihor și Oradea. A înființat un fond de 3.000 fl. pentru comercianții români care nu aveau posibilități financiare să-și înceapă activitatea. A sprijinit *Societatea de lectură a tinerimii române din Oradea*, iar în 1860 a înființat *Fundațiunea Jigaiană* pentru ajutorarea elevilor și studenților români ortodocși de la școlile din Oradea. Aprobarea s-a dat în aprilie 1861. Fundațiunea a dispus de trei imobile, având o valoare totală între 250-300.000 cor.: casa din actuala Piață a Unirii, colț cu str. Avram Iancu și două case de pe str. Nicolae Jiga unde a funcționat internatul jigaian cunoscut și sub numele de internatul „Sf. Nicolae".[1]

Emanuil Gojdu

- *EMANUIL GOJDU* (1802-1870), s-a născut în Oradea. Era de origine macedoromână. După cursurile făcute la Liceul Premonstratens din Oradea, în 1820-21 a fost student la Academia de Drept din Oradea, apoi a frecventat Dreptul la Pojon (Bratislava) și Budapesta. După absolvirea studiilor de drept se stabilește la Budapesta, unde este numit practicant la Tabla Regească. În 1832 se căsătorește cu Anastasia Pometa, o macedoromâncă. În timpul revoluției de la 1848-1849 Emanuil Gojdu a manifestat o atitudine moderată, ridicându-se, alături de N. Jiga, Ioan Fonai și alții pentru despărțirea Bisericii Ortodoxe Române de ierarhia sârbească. În 1861 este numit comite suprem în comitatul Caraș, unde a luat măsuri ca *„limba oficială peste tot în afacerile din lăuntru să fie cea română."* În 1866 a fost ales deputat de Tinca. Ceva mai târziu, dezamăgit de neputința de a-și realiza planurile în favoarea egalei îndreptățiri a românilor transilvăneni s-a retras din viața publică.[2]

Testamentul lui Emanuil Gojdu a fost redactat în 4 noiembrie 1869 și a fost publicat în ziua morții sale (3 februarie 1870). Acesta conținea următoarele clauze principale: în răstimp de 50 de ani (1871-1921) două treimi din venitul Fundației se capitalizează, iar o treime se distribuie ca burse *„acelor tineri români de religiunea răsăriteană ortodoxă, distinși prin purtare bună și talent, născuți în Ungaria (și Transilvania încorporată pe atunci Ungariei), ai căror părinți nu sunt în stare cu averea lor proprie să ducă în îndeplinire creșterea și cultivarea copiilor lor"* (§.5, p.1). În perioada 1921-1971, se capitalizează trei cincimi și se distribuie ca burse două cincimi, iar în intervalul 1971-2021 se capitalizează o jumătate de venit și din cealaltă se oferă burse. În sfârșit, în perioada 2021-2071, o zecime se depune în bancă pentru fondul de rezervă, iar restul va fi folosit, în afară de burse, *„pentru orice scopuri ale românilor de religiune ortodoxă răsăriteană din Ungaria."* Fundația era administrată de o reprezentanță de laici și slujitori ai altarului, având în frunte pe mitropolitul și toți episcopii diecezani români greco-orientali din Ungaria și Transilvania.[3]

După realizarea unirii Transilvaniei cu România, cea mai mare parte a averii fundației a rămas în Ungaria. La 27 octombrie 1937 s-a încheiat un acord definitiv între guvernul român și cel ungar în această chestiune. Mitropolia din Sibiu a rămas legatara în continuare a fundațiunii, însă reprezentanții ei au găsit de

[1] Neș 1937, p.153-157, 597-601; Tulbure 1912, p.33; Nicolae Jiga 1971, Clădirea fundației este actuala de pe str. Nicolae Jiga nr. 31. Vezi și Borcea 2003, p.100-101.
[2] Sofronie 1927; *N*, 24 februarie 1898, p.3-4; Neș 1937, p.89-99; Borcea 2003, p.45.
[3] (Textul testamentului: p.589-597); Roșescu 1980, p.422.

cuviință să lase o parte din fondurile ei pentru românii din Ungaria.[1]

-*NICOLAE BORBOLA* (1786-1877), s-a născut în comuna Sântandrei, comitatul Bihor. După studiile liceale și primii doi ani de drept la Oradea, își termină școlile la Budapesta, unde a absolvit și teologia. A intrat în rândurile clerului, iar din aprilie 1814 a fost numit director al *„școalelor naționale române și profesor al candidaților de învățători"*. Între 1816-1845 este profesor de drept natural la Academia de Drept din Oradea. Când s-a introdus obligativitatea predării în limba maghiară în locul celei latine, el a renunțat la acest post și a trăit ca pensionar încă 32 de ani. A murit la 19 august 1877. A lăsat câteva fundații cu scopuri mai ales în favoarea bisericii și școlarilor din Șauaieu, unde și-a început activitatea ecleziastică, pentru biserici din Oradea și pentru înmormântarea săracilor, în sumă totală de 15.954 florini.[2]

- *SZTAROVESZKY KÁROLY*. Nu se cunosc prea multe date despre viața lui. La 16 februarie 1883 și-a dat întreaga avere, de circa 150.000 fl., pentru întemeierea unui spital de copii care să-i poarte numele. Acesta s-a și deschis în 16 noiembrie 1906, avându-l în frunte pe dr. Schiff Ernö, vestitul medic pediatru din Oradea.[3]

-*IOAN PAPP* (1849-1914) era din satul Ponoare, de lângă Bratca. Și-a făcut studiile liceale la Oradea, iar Dreptul la Academia de aici. Se dedică administrației ajungând prim notar comitatens. În 1876 a fost ales membru în senatul episcopesc al Consistoriului ortodox român din Oradea, funcție în care a rămas până în 1912. A colaborat cu inițiatorii Reuniunii de cântări *Hilaria*. În 1903 i s-a impus să candideze ca deputat în Parlament, unde a și ajuns, dar, în 1905, și-a dat demisia. Prin testament a lăsat întreaga sa avere, în sumă de 50.000 cor. aur, elevilor săraci și buni la carte, și două imobile le-a donat bisericii ortodoxe din Lorău-Remeți.[4]

3. Învățământul preșcolar, primar și mediu neconfesional

Prin patenta imperială din 12 noiembrie 1850 s-a dispus punerea în aplicare a planului de germanizare *Entwurf für Organisation der Gymnasien und Realschulen in Österreich*. Dar acest plan nu a fost pus în aplicare, nici în arhigimnaziul și nici în școala reală (sau arhirealå) din Oradea, datorită opoziției cadrelor didactice.[5] În afară de acestea, până la apariția legii din 1868 cu privire la învățământ, în oraș n-au funcționat decât școli confesionale. Dar chiar și în această perioadă a existat o formă de supraveghere a școlilor, tutelată de comunitățile în mijlocul cărora funcționau. Astfel, știm că, în 1853, călugărul premonstratens Kraus László își dădea demisia din postul de director al școlilor primare. În 1855 s-a creat funcția de inspector școlar neretribuit, pe confesiuni, fiind numiți următorii:

- la școala romano-catolică din *Orașul Nou* - Czabán József;
- la școala greco-catolică - Ioan Fărcaș;
- la școala greco-orientală ortodoxă - Gheorghe Scutari;
- la școala romano-catolică din Olosig - Knorr Mihály;
- la școala rusească (ruteană) – Enik Mihály;
- la școala romano-catolică din Velența - Somlyai Mihály.[6]

Acesta este anul în care mai mulți învățători cer urcarea salariului, care în vremea respectivă era de 225 fl. pe an. Cererea le-a fost îndeplinită și suma a fost ridicată la 400 fl.

Adoptarea legii din 1868 a făcut ca și la Oradea să apară învățământul de stat. În organizarea și întreținerea lui, forurile administrative locale aveau un rol deosebit. La 31 iulie 1869 Consiliul orășenesc s-a ocupat cu problemele școlii, punând bazale învățământului comunal; s-a sistat apoi ajutorul acordat până atunci școlilor confesionale.[7] Acestea urmau să fie întreținute în exclusivitate din fondurile parohiilor, dar și din donațiile unor bănci. S-a constituit, conform legii, senatul școlar (*iskolaszék*) care a numit pe învățători, a stabilit taxa de școlarizare la 2 fl. pe an și a dotat școlile cu cele necesare procesului de învățământ. S-a creat un fond școlar centralizat și s-a hotărât

[1] *Ibidem*.
[2] Neș 1937, p.159-160.
[3] Borovszky 1901, p.340-341; *N*, 16 noiembrie 1902, p.6; *N*, 18 noiembrie 1902, p.3.
[4] Neș 1937, p.220-224.
[5] Borovsky 1901, p.401.
[6] Lakos 1904, p.271.
[7] Fehér 1937, p.107.

ca în fiecare an, Primăria să depună aici 7.000 fl. S-a stabilit şi salariul învăţătorilor. La şcolile primare, 600 fl. pe an, iar la cele gimnaziale, 700. Dreptul la chirie a fost stabilit la 160 fl., iar salariul învăţătorilor suplinitori la 400 fl.[1]

Structura învăţământului se prezenta astfel: preşcolar, primar (*elemi*) cu patru sau şase clase, gimnazial sau civic (*polgári*) cu patru clase. Ele se mai numeau şi „şcoli populare" fiind întreţinute fie de Primărie, fie de către stat. Învăţământul mediu era reprezentat de şcoala reală (sau arhireală) şi de arhigimnaziu.

Învăţământul preşcolar a luat fiinţă în 1850, când s-a deschis prima grădiniţă, prin strădaniile doamnei Dikk F. A doua a fost înfiinţată în 1856, de către Stankovics János, iar a treia în 1857.[2] În 1874 exista Asociaţia pentru creşă şi căminul *„Elisabeta"*, care dispunea de următoarea reţea de instituţii de profil:

- în *Oraşul Nou*, o creşă în care iarna au fost primiţi zilnic 5-6 copii, iar vara 8-10; în căminul din acest cartier, iarna 140 de copii, iar vara (iulie, august, septembrie), 180; un număr de 15 copii au primit aici alimentaţie gratuită;
- în *Olosig*, o creşă în care iarna au fost primiţi zilnic 5-6 copii, iar vara (iulie, august), 16-18; căminul existent în cartier a fost frecventat zilnic de 50-70 de copii, 6 beneficiind de masă gratuită;
- în *Velenţa* exista doar o creşă, care a găzduit zilnic, în primele luni ale anului 1874, un număr de 4-5 copii.[3]

Toate aceste instituţii preşcolare, în afară de faptul că aveau un număr foarte redus de locuri, funcţionau în localuri improvizate. Abia în 1900 s-au ridicat, din fondurile Primăriei, nu mai puţin de 10 grădiniţe, de către firma specializată în construcţii, Madarász şi Flonta.[4]

În anul 1913, toate căminele de stat funcţionau în câte două săli şi aveau câte un educator.[5] Iată o statistică a acestora:

Căminul de stat nr. I	62 copii
Căminul de stat nr. II	129 copii
Căminul de stat nr. III	55 copii
Căminul de stat nr. IV	41 copii
Căminul de stat nr. V	128 copii
Căminul de stat nr. VI	82 copii
Căminul de stat nr. VII	115 copii
Căminul de stat nr. VIII	121 copii
Căminul de stat nr. IX	112 copii
Căminul de stat nr. X	130 copii
	Total: 1075 copii

Dintre instituţiile şcolare cu scop caritativ se detaşa Orfelinatul orăşenesc care, în 1896, a primit din partea oraşului o clădire nouă, executată după planurile arhitectului Rendes Vilmos.[6]

Învăţământul primar şi mediu. La 18 octombrie 1868 s-a început învăţământul în toate clasele. La deschidere, oraşul avea 2 şcoli primare de băieţi, una de fete şi 2 mixte, precum şi o şcoală gimnazială de băieţi cu o clasă. Numărul total al elevilor s-a ridicat atunci la 575 de băieţi şi 347 de fete, în şcolile primare, şi 27 de băieţi în şcoala secundară. Calitatea de membru în senatul şcolar a devenit tot mai mult o chestiune de onoare, câte un loc vacant fiind aici obiect de dispută între principalele partide politice din oraş. Membrii senatului erau aleşi pe câte trei ani, din toate păturile avute ale societăţii (avocaţi, cadre didactice, comercianţi, cler, administraţie locală sau comitatensă).[7]

Potrivit ordinelor nr. 8940/1069 din 12 noiembrie 1850 şi 375/1127, din 22 noiembrie 1850, ale Ministerului cezaro-crăiesc al instrucţiunii publice, Secţia de filozofie s-a despărţit de Academia de Drept şi a fost contopită cu arhigimnaziul existent, care a devenit astfel, gimnaziu cu 8 clase, având 12 profesori. Dintre aceştia 7 erau plătiţi de Ordinul Premonstratens, iar ceilalţi „din fondul de învăţământ." În anul şcolar 1858/1859 Arhigimnaziul Premonstratens a fost frecventat de un număr de 438 de elevi, din care 303 erau maghiari, 95 români, 28 germani, 6 slavi (probabil slovaci), 3 cehi, 2 ruteni şi un polonez.[8]

Şcoala Arhireală de stat a funcţionat un an în sălile mici de la parterul clădirii Curţii de

[1] *Ibidem*.
[2] Lakos 1904, p.284.
[3] *N*, 19 ianuarie 1875, p.3.
[4] Lakos 1904, p.285.
[5] Köszeghy 1913, p.15; în afară de acestea mai existau 3 cămine cu 4 educatori şi 499 de copii, precum şi 3 creşe cu 3 educatori şi 95 de copii, toate ale unor instituţii romano-catolice. *Ibidem*.
[6] Lakos, 1904, p.273-274. Actuala clădire a Liceului de Artă din Parcul "Petöfi", nr. 26.
[7] Fehér, 1937, p.107.
[8] *PU*, 3 februarie 1859, p.53.

Apel, iar în 1874/75 s-a mutat în clădirea din Piața Mică (Sf. Ladislau), pe locul căreia este azi Primăria și unde până atunci și-au avut reședința Academia de Drept și Liceul Premonstratens (Arhigimnaziul). În 1874, aceste două instituții școlare s-au mutat în actuala clădire din str. Roman Ciorogariu (fostă Uri utca).[1] Școala Arhierală a stat în această clădire până în 1895 când, punându-se problema ridicării unui nou edificiu pentru administrația orașului, s-a luat hotărârea de a se construi un nou local de școală. A fost ales terenul viran dintre Piața Mare și Crișul Repede, acolo unde a fost „portul" în care acostau plutele ce aduceau lemnul de la munte. Astfel s-a ridicat, cu un efort, deosebit pentru Primărie, actuala clădire care adăpostește Liceul „Emanuil Gojdu". Arhitectul acestui edificiu a fost Knapp Ferenc.[2]

Iată cum se prezenta, în cifre, sistemul învățământului de stat în Oradea în anul școlar 1899/1900[2]:

Felul instituției școlare	Numărul instituțiilor	Numărul elevilor
Grădinițe	13	1.456
Școli de educatoare	1	46
Școli populare	31	6.119
Școli de învățători	2	78
Școli de învățătoare	1	114
Școli medii:		
- arhigimnazii	1	452
- școli reale	1	242
- Instituții de învățământ superior:		
- Academia de Drept	1	164
- institute teologice[4]	1	19
- Școli profesionale:		
- de meserii și comerț	5	1.514
- militare[5]	1	183
- școli de moașe	1	72
- Instituții școlare cu scop caritativ	2	136
- Școli în închisori	1	190
Total	62	10.785

Organizarea învățământului de toate gradele a fost obiectul a două legi din 1907: *Legea XXVI* („cu privire la reglementarea drepturilor învățătorilor din școlile primare populare de stat și cu privire la subordonarea locală a școlilor populare")[6] și *Legea XXVII* („cu privire la raporturile juridice ale școlilor populare primare ce nu sunt de stat și despre drepturile ce se cuvin învățătorilor populari confesionali")[7], ultima din ele, cunoscută mai ales sub numele de *Legea Apponyi*, după numele contelui Apponyi Albert, ministrul instrucțiunii publice, „părintele" acestei legi, îndreptată în primul rând împotriva naționalităților.

Cele două legi aduceau un centralism excesiv în sistemul de învățământ, prin introducerea unei programe școlare detaliate, care urmărea în principal însușirea perfectă de către elevi a limbii de stat și formarea conștiinței naționale unice. Gravitatea consta în faptul că nu se mai făcea deosebire între școlile confesionale și cele de stat, condiționându-se ajutorul dat de guvern cadrelor didactice din școlile confesionale de realizarea obiectivelor programei de învățământ.[8]

Această lege a stârnit protestul vehement al românilor din Oradea, care, dându-și, în mare majoritate, copiii la școlile de pe lângă biserica ortodoxă sau greco-catolică, urmăreau educația și formarea lor în spirit național. Grave erau și prevederile paragrafului 22, aliniatul 1, în care se stipulau condițiile în care cadrul didactic putea fi tras la răspundere, până la îndepărtarea din școală:

a) dacă neglijează predarea limbii maghiare și nu atinge cu elevii nivelul mediu cerut;

b) dacă folosește manuale și material didactic neaprobat de minister;

c) dacă „urmează o linie antistatală", adică se implică în orice acțiune care ar fi îndreptată împotriva constituției statului, caracterului său național, unității, integrității, împotriva folosirii exclusive a limbii de stat în justiție etc.[9]

---

[1] Neș 1929, p.13.
[2] Lakos. 1904, p.273. Costul construcției a fost 488.000 coroane; Borcea 2003, p.102-103.
[3] *MSE* VIII. 1901, p.316-317.
[4] Seminar romano-catolic fecventat și de studenți greco-catolici, întreținuți de cele două Episcopii.
[5] Școală de Cadeți ce pregătea subofițeri.
[6] *MT.* 1908, p.357-369.
[7] *Ibidem*, p.370-394.
[8] Legea XXVII, §.17: *„Orice școală și oricare învățător, indiferent de caracterul școlii și de faptul că beneficiază sau nu de ajutor de stat, este dator să dezvolte și să fortifice în sufletul copiilor spiritul atașamentului față de patria ungară și conștiința apartanenței la națiunea maghiară"*. (*Ibidem*, p.382).
[9] *Ibidem*, p.386.

Iată situația școlilor populare comunale și de stat, în anul 1913[1]:

Numele şcolii	Anul înf.	Nr.ani studiu	Nr. de clase	Nr.săli de clasă	Nr. cadre did.	Nr.elevi	Patronată de:
-Gimnaziul comunal de băieți	1869	4	12	15	14	627	primărie
- Gimnaziul comunal de fete -*Olosig*	1877	4	7	9	10	334	primărie
- Gimnaziul comunal de fete – *Oraşul Nou*	1912	4	4	4	5	193	primărie
- Şcoala primară de stat – *Olosig*	1908	6	10	10	10	507	stat
- Şcoala primară de stat – *Oraşul Nou*	1908	6	10	10	10	485	stat
- Şcoala primară comunală de băieți (str. Ritoók)	1869	6	6	6	6	329	primărie
- Idem (str. Széles)	1903	4	4	4	4	178	primărie
- Idem (str. Strajei)	1869	6	8	8	8	379	primărie
- Idem (str. Şanțului)	1869	6	6	6	6	368	primărie
- Idem (în Velența)	1901	4	4	4	4	241	primărie
- Şcoala primară de fete – *Olosig*	1869	4	4	4	4	235	primărie
- Idem (str. Strajei)	1869	6	8	8	8	345	primărie
- Idem (str. Şanțului)	1869	6	6	6	6	350	primărie
- Şcoala primară comunală mixtă (*Subcetate*)	1870	2	2	2	2	132	primărie

Nu comentăm cifrele care par a fi într-o mare scădere la număr de copii școlarizați, comparativ cu un deceniu în urmă, după cum se pare că și statisticile au fost întocmite potrivit unor criterii indeterminabile.

Învățământul profesional. La 1 iulie 1888, profesorul Propper János și-a deschis un oficiu în vederea lansării unei școli comerciale. Încă la data de 10 iulie a aceluiași an s-a înființat *Asociația de protejare a școlii medii comerciale din Oradea Mare*. În august, această societate a obținut aprobarea Ministerului de Interne ca în luna septembrie să deschidă primul an școlar, 1888/89.[2] Din ianuarie 1895 școala s-a mutat în noua clădire din Piața Mare, unde era și sediul Halei Comerciale, sub al cărui patronaj a funcționat din acest moment. În august 1895, această școală obține numele de *Școala comercială superioară*. Din septembrie 1898 ea a fost direct subordonată și finanțată de Hala Comercială. Apoi, școala a fost sprijinită material de stat, de comitatul Bihor, de *Camera de comerț și industrie* a orașului și de Primăria orădeană.[3]

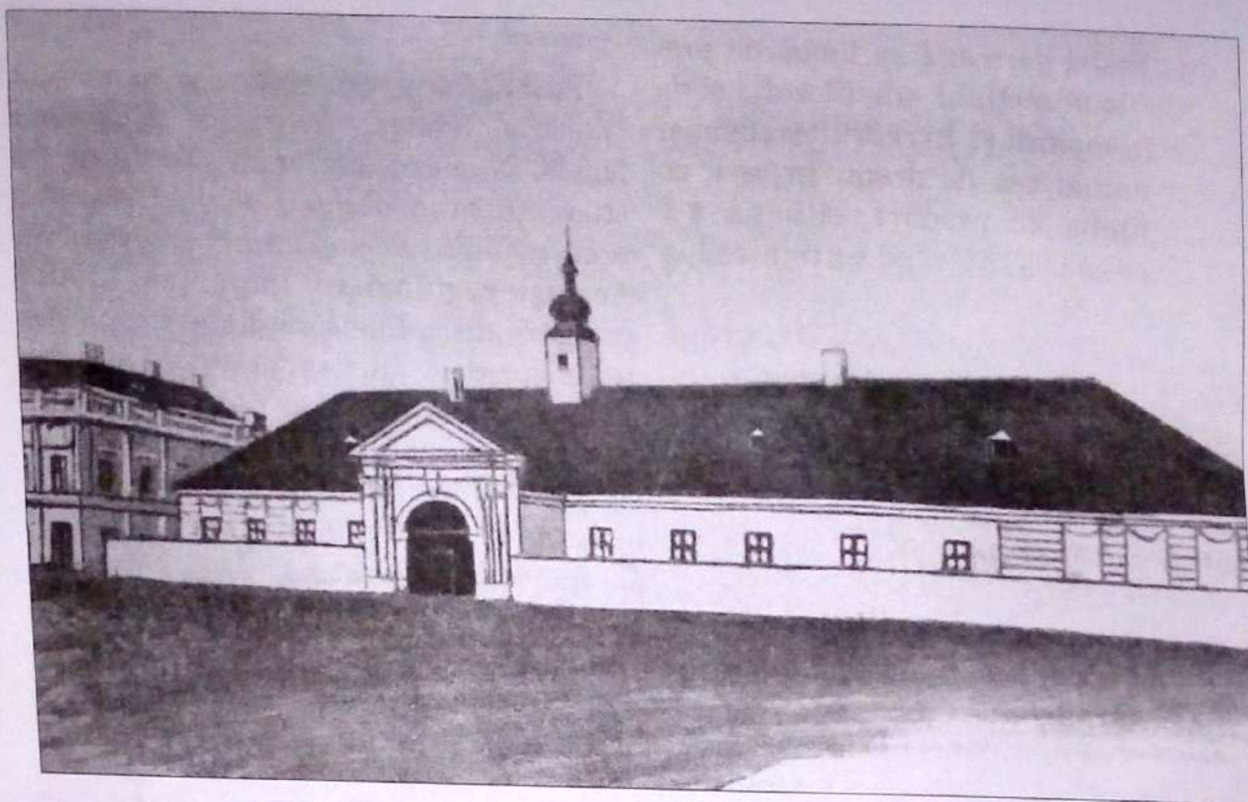
[1] Köszeghy 1913, p.14; vezi și Fehér 197, p.109, cu privire la situația din 1918.
[2] Kováts 1913, p.12-13.
[3] *Ibidem*, p.18-19.

Casa "Bartsch" de pe Strada Principală

Iată şi o situaţie statistică a învăţământului profesional, aşa cum arăta el în 1913:

Numele şcolii	Anul înf.	Nr. ani studiu	Nr. de clase	Nr. săli de clasă	Nr. cadre did.	Nr. elevi	Patronată de:
- Şcoala superioară comercială[1]	1888	3	6	8	10	267	Hala Com.
- Curs comercial pentru femei	1891	1	1	2	9	37	
- Şcoala profesională lemn si metal[2]	1913	-	-	-	-		
- Şcoala de ucenici comerciali	1887	3	5	5	9	191	
- Şcoala de ucenici meseriaşi[3]	1884	5	43	30	68	2.035	
- Şcoala de muzică	1896	7	6	2	1	34	

[1] Un istoric al acestei şcoli vezi în *N*, 10 mai 1898, p.4-5; aici sensul de *superior* este echivalentul cu *mediu*.
[2] S-a deschis la 1 septembrie 1913, după întocmirea situaţiei.
[3] Date privind şcoala în 1898: *N*, 1 septembrie, p.5-6.

Vechiul sediu al Academiei de Drept (pe locul actualei Primării)

4. Academia de Drept

Anul 1850 a însemnat o schimbare fundamentală în viața acestei instituții: s-a introdus limba germană ca limbă de predare, cele două secțiuni - de filozofie și de drept s-au separat și în cadrul Academiei a rămas numai cea de drept. În ceea ce privește limba de predare, situația s-a menținut până în 1861, când s-a reintrodus limba maghiară.

Abia în 1874, Academia de Drept orădeană își dobândește echivalentul cu facultățile de drept. Cursurile aveau durata de 4 ani. Regulamentul din 1874 preciza organizarea pe catedre, fixând numărul acestora la opt:

a) drept roman;

b) drept penal și filozofia dreptului;

c) economie politică, finanțe și drept financiar ungar;

d) drept civil austriac și ungar;

e) procedură civilă, procedura extraprocesuală, drept comercial și cambial;

f) statistica și dreptul administrativ ungar;

g) istoria dreptului și dreptul canonic;

h) politică, drept public ungar și introducere în drept și științele de stat.[1]

Pe lângă aceste discipline, se mai predau: filozofia, istoria civilizației și medicina legală. Numărul orelor de studiu pe care studenții erau obligați să le frecventeze erau stabilite la douăzeci pe săptămână. Același regulament împărțea în două categorii disciplinele studiate: grupa științelor juridice (jurisprudența) și grupa științelor de stat (economico-politice). Specializarea începea în anul al III-lea de studiu. Absolvenților li se oferea posibilitatea de a lucra fie în magistratură, fie în administrația de stat.

Studiile de aici, încheiate cu susținerea examenelor fundamentale, erau echivalente cu cele universitare numai după frecventarea a încă doi ani, după care se obținea un certificat de absolvire (*absolutoriu*).

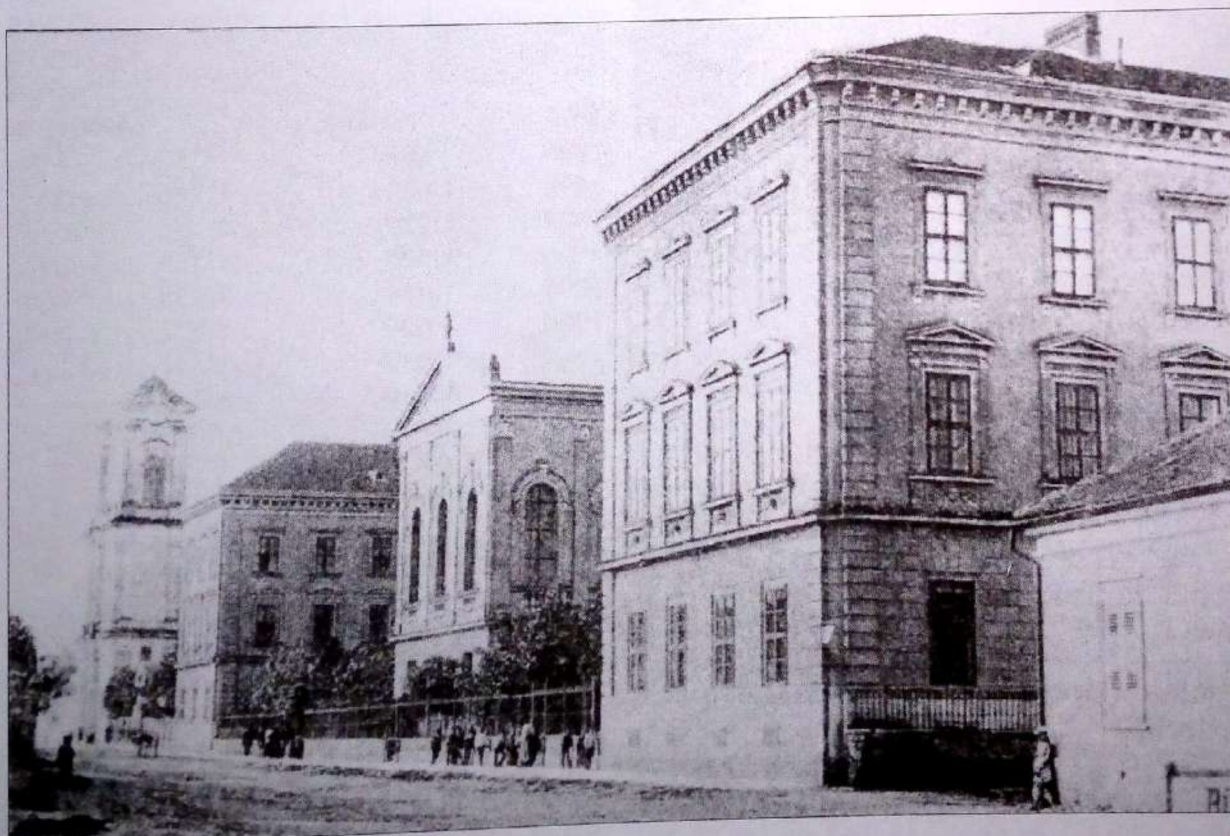
În anul 1874, Academia s-a mutat în noua clădire, care i-a servit drept sediu până la sfârșit (actuala clădire a Liceului „M. Eminescu" de pe str. Roman Ciorogariu). Numărul studenților a fost mereu în jurul cifrei de 160, între care foarte mulți români. În 1898, din plângerea unui anonim trimisă ziarului *Nagyvárad* rezulta că mai mult de o treime din

[1]*Buletinul* 1928, p.

studenții Academiei de Drept sunt români și numărul lor crește mereu. Aceștia vin din părțile cele mai îndepărtate ale Imperiului Austro-Ungar. Pe coridoare se vorbește mai mult limba română și ai impresia că te afli la o universitate din București.[1] Conform statisticii oficiale, în anul universitar 1899/1900, din totalul de 164 de studenți, 124 erau maghiari, 38 români, unul german și unul slovac. După religie: 66 romano-catolici, 34 iudei, 29 ortodocși, 18 greco-catolici, 17 reformați.[2] În același an universitar, numărul profesorilor se ridica la 8, iar al celor particulari la 4. Totalul orelor pe săptămână, la toți anii, în semestrul de iarnă, era de 104, iar în cel de vară, 78.[3]

Începând cu luna mai 1911, prin ordinul nr. 59014 al Ministerului de instrucțiune publică, s-a pus în aplicare legea XIX din 1872, potrivit căreia: *„Facultățile formează corporațiuni independente și cu drepturi egale, sub președinția decanului ales în fiecare an de către profesorii facultății."*[4] Primul decan ales a fost profesorul Hoványi Gyula, care a îndeplinit această funcție și în perioada interbelică.

În același an se înființează două noi catedre, prin transformarea lor din lectorate: o catedră de filozofie și una de istorie universală. Se adaugă cursuri noi: drept internațional (privat), drept minier, contabilitate de stat, igienă publică, psihiatrie legală, etică și logică. Ca lector de igienă publică a fost numit dr. Nicolae Popovici, care în perioada 1924-1925 va ajunge prefect al județului Bihor.[5] Academia orădeană de Drept se bucura în această perioadă de un bine meritat prestigiu în lumea universitară din Europa centrală, mulți absolvenți de-ai ei ajungând cadre didactice în instituții de învățământ superior. Aici s-a înființat și una din primele asociații ale studenților români - *Societatea de*

Liceul Premonstratens și Academia de Drept

[1] *N*, 20 octombrie 1898, p.4-5.

[2] *MSE* VIII 1901, p.361. Deci, dacă se scad din totalul studenților maghiari cei 34 de evrei, rămân 90 de studenți care puteau să spună că erau maghiari și astfel avea dreptate anonimul din *Nagyvárad* că o treime din studenți sunt români.

[3] *Ibidem.*

[4] *Ibidem*, p.6.

[5] *bidem.*

Alexandru Roman

lectură a tinerimii române din Oradea Mare (1852) condusă, până la 1857, de către *Alexandru Roman* (1826-1897).

Născut la Auşeu, lângă Aleşd, studiile şi le-a făcut la Beiuş şi Oradea. În 1848 era profesor la Beiuş apoi, din 1850, profesor la Arhigimnaziul din Oradea, deţinând şi o catedră de limba română în cadrul Academiei de Drept. Din 1857 este translator la locotenenţa regală din Budapesta. Începând din 1861 colaborează la *Concordia*, împreună cu *Partenie Cosma*. În 1868 întemeiază ziarul *Federaţiunea*, fiind, în acelaşi timp, şi profesor la catedra de limba română a Universităţii din Budapesta (1862-1897). Alexandru Roman a făcut parte din Academia Română de la Bucureşti, încă de la înfiinţarea ei (1866).[1]

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea aici au studiat şi s-au format ca avocaţi, ziarişti sau oameni politici: Emanuil Gojdu, G. Pop de Băseşti, unul dintre cei mai activi fruntaşi ai Partidului Naţional Român, Ioan Raţiu, Ioan Popovici, Vasile Mangra, Aloisiu Vlad, Giorgiu Popa, Vasile Ignat, Paul Papp, Ioan Buna, Demetriu Kiss, Nicolae Zigre, Coriolan Pop, Ioan Ciordaş, Aurel Lazăr, Lucian Bolcaş, înfăptuitori ai unirii Transilvaniei cu România.

5. Sănătate: spitale, farmacii

Având în vedere aşezarea sa, la întâlnirea dintre dealuri şi câmpie, existenţa unui permanent curent de aer, determinat de cursul Crişului Repede care străbătea teritoriul oraşului, Oradea a asigurat condiţii climatice de viaţă favorabile celor ce au trăit aici.

Dacă apreciem la 48 km² teritoriul locuit al oraşului, în 1901, şi la 50.177 de suflete totalul populaţiei, obţinem o densitate de 1.045,3 locuitori pe km². Să reţinem că în Olosig densitatea populaţiei era mai mare decât cea din partea oraşului de pe malul stâng al Crişului Repede.

Analizând cifrele natalităţii şi mortalităţii pe un eşantion de zece ani, obţinem următoarea situaţie :[2]

Anul	Născuţi	Morţi
1895	365	332
1896	1.622	1.386
1897	1.593	1.188
1898	1.608	1.364
1899	1.644	1.355
1900	1.600	1.372
1901	1.630	1.347
1902	1.636	1.385
1903	1.709	1.489
1904	1.750	1.510

Mortalitatea infantilă a înregistrat cifre îngrijorătoare, care, cu toate acestea, plasau Oradea între oraşele cu situaţie mai bună între celelalte din Imperiu. În 1890, numărul copiilor decedaţi până la vârsta de 5 ani a fost de 568 (46,6 la sută din numărul total al decedaţilor), iar în 1899, numărul lor a scăzut la 462, deci 34 la sută.[3] A crescut în schimb la 488, în 1900.[4]

O rată ridicată a mortalităţii a fost determinată de epidemiile care s-au succedat una după alta. Ele se datorau în primul rând lipsei totale a unor măsuri de igienizare a oraşului. Una din cele mai pustiitoare a fost epidemia de *holeră*

[1] Pavel 1927; Neş 1937, p.104-120.
[2] *N*, 29 decembrie1904, p.5 (pe anul 1895, cifrele sunt parţiale).
[3] Borovszky 1901, p.336.
[4] *MSE* VIII 1901, p.41.

din 1873. Primul deces s-a înregistrat la 19 mai, apoi proporţiile au fost impresionante, S-a instituit o „comisie pentru holeră", care urmărea să asigure curăţenia oraşului şi dezinfecţia sa. Dar populaţia intrată în panică nu a respectat măsurile impuse. Mai mult, în luna iunie, toate reziduurile umane şi animale fiind deversate în Criş, în câteva zile epidemia s-a extins la Tărian, Sântandrei şi în celelalte localităţi din avalul râului. Nu există date cu privire la Oradea dar, în iunie-iulie 1873, în Bihor, în 429 aşezări, s-au înregistrat 30.447 îmbolnăviri, din care 10.980 s-au soldat cu decese.[1]

În 1892, *difteria* a fost mortală în 49 la sută din cazuri, iar 1894, în 43 la sută. După introducerea vaccinului, în 1895, cifra a scăzut la 28 la sută, iar în 1899, la 26,9 la sută.[2]

Constant pustiitoare a fost *tuberculoza*. Astfel, în 1893, au murit de această boală 118 persoane, în 1894 numărul a fost de 163, în 1895 - 132, în 1896 - 157, în 1897 - 137, în 1898 - 116, iar în 1899-130. Dacă, pe lângă aceste cifre, mai luăm în considerare că, tot în aceşti ani, numărul celor decedaţi de boli ale aparatului respirator a oscilat între 281 şi 220, că majoritatea acestora se pot înscrie la categoria tuberculozei, rezultă că de această boală au murit mai mulţi decât de toate bolile infecţioase la un loc. O cifră alarmantă a fost atinsă în prima jumătate a anului 1906 când, în primele patru luni, s-au înregistrat 575 cazuri de deces, din care 178 (deci 30,9%) din cauza bolilor de plămâni.[3] Alarmate de această situaţie mai mult decât îngrijorătoare, la 6 decembrie 1906 autorităţile orăşeneşti şi comitatense au luat măsuri de înfiinţare a *Asociaţiei pentru protecţia bolnavilor de plămâni*, având ca preşedinte de onoare pe Glatz Antal, Comitele suprem al comitatului Bihor.[4]

Tifosul exantematic, care a constituit şi el o problemă permanentă pentru oraş în secolul al XIX -lea, a început să scadă ca număr de

Spitalul T.B.C.

[1] *N*, 28 august 1910, p.3-4.
[2] Borovszky 1901, p.336.
[3] *N*, 8 mai, 1906, p.3.
[4] *N*, 11 decembrie 106, p.2.

Spitalul de Neuropsihiatrie

îmbolnăviri abia după 1895, când s-a realizat apeductul orașului și, mai ales, după 1900, când rețeaua de canalizare a urbei s-a extins și în zonele mai mărginașe ale orașului. Totuși, în 1907 și 1909, s-au mai înregistrat două epidemii cu 180, respectiv 300 cazuri de îmbolnăvire.[1]

Spitale. Oradea a continuat tradiția din secolele precedente, mai ales instituțiile ecleziastice (ordinele călugărești, în primul rând al mizericordienilor) întreținând, după posibilități, încăperi sau chiar clădiri speciale destinate îngrijirii bolnavilor, în primul rând a celor săraci.

Bazele primului spital public s-au pus în 1803, când fostul primar din *Subcetate*, Szabó Ferencz, a lăsat prin testament suma de 500 fl., pentru edificarea unei astfel de instituții.[2] În urma unor donații succesive, venite din toate mediile, se cumpără terenul unde se află și azi spitalul vechi, pe actuala Stradă a Republicii, și se ridică, în 1806, o clădire numită *Lazaretum* cu o capacitate inițială de 12 paturi, mărită încă în același an la 24. Anul inaugurării este 1806, după care spitalul se lărgește prin adăugarea unui etaj (1853-1860).[3]

Este interesantă, pentru o apreciere globală a situației asistenței sanitare, o statistică referitoare la circumscripția administrativă cezaro-crăiască Oradea, în 1858, în a cărei componență intrau 7 comitate ce cuprindeau întreaga zonă de la Mureș și până în nordul Maramureșului. Întreaga populație era de 1.538.608 locuitori, care dispuneau de 122 de medici, 132 de chirurgi, 144 de moașe și de 85 de farmacii. Deci, un medic sau un chirurg revenea la circa 6.000 de locuitori, o moașă la 10.000 de locuitori, o farmacie la 18.000 de locuitori. Se apreciază că,

[1] *N*, 27 noiembrie 1909, p.2.
[2] *N*, 8 noiembrie 1906, p.2 și 24 noiembrie 1906, p.1.
[3] *Anuar spital* 1947, p.

față de 1857, numărul medicilor crescuse cu 12, iar a farmaciilor cu 2! Pe acest întreg teritoriu existau 11 spitale, cu 355 de paturi, spitale publice fiind la Oradea, Arad și Debrețin. În azilurile pentru săraci din Oradea, Satu Mare, Carei, Baia Sprie, Andrid, Debrețin, Makó și Csaba (ultimele trei în Ungaria) se aflau 300 de oameni. Acum, pentru alienații mintali, în spitalul din Oradea erau rezervate 5 camere, iar în cel din Gyula – 2 camere.[1]

În 1873 s-a zidit un nou pavilion cu etaj, aripa dinspre actuala Str. Spitalului. Parterul acestei clădiri era destinat bolnavilor mintali, iar etajul, pentru boli venerice (femei). Spațiul a fost apoi lărgit succesiv, în 1895 (pavilionul economic și morga), 1897 (aripa stângă a clădirii principale, cu sală de operații la etaj).[2] De la sfârșitul veacului al XIX-lea, instituția primește titlul de spital comitatens, fiind sprijinit cu fonduri și de către autoritățile acestui for administrativ. La începutul secolului al XX-lea, spitalul se întindea pe o suprafață de peste 2 ha., având 250 de paturi dar, în caz de nevoie, putându-se asigura internarea a până la 450 de bolnavi.[3]

În 1903 s-a ridicat *Spitalul pentru bolnavii mintali*, compus din 7 corpuri de clădiri, pe locul actualului Spital de Neuropsihiatrie de pe Str. Spitalului nr. 26. În curte s-a construit o baracă de lemn pentru îngrijirea femeilor suferinde de boli.

În 1919 s-a construit o a doua baracă de lemn pentru bolnavii de ochi și o aripă centrală spre curte, legată de corpul principal, unde a fost plasat biroul de primire a bolnavilor și baia serviciului de primire.[4] Până la izbucnirea Primului Război Mondial, directorii acestui spital au fost: dr. Roth Gáspár, dr. Ertsey Imre, dr. Lukács János, dr. Fuchs József, dr. Kiss Ferenc, dr. Korda György, dr. Fráter Imre, dr. Kenéz Kálmán. Unul din șefii de secție era dr. Sever Pășcuțiu.[5]

Tot de la începutul secolului al XIX -lea funcționa Spitalul izraelit, destinat în special bolnavilor provenind din categoria foarte săracă a comunității evreiești. Primul ei medic a fost dr. Grósz Frigyes, cel care a întemeiat *Institutul de oftalmologie din Oradea Mare*, numit inițial *Institutul de vindecare a orbilor săraci*.[6]

De prin 1870 funcționa în oraș *Asociația pentru Spitalul comercial*, cu 12 paturi, destinat numai bolnavilor proveniți din această asociație, cu 2 medici și un asistent.

O realizare importantă a fost înființarea *Școlii de moașe*, sprijinită de medicul dr. Joachim Dudek, care a lăsat o fundație de 7.000 fl., pentru această școală.[7] La 1 ianuarie 1873, când au început cursurile, durata lor era de cinci luni și se țineau în limba maghiară și în limba română.[8] În 1881 a fost inaugurată noua clădire de pe actuala Str. Tribunalului, cu 22 de paturi, iar un an mai târziu, s-a creat aici o secție de ginecologie cu 10 paturi. În 1896, ea a cunoscut o nouă extindere astfel că, în 1901, ea putea să asigure spitalizarea a 57 femei.[9]

În 1875, dr. Mayer Antal a pus bazele unei fundații prin donarea sumei de 5.000 fl., pentru un spital de copii. La aceasta s-au adăugat cei 150.000 fl., lăsați prin testament de Sztaroveszky Imre, în februarie 1883, în același scop, cu condiția ca viitoarea instituție să-i poarte numele.[10] Spitalul s-a deschis în 16 noiembrie 1906, avându-l în frunte pe dr. Schiff Ernö, vestit medic pediatru orădean.[11] În decembrie 1906 el a procurat pentru spital un *aparat Röntgen*, primul în oraș.[12]

La 17 iunie 1908 s-a dat în folosință *Sanatoriul TBC* de pe Dealul Viilor. Unitatea era compusă din două pavilioane, la început cu 12 paturi, inițiator și director fiind dr. Gerö Sándor.[13]

În 1859 s-a constituit *Asociația Crucii Roșii*, filiala Oradea, care și-a propus, printre altele, înființarea unei *asociații de salvare*, care să funcționeze în perimetrul orașului. Ea se va

[1] *PU*, 11 mai 1859, p.430.
[2] *Anuar spital* 1947, p.4.
[3] Borovszky 1901, p.339.
[4] *Anuar spital* 194, p.4.
[5] *Ibidem*, p.5.
[6] Borovszky 1901, p.340.
[7] *Ibidem*, p.339; Tóth 2000, p.273-315.
[8] *N*, 15 noiembrie 1872, p.3.
[9] Borovszky 1901, p.339.
[10] *N*, 18 noiembrie 1902, Borovszky 1901, p.340-341.
[11] *N*, 16 noiembrie 1902, p.6.
[12] *N*, 11 decembrie 1906, p.5.
[13] *N*, 18 iunie, p.4.

realiza peste câțiva ani, sub egida pompierilor și poliției.[1]

Igiena orașului a fost în continuă îmbunătățire, prin crearea unui abator modern și a unui cuptor pentru incinerarea animalelor moarte. În 1901, în oraș funcționau 4 băi publice, dintre care, cea mai importantă, a familiei Rimanóczy Kálmán, pe malul Crișului Repede, lângă podul peste Criș; aceasta dispunea de hotel și restaurant, fiind donată, prin testament, Primăriei orașului.

În 1900, personalul medical al orașului se compunea din 48 medici, 1 chirurg și 74 de moașe. Existau 6 spitale cu 375 de paturi precum și un spital de boli contagioase.[2]

Potrivit unei statistici apărute în presă, în anul 1908 în spitalul public orădean au fost îngrijiți 6.992 bolnavi (4.165 de bărbați și 2.827 de femei).

Iată rețeaua instituțiilor spitalicești din oraș în 1913, situație rămasă, în general, neschimbată, până la izbucnirea Primului Război Mondial:[3]

- Spitalul public al comitatului Bihor ... 800 paturi
- Spitalul izraelit .... 105 paturi
- Spitalul de copii Sztaroveszky .... 54 paturi
- Școala de moașe .... 52 paturi
- Spitalul mizericordienilor .... 20 paturi
- Sanatoriul dr. Waldmann .... 6 paturi
- Sanatoriul dr. Racz .... 20 paturi
- Spitalul de contagioși Sf. Ladislau cu 4 pavilioane. ....100 paturi

Total: 1.157paturi

Un an mai târziu, avem următoarea situație cu privire la spitalele din oraș:[4]

- medici ;i chirurgi cu diplomă 66
- moașe cu diplomă 81
- medici legiști 3
- spitale 8
- număr total de paturi 1.099

Farmaciile publice. Pe lângă cele patru farmacii pe care orașul le avea încă din veacul al XVIII-lea, secolul următor a adus dublarea acestora și modernizarea lor. Apar încăperile cu destinație specializată: *oficina* – pentru expunerea medicamentelor și relațiilor cu publicul; *magazia* – pentru depozitarea cantităților mai mari; *laboratorul* - pentru prepararea medicamentelor, analize sau chiar experimentări; *herbariul* - pentru păstrarea în loc aerat și uscat a plantelor medicinale (uneori aceasta era chiar podul casei); *aquariul* - destinat depozitării vaselor cu lichide și unele aparate de laborator.

Personalul farmaciei se compunea dintr-un farmacist cu diplomă, care era fie proprietar, fie avea doar în arendă spațiul cu dotările sale, unul sau doi asistenți și un ucenic. Majoritatea produselor farmaceutice erau de natură vegetală autohtonă (farmacia galenică), dar existau și preparate de natură minerală, chimică, în tradiția farmaciei spagyrice, care erau produse de laboratoarele farmaciilor. Plantele exotice sau medicamentele mai pretențioase erau procurate de la angrosiștii din Viena sau Budapesta.

Până la sfârșitul secolului al XIX-lea, s-au înființat în Oradea următoarele farmacii:

- *Leul*, înființată în anul 1825, în Piața Mare, azi demolată;
- *Sf Ladislau*, s-a deschis prima dată în 1856, pe Calea Clujului, azi farmacia *Gențiana*;
- *Îngerul păzitor*, în 1891, pe Str. Primăriei, azi desființată;
- *Sf. Ștefan*, în 1896, pe str. Eminescu, azi desființată.[5]

Impetuoasa dezvoltare a orașului la începutul secolului al XX-lea, creșterea populației, a dus la înființarea unor noi farmacii, astfel că, în preajma izbucnirii Primului Război Mondial, în Oradea funcționau un număr de 16 farmacii publice. Cele nou înființate au fost:

- *Șarpele*, întemeiată în 1901, în Piața Republicii, desființată după naționalizarea din 1948;
- *Francisc Rákóczi al II-lea*, în 1907, azi farmacia *Elixir*, pe str. Avram Iancu;
- *Madona*, în 1908, azi farmacia *Diana*;
- *Regele Matei*, în 1909, desființată după naționalizare;
- *Salvatorul*, în 1911, azi farmacia *Norifarm*;
- *Diana*, în 1911, str. D. Cantemir, demolată;

[1] Borovszky 1901, p.352.
[2] *MSE* VIII 1901, p.63.
[3] Köszeghy 1913, p.19.
[4] *MSE* 191, p.64.
[5] Acestea se adaugă la cele patru care funcționau la sfârșitul secolului al XVII-lea: „Crucea de Aur", „Coroana de Aur", „Rodia" și „Vulturul de Aur" (Pop 2005, p.3).

Farmacia mizericordienilor

- *Sf. Anton*, în 1912, azi farmacia *Concordia*.

Să amintim și numele unor farmaciști de renume pe vremea lor: Josef Schmidt, Kováts József, Bertsinsky Károly (*Crucea de aur*), Kiss Ernö, Majláth Rudolf, Lápossy Lajos, Nyiri György (*Coroana de aur*), Királovits Flórian, Levin König (*Rodia*), Schwachoffer István, Molnár József, Molnár Lajos (*Vulturul de aur*), Joseph Hoffman, Lindner Eduard, Racsek Fr. (*Leul*), Alványi Károly, Ember Emanuel (*Sf. Ladislau*), Hering Sándor (*Îngerul păzitor*)[1].

6. Tiparul și presa

a) Tiparul

Cea mai importantă imprimerie orădeană a rămas și după 1850 cea a lui *Tichy Alajos* care, în perioada 1839-1869 a tipărit circa 160 de titluri diverse, în special lucrări de importanță locală. După moartea sa, în iulie 1862, activitatea a fost condusă de fiul său, Ákos. Acesta, deși era un foarte bun apecialist, a preferat să se implice mai mult în viața publică, astfel că, mai ales după 1868, tipografia *Tichy* a decăzut. În aceste condiții activitatea ei a fost preluată de Hollóssy Lajos (1874).[2]

În 1868 își inaugurează tipografia *Hügel Otto*. Acesta s-a stabilit la Oradea în 1861, cumpărând litografia înființată în 1858 de către *Moll Gusztáv*. În primăvara lui 1862, Hügel Otto cere autorizație pentru înființarea unui magazin de desfacere a cărților, a tipăriturilor de artă și muzicale, precum și a unui magazin pentru

[1] Acest capitol reprezintă o sinteză după studiul cercetătorului ing. Alexandru Pop, *Din istoricul farmaciilor orădene* (în manuscris), căruia îi mulțumim și pe această cale pentru amabilitate. Vezi și Pop 1987, Pop 1996-1997, Pop 2003, Mermeze 1999.

[2] Naményi 1902, p.72-73. Mălinaș 1995, p.11.

împrumutatul cărților. Însă, administrația locală imperială nu i-a acordat autorizația, motivând că în oraș existau librării suficiente. Dar Hügel nu a abandonat ideea și, în iunie 1862, a cumpărat cu 1.200 fLorini librăria și papetăria Demjén Jósef, în 1863 a obținut autorizație pentru o legătorie de cărți și, în cele din urmă, în 1868, a întemeiat o tipografie.

În 1882 s-a înființat imprimeria *Berger Sámuel* care era, de fapt, fosta *Tichy* devenită *Tichy* și *Hollóssy*, apoi numai *Hollóssy Lajos* și, în cele din urmă, *Hollóssy Jenö*. Tatăl acestuia din urmă, Lajos, nu era de meserie. El se stabilise la Oradea în 1846 ca legător de cărți, deschizând apoi o librărie. Când întreprinderea lui Tichy a început să meargă prost, Hollóssy a încercat să-l ajute printr-o fuzionare, dar nereușind nici el să realizeze o redresare, a cedat tipografia fiului său, Jenö, care, în cele din urmă, a cedat-o lui Berger Sámuel (fiul), în 1882. Acesta și-a reutilat atelierele cu mașini moderne și, în 1902, lucra deja cu 14 muncitori.[1]

În 1874 a luat ființă tipografia lui *Laszky Ármin*. Acesta a venit în Oradea în februarie 1870, angajat fiind de Hügel Otto în întreprinderea căruia a lucrat până la 10 august 1874, în calitate de tehnician șef. La această dată se pare că, sprijinit de cercuri financiare din oraș, și-a întemeiat o tipografie proprie la care, în 1878 a adăugat o papetărie, iar în 1895, o librărie. Murind Hügel Otto în 1890, tipografia acestuia a fost cumpărată cu 6.500 florini de către Láng József. În 1890 valoarea acestei imprimerii era de 9.000 de florini pentru ca, în 1902, ea să ajungă la 43.000 coroane. În 1890, tipografia avea 14 salariați remunerați cu 109 florini pe săptămână, retribuție apreciabilă pentru acea vreme. În 1902 numărul lucrătorilor se ridica la 34, fiecare din ei fiind plătit cu 250 florini săptămânal.[2] La Oradea, cariera cea mai îndelungată a cunoscut-o tipografia *Sonnenfeld* creată în 1856.[3] În 1886 imprimeria a fost înzestrată de către Sonnenfeld Adolf cu cele mai moderne utilaje, astfel că, în 1902, ea se ocupa în exclusivitate cu tipărirea unor lucrări de mare rafinament tehnic. Aceasta lucra cu numai 9 specialiști de înaltă calificare.

În 1889 a fost creată tipografia *Szigligeti*, care însă n-a fost prosperă niciodată. Organizată ca societate pe acțiuni ea a dat faliment îndată după întemeiere. Utilajele au fost achiziționate de către Déri János, care a continuat activitatea sub numele său. Apoi, această tipografie a fuzionat sub numele *Déri* și *Boros*. Din 1898, Boros Jenö rămâne singur până în primul deceniu al secolului XX-lea când întreprinderea sa dă faliment.[4]

La 4 noiembrie 1894 s-a creat tipografia *Sf.Ladislau*, aparținând Capitlului romano-catolic, unde s-a tipărit cotidianul *Tiszántúl* (Câmpia Tisei). În 1902 mai funcționau în Oradea următoarele im-primerii mici, care au avut o existență efemeră: Fiedler M., Freund Lajos et comp. (mai ales tipărituri în limba ebraică), Helyfi László, Neumann Vilmos, Pauker Dániel.[5]

b) Presa românească

Încă înainte de revoluția de la 1848-1849 studenții români de la Academia de drept au înființat, pentru un scurt timp, o asociație literară, cu o revistă litografiată, având titlul *Muza Crișanei*.[6]

Una dintre cele mai vechi publicații românești, apărută la Oradea și editată de Societatea de lectură de aici, a fost *Diorile* (=*zorile*) *Bihorului* (1854), care reunea în cuprinsul ei producții literare ale membrilor Societății.

Ceva mai târziu, tânărul Iosif Vulcan, împreună cu alți membri ai aceleiași societăți, a scos o publicație manuscrisă, intitulată foarte curajos: *Deșteaptă-te române* (probabil între 1857-1859).[7] Dar perioada primelor decenii de după revoluția de la 1848-1849 a fost caracterizată de un puternic recul al mișcărilor politice și culturale, sever urmărite de administrația imperială. Ele trebuiau să îmbrace forme adecvate pentru a evita reacțiile autorităților. Dacă pe teritoriul Transilvaniei intracarpatice ele au reușit să răzbată la lumina

[1] Naményi 1902, p.72-73.
[2] *Ibidem, p.75.*
[3] *Tipografia Adolf Sonnenfeld, Oradea Mare*, în: *Almanahul graficei române*, 199, p.105.
[4] Naményi 1902, p.75; Mălinaș 1995, p.12.
[5] *Ibidem.*
[6] Faur 1975 b, p.147.
[7] Faur 1992, p.147.

zilei şi să se menţină în ciuda tuturor vicisitudinilor (*Gazeta Transilvaniei, Telegraful Român, Amicul Şcoalei, Concordia* etc.) vreme mai mult sau mai puţin îndelungată, în părţile vestice, mai ales la Oradea, acest lucru a fost practic imposibil în primele decenii. Mai degrabă au rezistat cele ce au fost editate la Pesta, de unde şi posibilitatea de expediere era mult mai lesnicioasă. Din păcate, nici „deceniul liberal" şi nici deceniile care au urmat, nu au fost favorabile existenţei unei prese româneşti nestânjenite la Oradea. Activitatea culturală fiind mereu urmărită cu multă grijă de autorităţi, dar şi de presa maghiară şi asociaţiile de profil, cu excepţia revistei *Familia* care a venit în oraş cu un nimb al ei deja constituit, nici una din gazetele româneşti n-a reuşit să reziste vreme mai îndelungată.

Din 15 ianuarie 1868, redactată la Oradea, dar tipărită în capitala Ungariei, a apărut revista *Amvonul,* având ca subtitlu *Foia bisericeasca pentru elaborate din sfera elocinţei sacre,* foarte căutată pe atunci, după cum declara realizatorul ei, *Iustin Popfiu* (1841-1882).[1] Din 1864, după studiile făcute la seminarul unit din Oradea, apoi la Institutul „Sf. Barbara" din Viena (1861-1863), acesta a fost profesor de limba şi literatura română la Liceul Premonstratens din Oradea. În 1870 a publicat, în oraşul de pe malul Crişului, un volum intitulat *Poezie şi proză.* Iustin Popfiu îndeplineşte diferite funcţii ecleziastice (camerar papal, asesor consistorial), iar episcopul Mihail Pavel l-a numit, în 1880, protopop în Leta Mare, unde a şi murit, doi ani mai târziu[2]. Spre deosebire de predici, atât poezia cât şi proza sa au fost de o calitate nu prea strălucită, fapt remarcat la vremea sa de Titu Maiorescu.

În revista *Amvonul* erau popularizate evenimente culturale, scriitori şi publicaţii de dincolo de Carpaţi, din România, în ideea, nedeclarată, de cultivare a tradiţiei unităţii culturale româneşti. După o perioadă de întrerupere, în ianuarie-februarie 1871, Iustin Popfiu editează din nou patru numere, apoi este nevoit să sisteze, până în 1881, tipărirea publicaţiei. Nici acum intenţia nu poate deveni o realizare de durată şi, la 30 aprilie, *Amvonul* îşi încetează definitiv apariţia.[3]

FAMILIA

Oradea Mare Nagyvárad | Dumineca | Nr. 32. | 1880.

Noul mitropolitu al Bucovinei.

Silvestru Morariu Andreevicîu

Revista "Familia".
Primul număr apărut la Oradea

Cea mai importantă revistă de cultură românească din Oradea şi una din rele mai importante din peisajul publicisticii româneşti de la sfârşitul veacului al XIX -lea a fost "Familia", apărută iniţial la Pesta şi apoi mutată de Iosif Vulcan, redactorul şef şi susţinătorul ei, la Oradea.

Iosif Vulcan s-a născut la 1841 la Holod, unde tatăl său era preot greco-catolic. Mai târziu a ajuns canonic la Oradea. Samuil Vulcan, care a întemeiat în 1828 gimnaziul românesc din Beiuş, a fost unchiul tatălui său. Studiile şi le-a făcut la Oradea, Debreţin şi Budapesta. În 1864, Iosif Vulcan a obţinut titlul de avocat, dar nu a profesat niciodată. În perioada 1859-1863 îşi începe activitatea publicistică şi literară. La 1/13 mai 1865 scoate numărul de probă al revistei "Familia", iar apoi, la 5/17 iunie 1865, apare primul ei număr obişnuit.[4]

[1] Faur 1992, p.143.
[2] Neş 1937, p.66-67.
[3] *HB m. sajtóbibl,* 1973, p.12.
[4] Drimba 1974, p.62-63.

Iosif Vulcan

Iustin Popfiu

În perioada de la Pesta (1869) a publicat *Panteonul Român*, conținând biografiile unor scriitori, artiști, oameni de cultură, a inițiat *Societatea pentru crearea unui fond de teatru român în Ardeal* (1870), a pregătit pentru tipar volumul *Román népdalok* (Cântece populare românești), apărut în 1877, reprezentând traduceri ale lui Ember Gy., I. Grozescu și I.Vulcan. În iulie 1879, Academia *Română* îl alege membru corespondent al ei, iar din 1891, membru activ. În 1902 era vicepreședinte al secției literare, președinte fiind Titu Maiorescu.[1] A fost membru fondator al ASTREI, participând din 1862, la aproape toate acțiunile ei mari, cu un rol important în constituirea despărțămintelor din Bihor ale Asociațiunii.

Din aprilie-mai 1880, Iosif Vulcan și revista *Familia* se mută la Oradea. Primul număr apărut aici este nr. 32 din 27 aprilie/9 mai 1880. Sediul ei era pe str. *Közép* nr. 365 sau 395, unde va rămâne până în 1888, mutându-se apoi pe str. Principală nr. 375/A, iar în cele din urmă în actuala clădire a Muzeului Memorial „Iosif Vulcan", care a fost și casa în care a locuit la Oradea marele intelectual.[2]

Vulcan a mai scos o revistă: *Șezătoarea* (*Siedietórea, Ședetorea*), între 1875-1880, iar de la 1 mai 1880 la 15 decembrie 1882, la Oradea, prima foaie populară românească mai răspândită în Transilvania.[3] La Oradea, pe lângă redactarea publicațiilor amintite, a fost și translator de limba română și franceză la tribunal. A făcut parte din conducerea *Societății pentru înființarea unei școli secundare române de fete în Oradea* (august 1880). Era apreciat de toată lumea pentru atitudinea sa moderată, pentru atașamentul său față de tot ceea ce a dat mai valoros cultura altor popoare. A ținut prelegeri și a scris și în limba maghiară. Pentru acest fapt Societatea literară *„Kisfaludy"* l-a ales ca membru al ei, iar din Societatea *„Szigligeti"* a făcut parte încă de la întemeiere. Iosif Vulcan a fost printre cei ce a fondat Institutul de credit „Bihoreana".[4] În 4 martie 1903 i se joacă pe scena teatrului orădean, în traducerea lui Ioan Papp, piesa *Ștefan vodă cel Tânăr*, primită deosebit de bine de public și de presa orădeană. Cu această ocazie Ady Endre a scris o cronică laudativă în *Nagyváradi Napló*,

[1] *Ibidem*, p.104-105.
[2] Cornea 1978, p.576.
[3] Drimba 1974, p.97-98.
[4] *N*, 10 septembrie 1907, p.3.

Interpreți ai piesei "Ruga de la Chisătău" de I. Vulcan

sub titlul *O premieră.*[1] Prima prezentare a acestei piese avusese loc la Teatrul Național din București, la 25 octombrie 1892.[2] Iosif Vulcan a scris mult: proză, teatru, poezie, schițe de călătorie. În 1866 a publicat primul său volum de *Poezii,* a tradus romanul *Columba* de Al. Dumas și *Cavalerii nopții* de Ponson du Terail. În 1872-1873 a tipărit la Pesta trei volume de nuvele, iar în 1875, un roman în patru volume: *Sclavul Amorului. Schițele de călătorie* îi prilejuiesc nostalgice și patriotice considerații pe marginea unor eroi naționali ai românilor: Horea și Avram Iancu (1877). La Oradea, activitatea sa este la fel de prodigioasă. În 1882 publică volumul de versuri *Lira mea,* cuprinzând poezie de dragoste și patriotică. Urmează un deceniu de intensă activitate în domeniul dramaturgiei (1890-1900), când apar: *Ruga de la Chisătău, Sărăcie lucie, Mâța cu clopot, Gărgăunii dragostei, Alb sau roș, Chiriașul fugit, Cui cu cui* etc.[3]

Jubileul de 40 de ani al revistei *Familia* a fost una din ultimele sale mari manifestări culturale (1904). În 1906 revista își încetează apariția, Iosif Vulcan murind la 8 septembrie 1907.[4]

Un merit incontestabil al lui Iosif Vulcan îl reprezintă marea previziune de care a dat dovadă atunci când, în nr. 6, din 25 februarie/9 martie 1866, l-a publicat pe Mihai Eminescu cu poezia *De-aș avea,* lansând astfel pe cel mai mare poet al românilor, fiind și „nașul" său literar, schimbându-i numele din *Eminovici* în *Eminescu.*[5]

Între redactorii *Familiei* menționăm pe Iulian Grozescu, Vasiliu Pop, Alexandru Moldovan, I.C.Drăgescu, Francisc Hossu-Longin, Emil Isac.[6] Aproape toți marii oameni ai scrisului românesc au publicat în paginile ei: Vasile Alecsandri, George Bariț, Dimitrie Bolintineanu, T, Cipariui G. Coșbuc, Octavian Goga, B.P. Hașdeu, I.Heliade Rădulescu, Al.Macedonski, Titu Maiorescu, Ioan Slavici, Al.Vlahuță.[7]

---

[1] *NN,* 5 martie 1903, p.2.
[2] Neș 1937, p.231.
[3] *Ibidem.*
[4] Drimba 1974, p.129-130.
[5] *Ibidem,* p.87. De același autor: *Eminescu* la *„Familia",* în *Cercetări de limbă și literatură,* Oradea, 1970, p.161-204.
[6] Drimba 1974, p.67 și 85.
[7] *Ibidem,* p.71.

RANELE NATIUNII.

ROMANU

DE

JOSIFU VULCANU.

TOMULU I.

BUDA-PESTA, 1876.
CU TIPARIULU LUI ALESANDRU KOCS
(Calea tierei nr 39.)

Una din cărțile lui Iosif Vulcan

La sfârșitul veacului al XIX-lea și în primii ani ai celui următor, a apărut la Oradea, revista satirică *Vulturul* (13 ianuarie 1892-1 septembrie 1905). În perioada decembrie 1899 - martie 1902, redactorul ei șef a fost Ioan I. Sceopul. Între primii colaboratori: Antoniu Popp, dr E.Pădan și Adrian P.Deseanu. Programul ei era cel precizat în primul număr din 1897: *„a zbiciui slăbiciunile generale, a lovi fără cruțare în cei păcătoși, a-i discredita, făcându-i ridicoli, iar pe cei buni a-i lăuda..."*[1] Luând apărarea celor ce au redactat *Memorandul* din 1892, Iustin Ardelean, redactor șef al revistei, student în anul al IV-lea la Academia de Drept, este deferit tribunalului orădean, fiind condamnat la plata unei amenzi de 60 fl. În anul următor i-a fost intentat un alt proces „pentru agitare contra statului", dar a fost achitat din lipsă de dovezi. În primăvara anului 1894 are loc un al treilea proces de presă, redactorul șef fiind condamnat la o lună de închisoare și 30 florini amendă. Numeroasele procese s-au soldat cu condamnări, interdicții și crearea unei opinii oficiale defavorabile.[2]

În domeniul presei literare poate fi înregistrată și apariția meteorică a revistei *Foaia literară*. Apare la Oradea în anul 1897 (primul număr: 6/18 aprilie - ultimul: 28 octombrie/9 noiembrie). Redactor responsabil a fost Lucreția Suciu-Rudow, iar editor proprietar, W. Rudow. Această revistă apărea săptămânal. În program, inițiatoarea își propunea ca foaia să fie *„ieftină, să poată străbate și în păturile care până acum n-au putut fi părtașe la mișcarea literară a poporului român"*. La revistă au colaborat: G. Coșbuc, Gh. Bogdan Duică, Enea Hodoș, Ion Pop Reteganul, Ilarie Chendi și alții. Între tinerii cei mai activi s-au numărat Vasile V. Suciu, Gh. Ciuhandu și Lucian Bolcaș. Acesta din urmă a publicat în *Almanahul Presei Române*, Cluj, 1926, un articol intitulat *„Foaia literară" - amintiri*. Revista și-a încetat activitatea și datorită discuțiilor neprincipiale dintre redactorii șefi ai Foii literare și revistei *Vulturul*![3]

Revista "Vulturul"

[1] Faur1992, p.167.
[2] *Bihor. Permanențe* 1988, p.244-263, 306-522.
[3] Chira 1974, p.288-291: Faur 1992, p.172-175.

În efervescenţa politică a anului 1918, în primele zile după dezmembrarea Imperiului Austro-Ungar, în rândul intelectualităţii româneşti şi a fruntaşilor ei politici s-a pus problema tipăririi unui cotidian românesc la Oradea. Ideea a fost lansată la 12 noiembrie 1918 de dr. Aurel Lazăr şi reluată la 5 decembrie 1918, când s-a constituit un colectiv de redacţie în frunte cu vicarul episcopal ortodox, Roman Ciorogariu („Uncheşul") şi cu Gheorghe Tulbure.[1] La 25 decembrie 1918 apărea astfel primul număr din *Tribuna Bihorului*, organ al Consiliului Naţional Român din Oradea Mare şi Bihor. El se adresa în special ţărănimii, încercând să o informeze cu privire la evenimentele ce se succedau cu repeziciune, să creeze o opinie, o unitate de acţiune. După ianuarie 1919, când armatele române erau pe linia Zam-Ciucea-Sighet şi când persecuţiile autorităţilor militare ungare se îndreptau cu predilecţie împotriva satelor bănuite de colaboraţionism cu armata română, ziarul a fost singurul reazem spiritual al populaţiei româneşti de la ţară.[2] Între colaboratorii ziarului îi putem aminti pe: dr. Aurel Lazăr, dr. Andrei Magier, Constantin Pavel, Ana Codrean, V. Popovici şi Zaharia Moga. *Tribuna Bihorului* şi-a sistat apariţia la 8 martie 1919, prin acţiunea Sfatului muncitoresc de la

Iustin Ardelean

Anul I. Oradea-mare la 25. Decemvrie v. 1918. (7. Ianuarie n. 1919) Nr. 1.

Inv. 5804

Tribuna Bihorului

Redacţia şi Administraţia: Casa comitatului. Széchenyi-tér 5. Telefon: 77-03. Articoli nepublicaţi nu se înapoiază. Scrisori nefrancate se refuză.	Organul poporal al Consiliului naţional românesc din Oradea-mare. Apare: Duminecă. Editor şi redactor responsabil: Gh. TULBURE.	Abonament: Pe an . . . . 20 Cor. ‖ Pe un pătrar 5 Cor. Pe jumătate de an 10 Cor. ‖ Un număr 30 fil. (bani) Abonamente, inserţiuni şi reclame se primesc la administraţia ziarului şi se socotesc după tarifă

LUAŢI LUMINĂ!

este cuvântul cel dintâi, care-l rosteşte preotul în biserica mitropoliei din Bucureşti, înainte de a'ncepe slujba Sfintei Învieri. În tăcere adâncă s'apropie atunci credinciosii şi toţi îşi aprind luminiţele la făclia din mâna preotului.

Luaţi lumină! este cuvântul nostru cel dintâi către **poporul**, pentru care scriem această gazetă.

Către voi se'ndreaptă rostul nostru, cinstiţi plugari români din satele Bihorului şi ale celorlalte ţinuturi dela marginea pământului strămoşesc.

"Tribuna Bihorului"

[1] *Ibidem*, p.176.

[2] Vezi indicele bibliografic-analitic al *Tribunei Bihorului* realizat şi publicat de Monica Urian în *Biblioteca „Gheorghe Şincai"- buletin metodic*, Oradea, an.3, nr.I (4), iunie 1993, p.38-48.

tipografia *Sonnenfeld*, instigat de colectivul de la *Munkás Ujság* (Ziarul Muncitorilor).[1]

Ca emanție a grupării bolșevice românești din Oradea, la 1 martie 1919 a apărut *Foaia Țăranului*, „gazeta partidului țărănesc revoluționar român" (ultimul număr al ei a fost editat, se pare, paradoxal, la 22 martie 1919).[2] Aceasta a fost scoasă de Ariton Pescariu, inițial în Rusia, unde se constituise *Uniunea comuniștilor români din Ungaria, Banat, Ardeal, România și Austria* (1919) și care s-a mutat apoi la Oradea.[3] Era o foaie scoasă pe banii partidului comunist ungar, menită să contracareze Tribuna Bihorului.

Alte publicații au fost cele editate de societăți de cult: *Adevărul*, „foaia oficială a baptiștilor români din Ungaria", apărută între 1908 - ianuarie 1910, publicație lunară având ca redactori pe Mihai Brumar și Vasile Berbecar, sau *Priviri din Turnul Vegietoriu*, între 1 ianuarie și noiembrie 1918 (din luna martie și-a schimbat numele în *Priviri din Turnul de Veghe*), având ca redactor pe Szücs Lajos, iar ca editor Societatea Maghiară de Răspândire a Bibliei.[4]

c) Presa maghiară

Între primele gazete tipărite în deceniul ce a urmat mijlocului de secol XIX a fost cea intitulată *Bihar*, care a apărut la 15 septembrie 1862, sub redacția lui Györffy Gyula, în atelierele tipografice ale lui Tichy Alajos.

Astfel, în 1862, Oradea își avea prima sa gazetă politică. În perioada octombrie 1863 - iunie 1867, sub presiunea și tracasările permanente ale administrației austriece, ziarul a fost nevoit să-și sisteze apariția. La început acesta apărea de două ori pe săptămână, apoi de patru ori, iar în cele din urmă a devenit cotidian, până în iunie 1884, când și-a încheiat existența. Dintre redactorii ei, din cea de a doua perioadă, amintim pe Gyalókai Lajos, Solyom Fekete Ferenc, Juhász Gyula, Holóssy Lajos și Riskó Sándor.[5]

Încă în perioada când ziarul *Bihar* mai exista, apare, la 2 mai 1868, *Nagyváradi Lapok* (Gazeta de Oradea Mare), care se intitula *„organ politic, social, comercial și economic"* și apărea de două ori pe săptămână. Era redactată de dr. Sipos Árpád și Rádl Ödön. Editori erau Gyalókai Lajos, iar din iulie 1869, tipograful Hügel Otto. Acesta din urmă poate fi considerat un alt mare editor de presă și carte din veacul al XIX -lea, combinându-și activitatea cu cea de vânzare a cărții, având și un mare magazin de papetărie. Și-a încetat activitatea în decembrie 1870. Această sistare a apariției se datorează în mare măsură apariției ziarului *Nagyvárad* (Oradea Mare), la 3 iulie 1870, considerat cel mai vechi cotidian din Ardeal.[6] Acest ziar a fost una din publicațiile cu viața cea mai lungă (a apărut, cu întreruperi, până în iunie 1943).

Întemeietor este considerat Rácz Mihály (1845-1909), notarul șef al orașului, și Rádl Ödön (1848-1916), președintele Societății *Szigligeti*, împreună cu dr. Bodor Károly, dr. Bozóky Alajos, Dus László, Ritoók Zsigmond, Bercsényi Béla, Nogely István, Rimler Károly.[7] Longevitatea și-a datorat-o în bună măsură profesionalismului realizatorilor săi, încercării, în general izbutite, de a se posta pe poziții obiective, chiar dacă din subtitlurile schimbate rezultă că a fost într-o permanentă căutare a propriei individualități. Astfel, după un subtitlu neutru sub care a apărut inițial (*„foaie socială, comercială și economică"* 1870-71) ea devine „organ al *Societății Medicilor, Farmaciștilor și Naturaliștilor din comitatul Bihor și Oradea Mare"* (cu începere din 1906 și până în 1918). Revista *Nagyváradi Hirlap*, apărută între 29 decembrie 1889 și 31 martie 1894 se declară că aparține aceluiași partid.[8]

Din șirul lung al redactorilor de la *Nagyvárad* amintim pe Báttaszéki Lajos, Rácz Mihály (1871-1873), Hügel Otto (1873-1890), Iványi Ödön (1891-1893), Sass Ede (1893-1895, 1898-1907), Láng József (1895-1898), Márton Manó (1907-1912).[9]

Între ziarele cu lungă perioadă de apariție și un permanent rival al lui *Nagyvárad* se înscrie și *Szabadság* (Libertatea), care a apărut, cu unele

[1] Borcea 1992, p.125.
[2] *HB m. sajtóbibl.* 1973, p.109.
[3] *Magyarország* V 1980, p.108.
[4] *HB m. sajtóbibl.* 1973, p.239.
[5] *HB m. sajtóbibl.* 1973, p.18.
[6] Indig. 1975, p.3.
[7] *N*, 30 ianuarie 1909, p.5-6.
[8] *HB m. sajtóbibl.* 1973, p.216.
[9] Nagyvará album 1930, p.5-18.

Nagyvárad, 1901. XXXII évfolyam 5. szám. Vasárnap, január 6.

NAGYVÁRAD

POLITIKAI NAPILAP.

Önerö és függetlenség.

Irta: Bekslen Gusztáv.

Az idők mesgyéjén gondoljon a magyar nemzet létkérdésére. Ne feledje, hogy létproblémájáért még mindig küzdenie kell s hogy a megoldást csak önereje hozhatja létre.

Csak az erős népeké az örökléť. Egyáltalán csak az erősek függetlenek, a gyönpék mindig másoktól függnek. Poli- az apróbb világok és nem megfordítva. A gyönge népeket, a gravitáció törvényénél fogva, elsodorják a nagyoknak politikai és gazdasági bonyodalmai.

A politikai válságok kihatásával a gyönge népekre telve van Európa története. A gazdasági válságokat kevesebb éles szem figyelte meg és jegyezte fel. De napjaink története duzzad mégis az idevonatkozó tényektől. Sokáig emlékezetes marad a gazdasági viszonyoknak jö- meg nemzeti és állami hivatását. Épp ezért a legközelebbi jövőben gazdasági kérdések kell, hogy foglalkoztassák nemzetünket. E kérdések szoros kapcsolatban állanak az önálló, vagy külön vámterület problémájával. De főleg erre nézve áll kiinduló tételünk, hogy nem a külső forma határoz, hanem a belső erőtartalom. Egyáltalán nem a mai nap eszmefejtegetéseinek körébe tartozik a közös, vagy külön vámterület fejtegetésére.

Nagyvárad (Oradea Mare)

Nagyvárad, 1898. I. évfolyam. 4. szám. Szerda, október 5.

NAGYVÁRADI NAPLÓ

Előfizetési feltételek: | Megjelenik mindennap, hétfő és ünnep után való napok kivetelével. | Szerkesztőség és kiadóhivatal:

Magyar katonák.

Nagyváradi Napló (Jurnalul de Oradea Mare)

întreruperi, între 1 iunie 1875 şi 23 august 1940. În primul său subtitlu se autointitulează „Foaie politică, socială, comercială şi economică. Organul opoziţiei de drept public", pentru ca, din 1886, să devină, oficiosul Partidului Liberal din Bihor. Din acest an a devenit cotidian. Între redactori: Dus László (1875-1887), Rácz Mihály (1887-1893), Hegyesi Márton (1899-1904), Hegedüs Nandor (1913-1918). Avea ca supliment: *Csarnok* (Galeria), în 1879, *Vasárnap* (Duminica), între 1891-1892 şi *Népnevelési Közlöny* (Monitorul educaţiei poporului), în 1901. La 10 octombrie 1901 s-a contopit în ziarul *Nagyvárad.* În 1906 aici îşi începe cariera de ziarist Kun Béla. Tot spre sfârşitul secolului al XIX-lea vedea lumina tiparului o altă publicaţie ce-şi spunea „cotidian politic", *Tiszántúl* (Câmpia Tisei - în traducere aproximativă), primul număr apărând la 25 decembrie 1894, iar ultimul, în zilele de debut ale puterii bolşevice la Oradea (22 martie 1919), având, oarecum, aceeaşi soartă ca *Tribuna Bihorului*. Era un cotidian de orientare catolică, ce a avut ca redactori şefi pe: dr. Persz Adolf, Szabó László, Csipper Gyula, Vucskics Gyula, Follmann Géza, ultimul dintre ei, în răstimpul iunie-noiembrie 1919, când gazeta a reapărut pentru o scurtă perioadă.

Între 6 ianuarie 1898 şi 6 ianuarie 1934, a apărut *Nagyváradi Napló* (Jurnalul de Oradea Mare), cotidian ce a avut ca redactori şefi pe Fehér Dezsö, Lovassy Andor, Hegedüs Nándor, Ligeti Ernö, iar timp de zece luni, chiar pe Ady Endre (ianuarie-octombrie 1903). Marele poet a venit de la ziarul *Szabadság,* fiind angajat de Fehér Dezsö, la 27 mai 1901. Gazeta a avut de la început o orientare independentă, dar combativă, având, în concepţia întemeietorului ei, intenţia de a fi o „gazetă a gazetarilor". Fehér Dezsö a venit de la Budapesta şi s-a stabilit la Oradea în 1889, când s-a angajat la *Nagyvárad*, unde a ajuns în cele din urmă redactor-şef. Deoarece intenţiona un alt fel de gazetă, mai aproape de literatură, el a părăsit redacţia unde lucra, întemeind un ziar nou. A scris şi proză, dar a rămas mai ales cu strădaniile sale de valorificare a moştenirii literare a lui Ady Endre, publicând două volume de antologie din publicistica (şi versurile) marelui poet. În 1937, el a tipărit o voluminoasă monografie dedicată

Egyes szám ára: 12 fillér

Negyvennegyedik évfolyam

Nagyvárad, 1917 szombat, január 6.

5-ik szám.

SZABADSÁG

POLITIKAI NAPILAP.

LASZKY ÁRMIN

HEGEDŰS NÁNDOR

Angliának szerényebbnek kell lennie.

Szabadság (Libertatea)

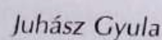
TISZÁNTÚL

Politikai napilap

XXIII. évfolyam 3. szám

Csütörtök, 1917 január 4.

Tiszántúl (Câmpia Tisei)

Juhász Gyula

personalităților orașului Oradea, instituțiilor și istoriei sale.

Ziarul *Nagyváradi Napló* a beneficiat de colaborarea unor ziariști și scriitori de mare talent și prestigiu precum Emod Tamás, Nagy Béla, dr. Nagy Mihály, Böszörmenyi Andor, Juhász Gyula, Miklós Jutka, Tabéry Géza.

În sfârșit, alte două cotidiene au avut și ele o apariție relativ îndelungată: *Nagyváradi Friss Ujság* (Ziarul proaspăt de Oradea Mare, 1900-1931), prin grija lui Halász Lajos, Pásztor Ede, Zoltán Jenö și *Uj Nagyvárad* (Noua gazetă de Oradea Mare, 5 mai 1912 - 31 august 1919), având ca redactori și editori pe Márton Manó și Kotzó Jenö.

Să regrupăm, deci, periodicele mari după orientarea politică pe care au avut-o: *liberală (Szabadság), independentă și pașoptistă (Nagyvárad și Nagyváradi Hirlap), socialistă sau social-democrată*: *A Jövö* (Viitorul, ianuarie-decembrie 1906)[1], *Munkás* (Muncitorul, 1908), *Nagyváradi Munkás Ujság* (Gazeta muncitorului din Oradea Mare, 1905-1920, având ca redactori pe Vantus Károly, Pelle János și neobositul

[1] A nu se confunda cu ziarul având același titlu și care era *„organ al tineretului creștin"*, apărut între aprilie- august 1905.

Tabéry Géza

Republicii Ungare a Sfaturilor din comitatul Bihor).

Numărul publicaţiilor periodice de mai lungă sau mai scurtă durată a fost mult mai mare (aproape 150). De la tipărituri ocazionale, constând din câte un număr, până la unele a căror apariţie poate fi urmărită pe parcursul a câtorva luni, toate indică sfera de preocupări profesionale, sociale sau intelectuale ale iubitorilor de cultură din oraş. Majoritatea au dispărut pentru că nu au întrunit adeziunea cititorilor, nivelul lor de realizare profesională fiind foarte scăzut.[1] Cât de mult s-a căutat accesul spre publicul cititor o dovedeşte presa cu referire la teatru, unde 5 publicaţii au apărut în 8 serii: *Szinházi Ujság* (Gazeta teatrului, 1900-1901, 1905-1906, 1909-1912), *Nagyváradi Magyar Szinpad* (Scena maghiară orădeană, 1901-?), *Szigligeti Szinház* (Teatrul Szigligeti, 1903), *Nagyváradi Szinpad* (Scena orădeană, 1906, septembrie-octombrie 1910), *Szinház és Társaság* (Teatrul şi Societatea, 1915).

Nu au lipsit nici gazetele umoristice: *Darázs* (Viespea, 15 februarie 1891- 27 martie 1892, săptămânal, sub redacţia lui Fehér Dezsö), *Bagoly* (Cucuveaua, 5 aprilie 1891 - 26 martie 1893,

socialist Sonnenwirth Lajos), *Elöre* (Înainte, septembrie 1906 - februarie 1907, redactor Kun Béla).

Între publicaţiile apărute în timpul Republicii Ungare a Sfaturilor amintim: *Munkás Ujság* (Ziarul muncitorului, 10 februarie 1919 - 10 aprilie 1919, cotidian având ca redactor pe Székely János, iar ca editor pe Schlinger Márton), *Nagyváradi Vörös Ujság* (Ziarul roşu de Oradea Mare, februarie 1919 - aprilie 1919), redactat de membrii directoriului comunist din Oradea Mare şi comitatul Bihor.

Deşi precizau în titlu că sunt publicaţii bihorene, două gazete despre care se ştie foarte puţin la ora actuală, nu au apărut, totuşi, în comitatul Bihor. Este vorba despre *Bihari Vörös Ujság* (Ziarul roşu bihorean, având ca subtitlu *„Gazeta proletarilor bihoreni. Publicaţie a regimentului roşu bihorean"*, mai - iunie 1919) nu putea apărea în Oradea, căci aici Republica Sfaturilor căzuse la 20 aprilie. Trebuie că era o gazetă militară a unei formaţiuni comuniste în retragere, odată cu frontul. Tot în afara Oradiei trebuie să fi apărut, în perioada 5 iunie - 19 iunie 1919, *Magyar Tanácsköztársaság Biharmegyei hivatalos lapja* (Foaia oficială a

Fehér Dezsö

[1] Indig. 1975, p.6

Hegedüs Nándor

săptămânal, sub redacția lui Lovassy Andor, Fehér Dezsö; după 1892 în ea s-a contopit „Viespea"), *Csipi-csóka* (Pițigaie-gaie, 2 martie - 16 martie 1902, 2 numere, sub redacția lui Silberstein Dezsö), *Dongó* (Bondarul, 2 august - 25 octombrie 1903, redactor Lázár Vilmos), *A Löcs* (Leuca, 1909, redactor Kürti Lajos) și *Bihari Pontok* (Punctele bihorene[1], 23 mai - 3 octombrie 1909, redactori Márton Manó și Papp János; a apărut și între 30 aprilie 1911 - 10 mai 1914, ca supliment al ziarului *Nagyvárad*). Alte ziare sau publicații ocazionale editate de asociații profesionale, culturale, de agrement, le-am menționat atunci când ne-am referit la acestea.

7. Biblioteca publică

Biblioteca, în calitatea ei primă de a fi instituția în care se adună și se păstrează publicații, cărți și periodice, are tradiții foarte vechi la Oradea. În cadrul unor instituții laice sau ecleziastice (Academia de Drept, Episcopiile, Seminarul Teologic, Arhigimnaziul) ele au continuat să funcționeze și în a doua jumătate a secolului al XIX -lea. La începutul secolului următor, canonicul și istoricul orădean Karácsonyi János, reorganizând biblioteca Capitlului orădean a descoperit că, după toate probabilitățile, aici se afla biblioteca lui Francisc Rákóczi al II-lea, principele Transilvaniei, răsculat împotriva habsburgilor la 1703.[2]

Chiar și unele societăți culturale și-au fixat în statutele lor ca obiectiv înființarea unor biblioteci proprii care să stea la dispoziția membrilor lor. Ele aveau însă un caracter închis și erau, de cele mai multe ori, specializate pe anumite domenii.

Ideea bibliotecilor populare a apărut în primăvara lui 1871, când ministrul cultelor a dat o dispoziție (nr. 2872/4 martie 1871) care-i obliga pe întreținătorii de școli să strângă de la fiecare copil înscris până la 2 fl. pe an pentru înființarea și apoi dezvoltarea bibliotecilor școlare, urmând ca ele, cu timpul, să devină publice, în patrimoniul școlii.[3]

Senatul școlar al Oradiei, întrunit la 21 august 1873, a apreciat că acest lucru este practic imposibil de realizat deoarece copiii nici așa nu plătesc taxa de înscriere. S-a votat totuși ca 12% din aceste taxe să fie utilizate în folosul construirii de biblioteci.[4] Că în posesia senatului școlar exista o bibliotecă se poate dovedi cu mențiunea pe care o face custodele senatului, Ioan Stancovici (devenit ulterior, prin maghiarizarea numelui, Jánosházi) cu privire la 6 cărți împrumutate. Această bibliotecă avea și un inventar, care apoi a dispărut, dar despre care se știa că avea 582 volume în evidență."[5]

Consiliul Municipal a discutat chestiunea în ședința sa din 14 decembrie 1882 și a transmis *Asociației generale a învățătorilor din Bihor* misiunea de a se ocupa de aspectele concrete ale întemeierii unei biblioteci publice. La 28 decembrie nou constituita bibliotecă școlară comunală avea în funcție pe istoricul Hegyesy Márton, care a afiliat-o *la Asociația istoricilor și la alte societăți științifice*, primind publicațiile editate de acestea. În 1890 fondurile erau

[1] Aluzie la Tisza Kálmán care, atunci când s-a pus problema realizării dualismului austro-ungar a fixat condiții Curții de la Viena, cunoscute sub numele de *Punctele bihorene*, la care, apoi, a renunțat, contemporanii spunând că „le-a agățat în cui"

[2] *N*, 8 martie, 1906, p.3.

[3] *N*, 9 februarie 1904, p.5; Bodnár 1913, p.3-4. Despre biblioteca publică din Oradea și vezi și Lenghel 1974.

[4] Bodnár 1913, p.4.

[5] *Ibidem*.

structurate pe următoarele grupe mari:

I. Filozofie, educație-instrucție (62 titluri, 82 volume, 23 publicații);

II. Geografie, etnografie, călătorii, astronomie, matematică (38 titluri, 51 volume, 3 reviste);

III. Economie, industrie, comerț, artă (25 titluri, 54 volume, 6 reviste);

IV. Religie (53 titluri, 78 volume, o revistă);

V. Limbă și literatură. Nuvele, poeme, romane, dramaturgie (118 titluri, 117 volume, 16 reviste); VI. Științele naturii (58 titluri, 69 volume, 3 reviste);

VI. Istorie: biografii, memorii; drept, politică, statistică (120 titluri, 230 volume, 8 reviste);

VII. Diverse (64 titluri, 92 volume, 2 reviste);

VIII. Muzică (49 titluri în 72 fascicole);

IX. Manuale (349 titluri, 483 volume).[1]

Biblioteca a continuat să se îmbogățească, iar în 1898-1899 bibliotecarul ei, Bodnár János, a alcătuit un catalog încercând o clasificare proprie. Biblioteca dispunea acum de un fond de 5.722 de volume.[2] El era destinat în exclusivitate cadrelor didactice; deci nu se poate vorbi încă despre o bibliotecă publică a orașului. Orice încercare de a o transforma în acest sens s-a lovit de opoziția senatului școlar. O altă direcție din care s-au depus strădanii a fost Societatea „Szigligeti", care a căutat să înființeze biblioteci populare în cadrul unor școli, în câte un cartier al orașului, destinate nu numai copiilor, ci și părinților acestora. Astfel, la 1897, exista deja o bibliotecă populară, despre care știm că, după un an și jumătate de la înființare, avea 62 de cititori și dispunea de un fond de 497 volume care, în 1899 a crescut la 915.[3]

Peste una an, această bibliotecă populară ce funcționa în Oradea - *Subcetate*, în sala clasei a V-a a școlii primare de aici, avea deja 1.428 volume, din care 246 erau literatură economică, 1.005 beletristică și 117 istorie. Folosirea bibliotecii era gratuită.[4]

Deși anunțată încă din aprilie[5], a doua bibliotecă populară s-a deschis la 11 septembrie 1903, în clădirea școlii din Orașul Nou, cu un fond de 700 de cărți. La aceste cărți avea acces gratuit orice cetățean din cartier care a împlinit vârsta de 16 ani. Cartea putea fi împrumutată pe o durată de 4 săptămâni. Biblioteca era deschisă pentru cititori în fiecare marți și vineri, între orele 16:00-18:00.[6] În septembrie 1904, cele două biblioteci populare, din *Orașul Nou* și *Subcetate*, se prezentau, în cifre, astfel:

Orașul Nou: un fond de 2.589 de volume și 307 cititori, care în prima jumătate a anului au citit 724 de cărți. Biblioteca a fost frecventată de 2.013 cititori. Privind structura socio-profesională a celor ce s-au înscris, datele sunt parțiale: 68 de meseriași, 44 de comercianți, 95 de elevi, 23 de cadre didactice.

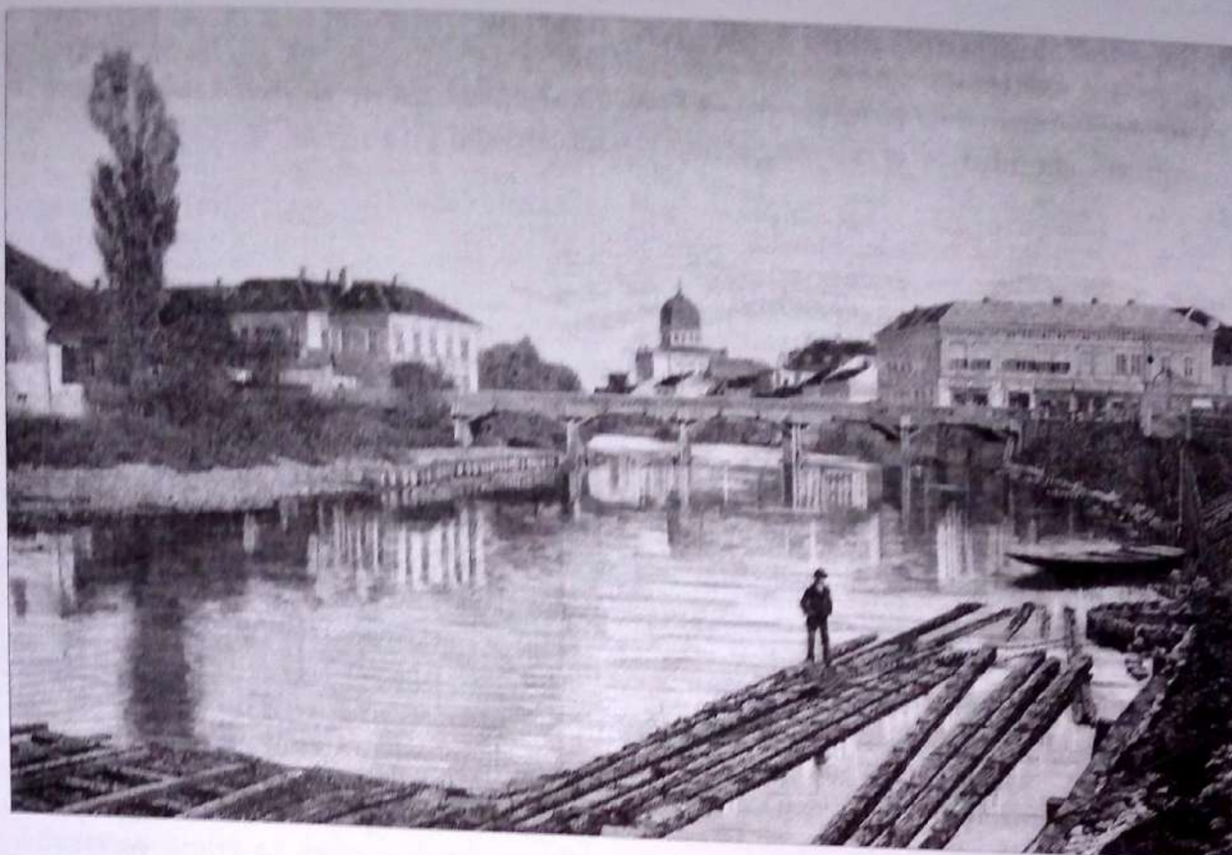
Subcetate: un fond de 1.236 de volume stătea la dispoziția celor 91 de cititori înscriși. Dintre aceștia, 37 erau meseriași, 18 elevi, 14 comercianți, 10 funcționari și 7 învățători iar restul reprezentau alte categorii.[7]

La 15 ianuarie 1905 s-a deschis a treia bibliotecă populară, la școala primară de pe str. Largă, din *Olosig*. Cu ocazia inaugurării, dr. Adorjan Armin a arătat că Primăria orașului a mărit la 300 coroane, ajutorul pentru bibliotecile populare.[8]

Necesitatea unei biblioteci publice independente se impunea tot mai mult, o modalitate de rezolvare fiind unificarea bibliotecilor populare, aflate în incinta școlilor din cartierele menționate și care, în 1905, dispuneau deja de un total de 7.000 de volume. Fondurile creșteau mereu prin achizițiile ce se făceau din taxele de înscriere. Senatul școlar s-a gândit chiar și la un regulament al bibliotecii publice. Potrivit prevederilor sale, 50% din taxa de înscriere se preconiza a fi întrebuințată pentru întreținerea bibliotecii. La această categorie de cheltuieli se prevedea și un post de bibliotecar remunerat cu 1.200 coroane pe an și 400 coroane ajutor de chirie. Postul urma să fie ocupat de un deținător al diplomei de învățător. El urma să fie, înainte de masă bibliotecar, iar după masă, la școală, învățător suplinitor.[9]

---

[1] *Ibidem*, p.7-8.
[2] *Ibidem*, p.8-10..
[3] *N*, 2 februarie 1899, p.5.
[4] *N*, 9 noiembrie 1900, p.6.
[5] *N*, 15 aprilie 1903, p.3.
[6] *N*, 11 noiembrie 1903, p.5.
[7] *N*, 4 noiembrie, 1904, p.3.
[8] *N*, 17 ianuarie 1905, p.4.
[9] *N*, 6 iunie 1905, p.3 și *N*, 10 iunie 1905, p.4.

Crișul Repede la Oradea

Problemele erau însă, în primul rând, de ordin material și, pentru sprijin, Societatea „Szigligeti", care patrona bibliotecile populare, s-a adresat Consiliului pe țară al muzeelor și bibliotecilor. În răspunsul primit, semnat de istoricul Szalay Imre, președintele Consiliului, se arată că biblioteca publică nu poate lua ființă la Oradea decât numai dacă și orașul își însușește această dorință. Deci, trebuia acționat în direcția sensibilizării Primăriei și atunci și Consiliul pe țară al muzeelor și bibliotecilor va da o mână de ajutor.[1]

Primăria care, până în 1906, a sprijinit cu 300 coroane bibliotecile populare[2], a mărit ajutorul la 800 cor. pe an.[3] În 1907 statul ajuta aceste biblioteci cu 500 cor. și se promitea creșterea sumei odată cu înființarea celei de-a patra unități. S-a hotărât ca ajutorul de 800 cor. primit din partea orașului să fie folosit pentru retribuirea bibliotecarilor, legarea cărților, plătirea oamenilor de serviciu și pentru alte cheltuieli curente (încălzit, iluminat), deoarece ajutorul de stat nu putea fi folosit decât pentru achiziții de carte. În octombrie 1907 s-a hotărât ca ajutorul de stat primit pe anul precedent să fie utilizat mai mult pentru dezvoltarea bibliotecii populare din *Olosig*, întrucât cele din *Orașul Nou* și *Subcetate* aproape că au atins mărimea fondului obișnuit pentru aceste tipuri de bibliotecă.

Situația bibliotecilor populare de la 1 ianuarie 1908 a rămas, în linii mari, aceeași până în 1911, când a luat ființă biblioteca publică a orașului. Câteva date privind activitatea lor pe 1907 indică interesul pentru lectură, frecvența relativ ridicată a cititorilor (între 44 și 47, într-o zi de lucru a bibliotecii, care nu depășea două ore și jumătate).

Biblioteca din Olosig dispunea de 401 titluri în 424 de volume. În cursul anului 1907 a fost deschisă de 34 de ori, timp în care 955 de persoane au frecventat biblioteca de 1.520 ori. Aceștia au citit 410 volume. Preferințele cititorilor s-au îndreptat spre cărțile de literatură beletristică (253 de titluri împrumutate), științele naturii (57),

[1] *N*, 29 noiembrie 1906, p.1.
[2] Cifrele din presă sunt contradictorii. În *N*, 14 noiembrie 1906, p.5 se spune că această sumă era de 200 coroane.
[3] *Ibidem*.

cărți pentru tineret (39), istorie-geografie (37), altele (15.)

Biblioteca din Orașul Nou dispunea de 1.283 de volume, în valoare totală de 3.983 coroane. Nu cunoaștem în ce condiții fondurile acestei biblioteci au ajuns la jumătate din cât fuseseră în 1904. Probabil a contribuit la deschiderea și deci dotarea bibliotecii din Olosig. A fost deschisă de 39 de ori, timp în care 101 cititori au împrumutat 928 de cărți. Aici bibliotecar era Bodnár János, director de școală comunală.

Biblioteca din Subcetate avea 1236 de volume, în valoare de 3.708 coroane. A fost deschisă publicului de 15 ori, timp în care 86 persoane au frecventat biblioteca de 716 ori.[1]

Interesul manifestat față de lectură scotea tot mai mult în evidență necesitatea creării unei biblioteci publice, constituite pe criterii profesioniste, cu personal nu numai devotat ideii de răspândire a cunoștințelor prin carte, ci și calificat în acest sens, salariat al Primăriei orașului.

În cele din urmă, prin dispoziția din 5 martie 1908, Ministerul Instrucțiunii Publice a hotărât constituirea unui nucleu al bibliotecii publice orădene din fondul existent al „bibliotecii școlare comunale", iar pentru consolarea cadrelor didactice s-a prevăzut ca, în continuare, biblioteca să se îngrijească și de achiziționarea cărților necesare perfecționării profesionale a acestora.[2] Totuși, lucrurile s-au mai amânat și abia la impulsul dat de organizarea la Oradea a unei ședințe pe țară a *Asociației muzeelor și bibliotecilor* (8 octombrie 1911) s-a grăbit deschiderea mult doritei Biblioteci a orașului Oradea, la data de 23 septembrie a aceluiași an.

La 20 aprilie 1912 s-a constituit comisia de coordonare a activității bibliotecii, compusă din 22 de membri în frunte cu primarul Rimler Károly ca președinte, dr. Thury Lászlo, președintele senatului școlar - vicepreședinte, dr. Adorján Armin, vicepreședinte al senatului școlar - referent, Réz Mihály director-supraveghetor și Bodnár János bibliotecar custode.[3]

Primul local al bibliotecii se afla pe Strada Principală, undeva lângă Teatru, și se compunea din 4 săli închiriate pe 6 ani, cu suma de 1.800 coroane. Noul local a fost inaugurat în mod festiv la 14 septembrie 1912, în prezența comitelui suprem al comitatului, Hlatky Endre, și a altor persoane oficiale. În cele trei luni și jumătate ale anului 1912, biblioteca a fost frecventată de 11.456 de cititori, care au citit 11.824 de cărți, ceea ce înseamnă 105 cititori pe zi, cu 109 cărți împrumutate.

Dintre cititori, cea mai mare frecvență s-a înregistrat în rândul elevilor (7.879), apoi urmau funcționarii (1.026) și meseriașii (936), comercianții (791), studenții de la Academia de Drept (2107), alți studenți (153), învățători (110), profesori (30) etc.[4]

În octombrie 1912 s-a cerut mărirea ajutorului de stat pentru bibliotecă, de la 800 coroane pe an, la 2.000. În noiembrie a fost angajat, cu indemnizație, încă un custode, în persoana învățătorului Békéssy János și s-au închiriat încă două încăperi, astfel că spațiul era distribuit în felul următor: 2 depozite, 2 săli de lectură pentru tineret, o sală pentru periodice, care era în același timp și sală de lectură pentru adulți, o cameră de servire, în care se aflau și cataloagele.[5]

Bugetul bibliotecii pe anul 1913 se prezenta în felul următor:

Necesar:	
1. Salariul și chiria bibliotecarului	3.700 cor.
2. Plata servitorului	940 cor.
3. Indemnizația ajutorului de șomaj	600 cor.
4. Chiria localului	2.800 cor.
5. Mobilier	500 cor.
6. Iluminat și încălzit	500 cor.
7. Procurarea de cărți	1.500 cor.
8. Legarea unor volume	300 cor.
9. Rechizite de birou și imprimate	300 cor.
10. Cheltuieli de deplasare	300 cor.
11. Neprevăzute	260 cor.
Total:	11.700 cor.[6]
Acoperirea necesarului:	
1. Ajutor de stat	1.000 cor.
2. Contribuția comitatului Bihor	200 cor.
3. Diferența ce urma a fi achitată de Primăria orașului	10.500 cor.
Total:	11.700 cor.[7]

[1] *N*, 12 ianuarie 190, p.6.
[2] Bodnár 1913, p.14-15.
[3] Bodnár 1913, p.16.
[4] *Ibidem*, p.17.
[5] *Ibidem*, *p. 20.*
[6] Bodnár 1913, p.24.
[7] Bodnár 1913, p.24.

Piaţa Mică (azi Piaţa Unirii) la sfârşitul secolului al XIX-lea

În cursul anului 1913, situaţia generală a bibliotecilor se prezenta astfel:[1]

Nr. crt.	Numele bibliotecii	Anul înfiinţ.	Volume		Orarul
			Număr	Val.(cor.)	
1.	Biblioteca publică Oradea	1911	11.384	68.976	Zilnic între 9-12; 15-19
2.	Biblioteci populare:				
	- Periferia *Oraşul Nou*	1909	719	2.876	Toate
	- *Olosig*	1905	965	3.860	deschise
	- *Oraşul Nou*	1903	1.394	5.576	duminica
	- *Subcetate*	1897	1.188	4.756	înainte de masă

După o perioadă în care a fost închisă, la începutul lunii septembrie 1914 Biblioteca publică a oraşului s-a redeschis, primind în fondurile ei şi cele 2.000 de volume ale Asociaţiei medicilor şi farmaciştilor din Oradea[2]. În primul trimestru al anului 1915, activitatea instituţiei este deosebit de bogată. În luna iulie, sediul se mută în clădirea Rimanóczy, de pe actuala Str. Libertăţii, unde dispunea de 4 camere mari spre stradă şi 2 spre curte.[3]

[1] Köszeghy 1919, p.16.
[2] *NN*, 2 septembrie 1914, p.6.
[3] *N*, 28 ianuarie 1915, p. şi *N*, 15 iulie 1915, p.5.

În şedinţa Comitetului de coordonare a activităţii bibliotecii (martie 1915) s-au luat câteva hotărâri menite să asigure o mai bună funcţionalitate a bibliotecii:

- sălile de lectură rămâneau în continuare gratuite;
- în afară de depunerea unei sume ce reprezenta cauţiunea pentru cartea împrumutată, se mai plăteau 6 coroane pe an, ca taxă de citit;
- durata împrumutului este de 14 zile; cel ce nu restituie la timp plăteşte o amendă de 20 fl.;
- se hotărăşte începerea colecţionării amintirilor de război: afişe, tipărituri, ordonanţe.

Numele donatorilor de bani sau cărţi figurau la loc de cinste, în sala de lectură.[1] Preluarea fondului Bunyitay, de circa 4.000 volume, a creat probleme noi, determinate de lipsa rafturilor.[2] Se pare apoi că mai bine de jumătate din acest fond a dispărut, căci în februarie 1916 se preciza că „biblioteca Bunyitay", donată de Episcopia Catolică oraşului, se ridica la 1.548 volume.[3] Tot acum se făcea precizarea că biblioteca oraşului la un total de 13.743 volume, iar la sfârşitul anului următor la 15.831 volume.[5] Biblioteca primea prin abonament sau ca drept ce i se cuvenea din calitatea de membră a unor asociaţii, care editau publicaţii, un număr de 57 periodice.

În 1916, veniturile bibliotecii proveneau din:
- Ajutor de stat .... 2.000 cor.
- Ajutor de stat, extraordinar[6] .... 3.000 cor.
- Procentul de 25% din taxa de înscriere .. 552,87 cor.
- Taxe diferite şi amenzi .... 1.081,10 cor.
- Donaţii neprevăzute .... 310,00 cor.
- Contribuţia Primăriei .... 10.654,79 cor.

Total: 17.598,76 cor.

Este interesant de remarcat că, din această sumă, s-au cheltuit pentru carte numai 1.712,91 coroane, iar pentru abonamente 560 coroane, restul reprezentându-l salariile, chiriile, ajutorul de război, iluminatul şi încălzitul, legatul cărţilor uzate etc.[7]

Iată cum se reflectă activitatea bibliotecii în cifre, pe anii 1912-1916:[8]

	CITIRORI			CĂRŢI CITITE			MEDIA/ZI	
Anul	**În sala de lect.**	**Care au împrum. la dom.**	**Total**	**În sala de lect.**	**Împr. la dom.**	**Total**	**Cititori**	**Cărţi citite**
1912	11.456	-	11.456	11.824	-	11.824	105	109
1913	25.296	624	25.920	26.933	932	27.865	77	83
1914	26.186	1.738	27.924	29.070	1.967	31.037	83	92
1915	14.724	3.478	18.202	13.273	5.417	18.690	42	59
1916	11.617	9.069	20.686	12.199	9.686	21.885	59	62
Total:	89.279	14.909	104.188	93.299	18.002	111.301	73	81

păstra trei fonduri distincte:
- al *Asociaţiei medicilor, farmaciştilor* şi *naturaliştilor* însumând 1.300 de volume;
- al Societăţii *Szigligeti* - 300 de volume;
- al *Asociaţiei funcţionarilor particulari* - 227 de volume;[4]

În 1916, spaţiul bibliotecii dispunea de o garderobă, sală de şedinţe, o cameră memorială „Szigligeti", o sală de lectură pentru maturi, una pentru tineret şi două depozite pentru fondul de carte. Acest fond se ridica la sfârşitul anului 1915

În 1916, toată această muncă, a fost asigurată de o singură persoană, bibliotecarul Bodnár János, ajutorul său fiind încorporat şi dus pe front.[9] Acesta era motivul pentru care cataloagele bibliotecii nu erau ţinute la zi. Frecvenţa deosebită înregistrată în timpul războiului demonstrează, pe de o parte dorinţa de lectură a tuturor păturilor populaţiei, iar pe de alta, posibilităţile mai reduse de a cumpăra cărţi şi ziare în aceşti ani de criză.

[1] N, 3 martie 1915, p.5.
[2] N, 15 iulie 1915, p.
[3] N, 5 februarie 1916, p.2.
[4] *Ibidem*.
[5] *Nagyv.könyvtár* 1917, p.3.
[6] Acordat pentru rafturi metalice, necheltuiţi încă la această dată.
[7] *Ibidem*, p.11.
[8] *Ibidem*, p.17. Vezi şi N, 7 februarie 1915, p.6.
[9] *Nagyv.könyvtár* 1917, p.13.

8. Teatrul și cinematograful

La Oradea, după revoluția de la 1848 s-a reînfiripat activitatea teatrală în limba maghiară, prin strădaniile lui Kilényi Dávid, care și-a constituit o trupă ce juca mai ales în sala mare a restaurantului „Arborele Verde" și în teatrul de vară din Parcul "Rhédey". Se prezentau îndeosebi piesele lui Kotzebue, dar și unele de rezonanță națională maghiară, cu toată supravegherea organelor imperiale.[1]

Cu toate acestea, trupa orădeană nu a avut un caracter stabil. Aceasta s-a reorganizat în 1853, în 1854, pentru ca, în 1855, să nu existe nici o dovadă a vreunei activități teatrale în oraș, Din aprilie 1856 începe să joace la Oradea trupa lui Szabó József, compusă din 46 de actori și un corp de balet, trupă ce obținuse succese deosebite cu operele *Lucia di Lamermoor*, *Ernani*, *Trubadurul* sau *Hunyadi László* de Erkel F. N-au stat însă în oraș decât șase săptămâni.

Localul era și el o problemă. În perioada de vară se putea juca pe scena în aer liber din Parcul "Rhédey", dar odată cu venirea toamnei spectacolele trebuia suspendate. Se remarcă, în toată a doua jumătate a secolului al XIX- lea, o adevărată dispută între diverse trupe pentru închirierea, în perioada primăvară-toamnă, a singurului loc unde se puteau organiza spectacolele. În vara lui 1858 se reîntoarce trupa lui Szabó József, dar orașul îi pune condiții cu privire la repertoriu: în fiecare săptămână să se joace cel puțin 2 spectacole de operă și o comedie în care să fie și dans, să se evite prezentarea unor piese care ar putea, prin nivelul lor, îndepărta de la spectacole publicul mai exigent.[2]

După 1860, liberalizarea resimțită în administrație și politică se reflectă și în teatru, unde își găsesc loc tot mai frecvent piesele cu caracter patriotic. Apar pe scenă personalități ale istoriei ungare, interzise până atunci, a căror vedere produce emoție în oraș și duce la redeșteptarea unor sentimente ce păreau adormite.

Un succes deosebit l-au înregistrat operele. În 1862, trupa lui Szabó și Filipovici a jucat de șase ori *Orfeu în infern*. Nu mai puțin succes au avut și operele jucate de trupa lui Follinus János, în anii 1863-1864: *Stradella*, *La Traviata*, *Tannhäuser*.[3]

Prima clădire a muzeului orădean

[1] Indig 1991, p.76.
[2] *Ibidem*, p.79.
[3] Borovszky 1901, p.393.

În anii 1860-1871 trei trupe de teatru din România au dat spectacole şi în Bihor: trupa Fanny Tardini, Mihail Pascaly şi Matei Millo.[1] Totuşi, se pare că trupa lui Matei Millo n-a reuşit să ajungă la Oradea din pricina obstrucţionării ei de către concesionarul spectacolelor do teatru din oraş.[2] În iulie 1871 a jucat la Oradea trupa lui Mihail Pascaly din Bucureşti, înregistrând, cu două piese scrise chiar de către conducătorul trupei (*Păcatele bărbaţilor, Patria şi domnitorul*), un mare succes.[3] Dar trupele preferau Beiuşul, unde exista un mai mare interes fată de spectacolele în limba română şi un climat diferit faţă de cel al oficialilor Oradiei, în privinţa culturii româneşti.

În 31 ianuarie 1895, în sala mare a restaurantului „Arborele Verde", s-a jucat piesa lui I. Vulcan, *Sărăcie lucie*, primită deosebit de favorabil de către intelectualitatea din oraş şi din împrejurimi. La 28 ianuarie 1896 s-a prezentat *Ruga de la Chisătău*, în februarie 1897, *Piatra în casă* de V. Alecsandri, aceasta din urmă în sala de la hotelul „Vulturul", mai mică decât cea de la „Arborele Verde.[4] Au urmat apoi în fiecare an câte o piesă prezentată pe una din scenele improvizate ale oraşului.

Mecenatul şi calităţile de autor dramatic ale lui Iosif Vulcan şi-au pus amprenta asupra vieţii teatrale româneşti de la sfârşitul veacului al XIX -lea şi începutul celui următor. Totuşi, se jucau abia câte 2-3 spectacole pe an, ceea ce era insuficient pentru a crea un public cât de cât constant. Fiecare spectacol realizat reprezenta o luptă cu inerţia, cu interdicţiile, cu adversităţile venite din toate direcţiile, astfel încât a discuta calitatea lor ar fi o impietate. Entuziasmul, bucuria întâlnirii pe aceeaşi scenă, în aceeaşi sală de spectacol a celor de aceeaşi naţie, balurile în care se cimentau legături sau se înfiripau familii, erau suficiente pentru a menţine trează o conştiinţă.

În perioadele de vară ale anilor 1867-1876, Szabó József cu trupa sa din Debreţin vine la Oradea şi obţine succese care îl permanentizează aici în sezonul estival. Acum publicul orădean are posibilitatea să vadă actori mari ai scenei maghiare precum: Blaha Lujza, Bercsényi Béla, Rónai Gyula, Mándoki Béla, Vidor Pál ş.a. În perioada acestui deceniu s-au prezentat 1.189 de spectacole, între care: 11 opere, 30 de operete, 16 piese populare, 21 tragedii, 98 drame, 133 de comedii, 9 vodeviluri, 6 tablouri istorice şi 3 spectacole de balet, un total de 327 titluri.[5]

În 1877 a venit la Oradea trupa de actori maghiari de la Cluj, dar nu a rezistat multă vreme. În 1881-1883, directorul teatral al oraşului era Mosonyi Károly, care a adus aici teatrul de la Arad. Costurile tot mai ridicate ale punerilor în scenă (mai ales a spectacolelor de operă) a dus la eşecul tentativelor unor trupe de a susţine o activitate teatrală de durată. În acest proces se înscrie şi încercarea lui Nagy Vincze, din 1884, de a aduce aici trupa din Szeged. Abia în 1888-1890, odată cu venirea la Oradea a lui Bölöni József, intendentul teatrului naţional din Cluj, se înregistrează un reviriment notabil. În următorii cinci ani (1891-1896), trupa din Arad apoi, în 1896/97, cea din Cluj, a fost prezentă pe scena orădeană. Cu ocazia spectacolului cu *Electra*, în 1897, îşi ia rămas bun de la publicul orădean actriţa Blaha Lujza, care debutase aici în 1867. Acest spectacol jucat în aer liber pe scena din Parcul "Rhédey", în spiritul celui mai autentic teatru grecesc, a avut un mare ecou în timp.

Anul 1898 a fost jubiliar. S-a sărbătorit centenarul activităţii teatrale orădene, manifestare iniţiată de Naményi Lajos care, acum, a scos şi un volum dedicat istoriei acestei arte la Oradea.[6] La 26 august 1898, după spectacolul festiv sub auspiciile Societăţii „Szigligeti", s-a dezvelit placa comemorativă pe peretele Palatului "Vulturul Negru", care evoca primul spectacol în limba maghiară, ţinut la 26 august 1798, în acel local.[7]

În anul 1900, la Oradea nu s-a jucat teatru, deoarece s-a început construirea noului edificiu, o veche dorinţă a publicului orădean, materializată odată cu venirea în fruntea administraţiei oraşului a primarului Bulyovszky József, om energic şi întreprinzător. Prima lovitură

---

[1] Mărcuş 1935, p.140; Pop (coord.) 2001, p.29.
[2] Faur 1992, p.132.
[3] *Ibidem*, p.137; Pop (coord.) 2001, p.28-30.
[4] *Ibidem*, p.35.
[5] Borovszky 190, p.393.
[6] Naméni L., *A váradi Szinészet története* (Istoria teatrului din Oradea), Oradea, 1898.
[7] *N*, 27 august 1898, p.2-7.

DIRIGENT:
KARMESTER: NOHN NÁNDOR

VARIETE VIGADÓ VARIETÉ

Toldeauna Dumineca Program nou
MINDEN VASÁRNAP UJ MŰSOR

Programa, dela 5 Oct. 1919.

1. **Uvertura** din Operetta Coral Muzical
2. **Kiss Mariska** cu soluri nou.
3. **Bánhegyi duett,** scene de dens
4. **Kiss Berta.** Inima mea e inflăcata de amor cu cântecu dele Kovács Károly
5. **Deák Kornél,** scene.
6. **Szántó Manci:** o gâsca, daua gâsti. Muzica: F. Gözon S.
7. **Brandstädter József** cupleuri

8. **ODAIA ÎNTUNECATĂ**

Intimplare improbabila . Scris de Balassa . Regisseur: Remete

Persoane:

Kispálly János ce soțul
Kaposi Gizi - soția
Döme Lajos - medic
Remete Géza - strainu

PAUSA

9. **3 DÄMONS**

Attracțiune excelienle. Emutațiune de velociped pe ținiă invârtitore ridicata in sus și strimba

10. **Noapte bună micuța mea** (Kálmán Kramer) pe dorințe public. Repr.: Záró Gizi
11. **Rocking Irén** scene de dans
12. **? ? Borszéky ? ?**
13. **Păpușa de character** Idill cu cântec și dans ∴ Scris de Gara Ákos ∴ Muzica: Kramer Ödön Repr.: Záró Gizi și Szántó Manci
14. **Ivánffy Jenő,** cupleuri.
15. **Melidis,** illuzionist.

DUPA REPREZINTAȚIE BAR AMERICAIN.

Müsor 1919. október 5-től.

1. **Nyitány.** Előadja: a zenekar
2. **Kiss Mariska** uj szólóval.
3. **Bánhegyi-duett,** táncos jelenete
4. **Kiss Berta:** Roppant szerelemre lobbant a szivem. (Kovács Károly dalával.
5. **Deák Kornél** jelenete.
6. **Szántó Manci** Egy liba, két liba. (Zenéjét F. Gozon S. szerzette.)
7. **Brandstädter József** kuplé énekes

8. **SÖTÉT SZOBA**

Valószinütlen történet ∴ Irta: Balassa Emil . Rendező: Remete Géza

Személyek:

Kispálli János mint a férj
Kapossi Gizi - a feleség
Döme Lajos - az orvos
Remete Géza - az idegen

SZÜNET.

9. **3 DÄMONS**

Világattrakció, a magasba emelt és ferdére állitott forgó korongon.

10. **Jó éjt kicsikém.** (Kálmán–Kramer e havi slágere prolongálva) Előadja: Záró Gizi
11. **Rocking Irén** táncos jelenete.
12. **? ? Borszéky ? ?**
13. **Karakter babák.** Enekes-táncus idill ∴ Irta: Gara Ákos ∴ Zenéjét szerzette: Kramer Ödön ∴ Előadják: Záró Gizi és Szántó Manci
14. **Ivánffy Jenő.** Kuplék.
15. **Melidis,** illuzionista fellépte.

ELŐADÁS UTÁN BAR AMERICAIN

Programul varieteului din Pasajul "Vulturul Negru"

de târnăcop la fundația noului teatru a fost dată la 10 iulie 1899.[1] Impozanta construcție s-a deschis la 15 octombrie 1900, având o capacitate de 1.000 de locuri.[2]

În noua clădire au apărut pe scenă, bucurându-se de un real succes, și artiști din România. Așa au fost, în iunie 1902, Irina Vlădaia, primadonă a Operei regale din București și artistul Gheorghe Savu, interpret al eroilor lui Shakespeare, care a recitat din Eminescu, Petőfi și Coșbuc.[3] În martie 1903 s-a jucat aici, în limba maghiară, piesa lui Iosif Vulcan, *Ștefan vodă cel Tânăr,* care, pe lângă faptul că a înregistrat un răsunător succes, a fost un prilej de sărbătorire a autorului ei.[4]

În 1907 se înregistrează o nouă mișcare, cea pentru promovarea unui gen artistic inedit la Oradea, ceva între muzică și teatru: cabaretul. La 20 iunie, pe terasa restaurantului "Bazar", a avut loc primul program de acest fel, organizat de actorul și animatorul Nyáray Antal, președintele *Asociației pentru cabaret din Oradea Mare.*[5] „Sediul" acestui gen foarte mult gustat în oraș se va muta, din 1908, la "Arborele Verde" unde, la etaj, într-o sală anume amenajată, ia ființă cabaretul *Bonbonnière,* din inițiativa unui maestru al genului, Kondor Ernö, care va activa până când dictatura „proletară" avea să închidă localul, în 1919 (Actuala sală de spectacole a Teatrului de păpuși, de sub Pasajul "Vulturul Negru"). Tot aici exista o sală mică numită *Cabaret Blanc,* și un *bar american,* cu muzică de jazz și separeuri.[6] Acest gen nu necesita un grad deosebit de cultură muzicală, importantă fiind legarea cupletelor de realitatea cunoscută de toți, satiră incisivă, dans, muzică, spectacolele putându-se prezenta, fără investiții deosebite, în sălile restaurantelor.

---

[1] *N,* 11 iulie 1899, p.1.
[2] Borovszky 1901, p.395.
[3] *N,* 22 iunie 1922, p.7.
[4] *NN,* 4 martie 1903, p.4; *N,* 5 martie 1903, p.3.
[5] *N,* 21 iunie 1907, p.6.
[6] *N,* 16 mai 1908, p.5; *N,* 27 mai 1909, p.3; *Biharmegye és Nagyvárad irásban és képben* (Comitatul Bihor în scris și imagine), Oradea, 1912, p.145-146.

Influența ideilor de stânga în viața socială a orașului se simte și în programul teatrului. La începutul lui noiembrie 1903 se joacă *Azilul de noapte* de Maxim Gorki. Este perioada în care, în fruntea teatrului s-a aflat Somogyi Károly, când s-au prezentat spectacole de calitate și când se înregistrează o creștere a exigenței publicului. Astfel, dacă în perioada 1900-1905, opereta reprezenta 39% din repertoriu, în perioada 1906-1908, ea scade la 21% în favoarea operei. Se joacă *Tosca* (prima oară la 13 ianuarie 1910)[1], *Trubadurul, Traviata,* dar și piese ale unor consacrați ai dramaturgiei universale: Oscar Wilde, A. Strindberg, Lev Tolstoi. La păstrarea unui nivel constant ridicat al calității spectacolului teatral au contribuit semnatarii cronicilor de specialitate, condeieri de prima mână, precum: Ady Endre, Juhász Gyula, Dutka Ákos, Emöd Tamás sau Hegedüs Nándor.[2]

Din iunie 1909 se redeschide teatrul de vară din Parcul "Rhédey", unde sunt prezentate *Liliacul* de J. Strauss și mult gustatele operete ale lui Kálmán Imre.[3] În stagiunea 1909-1910, pe scena teatrului orădean a jucat și vestita actriță Fedák Sári.[4] În aprilie a venit în oraș pentru câteva zile compozitorul Franz Lehar, pentru a asista la montarea uneia din operetele sale.[5]

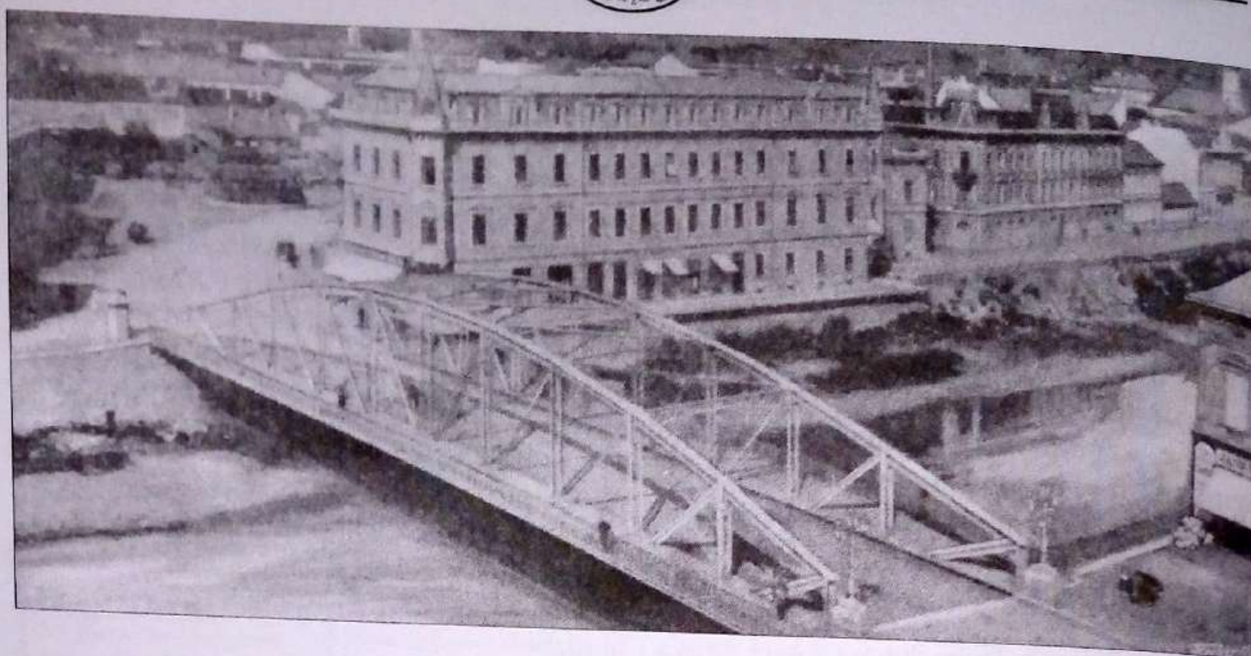
Compania artistică a lui P.A. Bănuț a dat spectacole și la Oradea în 1911, între altele drama *Jertfa,* interzisă chiar înainte de începerea desfășurării spectacolului, datorită accentelor sale „daco-românești". A trebuit să intervină dr. Aurel Lazăr pentru ca piesa să poată fi jucată.[6] Un alt exemplu similar a fost interdicția pronunțată asupra spectacolelor jucate pe scena teatrului orădean de trupa lui V. Antonescu, de la Teatrul Național din București, care avea autorizația guvernului ungar pentru întregul Imperiu. A fost iarăși nevoie de aceeași intervenție energică a lui Aurel Lazăr în Consiliul Municipal, pentru ca spectacolele să poată avea loc.[7] Din trupa lui V. Antonescu mai făceau parte atunci: Ioan Brezeanu, Maria Ciucurescu, Marioara Antonescu, Constantin Cortescu, C. Mărculescu ș.a.[8]

Războiul a marcat și el activitatea artistică a teatrului. În septembrie 1914 începe așa-numita „stagiune de război", cu piesa lui Sass Ede, *Miháy pópa lánya* (Fata popii Mihai), axată pe ideea înfrățirii indiferent de etnie în fața marilor probleme pe care le ridică flagelul mondial pentru apărarea patriei comune.[9] Aceeași temă este reluată doi ani mai târziu în piesa lui Galambos János, *Vérszerzödés* (Frăție de sânge). Părea că războiul a făcut să se uite vechile antagonisme sau, cel puțin, se încerca acreditarea acestei idei. România nu intrase încă în război.

Începutul anului 1917 găsește la Oradea o intensă viață teatrală. În ianuarie-februarie se prezentau săptămânal opt spectacole, ceea ce era o performanță.[10] Teatrul orădean era considerat ca unul din cele mai prospere din provincie, cu cel mai ridicat preț al biletelor de intrare.[11] Se juca opereta *Silvia* de Kálmán I., împlinindu-se în acel an a 25-a aniversare pe scena orădeană.[12] Dar revin pe scenă și spectacole memorabile de operă, precum *Cavalleria rusticana* și *Madame Butterfly* (1918), apoi *Trubadurul* (1919).[13]

Cu toate acestea, pe măsură ce războiul continua, problemele teatrului se complicau tot mai mult. Dictatura „proletară" trece la socializarea acestei instituții, iar din punct de vedere repertorial o pune sub controlul Societății literare *Ady Endre*, emanație a acestei dictaturi, societate ce avea în frunte pe scriitorul și publicistul Tabéry Géza. Repertoriul trebuia să cuprindă în exclusivitate piese „cu mesaj". Primul spectacol „proletar" (se pare și ultimul), a avut loc la 6 aprilie 1919,

[1] *N*, 14 ianuarie 1910, p.1.
[2] Indig 1991, p.180-11.
[3] *Ibidem*, 184-185.
[4] *N*, 3 iulie 1910, p.5.
[5] *N*, 24 aprilie 1901, p.6.
[6] Mărcuș 1935, p.143; Pop (coord.) 2001, p.44 și urm.
[7] Neș 1937, p.439.
[8] *Ibidem, p.439.*
[9] *NN*, 29 septembrie 1914, p.5.
[10] *N*, 9 ianuarie1917, p.6.
[11] *NN*, 28 aprilie 1917, p.3.
[12] *NN*, 3 mai 1917, p.7.
[13] Indig 1991, p.199.

Pod peste Crișul Repede

cu piesa *Azilul de noapte* a lui M.Gorki[1], care se mai jucase pe scena orădeană și în primii ani ai secolului al XX -lea.

În sfârșit, o artă înrudită cu teatrul, ***cinematograful*** își are începuturile cu proiecții de fotografii statice, menționate în presă deja în luna iunie 1906, spectacolele având loc într-o gheretă improvizată, în Piața Mare.[2] În luna noiembrie a aceluiași an, odată cu venirea iernii, noul gen de spectacol se mută la cafeneaua "Coroana". Au fost prezentate seriile: *Niagara japoneză, Viață și obiceiuri în Birmania, Primirea unui prinț la Tanger*, iar în pregătire s-a anunțat senzaționala noutate, *Drama unui căutător de aur din California*, despre care se scria că este „o fotografie lungă de 600 m"[3]. La aceeași cafenea, o lună mai târziu s-a constituit „teatrul electric Edison", care prezenta fotografii colorate având până la 350 m lungime".[4]

La 13 iulie 1907 s-a deschis cinematograful *Urania*, din clădirea Palatului "Vulturul Negru", spectacolele bucurându-se apoi de un numeros public. Numai duminica, 4 august, s-a înregistrat un total de 1.500 de spectatori[5], în acea lună organizându-se și matinee pentru copii. Operatorii de la *Urania* au ieșit, la 22 august 1907 în Velența, să înregistreze pe peliculă aspecte din viața și obiceiurile țiganilor de aici.[6]

În februarie 1908 se redeschide, după renovări, cel ce fusese primul dintre cinematografe, Teatrul *Edison*, cu fotolii în amfiteatru și bufet englezesc, în clădirea *Bazar* (cea dintre Teatru și Strada Principală).[7] Nu ar fi exclus ca în atenția ambițioșilor lucrători în domeniul cinematografiei orădene să fi existat și intenția de a face aici o casă de filme. Că existau aparatele necesare o dovedește inițiativa din 1908. Presa a anunțat că acest cinematograf va înregistra pe peliculă aspecte de pe corso-ul orădean, în prima zi de Paști, ocazie cu care vor fi imortalizate clădirile reprezentative ale orașului, piețele sale, oamenii în zi de sărbătoare.[8]

După o perioadă în care a fost închis, cinematograful *Urania* de la Palatul "Vulturul Negru" și-a redeschis porțile la 5 august 1909, sala aflându-se chiar la mijlocul pasajului, cu

[1] *SZ*, 28 martie 1919, p.3.
[2] *N*, 10 iunie 1906, p.7.
[3] *N*, 15 septembrie 1906, p.6
[4] *N*, 16 decembrie 1906, p.
[5] *N*, 1 iulie 1907, p.5; 6 august 1907, p.5.
[6] *N*, 24 august 1907, p.5-6.
[7] *N*, 4 februarie 1908, p.5.
[8] *N*, 15 aprilie 11908, p.4.

acces dinspre trei străzi. Caracteristice erau luxul și eleganța, jocul de lumini al sticlelor și oglinzilor, totul asigurat la standarde europene de firma de artă decorativă *Meteor* din Oradea. S-au adus din import cele mai bune aparate de proiecție.[1]

În 1917 existau în oraș trei cinematografe: *Urania, Appolo* (fostul Cinematograf *Transilvania*) și *Vigadó* (*Redoute*) toate întemeiate de Székely Jenö, care în 1915, a creat *Întreprinderea cinematografică și de industrie a filmului Székely și Boros* care-și propunea și realizarea unor producții cinematografice.[2]

Războiul, mai ales în cea de-a doua sa parte, a îngreunat mult condițiile materiale necesare bunei desfășurări a spectacolului cinematografic. De la un timp se reluau pelicule mai vechi, prețul biletelor s-a dublat odată cu scumpirea energiei electrice și cu inflația. Și totuși, sălile de cinema erau mereu pline, oamenii găsind în răstimpul clipelor petrecute aici prilejul de a evada dintr-o lume sumbră a existenței) zilnice marcată de război, în una a visului, a păcii.

V. ORAȘUL ÎN TIMPUL PRIMULUI RĂZBOI MONDIAL

1. Viața social-economică: „războiul celor rămași acasă"

Locuitorii orașului au aflat de atentatul de la Sarajevo (28 iunie 1914) în care a fost asasinat arhiducele Franz Ferdinand, moștenitorul tronului Austro-Ungariei, încă în data de 30 iunie. A doua zi, comitele suprem al comitatului Bihor, Hlatky Endre, a ținut un discurs funebru în fața adunării generale a comitatului care tocmai se întrunise, iar în bisericile orădene s-au oficiat slujbe de pomenire.[3] Cu acestea se părea că viața își va urma cursul normal. Câteva zile mai târziu, într-o încăpere de la parterul casei Veislovich (actuala clădire a Hotelului „Parc"), de pe Strada Principală, a avut loc vernisajul unei expoziții reprezentative de pictură[4], iar orașul își vedea de treburile sale cotidiene. Dar mecanismul războiului fusese pus în mișcare. Nu a trebuit să treacă mult timp și ziarele din data de 26 iulie au anunțat, sub un titlu mare: RĂZBOI![5] Aproape concomitent ele își puneau întrebarea: *Ce va face România?*[6]

Sâmbătă, 25 iulie, Oradea a trăit deja primele momente ale mobilizării. Duminică lumea s-a adunat pe străzile principale, în fața afișierelor din fața Primăriei. Seara au avut loc demonstrații spontane, care s-au transformat apoi într-o coloană ce s-a deplasat în fața casei din str. Pavel a vicegeneralului Johan Heriquez, comandantul garnizoanei, unde s-au strigat sloganuri în favoarea războiului și „Moarte Serbiei!"[7] Gara a fost inundată de lumea ce se întorcea din concediile întrerupte. Starea generală era euforică, toată lumea părea că este în favoarea războiului.[8]

Entuziasmul era punctat însă de primele anunțuri cu caracter militar, de creșterea bruscă a prețurilor la alimente. Piața Teatrului era în fiecare seară plină de lume ce demonstra în favoarea războiului, orchestrele cafenelelor se instalaseră pe terase și cântau cântece patriotice.[9]

La 5 august, primarul Rimler Károly a dat primul semn de luciditate, adresând tuturor locuitorilor orașului un apel la unire în aceste momente grele, în sprijinirea familiilor celor plecați pe front.[10] A doua zi s-a anunțat în ziare că *„întreaga lume este sub arme"*, războiul se desfășoară de acum între cei doi mari coloși militari, Tripla Alianță și Antanta.[11] Seară de seară se organizau spectacole de muzică patriotică la

---

1 *N*, 5 august 1909, p.4.
2 *NN*, 13 septembrie 1917, p.3.
3 *NN*, 2 iulie 1914, p.1; *NN*, 3 iulie 1914, p.1.
4 Au fost expuse lucrări de Munkácsy Mihály, Herrer Cézár, Orbán Dezsö, Keményffy Jenö, Iványi-Grünvald Béla, Ferenczy Valér, contele Battthányi Gyula, Tibor Ernö-*NN*, 7 iulie 1914, p.4.
5 *NN*, 26 iulie 1914, p.1-2.
6 *Ibidem*, p.5.
7 *NN*, 27 iulie 1914, p.1-2.
8 *Ibidem*, p.3.
9 *NN*, 31 iulie 1914, p.6.
10 *NN*, 31 iulie 1914, p.6.
11 *NN*, 5 august 1914, p.1.

cafeneaua *Vulturul Negru* și la *Coroana*. Într-un interval scurt, municipalitatea orădeană a reușit să strângă 19.000 coroane, pentru ajutorarea familiilor soldaților plecați pe front.[1]

S-a constituit paza civică a orașului, subordonată poliției. Aceasta și datorită faptului că, din totalul de 18 ofițeri și 110 polițiști, 8 și, respectiv, 26 au fost duși în război. Ziua de 18 august a fost decretată „Ziua soldatului". Se adunau bani în pușculițe dispuse în principalele puncte ale orașului, doamne din protipendadă ofereau în gară soldaților în trecere, pachete cu mâncare.[2] La 12 august 1914, primele unități militare orădene au plecat pe front. S-a început organizarea de bucătării populare, care ofereau, la prețuri mici, mese de prânz celor săraci.[3] Până la 26 august se strânseseră 35.000 de coroane pentru ajutoare, din care au beneficiat 1.567 de familii.[4] Fața adevărată a războiului n-a întârziat să se arate: la sfârșitul lunii au sosit, succesiv, două trenuri cu răniți, care au adus la Oradea 200 de soldați de pe fronturile din nord. S-au publicat primele liste cu pierderi, care conțineau nume și localități din întreaga Ungarie. Primul, de pe întâia listă a fost: „Ioan Abrudan, soldat, regimentul 37 infanterie, compania 13, Ungaria, Bihor, plasa Aleșd, Călățea, <anul nașterii> 1887."[5]

S-a creat *Asociația Mâna Dreaptă*, în cadrul Societății de Cruce Roșie, pentru îngrijirea și consolarea răniților.[6] La începutul lunii septembrie, în oraș se aflau deja peste 700 de răniți, plasați în spitale de campanie amenajate în clădirile Arhigimnaziului Premonstratens și ale Școlii Reale, precum și în una din aripile de la școala de cadeți.[7]

Curând nici veștile de pe front nu mai erau pe măsura așteptărilor și euforiei din primele zile. Aceasta fiind situația, printr-un comunicat al primarului se interzicea contactul cu răniții și prizonierii de război veniți de pe linia fronturilor, motivându-se că informațiile acestora pot provoca o spaimă nejustificată în rândul populației rămase acasă.[8] În aprilie 1915, Crucea Roșie orădeană a creat la Băile Felix o tabără de recuperare pentru 60 de ofițeri și 140 de soldați.[9] Aceasta după ce, la începutul lunii ianuarie, s-a deschis o nouă unitate spitalicească pentru militari: baraca contagioșilor.[10] În cimitirul Rulikowsky s-a constituit o parcelă în care, pe la mijlocul lunii septembrie 1914, erau înmormântați deja 16 soldați proveniți din spitalele orădene.[11] Un an mai târziu, numărul lor ajunsese la 300, iar în iunie 1916, la 700, Primăria fiind obligată să le acorde încă un spațiu, egal ca mărime.[12]

În acest timp se înregistra o reducere a activității industriale la nivel de oraș, sesizabilă prin scăderea consumului de curent electric înregistrat la uzină, cu 3.000 coroane, mai puțin decât în aceeași perioadă a anului precedent.[13] Viața a continuat să se scumpească și, de aceea, *Camera de industrie și comerț* din Oradea, la începutul lui ianuarie 1915, s-a adresat Primăriei cerând fixarea prețurilor maximale pe piață.[14] Dintre instituțiile publice, primele care s-au resimțit au fost spitalele. Furnizorii spitalului comitatens au declarat că nu mai pot asigura aprovizionarea din cauza prețurilor foarte ridicate.[15]

Datorită reducerii activității în anumite ramuri ale industriei, situația șomajului, potrivit datelor publicate de Partidul Social Democrat, a fost următoarea: 195 de zidari, 15 dulgheri, 60 de tâmplari, 73 de metalurgiști, 570 de muncitori necalificați din domeniul construcțiilor, 40 de pietrari, 23 de tipografi, 44 legători și 344 croitori, deci un total de 1.364 de lucrători au devenit șomeri. Conducerea acestui partid cerea ca:

---

1 *NN*, 6 august 1914, p.1.
2 *NN*, 11 august 1914, p.6.
3 *NN*, 18 august 1914, p.1.
4 *NN*, 26 august 1914, p.5.
5 *NN*, 30 august 1914, p.4.
6 *NN*, 31 august 1914, p.2.
7 *NN*, 2 septembrie 1914, p.3-4; *N*, 1 ianuarie 1915, p.7.
8 *NN*, 4 septembrie 1914, p.1.
9 *N*, 18 aprilie 1915, p.6.
10 *N*, 9 ianuarie 1916, p.3
11 *NN*, 24 septembrie 1914, p.5.
12 *N*, 17 aprilie 1915, p.4; *NN*, 20 iunie 1916, p.5.
13 *NN*, 18 septembrie 1914, p.4.
14 *N*, 6 ianuarie 1915, p.4.
15 *N*, 8 ianuarie 1915, p.3.

a) oraşul să asigure de lucru şomerilor prin lucrări publice sau, dacă acest lucru nu este posibil, prin ajutoare de şomaj;

b) pentru a combate specula, Primăria să procure cantităţi mari de alimente şi acestea să fie vândute populaţiei fără rabat comercial;

c) administraţia să-şi constituie brutărie şi măcelărie proprie;

d) centrul de lapte să-şi vândă produsele numai consumatorilor direcţi.[1]

Aceste măsuri au fost, parţial, aplicate şi ele au determinat o situaţie ceva mai bună în ceea ce priveşte aprovizionarea oraşului în comparaţie cu alte localităţi mari ale Imperiului. Tot acum s-a trecut la supravegherea riguroasă a pieţei, organele poliţiei urmărind respectarea preţurilor maximale, în special la lapte (32 fileri litrul).[2] La început, unii producători au preferat să-şi verse laptele în canal decât să-l comercializeze la preţul impus.

Primarul oraşului s-a deplasat la Budapesta pentru a încerca să obţină cât mai mult din grâul rechiziţionat din comitatul Bihor. Apreciindu-se populaţia oraşului la 65.000 de locuitori şi scăzându-se un procent de 10%, reprezentând numărul celor plecaţi pe front, s-a fixat necesarul lunar de 66 vagoane. Astfel, cu începere de la 1 martie, oraşul a primit pe o jumătate de an, 396 vagoane de grâu. Aceasta însemna că fiecare om matur avea dreptul la 10 kg pâine pe lună, iar fiecare copil la 5 kg.[3] Câteva zile mai târziu s-au luat măsuri pentru interzicerea scoaterii făinii din oraş, în acest scop introducându-se un control riguros la barierele oraşului.[4]

În martie 1915 a luat fiinţă Tribunalul Militar orădean, în cazarma artileriştilor de pe Calea Aradului.[5] Numărul militarilor cantonaţi în oraş continua să crească.

Deosebit de grea a rămas, pe tot parcursul războiului, problema pâinii. La 18 martie 1915 a început distribuirea de către Primărie a repartiţiilor de făină. Primii care au beneficiat au fost cei ce nu dispuneau de nici un fel de rezerve. Pe baza acestor repartiţii, făina se putea cumpăra numai din depozitele constituite ale Primăriei.[6] Totodată, oficiul căpităniei de poliţie atrăgea atenţia brutarilor din oraş asupra respectării dispoziţiilor guvernamentale, potrivit cărora era interzisă vânzarea acelui produs de panificaţie care depăşea 50 gr greutate, mai devreme de 24 ore de la producerea lui. Nerespectarea atrăgea după sine pedeapsa cu 2 luni de închisoare şi 600 coroane, amendă.[7] O lună mai târziu a început distribuirea unturii şi a slăninii sărate pe tichetul de făină. Fiecare persoană avea dreptul, fie la 250 gr unsoare pe săptămână, fie la aceeaşi cantitate de slănină.[8]

Cu începere de la 1 mai 1915, Primăria a comunicat raţionalizarea pâinii. Drepturile zilnice ale unei persoane erau de 250 gr[9], dar se încerca compensarea lipsei de făină prin punerea în vânzare, la preţ acceptabil, a unor stocuri de cartofi, fasole, mazăre[10], ouă. Cu începere din 10 decembrie s-a interzis producerea şi vânzarea franzelelor şi cornurilor.[11] Încă în luna iunie, consiliul Primăriei a stabilit din nou necesarul de grâu al oraşului, de data aceasta pentru anul economic 1915/1916. După calcule extrem de minuţioase, s-a stabilit că oraşul va consuma 3,15 vagoane grâu pe zi.[12]

Se pare însă că pâinea a început să fie raţionalizată abia cu începere de la 10 ianuarie 1916, atunci când, pe tichet, se dădeau 300 gr pe zi pentru fiecare persoană.[13] În aprilie s-a raţionalizat cafeaua. Aceasta era vândută de

[1] *N*, 12 ianuarie 1915, p.3.
[2] *N*, 18 februarie 1915, p.1.
[3] *N*, 18 februarie 1915, p.1.
[4] *N*, 10 martie1915, p.2.
[5] *N*, 17 martie 1915, p.3.
[6] *N*, 18 martie 1915, p.3.
[7] *Ibidem*, p.5.
[8] *N*, 17 aprilie 1915, p.2.
[9] *N*, 1 mai 1915, p.2.
[10] *N*, 6 mai 1915, p.5.
[11] *N*, 5 decembrie 1915, p.7.
[12] Luând ca bază o populaţie de 70.000 de suflete şi 10 kg consum pe persoană într-o lună, rezulta un necesar total de 8.400 tone pe an. La acesta s-a adăugat câte un kg de pâine pe zi pentru muncitorii din afara oraşului, circa 2.000, un total de 600 tone pe an. Se mai adăugau: pentru spitale, asociaţii de binefacere, închisoare – 716 tone, restaurante şi cafenele - 990 tone, cofetari şi patisieri - 114,1 tone. Alte situaţii neprevăzute: 672,2 tone. Astfel întocmită, situaţia fixa un necesar total de 1.150 vagoane, consumul zilnic al oraşului, în mod ideal calculat, fiind de 31,5 tone. Însă, această cantitate nu a fost asigurată niciodată. Consumul mediu zilnic acoperit s-a situat în cursul întregului an în jurul a 20 tone (*NVH*, V, nr. 12-13, 7 iulie 1915, p.141-142).
[13] *N*, 10 ianuarie 1916, p.1.

Primărie pe cartela de unsoare, cu 9 cor./kg, dar numai câte o jumătate de kg pe lună, pentru fiecare familie.[1]

În anul 1915, târgul de toamnă orădean s-a încheiat încă cu rezultate destul de bune, dovadă că oamenii de la țară mai aveau animale disponibile pentru vânzare:

Vite aduse pe piață	Număr total adus	Număr total vândut
cornute	2.610	1.897
cai	1.774	893
porci	1.087	655[2]

Buna aprovizionare a Oradiei, și mai ales, felul în care Primăria a știut să asigure necesarul de alimente, preluând o parte din cheltuieli prin deschiderea unor magazine proprii, a dus vestea orașului în întregul Imperiu, și tot mai multă lume venea să se stabilească aici. Astfel, dacă la începutul raționalizării necesarul zilnic de faină era de 20 tone, în a doua parte a lunii iulie 1916 s-a ajuns la un consum zilnic de 24-25 tone.[3]

La 30 august 1916, a apărut o nouă problemă privind aprovizionarea orașului, odată cu sosirea primilor refugiați secui din estul Transilvaniei, în urma intrării României în război.[4] Refugiații au fost solicitați să se prezinte de îndată la poliție pentru a fi luați în evidență.[5] Se aprecia o creștere a populației cu circa 20.000 locuitori.[6] Notarul Lukács Ödön, însărcinat cu aprovizionarea urbei, arăta că Primăria n-a fost pregătită pentru un astfel de efort. Era necesară constituirea a încă cel puțin 11 magazine sub controlul administrației locale, pentru a face față noilor probleme.[7]

La începutul lunii ianuarie 1917, Primăria anunța că toate produsele alimentare de bază se raționalizează, și anume: făina, cafeaua, surogatul de cafea, ceaiul, zahărul, cartofii, slănina și untura.[8] Devenea tot mai acută necesitatea respectării stricte a rațiilor. Vânzările din stocul Primăriei se făceau în 25 de magazine. Prin strădaniile administrației s-au prelucrat 269 de porci și vite, în valoare totală de 200.000 de coroane. Se aprecia că necesarul de untură pentru populație este asigurat până în august 1917. În „bucătăria oficială" s-au dat în cursul anului 1916, un număr de 26.612 mese de prânz. Zilnic s-au acordat 100 mese pentru căminele de copii.[9]

De la 1 februarie 1917 au intrat în vigoare noi raționalizări, reflectate în reducerea rațiilor la principalele produse.[715] La această dată, structura populației orașului, pe gospodării, se prezenta, conform declarațiilor pentru obținerea tichetelor de alimente, astfel:

Numărul pers. într-o gospodărie	Numărul gospodăriilor	Total persoane
1	1.196	1.196
2	1.952	3.904
3	2.638	7.914
4	2.934	11.736
5	2.652	13.746
6	2.291	13.746
7	1.615	11.305
8	1.285	10.280
9	725	6.525
10	706	7.060
11	327	3.597
12	349	4.188
13	78	1.014
14	152	2.128
15	36	540
Total:	18.936	98.393

[1] *N*, 14 aprilie 1916, p.4.
[2] *N*, 15 septembrie 1915, p.6.
[3] *NN*, 30 iulie 1916, p.7.
[4] *NN*, 31 augut 191, p.2-3.
[5] *NN* 17 septembrie 1916, p.7.
[6] *N*, 3 octombrie 1916, p.2; N, 18 noiembrie 1916, p.3: *„Potrivit datelor statistice la zi, populația orașului este de 96.000 locuitori.*
[7] Orașul avea atunci în îngrășare 850 de porci, iar pentru prelucrarea unei asemenea cantități de carne s-a intrat în tratative cu Fröchlich János, mare industriaș de profil, pentru a lua în chirie una din întreprinderile sale (*N*, 7 octombrie 1916, p.3).
[8] *N*, 9 ianuarie 1917, p.2.
[9] *N*, 11 ianuarie 1917, p.4.
[10] Pentru o persoană: cartofi - 0,5 kg pe zi, cafea - 25 gr pe lună, untură - 200 gr pe săptămână, ceai - 20 gr pe lună, surogat de cafea - 250 gr pe lună (pentru două persoane), fasole - 250 gr pe săptămână (pentru o familie de 4 persoane) etc. (*N*, 28 ianuarie 1917, p.3).

Dacă adăugăm și cele 62 de gospodării despre care se menționează că au peste 16 persoane, obținem un total de 100.000 de locuitori. De asemenea, se aprecia că militarii și populația nedeclarată se ridicau la circa 20.000 de suflete.[1]

Lipsa combustibilului a determinat închiderea școlilor comunale pe toată durata lunii februarie.[2] S-a redus și circulația tramvaielor și numărul stațiilor.[3] În aprilie s-a sistat distribuirea petrolului lampant până la 1 august.[4]

Spre mijlocul anului 1917 populația refugiată din părțile de est ale Transilvaniei s-a reîntors acasă, astfel că numărul locuitorilor a scăzut la 90.741 suflete.[5] Au continuat măsurile restrictive și în domeniul serviciilor publice: după ce, în aprilie, 1916, a fost redusă intensitatea iluminatului stradal, prin înlocuirea becurilor obișnuite până atunci, cu altele mai slabe[6], în ianuarie s-a hotărât întreruperea completă a iluminatului după ora unu noaptea. Uzina de Apă și-a sistat activitatea zilnic între 1 și 6 dimineața.[7]

Cu toate greutățile întâmpinate în anul economic 1917-1918, administrația orașului a reușit să asigure strictul necesar în domeniul alimentației publice. Un prim obiectiv a fost aprovizionarea cu carne și untură, care a revenit aproape în exclusivitate Primăriei. Primarul s-a adresat ministrului agriculturii, cerându-i să aprobe ca administrația orașului să se ocupe în mod direct de creșterea și îngrășarea de porcine. S-a cerut și repartiție pentru furaje. Primindu-se aprobările necesare și repartiția solicitată, s-a încheiat contract cu 8 gospodării mari din afara comitatului, pentru creșterea a 2.000 de porci, iar îngrășătoria orașului, încă 1.044. Astfel s-a asigurat necesarul strict. Până la 18 august s-au sacrificat 3.449 de porci, în greutate totală de 413.660 kg. Până la aceeași dată s-au tăiat și 294 de vite, în greutate de 39.207 kg. Această cantitate era extrem de mică. Ea însemna mai puțin de 0,5 kg carne, la greutatea vie, pe lună, pentru fiecare locuitor.

În perioada războiului au funcționat trei cantine unde se asigura, la prețuri foarte reduse, masa de prânz pentru cei ce solicitau.[8] Având în vedere că războiul i-a afectat mai mult pe funcționari și clasele de mijloc, s-a înființat o cantină pentru personalul din administrația orașului, comitatului și din alte instituții publice, în localul restaurantului "Vulturul Negru".[9]

Din împuternicirea Consiliului Municipal, s-au asigurat gratuit alimente pe baza tichetului de grâu și pâine, în anul 1917-1918 pentru:

- 477 membri de familie a 137 de soldați căzuți pe front;
- 215 membri de familie a 64 de invalizi, fără mijloace de trai;
- 373 de săraci din evidența Primăriei.[10]

Până la sfârșitul lunii martie, s-au ținut deschise 3 cămine de zi, unde 700 de copii au primit mâncare gratuită.

Pentru aprovizionarea orașului cu legume și zarzavaturi s-a amenajat o grădină proprie a Primăriei, pe o suprafață de 51 iugăre (29,4 ha). De asemenea, s-a încheiat un contract cu Schwartz Gyula, moșierul din Körösszakál (azi în Ungaria), prin care acesta se obliga să cultive pentru oraș, pe 134 iugăre (77,3 ha), diferite zarzavaturi.[11]

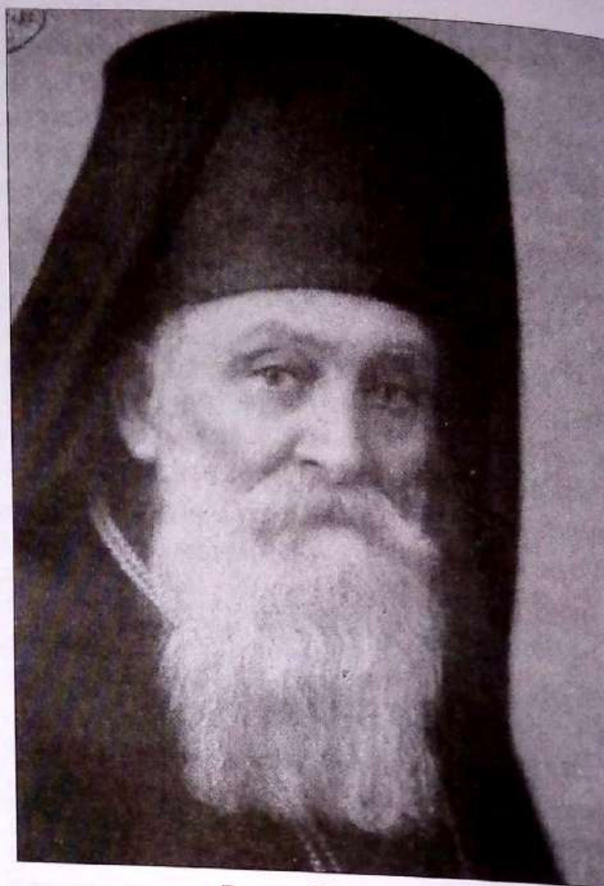
Au fost deschise trei ateliere de reparat încălțăminte, dotate cu materialele necesare, din repartiția oferită de administrația orașului.[12] Venituri suplimentare care au adus beneficiu net de 127.000 coroane s-au realizat prin înființarea unei întreprinderi orășenești de fabricare a spirtului.[13] Încă în luna octombrie 1918 administrația orașului s-a gândit la problemele pe care le va ridica demobilizarea și refacerea

---

[1] *N*, 1 februarie 1917, p.2.
[2] *N*, 15 februarie 1917, p.2-3. se închid și cabaretele *Bonbonniére* și *Lloyd*.
[3] *N*, 21 februarie 1917, p.3.
[4] *NN*, 6 aprilie 1917, p.2.
[5] *NN*, 12 mai 1917, p.5.
[6] *N*, 1 martie 1916, p.2-3.
[7] *NN*, 25 ianuarie 1918, p.6.
[8] O cantină a funcționat în așa numita *„școală de gătit Botto"*, a doua în clădirea *La trei trandafiri* de pe str. Sztaroveszky, azi str. Gen. Magheru, iar cantina muncitorească era în demisolul Palatului "Vulturul Negru" dinspre actuala Stradă a Independenței. În vara lui 1918, cantina de *La trei trandafiri* a fost desființată (*NVH*, VIII nr. 22-23, 11 decembrie 1918, p.317)
[9] *Ibidem*.
[10] *Ibidem*.
[11] *Ibidem*, p.318.
[12] *Ibidem*.
[13] *NN*, 27 februarie 1918, p.2.

economică a urbei. În acest scop, adunarea generală a Consiliului Municipal din luna noiembrie a hotărât ca oraşul să ia un împrumut 2.000.000 coroane, cu 6% dobândă, de la un număr de 11 instituţii de credit.[1] Din cauza evenimentelor ce s-au declanşat în cursul acelei luni, proiectul a fost abandonat.

Perioada celor aproape patru ani de război (1914-1918) a însemnat în viaţa socială şi economică a oraşului Oradea o permanentă luptă pentru supravieţuire. Ea a constituit o probă trecută cu succes în ceea ce priveşte puterea economică a unora din întreprinderile sale, cele antrenate direct în producţia de război. „Războiul celor rămaşi acasă" - cum îl numea un ziar local[2], părea, în octombrie 1918, câştigat de orădeni, mai ales de cei avuţi.

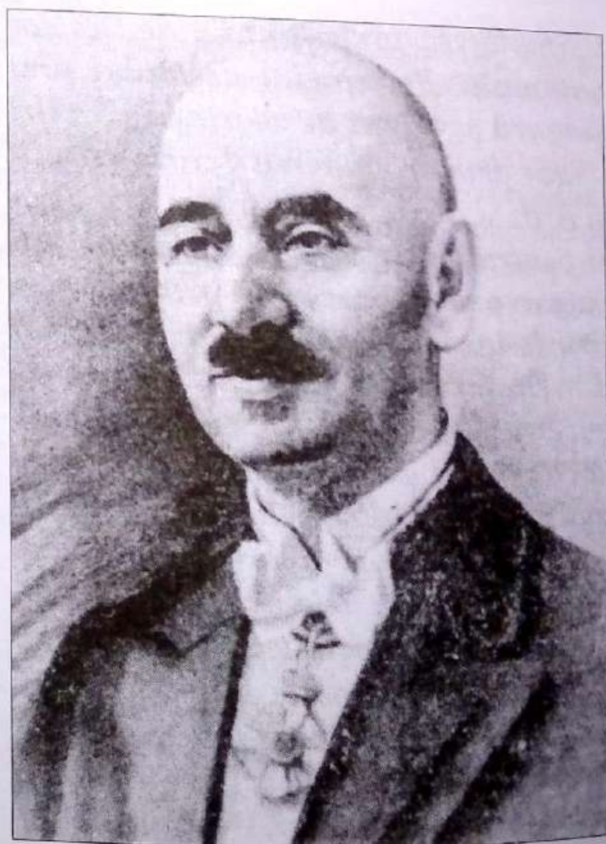

Roman Ciorogariu

2. Oradea în revoluţia din 1918-1919

Primele zile ale lunii octombrie 1918 au adus notabilităţilor oraşului temeri care se agravau cu fiecare zi ce se scurgea. La 26 septembrie Bulgaria a capitulat fără condiţii şi, tot atunci, în Flandra forţele aliate ale Antantei au început ofensiva generală. Ziarele orădene urmăreau cu îngrijorare înfrângerile germane succesive pe frontul de vest, retragerea trupelor ce păreau până atunci invincibile, ofensiva italiană pornită din sud. Zilnic se publicau hărţi cu situaţia concretă a liniilor de luptă.[3] În 3 octombrie s-a aflat că a căzut St. Quentin[4], iar în ziua următoare, deasupra unei hărţi care prezenta situaţia pe frontul balcanic, un titlu mare sugera o întrebare care se punea tot mai insistent: *Ne putem aştepta la un atac din partea României?*"[5]

La propunerile de armistiţiu ale Puterilor Centrale, preşedintele Woodrow Wilson a răspuns, prin intermediul ministrului secretar de stat, Robert Lansing, că despre o încetare a focului nu poate fi vorba până când trupele duşmane se află pe teritoriul statelor Antantei.[6]

În 10 octombrie, Consiliul Municipal al Oradiei, întrunit în sala mare a Primăriei, s-a pronunţat în favoarea independenţei Ungariei, dar nimeni nu a scos o vorbă despre soarta naţionalităţilor în cadrul noului stat.[7]

Aurel Lazăr

---

[1] *NVH*, VIII, nr.22-23, 11 decembrie1918, p.313.
[2] *N*, 24 aprilie 1915, p.2.
[3] *N*, 2 octombrie 1918, p.4-şi apoi aproape în fiecare număr.
[4] *N*, 3 octombrie 1918, p.4.
[5] *N*, 4 octombrie 1918, p.1.
[6] *N*, 10 octombrie 1918, p.1.
[7] *N*, 11 octombrie 1918, p.2.

a) Declaraţia de la Oradea (12 octombrie 1918)

La începutul lui octombrie conducerea Partidului Naţional Român a hotărât convocarea Comitetului Executiv al partidului într-o şedinţă pe ziua de 12 a lunii. Deoarece unii membri erau concentraţi în armată, au fost invitaţi şi alţii: Nicolae Ivan, vicarul Mitropoliei din Sibiu, Sever Dan, Gheorghe Popovici şi Gheorghe Crişan. Decizia de a se întruni a fost luată şi sub presiunea unor elemente mai radicale, hotărâte să acţioneze chiar peste conducerea partidului.[1]

Întrunirea a avut loc, sâmbătă, 12 octombrie, în casa dr. Aurel Lazăr, în salonul dinspre curte ce nu avea nici o legătură directă cu strada pe care, vizavi, se afla reşedinţa Administraţiei comitatului Bihor. După cum relatează ziarul *Nagyvárad*, şedinţa a avut un caracter strict confidenţial. Trei zile mai târziu, bine informata gazetă orădeană nu ştia decât că au participat: dr.Teodor Mihali, dr. Alexandru Vaida-Voievod, dr. Ştefan C. Pop, Vasile Goldiş, dr. Ioan Suciu, dr. Gheorghe Popovici, Gheorghe Crişan, Nicolae Ivan, dr. Ioan Ciordaş, dr. Nicolae Comşa, Ioan Nedelcu, Gheorghe Dobrin şi Petru Cornean.[2]

Cei întruniţi în casa lui Aurel Lazăr au adoptat următoarea:

DECLARAŢIE

„Comitetul executiv al partidului naţional român din Ardeal şi Ungaria a ţinut o şedinţă la 12 octomvrie, la Oradea Mare sub prezidiul d-lui deputat dr. Teodor Mihali, în care, după o dezbatere şi cumpănire temeinică a situaţiei politice interne şi externe, a hotărât în mod unanim şi în deplin acord să facă următoarea declaraţie:

Comitetul executiv al partidului naţional român din Ardeal şi Ungaria ca organ politic al naţiunii române din Ardeal şi Ungaria, constată că urmările războiului îndreptăţesc pretenţiunile de veacuri ale naţiunii române la deplina libertate naţională. Pe temeiul dreptului firesc că fiecare naţiune poate dispune, hotărî singură şi liberă de soarta ei - un drept care este recunoscut şi de către guvernul ungar prin propunerea de armistiţiu a monarhiei -, naţiunea română din Ungaria şi Ardeal doreşte să se folosească de acest drept şi reclamă (pretinde) în consecinţă şi pentru ea dreptul ca, liberă de orice înrâurire străină, să hotărească singură plasarea ei (aşezarea ei) printre naţiunile libere, precum şi stabilirea legăturei de coordonare a ei cu celelalte naţiuni libere. Organul naţional al naţiunei române din Ungaria şi Ardeal nu recunoaşte îndreptăţirea acestui parlament şi acestui guvern să se considere ca reprezentante ale naţiunei române, ca să poată reprezenta la congresul general de pace interesele naţiunei române din Ungaria şi Ardeal, căci apărarea intereselor ei naţiunea română o poate încredinţa numai unor factori designaţi de propria lor adunare naţională (congres naţional).

Afară de organele delegate de adunarea naţională sau alese din mijlocul său, aşadar afară de Comitetul executiv al partidului naţional român, nimenea nu poate fi îndreptăţit să trateze şi să hotărască în treburi care se referă la situaţia politică a naţiunei române. Toate deciziunile şi acordurile (învoielile) care s-ar lua şi s-ar face fără aprobarea acestor organe le declarăm ca nule şi fără valoare, care nu leagă întru nimic naţiunea română. Naţiunea română care trăieşte în monarhia austro-ungară, aşteaptă şi cere după multe suferinţi de veacuri - afirmarea şi valorizarea drepturilor ei nestrămutate şi inalienabile, la deplină viaţă naţională".[3]

---

[1] Pascu II 1983, p.53.
[2] *N*, 15 octombrie 1918, p.4-şedinţa a avut loc sâmbătă şi nu duminică, cum greşit afirmă ziarul.
[3] 1918 la români. VII 1989, p.38.

Vineri, în cadrul şedinţei Parlamentului din Budapesta, textul declaraţiei redactate la Oradea a fost citit de către dr. Alexandru Vaida-Voievod. Ziarele locale au redat furtuna iscată în forul legislativ ungar precum şi răspunsul lui Wekerle Sándor, primul ministru.[1]

În 21 octombrie 1918, în vitrina Agenţiei Hegedüs din Oradea a fost afişată nota din 18 octombrie a preşedintelui Wilson care recunoştea dreptul la autodeterminare până la despărţirea de stat a cehilor, slovacilor şi slavilor de sud. Documentul a provocat tristeţe în rândul ungurilor, care vedeau iminenţa dezintegrării statului şi nemulţumire între români, aceştia din urmă nefiind nominalizaţi în text.[2] O zi mai târziu s-a aflat că, pe frontul din Balcani, francezii au atins Dunărea la Vidin şi au închis circulaţia pe fluviu.[3]

La 23 octombrie, la Budapesta, regele a acceptat demisia guvernului Wekerle[4] şi, două zile mai târziu, s-a constituit un Consiliu Naţional sub preşedinţia contelui Károlyi Mihály.[5] Un articol redacţional al ziarului *Nagyvárad,* intitulat *Ne trebuie un guvern al mântuirii,* insista să se acţioneze rapid în teritoriul ţării în problema românilor, astfel încât aceştia să nu reprezinte, la viitoarele tratative de pace, o masă omogenă *„în spatele lui Goga şi Lucaciu"*.[6] Într-un interviu acordat în acelaşi număr al ziarului de Vasile Goldiş, la întrebarea de ce nu sunt menţionaţi românii din nota lui Wilson, acesta declara: *„La întrebare răspund şi eu cu o alta: de ce nu e vorba nici de italieni nici de polonezi? Ar fi pueril să se creadă că dacă toate popoarele se emancipează, numai românii vor rămâne sub dominaţie străină."*[7]

În 27 octombrie ziarele au publicat declaraţia zisă în numele tineretului de la Academia de Drept din Oradea în legătură cu evenimentele din ultimele zile. Între altele, se lua poziţie în favoarea satisfacerii doleanţelor ridicate de naţionalităţi, în măsura în care acestea nu afectau interesele maghiarimii.[8] Atitudinea studenţilor români de la Academie este redată în declaraţia acestora din 31 octombrie, prin care ei arată că se supun dispoziţiilor Comitetului Executiv al Partidului Naţional Român, insistă pentru grabnica întrunire a unei Adunări Naţionale şi cer redactarea unui cotidian.[9]

La sfârşitul lunii octombrie au început să sosească din nou refugiaţii din părţile de est şi de sud ale Transilvaniei.[10] În şedinţa Partidului Civic Radical, din 31 octombrie, s-a constituit Comitetul Executiv al Consiliului Naţional Maghiar din Oradea Mare şi Bihor.[11] În aceeaşi zi, într-un mare miting ce s-a ţinut în faţa Teatrului, soldaţii maghiari din garnizoana Oradiei au depus jurământul pe republică. În numele social-democraţilor, dr. Katz Lipót a arătat că puterea trebuie luată de la clasele exploatatoare de către proletariat şi armată. După masă corpul funcţionarilor din comitatul Bihor a aderat şi el la Consiliul Naţional.[12]

Ceva mai târziu, la orele 16:00, s-a constituit *Sfatul soldaţilor* din Oradea, având în frunte pe locotenent-colonelul Cserey Vilmos, care, încă în cursul serii, a preluat comanda garnizoanei. În timp ce la restaurantul Rimanóczy se alegeau organele revoluţionare, în piaţa din faţa Teatrului, Partidul Social-Democrat a organizat şi el un miting. S-a arborat drapelul roşu. Au vorbit: dr. Katz Lipót, dr. Katz Béla, dr. Grósz Menyhért.

Seara, după orele 20:00, un grup de „revoluţionari" s-au deplasat la Şirul Canonicilor şi au spart toate geamurile de aici. Nu s-au atins însă de clădirea Episcopiei.[13] Au fost date publicităţii hotărârile Consiliului Naţional, în 5 puncte, prin care se anunţa preluarea puterii în oraş, numirea pe lângă Consiliului Municipal a unei comisii din şase persoane, care să

[1] *N*, 19 octombrie, 1918, p.1.
[2] *N*, 22 octombrie 1918, p.1.
[3] *N*, 24 octombrie 1918, p.1.
[4] *N*, 25 octombrie 1918, p.4.
[5] *N*, 26 octombrie 1918, p.1.
[6] *Ibidem*.
[7] *Ibidem*, p.2.
[8] *N*, 27 octombrie 1918, p.5.
[9] 1918 la români. VII 19898, p.60.
[10] *N*, 31 octombrie 1918, p.2.
[11] *Ibidem*, p.5.
[12] *N*, 1 noiembrie 1918, p.1.
[13] *Ibidem*, p.3.

supravegheze activitatea acestuia. S-a organizat o nouă gardă civică, s-a declarat ziua de muncă de 8 ore etc.[1] Prin intimidarea Consiliului Municipal, în sala unde își ținea ședința adunându-se mult popor, Consiliul Național a preluat administrarea orașului.[2] Cu această ocazie s-a șters mult discutata instituție a *virilismului* (reprezentanța celor mai mari plătitori de impozite în Consiliul Municipal). Social-democrația câștiga astfel la Oradea prima ei bătălie cu celelalte partide politice, chiar și cu cel mai apropiat de ea, Partidul Civic Radical.

A fost suspendată aplicarea Legii nr. 50/1914 cu privire la internarea cetățenilor unguri declarați persoane dușmănoase.[3]

Ca răspuns la crearea Consiliului Național din Oradea și comitatul Bihor care, prin componență, se dovedea a fi maghiar, la 3 noiembrie s-a constituit, în casa dr. Aurel Lazăr, Consiliului Național Român, compus din: dr. Aurel Lazăr (președinte), Roman Ciorogariu, Coriolan Pop, Iacob Radu, dr. Ioan Ciordaș, Sever Erdeli, Nicolae Zigre jr., Florian Stan, Vasile Chirvai, Ștefan Domocoș, Grigorie Egri, Andrei Horvat, dr. Demetriu Mangra, Ioan Sfurlea, Nerva Traian Cosma. Secretar a fost ales Sever Andru.[4] Din acest Consiliu s-a ales un Comitet executiv, compus din următorii șase membri: dr. Aurel Lazăr, Roman Ciorogariu, Iacob Radu, Coriolan Pop, Nicolae Zigre jr., Sever Erdeli.[5]

Tot acum a luat ființă și Consiliul Militar Român în frunte cu căpitanul Emil de Herbay.[6]

Ziarul *Nagyvárad* publica a doua zi *Proclamația Consiliului Național Român din Oradea Mare.*[7]

Deoarece se risca un conflict deschis între puterea de stat, reprezentată de organul ales (Consiliul Municipal) și cel impus de stradă, în 6 noiembrie, Comitetul Executiv al Consiliului Național Maghiar a predat administrația în mâna Consiliului Municipal, primarului Rimler Károly. S-au convenit cu această ocazie măsuri utopice pentru liniștirea marelui număr de ostași demobilizați care au determinat evenimentele din ultimele zile: solda să fie plătită din fondurile Primăriei (!), militarii să dispună gratuit de cantina din Strada Crișului, soldații să fie primiți în gară în mod festiv la întoarcerea de pe front. Aici să li se asigure masă și cazare și, în 24 de ore, loc de muncă.[8]

În comitat revoluția se generalizase, mai ales în plasele Beliu, Tinca și Salonta. Într-o ședință comună a celor două consilii naționale, ținută la 4 noiembrie, s-a hotărât arondarea comunelor potrivit etniei S-au constituit Comitete sau consilii de plasă și comunale. Pentru păstrarea ordinii publice: gardă națională românească și maghiară, pe comune. Localul casei comitatului a fost împărțit în două: o aripă pentru români și una pentru maghiari.[9]

La 5 noiembrie, Consiliul Național Român din Oradea a redactat un manifest către populația românească, iar Consistoriul ortodox român o circulară către preoțimea și învățătorimea de sub jurisdicția sa, prin care se îndemna la liniște.[10] Aceasta și pentru că guvernul Károlyi încerca să insinueze că în spatele acestei revoluții se afla Consiliul Național Român. Organizarea gărzii naționale românești era sabotată la capitolele arme și soldă, pentru a se crea o disproporție între cele două formațiuni paramilitare.

La 9 noiembrie dr. Aurel Lazăr a fost chemat la Arad, la Consiliul Național Central, iar dr. Rigó F., președintele Comitetului Executiv al Consiliului Național Maghiar, la Budapesta. La 11 noiembrie, Aurel Lazăr s-a întors și a anunțat că guvernul de la Budapesta a fost somat de Consiliul National Român Central să predea administrația comitatelor românești până în data de 12 noiembrie, orele 18:00.

La 13 noiembrie au început tratativele de la Arad, între delegația română compusă din Vasile Goldiș, Ștefan C. Pop, I. Erdeli, Enea Grapini, Iosif Jumanca și Ioan Flueraș. La aceștia s-au adăugat apoi orădenii dr. Aurel Lazăr și Aurel Vlad. Delegația maghiară îl avea în frunte

[1] *N*, 1 noiembrie 1918, p.5.
[2] *N*, 3 noiembrie 1918, p.3.
[3] *Ibidem*, p.7.
[4] Neș 1937, p.556.
[5] *Ibidem*.
[6] 1918 la români. VII 1989, p.129-130; Ștefănescu 1979, p.796-797.
[7] *N*, 5 noiembrie 1918, p.4.
[8] *N*, 6 noiembrie 1918, p.4.
[9] Ciorogariu 1926, p.160.
[10] *Ibidem*, p.160-161.

pe Jászi Oszkár căruia i se alăturau în calitate de membri Ábrahám Rezsö, Bokányi Dezsö, Apáthy István, contele Teleki Pál, Somló Bódog şi Vincze Sándor[1]. Propunerile de organizare a unor autonomii etnice, pe zone, după sistemul cantoanelor elveţiene, avansate de Jászi Oszkár, au fost respinse. Aurel Lazăr a arătat că, a accepta o asemenea soluţie, ar însemna negarea caracterului compact al locuirii româneşti în Ardeal.[2]

În ziua când au început tratativele la Arad, s-a aflat la Oradea că noul guvern a numit pe dr. Ágoston Péter, profesorul de sociologie de la Academia de Drept, Comite suprem al comitatului Bihor.[3] În aceeaşi zi, după-amiază, în sala festivă a Primăriei, ca şi în piaţeta din faţa clădirii, o mare mulţime de oameni a depus jurământul faţă de republică[4].

În comitat revoluţia ţărănească era în plină desfăşurare. La 18 noiembrie, în şedinţa comună a celor două Consilii Naţionale din Oradea, dr. Aurel Lazăr a cerut libera folosire a însemnelor naţionale proprii şi acordul ca, pe clădirea comitatului sa fie arborat şi drapelul românesc.[5] În aceeaşi zi s-au întors acasă rămăşiţele regimentului A infanterie, comandat de colonelul Kratochvil Károly. În gară, Ágoston Péter le-a vorbit militarilor în limba maghiară şi, sub drapelul românesc, dr. Aurel Lazăr, în limba română.[6]

Între timp, administraţia oraşului se zbătea să asigure cele necesare traiului, unei populaţii într-o permanentă creştere numerică. Se întâmpinau serioase dificultăţi financiare privind plata drepturilor pentru militarii veniţi de pe front. Spre sfârşitul lunii noiembrie oraşul nu mai dispunea de bani şi s-au solicitat 2 milioane de coroane de la finanţele statului. Dacă nu ar fi fost acordate sumele necesare, se întrevedea posibilitatea introducerii monezii de necesitate.[7] Ca un semn al noii atitudini a românilor din oraş faţă de autorităţile locale, translatorii de această limbă de la tribunal au refuzat să depună jurământul oficial faţă de republica ungară.[8]

b) 1 Decembrie 1918

Părintele spiritual intransigent şi omul cu vederea politică cea mai lucidă în fruntea românilor orădeni era Roman Ciorogariu, episcopul vicar ortodox. În timp ce dr. Aurel Lazăr acţiona pe multiple planuri, mişcându-se peste tot unde Consiliul Naţional Român Central avea nevoie de el, fiind piesă componentă de bază în angrenajul mişcării generale a românilor din Transilvania, „Unchieşul" era elementul catalizator in jurul căruia se adunau toţi şi din care iradia liniştea şi speranţa. La 16 noiembrie, Roman Ciorogariu a primit o adresă din partea Consiliului Naţional Român Central, emisă cu o zi înainte, prin care i se comunica hotărârea de a se organiza o mare adunare naţionala, al cărei loc de desfăşurare urma sa fie comunicat ulterior.[9] La 27 noiembrie, presa orădeană anunţa că adunarea naţională a romanilor ardeleni va avea loc la Alba Iulia şi că, fără îndoială, ea va vota unirea Transilvaniei cu România.[10] Se explica, în acelaşi timp, foarte clar, că intrarea trupelor României în Transilvania, în virtutea prevederilor armistiţiului de la Belgrad (13 noiembrie 1918) şi preluarea administraţiei române în Ardeal sunt două chestiuni distincte. Prima dintre ele este menită să asigure respectarea armistiţiului şi, pentru aceasta, armata română poate înainta atât cât consideră necesar pentru garantarea liniştei. A doua, derivă din dreptul la autodeterminare al românilor din Ungaria şi Transilvania. De aceea, românii nu vor aştepta conferinţa de pace, ci îşi vor hotărî ei înşişi propria lor soartă la Alba Iulia.[11]

În 27 noiembrie au izbucnit tulburări în rândul soldaţilor din cazărmile orădene. S-a cerut ca ofiţerii să renunţe la grade şi soldaţii să-şi aleagă comandanţii în mod democratic.[12]

---

[1] Neş 1937, p.558.
[2] *Ibidem*, p.58-559.
[3] *N*, 13 noiembrie 1918, p.3.
[4] *N*, 14 noiembrie 1918, p.3.
[5] *N*, 19 noiembrie 1918, p.3.
[6] *Ibidem*, p.4.
[7] *N*, 22 noiembrie 1918, p.3.
[8] *N*, 23 noiembrie 1918, p.3.
[9] Ciorogariu 1926, p.168.
[10] *N*, 27 noiembrie 1918, p.2-3.
[11] *N*, 27 noiembrie 1918, p.2-3.
[12] *N*, 28 noiembrie 1918, p.3.

ZILE TRĂITE

DE

ROMAN R. CIOROGARIU

EPISCOPUL ORĂZII

Coperta cărții "Zile trăite" de Roman Ciorogariu (1926)

În aceeași zi s-a dat publicității lista membrilor delegației orădene la Alba Iulia. Delegații Consiliului Național Român din oraș erau: dr. Iustin Ardeleanu, avocat, dr. Sever Erdeli, avocat, dr. Ioan Boroș, avocat, Ioan Pogani, proprietar în Velența, dr. Coriolan Pop, director de bancă și Gavril Dudulescu.[1] Participau din oficiu: Roman Ciorogariu, episcop vicar, dr. Demetrie Radu, episcop greco-catolic, Ioan Gentz, protopop (aceasta fiind, însă, bolnav, l-a înlocuit Petru Popescu) și Andrei Horvath, protopop. Din partea ASTREI: dr. Sebastian Marta și prof. Augustin Maghiar. Din partea „Hilariei": dr. Vasile Chirvai și dl. Valer Mărcuș. Din partea studenților de la Academia de Drept: Nerva Jercan și Nerva Traian Cosma. Din partea instituțiilor bisericești: dr. Iacob Radu, dr. Gheorghe Miculaș, Grigore Rițiu, Petru Tămăian, Grigore Pop, Gheorghe Tulbure.[2]

Numărul total al delegaților oficiali din comitatul Bihor se ridica la 200 și, deoarece nu s-a pus la dispoziție un tren special, s-au atașat patru vagoane la trenul de Békéscsaba[3] și, de acolo, la cel de Arad.[4] Mii de bihoreni, în special din părțile de sud ale comitatului, au trecut munții pe jos sau cu căruța, participând la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, într-o unanimă dorință de a consfinți și pe această cale unirea Transilvaniei cu România.

[1] *Documente Bihor* 1918, p.240.
[2] *N*, 27 noiembrie 1918, p.3.
[3] Între Salonta și Arad nu exista linie ferată directă, legătura între Oradea și Arad făcându-se, pe atunci, prin Békéscsaba, unde trebuia să se schimbe trenul.
[4] *NN*, 30 noiembrie 1918, p.6.

În preziua adunării, cineva a arborat pe casa comitatului drapelul românesc.[1] Exista în acele ultime zile ale lui noiembrie o atmosferă de entuziasm ce pătrunsese în sufletul românilor, care vedeau tot mai aproape realizarea unor aspirații pe care le credeau încă foarte îndepărtate. Acest lucru s-a resimțit și din răspunsurile date de dr. Aurel Lazăr unui redactor al ziarului *Nagyvárad*, în 21 noiembrie. Una din întrebările puse era următoarea: *„Cum vă închipuiți Oradea Mare, orașul pur maghiar, ca făcând parte din România Mare?"* Răspunsul politicianului român a fost edificator pentru a caracteriza întreaga istorie a orașului Oradea în Epoca Modernă: *„Vă rog; în primul rând Oradea Mare nu este un oraș pur maghiar, deoarece trăiesc aici și români. Dar chiar dacă ar fi, de aceasta nu românii sunt vinovați, deoarece în urma deturnării legii naționalității, locuitorii români care trăiau și aici în număr apreciabil în deceniile trecute, n-au putut să-și dezvolte limba și cultura și astfel nu au putut să se constituie în factor determinant. Datorită oprimării, românii nu s-au putut menține și prospera nicăieri în orașe. Dar, cu toate acestea, de ce nu s-ar putea închipui Oradea sub administrație românească, dacă a fost posibilă existența sub administrație maghiară a unui Blaj, a unui Lugoj, a unei Albe Iulii, a unui Caransebeș?"* Hotărârile adoptate în forul național al românilor au fost intuite de presa orădeană: majoritatea zdrobitoare a celor adunați au votat unirea Transilvaniei cu România. A doua zi, Aurel Lazăr a fost numit șeful resortului justiție în Consiliul Dirigent, instituit pentru a conduce treburile Transilvaniei până la preluarea administrației de către statul român.[2] De acum, prezența sa la Oradea va fi doar sporadică. Dar și de acolo unde se afla, a ținut în permanență legătura cu orașul său, încercând și reușind de cele mai multe ori să rezolve problemele grele ale aprovizionării urbei cu cele necesare bunului mers al vieții (cărbune, sare etc.). La fel a părăsit Oradea și dr. Demetrie Radu, episcopul greco-catolic, care a plecat definitiv la Blaj.[3]

Nicolae Zigre junior

Coriolan Pop

---

[1] *N*, 1 decembrie, 1918, p.2. El n-a stat însă acolo decât o zi deoarece mâini necunoscute l-au dat jos (*N*, 15 decembrie 1918, p.1-2). Vezi și *Documente Bihor* 1918, p.227.

[2] Neș 1937, p.565.

[3] Ciorogariu 1926, p.179.

Viața social-politică a orașului, caracterizată în cea mai mare parte de înrăutățirea condițiilor de trai cotidian, a cunoscut o puternică deplasare spre stânga, odată cu reîntoarcerea de pe front a lui Vantus Károly, care a și-a preluat funcția de prim-secretar al organizației orădene a Partidului Social-Democrat. Dar, mai ales prezența lui Kun Béla, colaborator apropiat a lui Troțki, în timpul cât a stat în Rusia, a făcut ca, la Oradea, violența străzii să cunoască proporții pe care, în general, pașnicul oraș de pe malul Crișului Repede nu a cunoscut-o până atunci. La 4 noiembrie 1918 se constituise, la Moscova, Partidul Comuniștilor din Ungaria, cu participarea în conducere a 3 maghiari, 2 români, 2 slovaci și 2 sud-slavi. Între unguri erau doi orădeni: Kun Béla și Vantus Károly care, la 3 decembrie, s-au întors la Oradea. Cu ei au venit și cei doi români: Ariton Pescariu și Emil Bozdogh. Ei au constituit la Oradea un consiliu comunist românesc îndreptat chiar și împotriva Consiliului Național Român local de la care au vrut în permanență să preia puterea și dreptul de a decide în numele românilor, pe baza „internaționalismului proletar" și împotriva hotărârilor adoptate la Alba Iulia.

În 4 decembrie generalul August von Mackensen, comandantul forțelor germane de pe frontul de est, în retragerea sa spre Ungaria a poposit la Oradea.[1] El a stat aici până în 15 decembrie când a părăsit orașul plecând spre Győr.[2] Cei 40.000 de militari germani, staționați la marginea orașului în această perioadă, au mărit dificultățile pe care le avea și așa administrația în privința asigurării hranei populației. în această perioadă, orașul a trebuit să asigure alimente pentru o sută cincizeci de mii de oameni.[3]

Comuniștii orădeni, acționând deocamdată sub flamurile Partidului Social-Democrat, au organizat în 7 decembrie, simultan, în sala mare a Primăriei și la Teatru, un miting la care a participat uriașa masă a soldaților demobilizați, ținuți în oraș pe solda și mâncarea Primăriei, precum și mult popor, mai ales lumpenproletariatul orădean. Uriașa manifestație a fost organizată pentru a se protesta împotriva hotărârilor de la Alba Iulia.[4] La mitingul de la Teatru, Végh Dezsö a fost ales președinte al adunării. Au luat cuvântul Katz Lipót și Vantus Károly, acesta din urmă dând citire, în încheiere, unei hotărâri în numele socialiștilor orădeni care se pronunțau împotriva oricărei categorii de asuprire și exploatare. El a cerut dreptul proletariatului la autodeterminare. La Primărie, ședința a fost deschisă de Ioan Pelle, cel ce va fi în perioada interbelică viceprimar al orașului, și l-a propus ca președinte pe Kappner Ármin, iar ca notar pe Grünwald Sándor. Aici, între alții, Katz Béla a vorbit despre revoluția proletară, despre românii ardeleni care au adus armata străină în țara.[5]

Între timp, în Oradea, ca și în întregul Bihor, tulburările au continuat. Pe la mijlocul lunii decembrie, Aurel Lazăr s-a plâns guvernului că românii sunt. împiedicați în mod organizat să preia autoritatea în așezările lor sunt mereu insultați pentru purtarea cocardei tricolore.[6] La Cluj s-a înființat un arhicomisariat guvernamental, în frunte cu profesorul Apáthy István, organism menit, între altele, să organizeze apărarea Transilvaniei în fața înaintării armatelor române, să constituie un corp de armată propriu.[7] Una din măsurile luate de Apáthy a fost constituirea diviziei de secui, care n-a reușit să oprească înaintarea armatei române dar, în retragerea ei a produs, în schimb, dezordine și a comis atrocități în zonele locuite de români. Arhicomisarul guvernamental a dispus înlocuirea Consiliilor Municipale de la orașe cu sfaturile populare. Dr. Ágoston Péter a declarat că nu recunoaște valabilitatea dispozițiilor lui Apáthy pentru Oradea.[8]

La 28 decembrie s-a dat publicității apelul comitelui suprem (care era și comisar guvernamental) Ágoston Péter, către locuitorii orașului, prin care se cerea ca, în cazul în care

[1] *N*, 5 decembrie1918, p.4.
[2] *N*, 17 decembrie1918, p.2.
[3] *N*,10 decembrie1918, p.2.
[4] Ciorogariu 1926, p.194-195.
[5] *N*, 8 decembrie 1918, p.
[6] *N*, 18 decembrie1918, p.4.
[7] *N*, 8 decembrie1918, p.4.
[8] *N*, 2 decembrie 1918, p.4.

vor intra în Oradea trupele menite să asigure supravegherea ordinei, populația să se abțină de la orice fel de dezordine, să se respecte interdicțiile privind alcoolul, orarul localurilor publice și dispozițiile privind reducerea consumului de cărbune.[1] Vizita scurtă a generalului Henri Mathias Berthelot, comandantul misiunii militare franceze din România, a avut un efect deosebit asupra moralului românilor din oraș. Venind cu trenul dinspre Arad, duminică, 29 decembrie, generalul francez a fost întâmpinat în gară de autoritățile comitatului și ale orașului: Ágoston Péter, Rimler Károly, Lukács Ödön, Keszthelyi Zoltán și dr. Berkovits René. Din partea Consiliului Național Român au fost de față: Roman Ciorogariu, dr. Coriolan Pop, Florian Stan, Radu Iacob, Gheorghe Tulbure și maiorul Herbay. Generalul francez era însoțit de colonelul român Rosetti.[2]

Începutul anului 1919 a adus în oraș o înăsprire a raporturilor dintre diferitele categorii sociale ale locuitorilor, între aceștia și militarii demobilizați care nu părăseau cazărmile, între soldați și foștii ofițeri. După intrarea armatei române în Cluj, o parte a subunităților armatei ungare s-au retras la Oradea, la fel statul major și întregul aparat al districtului militar clujean, aflat sub comanda colonelului Kratochvil. Cu toate că statul major nu a rămas multă vreme la Oradea, acesta stabilindu-se în cele din urmă la Debrecen, trupele au continuat să staționeze în oraș.

Numărul șomerilor era foarte mare. Celor pe care orașul îi avea li se adăugau militarii demobilizați. Spre exemplu, din 2.500 de subofițeri lăsați la vatră, numai 850 s-au prezentat că doresc să muncească, dar nici acestora nu li s-au putut asigura locuri de muncă.[3] La 31 decembrie trecuse prin Oradea împuternicitul cu relațiile externe al arhicomisariatului guvernamental din Cluj, care l-a informat pe Ágoston Péter în legătură cu perspectivele situației politice și militare din Transilvania. Îndată după aceea, mai maleabil, Comitele-comisar guvernamental a solicitat o întâlnire cu reprezentanții Consiliului Național Român, stabilind ca, pe viitor, să discute împreună orice probleme.[4] Totul a fost însă o reacție de moment.

La mijlocul lunii ianuarie, armatele române au înaintat până la Ciucea, astfel că linia de demarcație între armatele ungare și cele române a ajuns pe aliniamentul Zam - Ciucea - Sighet.[5] Era tot mai evident că va urma înaintarea până la Oradea. Exista convingerea că totul nu era decât o chestiune de câteva zile. Consiliul Național Român din Oradea solicita, la 15 ianuarie, Societății *Dacia Traiană* să comunice numele oratorului care va saluta din partea sa armata regală română în piața din centrul orașului.[6]

Schimbările în guvernul de la Budapesta au adus, la sfârșitul lunii ianuarie 1919, numirea unui nou comite-comisar guvernamental în Bihor. În locul lui Ágoston Péter a fost instalat dr. Katz Béla, avocat, prieten apropiat a lui Kun Béla, reprezentantul Partidului Social-Democrat, al aripii sale comuniste. Acesta a declarat că principala sa preocupare va fi să împiedice prin toate mijloacele posibile, venirea trupelor românești în oraș, că va milita pentru îmbunătățirea condițiilor de locuit și continuarea activității productive.[7] Pe când în oraș exista, totuși, o oarecare ordine, în comitat, mai ales în zona Beiuș, dar și în părțile Marghitei, ca și pe Valea Crișului Repede, soldații secui Comiteau numeroase atrocități împotriva populației românești[8], care nu avea altă vină decât că, prin reprezentanții ei, a aderat la hotărârile Adunării de la Alba Iulia. De asemenea, s-a trecut la dezarmarea prin forță a gărzilor naționale românești locale.[9]

Situația tot mai gravă din teritoriile de la vest de linia de demarcație a atras după sine sesizarea comisiei pentru armistițiu a Antantei, care l-a trimis pe căpitanul de stat major al armatei engleze, Pomerol, să constate situația la fața locului.[10] O lună mai târziu, la 4 martie, a sosit o nouă misiune de control condusă de

[1] *N*, 28 decembrie1918, p.4.
[2] Ciorogariu 1926, p.198.
[3] *N*, 19 ianuarie 1919, p.3.
[4] *NN*, 1 ianuarie 1919, p.2.
[5] Iancu, Cipăianu 1990, p.193.
[6] Documente Bihor 1918, p.347.
[7] *N*, 28 ianuarie 1919, p.1.
[8] *Documente Bihor* 1918, p.350-352, 412-413, 426-429.
[9] *Ibidem*, p.38-389, 407, 421; *N*, 31 ianuarie 1919, p.4.
[10] *N*, 9 februarie 1919, p.3; Iancu, Cipăianu 1990, p.27-228.

Doi adversari:

Generalul Traian Moșoiu

Colonelul Kratochvil Károly

colonelul francez Eugène Trousson, cu care ocazie reprezentanții Consiliului Național Român au reușit să se strecoare până la el, și să-și depună plângerile în legătură cu tratamentul la care sunt supuși românii din Bihor.[1] Câteva zile mai târziu, vicecolonelul Douphon vine și el la Oradea, după ce a umblat prin satele de pe Valea Crișului Repede și, interesându-se apoi, pe Valea Crișului Negru, despre masacrul de la Sighiștel, unde au fost uciși circa 45 de români de către soldați din armata ungară.[2]

O măsură elocventă în ceea ce privea deplasarea spre extrema stângă a vieții politice în oraș a fost constituirea *Sfatului* popular al orașului, o mai veche dorință de răfuială a elementelor comuniste cu vechea conducere, burgheză, a orașului. Au fost numiți de către Katz Béla următorii membri ai organului reprezentativ:

- dr. Berkovits René - medic;
- Biró Mark - director de școală;
- Csordás János – pantofar;
- Gazdag Ferenc – muncitor constructor;
- dr. Grósz Menyhért - medic, președintele organizației locale a Partidului Civic Radical;
- dr. Katz Lipót - avocat, fratele comisarului guvernamental;
- Megyeri Ferencz – arhitect;
- Melkuhn István - funcționar;
- Nyul József - muncitor metalurgist;
- dr. Oláh Béla - secretar al Camerei de comerț;
- Ritoók István - profesor la institutul de învățători.[3]

Se aprecia că populația orașului în această perioadă s-a ridicat la 120.000 de locuitori, cele mai grave probleme, după cele legate de hrană, fiind asigurarea unor condiții decente de locuit. Conducerea orașului a declarat că intenționează să înceapă construirea unor locuințe muncitorești.[4]

La mijlocul lunii februarie, comuniștii din Oradea s-au constituit într-o organizație distinctă,

[1] *N*, 5 martie 1919, p.2.
[2] *N*, 9 martie 1919, p.2; Borcea 1992, p.127.
[3] *Ibidem*, p.94.
[4] *N*, 9 februarie 1919, p.3.

scoţând un ziar propriu: *Nagyváradi Vörös Ujság* (Gazeta Roşie de Oradea Mare).[1] În programul lor de revendicări şi-au fixat ca obiective, între altele, ca fiecare militar lăsat la vatră să primească drept despăgubire de la guvern suma de 5.400 coroane, iar ajutorul de şomaj să crească de la 15 la 31 coroane pe zi. Aceasta era o doleanţă iluzorie, dar cu puternice efecte mobilizatoare de moment în rândul celor pe care conta mai ales acest partid: militarii.[2]

La 22 februarie a avut loc, în sala festivă a Primăriei, un miting al angajaţilor publici, cu o amplă participare a proletariatului. Au luat cuvântul, între alţii, dr. Katz Lipót, în numele Sfatului popular muncitoresc al oraşului, îndemnând la luptă pentru realizarea societăţii comuniste. Un alt vorbitor, Berkes Ferenc, i-a acuzat pe comunişti de violenţă, exemplificând cu incidentele recente din capitala Ungariei[3], în urma cărora căpeteniile bolşevice care au provocat vărsarea de sânge, au fost arestate.

Sfârşitul de iarnă a readus în oraş epidemia de tifos exantematic, boala fiind adusă de militarii de pe front.[4] S-au luat măsuri de împiedicare a suprapopulării în continuare a oraşului, printre altele interzicându-se cumpărarea de case de către cetăţeni din afara urbei.[5] Începutul lunii martie a înregistrat în oraş o intensificare a activităţii grupurilor comuniste. S-au creat sfaturi ale muncitorilor şi soldaţilor în toate domeniile de activitate, s-a accentuat intoleranţa faţă de burghezia oraşului, în general, şi faţă de românii de orice stare vor fi fost ei, în special.

c) Sub dictatura „proletară" a lui Kun Béla (22 martie - 18 aprilie 1919)

La 22 martie s-a aflat la Oradea despre demisia guvernului ungar. Motivul invocat a fost nota Antantei remisă guvernului prin vicecolonelul Vix (*nota Vix),* prin care se fixa o nouă linie demarcaţională între armata română şi cea ungară. Conform stipulaţiilor documentului, frontiera de est a Ungariei era fixată provizoriu aproximativ de-a lungul şoselei Arad - Salonta şi a căii ferate Salonta - Oradea - Carei - Satu-Mare, nici una din cele două armate neavând voie să intre în oraşele respective.[6] Această linie de demarcaţie urma să o înlocuiască pe cea veche: Zam -Ciucea - Sighet. Guvernul ungar nu a acceptat nota şi a demisionat. Această demisie a permis venirea la putere a bolşevicilor, care au constituit un nou guvern, Consiliul comisarilor poporului, în frunte cu Garbai Sándor, dar având-l pe Kun Béla ca adevărat conducător. A fost proclamată Republica Ungară a Sfaturilor, s-a anunţat unirea Partidului Social-Democrat din Ungaria cu comuniştii şi introducerea dictaturii proletariatului. Chestiunea nu era o surpriză, deoarece în cea mai mare parte a oraşelor mari grupele comuniste ajunseseră deja să deţină puterea, prin înfiinţarea în întreprinderi şi instituţii a sfaturilor (după modelul *sovietelor* ruseşti).

În noul guvern intrau şi câţiva orădeni: Kun Béla şi Ágoston Péter, comisari ai poporului pentru externe, Vantus Károly membru în colegiul pentru agricultură.[7]

La Oradea s-au schimbat doar denumirile unor instituţii, conducătorii organelor administrative au rămas pe loc. Ei, oricum, erau deja reprezentanţi ai celor ce veniseră la putere oficial la 20 martie. S-a constituit Sfatul administrativ al muncitorilor şi soldaţilor ca organ comitatens şi, separat, orăşenesc. În fiecare comună urmau să se alcătuiască sfaturi muncitoreşti, compuse din cel puţin 12 persoane, dintre ţăranii cu până la 12 iugăre de pământ.[8] Dr. Katz Béla a continuat să îndeplinească funcţia de Comite suprem şi comisar guvernamental pentru Bihor şi Oradea. S-a constituit un *directoriu* comunist restrâns, care conducea de fapt treburile comitatului şi oraşului. Acest *directoriu* apare şi pe frontispiciul ziarului *Nagyváradi Vörös Ujság* în calitate de redactor. Au luat fiinţă *tribunale revoluţionare,* menite să judece în procedură de urgenţă cazurile grave de încălcare a intereselor clasei

[1] *N*, 16 februarie 1919, p.2.
[2] *N*, 25 februarie 1919, p.2.
[3] *N*, 23 februarie 1919, p.2.
[4] *N*, 23 februarie 1919, p.3.
[5] *N*, 27 martie 1919, p.3.
[6] *N*, 22 martie 1919, p.1; *N*, 23 martie 1919, p.1-2
[7] *Magyarország* V 1980, p.143-147; *N*, 23martie 1919, p.1.
[8] *SZ*, 25 martie 1919, p.2.

muncitoare. Aici au fost puşi ca acuzatori comuniştii cei mai intransigenţi: dr. Vágh Dezsó, croitorul Patócs János şi alţii.

Prima măsură care a afectat şi oraşul Oradea, a fost decretul pentru constituirea „armatei roşii".[1] Având în vedere marele număr al soldaţilor demobilizaţi cărora li se putea asigura tot mai greu hrana, chemarea era o soluţie pentru rezolvarea problemei. Recrutările se făceau pe bază de voluntariat. Se ofereau 450 coroane pe lună, plus echipament şi întreţinere. Pentru fiecare membru de familie se mai acordau 50 de coroane, iar la jumătate de an, 300 coroane, compensaţie pentru chirie. Pe măsură ce timpul trecea şi problemele Republicii se agravau, iar numărul celor ce se înrolau rămânea constant scăzut, avantajele au fost mărite.[2] La Oradea, batalionul „armatei roşii" s-a creat la 27 martie.[3]

Cu câteva zile înainte, oraşul a fost împânzit de afişe ale Sfatului administrativ al Comitatului Bihor, care anunţa că, la 25 martie, Sfatul muncitoresc al oraşului va ţine o adunare populară în Piaţa Mică drept pentru care se suspendă activitatea în toate întreprinderile şi instituţiile oraşului. Alte dispoziţii:

- Orice fel de tezaur, armament şi muniţie vor fi predate la poliţie în termen de 48 ore. Cei ce nu o fac, vor fi deferiţi tribunalului revoluţionar.
- Judecătoriile să sisteze procesele pe rol până la noi dispoziţii. Excepţie fac cele cu privire la spaţiile locative şi problemele muncii, în care urmau să se ia măsuri de grăbire a procedurii.
- Se dispunea inventarierea şi punerea sub cheie a tuturor rezervelor de lemn şi de cărbune aflate în întreprinderi şi instituţii, precum şi la comercianţi. Orice manevrare sau folosire a acestor rezerve urma să se facă cu acordul oficiului pentru cărbune care funcţiona pe lângă oficiul pentru lemne al oraşului.
- Persoanele particulare sau asociaţiile puteau tipări materiale cu caracter politic numai cu aprobarea Sfatului administrativ. Dintre ziarele burgheze urmau să apară numai cotidienele şi acelea într-un număr limitat de pagini. Bărbaţii de încredere din poligrafii erau chemaţi să vegheze la respectarea acestei dispoziţii, la inventarierea şi declararea stocurilor de hârtie.
- Sfatul administrativ atrăgea atenţia că folosirea băuturilor alcoolice la reuniuni sau petreceri organizate în case particulare se pedepseşte conform legislaţiei în vigoare în timpul stării de asediu.
- Hotărârile Sfatului administrativ vor fi date publicităţii prin comunicate.
- Fiecare cotidian era obligat să publice hotărârile Sfatului administrativ, pe prima pagină.
- Se desfiinţa orice rang şi titlu. Urmau să fie îndepărtate imediat orice semne care consfinţeau existenţa lor. Excepţie făceau doar forţele de apărare şi ordine.
- S-a dispus sechestrarea telefoanelor particulare care nu erau strict necesare. De aplicarea acestei prevederi răspundeau comisarii poporului de la poştă.[4]

Comisia poporului pentru socializare a decretat imediat închiderea tuturor prăvăliilor, cu excepţia celor alimentare, a drogheriilor, a farmaciilor, librăriilor şi papetăriilor, a tutungeriilor, până la socializarea lor. Se avertiza că cine este prins că scoate marfă, va fi împuşcat.[5]

La 26 martie, din ordinul *directoriului*, elementele care periclitau ţelurile Republicii Ungare a Sfaturilor urmau să fie internate. Roman Ciorogariu a fost convocat la sediul militar al acestui *directoriu*, punându-i-se în vedere că, întrucât românii din Oradea şi Bihor s-au situat constant pe poziţia aplicării hotărârilor Adunării de la Alba Iulia, se opun deci scopurilor pentru care luptă Republica Ungară a Sfaturilor, se consideră necesară internarea fruntaşilor Consiliului Naţional Român. Această internare s-a realizat în felul următor: 25 de membri ai Consiliului Naţional Român cu domiciliul în oraş nu puteau părăsi localitatea fără autorizaţia *directoriului*. De un tratament aparte „beneficiau" Roman Ciorogariu, dr. Vasile Chirvai, dr. Savu

[1] *N*, 25 martie 1919, p.2.
[2] *Ibidem*.
[3] *N*, 28 martie1919, p.1.
[4] *N*, 25 martie 1919, p.1.
[5] *SZ* 25 martie 1919, p.2.

Marta, dr. Teodor Popa şi Nerva Traian Cosma, care trebuia să vină zilnic, la orele 17:00, la sediul vicariatului din str. Uri nr. 6 (actuala str. R. Ciorogariu), fiind verificaţi aici de un delegat al *directoriului*. Ceilalţi 20, la aceeaşi oră, zilnic, urmau să fie vizitaţi, prin sondaj, de către un reprezentant al aceleiaşi autorităţi.

Cei mai periculoşi pentru bolşevici erau Coriolan Pop şi Roman Ciorogariu, al căror domiciliu urma să fie supravegheat ziua şi noaptea, de doi grăniceri înarmaţi.[1]

A sosit şi vremea răfuielilor. În data de 25 martie, Iacob Creţulescu, secretarul Partidului Socialist Român, s-a prezentat împreună cu un alt secretar, agricultorul Szekely Sándor, la reşedinţa comitatului, la sediul Consiliului Naţional Român. Creţulescu a fost însoţit de „20 de proletari români", dintre care cei mai mulţi erau înarmaţi. El a adus la cunoştinţa celor de faţă că nu se mai poate tolera existenţa Consiliului Naţional Român, aflat în slujba principiilor imperialiste. Au fost sechestrate toate actele găsite aici, iar dr. Sever Andru, secretarul acestui Consiliu, obligat să predea registrele. Au cerut apoi să se părăsească sediul şi, totodată, au declarat dizolvat Consiliul Naţional Român.[2]

Iacob Creţulescu şi Gheorghe Avramescu, care au activat în luna martie şi în Oradea, erau conducătorii *„fracţiunii internaţionaliste române"*, care au luptat în Rusia şi care, la 26 decembrie 1918, au constituit la Budapesta *„gruparea comunistă română"*, cu sprijinul revoluţionarilor ruşi şi unguri, pentru a acţiona împotriva hotărârilor Adunării de la Alba Iulia.[3]

În sediul Consiliului Naţional Român a fost instalat Consiliul comunist românesc, care a propus conducătorilor români fuziunea deoarece, din acel moment, ei urmau să reprezinte naţiunea română. Se insinua că, în caz de refuz, se va trece la represalii. Deşi internată la domiciliu, conducerea Consiliului Naţional Român a refuzat, după ce Roman Ciorogariu a respins categoric orice colaborare.[4]

În câteva zile Oradea a devenit un „oraş roşu". Steaguri purpurii fluturau pe turnul şi faţada Primăriei, ca şi pe principalele clădiri. Pe frontispiciul Primăriei au pus, cu litere uriaşe, binecunoscutul slogan „Proletari din toate ţările, uniţi-vă!", iar într-unul din geamurile mari ale sălii festive un uriaş afiş reproducea lucrarea lui Biró Mihály, reprezentând muncitorul roşu lovind cu ciocanul.[5]

Foarte multe măsuri restrictive afectau viaţa de toate zilele a orădeanului: convorbirile telefonice se efectuau numai în limba maghiară; la fel, telegramele se trimiteau numai în această limbă.[6] Era obligatorie declararea camerelor deţinute „în plus" faţă de strictul necesar. Dreptul la spaţiul locativ se reglementa în felul următor: o persoană singură - o cameră; o familie fără copii - două camere; cinci persoane - trei camere. Pentru birourile avocaţilor şi cabinetele medicale - o sală de aşteptare şi una de lucru. Se rechiziţionau toate vilele şi locuinţele de vară.[7]

S-a decretat obligaţia la muncă a tuturor cetăţenilor oraşului. Raţia zilnică de pâine a fost ridicată de la 200 gr la 300 gr pentru muncitorii organizaţi, iar raţia de untură de la 50 la 100 gr pe săptămână. Această dispoziţie nu se referea la şomeri. Categoriile sociale ce nu aparţineau proletariatului muncitoresc, în loc de 200 gr de pâine beneficiau de numai 160 gr, dreptul la untură rămânând acelaşi.[8]

La 27 martie s-a declarat socializarea Băilor Episcopiei şi a Băilor Felix, cu toate bunurile şi dotările, pentru a fi folosite în exclusivitate de proletariat. Se confiscau şi parcurile Episcopiei Romano-Catolice, care urmau să fie transformate în locuri publice de agrement[9], în parcuri muncitoreşti.

Domeniul culturii şi al artei, de care răspundea comisia de propagandă a *directoriului*, i-a obligat pe posesorii de obiecte de artă - pictură, grafică, sculptură - să-şi declare

[1] *Documente Bihor* 1918, p.444-445.
[2] *SZ*, 25 martie 1919, p.3; Ciorogariu 1926, p.230-232.
[3] *Magyarország* V 1980, p.113-114.
[4] Ciorogariu 1926, p.234.
[5] *N*, 27 martie 1919, p.2.
[6] *N*, 27 martie 1919, p.3.
[7] *SZ*, 27 martie 1919, p.1-3.
[8] *Ibidem*.
[9] *SZ*, 28 martie 1919, p.3.

bunurile. O comisie urma să se deplaseze la fața locului și să constate valoarea lucrărilor. Cele mai de preț dintre ele deveneau patrimoniu public și erau sechestrate.[1] Chiar și Teatrul „Szigligeti" a fost comunizat, repertoriul său fiind pus sub control.

S-a interzis prin decret, predarea religiei în școli. În locul ei s-au introdus cunoștințele social – politice și lecțiile de răspândire a cunoștințelor științifice.[2] Au fost desființate instituțiile de învățământ ale ordinelor călugărești, membrii cinului monahal fiind îndrumați spre activități practice, în fabrici și uzine.

d) Contrarevoluția albă și eliberarea orașului de către armata română

Începutul lunii aprilie 1919 a fost marcat de mai multe manifestări de neliniște. S-au întețit raziile, s-au concentrat în oraș trupe străine ("*brigăzile internaționale*"), au fost înrolați în "armata roșie" și elevii din ultimele clase de gimnaziu, promițându-li-se facilități la examenul de bacalaureat, recunoașterea la școală a timpului petrecut în armată, etc.[3] Ei erau trimiși, mai ales, în zona Vașcău, în sudul Bihorului, unde se aștepta un atac al trupelor române. La 9 aprilie chemarea de înrolare în "armata roșie" devine ordin.[4] Între timp, au continuat măsurile specifice instaurării dictaturii proletariatului.

Sfatul administrativ a dispus socializarea tuturor caselor. Dispoziția prevedea obligația locatarilor de a depune chiria în mâna "bărbaților de încredere", până în ziua de 8 a fiecărei luni. Cei a căror chirie nu depășea 2.000 coroane pe an, beneficiau de o reducere de 20%. Locatarii erau obligați să întrețină casele ca și cum ar fi ale lor. Nu plăteau chirie acei muncitori și funcționari ai orașului care și-au construit ei casele și care locuiau în ele atunci când s-a decretat socializarea[5]

În 12 aprilie, pentru oprirea haosului în oraș, provocat în primul rând de soldații demobilizați și de dezertori, dar și de proletariatul devenit agresiv, ia ființă *vörös örség* ("garda roșie"). Ea avea, într-un fel, caracterul de poliție militară dar, de această dată, cu scopul de suprapază a ordinii în localitate, acționând independent de organele de poliție și, uneori, chiar peste capul acestora. Între obiectivele sale se afla, în primul rând, depistarea și anihilarea acțiunilor contrarevoluționare.[6]

Apelurile de înrolare în "armata roșie" deveneau tot mai insistente și mai categorice. Circulau foi volante, orașul era împânzit cu afișe roșii. În fiecare seară, la teatru și la cinematografe, oratori înflăcărați se adresau proletariatului cerându-i să răspundă la această imperioasă necesitate. La orice spectacol, la toate ocaziile festive, se intona, "*La Marseillaise*", singurul imn oficial acceptat.[7]

Se agrava situația alimentației publice. Țăranii nu-și mai aduceau demult produsele la oraș, terenurile fiind terorizate de bande înarmate de militari, care jefuiau orice produs alimentar. Comisia poporului, răspunzătoare de sectorul hrană, a anunțat că, în perioada 23 aprilie – 19 mai, se interzice vânzarea și consumarea cărnii de porc și de vită. Se ordona declararea rezervelor de miere. Era interzisă vopsirea ouălor de Paști și comercializarea acestora.[8] Carnea de porc, produsă în micile crescătorii din jurul caselor, nu putea fi vândută decât prin "biroul pentru porcine".[9]

Mișcările de trupe din oraș, defilările spre gară, concentrarea unor unități militare străine (în special subunități ale "brigăzii internaționale nr. 1") lăsau să se întrevadă o precipitare a evenimentelor pe cele două fronturi din marginea Bihorului: de la Ciucea și de la Vașcău. Deși pentru autoritățile militare era evident că pericolul principal venea dinspre Ciucea, exista temerea unei spargeri a frontului de sud și atacarea Oradiei de către trupele române pe linia Vașcău – Beiuș – Ceica.

Știrea unor acțiuni militare românești de amploare s-a aflat în mod public la Oradea din ziarele de joi, 17 aprilie, când a fost semnalată intensificarea luptelor pe frontul de la Ciucea. Se

[1] *Ibidem.*
[2] *SZ*, 28 martie 1919, p.3.
[3] *SZ*, 4 aprilie 1919, p.3.
[4] *SZ*, 9 aprilie 1919, p.2.
[5] *SZ*, 10 aprilie 1919, p.3.
[6] *SZ*, 13 aprilie 1919, p.1-2.
[7] *SZ*, 18 aprilie 1919,p.3.
[8] *Ibidem.*
[9] *SZ*, 17 aprilie 1919, p.2.

atrăgea atenția că zvonurile sunt false, răspândite de dușmanii intereselor proletariatului.[1] Dar, în gara din Oradea, trenurile veneau din direcția Cluj pline de răniți, al căror moral era mai mult decât scăzut. Totuși, seara, la teatru, s-a mai jucat *Trubadurul*, iar pentru 18 aprilie a fost în program drama proletară *Bent az erdön* (Înăuntru, în pădure) de Garvay Andor.[2]

În ziarele de vineri, știrile cu privire la front au fost ceva mai detaliate, dar nu se recunoșteau proporțiile luptelor. Se vorbea încă de frontul de la Ciucea, dar armatele române se aflau deja la Tileagd și la Țețchea, la 20 km est de Oradea.

Situația reală era, însă, cunoscută în cercurile oficiale ale orașului încă din dimineața zilei de 16 aprilie, atunci când armata română a pornit ofensiva la Ciucea. A trebuit să treacă 48 de ore pentru a se lua primele măsuri energice pentru mobilizarea tuturor efectivelor existente în oraș.[3]

În noaptea de 18 spre 19 aprilie, când era evidentă prăbușirea *directoriului* orădean, s-a declanșat acțiunea militară antibolșevică, inițiată de un grup de ofițeri din jurul comandantului poliției, căpitanul Jánossy Gyula.

Reconstituind filmul dens al evenimentelor ce s-au succedat în numai 24 de ore, putem stabili câteva din obiectivele acestei contrarevoluții albe:[4]

- stoparea escaladării violenței prin împiedicarea executării prin împușcare a fruntașilor români arestați;
- alungarea *directoriului* comunist, care ar fi fost capabil să sacrifice orașul într-o bătălie absurdă și inegală cu armata română;
- oprirea sosirii unei noi forțe militare „roșii" de la Budapesta; în acest scop constituirea unei linii defensive în partea de vest a orașului și aruncarea în aer a unei porțiuni din calea ferată Berettyóújfalu - Oradea.

Întregul plan avea la bază prezența în apropiere a armatei române, iar în cazul în care el nu putea fi realizat prin forțe proprii, urma să se apeleze la comandantul acestei armate, solicitându-se intrarea trupelor române în oraș.

Acțiunea a fost declanșată în urma eșecului întâlnirii ce a avut loc, în noaptea de 18 spre 19 aprilie, între Oroszlán (Löwi) Pal, împuternicitul politic al comisariatului poporului pentru război din Oradea, dr. Katz Béla și Jánossy Gyula. Aici, Oroszlán i-a informat pe cei convocați de el că trupele române sunt la 9 km est de oraș.[5] Armata ungară va părăsi zona, dar va rămâne „armata roșie", care va ține neapărat frontul până la sosirea forțelor principale de la Budapesta. În acel moment Oroszlán Pál credea că atacul românesc s-a produs numai într-un singur punct, la Ciucea, și că ar fi o acțiune singulară a unităților din zonă. Dacă nu se va reuși oprirea armatei române prin linia de tranșee ce urma să fie constituită între Oradea și Oșorhei, cu ajutorul burghezilor din oraș și a celor internați, vor fi executați prin împușcare fruntașii români.[6]

Acestui plan dement i s-a opus atât Jánossy, care a protestat atunci, imediat, cât și Katz Béla. Căpitanul șef al poliției a obținut predarea românilor care se aflau în detenție, în frunte cu Roman Ciorogariu și dr. Iustin Ardeleanu, iar la ora 3 dimineața a anunțat că a preluat comanda asupra orașului.[7]

Încă în cursul dimineții, forțele „albe" cu ajutorul ofițerilor proveniți din rândul funcționarilor, sub comanda căpitanului Halász, au ocupat reședința administrației comitatului, iar cu cei 300 de polițiști, jandarmi și membri ai gărzii civice aflați la dispoziția sa, Jánossy a pus mâna pe sediul Primăriei.[8] Centrala telefonică a armatei, care avea legătură directă cu ministerul de război din Budapesta, a fost decuplată.

Statul major al „albilor" a fost stabilit la hotelul "Parc", avându-l pe proprietarul acestuia,

---

[1] *SZ*, 17 aprilie 191, p.1.
[2] *Ibidem*.
[3] Cu privire la ofensiva armatei române în direcția Oradea vezi Kirițescu II 1989, p.437; Pentru detalierea acestor acțiuni militare vezi mai ales Țepelea 1993, p.55-56.
[4] Termenul de *contrarevoluție albă*, pentru ceea ce s-a întâmplat la Oradea cu începere din noaptea de 18/19 aprilie 1919 și până în zorii zilei de 20 aprilie, a fost preluat din memoriile citate ale lui Roman Ciorogariu, implicat în evenimentele respective.
[5] Informația era inexactă deoarece trupele române erau încă în zona Tileagd – Țețchea.
[6] *SZ*, 1 mai 1919, p.2.
[7] Între cei arestați erau și canonicul dr. Iacob Radu, profesorul Fersigan, dr. Coriolan Pop, dr. Teodor Popa Ciorogariu 1926, p.252-253).
[8] *Ibidem*.

Veiszlovich Gyula, ca om de bază. Sediul forțelor „roșii" era în cazarma honvezilor de pe Calea Rulikowsky, unde se aflau și depozitele de armament și muniție.[1]

Dimineața la ora 9, „roșii" au încercat un atac asupra Primăriei, dar au fost respinși cu pierderi și scoși din piața Sf. Ladislau. Câteva ore mai târziu, o a doua bătălie de stradă s-a dat chiar în fața cazărmii respective, unde forțele „albe" au obținut o nouă victorie și au reușit, nu numai să pună mâna pe depozitul de arme atât de necesar ambelor părți, ci și să-i alunge pe „roșii" din oraș, spre vest. Din punct de vedere militar, controlul „albilor" asupra orașului era asigurat. La prânz, ostaticii români au fost eliberați.[2] Contrarevoluția albă triumfase.

Cu toată opoziția Consiliului comisarilor poporului de la Budapesta (ministrul de război Böhm Vilmos nu credea în veridicitatea informațiilor primite de la Oradea), Katz Béla a recunoscut că nu există altă soluție și, în numele *directoriului,* l-a rechemat pe vechiul primar, Rimler Károly și i-a predat conducerea orașului.[3] La prânz steagul roșu a fost coborât de pe Primărie.

Cu toate acestea, situația rămânea încă fierbinte. În seara zilei de 19 aprilie, a sosit vestea că mai multe trenuri cu soldați „roșii" au plecat din Budapesta spre Oradea, avându-l în frunte pe Landler Jenö, comisarul poporului pentru interne. Au fost luate măsuri ca, între Biharkeresztes și Borș, linia ferată să fie aruncată în aer în patru locuri, iar la intrarea în Gara Mare a Oradiei au fost postate cuiburi de mitraliere.[4] Pe drumul către Borș și pe cel către Episcopia Bihor au fost instalate patru tunuri pentru a opri eventualele încercări de pătrundere a „roșiilor" în oraș.

Situația a devenit deosebit de încordată în noaptea de 19 spre 20 aprilie. Noua conducere a Oradiei neștiind cât timp va putea asigura oprirea forțelor bolșevice, a apelat la comandamentul român al Diviziei 6 de la Tileagd, solicitându-i ca trupele române să intre în oraș. În același timp, efective ale gărzii civice au fost plasate în zona de vest și s-a asigurat o permanentă patrulare pe străzile orașului, a căror iluminare a fost asigurată la întreaga capacitate.[5] Cererea oficialităților orădene a surprins comandamentul armatei române, care nu era pregătit pentru o asemenea operațiune, nu atât din punct de vedere militar, cât strategico-tactic. În cursul nopții s-au realizat mai multe contacte telefonice între căpitanul Jánossy Gyula, dr. Iustin Ardelean, pe de o parte, și reprezentanții statului major al armatei române, aflat la Tileagd, convenindu-se să se dea curs cererii orădenilor și armata română să intre în oraș a doua zi.

În dimineața primei zile de Paști, 20 aprilie 1919, fruntașii orașului au ieșit în întâmpinarea comandanților armatei române. În primele două mașini se aflau dr. Coriolan Pop, ca reprezentant al locuitorilor urbei și căpitanul Halász Sándor, comandantul militar al orașului, care a preluat această funcție de la Jánossy Gyula îndată după reușita contrarevoluției albe. Ei erau însoțiți de dr. Sever Andru, dr. Sever Erdeli și de căpitanul Csanády și Czeiszler. În cea de-a treia mașină au plecat dr. Iustin Ardelean, Grigorie Egri și Juricskai Barna. Aceștia, între Oșorhei și Săcădat, au întâlnit mașina în care se aflau generalii Traian Moșoiu, Holban și Sachelarie.[6] În sfârșit, a patra mașină, cea în care se aflau fruntașii orașului, a rămas la intrarea în Oradea, la Uzina de apă de pe Calea Clujului. Aici a sosit generalul Traian Moșoiu și suita sa, întâmpinat fiind de Rimler Károly, primarul orașului, Lukács Ödőn, notarul principal, Jánossy Gyula, comandantul poliției orașului, și de dr. Thuri László. După scurte alocuțiuni, eliberatorilor li s-a oferit pâine și sare.[7]

Întâlnirea de la Uzina de Apă a fost devansată de intrarea în oraș, la orele 11:00, a unei patrule românești de roșiori comandată de locotenentul Teodorescu. Această patrulă a străbătut, în ovațiile spontane ale locuitorilor, traseul: Calea Clujului – Piața Mică- Piața Teatrului și Strada Principală până la gară.[8]

Generalul Traian Moșoiu, însoțit de generalii săi și de ofițeri superiori au intrat în clădirea

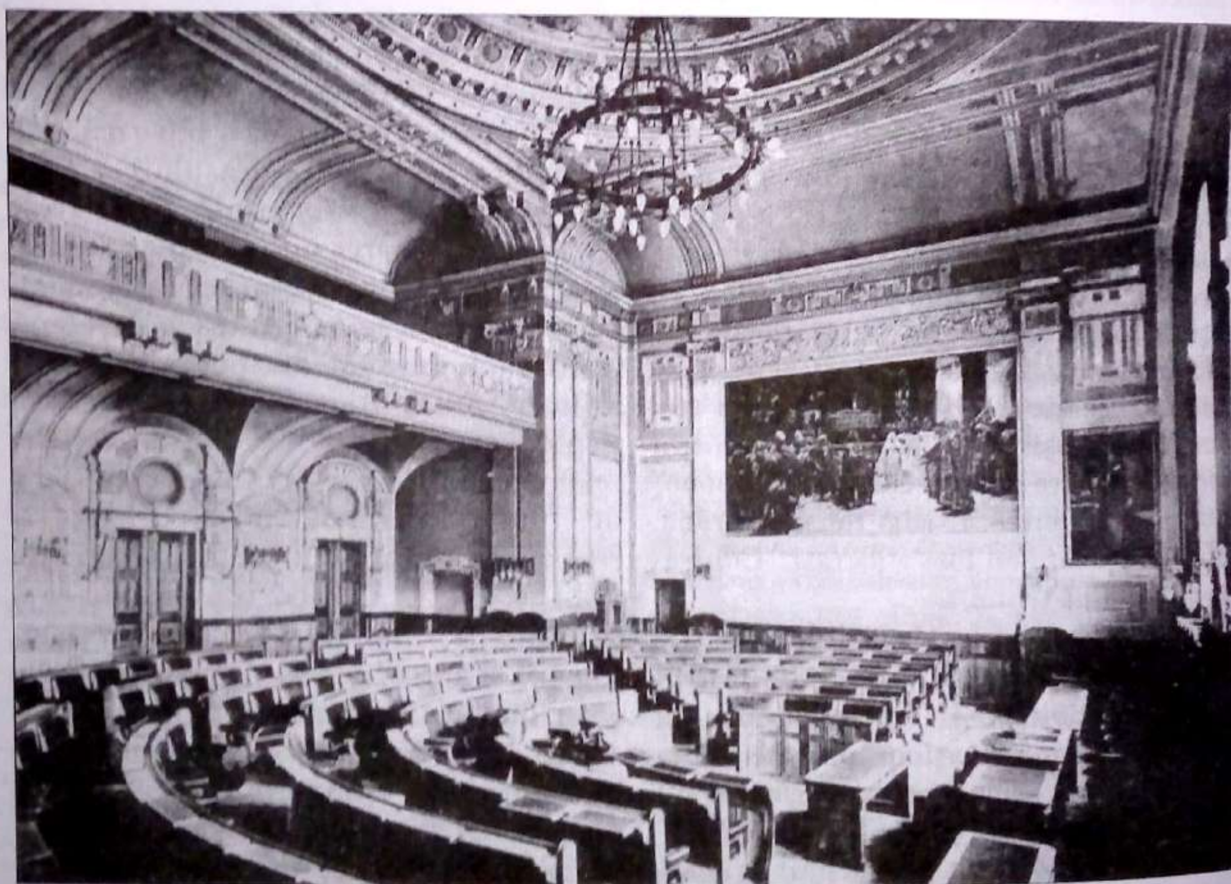
---

[1] *SZ,* 1 mai 1919, p.2.
[2] Ciorogariu 1926, p.254.
[3] *N,* 24 aprilie 1919, p.2.
[4] *SZ,* 1 mai 1919, p.2.
[5] *Ibidem.*
[6] *Ibidm.* Ciorogariu 1926, p.255.
[7] *SZ,* 24 aprilie 1919, p.1; *N,* 24 aprilie 1919, p.1.
[8] Ciorogariu 1926, p.255.

Primăriei orașului la ora 14, procedând la preluarea oficială a conducerii urbei. Festivitatea s-a încheiat în fața Primariei, unde, la ieșire, au fost întâmpinați de vicarul episcopal Roman Ciorogariu și de corul *Hilaria* dirijat de Nicolae Firu.[1] Personalitatea generalului Moșoiu va domina viața socială și politică a orașului în anii următori. Născut în 1868 în Tohanu Nou, Făgăraș, după absolvirea studiilor medii la Brașov și a celor militare la Viena, în 1886 este ofițer în armata austro-ungară. În 1893 trece Carpații, intrând în armata română. La 1 aprilie 1916, Traian Moșoiu era deja colonel. A participat la toate marile acțiuni ale Primului Război Mondial: bătăliile de la Gura Râului, Rășinari, Cisnădie (septembrie 1916), Mărăști (iulie 1917), Mărășești (august 1917).

În anul 1919, participă la campania din Transilvania, fiind numit, la 13 aprilie, comandantul grupului de nord, compus din 4 divizii. În această calitate, Traian Moșoiu a comandat corpul de armată cu sediul la Ciucea, care a eliberat orașul Oradea. A participat la Campania asupra Budapestei (august 1919), apoi până în 1922 a fost comandant al Teritoriului Basarabia. În 1922 s-a retras din armată și s-a consacrat carierei politice, fiind președintele organizației județene Bihor a Partidului Național Liberal. În același an este ministru al comunicațiilor și lucrărilor publice. În Oradea, Traian Moșoiu a militat pentru ridicarea statuilor regelui Ferdinand și a Reginei Maria, reorganizând cu acest prilej Piața Mică și Piața Teatrului. A construit tronsonul de cale ferată Salonta – Arad. A înființat în Bihor, Asociația Plugarilor, al cărei președinte de onoare a fost. Traian Moșoiu a murit în anul 1932.

Intrarea armatei române în Oradea la 20 aprilie a avut semnificația unei eliberări, chiar dacă ea s-a desfășurat într-o perfectă liniște și ordine.[2] Pentru orașul Oradea aceasta a marcat sfârșitul real al războiului și începutul unei noi perioade în istoria sa.

Sala de întruniri a Primăriei

[1] *SZ*, 1 mai 1919, p.1; Ciorogariu 1926, p.257-258.
[2] Cu privire la eliberarea Bihorului de către armata română vezi și P.E. Papp, *Din trecutul Beiușului. Pagini de glorie și jertfă*, Beiuș, 1928; Dejeu 1926, p.39-45; Faur 1993, p.215-219; Borcea 1992, p.195-207.

VI. ORADEA ÎN PERIOADA INTERBELICĂ

Unirea Transilvaniei cu România s-a ratificat prin Decretul-lege emis la Bucureşti la 26 decembrie 1918, stabilindu-se totodată modul de conducere a treburilor acestei provincii *«până la definitiva organizare a României întregite»*. În această perioadă, serviciile publice din Transilvania au fost conduse de Consiliul Dirigent, cu sediul la Sibiu.

La Oradea, datorită conjuncturii create de desfăşurarea evenimentelor locale, expuse pe larg în capitolul anterior, introducerea administraţiei româneşti a fost posibilă abia după 20 aprilie 1919.

Întrunit a doua zi după intrarea armatei române în Oradea şi pentru prima dată în condiţii de legalitate şi siguranţă, Consiliul Naţional Român din Oradea şi Bihor şi-a reluat activitatea, având de luat hotărâri importante.

În cele două şedinţe ale sale din ziua de 21 aprilie 1919, prezidate de Roman Ciorogariu, s-a hotărât luarea unor măsuri provizorii, cu caracter interimar, menite să asigure continuitatea vieţii sociale, ordinea publică şi suveranitatea statului român, până când organele puterii centrale ar fi urmat să ia, la rândul lor, măsurile necesare integrării depline în structurile statului român. În procesele verbale redactate cu acest prilej, *noua stare de drept şi noua situaţie politică creată prin încorporarea oraşului Oradea în teritoriul României* a fost constatată şi consemnată în mod oficial.

Comitetul Executiv al Consiliului Naţional Român a hotărât ca, pentru început, *«...toate autorităţile şi organele oraşului şi ale comitatului să rămână neschimbate în funcţiunea lor de până aci şi [...] nimeni să nu fie înlocuit»*[1]. Pentru avea însă siguranţa respectării intereselor statului român în toată această perioadă, pe lângă principalele autorităţi publice ale oraşului urma să fie numit câte un inspector român. Au fost astfel desemnaţi următorii: la Primăria oraşului – avocatul Grigore Egri; la Poliţie – Gheorghe Morariu; la Serviciul de alimentaţie – dr. Iustin Ardelean; la Direcţiunea de finanţe – Gavril Moroş; la Procuratură – avocatul Dimitrie Mangra; la *Oficiul silvanal* – inginerul silvic Ioan Comăniciu; cenzor al presei şi şef al propagandei – Gheorghe Tulbure; la Direcţiunea poştei – avocatul Teodor Popa; inspectori şcolari – canonicul Gheorghe Miculaş, Andrei Horvath şi preotul profesor Vasile Chirvai; la Serviciul sanitar – medicii Nicolae Popovici şi Vasile Maior; la controlul propagandei antiromâneşti – Vasile Popovici şi preotul profesor Cornel Sabău.

Lista acestor inspectori a fost prezentată, într-un cadru festiv, de către membrii Consiliului Naţional Român, generalului de divizie Ştefan Holban, comandantul garnizoanei Oradea şi reprezentant al guvernului român, care i-a confirmat în noile lor posturi. Generalul a făcut cunoscută cu acest prilej intenţia sa de a veghea asupra treburilor oraşului cu corectitudine şi imparţialitate: *«Nu voi fi condus de duhul răzbunării, dar nu voi tolera nici o abatere... Ajunşi la libertate, să inaugurăm pe toată linia condiţiile unui stat civilizat»*[2].

Două zile mai târziu, la 23 aprilie 1919, inspectorii români au depus jurământul de credinţă faţă de statul român în faţa generalului Holban, înmânându-li-se apoi decretele de numire pentru a-şi putea începe, din acel moment, în mod oficial activitatea. Pe de altă parte, în fruntea *«deputăţiei senatului orăşenesc»*, primarul Rimler Károly se prezentase, la 21 aprilie, generalului Holban, pe care-l asigurase *«de concursul devotat al tuturor organelor orăşeneşti»*. La rândul său, generalul şi-a reiterat intenţia de *«a crea aici ordine şi linişte perfectă şi pentru a întrona principiile dreptăţii şi ale civilizaţiei»*[3].

O zi mai târziu, la 22 aprilie, generalul a primit delegaţia juriştilor orădeni, în frunte cu Balázs Elemér, care i-a solicitat *«ocrotirea»*, generalul Holban arătându-se *«gata a apăra interesele magistraturei pentru susţinerea ordinei»*[4].

În primele zile ale lunii mai 1919, în calitatea sa de şef al resortului justiţie, Aurel Lazăr a fost împuternicit de Consiliul Dirigent să instaureze administraţia românească în Oradea şi în judeţul Bihor. Revenit la Oradea la 3 mai 1919, acesta a convocat adunarea generală a judecătorilor Curţii de Apel cu scopul depunerii jurământului oficial de credinţă faţă de România.

În faţa participanţilor, Aurel Lazăr a expus pe scurt derularea principalelor evenimente, arătând că: *«În urma situaţiei create de război şi poporul*

[1] Faur 1992, p. 230.
[2] *Ibidem*, p. 233.
[3] În Zainea 1999, p. 167 această întâlnire este plasată în ziua de 22 aprilie.
[4] Faur 1992, p. 233.

român și-a exercitat drepturile care i se cuvin și suveranitatea lui la Adunarea Națională de la Alba Iulia, de la începutul lunii decembrie 1918. Pe baza acestei Rezoluții Oradea și comitatul Bihor fac parte din teritoriile asupra cărora națiunea română și-a declarat suveranitatea. Această hotărâre a fost sancționată de regele României și aceasta reprezintă o situație încheiată definitiv. Dar această hotărâre de la Alba Iulia nu are numai temeiuri istorice, ci și toate premisele internaționale, care au făcut această hotărâre deplină și inatacabilă și din punct de vedere juridic»[1]. Apoi, Aurel Lazăr a arătat că, pe lângă proclamarea unirii tuturor românilor, în Rezoluția Adunării Naționale se preconiza și constituirea, pe întregul teritoriu al României Mari, a unui aparat de stat cât mai democratic.

Erau pregătite deja proiectele pe baza cărora principiile enunțate în Hotărârea de la Alba Iulia urmau să fie ridicate la rang de lege. Până atunci, prin continuitate de drept, judecătoriile puteau acționa pe baza legilor sancționate până la 18 octombrie 1918. Limba oficială a statului este limba română, dar, până la rezolvarea satisfăcătoare a acestei probleme, justiția urma să fie aplicată, față de toată lumea, în limba maternă, pentru învățarea limbii române fixându-se un termen de un an.

Invitându-i pe participanți ca, înainte de depunerea jurământului de fidelitate față de statul român, să-și expună eventualele obiecții, procurorul general Sztaniszlavszky Adolf a declarat că «*nu consideră satisfăcătoare acea parte a argumentației de drept public a șefului de resort, care se referă la alipirea definitivă din punct de vedere juridic a comitatului Bihor și a orașului Oradea la România și prin urmare nu o acceptă...România deține aceste teritorii pe baza dreptului de cucerire, poate prelua jurisdicția și poate pretinde depunerea jurământului, dar din punctul de vedere juridic această situație încă nu a avut loc și se va întâmpla numai atunci când pacea va fi încheiată*»[2]. În final, vorbitorul își exprima dorința ca depunerea jurământului să fie amânată până după încheierea tratatului de pace.

Răspunzându-i, Aurel Lazăr a subliniat din nou: «*Consiliul Dirigent Român nu a venit pe baza dreptului de cucerire, ci în numele justiției și al dreptății. Națiunea română nu a renunțat niciodată la dreptul pe care i l-a conferit istoria, ci cu prima ocazie l-a proclamat în mod public prin Rezoluția de la Alba-Iulia...Caracterul statal românesc al acestui teritoriu nu depinde de deciziile de pace ulterioare, din această cauză nu poate acorda amânare în privința depunerii jurământului*».

Nemaiexistând nici o obiecție din partea participanților, aflăm din procesul verbal că, în cele din urmă, «*Ședința plenară a Curții de Apel din Oradea recunoaște, în condițiile actuale, autoritatea Consiliului Dirigent Român din Sibiu și se supune jurisdicției românești*»[3]. A urmat depunerea jurământului de către toți magistrații prezenți, iar în zilele următoare și de către funcționarii subalterni, personalul auxiliar și cel de serviciu.

La începutul lunii mai 1919, primarul Rimler a fost confirmat în funcție de Aurel Lazăr[4]. Administrația fiind astfel organizată, în prima decadă a lunii mai a fost organizată și jandarmeria.

În august 1919, profesorul Petru Fodor a fost numit *comisar al Consiliului Dirigent pentru repatriere*, implicându-se în acțiunea de repatriere a ardelenilor (studenți, refugiați etc.) pe care evenimentele revoluției bolșevice ungare îi despărțiseră de locurile de origine, majoritatea rămânând blocați la Budapesta. Pentru toți aceștia s-a organizat așa-numitul «*tren al repatriaților*», cu care au fost readuși în țară[5].

Prin Decretul regal nr. 2465 din 25 septembrie 1925[6], orașul Oradea a fost declarat *municipiu*. În 1930, Comisia Consultativă Heraldică a stabilit stema municipiului Oradea[7], cu următoarea înfățișare: pe un scut albastru o cruce latină argintie ținută în stânga de un arhanghel înaripat, nimbat cu aur, iar în dreapta de un leu auriu, încoronat, ridicat în două labe, cu coada bifurcată și limba roșie. Scutul este timbrat de o coroană murală cu șapte turnuri[8].

În perioada interbelică, autoritatea administrativă cea mai înaltă a municipiului Oradea

[1] Báthory, Faur, Iancu 1990, p. 366.
[2] *Ibidem*, p. 367.
[3] *Ibidem*.
[4] Zainea 1999, p. 170.
[5] Fehér 1937, p. 53, 126.
[6] *Monitorul Oficial*, 1925, nr. 220 (7 octombrie).
[7] *Ibidem*, 1930, nr. 171 (2 august), p. 6287.
[8] Dejeu 1937, p. 41.

Regele Ferdinand și regina Maria la Oradea - mai 1919

era primarul, avându-l alături pe ajutorul de primar. Hotărârile referitoare la administrarea intereselor locale erau discutate și luate de către un organ deliberativ – Consiliul Municipal (alcătuit din consilieri aleși și consilieri de drept), din sânul căruia se desemna Delegația Permanentă, cu care primarul se consulta în mod operativ.

Legea pentru unificare administrativă din 14 iunie 1925 a introdus în administrația locală o nouă noțiune, aceea de *Comisie Interimară*, ca for de conducere temporar, cu atribuții de Consiliu Local. Spre deosebire de Consiliul Municipal, Comisia Interimară nu era aleasă, ci numită de formațiunea politică câștigătare a alegerilor și urma să funcționeze până în momentul alegerilor locale și al instalării unui Consiliu Municipal. Președintele Comisiei Interimare, numit de guvern, era învestit cu toate atributele primarului. Cu tot caracterul lor prezumtiv temporar, în fapt orașul Oradea a fost administrat în perioada 1926-1937 de frecvente Comisii Interimare.

Administrația comunală efectivă se exercita prin serviciile Primăriei și funcționarii comunali ca organe de execuție.

Astfel, la Oradea existau șase servicii subordonate secretariatului general al Primăriei: serviciul administrativ; cel financiar; serviciul economic și al bunurilor; serviciul chestiunilor culturale; serviciul de instrucțiune publică și ocrotiri sociale; poliția comunală și autoritatea industrială, precum și contenciosul. Pe lângă acestea, mai funcționau cele trei servicii de specialitate subordonate direct primarului: serviciul tehnic, serviciul sanitar și serviciul zootehnic și sanitar-veterinar[1].

Prezentăm, în cele ce urmează, lista primarilor orașului Oradea, așa cum s-au succedat în răstimpul 20 aprilie 1919 – 5 septembrie 1940, incluzând și acoperirea perioadelor de interimat[2].

[1] *Monit. Com.* 1929, nr. 2, p. 1; nr. 4, p. 2.
[2] Fehér 1937, p. 54; *Monit. Com.* 1927-1940. Pentru amănunte privind primarii interbelici ai Oradiei și mandatele lor vezi *Oradea - Pagini de istorie* 2003, p. 60-145.

Perioada	Numele şi prenumele	Calitatea
20 apr. – 15 iun. 1919	Rimler Károly	Primar confirmat în funcţie
15 iun. – 31 iul. 1919	Lukács Ödön	Primar interimar, în calitate de ajutor de primar
31 iul. 1919 – 8 feb. 1920	Komlóssy József	Primar numit
8 febr. 1920 – 1 iul. 1926	Coriolan Bucico	Primar numit
1 iul. – 20 sept. 1926	Gheorghe Tulbure	Preşedinte al Comisiei Interimare
20 sept. 1926 – 3 iun. 1927	Gheorghe Tulbure	Primar ales
3 iun. – 8 aug. 1927	Sever Erdeli	Preşedinte al Comisiei Interimare
8 aug. – 12 oct. 1927	Grigore Egri	Primar ales
12 oct. 1927 – 1 dec. 1928	Nicolae Zigre	Preşedinte al Comisiei Interimare
1 dec. 1928 – 26 iul. 1930	Aurel Lazăr	Preşedinte al Comisiei Interimare
26 iul. – 18 nov. 1930	Aurel Lazăr	Primar ales
18 nov. – 12 dec. 1930	Romulus Pop	Interimar, în calitate de ajutor de primar
12 dec. 1929 – 26 mai 1931	Grigore Egri	Primar ales
26 mai 1931 – 11 iul. 1932	Gheorghe Sofronie	Preşedinte al Comisiei Interimare
11 iul. – 20 oct. 1932	Grigore Egri	Preşedinte al Comisiei Interimare
20 oct. 1932 – 29 nov. 1933	Grigore Egri	Primar ales
29 nov. 1933 – 2 nov. 1935	Tiberiu Moşoiu	Preşedinte al Comisiei Interimare
2 nov. 1935 – 11 mai 1937	Vasile Bledea	Interimar, ca ajutor de primar, ulterior ca preşedinte al Comisiei Interimare
11 mai 1937 – 5 ian. 1938	Petru Fodor	Preşedinte al Comisiei Interimare
5 ian. – 11 feb. 1938	Dimitrie Mangra	Preşedinte al Comisiei Interimare
11 – 16 feb. 1938	Ioan Voştinar	Primar delegat, în calitate de secretar general al Primăriei
16 feb. – 1 iul. 1938	Constantin Constantinescu	Primar delegat
1 iul. – 13 sept. 1938	Cornel Cărpinişanu	Primar delegat
13 sept. 1938 - 5 sept. 1940	Augustin Chirilă	Primar delegat
16 nov 1940 – mart. 1944	Soós István	Primar delegat, ulterior primar ales
Mart. - 25 sept. 1944	Gyapai László	Interimar, în calitate de ajutor de primar

1. Situaţia demografică

În cele două decenii care s-au scurs între cele două războaie mondiale, suprafaţa oraşului Oradea s-a dublat aproape, crescând de la 895 ha în 1918, la 1501 ha în 1939, suprafaţă străbătută de 643 de străzi, în lungime totală de 255 km[1].

În 1930, existau în perimetrul oraşului 8.179 de clădiri, în care funcţionau 20.341 de gospodării (menaje)[2]. Între oraşele transilvănene ale epocii, Oradea se încadra într-o primă grupă (compusă din oraşele Cluj, Braşov, Timişoara, Sibiu, Oradea, Arad, Satu-Mare şi Târgu-Mureş) *«cu un indice de urbanism mult mai ridicat decât restul oraşelor şi cu un cost al vieţii la fel»*[3].

În ce priveşte numărul total al locuitorilor, ne stau la îndemână datele a trei recensăminte. În decembrie 1920, Oradea avea 68.081 locuitori[4]. În 1927 populaţia sa număra 81.123 de locuitori, iar în 1930 municipiul Oradea ajunsese să aibă 82.653 de locuitori[5], rezultând deci un spor mediu anual al populaţiei de circa 1.450 persoane. Această cifră se situează mult deasupra sporului

[1] *Monit. Com.*, 1939, nr.3, p.1.
[2] *Comunic. St.*, caiet nr.6-7, p.3.
[3] *Enciclopedia*, vol. IV, p. 935.
[4] Horváth 1923, p. 24.3
[5] Tripon 1936, p. 214, 247, 248.

Vechea pasarelă pietonală peste Crişul Repede, în dreptul Străzii Romane

natural al populaţiei, care era de circa 140 de persoane anual, existând chiar perioade întregi în care sporul natural a înregistrat valori negative, ca, de pildă, între anii 1923-1934[1].

Prin urmare, dacă populaţia oraşului a crescut totuşi relativ constant în perioada interbelică, acest lucru s-a datorat nu atât sporului natural al populaţiei, cât mai ales aportului de populaţie dinafara oraşului. În sprijinul acestei idei vine şi popularea şi extinderea în această perioadă a unor cartiere ca, de pildă, Ioşia.

La constituirea unor noi cartiere a contribuit şi punerea în aplicare şi pe teritoriul oraşului Oradea a reformei agrare din 1921, reformă prin care s-a atribuit celor îndreptăţiţi pământ provenind în principal de la Episcopia Romano-Catolică şi de la Primăria oraşului. Este vorba, desigur şi de pământ arabil, fânaţe etc., în zonele periferice, dar în acest caz ne interesează mai ales împroprietărirea cu locuri de casă prin parcelarea unor zone mai întinse din intravilan în vederea constituirii unor noi cartiere de locuinţe: Râtul Comandantului, «la Depou», Seleuş etc. Aşadar, una din consecinţele aplicării reformei agrare pe teritoriul oraşului a fost apariţia de străzi şi cartiere noi, locuite mai ales de români, căci ei formau majoritatea celor ce îndeplineau întrutotul condiţiile cerute îndreptăţiţilor la împroprietărire[2].

În ceea ce priveşte structura populaţiei *pe naţionalităţi*, conform datelor furnizate de recensământul din 1930, numărul românilor ajunsese la 22.945 (27,7%), un spor considerabil ţinând seama de faptul că în 1918 acesta se cifra la abia 5.734 persoane[3], iar în decembrie 1920 la 8.441 persoane[4]. Creşterea puternică a ponderei populaţiei româneşti a fost în principal de natură migratorie, prin unirea Transilvaniei cu România situaţia devenind favorabilă accesului românilor în oraşe. În condiţiile în care domeniul meseriilor şi comerţului era deja ocupat de populaţia maghiară şi evreiască, o bună parte din locuitorii români ai oraşului s-a recrutat din populaţia satelor româneşti înconjurătoare, stabilită mai ales în cartierele periferice ale Oradiei, dar şi din persoanele care asigurau funcţionarea noilor instituţii publice româneşti.

Ponderea cea mai importantă a continuat s-o deţină populaţia maghiară a oraşului – 42.200

[1] *Ibidem*, p. 194.
[2] Mihoc 1980, p. 653-678.
[3] Tulbure 1929, p. 2-4.
[4] Horváth 1923, p. 243.

de persoane (51%) în 1930. Deşi unii autori[1] amintesc, pentru perioada imediat următoare anului 1919, o mişcare de populaţie maghiară, în special intelectualitate, din zona oraşului Oradea spre Ungaria, ca urmare a Unirii Transilvaniei cu România, credem însă că acest fenomen a fost, raportat la marea masă a populaţiei maghiare care a rămas pe loc, nesemnificativ, neinfluenţând în mod sensibil ponderea locală a populaţiei maghiare.

Numeroasă a fost în perioada interbelică şi populaţia evreiască a oraşului: 20.262 de persoane înregistrate în 1927 şi 14.640 (17,7%) în 1930. Scăderea ei aparent masivă în scurta perioadă dintre aceste două recensăminte ar putea părea nefirească dacă n-am ţine seama de faptul că diferenţa, de circa 5.500 de persoane, se regăseşte, aproape cu exactitate, în diferenţa ce rezultă, în plus, din înregistrarea populaţiei maghiare a oraşului: 36.779 de persoane în 1927 şi 42.200 de persoane în 1930. Pe de altă parte, este imposibil ca *numai* populaţia maghiară să fi crescut în perioada 1927-1930 cu 5.421 de persoane, în condiţiile în care *întreaga* populaţie a oraşului înregistrase în aceşti ani un spor de abia 1.530 de persoane. Concluzia logică este că, probabil, la recensământul din 1930, care s-a realizat pe criteriu etnic, folosind conceptul autoidentificării după neam[2], o bună parte din populaţia evreiască s-a declarat de naţionalitate maghiară. Această situaţie este confirmată şi de analiza comparativă a numărului populaţiei de religie mozaică şi a numărului populaţiei de etnie evreiască.

Alte naţionalităţi au fost foarte slab reprezentate în cadrul populaţiei Oradiei. Singurii care mai depăşeau 1% din populaţia oraşului, cu 910 persoane, erau germanii, urmaţi de ţigani (595 persoane), ruteni şi ucrainieni (410 persoane), ruşi (317 persoane), cehi şi slovaci (232 persoane) şi alte naţionalităţi (armeni, italieni, francezi, greci, sârbi, bulgari, turci, polonezi) – 404 persoane.

Fiecare din naţionalităţile ce alcătuiau populaţia oraşului şi-a folosit nestingherită limba maternă. Pentru funcţionarii publici exista însă şi obligativitatea cunoaşterii limbii oficiale a statului – limba română, obligativitate instituită prin Statutul Funcţionarilor Publici adoptat la 19 iunie 1923. Autorităţile locale au venit în întâmpinarea acestui deziderat, organizând, încă din vara anului 1919, cursuri pentru învăţarea limbii române[3]. Cu toate acestea, încă şi în 1934 se mai puteau întâlni printre angajaţii statului numeroase cazuri de necunoaştere a limbii române[4]. La Primărie, multă vreme, funcţionarii de alte naţionalităţi îi depăşeau numeric pe funcţionarii români. Astfel, dacă în 1918 Primăria avea doar doi funcţionari români, în 1928 ponderea lor era încă de numai 40,7% (143 din 357)[5]. Abia după 1935 personalul Primăriei a ajuns să fie majoritar românesc[6].

După confesiuni, conform datelor recensământului din 1927, ponderea locuitorilor oraşului o deţineau protestanţii – 21.079 (25,9%), dintre care, la rândul lor, majoritari erau reformaţii calvini, urmaţi de luterani şi unitarieni. În anul 1921 s-a înfiinţat *Eparhia Reformată de pe lângă Piatra Craiului*, fiind ales ca episcop pastorul orădean Sulyok István[7]. Comunitatea protestantă cea mai puţin numeroasă era aceea a unitarienilor, puţin peste 100 de persoane, aparţinând ierarhic de Biserica Unitariană din Cluj[8].

Imediat după protestanţi urma comunitatea mozaică, constituind aproape un sfert din populaţia oraşului – 20.261 de persoane, împărţită la rândul ei în două comunităţi religioase: ortodocşii şi neologii. În perioada interbelică, comunitatea israelită ortodoxă din Oradea, condusă de rabinul - şef Kecskeméti Lipót, era considerată cea mai bogată din ţară, în timp ce comunitatea evreilor neologi, condusă de rabinul - şef Beniamin Fuchs, era ceva mai modestă din punct de vedere material[9].

---

[1] Fehér 1937, p. 51.
[2] Ilieş 1998, p. 98-99.
[3] Dejeu 1926, p.53.
[4] De pildă, la 1 august 1934 erau concediaţi 93 de angajaţi ai Uzinei Electrice, 56 ai Uzinei de Salubritate Publică şi 29 de la Uzina de Apă pentru necunoaşterea limbii oficiale a statului (*Monit. Com.* 1934, nr.8, p.4-5).
[5] Tulbure 1929, p.2-4.
[6] Tripon 1936, p. 182.
[7] Pentru detalii privind istoria acestei Eparhii în perioada interbelică vezi Molnár 1999.
[8] Tripon 1936, p.203.
[9] *Ibidem*, p.203; Fehér 1937, p.54.

Un rol important a deținut și comunitatea romano-catolică, cu 21,5% din populația orașului, aceasta însemnând în 1927 – 17.462 de persoane. Episcopia Romano-Catolică a Oradiei a trecut în perioada interbelică prin transformări importante. Episcopul conte Széchenyi Miklós a murit în 1923. După moartea sa, fiind deja pe rol problema încheierii unui Concordat cu statul român, Sfântul Scaun a numit doar un administrator apostolic în persoana canonicului Bjelik Imre, urmat în funcție de Mayer Antal. Între timp, Vaticanul a încheiat Concordatul cu statul român, act care a intrat în vigoare în vara anului 1929. Pe baza acestuia, episcopiile de Oradea și Satu-Mare s-au contopit, la Oradea funcționând în continuare doar un vicariat, condus de canonicul Molnár Kálmán[1].

Credincioșii ortodocși (13.914 persoane) constituiau în 1927 - 17,1 % din populația orașului.

Prin Decretul Regal nr.3655 din 30 august 1920[2] a fost sancționată *Legea pentru restatornicirea în Ardeal a vechii episcopii din Oradea-Mare*, prin care se înființa Episcopia Ortodoxă Română a Oradiei, arhiereul vicar Roman Ciorogariu fiind ales episcop de către Sinodul Eparhial Extraordinar la 16 octombrie 1920. Totodată, *Biserica cu Lună* a fost ridicată la rangul de catedrală episcopală. Cu suma de 1.200.000 de lei a fost cumpărată clădirea actualei reședințe episcopale [din strada R. Ciorogariu nr. 3] care a fost amenajată în mod corespunzător[3].

În timpul episcopatului lui R. Ciorogariu a început editarea unei publicații proprii - *Legea Românească* (din 1921). De asemenea, a fost inaugurată Academia Teologică Ortodoxă (1923). Din 1925, în incinta palatului episcopal a început să funcționeze Tipografia Diecezană, iar din 1927, într-o veche clădire de pe str. Andrei Șaguna nr.3 [vechea *casă Gojdu* de pe actuala str. G-ral Traian Moșoiu] s-a deschis Școala de Cântăreți Bisericești[4].

După moartea lui Roman Ciorogariu, la 29 iunie 1936, a fost instalat ca episcop Nicolae Popovici, care fusese până atunci profesor de teologie dogmatică și fundamentală la Academia Teologică din Sibiu[5].

În sfârșit, o ultimă comunitate religioasă orădeană care conta din punct de vedere numeric era cea greco-catolică - 7.659 de persoane (9,4%). Episcopul greco-catolic de Oradea, Demetriu Radu, senator de drept, a căzut victimă atentatului din 8 decembrie 1920 din Senatul României, organizat de grupul terorist condus de Max

Demetrie Radu, episcop greco-catolic de Oradea

Goldstein. La data de 25 februarie 1922, în locul său, în fruntea Episcopiei Greco-Catolice a Oradiei, papa Benedict al XV-lea l-a numit pe Valeriu Traian Frențiu, a cărui instalare oficială a avut loc în același an la 3 mai[6].

Covârșitoarea majoritate a credincioșilor greco-catolici erau români, dar tot de religie greco-catolică erau și cele câteva sute de ruteni din Oradea, pentru care slujbele religioase se țineau în limba slavonă, în biserica din actualul Parc "Traian" [actuala biserică ortodoxă cu hramul

[1] Dejeu 1926, p. 274; Fehér 1937, p.86.
[2] publicat în *Monitorul Oficial* nr. 129 din 14 septembrie 1920.
[3] Tripon 1936, p. 196-197; Dejeu 1926, p. 152-156; Cuc 2002-2003, p. 229.
[4] Fehér 1937, p.75.
[5] Tripon 1936, p.485.
[6] *Șematismul* 1934, p. 13.

Sfânta Treime]. Începând din anul 1921, mica parohie ruteană din Oradea a fost încorporată diecezei rutene a Siretului[1].

Restructurări importante au avut loc și în sânul comunității baptiste, care număra - în 1930 - 2.800 de membri. Astfel, imediat după 1920, comunitatea baptistă maghiară din Oradea a devenit Centrala tuturor adunărilor baptiste maghiare din România, formând o secție a Federalei Universale Baptiste cu centrul la Richmond (Virginia), în Statele Unite ale Americii[2]. Cât despre baptiștii români, aceștia până în 1923 erau integrați în comunitatea baptistă maghiară, neavând o organizare proprie. În 1923, prin strădaniile predicatorului Teodor Pușcaș, s-a organizat separat Comunitatea Bisericească Română Baptistă din Oradea, având ca sediu clădirea din str. Simion Bărnuțiu nr. 27 (azi Biserica Baptistă nr.2). În anii următori, numărul baptiștilor a crescut constant, noii enoriași recrutându-se mai ales dintre credincioșii Bisericii Ortodoxe[3].

În afara acestor comunități religioase mai importante, printre locuitorii orașului Oradea mai erau reprezentate și alte confesiuni, dar cu foarte puțini enoriași, așa cum erau unele culte neoprotestante: adventiștii, mileniștii, nazarinenii și penticostalii. Familiile celor câtiva comercianți turci stabiliți în Oradea alcătuiau comunitatea mahomedană.

Comunitățile religioase mai importante au susținut în perioada interbelică școli confesionale de toate gradele, de la grădinițe până la academii teologice, și au contribuit, prin numeroasele asociații pe care le-au patronat, la importante opere culturale sau de caritate.

2. Industrie, bănci, comerț si servicii în perioada interbelică

În perioada dintre cele două războaie mondiale, Oradea s-a menținut ca un puternic centru industrial și comercial, ponderea continuând să fie deținută de capitalul evreiesc și cel maghiar.

Conform recensământului din 1930, în oraș funcționau 2.735 de întreprinderi industriale și comerciale[4]. Desigur, nu toate erau la fel de importante, valoarea capitalului social, precum și numărul lucrătorilor angajați variind foarte mult.

Opt ramuri industriale importante au fost reprezentate în industria orădeană interbelică. Acestea erau, în ordinea ponderii deținute în viața economică a orașului: industria alimentară, industria chimică, industria textilă, industria tipografică, industria materialelor de construcții, industria metalurgică și a construcțiilor de mașini, industria pielăriei și încălțămintei, precum și industria exploatărilor forestiere și a prelucrării lemnului[5].

Puternica dezvoltare a industriei alimentare ni se pare firească în condițiile unui oraș cu un comerț înfloritor, cu o mișcare de populație, autohtonă și străină, extrem de intensă, precum și cu o poziție geografică avantajoasă, în mijlocul unei zone agricole prospere, oferind resurse bogate, ce trebuia prelucrate.

Din cadrul industriei alimentare, cel mai mare număr (17 firme) îl dețineau întreprinderile profilate pe fabricarea spirtului, a drojdiei și a băuturilor alcoolice: rom și lichioruri, bere, șampanie și coniac. Alături de vechile fabrici de spirt – Stabilimentele Industriale *Moskovits* S.P.A. și *Lederer și Kálmán* S.A. -, care au continuat să lucreze și să prospere, au apărut întreprinderi noi.

Prin lărgirea și modernizarea vechii fabrici de bere a luat ființă Fabrica de Bere *Dreher-Haggenmacher* S.A., înființată în 1923, care producea anual 165.000 hl de bere neagră și blondă. Cu un capital social de 50 milioane lei, ea se situa între primele cinci fabrici de bere din România acelor ani[6].

Urmau apoi morile și fabricile de pâine. Alături de vechile mori de dinainte de război, ca Moara cu Aburi *László și Hunyadi* sau Moara de Lux *Ștefania* [proprietar Vas Adolf], au apărut altele noi, cum era Moara *Ardelean Ioan* din cartierul Seleuș [pe str. Franceză, azi Str.

[1] Dejeu 1926, p. 317-319.
[2] *Ibidem*, p. 329.
[3] *Ibidem*, p.327. În *Monitorul Oficial* din 19 ianuarie 1928 s-a publicat *Statutul Comunității Bisericești Baptiste*, valabil pentru Transilvania.
[4] Dejeu 1937, p. 64.
[5] Pentru un tablou complet al industriei orădene în perioada interbelică se pot consulta: Horváth 1923; *Közgazdasági lexikon* 1929; Tripon 1936; Somogyi 1938.
[6] Hochhauser 2001, p. 328-330.

Beiuşului] sau Moara Sistematică *Victoria*. Dintre brutării, cele mai moderne erau Brutăria *Steiner Victor* [pe Bld. Regele Ferdinand nr. 23, azi Str. Republicii] şi Brutăria *Elisabeta* (str. Cuza Vodă nr. 44).

Dupa morărit şi panificaţie, cea mai bine reprezentată era industria de prelucrare a cărnii, pe acelaşi plan cu industria dulciurilor, a ciocolatei şi produselor zaharoase. În Oradea existau în 1930 patru fabrici de mezeluri, iar cu un an înainte, în 1929, se inaugurase prima lăptărie modernă - *Helga* - dotată cu aparate pentru pasteurizarea laptelui[1]. Tot la Oradea funcţiona în 1936 şi cea mai mare fabrică de cacao din ţară - *City* - proprietatea firmei *L. Citter et Comp.* S.A.

Industria chimică s-a dezvoltat mai ales în direcţia fabricării produselor chimice farmaceutice, a lacurilor şi vopselelor, precum şi a prelucrării celuloidului. În 1920 s-a întemeiat întreprinderea *Vesta* S.A. [în Piaţa Ioşia nr. 5, azi Str. Chimiei], care a ajuns curând să-şi desfacă produsele în întreaga ţară: cloroform, eter, diferite lacuri, săruri şi dezinfectante. În 1924 a luat fiinţă Fabrica de Perii *Celuloid* S.A. [pe str. Astra nr. 5-7, azi str. D. Cantemir], care asigura satisfacerea nevoilor în acest sector, alături de alte firme cunoscute ca: *Falk Armin* S.A. [pe str. L. Pasteur nr. 173] şi Fabrica *Rippner Farkas*. 0 altă firmă cunoscută era *Esta-Sun*, pentru produse chimice diverse.

Din cadrul întreprinderilor cu profil textil, ca o curiozitate, majoritatea o deţineau fabricile şi atelierele de confecţionat pălării, dintre care cele mai cunoscute erau *Flora* [proprietari Heller şi Deutsch] şi Fabrica de Pălării *Klein Simon*. Urmau apoi, la egalitate, ţesătoriile (una din firmele cele mai mari era *Regner & Weisz* - ţesătorie de bumbac, pe Drumul Episcopiei, azi Bld. Ştefan cel Mare) şi fabricile de dantele, panglici şi şireturi. Dintre acestea din urmă, una dintre cele mai moderne şi cu desfacere asigurată în întreaga ţară era *Electra* [proprietatea lui Incze Lipót], secondată de Fabrica de Panglici *Unio* S.A.

Spaţiul afectat acestui capitol în prezenta monografie nu ne permite detalierea tuturor industriilor orădene din perioada interbelică. Prin urmare, vom insista doar asupra anumitor aspecte caracteristice care au contribuit la crearea unor tradiţii şi au marcat profilul industrial al oraşului inclusiv pentru epocile următoare.

Astfel, în perioada interbelică în Oradea au funcţionat 23 de tipografii, cea mai mare din oraş şi printre cele mai mari din ţară continuând să fie Tipografia *Sonnenfeld S.A.* [situată în str. Principele Carol nr. 6, azi Str. Moscovei], cu secţii specializate (papetărie şi cutii de carton). În 1925 s-a înfiinţat şi Tipografia şi Compactoria Diecezană, pe lângă Episcopia Ortodoxă, având şi o editură de cărţi religioase. Covârşitoarea majoritate a tipografiilor orădene era deţinută de proprietari din rândul minorităţilor. În acest sens avem de-a face cu aceeaşi situaţie paradoxală care se observă şi în domeniul presei cotidiene minoritare: tipografiile aparţinând minorităţilor au depăşit chiar, ca număr şi volum de activitate, perioada de dinainte de război[2]. Printre cele mai importante s-au numărat Tipografia *Béres*, Tipografia *Szent László,* Tipografia *Pásztor Ede,* Tipografia *Kosmos,* Tipografia *Mercur*, Tipografia *Franklin* şi Tipografia *Kálvin*. Pe lângă Tipografia *Diecezană*, mai sus amintită, au mai existat câteva tipografii româneşti: Tipografia şi Litografia Românească S.A. [situată pe str. Fr. Deák nr. 2 - azi str. Română] şi Tipografia Administrativă S.A. de pe str. Avram Iancu [azi Str. Independenţei], *Biharia,* Institut de Tipografie şi Editură S.A. etc.

Caracteristic pentru Oradea a fost şi numărul mare de fabrici de cărămidă, multe dintre ele producând şi ţiglă, cărămidă refractară şi var, unele continuând vechi firme de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea. Prezenţa lor este absolut firească. În Oradea primei jumătăţi a veacului al XX- lea s-a construit mult, începând cu boom-ul modernizării urbanistice de la începutul veacului şi continuând cu dezvoltarea oraşului între războaie prin aportul de populaţie rurală şi prin constituirea a numeroase cartiere noi. Printre cele mai mari firme interbelice s-au numărat: *Delta* - firmă de construcţii şi fabrică de cărămizi şi ţiglă, *Vulcan* S.A. - fabrică de cărămizi şi ţiglă şi *Hephaistos* S. A. - fabrică de cărămizi refractare, ţiglă şi var. Tot în domeniul materialelor de construcţii, dar şi al antreprizei, s-a remarcat şi firma *Bitumen* S.A. - fabrică de

[1] *Monit. Com.*, 1931, nr. 1, p. 1.
[2] vezi lista acestor tipografii în Mălinaş 1995, p. 22-25.

asfalt, care a executat marea majoritate a lucrărilor edilitare întreprinse de Primăria orădeană în vederea întreținerii, extinderii și modernizării orașului.

În altă ordine de idei, Oradea era un oraș cu o mare abundență de prăvălii și magazine, a căror securitate trebuia asigurată. Astfel, au ajuns să fie cunoscute în întreg orașul cele două firme principale care se ocupau cu confecționarea de rulouri și obloane metalice: *Frații Halász* de pe str. Cuza Vodă nr. 17 și *Szántó Dezideriu & Fiul* de pe str. Mărășești [azi Str. Moților] nr. 8. Lucrările de turnătorie și confecționarea diverselor piese metalice erau asigurate de alte două firme cunoscute, din domeniul metalurgiei: Turnătoria *Frații Ivan* din str. Decebal și întreprinderea *Phoebus* - Turnătorie de Fier și Fabrică de Mașini S.A. O altă firmă, cunoscută mai ales în satele din jurul Oradiei, era Fabrica de Pluguri și Unelte Agricole *Dumitru Ghite* din Piața Velența [azi Piața Tineretului].

Industria pielăriei și încălțămintei, care a continuat să rămână emblematică pentru industria orădeană până la ora actuală, și-a pus bazele în perioada interbelică, perioadă în care numai fabricile de încălțăminte erau în număr de zece. În 1922 s-a întemeiat, ca societate anonimă, una din firmele cele mai prestigioase - *Carmen* S.A. [din str. S. Bărnuțiu nr. 7], care ajunsese să producă, în 1936, 2.000 de perechi de încălțăminte pe zi. Fabrica dispunea de un capital de 10 milioane lei și avea 700 de lucrători angajați. Încălțămintea femeiască de lux, mult căutată, se producea la fabrica *Weg-Ego*.

După 1919, în Oradea a continuat să funcționeze o rețea importantă de ***bănci,*** care s-a restructurat și s-a adaptat în timp noii situații politice și economice[1].

O parte din instituțiile aparținătoare vechiului sistem bancar austro-ungar au dispărut, în schimb, alături de Banca *Bihoreana,* unica bancă românească din Oradea până la Unire, au apărut alte câteva bănci românești, precum și sucursale ale unor bănci din Vechea Românie. Astfel, sucursalele orădene ale *Băncii Anglo-Austriece* și ale *Băncii Comerciale Ungare* din Budapesta au mai funcționat câțiva ani, după care au dispărut din peisajul bancar orădean. În schimb, au apărut: *Banca Comercială Română* S.A. (1919), sucursala Băncii *Marmorosch, Blank & Co* (1920)[2], Banca *Sentinela* S.A. (1920), sucursala *Băncii Generale a Țării Românești S.A.* (1921), sucursala *Băncii Românești S.A.* (1921), Banca Populară *General Moșoiu* (1924), Banca *Unirea S.A.* (1929) și Banca *Mercur S.A.* (1930).

În total, am identificat până la această oră, din sursele pe care le-am avut la dispoziție, un număr de 46 de bănci, case de economii, institute și cooperative de credit care au activat în Oradea în perioada interbelică.

În evoluția instituțiilor bancare orădene din această perioadă se pot distinge mai multe faze. În primul rând, perioada refacerii economice din primii ani după război se caracterizează prin înființarea a numeroase instituții bancare și de credit. Pe lângă cele deja amintite, mai putem adăuga: Banca *Fortuna S.A.* Societate Comercială (1922), *Banca Proprietarilor de Case S.A.* (1923), *Banca de Credit Mărunt și Economii S.A.* (1928) și *Banca Centrală S.A.* (1930).

După 1919, în general, băncile și-au orientat activitatea spre sprijinirea comerțului și industriei. Acest lucru este și mai evident în cazul Oradiei, oraș în care cifra de afaceri comercială era demnă de luat în seamă. Dacă luăm în considerare băncile românești, ai căror debitori fuseseră în perioada antebelică mai ales țăranii, observăm că, de pildă, Banca *Sentinela S.A.* a fost înființată în 1920 cu scopul declarat de a contribui la dezvoltarea industriei și comerțului românesc în Oradea și județ. N-a rămas însă independentă decât timp de un an, fiind nevoită în 1921 să fuzioneze și să devină sucursală a *Băncii Centrale pentru Industrie și Comerț S.A.*, cu centrala la Cluj. În același scop s-a înființat în 1930 Banca *Mercur S.A.*, dispărută însă și ea în scurtă vreme. Au existat și bănci a căror activitate era destinată în primul rând ajutorării țăranilor, așa cum a fost, în 1924, Banca Populară *General Moșoiu*, al cărei scop consta în fructificarea economiilor țăranilor. Corporația Industriașilor a avut, de asemenea, propria cooperativă de credit.

Criza bancară din 1931 a afectat puternic și Oradea, numeroase bănci fiind nevoite să lichideze sau să fuzioneze. Procesul începuse mai demult, afectând în primul rând băncile cu capitaluri mai mici, s-a adâncit în perioada crizei economice și a continuat apoi pe tot parcursul

[1] Pentru rețeaua instituțiilor bancare orădene din perioada interbelică vezi: Tripon 1936, p. 310-311; Horváth 1923, p. 141-148; Somogyi 1938, p. 90-101.
[2] *Tribuna*, 1920, nr. 52, p. 3.

deceniului patru. Astfel, Banca *Frontiera* pentru Comerț și Industrie S.A., care se ocupase de stimularea import-exportului de mărfuri și mai ales de valorificarea cerealelor, a lichidat încă din 1928. Sucursala *Băncii Generale a Țării Românești S.A.*, cu centrala la București, a fost nevoită să lichideze, după zece ani de existență, în timpul crizei din 1931. În 1936 erau în lichidare *Banca Economică și Casa de Schimb S.A.* și *Banca Comercială Fortuna S.A.*, în aceeași perioadă înregistrându-se și falimentul *Casei de Păstrare Generală S.A.*

S-a produs deci, de-a lungul anilor, un proces firesc de decantare și în domeniul instituțiilor bancare și de credit, proces accelerat de criza din 1931, în urma căreia au supraviețuit doar cele mai solide instituții, cele care, bazându-se pe capitaluri importante, au dus o politică financiară și economică realistă. În cele ce urmează, vom enumera câteva din cele mai importante instituții bancare și de credit orădene din această perioadă.

Și-a continuat activitatea *Banca Agrară din Oradea* S.A., cu sediul în Bld. Regele Ferdinand nr. 6, colț cu str. R. Ciorogariu, având ca director general pe Demetrovits Elek, instituția fiind acreditată și pentru operațiuni valutare.

Dinainte de război exista și sucursala *Băncii Ardelene* S.A. cu centrala la Cluj, cu sediul în Piața Regina Maria nr. 1 [azi Piața Ferdinand], având un capital, în 1936, de circa 42 milioane lei.

Banca de Credit S.A., cu sediul în str. N. Iorga nr. 2 [azi str. V. Alecsandri] l-a avut în fruntea Consiliului de Administrație pe episcopul reformat Sulyok István.

Sucursala Oradea a *Băncii de Credit Român* S.A. din Bld. Regele Ferdinand nr. 4 [azi Str. Republicii] a fost înființată chiar în anul marii crize bancare -1931. În aceeași clădire a funcționat și Banca *Dacia* S.A., în fruntea căreia s-a aflat o lungă perioadă de timp Reményi Géza. Aceasta, la rândul său, a oferit sediu și Agenției de Voiaj C.F.R. și reprezentanței *Societății Wagons-Lits*, asigurând și operațiuni de schimb valutar.

Banca și Casa de Economie Fuzionată S.A. [din Piața Regina Maria nr. 4] a avut în frunte pe dr. Popper Ákos și apoi pe Ionel Șeitan.

Și-a continuat activitatea după război și vechea sucursală orădeană a *Băncii Generale de Credit Ungară* S.A. [cu sediul în Bld. Regele Ferdinand nr. 2], în fruntea căreia s-a aflat multă vreme Kardos Sándor.

Vechea *Bancă Maghiară* S.A. din perioada antebelică s-a transformat în perioada interbelică în Banca *Industria* S.A., cu sediul în Pasajul Vulturul Negru, avându-l ca director general pe Adorján Emil.

Pe Bld. Regele Ferdinand la nr. 9 și-a avut sediul sucursala puternicei Bănci *Marmorosch, Blank & Co,* care și-a început activitatea cu un capital de 125 de milioane lei și o rezervă de 180 milioane lei, iar în același sediu în care funcționează și astăzi [Parcul Traian nr. 8] și-a început activitatea în 1920 sucursala orădeană a *Băncii Naționale a României.*

Una din băncile mici, dar perseverente, a fost *Banca Proprietarilor de Case* S.A. [cu sediul în Parcul Traian nr. 12], condusă, încă de la înființare, de Váradi Ödön.

În Palatul "Apollo" [Bld. Regele Ferdinand nr. 12] și-a avut sediul sucursala *Băncii Românești* S.A., având ca director pe Theodor Papoudoff, care a fost multă vreme președinte al Camerei de Comerț și Industrie.

O parte a capitalului evreiesc local era rulată prin intermediul *Băncii de Scont și Ipotecă* S.A. [Piața Regina Maria nr. 1] în cadrul căreia deținea poziții puternice familia de industriași și bancheri Moskovits.

Una din băncile mai mici, dar care a rezistat în timp a fost *Banca și Societatea Comercială Bihoreană* S.A., cu sediul pe str. I. Vulcan nr. 4 [azi str. A. Lazăr], în fruntea căreia a stat multă vreme, ca director, Engel Arnold. Cam la același nivel de capital, în jur de 3 milioane lei, se situa și Banca *Union* S.A. [Bld. Regele Ferdinand nr. 1], condusă de familia de bancheri Rosinger.

Banca românească *Bihoreana* și-a continuat activitatea, dar din ce în ce mai greu, în condițiile concurenței celorlalte bănci românești nou înființate, astfel încât în 1931, pentru a putea ieși din criză, a fost nevoită să fuzioneze, devenind sucursală a Băncii *Victoria* S.A. din Arad. Lui Coriolan Pop, la conducerea băncii i-au urmat, ca directori generali, Romul Barbu, Demetriu Mangra și Gheorghe Dumitrescu.

O serie de cooperative de economii, case de păstrare și ajutor, multe dintre ele înființate la sfârșitul secolului al XIX-lea, și-au continuat activitatea prosperând și în perioada interbelică. Dintre acestea amintim: *Cooperativa de Economii și Ajutor Oradea-Velența* [cu sediul în Calea Victoriei nr. 1 - azi Str. Clujului], *Casa de Păstrare Civilă* S.A. [str. N. Iorga nr. 2 - azi str. V.

Alecsandri], al cărei director general a fost timp de două decenii Révész Béla, *Casa de Păstrare a Județului Bihor și Banca de Economii* S.A. [str. A. Iancu nr. 5 - azi Str. Independenței], al cărei capital se ridica în 1936 la 30 milioane lei, și *Institutul de Credit al Reuniunii Populare* S.A. [str. Principele Carol nr. 5], înființat în 1923.

Comerțul a continuat să rămână o activitate înfloritoare, caracteristică pentru orașul Oradea. Sute de firme, dintre cele mai diverse, funcționau și prosperau, covârșitoarea majoritate a patronilor acestora fiind evrei sau maghiari. În 1936 în Oradea erau înregistrate 2.418 firme comerciale, din care 195 de firme comerciale en gros, 124 de firme industriale, dar care practicau și comerțul en gros, și 2099 de firme comerciale en détail[1]. Dintre toate acestea doar 145 de firme aveau proprietari români[2].

Faptul că după 1919 Oradea a devenit oraș de graniță n-a făcut decât să stimuleze activitatea comercială. Marile firme de import-export, antrepozitele și depozitele, marile societăți de transport intern și internațional au înflorit, realizând profituri însemnate. Oradea a figurat în perioada interbelică printre marile centre ale comerțului en gros din țară, alături de Timișoara, Arad, Cluj, Brașov etc[3]. Numele marilor firme orădene de comerț en gros, dispunând de clădiri proprii, cu zeci de milioane de lei capital învestit, au rămas până astăzi în memoria generațiilor mai vârstnice. Amintim în continuare câteva dintre firmele comerciale mai importante.

Andrényi Carol și Fiul S.A. deținea un mare depozit și magazin de articole de fierărie în clădirea proprie din Piața Mihai Viteazul [azi Piața 1 Decembrie], având și alte depozite-filiale la Oradea și București. În același perimetru comercial își desfășura activitatea și firma concurentă *Schwartz și Ullmann,* cu același profil.

Dintre comercianții români, mult mai puțini de altfel, îl amintim în primul rând pe *Iacob Dance,* angrosist și mare exportator de cereale. În domeniul colonialelor, un nume cunoscut era *Virgil Andru,* cu magazin în Bld. Regele Ferdinand nr. 11. În acest domeniu, una dintre cele mai mari firme orădene a fost și *Czitter Ludovic & Comp.* S.A. [din str. Astra nr. 8 - azi str. D. Cantemir], firmă en gros de coloniale, specializată în importul de cacao, cafea, orez și ceai.

Comerțul en gros cu mărfuri textile era susținut de firme ca *Leitner Martin și Fiii* [din str. N. Iorga nr. 5] sau *Postăvăria Deutsch* [din str. A. Iancu nr. 1, clădire astăzi demolată], aceasta din urmă proprietară a unui mare depozit de stofe și postavuri deservind întreaga Transilvanie.

Desigur, repertorierea tuturor firmelor comerciale și a magazinelor, de o foarte mare diversitate, care au funcționat în Oradea în perioada interbelică nu face obiectul prezentei monografii. Trebuie însă să remarcăm faptul că această ramură de activitate, extrem de sensibilă la pulsul înnoirilor, a ținut și la Oradea pasul cu progresul și modernizarea. Astfel, de-a lungul anilor, orădenii au asistat la înmulțirea treptată a magazinelor de piese auto, de articole electrotehnice, de articole foto etc.

Interesele comerțului orădean au fost promovate prin intermediul Camerei de Comerț și Industrie[4], precum și prin intermediul Bursei de Mărfuri și a unor organizații și asociații profesionale ca *Hala de Comerț, Asociația Comis-Voiajorilor din Ardeal și Banat* etc.

Camera de Comerț și Industrie din Oradea, ca instituție a statului român, a fost oficial creată la 1 mai 1920. Între 1919-1926, ea a înglobat în circumscripția sa și județele Satu-Mare și Maramureș, pentru a se restrânge apoi, între 1926-1934, la teritoriul județului Bihor, la care s-a adăugat, din 1934, și județul Sălaj. Începând cu 1925, Camera a funcționat conform noii *Legi pentru reorganizarea Camerelor de Comerț și Industrie.* În perioada dintre războaie ea a fost condusă de o serie de buni profesioniști, printre care Ioan V. Fătu, Romul Barbu, Alexandru Pacsimade, Theodor Pappoudoff, Gheorghe Dumitrescu etc. În 1925, Camera a cumpărat clădirea situată pe actuala str. Mihai Eminescu nr. 25, unde și-a stabilit sediul. Începând cu același an, aceasta a publicat și un buletin oficial - *Revista Economică.* Printre domeniile prioritare ale activității Camerei de Comerț și Industrie au figurat: lupta pentru libertatea comerțului și pentru constituirea de instituții comerciale viabile (antrepozitele libere, Bursa de Mărfuri), organizarea unei expoziții permanente și a unui Târg Internațional de Mostre, crearea oficiilor Registrului Comerțului și a Registrului Bancar, sprijinirea învățământului comercial, administrarea

[1] *Enciclopedia*, vol. IV, p. 420.
[2] Tripon 1936, p. 312-313.
[3] *Enciclopedia*, vol. IV, p. 420.
[4] *Ibidem*, p. 209.

târgurilor și piețelor, crearea unui Serviciu de Statistică și Informații Comerciale și a unei *asociații de studii* pe probleme economice[1].

Principalele perimetre și artere comerciale ale orașului au rămas aceleași ca și înainte de 1919: Piața Mihai Viteazul, Bld. Regele Ferdinand, str. Nicolae Iorga [azi str. V. Alecsandri], str. Avram Iancu [azi Str. Independenței] etc.

Prin sistematizarea Pieții Unirii[2], așa-numita «Piață Mică» a orașului s-a desființat, principala piață de alimente mutându-se în Piața Mihai Viteazul[3]. Existau și câteva mici piețe de cartier, așa cum era, de pildă, cea din cartierul Velența, în Piața Velența [azi Piața Tineretului]. Ziua de târg săptămânal era ziua de luni.

Controlul salubrității, precum și igiena produselor alimentare de origine animală din piețe și din târgurile de vite intrau în atribuțiile Serviciului Zootehnic și Sanitar-Veterinar al orașului, în fruntea căruia s-a aflat multă vreme medicul veterinar dr. Alexandru Hașaș. Acesta a fost și inițiatorul înființării și punerii în funcțiune a unui abator modern pentru porci, la începutul anului 1927[4], căruia i-a adăugat ulterior un laborator dotat cu un trichinoscop, precum și instalații frigorifice moderne[5]. Tot în 1927, Ministerul Agriculturii și Domeniilor a autorizat pentru cinci orașe din România înființarea unor târguri de export pentru vite. Apreciindu-se importanța sa ca oraș comercial, Oradea s-a aflat printre acestea, primind autorizația să țină săptămânal un târg pentru export, jumătate din suprafața vechiului târg de vite fiind amenajată în acest scop[6].

Principalele întreprinderi care asigurau ***serviciile*** esențiale pentru desfășurarea normală a vieții pe teritoriul orașului - energia electrică, apa potabilă, salubritatea publică - se aflau, după cum se știe, în proprietatea si administrarea Primăriei. În anii 1930-1931, conform *Legii pentru organizarea și administrarea pe baze comerciale a întreprinderilor și avuțiilor publice*, aceste întreprinderi au fost transformate din regii administrative în regii publice comerciale, fiind considerate unități economice cu caracter comercial și trebuind să se întrețină din veniturile proprii pentru a nu mai greva bugetul general al orașului, dar contribuind în schimb la acesta prin predarea excedentului.

În 1937, toate aceste uzine și întreprinderi au fost reunite și reorganizate sub forma unei unice regii publice comerciale, sub denumirea de *Uzinele Comunale Oradea*. Acestea se compuneau din: Uzina Electrică, Uzina de Apaduct și Canalizare, Uzina de Salubritate Publică, Fabrica de Gheață si Ștrandul Comunal[7].

Uzina Electrică[8] furniza curentul necesar consumatorilor particulari, întreprinderilor industriale și diverselor instalații de pe cuprinsul municipiului Oradea, al Băilor Felix și Băilor Episcopiei, precum și din comuna Episcopia Bihor. Ea putea produce în 1936 până la 14 milioane kWh, având o putere instalată de 9.300 CP și asigurând și Societății Tramvaielor necesarul de curent continuu de 550 V. În 1936, personalul uzinei era alcătuit din 242 de persoane, dintre care 109 români, iar ceilalți de alte naționalități. Începând cu anul 1923, centrala uzinei a fost dotată constant cu mașini și instalații noi, în vederea măririi capacității de producție, reclamată de cerințele de consum mereu crescânde ale orașului. În perioada interbelică, în paralel cu modernizarea instalațiilor, reclamată de progresul tehnic și de necesități de rentabilizare, au avut loc și extinderi de rețele. Astfel, în cursul anului 1931 s-a introdus iluminatul electric în unul din cartierele, pe atunci noi, ale orașului - Râtul Comandantului. În același an s-a extins rețeaua electrică pentru iluminatul public în cartierul Ioșia[9]. În jurul anului 1935, rețeaua electrică a orașului însuma 80 de km de rețea primară (din care 30 km cabluri subterane) și 122 km de rețea secundară (din care 35 de km de cabluri subterane)[10].

---

1 Pentru mai multe informații privind activitatea Camerei de Comerț și Industrie din Oradea vezi Cornea 2003.
2 Bucuța 1929, p. 1231-1242.
3 În ședința sa din 26 iunie 1923 Consiliul Orășenesc a decis mutarea târgului de alimente din Piața Unirii în Piața Mihai Viteazul, urmând ca Piața Unirii să fie transformată într-un parc modern (*Tribuna*, 1923, 1 iulie, p.1).
4 *Monit. Com.*, 1927, nr. 3-4, p. 16.
5 *Ibidem*, 1929, nr.1, p.1; Tripon 1936, p.193-194.
6 *Monit.Com.*, 1927, nr.2, p.1.
7 *Ibidem*, 1937, nr.14, p.1-5.
8 vezi *Regulament Uzina Electrică.*
9 *Monit.Com.*, 1931, nr.5, p.3.
10 Pentru mai multe informații privind activitatea Uzinei Electrice în perioada interbelică vezi *Un veac de lumină* 2003, p. 68-71, 222-225.

Uzina de Apaduct și Canalizare[1] alimenta orașul cu apă potabilă și se ocupa de întreținerea și extinderea rețelei de canalizare a orașului. La sfârșitul anului 1929 rețeaua conductelor de apă potabilă avea o lungime de 105,212 km[2], în paralel completându-se și canalizarea orașului, astfel încât în 1936 existau 50 de străzi canalizate, în lungime de peste 39 km. În această perioadă, cursul pârâului Paris care traversează centrul orașului a fost complet acoperit[3].

Uzina de Salubritate Publică[4] asigura curățatul, măturatul și stropitul străzilor, transportul gunoaielor menajere, precum și activitățile de hornărit și vidanjare[5].

Apariția noilor cartiere de locuințe a confruntat Primăria cu diverse probleme de natură edilitară, a căror rezolvare urma să asigure acestora aspectul și gradul de confort proprii unor cartiere citadine. Astfel, de pildă, în 1931, locuitorii din Ioșia solicitau efectuarea unor lucrări edilitare urgente în cartier: introducerea curentului electric, repararea trotuarelor, acordarea de denumiri străzilor (până atunci doar numerotate), construirea unor fântâni[6]. Câțiva ani mai târziu, constatând că în general în cartierele noi ale orașului, dar mai ales în Ioșia și Seleuș, noile construcții de case se făceau adesea fără autorizație și din materiale neadecvate unor construcții în mediu urban, Primăria a emis o ordonanță privind interzicerea folosirii cărămizii nearse pentru construcțiile de pe teritoriul municipiului[7].

Transportul în comun era asigurat de tramvaiul electric, cu cele patru linii principale: A, C, D și F. În perioada de care ne ocupăm, traseele liniilor de tramvai au fost completate[8]. Astfel, linia D a fost prelungită spre Cimitirul Central, linia ,\ prelungită pe Calea dr. Iuliu Maniu [azi Bld. Ștefan cel Mare] și s-a realizat o deviație a ei spre Ștrandul Municipal. În 1936, lungimea totală a liniilor de tramvai atingea 45 km. În 1942, linia de tramvai de pe actuala arteră D. Cantemir a fost prelungită până la Fabrica de Bere.

În anii 1936-1937, Oradea a mai adăugat la zestrea sa câteva elemente de modernitate: darea în folosință a Ștrandului Municipal, precum și dotarea Aeroportului Oradea cu hangare noi și cu aerogară[9].

În noul palat al Societății de Telefoane de pe str. Aurel Lazăr s-a instalat centrala telefonică automată. Conducerea lucrărilor a fost încredințată inginerului Karl Haynemans, olandez de origine. Centrala s-a dat în funcțiune în primăvara anului 1938, în același an cu centralele automate din Timișoara și Constanța[10].

Asistența sanitară de bază pentru populația orașului era asigurată de Serviciul Sanitar aparținător de Primărie. Municipiul Oradea era împărțit în șase circumscripții sanitare, fiecare având în frunte un medic. Medicii de circumscripție ofereau consultații gratuite bolnavilor săraci (adică celor care puteau prezenta așa-numitul «certificat de paupertate»), care primeau și medicamente gratuite. Tot medicii de circumscripție asigurau și controlul curățeniei și igienei în localurile publice, școli, întreprinderi industriale etc[11].

În anul 1920 a fost înființat Ambulatorul Policlinic (în clădirea actualului Dispensar T.B.C.), având șase secții: T.B.C., boli venerice, pediatrie, obstetrică-ginecologie, oftalmologie și boli interne și ocupându-se în plus și de controlul medical al prostituatelor. Director al Ambulatorului Policlinic a fost doctorul Ioan Matei. Pentru a da o cifră orientativă, amintim că doar în cursul anului 1934 au fost examinați și tratați în acest ambulator peste 60.000 de bolnavi[12].

În același timp, la Spitalul Județean s-au înființat noi servicii: ginecologie - în 1927, radiologie - în 1928 și O.R.L. - în 1931. La sfârșitul anului 1931, Spitalul din Oradea, cu 360 de paturi, era considerat unul din cele mai mari

[1] Detalii în *Regul.U.A.C.O.* 1935.
[2] *Monit.Com*, 1930, nr.5, p.1.
[3] Tripon 1936, p. 190-191.
[4] *Statutul* 1922.
[5] Tripon 1936, p. 191-192.
[6] *Gaz. de V.*, 1931, 4 noiembrie, p. 4.
[7] *Monit. Com.*, 1938, nr. 19, 1 octombrie, p. 3.
[8] Horváth 1923, p. 113-114; Hochhauser 2001, p. 330.
[9] vezi Givulescu 1937. Prima cursă de pasageri pe ruta Oradea-București a pornit în 1929 (Fleisz 2000, p. 36).
[10] *Op.publ.*, 1938, nr.4, p.8.
[11] Tripon 1936, p. 192.
[12] *Ibidem*, p.193.

spitale din țară, asigurând anual tratarea a 7000 de bolnavi, dintre care 2500 operați[1]. În 1936, numărul paturilor sporise la 420, iar tratarea bolnavilor era asigurată în opt servicii[2].

Tot din rețeaua instituțiilor de stat făcea parte și Centrul pentru Ocrotirea Copiilor, aflat sub patronajul Ministerului Sănătății și Ocrotirilor Sociale, centru care a primit și îngrijit, timp de un deceniu și jumătate - între 1919-1934 - 22.167 de copii[3].

Rețeaua spitalelor susținute de Biserică a crescut în perioada interbelică prin înființarea, în 1931, de către Congregația catolică a surorilor de caritate *Sfântul Vincențiu* din Oradea a Spitalului *Sfântul Iosif* [pe str. G-ral Holban nr. 50, azi str. Menumorut], spital cu 50 de paturi, având secții de: interne, obstetrică-ginecologie, chirurgie, radiologie, neurologie, dermatologie, stomatologie și balneo-fizioterapie[4].

Asigurarea cu medicamente a populației orașului se realiza prin cele 21 de farmacii existente[5], căci celor 16 farmacii care au funcționat până la război li se mai adăugaseră în anii 1921-1922 altele patru: *Crucea Albă, Sabina, Minerva* și *Cleopatra*, iar în 1927 se deschisese farmacia *Hygea*. Astfel, în întreaga perioada interbelică, Oradea s-a situat pe primul loc între orașele ardelene și pe locul șase pe țară ca număr de farmacii publice existente, iar cu indicele de 4.500 de locuitori care reveneau unei farmacii, pe locul cinci pe țară[6].

Dacă rețeaua sanitară, atât cea de stat, cât și cea confesională și particulară era destul de bine organizată și eficientă, în domeniul asistenței sociale însă nu s-au făcut eforturi sistematice, eficiente, din partea statului în direcția ocrotirii categoriilor defavorizate ale populației orașului: săracii, orfanii, handicapații etc. Existau, este adevărat, societățile de caritate, laice și religioase, acestea din urmă organizate de diferitele culte, care au preluat parțial această îndatorire a statului. Dintre cele neconfesionale, s-a remarcat mai ales Societatea *Principele Mircea*, care întreținea un dispensar si o grădiniță pentru copii[7].

0 perioadă deosebit de grea, care a solicitat în domeniul asistenței sociale eforturile conjugate ale tuturor compartimentelor societății, a fost *perioada crizei economice din anii 1929-1933*, care a afectat puternic întreaga viață economico-socială a orașului[8].

Efectele crizei au fost resimțite de categorii foarte diverse ale populației. Între angajați și patroni au izbucnit frecvente conflicte de muncă, marea majoritate având ca obiect condițiile de salarizare și încheierea contractelor colective de muncă. În întreprinderile comunale patronate de Primărie aceste conflicte au început încă din anii 1928-1929 și au continuat în anii următori. În întreprinderile private, printre cele mai puternice conflicte de muncă au fost, în 1931, greva brutarilor și conflictul de la Morile Unite *László și Hunyadi*, iar cel de la Fabrica de ghete *Derby* din același an s-a soldat, în final, cu închiderea întreprinderii. Industria încălțămintei a fost de altfel una dintre cele mai puternic afectate de criză. În anii 1932 și 1933 s-au înregistrat conflicte de muncă și greve la Fabrica de ghete *We-Ego* și, respectiv, la Fabrica de ghete *Frații Nagyari*[9]. Numeroase societăți au dat faliment. Doar în cursul anului 1931 un număr de 104 întreprinderi comerciale și industriale din Oradea au fost declarate în faliment, iar 109 societăți au adresat cereri pentru «concordat forțat». Printre societățile care au falimentat s-a aflat și Fabrica de Pâine *Elisabeta*, proprietatea fraților Moskovits[10].

Ca urmare a falimentelor și concedierilor, numărul șomerilor a crescut mereu. 0 publicație orădeană zugrăvea foarte sugestiv situația: *„La fiecare șomer trebuie calculate alte două sau trei persoane cari suferă cu dânsul. Astfel, o armată de câteva zeci de mii de flămânzi sunt oarecum pe stradă și în sarcina societății să-i hrănească, să-i îmbrace și să-i adăpostească. Nu s-a văzut niciodată în omenire un spectacol mai tragic, mai grozav»*[11].

[1] *Gaz. de V.*, 1931, 1 decembrie, p. 2.
[2] Tripon 1936, p. 224-225.
[3] *Ibidem*, p. 230.
[4] *Ibidem*, p. 228; *Gaz. de V.*, 1932, 5 aprilie, p. 3.
[5] Somogyi 1938, p. 24 -26.
[6] vezi Pop, Al. 1999.
[7] Tripon 1936, p. 223.
[8] Pentru această perioadă vezi Marinescu 1972, p. 405-425.
[9] Popovici 1978, p.260, 262-263, 266, 268.
[10] *Gaz. de V.*, 1931, 3 decembrie, p. 2.
[11] *Imag. Crit. Lit.* 1933, fasc.II, p.1.

Fondurile necesare ajutorării şomerilor, solicitate de Primărie de la Ministerul Muncii au crescut mereu în valoare, ajungându-se în 1930 la 2 milioane lei, dar cererile n-au fost onorate decât parţial[1]. În toamna anului 1931, Primăria a demarat acţiunea de ajutorare a şomerilor, cointeresând în această chestiune şi sindicatele muncitoreşti, acestea urmând să întocmească o conscriere a şomerilor, verificată ulterior de Primărie[2]. La sfârşitul aceluiaşi an, o comisie specială organizată din iniţiativa primarului G. Sofronie şi alcătuită din reprezentanţi ai instituţiilor bancare, ai societăţilor de binefacere, ai asociaţiilor de industriaşi şi comercianţi, precum şi ai principalelor confesiuni a început o acţiune concertată de ajutorare a şomerilor şi săracilor. La ora aceea se înregistra existenţa în Oradea a unui număr de circa 5000 de şomeri capi de familie şi circa 4000 de săraci şi cerşetori[3]. Această comisie stabilea calitatea de şomer a petiţionarilor, precum şi cuantumul ajutorului ce urma a fi acordat, în natură sau în bani. Comisia conducea de asemenea şi acţiunea de colectare a donaţiilor benevole[4].

S-au înregistrat şi iniţiative personale de ajutorare a populaţiei sărace. Una dintre acestea a aparţinut medicului Ignatie Markovits prin a cărui strădanie s-a asigurat zilnic pentru 228 de elevi săraci ai unei şcoli primare câte un pahar cu lapte şi o felie de pâine[5].

În 1930, Primăria a înfiinţat patru cantine populare pentru populaţia săracă. Ele n-au funcţionat însă prea multă vreme, închiderea lor hotărându-se începând cu luna iunie 1931[6]. În octombrie 1930, Consiliul Municipal aprobase şi înfiinţarea unor taxe speciale destinate fondului de asistenţă şi ocrotiri sociale creat de Primărie la sfârşitul anului 1929 din iniţiativa lui A. Lazăr.

Aplicarea «curbelor de sacrificiu» a fost resimţită de numeroase categorii de funcţionari publici, inclusiv de salariaţii întreprinderilor comunale. Astfel, de la 1 septembrie 1931 au fost reduse salariile muncitorilor de la Uzina de Apă, după ce, numai cu o lună înainte, avuseseră loc reduceri de salarii la Uzina Electrică[7]. Acestea erau efectele primei «curbe de sacrificiu», după care a urmat cea de-a doua, în septembrie 1932, când salariile au fost reduse cu 15% şi cea de-a treia, în ianuarie 1933, care a adus o reducere cu 10-12% a salariilor şi pensiilor.

Ajutoarele benevole pentru şomeri şi săraci, venite din partea cultelor şi a unor patroni de firme sporeau de obicei în preajma sărbătorilor. De exemplu, în ajunul Crăciunului anului 1931, Episcopia Greco-Catolică a oferit pentru şomeri şi săraci doi porci graşi, trei vagoane de lemne şi 10.000 de lei; Episcopia Romano-Catolică - 60.000 de lei; Brutăria *Steiner* - 2.000 kg de pâine; industriaşul Incze Leopold - 40.000 lei, iar firma *Helga* - 5.500 l lapte. Tot atunci Primăria achiziţionase 1.055 m^3 de lemne din sumele acordate de Ministerul de Interne pentru ajutorarea şomerilor[8].

Situaţia a devenit şi mai complicată în primăvara anului 1932 când, după o iarnă excepţional de aspră, oraşul a fost afectat de inundaţii puternice, Primăria trebuind să facă apel la contribuţia cetăţenilor pentru ajutorarea sinistraţilor[9].

În vara anului 1933, tot Primăria a hotărât ca, pentru executarea unor lucrări publice, să fie angajaţi cu prioritate şomerii existenţi în evidenţa oficiului de plasare[10]. Însă în această perioadă criza începuse deja, treptat şi în mod inegal, să regreseze, făcând loc unor fenomene de înviorare în viaţa economică a oraşului.

3. Viaţa politică

Ca o consecinţă imediată a Unirii, viaţa politică a oraşului a devenit mult mai complexă decât înainte de 1918.

Populaţia cu drept de vot a avut posibilitatea să participe la alegerile din noiembrie 1919 deja pe baza votului universal (introdus de *Decretul-lege pentru reformă electorală*, din 16 noiembrie 1918).

[1] ANR, DJBH, *fond 8*, dos. 14/1929, f.61; dos. 70/1928-1929, f. 90, 176, 239.
[2] *Gaz. de V.*, 1931, 31 octombrie, p. 3.
[3] *Ibidem*, 11 decembrie, p. 3.
[4] Givulescu 1937, p.11.
[5] *Gaz. de V.*, 1931, 10 decembrie, p. 4.
[6] *Monit. Com.*, 1931, nr.7, p.4.
[7] *Ibidem*, nr.9, p.4, 6.
[8] *Ibidem*, nr.12, p.5, 6.
[9] *Gaz. de V.*, 1932, 9 aprilie, p. 2.
[10] *Monit. Com.*, 1933, nr.9, p.5.

Aceasta a însemnat un progres net față de perioada anterioară, prin creșterea numărului de participanți la viața politică în condițiile constituirii unui regim politic democratic și mai ales prin posibilitatea oferită populației românești de a accede la viața politică în condițiile unui stat național unitar. Numeroși reprezentanți ai intelectualității și burgheziei române orădene au ajuns în Parlamentul României, unde au avut posibilitatea, timp de aproape două decenii, să se pronunțe în probleme fundamentale pentru destinul țării.

Factorul esențial al vieții politice l-au constituit partidele politice, alcătuind acum, după racordarea la viața politică românească, un sistem mult mai complex și mai complicat. S-au înmulțit astfel și s-au diversificat nuanțele pozițiilor și atitudinilor politice, lucru vizibil și în viața politică orădeană, unde putea fi întâlnit în perioada interbelică tot spectrul politic cuprins între extrema stângă și extrema dreaptă, trecând prin toată gama orientărilor politice, mai progresiste sau mai conservatoare, mai inspirate sau mai puțin inspirate, cu suport electoral sau fără, în funcție de unghiul de abordare a unor probleme esențiale ca: strategia dezvoltării României, atitudinea față de capitalul străin, protecția socială etc.

Partidele politice au fost prezente în viața orașului prin propaganda electorală, prin implicarea directă în administrarea treburilor orașului, printr-o presă politică destul de abundentă[1], care a exercitat o înrâurire puternică asupra opiniei publice, prin activitatea de club etc.

La Oradea, la fel ca în întreaga Transilvanie, ***Partidul Național Român***, implicat direct în 1918 în pregătirea politică a Unirii și în rândurile căruia se formaseră mare parte din oamenii politici orădeni din perioada interbelică, a continuat să se bucure de popularitate în primii ani după război, cu atât mai mult cu cât după Unire acest partid își însușise ca document programatic textul Declarației de la Alba Iulia. Președintele organizației bihorene a P.N.R. a fost Aurel Lazăr[2], secondat de Nicolae Zigre ca vicepreședinte[3] și de Teodor Popa ca secretar[4]. Organul de presă al secției locale a partidului a fost în anii 1919-1920 săptămânalul *Glasul Bihorului*. În aprilie 1920, la Congresul P.N.R. de la Alba Iulia a participat, ca reprezentant al organizației bihorene, Sever Erdeli[5]. Ofensiva partidelor politice din Vechiul Regat a subțiat însă treptat rândurile P.N.R. În plus, în 1920, însuși președintele organizației din Oradea a partidului, Roman Ciorogariu, a demisionat din toate funcțiile deținute până atunci în partid și s-a retras din viața politică[6]. Printre parlamentarii bihoreni aleși pe listele P.N.R. s-au aflat: la Camera Deputaților - Grigore Egri (1919), Aurel Lazăr (1919-1925), Ioan Iacob (1919), Lazăr Iacob (1919), Teodor Popa (1919), Iosif Tărău (1922); la Senat – Coriolan Pop (1919), Andrei Ille (1919), Demetriu Kiss (1922)[7]. Aurel Lazăr, de pildă, s-a remarcat în anii 1919-1920 în comisia comunală și în cea destinată să modifice regulamentul Adunării Deputaților[8]. La Oradea, baza electorală a P.N.R. era formată din meseriași și intelectuali români și din reprezentanți ai bisericilor ortodoxă și greco-catolică[9].

În perioada imediat următoare Primului Război Mondial s-a afirmat cu putere ***Partidul Poporului.*** Acesta a fost prima formațiune politică care și-a extins organizarea la scara întregii țări, atingând o popularitate destul de însemnată și în Transilvania, datorită prestigiului personal al mareșalului Averescu și mai ales datorită fuziunii cu o grupare a Partidului Național Român, în frunte cu Octavian Goga. Unul dintre cei care au aderat de la început la acest partid, datorită tocmai apropierii de Goga, a fost Gh. Tulbure. Acesta a

[1] Pentru presa politică orădeană vezi Cornea 1987, *passim*.
[2] Vezi, pentru problema refacerii organizației Bihor a P.N.R. și rezultatele obținute în alegerile din noiembrie 1919, Zainea 1998-1999 a.
[3] Zainea 1999, p. 187.
[4] Horváth 1923, p. 243. După 10 octombrie 1926, în urma ratificării fuziunii Partidului Național cu Partidul Țărănesc și a nașterii Partidului Național Țărănesc, amândoi au devenit fruntași ai noului partid astfel creat.
[5] Zainea 1999, p. 194.
[6] Zainea 1998, p. 91. Roman Ciorogariu, senator ales, a devenit în 1920, în calitate de episcop ortodox român de Oradea, senator de drept. A fost rănit în același an în atentatul din Senat, rămânând cu sechele de pe urma cărora a suferit întreaga viață. S-a remarcat cu prilejul discutării proiectului *Legii cultelor*, în 1928 (Ciorogariu 1928, p. 34).
[7] Zainea 2001, p. 341; Fehér 1937, p. 53.
[8] *Monit. Ofic.*, 1919/1920, p. 94, 152.
[9] Zainea 1998, p. 94.

pus la dispoziția partidului ziarul *Tribuna*, primul cotidian de limbă română la Oradea, pe care l-a redactat el însuși între 1919-1922. Ziarul, devenit între timp săptămânal, a trecut apoi (până în 1932) sub conducerea lui Tiron Albani. Gh. Tulbure a manifestat încă de la început mult zel în scopul asigurării victoriei în alegeri a formațiunii în care intrase. Atât de mult încât la alegerile parlamentare din 1920 a fost acuzat că, profitând de poziția sa de inspector școlar general, ar fi patronat chiar o serie de abuzuri și ilegalități[1].

Organizația locală a Partidului Poporului i-a avut ca președinți între anii 1920-1923 pe protopopul Andrei Horvat și pe juristul Iosif Iacob, iar ca secretar pe juristul Victor Filip[2].

Un moment important l-a reprezentat pentru această formațiune politică victoria în alegerile din mai 1926. Ca urmare a acesteia, Gh. Tulbure a fost numit președinte al *Comisiei Interimare* și deci primar al Oradiei, ulterior fiind primar ales[3].

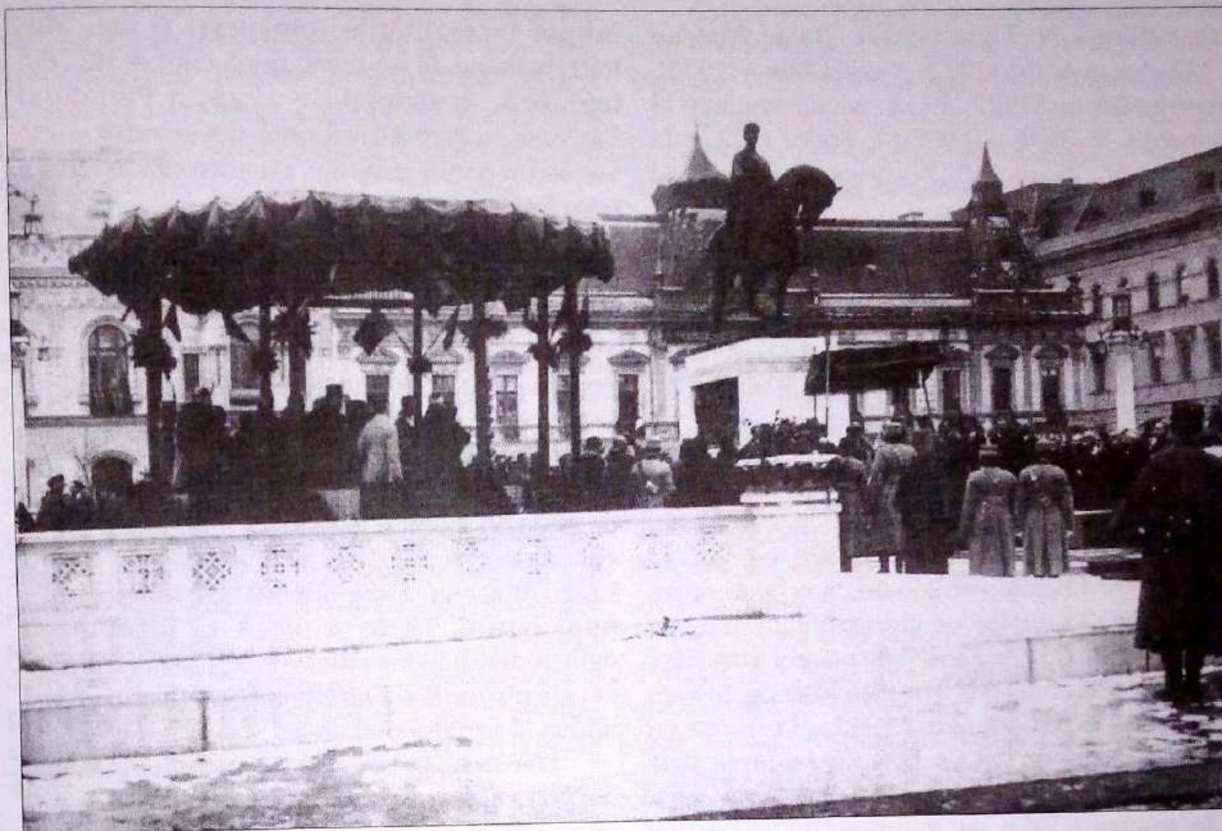
Disputele și disensiunile dintre Averescu și Goga n-au întârziat să se răsfrângă și asupra organizațiilor din teritoriu. În anii 1932-1933 a și intervenit divorțul politic între averescani și principalii fruntași locali ai Partidului Poporului. Gheorghe Tulbure, bun prieten cu Octavian Goga încă dinainte de 1918, s-a despărțit de ramura averescană și datorită atitudinii antimonarhiste a lui Averescu[4]. După ce, în 1926 condusese delegația bihoreană la Congresul Partidului Poporului de la Cluj[5], Iosif Iacob s-a orientat și el spre ramura «gogistă» a partidului, iar în 1932, când gruparea Goga a părăsit Partidul Poporului, s-a orientat spre Partidul Național Țărănesc[6].

Din rândurile Partidului Poporului au intrat în Parlament ca deputați - Gh. Tulbure (1920), Ioan Iacob (1920), Lazăr Iacob (1920), Nicolae Firu (1920), Petru Vuruclas (1920)[7] etc. Între membrii marcanți ai acestei formațiuni s-au mai aflat: ziaristul Gh. Bacaloglu, inspectorul școlar Pompiliu Dan, medicul Ioan Glăvan, avocatul Ștefan Mărcuș, industriașul Vasile Oraș etc.

În ce privește orientarea politică liberală, după instalarea sa la putere în 1922, ***Partidul Național Liberal*** a depus eforturi însemnate pentru a-și extinde organizațiile la scara întregii țări. O contribuție importantă la constituirea organizației județene Bihor a P.N.L. a avut-o, în 1921, Nicolae Zigre, care a fost și președintele organizației între 1921-1924[8]. În 1922, Zigre a făcut parte pentru câteva luni din guvernul Ion I. C. Brătianu, ca subsecretar de stat cu problemele minorităților în Ministerul de Interne[9]. La fel ca și Zigre, provenit dintre fruntașii P.N.Român, și avocatul Vasile Bledea s-a orientat tot spre P.N.L., dar ceva mai târziu, în 1926, când în P.N.R. s-a pus problema fuziunii cu țărăniștii[10].

La Oradea, tonul politicii liberale a fost dat de familia Moșoiu și de apropiații acesteia. Între anii 1924-1932, președintele P.N.L. din Bihor a fost generalul Traian Moșoiu, secondat de fiul său, Tiberiu Moșoiu, ca vicepreședinte și de juristul Bogdan Ionescu, ca secretar[11]. Generalul Moșoiu era o figură cunoscută și importantă în viața orașului încă din 1919 când, în condițiile grele de după război, se preocupase de interesele orașului, de rezolvarea problemei locuințelor, a scumpetei, a speculei. Tot atunci inițiase pietruirea, cu forță de muncă militară, a drumurilor de acces către Băile Felix și Băile Episcopești[12]. În 1922, Traian Moșoiu a fost numit ministru al comunicațiilor și lucrărilor publice, calitate în care s-a preocupat și de orașul Oradea, militând pentru sistematizarea Pieții Unirii și pentru ridicarea statuilor reginei Maria (în fața

[1] Zainea 2001, p. 331.
[2] *Ibidem*, p. 330; Horváth 1923, p. 243
[3] După expirarea mandatului de primar în 1927 a fost numit inspector-șef al învățământului.
[4] Iorga 1939, p. 24.
[5] *N.*, 1926, 17 ianuarie, p. 2.
[6] Tripon 1936, p. 467.
[7] Zainea 1999, p. 198; Zainea 2001, p. 331-332; N. Firu a fost, la 13 august 1920, raportorul proiectului *Legii pentru restatornicirea în Ardeal a vechii episcopii din Oradea-Mare* (Cuc 2002-2003, p. 228).
[8] Zainea 1999, p. 204.
[9] Neagoe 1995, p. 88.
[10] Zainea 1999, p. 239.
[11] Horváth 1923, p. 243.
[12] Fehér 1937, p. 56.

Dezvelirea statuii regelui Ferdinand în Piaţa Unirii (21 noiembrie 1924)

Teatrului, în 1920) şi regelui Ferdinand[1] (în centrul Pieţii Unirii, în 1924)[2].

Întrucât generalul Moşoiu locuia la Bucureşti, treburile partidului rămâneau în grija celorlalţi membri ai conducerii locale: colonelul Atanasie Negulescu - fostul său şef de stat major din timpul campaniei Budapesta, Gheorghe Rocsin, Romulus Barbu etc[3]. Colonelul Negulescu a condus în anii 1924-1926 cotidianul liberal *Sentinela de la Vest*.

Din 1932[4], bătrânul general Moşoiu a fost urmat la preşedinţia organizaţiei liberale locale de fiul său, Tiberiu Moşoiu, avându-l ca vicepreşedinte pe avocatul Ioan Picu Băncilă[5]. Tiberiu Moşoiu s-a bucurat de un respect absolut printre liberalii bihoreni şi de foarte bune relaţii la Bucureşti. După moartea tatălui său, s-a îngrijit în continuare de foştii lui subalterni şi colaboratori, încredinţându-le presa de partid. Astfel, în cursul anului 1932, Alexandru Cristescu, fostul şef de cabinet al bătrânului general[6], a fost directorul săptămânalului liberal *Voinţa Naţională*. Lui Ioan Ionaşcu, fost inspector C.F.R. şi colaborator al lui Traian Moşoiu în organizarea reţelei de căi ferate din nord-vestul ţării, i s-a încredinţat în 1933 redactarea noii serii a ziarului *Liberalul*[7]. Între membrii organizaţiei liberale locale s-au mai numărat: Coriolan Bucico, Ulpiu Traian Gomboşiu etc. Printre parlamentarii bihoreni aleşi pe listele P.N.L. s-au aflat: la Camera

[1] În şedinţa sa din 26 iunie 1923 Consiliul Orăşenesc a decis, în vederea sistematizării Pieţei Unirii, predarea statuii regelui Ladislau cel Sfânt Episcopiei Romano-Catolice, care urma s-o aşeze în curtea reşedinţei sale, în locul ei urmând a se aşeza statuia ecvestră a regelui Ferdinand aflată în lucru în atelierul sculptorului Mihai Kara (*Tribuna*, 1923, 1 iulie, p.1).

[2] *Ibidem*. După moarte, oraşul Oradea i-a consacrat, la rândul său, un monument bătrânului general. În timpul guvernării liberale din anii 1934 -1937, la 7 noiembrie 1937 s-a dezvelit la Oradea un bust al generalului Traian Moşoiu, amplasat în Piaţa Unirii, în dreptul Catedralei greco-catolice (*N.G.V.*, 1937, 9 noiembrie, p. 1, 5). Imaginea acestui monument, astăzi dispărut, este reprodusă într-o planşă, în Givulescu 1937).

[3] *N.*, 1926, 19 ianuarie, p. 2.

[4] Traian Moşoiu a murit la 29 iulie 1932 (*Gaz. de V.*, 1932, 31 iulie, p.1).

[5] Tripon 1936, p. 371.

[6] *Ibidem*, p.476.

[7] O serie mai veche a *Liberalului* apăruse la Oradea în cursul anului 1926. În 1935-1936 *Liberalul* a fost redactat de Virgil Givulescu.

Deputaţilor - N. Zigre (1922), Traian Moşoiu (1922), Sever Andru (1922), Vasile Chirvai (1922), Tiberiu Moşoiu (1927, 1933 - vicepreşedinte al Camerei), V. Bledea (1927), P. Fodor (1927); la Senat - N. Zigre (1927 - vicepreşedinte al Senatului)[1].

P.N.L. nu mai era însă un partid unit, aşa cum fusese sub conducerea lui Ion I. C. Brătianu. După moartea acestuia (în 1927), politica liberală intrase în declin, un declin soldat cu sciziuni serioase, în urma cărora «bătrânii liberali» au rămas în jurul lui Vintilă Brătianu şi a lui I. G. Duca, pe când «tinerii liberali» s-au grupat în jurul lui Gheorghe Brătianu.

La Oradea, familia Moşoiu şi cercul său politic au rămas în prima categorie, credincioşi principiilor liberale tradiţonale, în schimb aripei «georgiste» i s-a raliat un grup avându-l în frunte pe avocatul Nicolae Zigre şi pe notarul Ioan Filip.

În vederea refacerii unităţii liberale, în vara anului 1929, conducerea P.N.L., în frunte cu Vintilă Brătianu şi I.G. Duca au convocat la Oradea organizaţiile liberale din Bihor, Satu Mare, Maramureş şi Sălaj, dar întrunirea nu s-a bucurat de succesul scontat[2].

Nicolae Zigre începuse să aibă conflicte cu conducerea centrală liberală încă din 1922, datorită diferenţelor de vederi cu «bătrânii liberali». Acestor conflicte li se datorează şi plecarea sa din guvern. În iunie 1930, odată cu restauraţia carlistă, diferendele din interiorul P.N.L. s-au acutizat atât pe plan central, cât şi local ducând la excluderea din P.N.L. a grupării liberale condusă de Gheorghe Brătianu. Nicolae Zigre se alăturase de mai multă vreme acestei aripi a «tinerilor liberali», împărtăşind îndeosebi orientarea ei pro-carlistă. Exclus din Partidul Liberal tradiţional, el s-a înscris în Partidul Liberal aripa Gheorghe Brătianu, devenind preşedintele organizaţiei bihorene a acestuia.

Organul de presă al noii orientări liberale a fost săptămânalul *Viaţa Nouă*, apărut la Oradea între 1930-1934.

Partidul Naţional Ţărănesc, moştenind baza electorală a P.N.Român îşi dovedise între timp viabilitatea şi demonstrase că avea rădăcinile bine înfipte în realităţile româneşti şi mai ales transilvănene. El s-a creat, după cum se ştie, din fuziunea, în octombrie 1926, a Partidului Ţărănesc cu Partidul Naţional, devenind în scurtă vreme un partid puternic, cu aderenţă în rândul unor largi categorii sociale[3].

Preşedinte al organizaţiei naţional-ţărăniste din Oradea şi Bihor a fost, în mod firesc, între 1926-1930, Aurel Lazăr, care condusese până în 1926 organizaţia locală a Partidului Naţional Român. Trebuie subliniat aici rolul politic al lui Lazăr, acela de mentor al unei întregi generaţii. Chiar dacă unii dintre apropiaţii lui au evoluat pe parcurs în altă direcţie politică, aşa cum a fost de pildă N. Zigre, ei au rămas şi pe mai departe colaboratori şi parteneri de dialog politic pentru Lazăr. Alţii, cum a fost Grigore Egri, l-au urmat în noul partid. Lazăr a privit la început cu neîncredere fuziunea dintre P.N.R. şi P. Ţărănesc. În cele din urmă s-a pronunţat însă pentru ea şi a aderat la partidul nou creat.

Din 1930, preşedinte al organizaţiei Oradea a P.N.Ţ. a devenit avocatul Gheorghe Crişan[4], personalitate cunoscută încă din anii 1918-1919, colaborator apropiat al lui Vasile Goldiş, Ştefan Cicio-Pop şi Alexandru Vaida şi fost membru marcant al Partidului Naţional Român. Acesta a ajuns la demnităţi importante între anii 1931-1933, fiind subsecretar de stat la Ministerul Comunicaţiilor şi la Ministerul Finanţelor în timpul guvernelor Mironescu şi Vaida şi ministru al Ardealului în timpul ultimului guvern Maniu[5]. Moartea sa, în 1935, în plină maturitate, a însemnat o lovitura grea pentru organizaţia locală a P. N. Ţ. În fruntea acesteia a fost ales, la 15 septembrie 1935, avocatul Teodor Roxin[6].

Din conducerea locală a Partidului Naţional Ţărănesc au mai făcut parte: avocatul Teodor Popa (vechi fruntaş al Partidului Naţional Român, colaborator apropiat al lui Aurel Lazăr), avocaţii Demetriu Chiş şi Sever Erdeli, canonicul Augustin Maghiar, juristul Romul Pop, avocatul Titus Trif, profesorul Andrei Crăciun (a fost multă vreme secretar general al organizaţiei), medicul Alexandru Crişan etc. Ideile naţional-ţărăniste au fost răspândite cu ajutorul gazetelor *Steagul Nostru* şi *Gazeta*

---

[1] Zainea 1998, p. 92; Zainea 1999, p. 239, 256; Zainea 2001, p. 341; Fehér 1937, p. 442.
[2] Zainea 1998, p. 92.
[3] Vezi, pentru problema constituirii organizaţiei naţional-ţărăniste din Bihor, Zainea 1998-1999 b.
[4] *Stg. Ns.*, 1930, 26 ianuarie, p. 1; *Gaz. de V.*, 1931, 17 noiembrie, p. 1. Secretar general al organizaţiei era profesorul Andrei Crăciun.
[5] Tripon 1936, p. 344-345; *Gaz. de V.*, 1932, 23 octombrie, p. 1.
[6] *Gaz. Bh.*, 1935, nr. 1, 19 octombrie, p. 1.

Bihorului. Prima, având-l ca director pe Augustin Barna, a apărut cu intermitenţe între anii 1929-1938, iar cea de-a doua, redactată de Tiron Albani, a apărut în perioada 1935-1937. Clubul partidului îşi avea sediul în Palatul *Apollo* din Bld. Regele Ferdinand nr. 12.

Între parlamentarii bihoreni aleşi pe listele P. N. Ţ. s-au aflat: la Senat - Sever Erdeli (1928, 1932) şi Titus Trif; la Camera Deputaţilor - A. Lazăr (1927-1930, în 1928 vicepreşedinte al Camerei), Gh. Crişan, T. Roxin (1932), R. Pop (1932), T. Popa (1932) şi Gh. Popescu-Ceica (1932). Ca parlamentar, A. Lazăr s-a ocupat de probleme de administraţie publică, de legislaţia muncii şi a cooperaţiei. În vederea dezbaterii consecinţelor noii *Legi privind organizarea administraţiei locale* din 3 august 1929, tot el a iniţiat organizarea la Oradea a unei Conferinţe pe ţară a municipiilor şi oraşelor. În sesiunea din 1932 a Parlamentului, Romul Pop a participat la promovarea *Legii pentru organizarea finanţelor locale* din 14 aprilie 1933[1].

După cum este cunoscut, la începutul anului 1927, din Partidul Naţional Ţărănesc s-a desprins gruparea dr. Nicolae Lupu, care a înfiinţat un nou partid ţărănesc, cu orientare mai de stânga, la care au aderat ţărăniştii nemulţumiţi de felul în care Iuliu Maniu conducea partidul. Până în 1934, când dr. N. Lupu a revenit în sânul Partidului Naţional Ţărănesc, a funcţionat şi în Oradea o organizaţie locală a ***Partidului Ţărănesc (dr. N. Lupu)***, având-l în frunte, până în 1931, pe profesorul Anastase Mavrodin[2], iar din 1932 pe medicul Victor Gherman[3].

La originea organizaţiei locale a acestei grupări a stat organizaţia din Bihor a Partidului Ţărănesc constituită în 1925 de profesorul Andrei Crăciun şi alcătuită în cea mai mare parte din cadre didactice, organizaţie care, în momentul fuziunii P.N.R. cu Partidul Ţărănesc din Vechiul Regat a preferat să se afilieze Partidului Ţărănesc al dr. N. Lupu[4].

Orientarea ţărănistă s-a exprimat pe plan local prin hebdomadarul *Nădejdea Poporului*, apărut între anii 1932-1934 sub redacţia lui Tiron Albani.

Dintre partidele organizate pe baze etnice, la Oradea a activat ***Partidul Maghiar***. Până la înfiinţarea acestuia, electoratul maghiar adoptase o poziţie de pasivitate, abţinându-se de la vot, iar presa maghiară făcea campanie în favoarea acelor formaţiuni politice româneşti care păreau să avantajeze, prin programul lor, minoritatea maghiară[5]. În vara anului 1920, considerând că pasivitatea politică nu face decât să dăuneze bunelor relaţii dintre locuitorii români şi maghiari şi în general consolidării statului, Aurel Lazăr s-a adresat, prin intermediul ziarului *Nagyvárad*, comunităţii maghiare, cerându-i să părăsească starea de pasivitate şi să adopte o atitudine politică activă în noul stat[6].

Organizaţia locală a Partidului Maghiar s-a înfiinţat în 1925, fiind condusă de avocatul Kocsán János[7], urmat, din 1929, de avocatul Soós István. Acesta din urmă a avut un rol important în 1935 în organizarea Conferinţei pe ţară a Partidului Maghiar cu referire la minorităţi[8]. Un rol important în orientarea politicii maghiare locale a avut şi ziaristul Árvay Árpád, care deţinea funcţia de secretar general al oganizaţiei pe ţară a Partidului Maghiar. Pe listele acestui partid, au ajuns la un moment dat deputaţi în Parlamentul României Soós István şi Hegedűs Nándor. Puternica dispută din anii crizei dintre radicalii şi moderaţii din partid a dat în cele din urmă câştig de cauză aripii moderate, adeptă a unei atitudini mai maleabile în raport cu statul şi cu autorităţile româneşti[9].

La Oradea, pe lângă adeziunea populaţiei maghiare, Partidul Maghiar s-a bucurat şi de sprijinul politic al comunităţii evreieşti, ceea ce a dus la completarea substanţială a bazei sale electorale. La alegerile din 1926, de pildă, reprezentanţii comunităţii evreieşti au declarat oficial că vor vota listele Partidului Maghiar[10]. În consecinţă, acest partid a obţinut 6 din cele 32

[1] Tripon 1936, p. 425.
[2] *Ibidem*, p. 409.
[3] *Nd. pop.* 1932, nr. 1, p. 1.
[4] Zainea 1998, p. 93.
[5] Vezi, de pildă, Zainea 2001, p. 332.
[6] Zainea 1998, p. 95-96.
[7] Fleisz 2000, p. 35; *N.*, 1926, 26 ianuarie, p. 1.
[8] *Oradea - Pagini de istorie* 2003, p. 122.
[9] Zainea 1998, p. 93.
[10] *N.*, 1926, 5 februarie, p.2.

de locuri din Consiliul Municipal[1], pentru ca la alegerile din 1930 numărul locurilor ocupate în același Consiliu să crească la 11. În 1930 s-a înființat și organizația de tineret a partidului[2]. Sediul Partidului Maghiar a funcționat în str. G-ral Berthelot nr. 9 [azi str. Dunărea][3]. Între fruntașii Partidului Maghiar s-au mai aflat Thury Kálmán, Adorján Emil, Perédy György, Konrad Béla, Kellen Béla etc.

A existat la Oradea și o secție locală a ***Partidului Evreiesc***, întemeiată în 1923, având-i ca președinți pe I. Mittelmann și pe avocatul Bárdos Imre, iar ca secretar general pe medicul Klein Ernő[4]. Ca orientare generală, Partidul Evreiesc a secondat Partidul Maghiar, având totuși o atitudine mai realistă și mai pragmatică[5], cu atât mai mult cu cât, adoptând o atitudine conjuncturală, ambele partide ale minorităților erau conștiente de faptul că opțiunea lor politică putea înclina balanța în favoarea unuia sau altuia din partide.

În deceniul al patrulea au încercat să se impună în viața politică locală și organizațiile de extremă dreaptă. O oarecare aderență a avut organizația ***Partidului Național-Creștin***, condusă de profesorul Aurel Popa[6], care condusese, până la fuziunea Goga-Cuza, organizația locală a Partidului Național-Agrar[7]. Organul de presă al Partidului Național-Creștin a fost *Făclia*, care a apărut între 1935-1938.

Au existat la Oradea și alte publicații care, fără a-și declara neapărat apartenența la vreo organizație politică, profesau idei naționaliste și chiar antisemite. Un astfel de exemplu îl reprezintă *Arena*, apărută în 1937 sub redacția învățătorului Horia Toader. Astfel de publicații au avut însă o existență efemeră.

Incidente serioase de natură etnică sau rasială nu au existat la Oradea până în 1940. Cunoaștem un singur eveniment care a antrenat tulburări și dezordini antisemite mai ample, dar acesta rămâne o excepție. În 5-6 decembrie 1927, cu ocazia unui congres studențesc ținut la Oradea, unele elemente extremiste din rândul studenților s-au dedat la devastarea unor prăvălii și sinagogi evreiești. Întrunit în ședință specială, Consiliul Municipal și-a exprimat regretul și a dezaprobat cele întâmplate, cerând stabilirea răspunderilor de către Ministerul de Interne, precum și despăgubirea integrală de către stat a celor prejudiciați. Comercianții și particularii care suferiseră pagube au fost scutiți de plata taxelor comunale până la refacerea lor. O comisie a Consiliului Municipal a exprimat regrete parohiilor evreiești[8].

Acest eveniment a rămas însă singular și nu caracteriza viața publică orădeană din acea perioadă. «*Caracterul și calitățile sufletești ale poporului român stau departe de excesele săvârșite*» – au ținut să sublinieze și consilierii municipali, protestând în același timp împotriva exploatării și generalizării acestor evenimente «*de către o anumită presă străină, care se servește de informațiuni intenționat false cu scopul de a defăima țara*»[9].

Primul partid de extremă dreaptă care s-a prezentat în alegeri (1926) cu liste proprii a fost ***Liga Apărării Național-Creștine*** [*L.A.N.C.*] a lui A.C.Cuza, care a avut și la Oradea o organizație proprie, întemeiată și condusă, până în 1933, de Petru Fodor[10]. Desprinsă din *L.A.N.C.*, a apărut mai târziu pe scena politică românească ***Garda de Fier***[11]. În 1931 președinte al organizației ei din Oradea și Bihor era profesorul Ioan Bușița[12]. Acesta s-a retras însă din organizație la sfârșitul aceluiași an «*neavând încrederea necesară în conducerea acestei organizații*»[13]. Cu toate acestea, numele său a mai fost vehiculat și cu

[1] *Hiv. Közl.*, 1943, nr. 4 (aprilie), p. 128.
[2] Fleisz 2000, p. 38.
[3] Somogyi 1938, p. 67.
[4] *Bihorul strajă* 1933, p. 145-146.
[5] Zainea 1998, p. 93.
[6] Tripon 1936, p. 428.
[7] *Bihorul strajă* 1933, p. 57.
[8] Amănunte despre incidentele din timpul Congresului studențesc din 1927 în Moisa 1998.
[9] *Monit. Com.*, 1927, nr. 5, 30 decembrie, p. 2. «*Faptele au avut o repercusiune dureroasă în străinătate*» – recunoaște și Armand Călinescu în memoriile sale (Călinescu 1990, p.76).
[10] Zainea 1999, p. 206.
[11] După cum se știe, la 24 iunie 1927, C. Zelea Codreanu, care părăsise *L.A.N.C.* în urma unor neînțelegeri cu A. C. Cuza, a întemeiat *Legiunea Arhanghelului Mihail*, iar în aprilie 1930, denumirea acestei organizații s-a schimbat în *Garda de Fier*.
[12] *Gaz. de V.*, 1931, 25 octombrie, p. 1. Până în 1930, I. Bușița a făcut parte din conducerea organizației de extremă dreaptă *Liga antisemită* [Zainea 1998, p. 94].
[13] *Gaz. de V.*,1931, 21 noiembrie, p. 2.

ocazia alegerilor din 1932 când *Garda de Fier* a depus o listă de candidați independentă. După Bușița, la conducerea organizației a venit avocatul Liviu Mihali[1]. O organizație a *Gărzii de Fier* a existat și printre studenții Facultății de Drept, organizație condusă în anii 1932-1933 de Iosif Bozântan[2]. După dizolvarea *Gărzii de Fier*, foștii membri ai organizației au luat hotărârea ca la alegerile din decembrie 1933 să voteze cu Partidul Național Agrar[3].

În strânsă legătură cu evoluția generală a mișcării legionare, *Garda de Fier* a fost autoarea unor agitații antisemite ocazionale în oraș. Tot pe seama mișcării legionare a fost pusă și asasinarea, la 1 noiembrie 1938, a avocatului Böszörményi Emil, președintele Partidului Social-Democrat din Oradea[4]. Cu toate acestea, atitudinile extremiste de dreapta nu au caracterizat niciodată populația orașului în ansamblul ei. Ele au fost mai degrabă atitudini personale. Pentru a susține această idee reamintim numele lui Petru Fodor, care, după ce *L.A.N.C.* și-a încetat existența ca atare, a devenit simpatizant al Partidului Național Agrar și apoi al Partidului Național-Creștin, ajungând, în timpul guvernării Goga-Cuza, chiar primar al Oradiei[5].

Vorbind în general despre viața politică locală în perioada interbelică, trebuie să specificăm că acest capitol mai reclamă încă o cercetare aprofundată și o tratare istoriografică adecvată.

O problemă încă insuficient elucidată este, de pildă, aceea a organizațiilor politice de stânga și de extremă stângă. Este clar că o istorie obiectivă a social-democrației locale și cu atât mai puțin a mișcării comuniste n-a fost încă scrisă, lucrările apărute în anii epocii Ceaușescu, încărcate de balast ideologic și exagerări partizane, neputând fi folosite decât într-o măsură relativ mică. Reconsiderarea acestui capitol al vieții politice locale urmează, așadar, a se realiza de-acum înainte, pornindu-se de la sursele primare. Câteva concluzii însă se pot desprinde chiar în acest stadiu precar al cercetării.

Social-democrația locală era puternic legată de activitatea sindicatelor legale ale muncitorilor și lucrătorilor din diferite domenii[6]. Sediul mai multor sindicate se afla în clădirea Căminului Muncitoresc, care, din această pricină, a fost unul din punctele asupra căruia s-a concentrat și propaganda comunistă[7]. Căci o propagandă comunistă a existat, neîndoielnic și ea a ținut cont de toate perioadele de recesiune economică, de pauperizarea societății, așa cum s-a întâmplat în anii imediat postbelici sau în perioada crizei economice din 1929-1933. De pildă, câteva nuclee comuniste activau în cartierul Velența, descoperite de Siguranță în 1928[8]. La 2 iunie 1931, într-un raport al Direcției Învățământului Particular către Direcția Învățământului Superior asupra agitațiilor comuniste din Oradea, se relata că în oraș funcționau 7 nuclee comuniste din care făceau parte *«16 inși – studenți, elevi, absolvenți ai Academiei de Drept»*[9]. Propaganda comunistă s-a extins apoi, astfel încât în ianuarie 1933 presa cotidiană orădeană era nevoită să recunoască că *«în ultima vreme agitațiile comuniste în Oradea au luat proporții înspăimântătoare»*[10].

Pe de altă parte, cercetătorul preocupat de aspectele politice locale ale perioadei interbelice, va constata și reacția de respingere a acestei propagande. Reacția de respingere a «bolșevismului» a fost aproape generală, începând cu autoritățile statului și terminând cu diferite medii intelectuale, care au perceput imediat primejdia pe care această ideologie o reprezenta pentru valorile consacrate ale societății, precum și intențiile destabilizatoare, anti-statale și prosovietice, ale politicii comuniste cominterniste. În 1929, de pildă, după Congresul Sindicatelor Unitare de la Timișoara, la Oradea s-au luat măsuri drastice pentru a împiedica eventualele manifestații comuniste[11].

Partidul Comunist era scos înafara legii, după cum se știe, din 1924. Cu toate acestea, au

[1] *Ibidem.*, 1932, 3 iulie, p. 6.
[2] *Bihorul strajă* 1933, p. 113.
[3] *Gaz. de V.*, 1933, 17 decembrie, p. 1.
[4] Bodea, Marinescu 1978, p. 286.
[5] *Oradea - Pagini de istorie* 2003, p. 110.
[6] Horváth 1923, p. 245-246.
[7] Kőrösi 1971, p. 327-337.
[8] Marinescu 1972, p. 418.
[9] Pop, S. 1970, p. 41.
[10] Popovici 1978, p. 268.
[11] *Gaz. de V.*, 1929, 30 august, p. 2.

Căminul muncitoresc în construcție (2 septembrie 1924)

existat persoane care, deși cunoscute pentru convingerile lor comuniste, au continuat să desfășoare activități publice. Comuniștii, factor de care a trebuit să se țină seama în viața politică locală, s-au manifestat în principal prin intermediul Blocului Muncitoresc-Țărănesc, organizație legală de extremă stângă controlată de ei, dar și prin intermediul Sindicatelor Unitare.

Astfel, de pildă, din Comisia Interimară au făcut parte ani la rând consilieri ca Ulmann Sándor, secretarul sindicatului lucrătorilor din comerț și al funcționarilor particulari, cunoscut pentru vederile sale comuniste, sau avocatul Eugen Rozvan, militant notoriu al Partidului Comunist. La alegerile comunale din 1926, datorită succesului obținut de Blocul Muncitoresc Țărănesc, opt reprezentanți ai acestuia au intrat în noul Consiliu Municipal[1]. Discuții aprinse a prilejuit în 1931 alegerea pe listele Blocului și apoi infirmarea ca deputat de Bihor a lui Aladár Imre[2]. În vara aceluiași an a avut loc un celebru proces al unui grup de 32 de comuniști din Oradea, în frunte cu Eugen Rozvan și Ullmann S., acuzați de răspândirea, în 1930, cu ocazia alegerilor comunale, de *«foi volante cu conținut incendiar»*. Grupul comuniștilor a fost apărat de avocatul Kertész Rezső, și el fost candidat de deputat pe lista Blocului Muncitoresc. Încă în timpul procesului, Rozvan a dispărut în străinătate[3]. În 1932, consilierul municipal Gyarmati Miklós, cunoscut pentru ideile sale comuniste, a fost și el arestat pentru motivul de a fi răspândit manifeste cu conținut antistatal și prosovietic[4]. Trebuie să arătăm aici că activitatea consilierilor comuniști a fost percepută în epocă în general ca un factor de dezordine. Începând cu 1932, participarea B.M.Ț. la alegeri fusese de altfel interzisă de autorități. Cu toate acestea, din Consiliul Municipal au continuat să facă parte persoane cunoscute pentru activitatea lor comunistă, căci conducerea organizației

[1] Marinescu 1972, p. 418; Pavel 1971, p. 83-93.
[2] *Gaz. de V.*, 1931, 8 septembrie, p. 3.
[3] *Ibidem*, 23 octombrie, p. 4. Este posibil ca acesta să fi fost momentul plecării lui spre Uniunea Sovietică.
[4] Popovici 1978, p. 259.

orădene se adaptase rapid noii situaţii. Într-o întrunire a conducerii organizaţiei P. Comunist din Oradea şi Bihor care a avut loc înaintea alegerilor din 1933, comuniştii hotărâseră deja că în cazul în care nu vor putea depune liste separate în alegerile generale vor candida pe lista altui partid şi toţi comuniştii vor fi îndrumaţi să voteze lista respectivă[1]. Între consilierii locali comunişti şi cei social-democraţi au avut loc adesea ciocniri, comuniştii acuzându-i pe social-democraţi că *«nu reprezintă pe muncitori şi sunt numai remorca capitaliştilor»*. Trebuie subliniat încă o dată faptul că grupările de stânga au avut câştig de cauză în general în perioade economice dificile (imediat după Primul Război şi mai târziu, la începutul marii crize economice), atrăgând spre ele opţiunea unei părţi importante a electoratului.

În ce priveşte propaganda comunistă la Oradea, ar mai fi de adăugat faptul că marea majoritate a celor implicaţi în activităţi comuniste erau, din punct de vedere etnic, evrei sau maghiari. Ajunge să amintim nume de notorietate ca Breiner Béla, Minszki Lajos, Haia Lifsitz, Máté Ernő, Schwartz Ferenc sau Francisc David. Cele câteva publicaţii care propagau idei comuniste, interzise de altfel curând de autorităţi (*Erdélyi Szikra* [*Scânteia Ardeleană*] – 1931, *Szemle* [*Observatorul*] – 1932) erau de expresie maghiară[2]. Ultimul era considerat de altfel de opinia publică *«oficiosul organizaţiei comuniste din localitate»*[3].

În ce priveşte **Partidul Social-Democrat**, ai cărui membri erau în principal muncitorii sindicalizaţi, una din personalităţile sale cunoscute a fost avocatul Böszörményi Emil, preşedintele secţiei locale. Din conducerea acestui partid au mai făcut parte I. Hübschenberger, Ioan Pelle, Ştefan Raffay etc. P.S.D. nu a avut întotdeauna o atitudine politică bine conturată. El s-a mărginit adesea să secondeze atitudinea conjuncturală a Partidului Maghiar[4].

Sarcina de a face lumină asupra stângii politice locale, pe care, mai devreme sau mai târziu, istoriografia va trebui să şi-o asume, nu este deloc uşoară, dacă ne gândim doar la faptul că aceasta va trebui să discearnă între ceea ce a fost acţiune benignă, de promovare a intereselor muncitorimii, în direcţia îmbunătăţirii condiţiilor sale de muncă şi de viaţă şi a ridicării nivelului său cultural, şi ceea ce a însemnat propagandă, de import sau autohtonă, demolatoare de valori şi subminând înseşi temeliile statului în ultimă instanţă.

La capitolul vieţii politice orădene trebuie să amintim şi acele partide, care, deşi cu o pondere şi o influenţă foarte mică, au contribuit totuşi la completarea peisajului politic local. Aşa a fost ***Uniunea Agrară*** a lui C. Argetoianu, care deţinea la Oradea săptămânalul *Dacia,* apărut între 1926-1929 şi care promova o politică procarlistă.

Din rândul intelectualităţii orădene s-au recrutat membrii organizaţiei locale a ***Partidului Naţionalist-Democrat***, partid aflat în umbra personalităţii covârşitoare a întemeietorului său - Nicolae Iorga şi care punea un accent deosebit pe dezvoltarea culturală şi pe factorul moral. Din comitetul de conducere al organizaţiei orădene au făcut parte medicul Dumitru Gâldău, profesorul Eugeniu Sperantia şi avocaţii Ciprian Hubic, Valer Popa, Dumitru Popon şi Nicolae Tatu. Clubul organizaţiei funcţiona în str. V.Alecsandri nr.34. În perioada discutării *Legii conversiunii datoriilor agricole*, membrii partidului au oferit informaţii gratuite ţăranilor care se interesau de această problemă[5]. Ideile partidului lui N. Iorga au fost expuse în coloanele ziarului *Neamul Românesc din Bihor şi Sălaj,* apărut la Oradea în 1937, sub conducerea lui D. Gâldău şi a profesorului Eugen Hâncu.

De fapt, la scara întregii ţări, de o viaţă politică de tip parlamentar, de tip burghez democrat se poate vorbi doar pentru perioada 1919-1937. La începutul deceniului al patrulea şi mai ales după 1933, monarhia a început să se amestece din ce în ce mai mult în viaţa politică. Cercetătorul acestei perioade remarcă astfel procesul de degradare treptată a regimului burghezo-democratic, alunecarea sa tot mai accentuată spre desfiinţarea vieţii constituţionale, pentru a se ajunge în cele din urmă la dictatura regală şi apoi la cea antonesciană, care au modificat în mod esenţial regimul politic anterior. La 30 martie 1938 s-a promulgat Decretul-lege

[1] *Gaz. de V.*, 1933, 23 noiembrie, p. 2.
[2] Broinaş 1971, p. 113.
[3] *Gaz. de V.*, 1932, 10 aprilie, p. 3.
[4] Zainea 1998, p. 95.
[5] *Gaz. de V.*, 1932, 19 mai, p. 3.

prin care erau dizolvate toate asociațiile, grupările sau partidele politice. Primarii Oradiei, de pildă, nu mai erau aleși, ci numiți dintre persoanele de încredere ale dictaturii carliste. A fost răsplătită astfel atitudinea constant pro-carlistă a unor personalități politice cum a fost N. Zigre, numit ca membru în Consiliul Superior Național al Frontului Renașterii Naționale[1], iar în cursul anului 1939 ministru al Cultelor și Artelor pe durata a trei guverne[2].

4. Instituții școlare în perioada interbelică

În 1919 statul român a moștenit o situație precară a învățământului românesc din întreaga Transilvanie, îndeosebi în mediul urban. Excepție făceau câteva orașe care găzduiau instituții școlare secundare românești cu tradiție ca Blajul, Brașovul, Beiușul sau Aradul. Oradea nu se afla însă în această situație.

Începând din 1919 și la Oradea a avut loc preluarea vechilor școli austro-ungare de către autoritățile românești și reorganizarea lor, proces ce a implicat numeroase probleme. S-au înființat școli noi, acolo unde era necesară completarea unor goluri în sistemul de învățământ. O problemă acută a fost și aceea a localurilor de școli, unele inexistente sau, dacă existau, neîncăpătoare și neigienice. S-au refăcut câteva localuri de școli primare, iar pe parcursul perioadei au fost renovate și extinse localurile unor școli secundare. Au fost implementate noile programe școlare menite să ducă la unificarea învățământului în întreaga Românie.

Învățământul orădean s-a dezvoltat sub îndrumarea *Inspectoratului Regiunii a II-a Școlare Oradea* și a organului executiv din subordinea sa - Revizoratul Școlar al Județului Bihor, instituții în cadrul cărora s-au remarcat inspectori și revizori ca Al. Pteancu, Gh. Tulbure, Simion Gocan, Ioan Silaghi-Corbu, Augustin Caba, Ion Bărbulescu etc.[3].

Școala orădeană interbelică a fost slujită de cadre didactice valoroase, cu un prestigiu profesional și social bine consolidat. Pe lângă activitatea didactică, numeroși profesori și învățători au desfășurat și o remarcabilă activitate culturală ca membri și de multe ori conducători ai unor importante asociații culturale, ca autori de lucrări de specialitate din diverse domenii, ca și colaboratori la presa pedagogică și culturală a timpului. Despre activitatea editorială din sfera învățământului va fi vorba mai pe larg în capitolul consacrat vieții culturale.

Școli primare

În ce privește procentul știutorilor de carte, situația în orașul Oradea era ceva mai bună decât în mediul rural. Conform recensământului din 1910, din totalul populației orădene de peste 6 ani, 84,8% erau știutori de carte, pentru ca în 1930 procentul acestora să ajungă la 89,8%[4]. Principala schimbare în sectorul învățământului primar a reprezentat-o apariția școlilor primare de stat cu limba de predare română, organizate imediat după 1919 în locul fostelor școli primare de stat austro-ungare. Ca urmare, cele două școli primare confesionale ortodoxe românești (din Velența și Orașul Nou) și-au încetat existența, în schimb cele câteva școli primare confesionale cu limba de predare maghiară au continuat să funcționeze. Biserica Catolică susținea de pildă trei școli primare pentru băieți și două școli primare pentru fete[5]. Pe măsură ce orașul se dezvolta, au fost înființate noi școli primare de stat, care deserveau mai ales cartierele periferice. Așa a fost de pildă școala înființată în 1930 în așa-numita *colonie Munk*[6]. În 1934 s-a inaugurat *Școala Primară de Stat nr. 10* de pe str. Mărăști[7], prima școală primară zidită din temelie de administrația românească după 1919, care urma să deservească noul cartier Râtul Comandantului, locuit în principal de funcționari și cadre militare. În anul 1940 funcționau în Oradea zece școli primare de stat.

Una dintre cele mai active a fost *Școala Primară de Stat nr.2* (din str. Decebal) al cărei director a fost multă vreme Nicolae Firu[8]. Școlile primare erau întreținute pe cheltuiala municipiului. Pe lângă școlile normale mai

---

[1] Mamina, Scurtu 1996, p. 256.
[2] Neagoe 1995, p.125-129.
[3] Dejeu 1926, p. 73-77, 81; Fehér 1937, p. 50.
[4] *Comunic. St.* 1945, p. 12.
[5] Dejeu 1926, p. 174, 314.
[6] *Gaz. de V.*, 1931, 25 august, p. 4.
[7] *Legea Rom.*, 1934, nr. 11, p. 95.
[8] La începutul anului școlar 1931/32 N. Firu a fost înlocuit la conducerea școlii cu V. Vornicu (*Gaz. de V.*, 1931, 24 octombrie, p.4).

funcţionau şi şcoli primare cu statut de *şcoală de aplicaţie.*

Învăţământul profesional

Şcoala de Ucenici a rămas principala instituţie care asigura calificarea în diferite meserii. Ea a fost frecventată de un număr mare de elevi. În anul şcolar 1922/23 de pildă erau înscrişi 2280 de băieţi şi fete. Şcoala era susţinută financiar de Primărie care a şi cumpărat pe seama ei un local propriu - cel din str. Ep. Demetriu Radu nr. 7. De această şcoală şi-a legat numele Iuliu Muth, cel care i-a fost director timp de două decenii, începând din 1920[1].

Şcoala de Ucenici a avut la început statutul de şcoală mixtă, apoi din cadrul ei s-a desprins în 1925 ***Şcoala Profesională de Fete*** (cu sediul în str. Gral Holban nr. 9) care asigura calificarea în principal în domeniul croitoriei şi al ţesătoriei. Elevele, absolvente a patru clase primare, după ce urmau timp de cinci ani cursurile acestei şcoli aveau posibilitatea să-şi continue studiile la şcolile profesionale de grad superior din Cluj sau Bucureşti, devenind maistre. Corpul didactic al şcolii era alcătuit în 1931 din 14 profesoare, directoare fiind Elena Ştefănescu[2]. Şcoala a primit ulterior denumirea de Şcoala Profesională de Fete *Domniţa Ileana.*

Şcoala de Arte şi Meserii, frecventată înainte de 1918 de extrem de puţini elevi români, a fost reorganizată după 1919 având trei secţii: lemnărie, metalurgie şi sculptură. Directorul şcolii a fost timp de două decenii Vasile Dragomir. Pe lângă cursurile de zi, se mai asigurau şi cursuri serale pentru obţinerea de certificate de calificare în diferite meserii. Un inconvenient în activitatea acestei şcoli l-a reprezentat faptul că, localul fiind neîncăpător, sălile de cursuri, atelierele şi internatul funcţionau în trei locaţii diferite[3].

A mai existat şi o ***Şcoala de Ucenici Comerciali***[4], administrată de Camera de Comerţ şi Industrie, precum şi o ***Şcoala de Menaj***.

Pentru găzduirea elevilor nelocalnici din şcolile de ucenici existau *Căminul de Stat pentru Ucenici* şi *Căminul Evreiesc de Ucenici.*

Învăţământul secundar

În 1919 existau foarte mulţi elevi români care urmau să intre în şcolile secundare, dar care nu cunoşteau aproape deloc sau doar foarte slab limba română. Ca urmare, în vara lui 1919, înainte de începerea anului şcolar, s-au organizat cursuri de vară pentru învăţarea limbii române. În presa epocii găsim notat: «*...la cursurile de limba română ce s-au aranjat în vara anului 1919 pentru elevii secundari în circumscripţia Orăzii-Mari au participat 166 elevi români, cari în urma vitregiei împrejurărilor nu ştiau deloc, sau abia ştiau româneşte...*» şi tot acolo se arăta că, neputând fi rezolvată dintr-o dată, situaţia s-a perpetuat şi în cursul anului următor. «*Cu ocazia inspecţiilor făcute...*- arăta directorul Al.Pteancu *- în Oradea-Mare la Şcoala civilă de băieţi şi de fete, am găsit 50, iar la Şcoala de meserii 150 elevi, cari aproape nu ştiau deloc româneşte*»[5].

Reţeaua instituţiilor învăţământului secundar orădean s-a conturat în anii 1920-1921.

Gimnaziul de Stat pentru Băieţi «Alexandru Roman» situat în cartierul Velenţa (cu sediul pe Calea Victoriei nr. 10, colţ cu str. Şt.O. Iosif) şi instalat în 1921 în localul unei mai vechi şcoli civile comunale austro-ungare pentru băieţi i-a avut printre directori pe Aurel Gaja, Iosif Pogan, I. Pop de Popa şi Gh. Vornicu. Gimnaziul avea în 1931 un număr de 172 de elevi. Dintre cei 14 profesori care au predat în această şcoală amintim pe Gh. Vornicu (istorie-geografie şi drept), Petre Dejeu (matematică, fizică şi chimie), Mottl Roman (caligrafie, desen şi limba maghiară), Ioan Silaghi-Corbu (caligrafie şi lucru manual)[6].

Gimnaziul de Stat pentru Fete (situat în strada Prinţul Carol nr. 22), preluat de statul român în 1920 şi deservit de un corp didactic alcătuit din 6-10 profesoare, funcţiona cu patru clase fiind frecventat anual de circa 120-200 de eleve, dintre care multe din rândul minorităţilor. Directoarea Gimnaziului a fost Elena Tămaş[7].

La nivel de gimnaziu au existat şi câteva **şcoli confesionale**: *Gimnaziul pentru Fete al*

[1] Tripon 1936, p. 64.
[2] *Gaz. de V.*, 1931, 24 septembrie, p. 2.
[3] Tripon 1936, p. 64-65.
[4] *Camera de Comerţ* 2003, p. 79.
[5] C.T.C., 1920, nr.8, p. 28.
[6] Fehér 1937, p. 109; *Gaz. de V.*, 1931, 25 septembrie, p. 2; Tripon 1936, p. 66.
[7] *Gaz. de V.*, 1931, 26 septembrie, p. 2; Tripon 1936, p. 66.

Institutului «Immaculata» (romano-catolic), *Gimnaziul pentru Fete al Institutului «Sfânta Ursula»* (romano-catolic), *Gimnaziul pentru Fete al Congregației Surorilor Vincentine* (romano-catolic) și *Gimnaziul Calvin pentru Fete*, acesta din urmă fără drept de publicitate. Existau totodată și două *gimnazii evreiești* - unul pentru fete și unul pentru băieți[1].

O școală cu caracter mai special, întrucât limba de predare era franceza, a fost *Institutul «Notre Dame de Sion»* administrat de congregația cu același nume. Pe lângă acest Institut au funcționat [în clădirea actualului Spital C.F.R.] o grădiniță, o școală primară și un liceu[2].

Una dintre cele mai prestigioase școli secundare, care s-a impus în peisajul cultural orădean a fost ***Liceul de Stat pentru Băieți «Emanuil Gojdu»***[3], al cărui nucleu l-a constituit *Liceul Real Român de Stat* creat în 1919 prin preluarea de către statul român a vechii *Școli Reale Superioare de Stat* austro-ungare. Prima școală românească de acest gen din cuprinsul județului Bihor, *Liceul Real Român de Stat* a inaugurat astfel învățământul secundar cu profil real cu limba de predare română. În anul școlar 1920/21 *Liceul Real* a fuzionat cu *Liceul Clasic-Modern «Emanuil Gojdu»* înființat în 1919 și care funcționase până atunci în aceeași clădire cu *Școala Normală Greco-Catolică de Băieți*. Școala astfel întregită a continuat să poarte numele lui Emanuil Gojdu. În 1923 liceului i s-a anexat o secție maghiară, alcătuită din elevii fostului *Liceu Premonstratens* desființat în acel an. Limba de predare în această secție era maghiara, cu excepția a trei materii (istoria, geografia și constituția) care erau predate în limba română. În anul școlar 1927/28, de pildă, mai mult de jumătate (52,1%) din elevii liceului făceau parte din rândul minorităților[4].

În anul școlar 1934/35 numărul total al claselor cu care funcționa liceul era de 18. Numărul elevilor care au frecventat această școală a oscilat între 335 - 1156, stabilizându-se în deceniul al patrulea în jurul cifrei de 600-700 de elevi[5]. De pildă, în 1931 liceul funcționa cu două secții - română (cu 411 elevi) și maghiară (cu 202 elevi).

La începutul perioadei, fluctuația cadrelor didactice era extrem de mare. Un recenzent al anuarului liceului pe anul școlar 1921/22 remarca: *«Cine vrea să cunoască greutățile extraordinare prin care trece școala românească de astăzi cu mutările și schimbările continue în personalul didactic, să citească la istoricul anului școlar 1921/22 punctul 1 despre schimbările în corpul profesoral»*[6].

De-a lungul anilor, Liceul *Emanuil Gojdu* a devenit una dintre cele mai prestigioase școli secundare orădene. Directori au fost: Ioan Pop - profesor de limbi clasice, urmat de Teodor Neș - profesor de fizică și chimie[7] și, din 1938[8], de M. Cătană. În fruntea *Comitetului școlar* s-au aflat personalități ca Aurel Lazăr și Nicolae Zigre. În 1931, corpul didactic al liceului era alcătuit din 22 profesori la secția română și 17 la secția maghiară.

Dintre cadrele didactice de la secția română amintim pe: Sabin Anca (lb. română și lb. latină), Augustin Cosma (lb. latină și lb. română), Aurel Popa (filozofie și lb. română), Victor Felea (matematică), Iosif Pogan (matematică), Ioan Pop (lb. latină și lb. greacă), Ioan Cotruș (istorie și geografie), Simion Gocan (istorie), Eugen Hâncu (muzică), Nicolae Irimie (caligrafie și desen), Anastase Mavrodin (lb. franceză), Octav Șuluțiu (lb. franceză), Eugen Ciontea (lb. germană), Damaschin Ioanovici (lb. germană), Paul Voștinariu (științele naturii), Gheorghe Strat (muzică) etc. La secția maghiară au predat: Jágits Pál (matematică, fizică și chimie), Anton Ander (istorie și geografie), Ardos Frigyes (științele naturii), Iosif Sălăjan (drept, istorie și geografie), Maurițiu Wetzenkircher (lb. latină și lb. germană) etc.

Liceul era dotat cu o sală de gimnastică, o sală de muzică, un muzeu, o sală de desen și

---

[1] Dejeu 1926, p. 80.
[2] Tripon 1936, p. 65-6.6
[3] Pentru perioada interbelică a acestei școli poate fi consultată lucrarea monografică *Liceul Emanuil Gojdu la 50 de ani*, Oradea, 1971. A se vedea, de asemenea, Neș 1929.
[4] Tripon 1936, p. 79.
[5] *Ibidem*, p. 78, 79.
[6] *Transilvania*, 1922, nr.11-12, p. 755.
[7] Fehér 1937, p. 118-119; *Gaz. de V.*, 1931, 5 noiembrie, p. 4.
[8] Cu data de 15 septembrie 1938, T. Neș a plecat la Cluj, fiind promovat inspector general al învățământului secundar din ținutul Someș.

două biblioteci - una a cadrelor didactice şi una a elevilor, precum şi cu laboratoare de geografie, fizică, chimie şi ştiinţele naturii[1]. Între 1925-1932 liceul a avut şi internat propriu, deservit de cinci pedagogi şi condus de profesorul Ioan Pop, internat care asigura cazare pentru 120 de elevi. În perioada crizei economice internatul şi-a încetat existenţa, iar elevii au fost găzduiţi după cum urmează: elevii ortodocşi bursieri beneficiau de găzduire cu reducere de taxe[2] în Internatul Ortodox de Băieţi al Fundaţiei *Nicolae Jiga*[3], cei greco-catolici la Seminarul Greco-Catolic, iar elevii maghiari în câteva instituţii confesionale romano-catolice[4].

În paralel cu Liceul *Emanuil Gojdu* a funcţionat la Oradea şi un liceu pentru fete - ***Liceul de Fete «Oltea Doamna»*** [în Parcul Ştefan cel Mare nr. 4 - azi Parcul Traian], transformat din vechea Şcoală Civilă pentru Fete dinainte de 1919. În perioada dintre războaie acesta a fost deservit în medie de 16 profesoare, fiind frecventat anual de circa 250-300 de eleve din Bihor, Sălaj şi judeţul Arad. Directorul liceului a fost Paul Voştinar. Liceul avea internat propriu.

La Oradea a funcţionat şi ***Liceul Evreiesc pentru Băieţi «Dr. Kecskeméti Lipót»*** înfiinţat în 1920, cu limba de predare iniţial maghiară, ulterior, în temeiul legii, cu limba de predare română. Directori ai acestui liceu au fost Hegedűs Árpád, Szilas Izidor şi Salamon Ernő (profesor de matematică şi fizică). Printre profesori s-au numărat: Sabin Anca (lb. română), Andrei Crăciun (istorie şi geografie), Szilágyi Adolf (lb. greacă şi lb. latină), Barát Móric (desen) etc. În anul şcolar 1933/34 liceul era frecventat de 246 de elevi[5].

Şcolile normale au constituit o categorie de instituţii şcolare foarte frecventate. Într-o epocă în care taxele de învăţământ erau în general foarte ridicate, şcolile normale erau acelea care percepeau taxele cele mai mici. Din această cauză ele au fost tot timpul suprapopulate, pe de o parte datorită motivului arătat, dar, pe de altă parte, şi datorită unei nevoi reale de învăţători care se făcea simţită în Bihor, unul din judeţele mari ale ţării. Lipsa acută de învăţători pentru şcolile cu limba de predare română a fost, de altfel, resimţită în întreaga Transilvanie în perioada imediat următoare Unirii. Pentru a suplini acest gol au luat fiinţă şi la Oradea şcolile normale de stat în limba română, gen de instituţii care lipsiseră cu desăvârşire înainte de 1918. Acestea veneau să înlocuiască vechile preparandii şi corespundeau în primul rând aspiraţiilor păturii ţărăneşti, ca fiind mai accesibile din punct de vedere material şi răspunzând în acelaşi timp unor cerinţe imediate – preluarea directă a copiilor ieşiţi din şcoala primară de la ţară pentru a le oferi la ieşirea din şcoală o profesie[6]. Şcolile normale de stat erau deschise elevilor de toate confesiunile. Elevii şcolilor orădene proveneau în primul rând din cuprinsul judeţului Bihor, dar şi din alte părţi ale Transilvaniei şi chiar din alte zone ale ţării. Ca mediu social, majoritatea lor proveneau din familii de învăţători, preoţi, cadre militare şi funcţionari români. Un rol important în menţinerea populaţiei şcolare a şcolilor normale de stat l-a avut sistemul burselor acordate de Ministerul Instrucţiunii Publice şi de comitetele şcolare. Pentru că învăţătorul trebuia să devină un adevărat model pentru comunitatea rurală, inclusiv în domenii practice de activitate, şcolile normale de stat au fost dotate cu ferme şi împroprietărite cu suprafeţe agricole, unde elevii, în urma practicii efectuate, dobândeau cunoştinţele necesare de agricultură, pomicultură, legumicultură, zootehnie sau apicultură.

În 1920 a luat fiinţă ***Şcoala Normală de Stat pentru Băieţi «Iosif Vulcan»***, situată în imediata vecinătate a Liceului *E. Gojdu* şi instalată în localul vechii Şcoli Civile Comunale de dinainte de 1919. De-a lungul existenţei sale, şcoala s-a confruntat cu greutăţi provenite din lipsa unui local propriu. Directori ai şcolii au fost: Constantin Sudeţeanu, George Bota, Augustin Fritea, Nicolae Mihulin, Andrei Crăciun şi Anastase Mavrodin[7]. În 1931 avea 148 de elevi, în majoritate interni. Şcoala a fost încadrată cu 16-18 cadre didactice,

---

[1] *Gaz. de V.*, 1931, 23 septembrie, p. 2; Fehér 1937, p. 119.
[2] Elevii interni care urmau alte şcoli din oraş plăteau preţ întreg.
[3] Director al Internatului a fost între 1919-1934 juristul Augustin Chirilă. În această perioadă numărul elevilor găzduiţi a crescut de la 20 la 60 (Fehér 1937, p. 503).
[4] *Ibidem*, p. 119.
[5] *Ibidem*, p. 112-113.
[6] Zainea 2004, p. 569.
[7] *Gaz. de V.*, 1931, 2 octombrie, p.3; 5 decembrie, p. 2; 1932, 2 octombrie, p. 1.

dintre care amintim pe: George Bota (pedagogie şi psihologie), Andrei Crăciun (istorie şi geografie), Damaschin Ioanovici (lb. română), Augustin Fritea (biologie), Toma Ştefănescu (lucru manual), Gheorghe Strat (muzică), Ambroziu Iluţiu şi Eugen Hâncu pentru vioară etc. Igiena era predată de medicul şcolii, Teodor Iluţa. Pe lângă şcoala normală mai funcţiona şi o şcoală de aplicaţie, al cărei director era profesorul de limba română Eugeniu Sperantia, având în subordine doi învăţători care asigurau funcţionarea ei. Între dotările *Şcolii Normale pentru Băieţi* figurau în 1931 un muzeu, o bibliotecă şi o sală de lucru manual. În 1935 s-a mai înfiinţat un atelier mecanic şi unul de tâmplărie[1]. Şcoala mai deţinea şi o fermă situată în cartierul Ioşia[2], precum şi teren agricol în suprafaţă de 54 de iugăre. În perioada crizei, din raţiuni bugetare, *Şcoala Normală pentru Băieţi* a fost ameninţată cu desfiinţarea, funcţionând în cursul anului 1932 în sistem extrabugetar. Pentru menţinerea ei au luptat câţiva parlamentari bihoreni - deputaţii Ştefan Munteanu, Gh. Sofronie şi Eugen Hâncu[3]. În cele din urmă şcoala a fost salvată, iar în 1934 localul ei reparat şi dotat cu instalaţii noi. Până în 1936, această şcoală dăduse peste 500 de absolvenţi.

Erau necesare însă şi alte şcoli normale, îndeosebi pentru fete. La 1 noiembrie 1920 s-a deschis ***Şcoala Normală pentru Fete «Doamna Stanca»*** (nume atribuit în 1923), într-o clădire aparţinând Primăriei oraşului [azi str. Jean Calvin nr. 3]. Şcoala a fost frecventată între 1920-1940 de 4592 de eleve[4]. Dispunând şi de internat propriu, ea a fost tot timpul suprapopulată. Directoare ale şcolii au fost Alexandrina Teodorescu (1920-1929) şi Adriana Ciorogariu (1929-1940)[5]. Conducerea şcolii a făcut eforturi pe tot parcursul perioadei pentru mărirea spaţiului destinat procesului didactic şi pentru îmbunătăţirea condiţiilor oferite elevelor interne, pentru dotarea şcolii cu cele necesare. Cea mai importantă investiţie s-a realizat în 1937-1938 prin supraetajarea clădirii şcolii[6]. Prin împroprietărire, şcoala a primit un lot de 43 de iugăre pe care s-a amenajat ferma şcolară[7], ale cărei produse erau valorificate în internatul şcolii sau comercializate pe piaţa liberă.

La fel ca şi în cazul *Şcolii Normale pentru Băieţi*, perioada de criză economică a adus după sine zvonul desfiinţării iminente a şcolii. Din nou, protopopul Ştefan Munteanu, care era şi preşedintele Comitetului şcolar, precum şi episcopul Roman Ciorogariu, a făcut demersuri la cele mai înalte foruri, inclusiv la primul ministru Al. Vaida-Voievod şi în cele din urmă decizia de desfiinţare a şcolii a fost anulată[8]. Dintre cele 21 de cadre didactice câte a avut şcoala la încadrarea sa maximă amintim pe Alexandrina Teodorescu (lb. română şi lb. germană), Adriana Ciorogariu, Elena Tămaş, Eugeniu Sperantia (pedagogie practică), Lucreţia Niculescu (lb. română), Ana Strat (muzică), Elena Olteanu (ţesătorie) etc. Religia ortodoxă era predată de preotul Ioan Bonaţiu, iar cea greco-catolică de I. Clintoc. Şi pe lângă această instituţie a funcţionat o *şcoală de aplicaţie*, deservită de trei învăţătoare[9].

Şcoala Normală Română Unită pentru Băieţi[10], patronată de Episcopia Greco-Catolică de Oradea, şi-a continuat activitatea în noile condiţii de după Unire, trecând în 1923 la sistemul şcolilor normale similare din România. Pe lângă pregătirea didactică necesară, această şcoală a dat elevilor ei şi o temeinică pregătire muzicală, fanfara şi orchestra simfonică a elevilor fiind cunoscute şi apreciate. La 28 mai 1934, cu ocazia sărbătoririi a 150 de ani de existenţă, s-a inaugurat noul local al şcolii, care găzduieşte astăzi Liceul Greco-Catolic[11]. În 1936 şcoala funcţiona cu 16 profesori şi trei învăţători la *şcoala de aplicaţie*. Dintre directorii acestei şcoli amintim pe Petru Tămâian şi Cornel Sabău[12].

Au mai funcţionat la Oradea în perioada interbelică şi două **şcoli normale confesionale**

---

[1] Zainea 2004, p. 572.
[2] *Gaz. de V.*, 1931, 23 septembrie, p. 2.
[3] *Ibidem*, 1932, 14 aprilie, p. 1; 16 aprilie, p. 1.
[4] Zainea 2004, p. 582.
[5] Tripon 1936, p. 69-70; Zainea 2004, p. 573.
[6] Zainea 2004, p. 576.
[7] *Ibidem*, p. 587.
[8] Zainea 2004, p. 574.
[9] *Ibidem*, p. 579-580.
[10] O parte din activitatea interbelică a acesteia este consemnată în Bolca 1934.
[11] *Legea Rom.*, 1934, nr. 11, p. 96.
[12] Tripon 1936, p. 70-71.

romano-catolice pentru fete; una din acestea se afla sub patronatul *Societăţii Maicilor Ursuline*, iar cealaltă funcţiona pe lângă *Institutul «Immaculata»*. A mai existat la începutul perioadei şi o şcoală normală pentru fete care aparţinea de Eparhia Reformată, dar aceasta a funcţionat doar până în 1924, în continuare rămânând ca Eparhia să se îngrijească doar de *Şcoala Civilă de Fete*, înfiinţată în 1919, care avea statut de gimnaziu[1].

Învăţământul comercial a fost asigurat în primul rând de cele două şcoli superioare comerciale de stat. Mai veche era ***Şcoala Superioară de Comerţ pentru Fete*** care data din 1920, fiind singura şcoală de acest gen din cuprinsul judeţelor Bihor, Satu-Mare, Maramureş şi Sălaj. Direcţiunea şcolii a fost asigurată de Paul Voştinariu, Eugenia Drăgănescu şi Elena Manea. La început, şcoala a funcţionat în localul Liceului de Fete *Oltea Doamna*. În 1925, *Camera de Comerţ şi Industrie* a amenajat şi a pus la dispoziţia şcolii localul deţinut în imobilul din str. V. Alecsandri nr. 11 [astăzi str. Primăriei, actualul sediu al Regiei Apă-Canal]. Şcoala era urmată anual de circa 60-70 de eleve. În 1936 corpul didactic al şcolii era alcătuit din 11 profesoare[2].

Şcoala Comercială Superioară de Stat pentru Băieţi (cu sediul pe strada I.C.Brătianu nr. 14) a luat fiinţă în 1927 şi i-a avut ca directori pe Gh. Spălăţelu, Iosif Sălăjan, Gavril Saghin - profesor de economie şi drept şi Nicolae Mihulin - profesor de ştiinţele naturii, fizică şi chimie[3]. Şcoala funcţiona cu patru clase într-un local considerat neîncăpător, care avea în dotare şi o bibliotecă, dar era complet lipsit de atât de necesarele laboratoare. În 1931 şcoala avea 151 de elevi şi 11 profesori[4].

Pe lângă şcolile comerciale de stat au mai funcţionat la Oradea şi două ***Şcoli Superioare Comerciale Societare***, una pentru băieţi şi una pentru fete. Acestea aparţineau Asociaţiei Comercianţilor şi funcţionau pe lângă Hala de Comerţ.

Învăţământul comercial orădean s-a bucurat şi de sprijinul *Camerei de Comerţ şi Industrie*, prin subvenţionarea şcolilor şi prin acordarea de burse.

Învăţământul superior a fost reprezentat la Oradea de Academia de Drept, precum şi de Academiile Teologice. În primii ani după Unire a existat în mediile intelectuale româneşti ideea dezvoltării Academiei de Drept într-o Universitate orădeană cu mai multe facultăţi. În acest scop, episcopul ortodox Roman Ciorogariu a şi tratat cu administratorul apostolic Bjelik Imre problema cedării, contra sumei de 40 de milioane lei, a clădirii reşedinţei episcopale romano-catolice pentru a fi transformată în sediu al viitoarei Universităţi. Cu toată disponibilitatea arătată de Episcopia Romano-Catolică pentru această idee, proiectul a căzut, datorită în parte şi opoziţiei întâmpinate din partea centrului universitar Cluj[5].

Academia de Drept (mai târziu ***Facultatea de Drept***) a fost organizată de statul român în 1920, după preluarea vechii Academii de Drept. La preluare, majoritatea cadrelor didactice au refuzat să depună jurământul de credinţă faţă de statul român, renunţând astfel la catedre. Singurii care au fost dispuşi să presteze acest jurământ au fost profesorii Hoványi Gyula şi Sigmond András, care şi-au continuat astfel activitatea. Începând din 1921, toate cursurile *Academiei* s-au ţinut în limba română. Pentru catedrele rămase fără profesori au fost numiţi la început suplinitori, aleşi dintre magistraţi şi avocaţi, primele numiri de titulari având loc în toamna anului 1921[6].

Academia a fost frecventată în primul an de doar 70 de studenţi, pentru ca în 1934 numărul lor să ajungă la aproape 800, recrutaţi din Bihor şi judeţele limitrofe: Sălaj, Satu-Mare, Arad. Decani au fost: Hoványi Gyula (1919-1925), Lazăr Iacob (1925-1927), Bogdan Ionescu (1927-1929), Victor Cădere (1929-1932) şi Constantin Petrescu-Ercea (1932-1934). Printre cadrele didactice de la *Academia de Drept*, jurişti de renume, s-au aflat: C. Petrescu-Ercea (drept comercial şi cambial), Victor Cădere (drept civil şi procedură civilă), Hoványi Gyula (drept penal şi procedură penală), Sigmond András (statistică şi finanţe; drept administrativ), Dumitru Mototolescu (drept roman), Bogdan Ionescu

[1] Dejeu 1926, p. 81; Fehér 1937, p. 110, 112-113.
[2] *Camera de Comerţ* 2003, p. 79.
[3] *Gaz. de V.*, 1931, 2 octombrie, p.3.
[4] *Ibidem*, 24 septembrie, p. 2; Tripon 1936, p. 72.
[5] *Legea Rom.*, 1934, nr. 14, p. 124.
[6] *Buletinul Acad. de Drept*, p. 7, 8.

(drept civil), Lazăr Iacob (drept bisericesc; istoria dreptului român), Eugeniu Sperantia (sociologia și filosofia dreptului[1]), Tiberiu Moșoiu (drept roman), Gheorghe Sofronie[2] (drept internațional public), Liviu Lazăr (legislație agrară și industrială), Ion I. Polydor (drept constituțional), Iosif Iacob (drept administrativ, drept constituțional), Alexandru Angelescu (drept civil), Aurelian Ionașcu (drept bisericesc), Gheorghe Strat (economie politică), dr. Mihail Kernbach (medicină legală) etc.

Căminul studențesc a fost organizat în timpul decanatului lui L. Iacob. În 1926, primăria a cedat Academiei clădirea din Parcul "Carmen Sylva" în care funcționase până atunci Internatul Liceului de Fete *Oltea Doamna*. Clădirea a fost renovată, iar la 25 mai 1927 Căminul a fost inaugurat în mod festiv[3]. Acesta primea anual în gazdă circa 80-90 de studenți[4].

Între 1919-1928 Academia de Drept din Oradea a dat 247 de absolvenți[5]. În 1932, prin noua *Lege a învățământului universitar*[6], denumirea Academiei de Drept din Oradea a fost schimbată în Facultatea de Drept *Regele Carol al II-lea*, fiind în același timp afiliată Universității din București[7].

În 1934, din rațiuni financiare, Facultatea de Drept din Oradea a fost mutată la Cluj, contopindu-se cu Facultatea de Drept a Universității clujene. Această decizie a stârnit dezamăgirea și nemulțumirea intelectualității orădene și a prilejuit intervenția profesorului și istoricului Ioan Lupaș de la Cluj în favoarea rămânerii la vechea stare de lucruri. Cu toate acestea, pe baza unei legi speciale[8], prin Decretul Regal nr. 2424 din 22 august 1934[9], studenții, personalul și patrimoniul facultății orădene au fost transferate la Cluj. Contopirea celor două facultăți s-a făcut cu aprobarea Consiliului Interuniversitar, alcătuit din rectorii și decanii universităților și facultăților din întreaga țară. Senatul universitar clujean, la rândul său, prin hotărârea luată în ședința din 16 iunie 1934, a aprobat schimbarea, Universitatea din Cluj primind în mod definitiv în rândurile sale corpul profesoral al fostei Facultăți de Drept din Oradea[10].

Academia Teologică Română Unită a fost înființată în 1922, în timpul episcopatului lui Valeriu T. Frențiu pentru a oferi posibilități de studiu candidaților la preoție care erau până atunci nevoiți să urmeze școlile din Blaj sau Gherla. La 30 octombrie 1924 a fost inaugurată noua clădire, care putea găzdui, cu necesități de studiu, cazare și masă 60 de studenți. Toți studenții erau, fără excepție, interni. Rectorul Academiei a fost Gheorghe Miculaș, iar printre profesori s-au numărat Ioan Georgescu, Aloisiu Tăutu, Francisc Hubic, Gavril Stan, Coriolan Tămâian etc. Studenții acestei Academii activau în cadrul Societății de Lectură *Sfântul Ioan Gură de Aur*[11].

Academia Teologică Ortodoxă Română din Oradea, prima academie teologică ortodoxă inaugurată în Transilvania după Unire, s-a înființat din necesitatea de a forma preoți calificați pentru parohiile bihorene, preoți care până atunci erau școlarizați la Institutul Teologic-Pedagogic din Arad. Înființată în 1923, *Academia* orădeană nu a avut la început local propriu, funcționând mai întâi în vechea reședință vicarială situată vis-a-vis de reședința episcopală, iar începând din 1924, timp de un deceniu, în aceeași clădire cu Facultatea de Drept. În fosta cazarmă a Cercului de Recrutare din Parcul "Carmen Sylva" nr.1 [azi Parcul "Petőfi"], cedată cu drept de proprietate Eparhiei Ortodoxe de Oradea și refăcută cu un ajutor extraordinar de 1,2 milioane de lei din partea Ministerului Cultelor, s-a instalat Internatul Academiei, inaugurat la 6 decembrie 1924[12] și tot acolo au fost mutate și sălile de curs după

---

[1] Două din cursurile ținute de acesta la Oradea au fost publicate (vezi Sperantia 1931 și Sperantia 1932).
[2] Unul din cei mai buni specialiști români în drept internațional din perioada interbelică. Are numeroase cărți și studii de specialitate, multe dintre ele apărute la Oradea (vezi, de pildă, Sofronie 1930 și Sofronie 1931).
[3] *Buletinul Acad. de Drept*, p. 47.
[4] *Gaz. de V.*, 1931, 20 septembrie, p.6.
[5] *Buletinul Acad. de Drept*, p. 38.
[6] Publicată în *Monitorul Oficial* din 22 aprilie 1932.
[7] *Gaz. de V.*, 1932, 27 aprilie, p. 1.
[8] *Legea pentru simplificarea serviciilor publice și pentru luarea unor măsuri economice sau financiare urgente* publicată în *Monitorul Oficial* nr. 115 din 9 iulie 1934.
[9] *Monitorul Oficial* nr. 192 din 22 august 1934.
[10] Neagoe 1980, p. 51.
[11] Dejeu 1926, p. 267-268; Tripon 1936, p. 83.
[12] *Legea Rom.*, 1934, nr. 13, p. 113.

strămutarea la Cluj a Facultății de Drept. Toți studenții erau, fără excepție, interni.

Durata studiilor era de patru ani, iar numărul mediu al studenților înscriși anual de circa 60-80. Din punct de vedere organizatoric a fost urmat modelul Facultății de Teologie din Cernăuți, iar din punct de vedere educațional cel al Institutului Teologic-Pedagogic din Arad[1]. Din programa de învățământ făceau parte: studiul biblic al Vechiului Testament și al Noului Testament, teologia istorică, sistematică și practică, apologetica-dogmatica, discipline filozofice și pedagogice, cântare și tipic[2]. Avându-se în vedere faptul că erau în principal pregătiți pentru a prelua conducerea unor parohii în mediul rural și deci rolul de îndrumători ai comunității, studenții primeau și anumite cunoștințe practice de agricultură și meserii. Academia dispunea de o bibliotecă (2503 volume în august 1940), iar studenții erau organizați începând din 1925 în Societatea de lectură *Sf. Atanasie cel Mare*, în cadrul căreia prestau activitate culturală și de propagandă religioasă[35]. La scurtă vreme de la înființare și-a câștigat notorietate și apreciere corul *Academiei* condus de profesorul Cornel Givulescu.

Rectorul *Academiei* a fost între 1923-1935 arhiereul vicar Andrei Magier Crișanul, urmat, după alegerea sa ca episcop de Arad, de Ștefan Munteanu (1936-1939) și Ștefan Lupșa (1939-1942)[4]. Printre cadrele didactice s-au numărat: Ștefan Munteanu, Petre Procopovici, Vasile Lăzărescu, Lazăr Iacob, Cornel Givulescu, Ștefan Lupșa, Eugeniu Sperantia, Teodor Savu, Damaschin Ioanovici, Nicolae Firu etc[5]. În toamna anului 1940, după punerea în aplicare a prevederilor Dictatului de la Viena, *Academia Teologică Ortodoxă* s-a refugiat la Timișoara.

Biserica Romano-Catolică a susținut la rândul ei în perioada interbelică un ***Seminar Teologic Romano-Catolic*** care funcționa în clădirea palatului episcopal[6].

Pentru a încheia capitolul dedicat instituțiilor școlare, este necesar să amintim și existența la Oradea a unui învățământ cu caracter special - cel **militar**. Este vorba de *Școala de Jandarmi* (1919-1940)[7], de *Școala Specială de Cavalerie* (1919-1920)[8], de *Școala Militară de Ofițeri de Administrație* (1921-1923)[9] și de *Școala Militară de Subofițeri de Infanterie* (1923-1930)[10].

5. Spiritualitatea orădeană. Instituții culturale, presă și activitate editorială

Unirea a însemnat și crearea posibilității de participare directă, fără opreliști, la viața culturală românească pentru toate provinciile țării. În acest context, începând din 1919 viața culturală orădeană nu s-a mai desfășurat în cadrul unui stat potrivnic ideii de cultură română, ci a tins să se integreze organic în viața culturală a României întregite.

La fel ca și în cazul altor orașe mari din vestul Transilvaniei, eforturile s-au îndreptat spre transformarea Oradiei într-un puternic centru cultural românesc.

Cadre didactice, oameni de cultură, intelectuali de diverse profesii din alte părți ale țării s-au stabilit la Oradea, unii definitiv, alții numai pentru o perioadă de timp, mulți dintre ei aducând o contribuție importantă, alături de intelectualitatea locală, la dinamizarea vieții culturale a orașului și la așezarea ei pe baze noi.

Pe lângă societățile culturale existente înainte de 1919, care și-au restructurat acum activitatea și și-au stabilit obiective noi, s-au înființat și altele noi. Pierderea, după Unire, a rolului primordial în promovarea culturii și spiritualității românești, rol preluat din 1919 în principal de școală, a obligat vechile asociații culturale românești la reorientare programatică.

ASTRA, cea mai importantă asociație românească din epoca dualistă, și-a continuat activitatea, regrupându-și forțele, restructurându-și întreaga activitate și adaptându-se, după o scurtă perioadă de

[1] *Acad.Teol. Ort.* 1995, p.18.
[2] *Regulamentul*...1939, p. 9-11; *Acad.Teol. Ort.* 1995, p. 19.
[3] *Acad.Teol. Ort.* 1995, p. 20.
[4] *Ibidem*, p. 19, 36.
[5] Tripon 1936, p. 83-85; *Acad.Teol. Ort.* 1995, p. 19.
[6] Fehér 1937, p. 111.
[7] Anton, Morar 1998, p. 11-34.
[8] *Ibidem*, p. 197-198.
[9] *Ibidem*, p. 199-209.
[10] *Ibidem*, p. 210-218.

dezorientare, noii situații. Un eveniment însemnat în activitatea despărțământului orădean a fost găzduirea, la 17-18 octombrie 1920, a adunării generale a *ASTREI*[1].

Adunarea de reorganizare a despărțământului Oradea s-a ținut la 15 martie 1923, dată la care Aurel Lazăr a fost ales director. Sub conducerea sa, activitatea culturală a debutat cu «prelegeri poporale» (conferințe) ținute mai ales în mediul rural, dar și pentru intelectuali și meseriași, la Oradea. Conferințele aveau drept scop deșteptarea interesului auditoriului față de carte, cultură, istorie, literatură, în general întreținerea dragostei și respectului față de istoria și cultura națională. Conferențiarii erau recrutați mai ales dintre cadrele didactice de la școlile secundare, dar erau și medici, avocați, ingineri etc.

În 1930, președinte al *ASTREI* orădene a fost ales Teodor Neș. Pentru revigorarea activității, asociația a cerut sprijinul *Extensiunii Universitare*, societate culturală alcătuită de profesorii universitari clujeni.

Pe lângă prelegeri, în deceniul al patrulea, o formă de activitate caracteristică a constituit-o «școala țărănească»[2]. Cel care și-a legat numele de organizarea școlilor țărănești între anii 1936-1940 a fost președintele Teodor Popa, ales în fruntea *ASTREI* în 1936.

Un capitol important în activitatea asociației l-a constituit marcarea prin festivități a unor aniversări de importanță cultural-națională și mai ales a zilei de 1 Decembrie, adoptată din 1926 și ca zi a *ASTREI*.

În 1934, din inițiativa lui Teodor Popa, asociația a organizat o festivitate comemorativă a personalității lui Aurel Lazăr (mort în 1930), cu care ocazie a avut loc și dezvelirea, la 1 Decembrie, a plăcii de pe fațada casei sale din Oradea[3].

Numeroase acțiuni culturale importante ale despărțământului orădean al *ASTREI* au fost organizate în colaborare cu **Reuniunea Culturală *Cele Trei Crișuri***. Aceasta a luat ființă în 1919, având, așa cum se afirma în statutele sale, *«caracter cultural, educativ, social și de propagandă națională»*[4]. Cel care a condus efectiv această societate culturală a fost George Bacaloglu[5], colonel în retragere, stabilit din 1919 la Oradea.

Reuniunea *Cele Trei Crișuri* cuprindea trei «secțiuni», purtând în mod simbolic numele celor trei râuri. «Salonul permanent de artă *Crișul Alb*» urma să organizeze expoziții de artă și cu caracter etnografic, «Secțiunea de propagandă *Crișul Negru*» avea ca principală îndatorire tipărirea de broșuri și cărți[6], cea de a treia fiind «Secțiunea Casele Naționale *Crișul Repede*».

Printre cele mai însemnate realizări ale *Reuniunii* poate fi considerată în primul rând apariția regulată a revistei *Cele Trei Crișuri*[7], între 1920-1940, primul periodic cultural românesc tipărit la Oradea după 1918. În 1923, odată ajuns secretar general al *Reuniunii*, Gheorghe Tulbure a inițiat redactarea revistei *«Cele Trei Crișuri» pentru popor*[8], continuată din 1928 de *Revista satelor «Cele Trei Crișuri»* sub redacția lui Dimitrie Gâldău.

Între formele de activitate ale *Reuniunii*[9], imediat după activitatea editorială și publicistică trebuie amintite șezătorile literar-artistice. De-a lungul anilor s-au ținut sute de astfel de șezători, la buna lor reușită contribuind de multe ori conferințele susținute de personalități ale culturii române, intelectuali orădeni sau cadre didactice universitare de la Cluj, concertele Societății Filarmonice din Oradea, spectacolele actorilor de la Teatrul Național din București sau Cluj, ale corului *Hilaria* din Oradea etc.

Printre obiectivele cele mai importante ale Reuniunii *Cele Trei Crișuri* s-a aflat și înființarea de biblioteci. În aprilie 1920 s-a inaugurat prima «bibliotecă populară *Cele Trei Crișuri*» din Oradea[10]. Cea mai bine dotată a rămas însă biblioteca sa centrală, care însuma câteva mii de volume. Sediul central al *Reuniunii*, o adevărată instituție culturală, arăta de altfel, după mărturiile contemporanilor, ca o *«veritabilă expoziție*

[1] Cornea 1991.
[2] Cornea, Ștefănescu 1982.
[3] ANR, DJBH, *fond 216*, dos. 43, f. 64-69, 75-76; *Gaz. de V.*, 1932, 4 decembrie, p. 5.
[4] vezi *Cele Trei Crișuri - Statute* 1919, precum și Romînașu 2004 a.
[5] Câteva date biografice referitoare la G. Bacaloglu se găsesc în Moșincat 2005.
[6] Pentru activitatea editorială a *Reuniunii* a se vedea Cornea 1977 și Romînașu 2002-2003, p. 242-245.
[7] Vezi Romînașu 2002-2003, p. 231-237.
[8] *Ibidem*, p. 238-239.
[9] Pentru detalii privind diferitele forme de activitate ale *Reuniunii* vezi Romînașu 2004 b.
[10] *C.T.C.*, 1920, nr.2, p. 31.

permanentă de artă, documente şi colecţii preţioase»[1].

Reuniunea Culturală *Cele Trei Crişuri* s-a distins şi prin iniţiativa de a ridica la Oradea câteva monumente dedicate unor personalităţi : în 1927, bustul în bronz al lui Iosif Vulcan, operă a sculptorului craiovean Anghel Chiciu, în scuarul din spatele Teatrului; în 1934, bustul lui Mihai Eminescu, operă a sculptorului Oscar Hahn, ridicat pe malul Crişului, în Parcul "Eminescu" [azi Parcul Libertăţii] şi bustul lui B. Şt. Delavrancea, sculptat de Cornel Medrea[2], în Parcul "Traian". Finalizarea fiecăreia din aceste iniţiative a fost marcată de festivităţi impresionante, care au concentrat la Oradea scriitori şi oameni de cultură prestigioşi.

O altă iniţiativă, paralelă cu aceea a «şcolilor ţărăneşti» ale *ASTREI* şi venind în completarea ei, a fost înfiinţarea şcolilor pentru adulţi. Aceste şcoli se adresau în principal funcţionarilor, meşteşugarilor şi muncitorilor, funcţionând cu sprijinul Asociaţiei Profesorilor Secundari din Oradea. În 1935 se înregistrau peste 1000 de absolvenţi ai acestor şcoli[3].

O asociaţie culturală cu activitate specifică a fost ***Casa Naţională a Judeţului Bihor***, al cărei principal rol era acela de a centraliza şi coordona în mod unitar activitatea numeroaselor asociaţii culturale româneşti, pe care le-a găzduit la sediul său.

Adunarea de constituire a *Casei Naţionale* a avut loc la 23 iunie 1929, când s-au votat si statutele[4]. Activitatea sa urma să se desfăşoare în cadrul a şapte secţii, dintre care primele trei – cele mai însemnate – erau secţia pentru cultură şi propagandă naţională, secţia pentru etnografie şi secţia pentru muzică naţională.

În septembrie 1929, Primăria a cedat pentru scopurile *Casei Naţionale* clădirea din Bld. Regele Ferdinand nr. 13. Inaugurat la 26 ianuarie 1930, noul local a mai găzduit alte 12 asociaţii, printre care: cotidianul *Gazeta de Vest*, puternic sprijinit de Casa Naţională, de asemenea, Asociaţia Profesorilor Secundari din Oradea, Clubul Sportiv *Crişana*, despărţământul orădean al *ASTREI* şi Reuniunea Femeilor Române. În aceeaşi clădire şi-a găsit sediu şi Reuniunea Culturală *Cele Trei Crişuri*, care a pus la dispoziţia membrilor *Casei Naţionale* bogata sa bibliotecă şi sala de lectură cu periodicele abonate. La sala de lectură se aflau în 1931 la dispoziţia cititorilor 25 de ziare româneşti centrale şi din provincie şi 44 de reviste literare şi ştiinţifice româneşti şi franţuzeşti, din diverse specialităţi. Tot atunci biblioteca Reuniunii însuma circa 4000 de volume[5].

Timp de peste un deceniu, *Casa Naţională* a constituit un punct central în viaţa culturală orădeană prin şezătorile culturale, conferinţele, concertele şi reprezentaţiile teatrale organizate. Alte două direcţii însemnate în activitatea ei au fost organizarea unui muzeu şi activitatea editorială.

Muzeul Casei Naţionale[6], conceput iniţial sub forma unui muzeu etnografic al vestului ţării, s-a numit ulterior Muzeul Etnografic al Judeţului Bihor, obiectele fiind expuse în sălile de la etajul I al sediului Casei Naţionale. În 1934, anul inaugurării sale (28 mai), muzeul etala circa 200 de exponate, majoritatea aparţinând colecţiilor *ASTREI* şi ale Primăriei, celelalte provenind în mare parte din donaţii. Numărul donatorilor a crescut mereu. În octombrie 1934, Valeria Lazăr, văduva lui Aurel Lazăr, a donat muzeului *«masa de scris istorică pe care s-a redactat actul solemn citit de Alexandru Vaida Voivod în parlamentul maghiar, în 1918, şi steagul pe care a jurat Consiliul Naţional şi care a fost dus la adunarea de la Alba Iulia»*[7]. Preocupările pentru completarea colecţiilor s-au extins; au apărut exponate de numismatică, arheologie şi istorie propriu-zisă. În 1937, inventarul muzeului cuprindea 1.108 exponate, în afară de obiectele arheologice, inventariate la alt capitol. Dictatul de la Viena a pus capăt brusc activităţii muzeului, astăzi nemaiştiindu-se ce s-a ales din bogata sa colecţie.

În Oradea, în perioada interbelică a continuat să funcţioneze şi **muzeul care aparţinea**

[1] Sperantia 1970, p. 17.
[2] Pentru toate aceste chestiuni, inclusiv dezvelirea bustului lui Iosif Vulcan, a se vedea Faur 1970, p. 99-110. Rectificăm doar, faţă de textul articolului citat, că actualul bust al lui Iosif Vulcan, aflat la Muzeul Memorial «Iosif Vulcan», nu este acelaşi cu bustul dezvelit în 1927.
[3] Bradu 1974 a, p. 180.
[4] Tripon 1936, p. 94 -95. Detalii privind organizarea *Casei Naţionale* vezi în Romînaşu 2005.
[5] *Gaz. de V.*, 1931, 31 octombrie, p. 2.
[6] Popovici, Maxim 1972.
[7] ANR, DJBH, *fond 216*, dos. 43, f. 60.

Societății de Arheologie și Istorie, redeschis în 1920, ineficient însă sub raport cultural, cu un program de vizitare destul de zgârcit și cu colecțiile, de altfel bogate și interesante, zăcând într-un prăfuit abandon.

În clădirea *Casei Naționale*, după cum s-a amintit, era găzduită și ***Reuniunea Femeilor Române din Oradea***. Aceasta a luat ființă în 1919, începându-și activitatea prin acțiuni caritativ-umanitare față de soldații care se întorceau de pe front. Ulterior, activitatea ei a urmărit și scopuri culturale. Prima sa președintă a fost Aurelia Pop, soția lui Coriolan Pop. Curând dupa moartea soțului ei, aceasta s-a retras de la conducerea Reuniunii. În anii următori, funcția a fost deținută de profesoara Veturia Candrea, o foarte bună organizatoare.

În 1928, *Reuniunea* a primit statut de persoană morală și juridică[1]. Ea s-a remarcat prin eforturile făcute în direcția cultivării tradițiilor, a portului și dansurilor populare românești, prin aniversarea în fiecare an a zilei de 20 aprilie - ziua intrării armatei române în Oradea după Unire.

Între anii 1925-1931, o parte din cerințele activității culturale orădene au fost preluate de ***Universitatea Liberă «Emanuil Gojdu»***, asociație culturală ințiată de profesorii de la liceul cu același nume din Oradea, în frunte cu Teodor Neș, care și-a desfășurat activitatea sub forma unor stagiuni de conferințe. Deși inițiativa a aparținut cadrelor didactice de la Liceul *Emanuil Gojdu* (Teodor Neș, Iosif Sălăjean, Augustin Cosma), curând printre conferențiari au fost cooptați și alți intelectuali orădeni (George Bota, Gheorghe Tulbure), profesori de la Facultatea de Drept (Gheorghe Strat, Eugeniu Sperantia, Gheorghe Sofronie) și chiar cadre didactice de la Universitatea din Cluj: Theodor Capidan, G. Bogdan-Duică, Silviu Dragomir, Ioan Lupaș etc. Timp de cinci ani această asociație culturală a organizat numai în Oradea peste 100 de conferințe, în 1931 cedând prerogativele sale *ASTREI*, după ce contribuise din plin la dinamizarea vieții culturale orădene.

Tot prin conferințe, ca principală formă de activitate, s-a manifestat și ***Ateneul Român** din Oradea*, filială a Ateneului Român din București. Inițiatorul (în 1925) și animatorul Ateneului Român orădean a fost profesorul Bogdan Ionescu de la Facultatea de Drept din Oradea. În 1934, după plecarea lui, la conducerea *Ateneului* a venit medicul Ioan Glăvan[2].

Pentru a contracara influența culturală maghiară și pe cea a propagandei comuniste în mediile muncitorești, în 1923 a luat ființă ***Asociația Meseriașilor Români***, din care a derivat apoi *Asociația Națională Română a Muncitorilor din Oradea și Bihor* (1933)[3].

Alături de asociațiile culturale românești, au continuat să activeze și principalele asociații culturale maghiare[4]. Printr-o ordonanță a Consiliului Dirigent, în 1919 dreptul de funcționare a tuturor asociațiilor cu caracter social din Transilvania fusese temporar retras. Lucrul acesta a atras după sine existența unei perioade de întrerupere în activitatea vechilor asociații culturale maghiare, până când, reînscriindu-se la Tribunal ca persoane juridice, acestea au dobândit astfel dreptul de a funcționa legal în cadrele Statului român. În aceste condiții, se observă rolul tot mai important pe care și l-au asumat bisericile romano-catolică și reformată, prin asociațiile patronate de ele, de garante ale conservării identității etnice și tradițiilor culturale ale comunității maghiare. Tranziția bruscă de la situația de națiune conducătoare la aceea de minoritate a influențat puternic viața culturală a comunității maghiare. Concepte de genul *«zonă culturală», «ofensivă culturală»*, promovate de statul român în partea de vest a țării, au fost privite de comunitatea maghiară pe tot parcursul perioadei interbelice dacă nu cu ostilitate, cel puțin cu suspiciune. Reacția a apărut prompt și s-a materializat în accentuarea componentei naționale a vieții culturale a comunității maghiare.

În 1920 s-a înregistrat o încercare de refacere a Societății Literare *Ady Endre*[5], care funcționase timp de câteva luni în 1919 sub președinția lui Tabéry Géza. Încercarea a eșuat însă, societatea neprimind aprobare de funcționare, astfel că obiectivele ei au fost asumate pe la mijlocul deceniului al treilea de **Societatea *Szigligeti***, o societate cu vechi tradiții,

---

[1] Tripon 1936, p. 87.
[2] *Ibidem*, p. 98.
[3] Cornea 1995, p. 148.
[4] Câteva considerații privind asociaționismul cultural interbelic se găsesc în Cornea 1995.
[5] Tóth 1994.

care îşi reluase activitatea în 1922. În fruntea acesteia se afla canonicul Karácsonyi János, urmat din 1929 de canonicul Németi Gyula. Vicepreşedinte era avocatul Adorján Ármin, iar secretar ziaristul Perédy György. În fruntea secţiei literare se afla ziaristul Tabéry Géza, iar secţia de ştiinţe sociale, înfiinţată în 1931, era condusă de avocatul Kocsán János[1]. Începând cu 1922 Societatea *Szigligeti* s-a remarcat prin organizarea de concursuri de creaţie pentru scriitorii bihoreni de limbă maghiară, în domeniul poeziei şi prozei, dar şi al istoriei. Sfera de acţiune a societăţii a cuprins toată partea de vest a României, ea fiind capabilă să organizeze manifestări culturale de anvergură.

O altă societate veche care şi-a continuat activitatea şi după 1919 a fost ***Societatea de Medicină, Farmacie şi Ştiinţele Naturii din Judeţul Bihor***, asociaţie profesională cu scopuri culturale care organiza periodic prelegeri cu caracter ştiinţific pentru membrii săi. Preşedintele acesteia era Konrád Béla, iar secretar Rosskopf Béla[2].

În domeniul teatrului, o problemă care s-a pus cu acuitate în perioada interbelică a fost înfiinţarea unui teatru românesc profesionist.

La Oradea ***activitatea teatrală*** a continuat şi după 1919, fiind susţinută, până la înfiinţarea *Teatrului de Vest*, de trupa de teatru maghiară. Aceasta a fost subvenţionată în continuare de Primărie, sala Teatrului fiindu-i pusă la dispoziţie cu încălzit şi iluminat gratuit. Nici o condiţie în plus n-a fost impusă directorilor concesionari faţă de situaţia existentă înainte de 1919[3]. Ca repertoriu, trupa maghiară prefera comedia şi opereta, jucând totuşi şi câteva din piesele de rezistenţă ale dramaturgiei clasice şi moderne. Câtva timp, această trupă a fost condusă de actorul Gróf Laszló, care a militat pentru promovarea unui repertoriu de calitate, raliindu-se şi ideii de apropiere culturală româno-maghiară.

În ce priveşte spectacolele de teatru în limba română, acestea au fost reprezentate până în 1928 de turneele trupei Teatrului Naţional din Cluj, după înfiinţarea sa în 1919, precum şi de o serie de turnee teatrale bucureştene organizate în cadrul acţiunii mai largi de propagandă culturală în Ardeal. Unele din acestea au fost efectuate de trupe valoroase, ca acelea ale Marioarei Voiculescu, Agepsinei Macri-Eftimiu, a lui Toni Bulandra etc. Tot atât de adevărat este însă că multe alte turnee au fost susţinute de trupe teatrale înjghebate în pripă, cu un repertoriu slab, care nu aduceau decât prejudicii ideii de teatru românesc. Mai trebuie amintite apoi spectacolele susţinute de «trupa de diletanţi» (actori amatori), în bună tradiţie a anilor antebelici. De pildă, la 24 ianuarie 1927, s-a jucat cu mult succes feeria lui Victor Eftimiu – *Înşir' te mărgărite*[4].

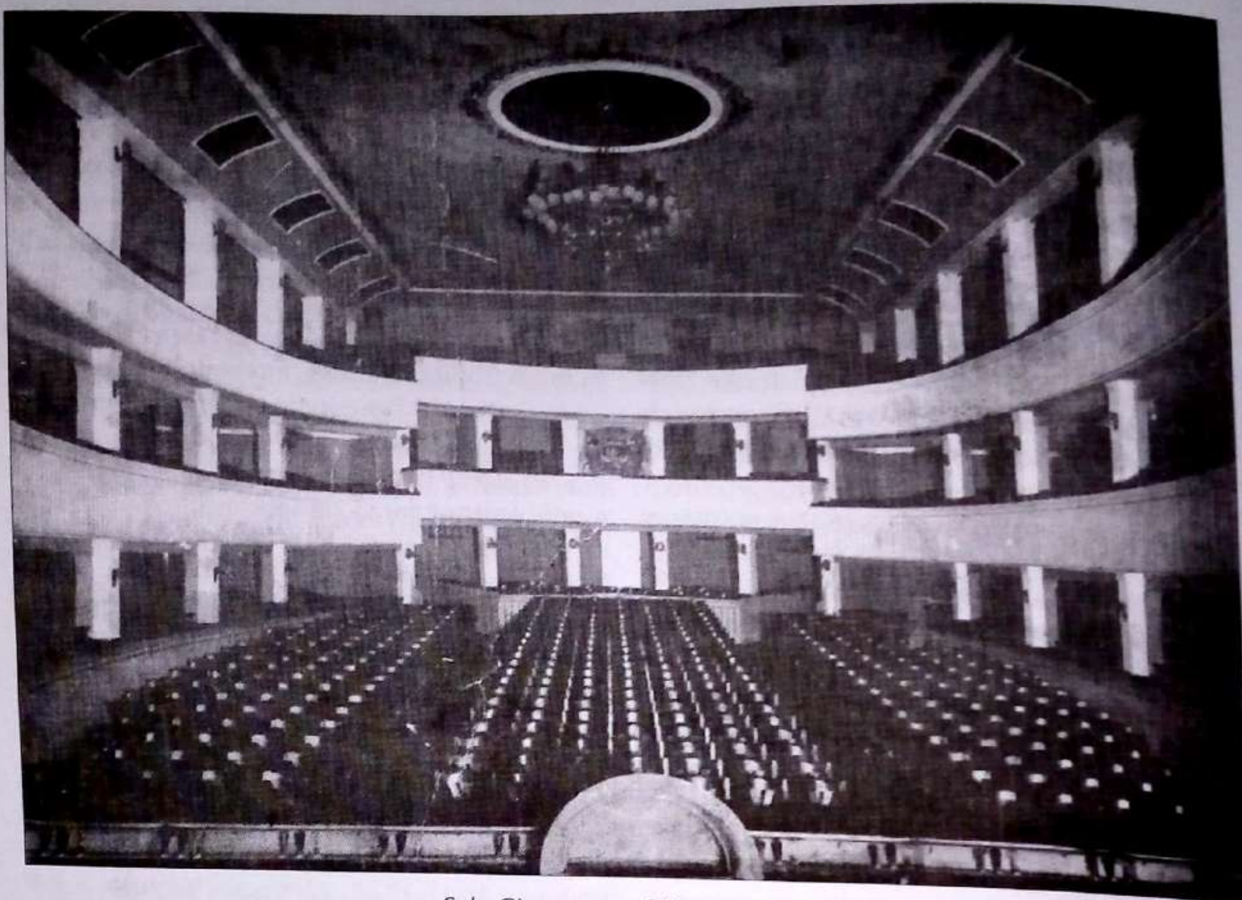
În aceste condiţii, ideea înfiinţării la Oradea a unui teatru care să deservească întreaga parte de vest a ţării, a existat încă din 1921 în concepţia intelectualităţii orădene, în frunte cu Ştefan Mărcuş, idee împărtăşită şi de unii reprezentanţi ai Ministerului Artelor. Din 1927, când se întrevedea posibilitatea concretizării ideii, orădenii au primit sprijinul lui Victor Eftimiu, numit de puţină vreme director al Teatrului Naţional din Cluj.

O formulă «de tranziţie» spre realizarea unui teatru stabil la Oradea a fost adoptată pentru stagiunea 1927-1928, când sala teatrului a fost închiriată Teatrului Naţional din Cluj, la Oradea activând un «birou» al acestei instituţii, care se ocupa direct de problemele concrete ale organizării stagiunii sale permanente la Oradea[5]. La 15 ianuarie 1928, intelectualii orădeni au organizat o consfătuire în urma căreia s-a semnat o moţiune pentru înfiinţarea trupei stabile de teatru, iniţial prin detaşarea unor actori de la Teatrul Naţional din Cluj. De la bun început, problemele financiare s-au impus ca fiind esenţiale.

Problema teatrului a fost preluată de Asociaţia *Vestul Românesc*, înfiinţată la 28 ianuarie 1928, cu scopul *«de a promova şi susţine, pe cale publicistică şi pe alte căi, cultura, unitatea şi solidaritatea naţională»*. Din comitetul central al asociaţiei au făcut parte, printre alţii: Valeriu Traian Frenţiu, Iacob Radu, Ştefan Mărcuş,

---

[1] Horváth 1923, p. 237; Fehér 1937, p. 56.
[2] Horváth 1923, p. 236-237.
[3] Tripon 1936, p. 291-292. Un exemplu: deşi în plină perioadă de criză, în şedinţa din 10 februarie 1931, Consiliul Municipal, răspunzând cererii directorului trupei maghiare de teatru, Erdélyi Miklós, a hotărât ordonanţarea imediată a sumei de 75.000 de lei, urmând ca o sumă echivalentă să-i fie acordată după primirea cotei cuvenite Primăriei din fondul de spectacole (*Monit. Com.*, 1931, nr.2, p.3).
[4] Samarineanu 1927, p. 23.
[5] Pentru problema înfiinţării şi funcţionării *Teatrului de Vest* poate fi consultat Faur, Popovici 1972.

Sala Cinematografului "Heymann"

Gheorghe Tulbure, George Bota, Constantin Doboș, Victor Cădere, Anastase Mavrodin, Victor Gherman, Teodor Neș, M. G. Samarineanu etc.

Asociația își propunea editarea unui cotidian, crearea unei case de editură și a unei trupe de teatru românesc. Ca urmare a eforturilor depuse, *Teatrul de Vest* a intrat la sfârșitul lunii septembrie 1928 în deplină legalitate. Spectacolul inaugural a avut loc la 13 octombrie cu *Fântâna Blanduziei* de V. Alecsandri, cu Zaharia Bârsan în rolul principal. Director administrativ al teatrului a fost Ștefan Mărcuș. Dar, deși *Teatrul de Vest* a debutat sub aceste auspicii favorabile[1] și, deși, ca urmare a unor succese obținute cu diferite spectacole și turnee, a primit promisiuni de subvenționare de la primăriile unor orașe din vestul țării, în curând lipsa de experiență și dificultățile financiare și-au spus cuvântul. În a doua jumătate a anului 1929, pentru a ieși din impas, s-a ajuns la ideea înființării unei trupe de teatru unică, cu sediul la Timișoara, a cărei activitate artistică și culturală să concorde cu prevederile statutului Asociației *Vestul Românesc*.

În clădirea teatrului orădean funcționa, începând din 1932 și un cinematograf[2], administrat, ca și Teatrul[3], de Primărie. În perioada interbelică în Oradea au existat în total șapte *cinematografe*. Cel mai vechi a funcționat în sala *Vigadó* din Palatul *Vulturul Negru*. Au mai existat apoi: cinematograful de vară *Atlantic*, cinematograful *Heymann* [azi demolat], *Apollo* [în Piața Regina Maria], *Dorian*, [fostul Cinema *Libertatea*, în Palatul *Vulturul Negru*] și *Tivoli* [vechiul cinematograf de pe str. Clujului][4].

Între cele două războaie au avut loc la Oradea și câteva încercări de organizare a unor

[1] Timp de aproape doi ani, din trupa Teatrului Asociației *Vestul Românesc* a făcut parte și actorul Dinu Macedonski, fiul poetului Alexandru Macedonski (Faur 1974, p. 301-331).
[2] *Monit. Com.*,1932, nr.3, p.6.
[3] *Ibidem*, 1939, nr.9, p.1-5.
[4] Somogyi 1938, p. 30; Fleisz 2000, p. 34, 35.

elemente de ***viaţă muzicală,*** de instituţionalizare a lor, în general de canalizare pe acelaşi făgaş al eforturilor făcute de o seamă de specialişti sau de iubitori ai muzicii. Au fost reactualizate tradiţii care se afirmaseră încă înainte de război.

Noile condiţii social-culturale create după Unire au impus revizuirea obiectivelor Reuniunii de Cântări *Hilaria*[1]. Conform noilor statute adoptate în 1920, scopul Reuniunii era acela de a cultiva muzica naţională, de a îndruma şi sprijini elementele talentate, de a constitui un cor mixt permanent şi o orchestră filarmonică. În scurtă vreme *Hilaria* a început din nou să-şi facă simţită prezenţa în viaţa culturală a oraşului, deşi cu mai puţină pregnanţă decât înainte de 1919. Caracteristică pentru activitatea sa interbelică a fost strânsa colaborare în cadrul unor acţiuni culturale complexe, cu celelalte societăţi culturale orădene, îndeosebi cu Reuniunea *Cele Trei Crişuri* şi cu *ASTRA*. Un moment important l-a constituit concertul din seara zilei de 23 mai 1921, cu poemul *La şezătoare,* de faţă fiind şi autorul, Tiberiu Brediceanu. Un răsunet important a avut şi aniversarea în 1926 a 50 de ani de activitate a *Hilariei*[2], an în care s-a ales şi noul comitet de conducere din care făceau parte: Teodor Popa - preşedinte, Liviu Lazăr - vicepreşedinte, Nicolae Firu - dirijor, printre membrii din comitet figurând Ştefan Mărcuş[3], Teodor Roxin, Ioachim Marta etc. Corul *Hilaria* aparţinea comunităţii ortodoxe române, la fel ca şi asociaţia religioasă şi culturală *Oastea Domnului,* înfiinţată în 1932[4] şi foarte activă în a doua jumătate a deceniului al patrulea.

Corul *Hilaria* a primit în perioada interbelică vizita unor societăţi similare din ţară, aceste întâlniri soldându-se cu manifestări muzicale de ţinută, care au constituit o reală desfătare pentru publicul meloman. Astfel, în

Corul "Hilaria" la aniversarea a 50 de ani de activitate (9 mai 1926)

[1] vezi Chira 1975.
[2] vezi Popa 1926.
[3] vezi Mărcuş 1935.
[4] Preşedinte laic era Pompiliu Dan, iar preşedinte spiritual preotul Andrei Lupşa.

Corul muncitorilor și funcționarilor ceferiști din Oradea

1924, la Oradea a sosit corul *Carmen* din București în frunte cu D. G. Kiriac; în 1928, Reuniunea de Muzică *Gheorghe Dima* din Sibiu, în anul următor corul *Ion Vidu* din Lugoj, în 1931 corul *Banatul* condus de Sabin Drăgoi, iar în 1939 corul *Gavril Musicescu* din București[1].

Începând din 1922, alături de *Hilaria*, a apărut la Oradea o altă societate corală - *Societatea de Cântări Unirea*, greco-catolică, alcătuită dintr-un cor mixt ce cuprindea câteva zeci de persoane. Evoluând la început sub bagheta lui Iosif Vomacska, din 1924 corul a fost condus de Francisc Hubic, transferat de la Beiuș[2]. Activitatea acestui cor s-a făcut remarcată mai ales în anii 1933-1934. În 1933 membrii săi au efectuat un pelerinaj la Roma și în alte orașe ale Italiei, repurtând un succes important, fiind primiți și ascultați și de papa Pius al XI-lea[3].

Alături de ortodocși și greco-catolici, și celelalte comunități religioase mai importante au susținut formațiuni corale de calitate, unele cu tradiție, cum era corul mixt al catedralei romano-catolice condus de Resch Mihály sau cele două coruri reformate conduse de Juhász Károly (Parohia Olosig) și Vásárhelyi Sándor (Parohia Orașul Nou). Comunitatea baptistă maghiară avea de asemenea un cor, condus de Laszczik Ernő[4].

Dat fiind numărul mare de iubitori ai muzicii, devenise necesară organizarea vieții muzicale pe un plan mai larg, instituționalizarea ei. La 23 decembrie 1923 a avut loc adunarea de constituire a *Societății Filarmonice din Oradea*[5] la care au participat artiști instrumentiști de toate naționalitățile, stabilind două obiective principale pentru societatea nou creată - cultural și artistic. Pe lângă organizarea și susținerea unor concerte,

[1] Faur 1970 a, p. 70-79.
[2] vezi Torsan 1975.
[3] Tripon 1936, p.295-297.
[4] Horváth 1923, p.240.
[5] vezi Bradu, Firez 1973.

care au impulsionat și îmbogățit viața muzicală și, în general, viața culturală a orașului, membrii *Societății Filarmonice* au militat pentru înființarea unui conservator. În 1925 s-a întemeiat *Societatea Artiștilor de Muzică și Artă Dramatică*, dar rezultate ceva mai concludente s-au întrezărit abia din 1928, când s-au pus bazele *Conservatorului*, avându-l în frunte ca director pe Francisc Hubic[1].

Un sprijin activ pentru această Școală de Educație Muzicală, care a dat în 1930 examenul final cu prima sa promoție de elevi, l-au constituit membrii orchestrei filarmonice. Aceasta, deși a repurtat de-a lungul anilor numeroase succese, lucru dovedit și de afluența spectatorilor la concertele sale, după 1935, datorită dificultăților întâmpinate, și-a micșorat mereu numărul membrilor, autointitulându-se în cele din urmă «orchestră de cameră» și funcționând în forma aceasta până în 1941.

Printre alte asociații create cu scopul de a cultiva muzica și de a contribui la educația muzicală a publicului amintim asociația *Amicii Muzicii* din Oradea, creată la 28 iulie 1932, cuprinzând artiști instrumentiști amatori, *«fără deosebire de naționalitate»*. Președintele asociației era Ștefan Mărcuș, iar secretar general Eugen Ceontea[2]. Amintim, de asemenea, cvartetul *Da Capo*, alcătuit din Eugen Ceontea, Aurel Tripon, Cornel Torsan și Emil Pop[3].

Tuturor acestor asociații și formațiuni muzicale le-au stat la dispoziție sălile de concert din Oradea, în număr de patru. Cea mai veche era sala mare de la *Vigadó* (Redoute), în *Palatul Vulturul Negru*, urmată de sălile de la Cercul Catolic [pe actuala Str. Moscovei, astăzi găzduind Filarmonica orădeană], Hala Comercială [în Piața 1 Decembrie nr. 10, azi Facultatea de Medicină] și Casa de Cultură Reformată [pe actuala Str. Primăriei nr. 27][4].

În cadrul acțiunii largi de dezvoltare a interesului pentru muzică și de cultivare a ei și-au găsit locul și corurile muncitorești. În 1923 au luat ființă *Cercul Coral al Muncitorilor, Corul Oțelarilor*[5] și *Corul Turnătorilor de Fier*. În anul următor, 1924, susținea programe *Corul Muncitorilor Constructori din Oradea*, dirijat de Andrássy Ede, același care, începând din 1930, a condus Asociația Maghiară de Cântece. Foarte apreciat a fost și *Corul Muncitorilor și Funcționarilor Ceferiști din Oradea*, precum și orchestra salariaților P.T.T. Printre cele mai viabile formații s-a dovedit a fi și Cercul Muzical *Gutenberg* al muncitorilor graficieni, care a activat între 1918-1934. Începând din 1925, numeroase programe culturale muncitorești s-au desfășurat pe scena Căminului Muncitoresc, unde își aveau sediul diferite sindicate și uniuni sindicale.

Oradea nu a fost ocolită nici de marile personalități ale vieții muzicale românești. Marele compozitor și interpret George Enescu a concertat la Oradea în câteva rânduri[6]: pentru prima dată în 1921, acompaniat de pianistul Nicolae Caravia[7], apoi în 1927 și 1929. În cadrul recitalului susținut la 16 ianuarie 1927, împreună cu același N. Caravia, Enescu a prezentat la Oradea, în primă audiție absolută, *Sonata a III-a pentru pian și vioară cu caracter popular în la minor*, piesă compusă în 1926[8]. În sfârșit, un concert important susținut la Oradea de marele compozitor a fost cel din 28 noiembrie 1931 când, cu prilejul împlinirii vârstei de 50 de ani, Enescu a fost declarat cetățean de onoare al municipiului Oradea. Cu acest prilej, E. Sperantia, consilier cultural al municipiului, a rostit o cuvântare și i-a înmânat diploma, lucrată artistic de pictorul Nicolae Irimie. Salutul Casei Naționale l-a rostit N. Zigre, care a oferit lui Enescu și *«o frumoasă cunună de aur»*[9].

Pentru a încheia această trecere în revistă a vieții muzicale orădene, este necesar să amintim și activitatea merituoasă pe tărâmul educației muzicale desfășurată de cadrele didactice de specialitate: Eugen Hâncu, George Strat, Ambrozie Iluțiu, surorile Boda, Breuer (Boda) Oszkár, Szallay Stefánia etc.

---

[1] vezi Pop D. Popa 1973.
[2] *Gaz. de V.*, 1932, 7 august, p. 1.
[3] *Ibidem*, 31 iulie, p. 2.
[4] Somogyi 1938, p.30.
[5] Horváth 1923, p. 240.
[6] În Fleisz 2000, p. 34 se afirmă că Enescu ar fi concertat în total la Oradea în perioada 1921-1938 de 11 ori. Din păcate, nu indică sursa acestei statistici.
[7] *C.T.C.*,1921, nr.11, p.350.
[8] Bruchenthal 1966.
[9] *Gaz. de V.*, 1931, 1 decembrie, p. 1.

Alături de viața muzicală, ***artele plastice*** au venit și ele în întâmpinarea iubitorilor de frumos, fiind reprezentate în Oradea perioadei interbelice de pictori și graficieni ca Tibor Ernő, Maczalik Alfred, Balogh István, Mikes Ödön, Leon Alex, Nicolae Irimie, Mottl Roman Pál și de sculptori ca Mihai Kara și I. Szabó[1]. Remarcându-se și în calitate de cadru didactic, Nicolae Irimie a fost, prin excelență, pictorul peisajului orădean, alături de Maczalik Alfred, care a mai pictat și numeroase portrete și autoportrete, naturi statice și interioare. Semnificative scene din viața oamenilor simpli a pictat Tibor Ernő[2], pe când Leon Alex s-a exprimat îndeosebi prin grafica sa socială. Începând încă din 1919, la Oradea s-a desfășurat o susținută activitate expozițională, prin expoziții personale, de grup sau organizate în cadrul *Asociației Artelor Frumoase*. Presa timpului a publicat numeroase cronici de expoziție și aprecieri privitoare la activitatea artiștilor plastici orădeni.

În peisajul expozițional orădean a început să se remarce și fotografia artistică, promovată atât de fotografii profesioniști, cât și de fotografii amatori, aceștia din urmă din ce în ce mai numeroși și mai activi în această perioadă[3].

Deși scriitorii și ziariștii orădeni s-au confruntat în primul deceniu după Unire cu existența cenzurii, desființată abia în 1929[4], se poate totuși afirma că ***activitatea editorială*** orădeană din perioada interbelică a fost remarcabilă.

Politica editorială românească avea ca principal scop îmbogățirea și lărgirea orizontului spiritual al primei generații după Unire, adică, în ansamblu, educația în spirit național. În paralel, activitatea editorială de expresie maghiară s-a dezvoltat nestingherită, comunitatea maghiară cultivându-și în continuare propriile tradiții.

În primii ani după Unire, ca urmare a senzației general resimțite de descătușare spirituală îndelung așteptată și din necesitatea de a asigura temelia unei vieți culturale românești, la Oradea a avut loc o introducere masivă de carte și presă românească în circuitul cultural[5].

Cei mai stăruitori, mai temeinici editori români au fost cele două societăți culturale, deja amintite – Reuniunea Culturală *Cele Trei Crișuri* și *Casa Națională a Județului Bihor*, ambele acționând în mod programatic și având fiecare, conform statutelor, scopuri declarat educative și de propagandă națională.

În ce privește întemeierea și susținerea unor periodice, cele două societăți au produs în mod categoric presa românească cea mai viabilă, la același nivel cu revista *Familia*. Ne referim la revista de cultură *Cele Trei Crișuri* (1920-1940), urmată de *«Cele Trei Crișuri» pentru popor* (mai târziu *Revista Satelor «Cele Trei Crișuri»*) și, respectiv, de cotidianul *Gazeta de Vest* (din 1929), continuat din 1936 de *Noua Gazetă de Vest*.

Casa Națională și-a mai legat numele de câteva lucrări de referință cum este *Monografia-almanah a Crișanei - Județul Bihor* (1936), cuprinzătoare enciclopedie locală de care nu ne putem încă dispensa în cercetarea anumitor aspecte din istoria Bihorului interbelic, sau *Oameni din Bihor* (1937) a lui Teodor Neș, cunoscuta galerie de portrete de oameni de seamă grefată pe rememorarea tradițiilor istorico-culturale locale.

Pe lângă activitatea editorială a societăților culturale, s-a remarcat și aceea a învățământului, în ansamblu. În primul rând, toate școlile orădene mai importante editau anuare. Urmau apoi organele de presă ale serviciului local de învățământ și ale revizoratului școlar Oradea. Între 1922-1923, Gh. Tulbure a întemeiat și condus *Școala Nouă*. Au urmat *Foaia Școlară* (începând din 1925) - revistă pedagogico-culturală a revizoratului școlar orădean și *Buletinul Școlar* (1935-1937) al serviciului local de învățământ Oradea. 0 a treia categorie o constituiau asociațiile învățătorilor și ale profesorilor. De pildă, în 1932, profesorii de la Școala Normală «Iosif Vulcan» editau *Școala de Vest*. Asociația Învățătorilor Maghiari a editat între 1933-1937 *Erdélyi Magyar Tanitó* [*Învățătorul Maghiar Ardelean*][6] și, aproximativ în aceeași perioadă, hebdomadarul *Erdélyi Tanitók Lapja* [*Foaia Învățătorilor Ardeleni*].

Erau apoi revistele școlare, dintre care cel mai cunoscut exemplu îl constituie *Țara Visurilor Noastre* a Liceului *Emanuil Gojdu*. Ca editor a

[1] Fehér 1937, p.54.
[2] vezi Roșu 1977.
[3] Pentru acest subiect vezi Cornea 1999, *passim*.
[4] Fehér 1937, p. 55-56. Decretul de ridicare a cenzurii s-a dat la 21 noiembrie 1928.
[5] Cornea 1987, p. 715-733; vezi și Cornea 1990.
[6] Colecția acestei publicații se găsește la B.A.R., cota P.II 13.888.

acționat și revista *Familia*, care a publicat mai ales autori locali - gazetarul M. G. Samarineanu, juristul Tiberiu Moșoiu etc.

Numeroase grupuri profesionale aveau publicații proprii. Baroul avocaților a editat *Justiția* (1925-1929), Camera de Comerț și Industrie - *Revista Economică* (1925-1940) ș.a. În limba maghiară apăreau *Corvina* - revista comercianților de librărie și papetărie, *Pénzvilág* [*Lumea Banului*] - revistă de economie, *Kereskedelmi Utazók Lapja* [Foaia Voiajorilor Comerciali][1] etc.

Prezența Academiei de Drept în perioada 1920-1934, precum și existența unui număr mare de avocați - români, maghiari, evrei - au făcut ca la Oradea să se tipărească un important număr de lucrări de drept: de la drept administrativ până la drept internațional, cursuri universitare ori lucrări de popularizare, tipăriturile din acest domeniu formând un tot compact care se detașează în cadrul editorial general.

Primăria, ca editor, a tipărit între 1926-1940 *Buletinul*, continuat de *Monitorul Comunal*.

Din producția editorială orădeană, o unitate aparte din punct de vedere tematic o formează acele cărți care evocă evenimente legate de Unire. Începutul l-a făcut Reuniunea Culturală *Cele Trei Crișuri* printr-o serie de broșuri publicate de *Secția de propagandă «Crișul Negru»*. Au urmat apoi *Cuvinte din Bihor* de Gheorghe Tulbure (1923), cartea lui Roman Ciorogariu - *Zile trăite* (1926), lucrarea colectivă tipărită la Oradea în 1938 din inițiativa lui Tiron Albani - *Douăzeci de ani de la Unire* etc.

În anii interbelici s-a editat la Oradea o singură lucrare de sinteză, interdisciplinară, mai cuprinzătoare, cu referire la Bihor. Este vorba de *Monografia almanah a Crișanei - Județul Bihor* (Tipografia Diecezană, 1936), deja amintită, cu redactarea căreia a fost însărcinat Aurel Tripon și care include descrierea condițiilor naturale locale, aspecte ale economicului, socialului, financiarului, edilitarului etc., având și un substanțial capitol istorico-cultural. Ca un pandant al acesteia, intelectualitatea maghiară a publicat aproximativ în aceeași perioadă un almanah similar, mai puțin cuprinzător sub aspect enciclopedic, dar mai bogat în ce privește portretele personalităților locale. Este vorba de *Bihor-Bihar megye, Oradea-Nagyvárad kulturtörténete és oregdiákjainak emlékkönyve* [*Istoria culturală și albumul personalităților din Oradea și Bihor*], de tipărirea căruia s-a ocupat, începând din 1933, din însărcinarea comitetului de redacție, Fehér Dezső, cunoscutul redactor și proprietar al cotidianului *Nagyváradi Napló* [*Jurnal Orădean*]. Prin moartea lui, această întreprindere a rămas însă neterminată și a fost încheiată abia în 1937, după ce Primăria a hotărât să acorde o subvenție de 10.000 lei văduvei ziaristului pentru a putea încheia tipărirea lucrării[2].

În domeniul presei, ceea ce se remarcă de la bun început este încercarea de recuperare a rămânerii în urmă a presei românești, marcată, în comparație cu presa maghiară, de condițiile vitrege de apariție de dinainte de 1919. S-a încercat, în primul rând, să se pună bazele unei prese cotidiene românești, aceasta însă continuând să rămână o problemă deschisă până în 1940, presa cotidiană românească aflându-se, de-a lungul întregii perioade interbelice, în inferioritate numerică față de presa cotidiană de expresie maghiară.

Prima încercare de a edita un cotidian românesc s-a făcut în 1919 prin *Tribuna* (1919-1932), înființată de Gheorghe Tulbure, care a apărut la început zilnic, apoi săptămânal. Redactorul ei a fost Tiron Albani. Între anii 1923-1925 a apărut *Vestul Românesc*, întemeiat de Ștefan Mărcuș, ziar fără nuanță politică, având printre colaboratori pe M.G. Samarineanu, G. Bota, G. A. Petre etc. 0 altă încercare s-a făcut în 1931 prin apariția *Timpului*, ziar politic, social, cultural și literar, care după doar zece numere și-a sistat apariția, deși începutul fusese promițător, stilul și calitatea informațiilor vădind iscusita mână de gazetar a lui M. G. Samarineanu.

Singurul cotidian românesc care s-a menținut o perioadă mai lungă a fost *Gazeta de Vest* (1929-1936), urmată apoi, până în 1940, *de Noua Gazetă de Vest*. Ziar politic independent, *Gazeta de Vest a* fost redactată de George A. Petre, împreună cu Augustin Barna, Tiron Albani, Lascăr Tuduciuc și V. Grădinaru. Nici măcar *Gazeta de Vest* nu a avut tot timpul statut de cotidian. Copleșită de greutăți financiare, a avut perioade, cum a fost cea de-a doua jumătate a anului 1932, când a apărut doar săptămânal.

Trebuie să subliniem că în tot acest răstimp presa cotidiană de limbă maghiară s-a dezvoltat fără restricții, la Oradea existând în perioada

[1] Horváth 1923, p.234.
[12] *Monit. Com.*, 1937, 15 septembrie, p.2.

interbelică opt cotidiane maghiare de diverse orientări, alături de alte câteva periodice de largă circulație. *Nagyváradi Napló* [*Jurnal Orădean*], cotidianul politic de dimineață al lui Fehér Dezső, a fost deja amintit. În paralel, a continuat să apară *Nagyvárad* [*Oradea*], intitulat din 27 ianuarie 1934 *Szabadság* [*Libertatea*], avându-l ca redactor șef pe Hegedűs Nándor, iar printre redactori pe cunoscuții ziariști Perédy György, Tabéry Géza, Gulácsy Irén, Bárdos László etc. Tot în cursul dimineții apărea și *Nagyváradi Friss Ujság* [*Știri Proaspete Orădene*] sub redacția lui Pásztor Ede. După-amiaza apărea *Nagyváradi Estilap* [*Foaia de Seară Orădeană*], al cărei redactor- responsabil era Katona Béla.

Din 1932 au început să apară alte patru cotidiane, dintre care *Erdélyi Lapok* [*Pagini Ardelene*], intitulat din 1936 *Magyar Lapok* [*Pagini Maghiare*] și *Erdélyi Magyarság* [*Maghiarimea Ardeleană*] s-au menținut până după 1940. Celelalte două - *Erdélyi Magyar Szó* [*Cuvânt Maghiar Ardelean*] și *Erdélyi Néplap* [*Foaia Populară Ardeleană*] au avut o existență mai scurtă.

Personalitatea cea mai influentă în domeniul presei maghiare din Oradea a fost Hegedűs Nándor. Patron al cotidianelor *Nagyvárad, Estilap* și, ulterior, după moartea lui Fehér Dezső și al lui *Nagyváradi Napló*, acesta conducea și o întreprindere de import de cărți și avea, la începutul Bld. Regele Ferdinand, un mare magazin-depozit de cărți, articole de papetărie și articole muzicale. În același local funcționa și biroul său de presă, precum și o bibliotecă publică de împrumut numărând câteva mii de volume și fiind axată în special pe autori moderni de literatură beletristică[1]. Nu era singura bibliotecă de împrumut, căci mai exista și *Biblioteca publică a orașului* care aparținea de Primărie și care în perioada interbelică s-a axat în principal pe completarea fondului de carte românească, deficitar până la 1919[2].

Presa periodică orădeană, atât cea românească, cât și cea maghiară, a avut un profil foarte divers. La o parte a periodicelor ne-am referit mai sus vorbind despre editori. Merită însă să ne îndreptăm mai temeinic atenția asupra periodicelor culturale.

Dintre cele românești, cel mai prestigios rămâne, desigur, *Familia*, cu cele două serii interbelice, redactate de M. G. Samarineanu: seria a II-a (1926-1929), care mai păstra în oarecare măsură rubricile și formatul vechii *Familii* a lui Iosif Vulcan, dar mai ales seria a III-a (1934-1940), cu un pronunțat caracter literar, cu numeroase colaborări de certă autoritate, preocupată în permanență de menținerea unui nivel ridicat al valorii colaborărilor[3].

Seriile interbelice ale revistei *Familia* au existat în paralel cu revista *Cele Trei Crișuri* (1920-1940), al cărei prim număr a apărut la 15 aprilie 1920. Aceasta completa în mod necesar activitatea societății culturale pe care o reprezenta, reunind în paginile sale colaboratori de vază și oferind informații culturale abundente și prețioase pentru întreaga parte de vest a țării.

În domeniul presei culturale românești au existat și încercări mai efemere, cum a fost, de pildă, apariția promițătoare, dar de scurtă durată, a revistei *Muguri Noi* în 1932[4]. Un răstimp ceva mai lung (1933-1934) a apărut *Flori de Crâng* (mai târziu *Suflet Românesc*), revistă literară destinată mai ales debutanților.

Dintre revistele culturale maghiare amintim, pentru începutul perioadei de care ne ocupăm, revistele *Magyar Szó* [*Cuvânt Maghiar*] și *Tavasz* [*Primăvara*], care au apărut timp de un an și jumătate în perioada 1919-1920[5]. Având la origine publicația *Váradi Hét* [*Săptămâna Orădeană*], înființată în 1917, revista literară *Magyar Szó* a fost editată de scriitorul și ziaristul Tabéry Géza cu ajutorul financiar al lui Fehér Dezső. Tot în 1919, Zsolt Béla, fost secretar al poetului Ady Endre, a început să redacteze săptămânalul *Tavasz*[6]. Acesta, continuator al mișcării literare *A Holnap* [*Mâine*] de la începutul veacului al XX-lea, s-a constituit încă de la prima apariție într-un propagator al unor idei generoase, de pace, de solidaritate internațională etc. Trebuie remarcată, de asemenea, și participarea celor două reviste orădene la orientarea literaturii maghiare din România imediat după Unire.

În deceniul al patrulea a apărut din nou o serie de publicații maghiare interesante: revista

[1] Horváth 1923, p. 186, 233, 237; Isaiu 1968, p.23.
[2] vezi Călușer, Ilea 2002-2003.
[3] Cornea 1980; vezi și Cornea 1978 a.
[4] Cornea 1985, p. 343-348.
[5] Kovács 1974, p. 329-344.
[6] Fehér 1937, p. 51.

cultural-artistică *Az Irás* [*Scrisul*][1], revistele *Szabad Szó* [*Cuvântul Liber*] şi *A Hét* [*Săptămâna*], sub conducerea lui Bárdos László, precum şi *Szemle* [*Observatorul*] şi *Tömegkultura* [*Cultura de Masă*], sub redacţia lui Máté Ernő. În cursul anului 1936 a apărut revista de literatură şi critică *Új Út* [*Drum Nou*]. Iubitorii teatrului şi ai cinematografului se puteau informa din săptămânalele *Szinházi Ujság* [*Jurnal Teatral*], având-l ca redactor responsabil pe Fodor Frigyes şi, respectiv, *Filmriport* [*Reportaj Cinematografic*], revistă bilingvă de cultură cinematografică având redacţia la cinematograful *Dorian*.

În domeniul presei, la fel ca şi în alte domenii ale vieţii culturale, au existat mai ales în primul deceniu după Unire câteva iniţiative de apropiere culturală între români şi maghiari, pentru bună înţelegere şi o cunoaştere reciprocă prin intermediul culturii. Trebuie evidenţiate eforturile făcute în această direcţie de Reuniunea *Cele Trei Crişuri*, materializate în revistele bilingve *Aurora* (1922-1923)[2], *Curierul de Luni - Hétfői Kurir* (1925), precum şi în antologia de poezie *Laura* (1922) cu traduceri din poeţii moderni maghiari. Revista *Aurora (literară, artistică, teatrală, socială)* era redactată de George A. Petre, Al. Keresztury-Olteanu şi Salamon László. Militând cu adevărat pentru o cunoaştere reciprocă a celor mai mari valori ale culturii române şi maghiare, a publicat traduceri reciproce de poezie, precum şi ştiri teatrale şi literare etc. *Curierul de Luni* apărea sub direcţia lui Ştefan Mărcuş, având ca redactor-şef pe acelaşi Al. Keresztury[3].

Trebuie evidenţiate totodată şi cele câteva apariţii interesante de carte din anii interbelici, vizând cunoaşterea reciprocă a unor valori ale culturii române şi maghiare. Antologia *Laura*, publicată de Iustin Ilieşiu, a fost deja amintită. Tot în 1922 a apărut şi un volum cu traduceri din poeţi români, intitulat *Új román költők* [*Noi poeţi români*], datorat lui Al. Keresztury.

În 1926 s-a înfiinţat, din iniţiativa ziariştilor maghiari, *Clubul Ziariştilor* din Oradea, care-şi stabilea, prin statute, ca obiectiv pacea socială şi apropierea culturală româno-maghiară. Conducerea Clubului era alcătuită în mod egal din ziarişti români şi maghiari care acţionau în numele *«înţelegerii şi solidarităţii de breaslă»*[4]. Clubul s-a manifestat prin organizarea de conferinţe, concerte, întâlniri cu scriitori şi editare de carte, reuşind să aducă la Oradea personalităţi de marcă ale culturii române şi maghiare, de la Mihail Sadoveanu şi Móricz Zsigmond până la George Enescu şi Bartók Béla. În anul 1930, în tălmăcirea românească a lui George A. Petre a apărut în editura Cercului Ziariştilor volumul de versuri al lui Ady Endre - *Sânge şi aur*, o ediţie elegantă, ilustrată de pictorul Ruzicska György.

În 1937 a apărut traducerea în limba română a romanului lui Jókai Mór - *Sărmanii bogaţi*[5].

VII. ORADEA ŞI DICTATUL DE LA VIENA. PERIOADA ADMINISTRAŢIEI UNGARE

Imediat după semnarea tratatului de pace de la Trianon, Ungaria postbelică, considerându-se nedreptăţită, şi-a manifestat fără echivoc intenţia de a promova o politică revizionistă, trecând de îndată la fapte, la început mai discret, apoi, pe măsura trecerii anilor, din ce în ce mai zgomotos.

Ca o reacţie firească de contracarare a acestei politici, a apărut, în zonele vizate, mişcarea antirevizionistă. Aflat în primul eşalon al localităţilor transilvănene vizate pentru a fi realipite la Ungaria, Oradea, oraş de graniţă, a reacţionat prompt la pericolul revizionist, a cărui prezenţă se făcea simţită atât din exterior, cât şi din interior, din partea anumitor segmente ale societăţii orădene.

Astfel, din a doua jumătate a deceniului al treilea, întreaga viaţă spirituală a oraşului s-a resimţit de pe urma atmosferei create sub influenţa politicii revizioniste a statului ungar, receptată imediat de unele cercuri maghiare locale, pe de o parte, dar şi sub influenţa reacţiei antirevizioniste a populaţiei româneşti, pe de altă parte.

În strânsă legătură cu coagularea şi întărirea treptată a tendinţelor antirevizioniste s-a aflat şi

[1] Jancsó 1975, p.2.
[2] Vezi Romînaşu 2002-2003, p. 240-241.
[3] O menţiune specială se cuvine pentru activitatea acestui gazetar, îndreptată în direcţia realizării unei bune înţelegeri româno-maghiare, desfăşurată atât în coloanele presei româneşti, cât şi ale celei maghiare.
[4] Iványi 1933, p. 217.
[5] vezi Dávid 1978.

Publicul orădean asistând la demonstrația de 10 mai (1939)

activitatea publicistică și editorială românească. Numeroase articole cu conținut antirevizionist au apărut de-a lungul anilor în cele două serii ale *Familiei* și în *Gazeta* și *Noua Gazetă de Vest*. Dintre asociațiile culturale, cele care au adoptat imediat o atitudine antirevizionistă activă au fost *Casa Națională, ASTRA* și *Reuniunea Femeilor Române*.

Mai ales după 1930, încercările de apropiere culturală româno-maghiară au devenit tot mai rare. Nu se mai editau publicații bilingve, ca în anii '20; în schimb, se organizau anchete și sondaje de opinie în rândul unor personalități marcante ale culturii românești și ungare, care încercau să analizeze în mod lucid situația, scoțând în evidență posibilități de înțelegere chiar în atare condiții[1]. La sfârșitul anului 1931, Gheorghe Sofronie, primar al Oradiei și deputat, îngrijorat de noua direcție spre care păreau să se îndrepte lucrurile în plan internațional, a făcut în Camera Deputaților o interpelare în legătură cu dimensiunile și eficiența propagandei antirevizioniste românești în străinătate[2].

La sfârșitul anului 1932, în Ungaria a ajuns la putere guvernul condus de Gömbös Gyula, moment din care revizionismul a devenit politică oficială a guvernului ungar. În România s-a înregistrat o reacție imediată prin organizarea unor mari demonstrații antirevizioniste în numeroase localități, începând cu Bucureștiul. La Oradea, *Casa Națională a Județului Bihor* a inițiat și organizat două astfel de mari demonstrații - la 27 noiembrie 1932 și la 28 mai 1933[3]. Cu prilejul celei din urmă, participanții au ținut în mod deosebit să aprecieze politica externă românească promovată de ministrul de externe Nicolae Titulescu[4].

În România, campania împotriva revizionismului ungar începuse de fapt în mod oficial în 1931 prin înființarea la București a Ligii Antirevizioniste Române, condusă de Stelian Popescu, directorul ziarului *Universul*. Secția Oradea și Bihor a Ligii Antirevizioniste s-a constituit la 1 aprilie 1934, cel mai important conducător al acesteia fiind profesorul Teodor Neș[5].

---

[1] Este deja bine cunoscută ancheta realizată de revista *Familia* în 1935, la care au participat Mihai Sadoveanu, Lucian Blaga, Camil Petrescu, Victor Eftimiu, Cezar Petrescu, Petru Comarnescu, Szemlér Ferencz, precum și câțiva scriitori din Ungaria - Zilahy Lajos, Benedek Marcell, Babits Mihály și Illyés Gyula.

[2] *Gaz. de V.*, 1931, 10 decembrie, p. 3.

[3] Pentru amănunte se poate consulta *Bihorul Strajă* 1933.

[4] *Ibidem*, p. 143.

[5] Tripon 1936, p. 99; ANR, DJBH, *fond 35*, dos. 19, f. 22.

În acelaşi an, profesorul Gheorge Sofronie publica la Oradea un studiu de drept internaţional referitor la absenţa fundamentului juridic al acţiunii revizioniste ungare[1].

Din a doua jumătate a deceniului al patrulea, acţiunea revizionistă a început să fie susţinută din ce în ce mai mult şi de Italia fascistă. La 1 noiembrie 1936, la Milano, Mussolini făcea o declaraţie provocatoare cu privire la necesitatea revizuirii graniţelor ţărilor dunărene. În replică, în numeroase localităţi din Transilvania au avut loc în cursul lunii noiembrie mari demonstraţii antirevizioniste. Între acestea s-a situat şi demonstraţia de la Oradea din 17 noiembrie 1936[2]. În acelaşi an, la 1 Decembrie, cu ocazia aniversării Unirii, profesorul Andrei Crăciun a susţinut conferinţa intitulată *Al cui e Ardealul?* care, tipărită ulterior, a cunoscut două ediţii însumând un tiraj de 16.000 de exemplare[3].

După 1935, orientarea din ce în ce mai pronunţată a regimului politic românesc spre naţionalism şi autoritarism a contribuit la alimentarea tendinţelor revizioniste.

La sfârşitul anului 1937 şi începutul anului 1938, situaţia internaţională s-a agravat, România evoluând de-acum într-un context internaţional extrem de dificil. Dinspre vest se simţea din ce în ce mai mult ameninţarea unei eventuale agresiuni germano-ungare. În aceste condiţii, statul român a trecut la întărirea fortificaţiilor şi sistemelor de apărare de la graniţa de vest, accelerând şi construirea unor obiective militare.

Lucrările de fortificaţii de la graniţa de vest au fost susţinute financiar, în perioada 1937-1940, prin contribuţia unor largi pături ale populaţiei. Prefectura Judeţului Bihor a lansat un apel în acest sens încă din noiembrie 1937. Imediat după aceasta, populaţia oraşului a subscris şi a vărsat la bancă peste 700.000 de lei destinaţi acestui scop, printre donatorii benevoli aflându-se: Şcoala de Stat nr.10, personalul de la Turnătoria de Fier şi Fabrica de Maşini, de la C.F.R., de la Uzina Electrică, cadre didactice şi funcţionari publici[4]. Membrii *Comisiei Interimare* a municipiului au oferit la sfârşitul lunii noiembrie 1937 retribuţia lor pe 10 zile pentru a contribui la cheltuielile necesare pentru aceste fortificaţii[5].

An de an, contribuţia populaţiei orădene a sporit. Pentru trimestrul I al anului 1940, de pildă, populaţia municipiului vărsase în *contul apărării* suma de 1.517.000 lei[6]. Sacrificiile materiale reclamate de efortul de întărire a graniţelor au fost acceptate de întreaga populaţie, fără deosebire de naţionalitate. Rapoarte oficiale specificau că, în această privinţă şi-au adus contribuţia, deopotrivă, *«atât românii cât şi minoritarii»*[7].

În perioada cuprinsă între septembrie 1938 (semnarea Acordului de la München) şi martie 1939 (ocuparea Cehoslovaciei), opinia publică orădeană, prin intermediul presei, şi-a manifestat simpatia şi solidaritatea faţă de poporul cehoslovac. Refugiaţi cehoslovaci au fost primiţi cu prietenie şi înţelegere la Oradea, fiind sprijiniţi sub diverse forme: cazare, aprovizionare, transport[8].

După dezmembrarea Cehoslovaciei, cercurile revizioniste ungare şi-au intensificat propaganda împotriva României. În martie 1939 statul român a convocat pentru concentrări primele contingente de rezervişti. Pături largi ale populaţiei îşi exprimau voinţa de a apăra cu orice preţ independenţa şi integritatea teritorială a ţării. În acest context se înscrie şi vizita istoricului Nicolae Iorga la Oradea la sfârşitul anului 1938. La 1 Decembrie, în sala Teatrului, cu prilejul aniversării a două decenii de la Unire, Iorga a rostit un fulminant discurs antirevizionist[9]. Cu prilejul acestei vizite s-a obţinut şi acordul său pentru publicarea la Oradea a unei antologii din conferinţele sale cu caracter antirevizionist[10].

În această perioadă s-au înregistrat şi unele luări de poziţie ale unor intelectuali maghiari care continuau să militeze încă pentru buna înţelegere

---

[1] vezi Sofronie 1934.
[2] Bodea, Suciu, Puşcaş 1988, p. 56.
[3] vezi Crăciun 1936.
[4] Ciubăncan 1981, p. 212-214.
[5] *Monit. Com.*, 1938, nr. 1 (3 ianuarie), p. 2.
[6] Ciubăncan 1981, p. 214.
[7] Bodea, Marinescu 1978, p. 291.
[8] Pavel, Drecin 1969, p. 23.
[9] vezi Iorga 1939 b.
[10] vezi Iorga 1939 a.

dintre cele două etnii. În 1938, profesorul Bányai László, secretar general al *Madosz* [*Uniunea Muncitorilor Maghiari*] conferenția la Oradea pe această temă. La 31 iulie 1939, cu prilejul aniversării a nouă decenii de la moartea poetului Petőfi Sándor, ziaristul Tabéry Géza se pronunța în sprijinul aceleiași idei, a necesității luptei comune împotriva fascismului[1]. Voci, chiar mai categorice, răsunau și din tabăra comunistă. În martie 1939, Alexandru Sencovici publica la Oradea, într-un tiraj de 10.000 de exemplare, broșura *Nem kapitulálni! Ellenálni!* [*Să nu capitulăm! Să ne împotrivim!*], în care arăta: *«Suntem de aceea în mod categoric împotriva revizionismului, în interesul ungurilor și al întregului popor din România»*[2].

În această perioadă, Ungaria trecuse deja la acțiuni subversive concrete, organizând rețele conspirative în rândul minorității maghiare din România. Membri ai organizației *Rongyos Gárda* [*Garda Zdrențăroasă*] au fost descoperiți și la Oradea de Poliție și Siguranță[3]. Locul de întâlnire al agenților acestei organizații se afla la atelierul fotografic *Angelo* din Oradea, proprietatea soților Aschner[4].

În primăvara anului 1939, conform planurilor Marelui Stat Major al armatei ungare, au început să ia ființă în zona de frontieră a Transilvaniei secțiile locale ale organizației *Önvédelmi Szervezet* [*Organizația de Autoapărare*], ale cărei obiective pe teritoriul României erau: atacarea la nevoie a trupelor regulate, organizarea de atentate împotriva personalităților oficiale, organizarea de formațiuni paramilitare și de spionaj. Se consideră că cea mai importantă secție din întreaga Transilvanie a lui *Önvédelmi Szervezet*, atât numeric, cât și ca activitate, era cea din Oradea[5].

În 1940, sucursala din Oradea a Societății de Asigurări *Transilvania* obținea, prin agenții săi, informații din țară, pe care le transmitea apoi la Budapesta[6].

Nicolae Iorga la Oradea - 1 decembrie 1938

[1] Bodea, Suciu, Pușcaș 1988, p. 116, 120.
[2] Pavel, Drecin 1969, p. 24-25.
[3] Bunescu 1971, p. 23-25.
[4] Bodea, Suciu, Pușcaș 1988, p.107-108; Cornea 1999, p. 30, 43.
[5] Bodea, Suciu, Pușcaș 1988, p. 94 -96.
[6] Bodea, Marinescu 1978, p. 286.

În vara anului 1940, acțiunile diplomatice și militare revizioniste ale Ungariei, sprijinită de Germania și Italia, au fost completate cu activități de tip terorist desfășurate pe teritoriul românesc, activități menite a pregăti o eventuală intervenție armată. În perioada desfășurării tratativelor de la Turnu-Severin dintre guvernul român și cel ungar, pe teritoriul României au fost organizate numeroase grupe teroriste. Centrul lor coordonator se afla la Oradea, fiind condus de agentul Szalkai László, dar, întrucât organele de resort românești au procedat, la mijlocul lunii august 1940, la arestarea principalilor organizatori și participanți, misiunea lor n-a putut fi dusă la îndeplinire[1].

În ce privește minoritatea germană, în primăvara anului 1940, consulul german onorific din Oradea, Ludwig Schuster, alături de cei 150 de membri ai secției orădene a *Comunității poporului german*, desfășurau o asiduă propagandă național-socialistă, sprijinind toate acțiunile revizioniste[2].

Din partea română, în vara anului 1940 s-au înmulțit acele acțiuni prin care populația, în multiple forme, cerea guvernului să organizeze rezistența armată, să nu cedeze nici o palmă din pământul țării.

La 13 august 1940, la Prefectura Județului Bihor s-a organizat o întrunire cu reprezentanții oficiali ai județului, chemați să-și precizeze poziția. A luat cuvântul și doctorul Victor Gherman, ajutorul de primar al municipiului Oradea. După o alocuțiune cu ample referiri de ordin istoric la populația românească a Transilvaniei, a încheiat, la fel ca și ceilalți vorbitori, în ideea de a nu se abdica: *«În aceste împrejurări, noi suntem gata de orice, căci pentru noi instinctul de prevedere nu se poate erija în a susține acțiuni de abdicare»*[3].

După reluarea lucrărilor conferinței de la Turnu-Severin, chestura poliției din Oradea raporta că *«populația românească de pe frontieră este disperată, temându-se că se vor face concesii teritoriale Ungariei»*[4].

La 22 august 1940 a avut loc la Oradea o adunare la care au luat parte fruntași ai populației românești din oraș și din întregul județ, precum și reprezentanți ai locuitorilor din județele Sălaj, Maramureș și Satu-Mare. Participanții au protestat împotriva pretențiilor revizioniste ale Ungariei, votând, în încheierea adunării, o moțiune care afirma voința unanimă a populației românești de a apăra frontierele țării și hotărârea sa de a nu ceda nici un petec de pământ. O delegație aleasă de adunare a fost însărcinată să prezinte moțiunea președintelui Consiliului de Miniștri, Ion Gigurtu, și șefului delegației române la tratativele de la Turnu-Severin, Valer Pop[5].

La 29 august a avut loc o întâlnire a membrilor grupului maghiar din Parlamentul României, la Cluj, sub conducerea contelui Bánffy Miklós, pentru a întocmi un protest împotriva politicii de concentrări promovată de statul român. Protestul urma să fie înmânat primului ministru Gheorghe Tătărescu. De la Oradea a participat la această întrunire Soós István, președintele Partidului Maghiar din Oradea[6].

Guvernul român fusese însă deja invitat, în seara zilei de 27 august, să-și trimită, la 29 august, împuterniciții la Viena în vederea soluționării pretențiilor revizioniste ungare, o invitație similară fiind adresată și guvernului de la Budapesta. La Viena, miniștrii de externe ai Germaniei și Italiei au impus reprezentanților guvernului român să accepte cedarea părții de nord-vest a Transilvaniei în favoarea Ungariei, amenințând că în caz contrar România va deveni obiectul unei acțiuni militare, fiind invadată și ștearsă de pe harta Europei.

Astfel, la 30 august 1940, România a fost constrânsă să accepte Dictatul de la Viena, cedând Ungariei partea de nord-vest a Transilvaniei în suprafață de 42.243 km^2, cu o populație de peste 2,6 milioane de locuitori, în majoritate români.

Orașul Oradea făcea parte din teritoriul cedat.

Populația Oradiei a aflat de hotărârile adoptate la Viena în dupa-amiaza aceleiași zile, la orele 16:00, prin intermediul radioului, știrea fiind primită cu disperare și revoltă de populația română și cu euforică bucurie de populația maghiară.

A doua zi, la 31 august, Soós István, în calitate de deputat în Parlamentul României și de președinte al organizației orășenești a

[1] Bodea, Suciu, Pușcaș 1988, p. 107-109.
[2] vezi Danciu, Pavel 1967.
[3] Ciubăncan 1981, p.217.
[4] Danciu, Pavel 1967, p. 60-61.
[5] Simion 1972, p. 172.
[6] *Hiv. Közl.*, 1942, nr. 9 (septembrie), p.1.

Partidului Maghiar, a luat legătura cu primarul orașului, Augustin Chirilă și cu prefectul județului, generalul Vasile Todoruț, toți trei declarându-se de acord că lucrul esențial în noile împrejurări era păstrarea liniștii și a ordinii în oraș. Ca urmare, reprezentanții populației maghiare au redactat textul unui scurt apel adresat conaționalilor lor în care aceștia erau chemați la păstrarea ordinii, liniștii și disciplinei. Apelul era semnat de episcopul reformat Sulyok István, vicarul romano-catolic Schriffert Béla, Thury Kálmán – administrator teritorial bisericesc, Markovits Mánó, Soós István – deputați și Árvay Árpád – secretarul general al Partidului Maghiar[1].

În aceeași zi s-a constituit o *gardă civilă*, organizată de fruntașii comunității maghiare și de autoritățile române, stabilindu-se că din această gardă pot face parte atât maghiari, cât și români. De organizarea gărzii civile maghiare s-a ocupat Árvay Árpád, iar de cea română avocatul Nicolae Mocan, *„dar nimeni nu s-a prezentat pentru garda civilă română, astfel că s-a putut forma doar garda civilă maghiară»* - ne informează o sursă oficială maghiară[2]. Această gardă civilă a vegheat ca, pe lângă menținerea siguranței publice, să împiedice evacuarea documentelor de valoare de către autoritățile române. Acest lucru s-a și reușit, de altfel, *«peste tot fără vărsare de sânge și apărându-se interesele maghiare»*- precizează aceeași sursă.

Încercări făcute de partea maghiară de a împiedeca evacuările sunt amintite și de alte surse, ba, mai mult, se menționează organizarea, la 1 septembrie 1940, a unei *gărzi naționale* maghiare, condusă de inginerul Dobozy Géza, tehnicianul Kozma Oszkár, Wallner László și funcționarul de la Uzina Electrică - Teleki Kálmán, toți foști membri ai organizației *Önvédelmi Szervezet,* care au trecut acum la acțiuni deschise: arborarea de drapele maghiare, dezarmarea unor soldați români, ocuparea unor instituții, printre care și Poșta etc.[3].

În ziua de 1 septembrie, Oradea a fost martora unor mari demonstrații la care au participat mase mari de oameni. În primul rând, numeroși cetățeni români s-au adunat, unii în fața Spitalului, alții în centrul orașului, după care au pornit cu toții spre piață. Aici, numărul demonstranților a crescut mereu cu noi grupuri de cetățeni care-și manifestau indignarea față de hotărârile Dictatului. Revoltat și umilit pentru că era nevoit să se retragă de pe frontieră fără luptă, un ofițer superior din armata română, decorat cu Ordinul «Mihai Viteazul», și-a rupt sabia și și-a aruncat mantia în fața mulțimii în semn de protest. Comandantul Regimentului 1 Fortificații, aflat în retragere cu unitatea, s-a alăturat, în fața Primăriei, demonstranților, împreună cu unitatea sa. Demonstrația s-a mutat apoi în fața Consulatului German, devenind violentă. Demonstranții au fost împrăștiați în cele din urmă prin intervenția Poliției. Acest eveniment este semnalat și în rapoartele Legației Militare Germane de la București[4].

În tot acest timp, străzile orașului erau străbătute de trupele române demoralizate, nevoite să se retragă de pe graniță fără luptă, în timp ce tinerimea maghiară din oraș purta în mod provocator însemne tricolore maghiare[5]. Exista în permanență pericolul izbucnirii unor ciocniri sângeroase.

În aceeași zi la Oradea au început tratativele între comisiile militare ungară și română pentru stabilirea amănuntelor procesului de predare-ocupare a teritoriului cedat.

Sursele bibliografice maghiare ignoră marea demonstrație antigermană și antirevizionistă menționată mai sus, descriind pe larg doar entuziasmul cu care comisia militară ungară a fost primită de-a lungul B-dului Regele Ferdinand, de către populația maghiară a orașului, de la gară până la Primărie, continuând apoi în fața Primăriei, unde membrii comisiei militare ungare au fost purtați în triumf pe umeri de către mulțime.

În clădirea Primăriei, cele două comisii militare au deliberat până în dimineața zilei de 2 septembrie, la ora 3:00, stabilind printre altele, intrarea trupelor ungare în Oradea pentru data de 6 septembrie. La aceste discuții au fost prezenți din partea română generalul Șteflea, maiorul Tilichiu și locotenent-colonelul de jandarmi Bucea[6].

[1] *Ibidem*, p. II.
[2] *Ibidem*, p. III.
[3] Bodea, Suciu, Pușcaș 1988, p. 142-143.
[4] Simion 1972, p. 208; Bodea, Suciu, Pușcaș 1988, p. 142-143.
[5] *Hiv. Közl.* 1942, nr. 9 (septembrie), p. IV.
[6] *Ibidem*.

În ziua de 2 septembrie, conducerea Partidului Maghiar a fost nevoită să dea o nouă proclamație către populația maghiară a orașului pentru păstrarea liniștii și ordinii, arătând că, până la intrarea trupelor ungare în oraș, păstrarea ordinii publice este de dreptul și datoria armatei române și a autorităților locale[1].

În timp ce în numeroase localități din țară cele mai largi și diverse pături ale populației române își exprimau public indignarea față de Dictat și revolta față de neputința de a-și apăra frontierele, guvernul român era obligat să pregătească în grabă cedarea nord-vestului Transilvaniei.

Începând cu data de 3 septembrie 1940 au început să se formeze primele trenuri speciale pentru evacuarea celor care luau calea refugiului[2]. Autoritățile române s-au străduit și la Oradea să evacueze, în măsura posibilităților, unele bunuri de valoare materială și spirituală. Așa au fost, de pildă, arhivele Reuniunii Culturale *Cele Trei Crișuri* și ale revistei *Familia,* încărcate în camioane și evacuate la București, sau statuia ecvestră a regelui Ferdinand, evacuată în noua reședință a județului, la Beiuș[3]. În ce privește Reuniunea Culturală *Cele Trei Crișuri,* G.Bacaloglu a reușit să ridice din localul Casei Naționale tot inventarul acesteia, improvizând ulterior la București un local provizoriu, unde au fost adăpostite biblioteca și colecțiile ei[4]. Revista *Cele Trei Crișuri* și revista *Familia* au continuat să apară la București.

În seara zilei de 4 septembrie, generalul român Ghergheli i-a convocat la Primărie pe fruntașii maghiari, aducându-le la cunoștință că în tot cursul zilei de 5 septembrie și al nopții, până în dimineața zilei de 6 septembrie la ora 7:00, vor traversa orașul ultimele detașamente de ostași români în retragere. Generalul a atras atenția și și-a declinat răspunderea pentru consecințe în cazul în care în tot acest răstimp se va înregistra vreun caz de insultare a armatei române, cu vorba sau cu fapta, interzicând totodată arborarea drapelului maghiar până în dimineața zilei de 6 septembrie, la ora 8:00.

Amănuntele primirii trupelor ungare au fost discutate de o delegație ungară de ofițeri, mai întâi cu fruntașii populației maghiare, apoi cu reprezentanții autorităților și populației românești. La aceste discuții, din partea maghiară au participat Markovits Manó - președintele organizației județene a Partidului Maghiar, Soós István - președintele organizației orășenești a Partidului Maghiar, Thury Kálmán - vicepreședinte pe țară al Partidului Maghiar și Árvay Árpád - secretar general pe țară al Partidului Maghiar. Din partea română au fost prezenți Vasile Popovici - protopop ortodox, Augustin Maghiar - protopop greco-catolic, avocații Romulus Pop și Nicolae Mocan, precum și primarul Augustin Chirilă.

Oradea era orașul în care amiralul Horthy urma să-și facă prima intrare „triumfală" în teritoriul anexat ca urmare a Dictatului, alături de avangarda Armatei a II-a ungare.

În dimineața zilei de 6 septembrie, în oraș a fost arborat pretutindeni drapelul ungar, la intrarea în oraș s-a construit un arc de triumf, iar în Piața Sfântul Ladislau [azi Piața Unirii] o tribună festivă. La orele prânzului se adunase deja în acel loc o mare mulțime de oameni. La orele 14:00, în piață și-a făcut apariția, în fruntea oficialităților și a trupelor ungare, călare pe un cal alb, amiralul Horthy. În cortegiul festiv al regentului erau incluși și atașații militari străini de la Budapesta. În aclamațiile mulțimii, oficialitățile ungare au urcat pe estrada festivă, de unde s-au rostit cuvântările de bun sosit. Din partea populației române a vorbit avocatul Vasile Bledea, în limba română[5]. Astfel se încheia o etapă din viața orașului și începea alta.

Oradea aparținea acum Ungariei.

Între 6 septembrie - 25 noiembrie 1940, în nord-vestul Transilvaniei a funcționat administrația militară. Prin Ordinul Consiliului de Miniștri nr. 6440 / 1940 starea de asediu, în vigoare pe teritoriul Ungariei, a fost extinsă și asupra nord-vestului Transilvaniei[6].

În consecință, în fabricile și atelierele din Oradea s-au instalat comandanți militari. Membrii organizației *Rongyos Gárda,* în acord cu autoritățile militare, au interzis ca în oraș să se vorbească limba română. Cei care erau auziți vorbind românește, erau duși la Poliție pentru

[1] *Hiv. Közl.*, 1942, nr.9 (septembrie), p. IV.
[2] Simion 1972, p. 135.
[3] ANR, DJBH, *fond 12*, dos. 74, f.11.
[4] Sperantia 1970, p. 17.
[5] *Hiv. Közl.*, 1942, nr.9 (septembrie), p. VI-VII.
[6] Bodea, Suciu, Pușcaș 1988, p. 290.

Nicolae Popovici,
episcop ortodox de Oradea

cercetări, bătuţi şi invitaţi să părăsească ţara[1]. Muncitorii şi intelectualii de naţionalitate română au fost concediaţi în masă[2]. Numele persoanelor de altă origine decât maghiară au fost maghiarizate[3]. În aceste condiţii, numeroşi români din Oradea s-au refugiat oficial în România (în principal la Beiuş[4], Arad şi Timişoara) sau au trecut graniţa clandestin.

În lunile septembrie-octombrie 1940, autorităţile ungare au luat măsuri de expulzare a românilor care încă nu se refugiaseră. În ziua de 4 octombrie 1940, un număr de 285 de intelectuali, funcţionari, comercianţi şi preoţi români din Oradea, cu soţiile şi copiii lor, au fost arestaţi, închişi o vreme în penitenciarul orădean, apoi duşi în convoi spre gară, îmbarcaţi în vagoane de marfă, închise şi sigilate şi expediaţi spre Arad prin punctul de frontieră Curtici[5]. Acest episod a fost pe larg descris de episcopul ortodox Nicolae Popovici, care se afla printre expulzaţi[6]. În presa din România a apărut şi lista nominală a persoanelor expulzate cu această ocazie. Printre ei se aflau: episcopul ortodox Nicolae Popovici, Alexandru Nemeş - medic, Ionel Şeitan (director de bancă) cu soţia, Nicolae Turla - avocat, Augustin Chirilă (ultimul primar român al Oradiei) cu soţia şi copiii, Octavian Ganea (medic chirurg, arestat în timp ce executa o operaţie), Valeria Lazăr - văduva lui Aurel Lazăr, Romulus Costa - medic, Iosif Iacob - avocat, Victor Gherman - medic şi ultimul ajutor de primar român, Coriolan Tămâian - preot şi profesor, Vasile Bledea - avocat, Virgil Andru - comerciant, Alexandru Peleş - administratorul Spitalului Judeţean, Iacob Dance - comerciant, Theodor Papoudoff - director de bancă şi fost preşedinte al Camerei de Comerţ etc.

La acea dată la Oradea funcţiona deja un Consulat Român, înfiinţat de Statul român la 21 septembrie 1940. Primul consul numit a fost Gheorghe Micou, fost consul român la Budapesta, iar secretar - Anghel Lupescu[7]. Aceştia au fost urmaţi în funcţie de consulul Mihai Marina şi viceconsulul Ion Romoşan. Consulatul avea rolul de a proteja interesele românilor rămaşi în teritoriul cedat, de a culege permanent diverse informaţii despre situaţia lor şi, dacă era cazul, de a înainta forurilor competente propuneri de remediere. Circumscripţia consulară a Consulatului Român din Oradea cuprindea judeţele Bihor, Sălaj, Satu-Mare şi Maramureş[8].

La 16 noiembrie 1940, dr. Hlatky Endre a fost numit prefect al oraşului Oradea[9].

Câteva zile mai târziu, la 25 noiembrie 1940, funcţionarii publici, în frunte cu primarul, au depus jurământul de credinţă faţă de Statul ungar. Primar al oraşului Oradea fusese numit Soós István, iar ajutor de primar - Gyapay László.

Imediat după aceasta au fost instalate noile servicii ale Primăriei, în număr de zece: prezidenţial, financiar, economic, social şi cultural, al sănătăţii publice, administrativ, de sistematizare, de alimentaţie publică, juridic şi militar[10].

[1] Bodea, Marinescu 1978, p. 298.
[2] *Ibidem*, p. 305.
[3] *Ibidem*, p. 301.
[4] Pentru problemele refugiaţilor de la Beiuş vezi Ţărău 2005.
[5] Bodea, Marinescu 1978, p. 301.
[6] Fătu, Muşat 1985, p. 115.
[7] Bodea, Suciu, Puşcaş 1988, p. 432-433.
[8] vezi Grad 1983.
[9] *Hiv. Közl.*, 1941, nr. 1 (22 aprilie), p.2.
[10] *Ibidem*, 1941, nr. 5 (august), p. 137.

Consiliul Municipal s-a constituit la 2 aprilie 1941, din el făcând parte și cinci români: canonicul greco-catolic Vasile Barbul, avocații Sever Erdeli și Emil Fildan, protopopul ortodox Vasile Popovici și medicul Ștefan Vărzar[1].

Toate referirile noii administrații, maghiare, la perioada administrației românești dintre anii 1919-1940 sunt, fără excepție, peiorative. Nici o realizare, cât de minoră, nu i se recunoaște administrației românești. Resentimentele izbucneau cu diferite prilejuri. Așa, de pildă, Biserica Reformată din Oradea luase inițiativa turnării unui clopot al *«revenirii»*, marcând *«eliberarea miraculoasă»* a celor ce au *«mâncat timp de douăzeci de ani pâinea amară a robiei»* - după cum scria pastorul Csernák Béla[2].

În 1942, primarul Soós István propunea Consiliului Municipal aprobarea demersurilor necesare dezvelirii unei noi statui, ecvestre, a regelui Ladislau cel Sfânt, monument destinat să marcheze *«eliberarea de sub ocupația română de 22 de ani»* și care urma să fie amplasat pe locul statuii regelui Ferdinand, *«pe acel loc unde timp de două decenii domnitorul unei puteri străine a uzurpat locul sfântului rege»*[3].

O veche dușmănie refulată exprimau cuvintele deputatului Kortsmáros László, consilier municipal, rostite într-o ședință a Consiliului Municipal, cu prilejul realegerii lui Soós István ca primar al orașului: *«Să ne gândim numai, cum au privit străinii ocupanți* [administrația românească - n.n. - L.C.] *acest oraș, ce a însemnat acest oraș pentru dominația străină? Nimic altceva decât un teritoriu de vânătoare bun de jecmănit, o pradă publică din care toți cei care au venit aici, pe capul acestui oraș, și-au tăiat cât au putut, și-au însușit cât au putut din averea orașului, din sursele sale de venituri... Noi, care suntem într-adevăr la noi acasă, privim cu alt suflet la acest vechi și mândru oraș maghiar»*[4] etc. etc. De altfel, printr-o serie de tipărituri cu caracter propagandistic apărute mai ales în 1942, an aniversar atât pentru Cetatea Oradea, cât și pentru Episcopia Romano-Catolică de Oradea, orașul a fost reintegrat în circuitul turistico-propagandistic al Ungariei[5].

În 1941, autoritățile ungare au organizat recensământul populației. Acesta a fost pregătit dinainte, ca dovadă că Biroul Statistic Militar al Prefecturii Județului Bihor era informat că cel puțin 60% din populația română urma să fie înregistrată ca *«element unguresc de origine»*. La fel s-a procedat și cu populația evreiască. Din cei aproape 30.000 de evrei locuitori ai orașului Oradea, doar o mică parte au fost înscriși ca atare, restul fiind considerați de origine etnică maghiară. În urma

Intelectuali români expulzați din Oradea (Arad, 4 octombrie 1940)

[1] *Ibidem*, nr.1 (22 aprilie), p. 18-19.
[2] Bodea, Marinescu 1978, p. 298.
[3] *Hiv. Közl.*, 1942, nr.5 (mai), p. 8.
[4] *Ibidem*, 1943, nr. 4 (aprilie), p. 126.
[5] vezi Hlatky 1942, precum și *Nagyvárad története* 1942.

acestor operaţiuni, la recensământul din 1941, Oradea se înfăţişa ca un oraş cu o populaţie maghiară de o majoritate zdrobitoare[1].

Conform rezultatelor recensământului din 1941, numărul total de locuitori ai Oradiei era de 92.942, care se împărţeau, după naţionalitate, în felul următor: 85.383 (91,9%) maghiari, 4.835 (5,2%) români, 1.546 (1,7%) evrei, 671 (0,7 %) germani, 107 (0,1%) ţigani, 93 (0,1%) slovaci, 61 (0,1%) ruteni, restul încadrându-se sub procentul de 0,1% (sârbi – 25 locuitori, croaţi - 5)[2].

În ce priveşte situaţia economică a oraşului, deşi părerea generală, exprimată de câte ori se ivea prilejul, a fruntaşilor comunităţii maghiare din Oradea era că perioada anilor 1919-1940 a însemnat pentru Oradea un puternic regres (pe toate planurile, dar mai ales economic şi cultural) şi asuprire (din punct de vedere etnic) a populaţiei maghiare[3], într-un raport al Primăriei se recunoştea totuşi că *«După retragerea românilor am găsit casieria oraşului în ordine, românii, datorită vigilenţei Partidului Maghiar din Oradea şi Gărzii civile, nu au dus cu ei valorile»*[4].

Cu toate acestea, în loc să se producă, aşa cum ar fi fost de aşteptat după asemenea afirmaţii, un reviriment imediat odată cu preluarea puterii de către autorităţile ungare, din contră, situaţia economică s-a deteriorat treptat după 1940, la acest proces contribuind şi starea de război în care se afla Ungaria, participantă, începând cu 6 aprilie 1941, la războiul împotriva Iugoslaviei, iar de la 27 iunie 1941 şi împotriva Uniunii Sovietice. Pe de altă parte, noua frontieră a amputat un sistem economic deja bine statornicit şi acest lucru s-a resimţit mai ales la început, până când întreprinderile industriale mai importante au intrat treptat în sfera de interes a capitalului ungar prin cumpărare, luare în arendă etc.

Situaţia materială a populaţiei s-a înrăutăţit treptat. În octombrie 1940, jumătate din cei aproximativ 5.500 de muncitori din Oradea deveniseră deja şomeri[5]. În iarna anului 1941-1942 se înregistra o situaţie materială precară a majorităţii populaţiei. Într-un document al parohiei ortodoxe se vorbea despre *«mizeria ce s-a înstăpânit în rândurile românilor noştri: vetrele reci, cămările pustii, copii goi, desculţi şi flămânzi, mame neajutorate şi cu ochii în lacrimi. Şi de la cei ce organizează mizeria generală a oraşului n-avem ce aştepta»*. Nici situaţia populaţiei maghiare sărace nu era mai bună. Din rândul acesteia se puteau auzi adesea afirmaţii de genul că *«sub regimul românesc aveau posibilitatea să muncească şi să trăiască în mod omenesc, ceea ce în Ungaria mare le este exclus»*[6].

La 16 aprilie 1941, câteva sute de şomeri din Oradea *«au manifestat în mod demonstrativ în pieţele publice, cerând pâine şi muncă, altfel vor fi siliţi să moară de foame, împreună cu familiile lor, tocmai în statul maghiar atât de mult visat de întreaga iredentă maghiară timp de 20 de ani»*. Îngrijorat de amploarea demonstraţiilor, consulul german cerea informaţii de la poliţie *«dacă nu cumva manifestaţia s-a făcut contra Germaniei»*[7]. În întreprinderile orădene se înregistrau numeroase conflicte de muncă, manifestări mai importante de ordin revendicativ având loc la Fabrica *Rippner*, la Fabrica de Bere *Dreher* şi la Fabrica de Piepteni[8].

La toate acestea s-a adăugat, începând din 1942, organizarea detaşamentelor de muncă forţată, care au absorbit o bună parte din forţa de muncă masculină, numeroşi orădeni fiind încadraţi în aceste detaşamente şi duşi în Ungaria, Germania sau pe frontul din Ucraina la lucrări genistice şi de fortificaţii.

Românii rămaşi la Oradea după Dictat au încercat să se mobilizeze, folosindu-se de organizaţii economice proprii. Reţeaua cooperatistă românească primise iniţial o lovitură prin obligaţia de a adera la *Országos Központi Hitelszövetkezet* [*Centrul Naţional al Cooperativelor de Credit*], dar a reuşit în cele din urmă să treacă la centrala cooperatistă românească *Plugarul* din Cluj. La Oradea funcţiona şi sucursala uneia din puţinele bănci româneşti rămase în teritoriul ocupat de Ungaria[9].

Pe plan politic, în 1941 Ministerul de Interne a interzis toate adunările, întrunirile şi *«orice*

[1] Popovici 1980, p. 295.
[2] *Comunic. St.*, caiet nr.3, p. 14.
[3] *Hiv. Közl.*, 1941, nr.1 (22 aprilie), p. 1-18.
[4] *Ibidem*, nr. 5 (august), p. 138.
[5] Simion 1972, p. 242.
[6] Popovici 1980, p. 294.
[7] *Ibidem*, p. 295.
[8] Bodea, Marinescu 1978, p. 313.
[9] *Ibidem*, p. 309.

manifestare contrară statului maghiar»[1]. Erau încurajate doar organizaţiile oficiale, care făceau politica statului ungar. Una din acestea era organizaţia paramilitară pentru tineret *Levente*, care asigura pregătirea militară a tineretului din Ungaria şi cuprindea băieţii şi tinerii între 12-21 de ani şi fetele în vârstă de 16-24 de ani, urmărind educaţia lor în spirit naţionalist şi revizionist. La Oradea, acestei organizaţii i s-a cedat, încă din vara anului 1941, ca poligon de trageri şi teren de exerciţii, stadionul din Parcul "Rhédey" [azi Parcul "N. Bălcescu"][2], iar la scurtă vreme după aceasta, pe baza unui decret al Ministerului Apărării Naţionale, s-a constituit Comitetul local al organizaţiei[3].

Tot cu caracter oficial, la 19 martie 1943 a luat fiinţă la Oradea prima filială din provincie a *Societăţii Ungaro-Bulgare*, acţiune sprijinită şi de colonia bulgară din oraş. La constituire a participat şi ambasadorul Bulgariei la Budapesta, Dimitri Toseff. «*Această şedinţă de constituire* - se sublinia cu acest prilej - *a însemnat concretizarea solidarităţii frăţeşti a celor două naţiuni*»[4].

În perioada 1940-1944, mişcarea politică de stânga s-a manifestat în primul rând prin intermediul *Partidului Social-Democrat*, legal admis de autorităţile ungare, dar şi prin intermediul sindicatelor.

Muncitorii orădeni fuseseră încadraţi în organizaţia *Nemzeti Munka Központ* [Centrala Naţională a Muncii], dar marea masă a lor tindea tot către *Partidul Social-Democrat* şi către vechile sindicate muncitoreşti. De această acţiune de «dezorganizare» în sânul Centralei Muncii erau acuzate, de către autorităţi, elementele comuniste din Oradea[5]. Un exemplu de sustragere de la încadrarea în Centrala Muncii şi de raliere la sindicatele legale social-democrate îl reprezintă muncitorii brutari şi tipografi la începutul anului 1941[6].

Organizaţia din Oradea a Partidului Social-Democrat a luat fiinţă la 31 august 1943, ajungând la sfârşitul anului la peste 500 membri de partid şi 400 membri de sindicat. S-au înfiinţat noi sindicate pe ramură în industria alimentară, în construcţii, în industria pielăriei şi încălţămintei. La începutul anului 1944 organizaţia social-democrată din Oradea număra 800 membri. După ocuparea Ungariei de către trupele germane, Partidul Social-Democrat a fost interzis.

În pofida condiţiilor vitrege, mişcarea comunistă s-a organizat şi ea, încă din toamna anului 1940, când, în a doua jumătate a lunii noiembrie, la Cluj, a avut loc o conferinţă regională menită să organizeze revigorarea activităţii comuniste în partea de nord a Transilvaniei. În astfel de activităţi au fost implicaţi la Oradea comunişti ca: Knezsinek Gyula, Lucaci Imre, Gecz Jakab, Borghida L., D. Mărcuş, Gyarmati Miklós etc.[7]. La începutul lunii septembrie 1941, la Oradea, la fel ca şi în alte centre urbane, s-a ţinut o consfătuire ilegală a organizaţiei comuniste locale, care a analizat problema reorganizării activităţii comuniste în noile condiţii[8]. În aceeaşi perioadă, tineri comunişti erau amintiţi în rapoartele oficiale ca fiind acuzaţi de scrierea de lozinci pro-comuniste şi antirăzboinice.

În vara anului 1943 a avut loc autodizolvarea Internaţionalei Comuniste. La puţină vreme după aceasta, Partidul Comunist din Ungaria a hotărât, la rându-i, autodizolvarea şi constituirea sa în Partidul Păcii. Manifeste ale acestui nou partid, condus de comunistul Józsa Béla, au fost răspândite şi la Oradea.

În primăvara anului 1944 Ungaria a fost ocupată de trupele germane. Primele unităţi ale acestora au sosit la Oradea în noaptea de 27-28 martie 1944, apoi numărul lor a sporit. La 19 aprilie 1944, Ministerul de Interne a emis un ordin confidenţial prin care autorităţile locale erau obligate să sprijine munca organelor de siguranţă (*Siecherheits Dienst*) germane, care aveau o «*experienţă deosebită în lupta contra bolşevismului*»[9].

Populaţia evreiască a fost supusă unor legiuiri rasiste înjositoare[10]. În cursul lunii mai 1944 a avut loc operaţiunea întreprinsă de Gestapo, în colaborare cu jandarmeria locală, de deportare a

[1] *Ibidem*, p. 314.
[2] *Hiv. Közl.*, 1941, nr.5 (august), p. 142.
[3] *Ibidem*, nr.6 (septembrie), p.193.
[4] *Ibidem*, 1943, nr. 5 (mai), p. 203.
[5] Bodea, Marinescu 1978, p. 304-305.
[6] *Ibidem*, p. 314.
[7] *Ibidem*, p. 305-309.
[8] *Ibidem*, p. 303-304.
[9] *Ibidem*, p. 322.
[10] Au existat şi câteva persoane, foarte puţine de altfel, exceptate de la acestea. Una din aceste persoane a fost, pentru servicii deosebite aduse cauzei revizionismului, ziaristul şi patronul Hegedűs Nándor, fost vicepreşedinte al Partidului Maghiar din judeţul Bihor (Isaiu 1968).

populației evreiești în lagărele de exterminare hitleriste. Circa 90% din evreii din Oradea au pierit în aceste lagăre, în principal în cele de la Auschwitz și Dachau. Numeroase familii de evrei au reușit totuși să fie salvate de la moarte de către cetățeni români și maghiari deopotrivă, care, fie că i-au adăpostit în oraș, fie că i-au ajutat să treacă granița în România[1].

În ce privește situația românilor rămași la Oradea după Dictat, aceștia au încercat să se mobilizeze în cadrul unor organizații cultural-religioase.

Posibilitățile de instruire în limba maternă oferite de sistemul de învățământ erau foarte restrânse. Din cele 13 școli primare (8 de stat și 5 confesionale) existente în Oradea în anul școlar 1940-1941, doar într-o singură școală exista și o secție română[2]. *Școala Normală de Stat pentru Băieți «Iosif Vulcan»*, precum și *Școala Normală de Stat pentru Fete «Doamna Stanca»* se refugiaseră în 1940 la Arad, de unde au revenit abia în 1945[3].

În învățământul secundar, la Liceul de Stat maghiar din Oradea, în care au predat în total 37 de cadre didactice, exista și o secție română. Dintre profesori, în anul școlar 1942-1943 de pildă, numai doi erau români[4]. De altfel, din 124 de profesori secundari care funcționau în Oradea în 1941, doar 4 erau români[5].

În anul școlar 1940-1941 a existat o secție română și la Liceul Comercial, dar în anul școlar următor aceasta a fost deja desființată. În aceste condiții, populația română din Oradea s-a orientat spre învățământul confesional. S-a cerut aprobarea înființării unui liceu confesional românesc, dar această dorință a fost calificată de autorități ca *«făcând parte din domeniul exagerărilor românești»*[6].

Singura care s-a menținut și sub regimul administrației ungare la Oradea a fost Școala Normală Greco-Catolică de Băieți. Aceasta avea, în toamna anului 1940, 325 de elevi înscriși, din care au terminat anul școlar doar 106, restul refugiindu-se ori fiind expulzați peste frontieră împreună cu părinții[7]. Anul școlar 1941-1942 a început cu 172 de elevi, dar, din dispoziția Ministerului Culturii și Învățământului, la 2 octombrie 1941, cursul inferior a fost sistat și școala a rămas doar cu cei 94 de elevi din cursul superior[8]. În anul școlar următor, numărul lor a scăzut și mai mult, ajungând la 87 de elevi[9].

În timp ce situația școlilor românești se prezenta astfel, autoritățile administrative locale făceau eforturi pentru deschiderea la Oradea a unei Universități Tehnice, dată fiind importanța industrială și comercială a orașului. Dacă acest lucru nu era posibil, se cerea măcar reinstalarea Academiei de Drept, ori întemeierea unei Academii Comerciale sau a unei școli superioare economice. Cererea fusese adresată guvernului în 1941[10]. În 1943 Consiliul Municipal insista din nou la Ministerul Cultelor și Învățământului pentru întemeierea Universității Tehnice cu cel puțin două facultăți: inginerie generală și mecanică. Orașul se angaja să cedeze terenul și să suporte cheltuielile de construcție necesare[11].

În perioada 1941-1944, cea mai mare parte a activităților culturale românești s-a refugiat sub patronajul Bisericii, singura exceptată, într-o anumită măsură, de la rigorile politicii de deznaționalizare aplicată cu consecvență de autorități.

Episcopii români, Nicolae Popovici și Valeriu Traian Frențiu, au rămas amândoi pe teritoriul României, cele două confesiuni, ortodoxă și greco-catolică, fiind reprezentate la Oradea la nivel de vicariate. Sediul Episcopiei Ortodoxe s-a mutat la Beiuș, la Oradea rămânând un vicariat, aflat sub îndrumarea pastorală a episcopului Nicolae Colan al Clujului. Academia Teologică Ortodoxă Română s-a mutat și ea, mai întâi la Caransebeș, apoi la Timișoara. Școala de Cântăreți Bisericești s-a desființat[12].

Prin Biserică s-a continuat totuși cultivarea limbii și a tradițiilor culturale proprii. Datorită

[1] Bodea, Marinescu 1978, p. 323.
[2] Popovici 1980, p. 296.
[3] Zainea 2004, p. 573, 576.
[4] Ciubăncan 1983 a, p. 345.
[5] Popovici 1980, p. 296.
[6] Bodea, Marinescu 1978, p. 316.
[7] *Ibidem*, p. 309-310.
[8] *Ibidem*, p. 316.
[9] Ciubăncan 1983 a, p. 345.
[10] *Hiv. Közl.*, 1941, nr.6 (septembrie), p. 184.
[11] *Ibidem*, 1943, nr. 12 (octombrie), p. 450.
[12] Fătu 1985, p. 130.

împrejurărilor, Reuniunea de Cântări *Hilaria* a redevenit o instituție importantă, care polariza o bună parte din activitatea culturală desfășurată de populația română. Corul și-a sporit numărul de membri, ajungând la 54 de persoane. Erau puse în scenă spectacole teatrale cu conținut religios, se cântau piese corale românești, se recita din creația marilor poeți români[1].

În perioada administrației ungare, atât presa cotidiană românească, cât și cea periodică, au dispărut cu desăvârșire. Mai mult, la 9 octombrie 1941, Ministerul de Interne ungar interzicea răspândirea și citirea ziarelor și revistelor din România care erau trecute clandestin peste frontieră. Printre acestea figurau și fostele reviste orădene *Familia* și *Cele Trei Crișuri*[2], care apăreau în refugiu, la București. Tipografia Diecezană se refugiase și ea la Beiuș.

Intelectualii români orădeni au fost însă ajutați și găzduiți de editura ziarului *Tribuna Ardealului* de la Cluj, unde s-au publicat câteva lucrări importante încă din 1941. În acel an au apărut două lucrări ale lui Vasile Vartolomei - *Vechea cultură românească în Țara Bihariei* și *Iustin Popfiu - La centenarul nașterii*, precum și lucrarea lui Ioan Georgescu – *Iosif Vulcan, 100 de ani de la naștere*[3].

Vasile Vartolomei era profesor la Școala Normală Greco-Catolică de Băieți din Oradea. În 1944 el a publicat în aceeași editură clujeană o lucrare mai amplă, intitulată *Mărturii culturale bihorene*[4]. Prefața, semnată de Emil Hațeganu, sublinia meritele cărții ca un mijloc de susținere a conștiinței naționale a românilor din teritoriul cedat. *«Vom căuta să înfățișăm cultura românească din Bihor, ca prin aceasta să ne dăm seama de dragostea cu care strămoșii noștri au îmbrățișat toate problemele vitale ale poporului românesc din aceste părți, ca și noi să facem așijderea»* - scria și autorul în *Cuvântul înainte*.

Cu multă greutate, cele două episcopii românești au reușit să publice la Oradea câteva calendare și almanahuri. Episcopia Greco-Catolică a publicat *Calendarul Țăranilor* (1941-1943) și *Almanahul Tineretului Român* (1941-1943), iar Episcopia Ortodoxă - *Calendarul Școlarului* (1943-1944) publicat sub îngrijirea lui Ioan Evuțianu[5].

VIII. SFÂRȘITUL CELUI DE-AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL. ADMINISTRAȚIA MILITARĂ SOVIETICĂ

În mai 1944 autoritățile ungare au decretat mobilizarea generală. Evenimentele militare din vara aceluiași an pe fronturile celui de-al Doilea Război Mondial și îndeosebi pe frontul sovieto-german au creat împrejurări favorabile României pentru a întoarce armele împotriva Germaniei și pentru a trece apoi la eliberarea nord-vestului Transilvaniei. Imediat după aflarea noii turnuri pe care o luaseră evenimentele în România la 23 august, guvernul ungar, conștient de însemnătatea acestora, a luat măsuri excepționale în partea de nord a Transilvaniei. În noaptea de 23/24 august 1944, această zonă a fost declarată teritoriu de război, interzicându-se orice manifestații, demonstrații, adunări și ședințe. În decurs de numai câteva ore, în urma unor ordine speciale, au fost arestate numeroase persoane devenite suspecte pentru autorități. Consulatul Român din Oradea și membrii săi au fost puși sub pază polițienească, legăturile telefonice au fost tăiate, automobilele confiscate și aparatele de radio ridicate[6]. În dimineața zilei de 24 august a fost arestat un grup masiv de intelectuali români. Aceștia au fost duși mai întâi la sediul Poliției, apoi internați la reședința Episcopiei Greco-Catolice[7]. A fost arestat, de asemenea, întregul personal al *Băncii Românești* din Oradea, banca închizându-și astfel porțile.

În vara și toamna anului 1944 orașul a fost bombardat de câteva ori de aviația aliată. Primul bombardament a avut loc la 2 iunie, când în zona gării centrale a fost lovit triajul, așa numita *colonie Nilgesz* și o parte a actualului bulevard Ștefan cel Mare. Tot atunci a fost distrusă aripa dreaptă a Spitalului Județean și clădirea cazărmii fostei Legiuni de Jandarmi din actualul Parc "Petőfi". Conform unui bilanț apărut în presa locală acest prim bombardament a făcut 105 victime, asupra orașului căzând circa 260 de bombe, dintre care

[1] Bodea, Marinescu 1978, p. 310.
[2] *Ibidem*, p. 315.
[3] Ciubăncan 1983 b, p. 297.
[4] vezi Vartolomei 1944.
[5] Ciubăncan 1983 b, p. 299.
[6] Popovici 1980, p. 299-300.
[7] *Ibidem*, p. 300.

mai multe de câte 800 kg. Au fost distruse 159 de case şi circa 840 avariate[1].

La 30 august, aviaţia aliată a bombardat din nou oraşul, fiind atinsă în principal zona aeroportului[2].

La 6 septembrie a avut loc un nou bombardament, mult mai intens, fiind lovite cartierul şi gara Velenţa. Un martor ocular descrie distrugerile săvârşite cu acest prilej în cartierul Velenţa: «*Toată strada Seleuşului ca şi începutul străzii Clujului numai cratere scobite de bombe, pomii scoşi din rădăcini. Fabrica de Spirt Moscovici era la pământ. Gara C.F.R. Velenţa a fost lovită în plin. La fel - cimitirul Velenţa*»[3]. Podul de cale ferată peste Criş s-a rupt în două. Acest ultim bombardament a făcut circa 180 de victime[4].

În cursul lunii septembrie, pe măsură ce frontul înainta spre Oradea, populaţia civilă era tot mai mult obligată să ia parte la munci obşteşti. Locuitorii de atunci ai Oradiei îşi amintesc de pildă de munca obositoare de la săpatul unor şanţuri de apărare în zona aeroportului[5].

Spre sfârşitul lunii septembrie, trupele române şi sovietice, în înaintarea lor dinspre sud, ajunseseră în imediata apropiere a oraşului. La 27 septembrie 1944, Divizia 3 Vânători de Munte ajunsese la vest-sud-vest de Oradea, pe linia satelor Leş - Cheresig - Toboliu. Divizia *Tudor Vladimirescu* înainta pe şoseaua dinspre Beiuş, pe tronsonul Hidişel - Băile Felix -Sânmartin, îndreptându-se spre Oradea. Această divizie a ajuns la 27 septembrie la porţile oraşului. Regimentele 1 şi 3 Infanterie au pătruns în oraş, cucerind prin lupte grele Fabrica de Cărămidă, Cimitirul Municipal, cazărmile din zonă şi Şcoala de Jandarmi, precum şi aeroportul cu 20-30 de avioane la sol[6]. Tot atunci au reuşit să pătrundă pe teritoriul oraşului şi unele unităţi ale Diviziei 337 sovietică, dar în scurtă vreme atât trupele române, cât şi cele sovietice au fost respinse, suferind pierderi.

Din partea inamică, în zona Oradiei luptau Diviziile ungare 4, 9 şi 12 Infanterie, întărite cu Diviziile de Blindate 23 şi 76, din Armata a VI-a germană.

A doua zi, la 28 septembrie, trupele ungaro-germane au dezlănţuit un contraatac masiv cu trupe de infanterie, tancuri şi aviaţie pe direcţia Haieu-Cordău şi Sânmartin-Hidişelu de Jos. În cursul acestui contraatac a fost scoasă mai întâi din poziţie Divizia 337 sovietică, fiind apoi periclitată situaţia flancului drept al Diviziei *Tudor Vladimirescu* şi mai ales a Regimentului 2 Infanterie al acestei divizii, al cărui comandant, locotenent-colonelul Ion Buzoianu, a murit în luptă, iar şeful de Stat Major al marii unităţi, colonelul Iacob Teclu, a fost grav rănit[7].

În ziua de 25 septembrie, confruntate cu iminenţa atacului româno-sovietic asupra oraşului, autorităţile administrative şi militare ale oraşului au evacuat Primăria şi s-au refugiat din oraş, reîntorcându-se abia la data de 2 octombrie. Funcţionarul cu rangul cel mai înalt rămas în Primărie era secretarul general al Primăriei, dr. Borbély Dezső.

În condiţiile acestea, Andrei Silviu, fost funcţionar public înainte de 1940, a luat iniţiativa organizării unei gărzi civile, asociindu-se cu frizerul Nicolae Rajkoviè şi obţinând şi asentimentul lui Papp Tibor, funcţionar al Primăriei[8].

Această gardă, alcătuită din circa 40-45 de persoane şi înarmată cu arme din magazia părăsită de Poliţie, a procedat la păzirea unor instituţii şi obiective mai importante din oraş, contribuind astfel la păstrarea ordinii publice. În cursul acestor acţiuni au fost dezarmaţi câţiva soldaţi unguri şi a fost percheziţionată maşina cu care se refugia consulul german din Oradea.

După revenirea autorităţilor în oraş, în primele zile ale lunii octombrie, în urma unui denunţ[9], cei trei organizatori ai gărzii civile au fost arestaţi, acuzaţi de «*tentativă de infidelitate la adresa statului ungar*» şi de «*organizare de trupe de partizani armate în spatele frontului*» şi trimişi în faţa Curţii Marţiale.

După cercetări sumare, aceasta i-a condamnat la moarte. Singur Papp Tibor a fost graţiat, iar pedeapsa cu moartea i-a fost comutată în 15 ani de muncă silnică. Andrei Silviu şi Nicolae Rajkoviè au fost împuşcaţi şi înmormântaţi în şanţul cetăţii. Ulterior, după război, noua administraţie a oraşului a recunoscut că cei doi au acţionat «*pentru salvarea*

[1] Jósa 2004, p. 5-6, 31.
[2] Bodea, Marinescu 1978, p. 325.
[3] Roşu, Mierluţiu 1969, p. 44-45. Amănunte despre cele două bombardamente se găsesc şi în Jósa 2004.
[4] Jósa 2004, p. 37, 55.
[5] Roşu, Mierluţiu 1969, p. 45.
[6] Faur, Marinescu, Giuran 1981, p. 310.
[7] Marinescu 1977, p.273.
[8] Marinescu 1974, p. 333-345.
[9] Denunţul a fost formulat de doi oameni de serviciu de la Primărie - Hincz Iosif şi Haldenwang Ioan.

bunurilor orășenești și a ordinei publice», permițând familiilor exhumarea cadavrelor și înmormântarea lor în cimitir[1].

Eliberarea propriu-zisă a orașului Oradea de către trupele române și sovietice a fost pregătită de luptele grele care s-au dat la sud de oraș în primele zile ale lunii octombrie, în zona centurii de sate din imediata vecinătate a Oradiei: Păușa, Leș, Nojorid, Sânicolau Român, Berechiu și Roit, acoperind porțiunea dintre dealurile Miersigului și cursul Crișului Repede. În aceste lupte s-a distins Divizia 3 Vânători de Munte, comandată de generalul Leonard Mociulschi, divizie care, *«pentru vitejia și curajul dovedite în luptele pentru eliberarea orașului Oradea»* a fost citată prin Ordinul nr. 1/1944 al Armatei I[2].

La 12 octombrie 1944 a avut loc atacul decisiv asupra Oradiei.

Dispunerea trupelor în această acțiune a fost următoarea: dinspre sud Divizia *Tudor Vladimirescu* ataca frontal, încadrată la stânga (sud-vest) de Divizia 3 Vânători de Munte, la est de Divizia 337 sovietică, iar dinspre nord (de pe Dealul Viilor) atacau unitățile de tancuri și cavalerie ale generalului Pliev[3].

Trupele ungare și germane s-au retras din oraș prin culoarul rămas liber la vest, lăsând în urmă doar grupuri mici ce aveau misiunea de a distruge clădirile și instalațiile mai importante.

Eliberarea orașului Oradea s-a făcut deci, de către trupele române și sovietice, din mișcare. Desfășurarea rapidă a acțiunilor de luptă a făcut ca trupele ungaro-germane să nu dispună de timpul necesar pentru reorganizarea apărării masive a orașului. Acest lucru a favorizat trupele române și sovietice, care n-au întâlnit în felul acesta rezistențe prea mari în interiorul orașului[4].

Podurile peste Crișul Repede fuseseră distruse de trupele ungaro-germane. Doar podul din dreptul străzii Decebal mai era întreg și pasarela pietonală din dreptul străzii Romane. Podul Decebal fusese și el minat, dar un grup de muncitori orădeni a reușit să-l demineze la timp[5].

Locuitorii orașului se ascunseseră în adăposturi și pivnițe, unde așteptau, flămânzi și îngroziți, deznodământul evenimentelor. În panica generală din zilele de 11-12 octombrie au existat și persoane care nu și-au pierdut cumpătul, onorându-și profesia chiar în acele condiții. Așa a fost medicul șef dr. Török András, apoi medicii dr. Bogdándi și dr. Julier, care în ziua de 11 octombrie își țineau cabinetele medicale deschise, la dispoziția tuturor locuitorilor orașului. Farmacia Asigurărilor Sociale era, de asemenea, deschisă. *«Aceștia au ajutat și ajută pe oricine bate la ușa lor, fie maghiari, fie români, fie germani. În fața lor nu sunt naționalități, ci oameni și bolnavi care trebuie ajutați»* - scria un ziarist în *Új Nagyvárad* [*Oradea Nouă*][6].

În ziua de 12 octombrie, la orele 16:00, Divizia *Tudor Vladimirescu* a primit ordin să pătrundă în oraș. Regimentele 1 și 3 ale Diviziei au fost primele unități care au intrat în oraș pe șoseaua dinspre comuna Nojorid, înaintând pe actuala Stradă a Primăriei, fiind nevoiți să facă față unor puncte izolate de rezistență ale inamicului. Un cuib de mitralieră era, de pildă, amplasat în clădirea brutăriei de pe Str. Primăriei. Acesta a fost neutralizat de o baterie de tunuri antitanc a Regimentului 3 Infanterie din Divizia *Tudor Vladimirescu*[7]. Crișul Repede a fost trecut de ostașii români și sovietici prin apă până la brâu, cu întregul armament.

Populația orașului începea să iasă din pivnițe și adăposturi, primindu-i pe ostașii români și sovietici cu urale de bucurie. Pe clădirea Primăriei a fost arborat tricolorul românesc.

După traversarea orașului, trupele române și sovietice au ocupat o poziție de apărare la nord de Oradea, angajându-se apoi, în zilele următoare, în realizarea «operațiunii Debrețin».

În oraș a rămas un comandament militar român, al cărui sediu a fost instalat în clădirea actualului Institut Teologic Greco-Catolic[8].

După 12 octombrie, timp de câteva zile, orașul a fost lipsit de apă și lumină electrică.

[1] Papp Tibor a fost eliberat din penitenciar în primele zile după 12 octombrie, reluându-și ulterior serviciul la Primărie. Cei doi denunțători au fost inițial condamnați de Tribunalul Poporului la câte 15 ani de temniță grea, dar au fost apoi achitați de Curtea de Apel.
[2] Romanescu, Loghin 1971, p. 102.
[3] Faur, Giuran 1989, p. 367.
[4] Bogdan 1968, p. 56.
[5] Roșu, Mierluțiu 1968, p. 47.
[6] *Ibidem*, p. 46-47.
[7] Faur, Giuran 1989, p. 369.
[8] Roșu, Mierluțiu 1968, p. 47.

Refacerea rețelelor electrice a durat circa două săptămâni. Tramvaiele nu circulau, întrucât șinele fuseseră distruse de șenilele tancurilor[1].

Pentru industria și comerțul orădean trecerea frontului s-a soldat cu daune importante aduse clădirilor, utilajelor, magazinelor și mărfurilor. Se păstrează lista cu 266 de firme din Oradea și județ care și-au evaluat și declarat pagubele. Dintre ele, 102 firme au suferit distrugeri importante chiar în ziua eliberării orașului, la 12 octombrie. Distrugerile au continuat chiar și după această dată, până în jurul datei de 20 octombrie. La cele 266 de firme din lista amintită trebuie să adăugăm, desigur și pe cele care nu și-au declarat pagubele suferite[2].

Treptat însă, viața în oraș a început să revină la normal. Au fost puse în funcțiune întreprinderi importante: *Carmen, We-Ego,* Fabrica de spirt, conserve și ulei *Moskovits* etc.[3].

Trupele de pionieri ale armatei române (Regimentul 5 Căi Ferate) au refăcut liniile de cale ferată din zona gării și instalațiile aruncate în aer de trupele germano-ungare aflate în retragere.

La 11 noiembrie 1944, la Oradea, ca și în întreaga parte de nord a Transilvaniei, s-a instituit administrația militară sovietică. Potrivit declarației guvernului sovietic, aceasta urma să asigure în spatele frontului ordinea necesară continuării operațiunilor militare împotriva armatelor fasciste. La Oradea, toate unitățile militare românești, cu excepția Regimentului 5 Căi Ferate, au fost evacuate la ordinul Comenduirii sovietice. A urmat o perioadă marcată de absența aparatului de stat românesc, perioadă în care, profitând de statutul încă incert al Transilvaniei de nord-vest, reinstalarea autorităților românești a fost sistematic obstrucționată[4]. Comandant militar al Oradiei în această perioadă a fost maiorul Mașkov, iar la conducerea treburilor Primăriei a fost desemnat Csiki Gyula, în calitate de primar interimar[5].

În perioada imediat următoare, Partidul Comunist și organizațiile dirijate de acesta au câștigat din ce în ce mai mult teren. S-au reorganizat sindicatele pe bază de front unic, a fost reorganizat *Madosz*-ul și Frontul Plugarilor.

Întreaga activitate economică era subordonată necesităților frontului. La 12 noiembrie 1944 a luat ființă organizația locală a *Apărării Patriotice,* iar la 15 noiembrie 1944 s-a constituit Comitetul Județean al Partidului Comunist Român[6]. Din inițiativa Partidului Comunist, în întreaga Transilvanie, la fel ca și în restul țării, s-au constituit organizațiile Frontului Național Democrat. La Oradea, președinte al organizației locale a fost Mihai Balogh. În curând au apărut și noile gazete: *Viața Nouă* și echivalentul ei în limba maghiară - *Új Élet.*

Crăciunul anului 1944 a mai fost sărbătorit încă în mod festiv și tradițional. După mai bine de patru ani de absență, episcopul Nicolae Popovici s-a întors la Oradea pentru a sărbători Crăciunul în mijlocul enoriașilor orădeni. În după-amiaza zilei de 24 decembrie a avut loc o serbare la teatru, cu prezentarea unor colinzi și datini tradiționale. Alături de Nicolae Popovici a fost prezent și episcopul greco-catolic Ioan Suciu, ofițeri români și ruși și numeroși locuitori români ai orașului. În ziua de Crăciun, în decursul liturghiei solemne, ca o recunoaștere a meritelor dobândite pe plan cultural și bisericesc la Oradea în anii 1940-1944, preotul Andrei Lupșa a fost ridicat la rangul de protopresbiter onorific. Totodată au fost subliniate și meritele Corului mixt al Catedralei Ortodoxe (*Hilaria*)[7].

Aceasta a fost de fapt una din ultimele manifestări ale unei lumi ce sta să apună.

În perioada imediat următoare instaurării guvernului dr. Petru Groza, la 9 martie 1945 în partea de nord a Transilvaniei a fost restabilită administrația românească. La Oradea a fost numit primul primar «democrat» al orașului în persoana muncitorului Ványai Károly. Ajutori de primar erau Mihai Balogh (care era în același timp și președintele Frontului Național Democrat)[8] și Dumitru Vanea[9].

Odată cu numirea noii administrații se inaugura de fapt o nouă epocă - epoca comunismului stalinist.

[1] *Ibidem*, p. 48-49.
[2] ANR, DJBH, *fond 65*, dos. 9, p. 68-82.
[3] Deliman 1968, p. 331.
[4] Mihu 2002-2003, p. 324-325, 328, 332, 334, 338-340.
[5] *Oradea - Pagini de istorie* 2003, p. 149-150.
[6] *Bihor* 1979, p. 65.
[7] *Leg. Rom.*, 1945, nr.1-2 (1-15 ianuarie), p. 10-11.
[8] ANR, DJBH, *fond. 8*, dos. 9/1945, f. 46.
[9] Țărău, Mihu 2000, p. 389.

IX. PERIOADA POSTBELICĂ

Începând cu 1945, România a intrat în sfera hegemonică sovietică. Un "plan trienal" de comunizare al României elaborat de Moscova, începea să fie pus în practică în cazul țării noastre, fiind menit a organiza societatea românească potrivit normelor sovietice[1]. La capătul acelui plan, cuprinzând anii 1945-1948, anii "democrației populare", România urma să intre într-o nouă eră, epoca stalinismului comunist.

Asemeni întregii societăți românești, Oradea a intrat, începând cu martie 1945, în zodia "ciumei roșii". Imediat după instaurarea administrației civile românești în aceeași lună, conducerea politică și administrativă a orașului Oradea a fost preluată de elemente comuniste locale. Acestea au fost cele care au gestionat treburile orașului până în 1989[2]. În întregul interval în care românii au construit socialismul pentru "o viață mai bună", administrația Oradiei au fost supusă vremurilor, cei mai mulți încadrați în această structură fiind ei înșiși reprezentanți de soi ai epocii. Ei au încercat, atât cât a fost posibil, să rezolve multiplele probleme curente ale urbei. Nu de puține ori au fost îngrădiți în eforturile lor de directiva politică. Este la fel de adevărat că unii primari au reușit să-și dovedească zelul mai mult decât era nevoie, sperând probabil într-o ascensiune ierarhică pe linie de partid.

În întreaga perioadă comunistă, în instituția primarului s-au îmbinat două prerogative ale puterii, existând o permanentă dualitate din acest punct de vedere, a celei politice și administrative. Odată cu trecerea timpului, această dualitate a înclinat tot mai mult în favoarea puterii politice. De asemenea, Consiliul Municipal, care cel puțin teoretic avea un rol major în funcționarea Primăriei, a fost plasat tot mai mult în plan secund în raport cu Comitetul orășenesc, mai apoi Municipal al PCR, respectiv cu biroul acestuia. Până în decembrie 1989, funcția de primar și cea de prim-secretar al Comitetului orășenesc al PCR se confundau[3].

În ciuda acestor realități, în această perioadă Oradea s-a dezvoltat foarte mult. Dacă în 1948 populația orașului era de 83.830 locuitori, în 1977 de 170.531, în 1992 populația s-a ridicat la 222.741, după ce în 1989 fusese chiar 229.823. În același timp s-a dezvoltat constant infrastructura orășenească extinzându-se mult în spațiu și teritoriul orașului prin construirea de noi cartiere de locuit și zone industriale. Perioada a cunoscut o dezvoltare industrială semnificativă, fapt care a avut și efecte negative cauzate tocmai de politica de industrializare forțată, efecte ce s-au resimțit mai ales în anii '70, pentru ca o adevărată criză economică să domine viața orașului în anii '80, asemeni întregii Românii.

Industrializarea forțată a condus, în principal, la triplarea populației între 1944 și 1989. Acest proces a necesitat și o forță de muncă serioasă, atrasă din mediul rural din jurul Oradiei și nu numai, zone majoritar românești, ceea ce a condus la creșterea semnificativă a numărului românilor din oraș.

Ca o caracteristică interesantă a perioadei comuniste se remarcă faptul că până la mijlocul anilor '70, mai precis în 1974, odată cu instalarea lui Gheorghe Vaida în funcția de primar, toți edilii-șefi ai Oradiei au provenit din rândurile minorității maghiare, care a dominat viața social-economică a orașului până în epoca respectivă, întrucât, deși la nivel național maghiarii reprezentau o minoritate, în Oradea ei au fost majoritari.

Momentul decembrie 1989 a schimbat cursul evolutiv al Oradiei, ca de altfel și al vieții tuturor locuitorilor săi[4]. După această dată, lumea veche lasă locul uneia noi pline de speranțe, materializate multe dintre ele în cei cincisprezece ani trecuți de la acele evenimente.

1. Conducerea orașului. Primarii

A doua zi după întoarcerea armelor de către armata română împotriva Germaniei și a aliaților săi, la 23/24 august 1944, Oradea, asemeni tuturor teritoriilor administrate de Ungaria în Transilvania, a fost declarată teritoriu de război. Câteva săptămâni mai târziu, la sfârșitul lunii

[1] F. Constantiniu, M.E. Ionescu, 1993, p. 657-661.
[2] *Democrație occidentală*, 2004, p. 102-169.
[3] *Raport*, Oradea, 1994, p. 2.
[4] M. Bradu, G. Moisa, 2000, p. 30-76.

septembrie 1944, trupele române şi sovietice au ajuns în înaintarea lor în preajma Oradiei, pregătindu-se de eliberarea oraşului.

La 25 septembrie 1944, de teama unui atac româno-sovietic asupra oraşului, autorităţile administrative şi militare maghiare ale oraşului au evacuat Primăria, refugiindu-se din oraş. Acest atac s-a şi desfăşurat, însă Oradea nu a fost cucerită în totalitate. În aceste condiţii, armatele germano-maghiare au organizat o contraofensivă care s-a soldat cu reocuparea oraşului, iar la 2 octombrie 1944, funcţionarii Primăriei s-au reîntors în instituţie[1]. În acest interval de timp, practic, Oradea nu a avut un primar, funcţionarul cu cel mai înalt rang rămas în Primărie fiind Borbély Deszö, secretarul general al instituţiei. El a fost de fapt cel care a gestionat problemele curente ale oraşului în acest scurt interval.

Odată cu retragerea autorităţilor militare şi administrative maghiare, în oraş nu a existat de fapt nici o autoritate. În aceste condiţii, doi orădeni au avut iniţiativa organizării unei gărzi civile. Cei doi au fost Andrei Silviu, fost funcţionar public înainte de 1940, şi Nicolae Rajkovic, frizer. În această întreprindere au avut concursul unui funcţionar din Primărie, Papp Tibor, rămas la rândul său pe loc, el dându-şi acordul verbal pentru constituirea sa[2] spre binele urbei de pe Crişul Repede. Scopul constituirii acesteia era evitarea declanşării unor tulburări care ar fi putut conduce la distrugeri materiale precum şi de asigurare a pazei unor instituţii publice şi private. Formată din 40-45 de membri, această gardă s-a înarmat cu arme din magazia părăsită de Poliţie. Ea a asigurat paza unor instituţii şi obiective importante din oraş, fiind un element de păstrare a ordinii publice în Oradea. Dacă între 25 şi 28 septembrie 1944 autoritatea orăşenească cea mai importantă a fost cea a lui Borbély Deszö, secretarul general al Primăriei, între 28 septembrie şi 2 octombrie autoritatea supremă a fost exercitată într-un fel de către această gardă şi liderii acesteia, Andrei Silviu şi Nicolae Rajkovic.

După revenirea autorităţilor maghiare în Oradea, pe 2 octombrie 1944, Andrei Silviu, Nicolae Rajkovic şi Papp Tibor au fost arestaţi. Ei au fost acuzaţi de tentativă de infidelitate faţă de statul maghiar şi de organizare de trupe de partizani în spatele frontului pentru a lupta împotriva armatelor maghiare. Cei doi au fost denunţaţi, alături de Papp Tibor, de către doi oameni de serviciu din Primărie, rămaşi pe loc în momentul retragerii, Hincz Iosif şi Haldenwang Ioan, ca fiind organizatorii gărzii civile. După arestare, toţi trei, Andrei Silviu, Nicolae Rajkovic şi Papp Tibor, au fost judecaţi şi condamnaţi la moarte. Papp Tibor, avantajat şi de faptul că făcea parte din comunitatea maghiară, a fost ulterior graţiat şi eliberat din penitenciar, mai mult, el a fost reangajat în Primărie în scurta perioadă în care administraţia maghiară a revenit în Oradea, în timp ce Andrei Silviu şi Nicolae Rajkovic au fost împuşcaţi şi îngropaţi în şanţul Cetăţii[3]. După război, cei doi fiind reabilitaţi, au fost deshumaţi şi înmormântaţi de familii în cimitirul oraşului.

După cum se ştie Oradea a fost eliberată pe 12 octombrie 1944. La conducerea treburilor Primăriei a fost desemnat Csiki Gyula, având calitatea de primar interimar. Acesta şi-a desfăşurat activitatea în condiţii vitrege, fiind subordonat în fapt comandantului administraţiei militare sovietice instituite în Oradea, ca peste tot în Transilvania de nord, începând cu mijlocul lunii noiembrie 1944[4].

Între această dată şi mijlocul lunii martie a anului 1945 administraţia militară sovietică a controlat cele mai multe dintre deciziile emise de Primăria orădeană. Comandantul militar sovietic al Oradiei în această perioadă a fost maiorul Maskov. Deşi, cel puţin teoretic, administraţia militară sovietică în Transilvania de nord a fost înlocuită începând cu 9 martie 1945, pe maiorul Maskov îl regăsim încă în această postură şi cu ocazia festivităţilor desfăşurate cu ocazia celebrării zilei de 1 mai 1945[5] în oraşul de pe Crişul Repede.

Mandatul de "primar" al lui Csiki Gyula a expirat la mijlocul lui martie 1945. Schimbările rapide care aveau loc în România au avut consecinţe şi asupra primarului Oradiei de atunci.

Lui Csiki Gyula i-a urmat în funcţie Ványai Károly. El este cunoscut îndeobşte drept "primul

---

[1] *Istoria*, 1995, p. 403.
[2] *Ibidem*.
[3] *Ibidem*.
[4] Gh. I. Bodea, 1989-1993, p. 398.
[5] *Május 1*, 1945, p. 2.

Primari ai oraşului Oradea

Ványai Károly
(1945-1949)

Dregus Ernő
(1961-1965)

Gheorghe Vaida
(1974-1975)

Petru Demeter
(1976-1980)

Paraschiv Alecu
(1981-1985)

Mircea Bradu
(decembrie 1989)

Octavian Bot
(8 martie-10 august 1990)

Mihai Sturza
(1996-2000)

Petru Filip
(1991-1996, 2000-2007)

primar democrat" al orașului[1]. El a ajuns în funcția de primar, fiind numit în această calitate, nu ales[2], în contextul amplelor prefaceri din societatea românească începând cu instalarea la putere la 6 martie 1945 a guvernului Petru Groza, moment care a inaugurat perioada democrației populare, etapă pregătitoare pentru instaurarea deplină a regimului comunist în România. De aici și catalogarea lui Ványai Károly ca primar "democrat".

Ajutor de primar a fost desemnat Balogh Mihai, care îndeplinea în paralel și funcția de președinte al Frontului Național Democrat-Bihor[3], precum și pe aceea de președinte al Partidului Național Popular-Bihor. Întrucât erau numiți în funcție, nu aleși, era necesară confirmarea lor de către instanțele politico-administrative superioare. Astfel, prin Decretul Regal numărul 1993, din 21 iunie 1945, aceștia au fost reconfirmați în funcțiile de primar, respectiv viceprimar[4]. Printr-un nou Decret Regal, datat 13 august 1945, a fost numit în funcția de viceprimar și Dumitru Vanea, reprezentant al Partidului Social Democrat, Oradea având din acel moment doi viceprimari[5]. În toată această perioadă, componența Consiliului Politic al orașului asigura cât se poate de clar superioritatea numerică a reprezentanților PCR, PSD, Frontul Plugarilor. Celelalte partide, PNL-Tătărescu, PNȚ-Alecsandrescu au avut câte un singur reprezentant în timp ce PNȚ-Maniu nici unul[6].

Urmașul lui Ványai Károly în funcția de primar al orașului Oradea a fost Pusztai Sándor. Acesta a condus treburile orașului de pe Crișul Repede între 1949 și 1953, între 1949 și 1950 ca președinte al Comitetului Provizoriu al orașului, iar după reforma administrativă din 1950 ca președinte al Sfatului Popular al orașului. Calitatea de primar îi conferea automat și această funcție. În această perioadă, lucrurile au început să se așeze și viața să-și urmeze cursul normal, atât cât se putea în contextul noilor realități politice. Orașul trebuia să funcționeze, indiferent de autoritatea politică, la fel cum o făcuse și în timpul celui de-al Doilea Război Mondial.

Din 1954 primar a fost Boros István. El a stat în fotoliul de primar doar un an de zile, ceea ce nu a permis lăsarea unei amprente serioase asupra orașului de pe Crișul Repede. Ajuns în Primăria Oradiei în 1954, el a fost debarcat un an mai târziu din această funcție, în 1955[7].

În locul lui Boros István a ajuns primar al Oradiei, în 1956, Vig András. El a stat la cârma instituției timp de patru ani, până la sfârșitul anului 1960. Spre deosebire de predecesorul său, noul primar a fost mult mai activ din toate punctele de vedere. El a fost mult mai implicat în problemele locuitorilor și mult mai receptiv vizavi de necesitățile de înnoire și evoluție ale orașului.

Între cei mai importanți edili-șefi ai Oradiei în perioada comunistă a fost Dregus Ernö. El a ocupat această funcție între 1961 și 1965. A fost unul dintre primarii care s-au implicat cel mai mult în viața cetății, evidențiindu-se în primul rând prin numeroasele realizări pe care le-a patronat pentru îmbunătățirea condițiilor de viață ale orădenilor. Este adevărat că mersul înainte al societății au făcut necesare aceste măsuri, ele fiind inseparabil legate de atributul de oraș civilizat al Oradiei. Cu sau fără Dregus Ernö aceste măsuri ar fi fost luate, meritul acestuia fiind acela că nu a pus frână nici un moment, ci a lăsat liberă dezvoltarea urbană în toate dimensiunile sale.

Lui Dregus Ernö i-a urmat Roman Barna. El a stat în fotoliul de primar numai un an de zile, 1966-1967, precum unul dintre predecesorii săi, Boros István, între 1954-1955. Tocmai de aceea prea multe lucruri nu pot fi spuse despre activitatea depusă de el în această funcție. A preluat de la antecesorul său programele de investiții și proiectele aflate în derulare, pe unele reușind să le finalizeze în timpul mandatului său, cele mai multe transmițându-le urmașului acestuia în fotoliul de primar.

Ștefan Szantó a fost cel mai longeviv primar orădean din timpul regimului comunist. El a stat în fruntea Primăriei nu mai puțin de cinci ani, între anii 1968 și 1973. În timpul mandatului său, în 1968, Oradea a dobândit statutul de municipiu,

[1] Vezi *Istoria*, 1995; *Május 1*, 1945 etc.
[2] Arhivele Naționale Române. Direcția Județeană Bihor, *fond 8*, dos 9/1945, f. 46 (În continuare ANR.DJBH).
[3] *Ibidem.*
[4] *Istoria*, 1995, p. 406.
[5] ANR.DJBH, *fond Primăria orașului Oradea*, inv. 97, dos. 18/1946, f. 13.
[6] *Istoria* 1995, p. 406.
[7] *Ibidem*, p. 486.

odată cu reîmpărțirea administrativ-teritorială din anul respectiv, prin care s-a constituit județul Bihor[1].

Primul primar de naționalitate română al Oradiei postbelice a fost urmașul lui Ștefan Szantó, Gheorghe Vaida. El face parte din categoria primarilor postbelici de un an de zile, asemeni lui Boros István și Roman Barna. Gheorghe Vaida a ocupat fotoliul de primar o perioadă foarte scurtă, cuprinsă între 1974 și 1975.

Lui Gheorghe Vaida i-a urmat Petru Demeter, care a ocupat fotoliul de primar între 1976 și 1980. Mandatul său, ca și al celorlalți primari care au urmat până în 1989, s-a desfășurat într-o perioadă din ce în ce mai neagră a societății românești. După o oarecare destindere evidentă între mijlocul anilor '60 și începutul anilor '70, începând cu 1971-1972 lucrurile au luat o turnură nefavorabilă societății românești. În aceste condiții, primarii au avut de înfruntat greutăți reale în administrarea orașului din cauza lipsurilor tot mai evidente din toate domeniile.

Penultimul primar al Oradiei din perioada comunistă a fost Paraschiv Alecu. El a condus destinele orașului de pe Crișul Repede între anii 1981-1985. A fost o perioadă extrem de dificilă, ca și cea care a urmat până în 1989.

Gheorghe Groza a fost ultimul primar al Oradiei din perioada regimului comunist. El s-a aflat în fruntea Primăriei orădene între 1986 și decembrie 1989. A fost o perioadă extrem de dificilă pentru orădeni, ca de alfel pentru toți locuitorii României. Perioada nu se distinge prin nimic altceva decât prin existența unei atmosfere cenușii, asemeni celei generale românești.

Aceste realități sumbre se regăseau în întreaga țară. În consecință, alături de alte cauze, ele au condus la declanșarea evenimentelor din decembrie 1989, urmate de schimbări profunde în întreaga societatea românească. La Oradea, evenimentele din decembrie 1989 au adus cu sine schimbări importante. Aici, manifestațiile prilejuite de căderea regimului Ceaușescu nu au fost violente decât într-o foarte mică măsură[2] încheindu-se cu constituirea noilor organe de conducere ale orașului. Astfel s-a constituit organizația municipală a Frontului Salvării Naționale care a preluat conducerea orașului în decembrie 1989. Primul primar *emanat* de mulțimea adunată în fața Primăriei a fost Mircea Bradu, directorul de atunci al Teatrului de Stat din Oradea[3]. Din motive medicale acesta a fost nevoit să renunțe la calitatea de primar al municipiului Oradea. El rămâne totuși în istoria Primăriei orădene drept primul primar postdecembrist al Oradiei, chiar dacă numai pentru câteva zile.

În același timp, s-a creat noul organism de conducere a orașului, ales pe principii democratice, în trend cu noile realități ale României: Consiliul Municipal Provizoriu de Uniune Națională, care urma să gestioneze, alături de primar, treburile curente ale Primăriei. În ședința Consiliului din 17 ianuarie 1990 a fost ales ca primar Horia Văideanu, care a rămas în funcție până pe 7 martie 1990. În locul său a fost desemnat primar de către Consiliul Municipal Provizoriu de Uniune Națională Octavian Bot. El și-a terminat mandatul pe 10 august 1990, în locul său fiind numit Matei Ivan. Acesta a stat ceva mai mult la cârma Primăriei, până în 6 mai 1991. Începând cu 7 mai 1991, în fruntea orașului a fost numit de către Prefectură inginerul Petru Filip. El avea menirea de a asigura buna funcționare a treburilor Primăriei, în interesul cetățeanului, până la primele alegeri anticipate, desemnate a avea loc în februarie 1992[4]. În urma primelor alegeri locale desfășurate la Oradea în două tururi de scrutin, în 7 și 23 februarie 1992, Petru Filip a câștigat Primăria Oradiei. El a candidat ca și independent pe listele Frontului Salvării Naționale (transformat ulterior în Partidul Democrat-F.S.N). Viceprimar a fost ales economistul Nicolae Tăutu, reprezentant al Partidului Democrat Agrar. Cu această ocazie a fost ales și Consiliul Local, ca organ deliberativ, format din 31 de consilieri, organism menit a conduce treburile orașului în colaborare cu primarul Petru Filip.

În cel de-al doilea mandat, viceprimari ai orașului au fost: Constantin Jurcă, din partea Partidului Național Țărănesc Creștin Democrat, schimbat ulterior cu Rozalia Biró, reprezentantă a Uniunii Democrate Maghiare din România, și Gavrilă Ghilea, reprezentant al Partidului Social Democrat din România.

Petru Filip este unul dintre cei mai longevivi primari pe care i-a avut Oradea în Epoca Modernă.

[1] *Raport*, 1994, p.2.
[2] M. Bradu, G. Moisa, 2000 *passim*.
[3] *Ibidem*, p. 48.
[4] *Istoria*, 1995, p. 418.

El a condus orașul în trei mandate,1992-1996, 2000-2004 și 2004-2008, la care se adaugă perioada 7 mai 1991-23 februarie 1992, în care actualul primar al Oradiei a fost desemnat de Prefectura Județului Bihor să gestioneze destinele orașului. În legislatura 1997-2000, Petru Filip a făcut parte din Consiliul Local al municipiului Oradea, fiind în paralel și consultant pentru România al *Urban Institut* din Washington în probleme de administrație publică. Înainte de 1989 a lucrat la Întreprinderea Mecanică de Piese de Schimb Oradea, șef serviciu control tehnic de calitate între 1986-1989, iar între 1990 și 1991 la S.C. Mecord, unde a ocupat funcția de director tehnic.

Născut la Slobozia, jud. Ialomița, și adoptat de primitorul oraș de pe Crișul Repede, Petru Filip a dominat primăria orașului în perioada care a urmat evenimentelor din decembrie 1989. Absolvent în 1979 ca șef de promoție al Facultății de Mecanică din Timișoara, specialitatea Tehnologia Construcțiilor de Mașini, și autor a peste 11 lucrări științifice în domeniu, Petru Filip a devenit în timp un cunoscut specialist în domeniu. Primarul Oradiei și-a luat doctoratul în inginerie mecanică în 2001, în cadrul Facultății de Mecanică Timișoara, actualmente fiind doctorand al Facultății de Științe Economice din Timișoara, în managementul administrației publice. În paralel, Petru Filip este și cadru didactic la Facultatea de Inginerie Tehnologică a Universității Oradea, din 1992, și al Facultății de Științe Politice, din cadrul aceleiași Universități orădene, fiind unul dintre profesorii de la care studenții au, cu siguranță, multe de învățat. În această calitate a participat la mai multe cursuri de specializare și seminarii atât în țară, cât și în străinătate: SUA, Franța, Germania, Italia, Anglia, Belgia, Olanda, Spania, Suedia etc.

În urma alegerilor locale din 1996, Petru Filip a pierdut bătălia electorală în fața lui Mihai Sturza. Acesta a fost în fruntea urbei de pe Crișul Repede între 1996 și 2000. Candidat al Partidului Național Liberal, Mihai Sturza a câștigat alegerile pentru primăria Oradiei din 1996, fiind susținut de o largă coaliție de forțe politice grupate în Convenția Democrată din România, din care făcea parte și partidul care l-a propus pentru această demnitate. Viceprimari ai Oradiei au fost în această perioadă Florian Hârcă, reprezentant al Partidului Național Liberal, și Kapy István, reprezentant al Uniunii Democrate Maghiare din România.

Mihai Sturza s-a născut în 1950 în localitatea Surduc, județul Bihor. Încă din același an acesta devine locuitor al orașului pe care avea să-l păstorească între 1996 și 2000 și pe care nu l-a mai părăsit decât pe durata studiilor universitare. A urmat cursurile Școlii Generale nr. 2 din Oradea, după care pe cele ale prestigiosului Liceu "Emanoil Gojdu". După absolvirea Facultății de Calcul și Cibernetică Economică, s-a reîntors în Oradea, unde a lucrat ca și analist programator la întreprinderea orădeană *Solidaritatea*. Ulterior, a lucrat ca șef al Oficiului de calcul al Stației pilot a Centralei Tricotajelor - Miorița și ca director comercial la aceeași societate.

După 1990 s-a remarcat în domeniul inițiativei private devenind un întreprinzător particular cu realizări remarcabile[1]. Este căsătorit și tată a doi copii. Atât cât a putut, Mihai Sturza a încercat să se achite de sarcinile pe care le incubă calitatea de primar al orașului. Intervalul de timp în care Mihai Sturza a fost la conducerea primăriei orădene a fost unul care a continuat proiectele începute de vechea administrație a orașului.

Alegerile locale din iunie 2004 i-au adus lui Petru Filip un nou mandat de primar. Este, cu siguranță o mare performanță, unică, poate, în România. Practic, cu excepția perioadei 1996-2000, între 1991 și 2008 Oradea a avut în fruntea sa aceeași persoană: Petru Filip. După alegerile din 2004, viceprimarii Oradiei sunt Biró Rozalia, din partea UDMR, și Mihai Groza, din partea Partidului Democrat.

2. Evoluții demografice

În general, populația orașului Oradea a cunoscut o creștere continuă de când se fac măsurători exacte ale numărului locuitorilor săi. Două sunt momentele în care numărul acestora a cunoscut un recul. Primul este legat de ce de-al Doilea Război Mondial, dar scăderea a fost de scurtă durată fiind în directă legătură cu marea conflagrație mondială. Cel de-al doilea moment de scădere este observabil după 1989, din motive ce țin de evoluția societății românești după liberalizarea sa. Din păcate, în acest al doilea caz, descreșterea populației tinde să

[1] *Fluturaș*, 1996.

devină o constantă extrem de periculoasă şi, dacă nu se iau măsuri serioase de stopare a fenomenului, acesta va continua cu siguranţă.

Evoluţia populaţiei oraşului Oradea între 29 decembrie 1930 – 1 iulie 2004[1]

29 dec. 1930 - 88.830
25 ian. 1948 - 83.991
21 feb. 1956 - 98.950
15 mart. 1966 - 122.534
5 ian. 1977 - 170.531
7 ian. 1992 - 222.741
18 mart. 2002 - 206.614
1 iul. 2004 - 206.235

Potrivit Recensământului populaţiei efectuat în 1930, populaţia Oradiei număra 88.830 locuitori. După cum se poate însă observa, în 1948 numărul locuitorilor a scăzut cu circa 5000. Războiul şi-a lăsat serios amprenta asupra populaţiei oraşului în ansamblul său, fiecare dintre comunităţile etnice ale urbei de pe Crişul Repede având, la rândul lor, pierderi mai mult sau mai puţin semnificative. Aşa cum vom vedea, cel mai mult au avut de suferit din acest punct de vedere comunităţile evreiască şi română. Regimul maghiar horthist, care a ocupat Oradea între 1940 şi 1944, a deportat, după cum se ştie, pe toţi evreii din oraş, trimiţându-i în lagărele de concentrare naziste[2], în timp ce mulţi români au fost expulzaţi de noile autorităţi maghiare[3]. Faptul că populaţia oraşului a scăzut cu numai circa 5000 de locuitori, când numai evreii fuseseră peste 14.000 în Oradea interbelică, se datorează migrării unui număr mare de locuitori din mediul rural către oraş în primii trei ani de după terminarea războiului, până la momentul recensământului din 1948.

De asemenea, alături de scăderea numărului de locuitori, după război, în Oradea, s-au produs importante modificări şi în structura confesională prin interzicerea unor biserici: greco-catolică, baptistă, adventistă, penticostală etc., mare parte dintre enoriaşii acestor biserici plecând către Biserica Ortodoxă[4].

Românii. Perioada 1948-1992 se caracterizează prin oscilaţii importante în evoluţia numerică a românilor orădeni, trendul general fiind cel de creştere a ponderii lor. Astfel, se constată o evoluţie progresivă a numărului populaţiei româneşti, cu o accentuare în intervalul 1967-1977. Practic, între 1948 şi 1977 asistăm la dublarea ponderii românilor şi creşterea de 3,5 ori a numărului acestora[5]. A urmat o oarecare perioadă de stagnare urmată de o alta, după 1990, în care românii cunosc o evoluţie regresivă. Printre cauzele care au generat această situaţie amintim exodul din mediul rural, mai ales între 1948 şi 1977 şi după 1990, ca urmare a industrializării, dar şi creşterea determinată de sporul natural ridicat caracteristic intervalului 1966-1977 şi ca urmare a interzicerii avorturilor[6].

Evoluţia numerică şi procentuală a populaţiei româneşti 1948-1992

1948 - 20.914 – 25,3 %
1977 - 91.925 – 53,9 %
1992 - 144.244 – 64,7 %

Maghiarii. Imediat după război este sesizabilă o creştere a populaţiei maghiare caracteristică perioadei de refacere. A urmat o etapă de scădere de circa 10 ani, între 1956-1966, în care se observă o reducere a numărului maghiarilor determinată şi de un spor natural redus. Precum în cazul românilor, între recensămintele din 1966 şi 1977 a existat o creştere semnificativă a populaţiei maghiare cauzată şi de apariţia decretului antiavort. După 1977 asistăm la o scădere a procentului lor ca urmare a căderii economice, a sporului natural negativ, corelat cu emigrarea legală şi ilegală, accentuată după 1990, când mai ales tinerii maghiari au ales să plece peste hotare, cu predilecţie în Ungaria[7]. Fenomenul poate fi detectat încă de la începutul anilor '80.

[1] *Populaţia*, 2005.
[2] Tereza Mozeş, 1995, *passim*.
[3] *Teroarea* ,1985, p. 100-148.
[4] C. Vasile, 2003, p. 178-212.
[5] Al. Ilieş, 1998,p. 46.
[6] Gail Kligmann, 2000, *passim*.
[7] Al. Ilieş, 1998., p. 61.

Evoluţia numerică şi procentuală a populaţiei maghiare între 1930-1992

1930 - 47.731 – 53,7 %
1948 - 42.630 – 51,6 %
1992 - 74. 185 – 33 %

Germanii. În Oradea numărul germanilor a scăzut sistematic în secolul XX. După război, scăderea a fost însă dramatică. O parte a acestora au plecat în 1944 cu armata germană, în timp ce alţii au emigrat în Germania mai târziu, mai ales în anii regimului Ceauşescu. Ponderea germanilor a scăzut şi mai mult după 1989 când, odată cu liberalizarea regimului, mulţi au luat drumul Germaniei[1].

Evoluţia numerică şi procentuală a populaţiei germane în secolul XX

1900 - 1404 – 2,8 %
1992 - 907 – 0,7 %

Ţiganii. Ţiganii au cunoscut cea mai mare creştere a numărului şi procentului de locuitori dintre toate etniile oraşului Oradea pe parcursul secolului trecut. Cea mai consistentă creştere a avut loc între 1966 şi 1977 când, prin acţiunea Decretului antiavort din 1966, a crescut considerabil numărul naşterilor în rândul acestei etnii. Mai mult, după 1977, cînd sporul natural al celorlalte etnii a fost unul accentuat negativ, ţiganii au continuat să fie beneficiarii unui spor natural pozitiv. Creşterea numărului ţiganilor nu a fost la fel de mare ca şi între 1966 şi 1977, dar a continuat să fie pozitivă[2]. Creşterea a mai fost alimentată şi de migrarea unui număr însemnat de ţigani din satele judeţului, dar nu numai de aici, spre Oradea.

Evoluţia numerică şi procentuală a ţiganilor între 1930 şi 1990

1930 - 571 – 0,7 %
1992 - 2137 – 1 %

În această situaţie, rezultatele recensământului nu oferă o imagine tocmai completă a realităţii numerice a acestei etnii deoarece, cu ocazia recensămintelor, mulţi ţigani se declară de etnie română sau maghiară.

Evreii. La 1900, Oradea era cea mai reprezentativă localitate cu populaţie evreiască nu numai din Comitatul Bihor, ci din toată Transilvania. În anul respectiv, în Oradea locuiau 12.294 evrei reprezentând 24,5 % din totalul locuitorilor oraşului. În 1930, evreii erau în număr de 14. 816, cu o pondere de 16,7 % din orădeni[3].

Situaţia s-a schimbat dramatic după război. Ca urmare a deportărilor efectuate de regimul maghiar horthyst[4], în 1946, în Oradea mai erau circa 6.500 evrei. Nu toţi erau însă băştinaşi. Aici intrau, alături de evreii vechi orădeni, şi cei sosiţi din tot cuprinsul Transilvaniei şi Banat şi circa 1000 persoane refugiate din Bucovina[5]. Scăderea populaţiei evreieşti a continuat să fie o caracteristică a acestei etnii şi în perioada următoare. După 1990, în Oradea mai erau circa 600 de evrei[6]. Scăderea drastică a numărului evreilor orădeni după cel de-al Doilea Război Mondial are două cauze principale: emigrarea spre Israel sau Occident a multor familii şi scăderea populaţiei ca urmare a cauzelor naturale, bună parte a populaţiei evreieşti fiind una îmbătrânite încă de la sfârşitul anilor '40.

În Oradea au existat şi alte etnii, dar ponderea acestora a fost foarte scăzută. Merită amintiţi aici **slovacii,** a căror pondere procentuală a scăzut continuu, chiar dacă numărul lor a cresut simţitor după război. Astfel, dacă în Oradea, în 1930, erau înregistraţi 36 de slovaci, cu o pondere de 1,4 % din total, în 1992 erau recenzaţi 534, ponderea acestora scăzând însă la 0,2 %[7]. **Rutenii (ucrainieni),** la rândul lor apar ca o etnie distinctă în Oradea după cel de-al Doilea Război Mondial. Dacă, în 1930, Oradea nu avea nici un locuitor aparţinând acestei populaţii, în 1992 erau consemnaţi 54 ruteni cu o pondere procentuală de 0,02 %[8].

[1] *Ibidem*, p. 89.
[2] *Ibidem*, p. 107.
[3] *Ibidem*, p. 138-142.
[4] Tereza Mozeş, 1995, *passim*.
[5] *Buletinul*, 1946.
[6] *Istoria*, 1995, p. 476.
[7] Al. Ilieş, 1998, p. 129-132.
[8] *Ibidem*, p. 121-125.

Instaurarea comunismului a avut implicații majore în evoluția vieții religioase a populației orașului Oradea. Din punct de vedere confesional populația a cunoscut traiectorii dintre cele mai complicate.

După cel de-al Doilea Război Mondial, confesiunea **ortodoxă** a fost într-o continuă expansiune. Creșterea considerabilă a fost în perioada imediat următoare anului 1948 și nu s-a datorat unor cauze religioase, ci unor motive de ordin politic. Este vorba, desigur, despre desființarea Bisericii Greco-Catolice, când majoritatea credincioșilor acestui cult au trecut la ortodoxie. Evoluția ascendentă a confesiunii ortodoxe în întreaga perioadă postbelică se datorează apoi creșterii numerice și procentuale a populației orașului de etnie română, principalul izvor al acestei confesiuni. În date procentuale, după război, confesiunea ortodoxă aproape și-a triplat dimensiunile. Dacă înainte de război ortodocșii erau 20 %, în 1992 au ajuns la 55,3 %[1].

Greco-catolicismul a fost o confesiune inexistentă, cel puțin în documentele oficiale, până după 1989. În 1948, Biserica Greco-Catolică din România a fost desființată oficial[2]. În consecință, între 1948 și 1989, în Oradea nu putem vorbi despre existența acestui cult. Abia după 1989, recensământul din 1992 consemnează din nou existența acestei confesiuni. Astfel, atunci Oradea avea 7605 greco-catolici, cu o pondere de 3,2 % între confesiunile Oradiei[3]. Făcând o comparație cu perioada interbelică, singurele date de comparație plauzibile, constatăm că numărul greco-catolicilor a rămas aproape constant. Nu însă și ponderea procentuală a acestora. Astfel, în 1930, în Oradea erau înregistrați 7659 practicanți ai acestui cult, având o pondere de de 9,5 % între religiile practicate în oraș[4].

După ortodocși, cultul cel mai numeros în perioada postbelică în Oradea a fost cel **reformat**. Evoluția confesiunii reformate a urmat același curs cu celelalte. Dacă în perioada imediat postbelică numărul reformaților a scăzut (emigrare, retragere cu armata maghiară și germană), în intervalul 1966-1977 există o creștere a numărului reformaților, situație susținută în egală măsură și de același decret antiavort din 1966. După 1980 se constată din nou o scădere a membrilor acestui cult, cauzată de emigrări, mai ales după 1990, și ca urmare a sporului natural extrem de scăzut[5]. Exprimând situația în cifre, în 1930 numărul reformaților orădeni declarați era de 20.394, ponderea fiind de 24,7% din plaja confesională, în timp ce, în 1992, numărul reformaților a crescut la 43.878, având o pondere în scădere la 19,6 %[6]. În majoritate covârșitoare, reformații se suprapuneau pe o parte a etniei maghiare.

Romano-catolicii orădeni ocupau, în majoritate, celălalt segment al etniei maghiare. Confesiunea romano-catolică a cunoscut o evoluție crescătoare constantă în toată această perioadă. Mulți practicanți ai acestui cult au părăsit Oradea între 1948 și 1989. Cu toate acestea, numărul credincioșilor a crescut mereu. Creșterea nu s-a produs însă pe cale naturală, ci prin exod rural masiv în primii ani după război și, mai apoi, după 1989, cînd orașul s-a "*deschis*" din nou[7]. Ca și în celelalte cazuri, exceptând confesiunea ortodoxă și etnia română, deși numărul enoriașilor a crescut, ponderea procentuală a scăzut în permanență. Astfel, în 1930, în Oradea, erau înregistrați 18.132 de romano-catolici, adică 21,9 %, în timp ce în 1992 existau 29.723 de reformați, cu un procent de numai 13,3 % din totalul confesiunilor din Oradea.

Cultele neoprotestante pot fi luate în considerare, sub aspect demografic, abia după 1990 deoarece, între 1948 și 1989, acestea nu sunt cuprinse în datele oficiale, fiind interzise de autoritățile comuniste. În ciuda acestui fapt, aceste culte au existat și în perioada amintită, fiind practic tolerate, mai ales în ultimele decenii ale vechiului regim. În plus, au fost printre confesiunile cele mai dinamice, mai ales după 1990.

Baptiștii au fost înregistrați pentru prima dată în statisticile oficiale orădene în 1930. Atunci existau în Oradea 458 de baptiști, cu o pondere de 0,6 % din populația orașului. După cel de-al Doilea Război Mondial cultul baptist a fost interzis. Cu toate acestea, acesta a cunoscut o serioasă

[1] *Ibidem*, p. 185-188.
[2] C. Vasile, 2003, p. 140-162.
[3] Al. Ilieș, 1998, p. 206.
[4] *Istoria*, 1995, p. 359.
[5] Al. Ilieș, 1998, p. 26.7
[6] *Ibidem*.
[7] *Ibidem*, p. 234.

expansiune, fiind poate cel mai dinamic din acest punct de vedere, astfel că, în 1992, Oradea număra 6799 de practicanţi ai acestei confesiuni, reprezentând 3 % din totalul populaţiei[1].

Biserica adventistă de de ziua a şaptea este o confesiune mai slab reprezentată demografic în urbea de pe Crişul Repede. În 1930 existau în Oradea 67 de practicanţi ai acestui cult pentru ca, după o perioadă de recluziune în care religia a fost interzisă de autorităţile comuniste, în 1992 să fie consemnaţi un număr de 397 enoriaşi, cu o pondere de 0,2 % din ansamblul locuitorilor[2].

Cultul penticostal s-a constituit în perioada interbelică[3]. Cu toate acestea, recensământul din 1930 nu-i consemnează, fiind un cult semiacceptat de autorităţile vremii. Pentru prima dată penticostalii au fost semnalaţi după 1989 şi nu într-un număr nesemnificativ. Aceasta înseamnă că, în ciuda interzicerii sale de autorităţile comuniste, a progresat constant numeric în anii regimului trecut. Astfel, la începutul ultimului deceniu al secolului XX, cu ocazia recensământului din 1992, Oradea număra 7954 practicanţi, având o pondere de 3,6 % între locuitorii Oradiei[4].

Alte culte, de mai mică importanţă demografică, au existat în Oradea în această perioadă. Nici una însă nu poate fi luată în calcul din punct de vedere demografic, decât după 1989, pentru simplul motiv că ele nu sunt consemnate până atunci, nici măcar în perioada interbelică, neavând astfel nici un termen de comparaţie. Cert este că ele există după 1989.

Între acestea amintim **Biserica Ortodoxă de stil vechi**, care număra, în 1992, 117 persoane (în Bihor erau în total 224), **Biserica evanghelică C.A.**, cu un număr de 229 de enoriaşi (în Bihor erau în total 295), **Biserica evanghelică S.P.**, care avea în acelaşi an 268 de credincioşi (în Bihor erau în total 331) şi **Biserica unitariană** cu 307 credincioşi (în total în Bihor 420)[5].

Cultul mozaic este un caz aparte, el fiind practicat exclusiv de etnia evreiască. Astfel, numărul şi ponderea practicanţilor acestui cult în Oradea a fost în permanenţă egal cu cetăţenii evrei din Oradea.

3. Evoluţii economice. Servicii

Dezvoltarea economică a municipiului Oradea, în perioada cuprinsă între terminarea războiului şi evenimentele din 1989, a purtat amprenta epocii traversate. După aceasta, odată cu liberalizarea societăţii româneşti, lucrurile au luat firesc o traiectorie diferită. În general, dezvoltarea economică a oraşului Oradea a fost favorizată de existenţa aici a unui nod de circulaţie în mai multe direcţii. Oradea postbelică beneficiază de o serie de funcţii ce-i determină profilul social-economic. Funcţia industrială determină decisiv dezvoltarea municipiului de pe Crişul Repede. În anii '80, producţia industrială a oraşului reprezenta 65 % din cea a întregului judeţ. În toată această perioadă principalele ramuri economice orădene au fost: alimentară, construcţii de maşini şi de prelucrare a metalelor, chimică, energia electrică, confecţii, pielărie, blănuri şi încălţăminte[6].

În perioada care a urmat instaurării primului primar "democrat", la 6 martie 1945, au fost luate o serie de măsuri pentru normalizarea vieţii oraşului şi refacerea economică a acestuia. Astfel, imediat după preluarea puterii de către reprezentanţii FND, aceştia s-au preocupat de aprovizionarea oraşului cu cele necesare traiului zilnic. De asemenea, de o importanţă capitală pentru derularea unei vieţi normale s-au dovedit a fi măsurile care au vizat refacerea construcţiilor avariate în timpul războiului, redeschiderea instituţiilor publice şi a celor de cultură şi, nu în ultimul rând, al şcolilor şi întreprinderilor economice. În acelaşi timp au fost depuse eforturi pentru repunerea în circulaţie a transportului de persoane şi de mărfuri precum şi repararea podului de peste Criş din zona centrală a oraşului. Primăria s-a implicat activ în obţinerea de fonduri financiare necesare derulării acestor acţiuni. Graţie perseverenţei manifestate au fost obţinute credite de circa 420 milioane lei, sume absolut necesare pentru refacerea infrastructurii orăşeneşti[7]. La refacerea clădirilor avariate au fost chemaţi toţi locuitorii bărbaţi ai oraşului. În 1946 s-a instituit

---

[1] *Ibidem*, p. 283.
[2] *Ibidem*, p. 295.
[3] *Istoria*, 1995, p. 479.
[4] Al. Ilieş, 1998, p. 300.
[5] *Ibidem*, p. 311-312.
[6] *Bihor. Monografie*, 1979, p. 90.
[7] ANR. DJBH, *fond Primăria oraşului Oradea*, dos 9/1945, f. 79; vezi şi *Crişana*, 27 aprilie 1945, p.

obligativitatea efectuării a cinci zile de muncă pe an în folosul obștesc[1], pentru toți bărbații din Oradea, exceptând invalizii de război, preoții etc.

Conducerea orașului s-a îngrijit și de refacerea linilor de tramvai, distruse în parte de război. Mai mult, Ványai Károly a găsit și resursele ca imediat după încetarea războiului să construiască noi tronsoane de cale ferată. Astfel, în 1945 era dat în folosință tronsonul ce lega Piața Malinovsky (fostă și actuală Unirii) cu actualul ștrand al orașului, iar în 1947, cel ce lega Piața Teatrului (actuală Ferdinand), pe calea Progresului, cu ceea ce va fi în viitor cartierul Rogerius[2].

Iarna anului 1945-1946 a fost una deosebit de grea pentru locuitorii orașului Oradea, marcată de tot felul de lipsuri. Pentru mai buna aprovizionare a populației au fost înființate economatele, încercându-se inclusiv combaterea speculei. Printre cel mai greu de suportat era lipsa combustibilului de încălzit și a energiei electrice. Primarul Ványai Károly a făcut numeroase demersuri în acest sens. Chestiunea a fost rezolvată abia spre sfârșitul iernii anului 1946, când au fost finalizate lucrările de montare a liniei ferate înguste Tătăruș-Țigănești, care asigura alimentarea Uzinei Electrice din Oradea cu cărbune din bazinul Derna-Voivozi. În consecință, aprovizionarea cu cărbune a populației s-a făcut ritmic, iar începând cu 16 februarie 1946 au fost ridicate toate restricțiile privind furnizarea energiei electrice în oraș[3].

Lucrurile păreau că reintră într-o normalitate firească. Nu a fost însă așa. Realitățile românești începeau să se schimbe dramatic și acestea au fost resimțite și la Oradea. Pe măsură ce noua putere se înstăpânea în România, semnele noilor comandamente economice se vedeau tot mai clar.

Unul din primele blocuri construite după al Doilea Război Mondial (Bulevardul Decebal)

[1] *Crișana*, 1 august 1946, p. 3.
[2] L. Borcea, 2003, p. 180.
[3] *Istoria*, 1995, p. 410.

După instaurarea administrației românești la Oradea, economia orașului începea să pulseze din nou. În august 1945, când Camera de Comerț și Industrie Oradea inventaria societățile comerciale care funcționau în Oradea, numărul acestora era de de 102[1]. Operațiunea s-a desfășurat sub directa supraveghere a Comisiei Aliate de Control (Sovietică) a Aplicării Convenției de Armistițiu, care era interesată de acest demers datorită faptului că dorea să cunoască posibilitățile economice ale țării în vederea rambursării datoriei de război către URSS. Începutul anului 1946 a însemnat introducerea regimului militarizat în cele mai multe dintre societățile orădene. Sarcinile uriașe izvorâte din obligațiile fixate României prin Convenția de Armistițiu au condus la decizia de a se recurge la soluția mobilizării angajaților în unitățile economice în care lucrau[2]. Economia orașului câștiga tot mai mult din „experiența sovietică". Punctul culminant a fost, desigur, naționalizarea întreprinderilor particulare ale orașului la 11 iunie 1948. O parte a întreprinderilor naționalizate din Oradea apar publicate în Monitorul Oficial, puține totuși, restul, marea lor majoritate, fiind evidențiate numai în documentele întocmite de către Comitetul Județean al PMR[3]. Atunci au trecut în proprietatea statului cele mai importante întreprinderi orădene, între care *Înfrățirea, Sinteza, Solidaritatea*. *Înfrățirea* își schimbase numele cu puțin timp înainte de naționalizare, la 6 iunie 1948, din fosta *Phoebus*[4], în timp ce *Solidaritatea* s-a dezvoltat pe scheletul fabricii de ghete *Carmen*, fondată în 1923[5]. După numai o săptămână, la 11 iunie 1948, era trecută în proprietatea statului. Imediat erau adresate în cel mai pur stil stalinist întreceri socialiste între întreprinderi. Cele care s-au evidențiat în întrecerea socialistă în mod deosebit, în primul an de după naționalizare, au fost, între altele, Întreprinderile *Solidaritatea*, Fabrica de Ulei *Interindustrial* și Fabrica de Spirt *Victoria*. La începutul anului 1949 a fost desființată și Camera de Comerț și Industrie din Oradea, ca ultim element al economiei *„retrograde"* burghezo-moșierești[6]. Se intra de atunci definitiv în sfera economiei socialiste centralizate.

După trecerea în proprietatea statului a societăților comerciale interbelice, practic, sistemul economic privat dispărea din Oradea. În anii următori au luat ființă noi întreprinderi subsumate modelului economic de tip sovietic. Un caz mai aparte este cel al *Întreprinderii comunale a orașului Oradea*, subordonată direct conducerii orașului. În anul 1948, *Întreprinderea comunală a orașului Oradea* cuprindea: Uzina Electrică[7], Uzina de Apă, Canalizarea, Salubritatea, Fabrica de Gheață, Ștrandul și Baia Comunală. Era vorba deci despre ceea ce numim astăzi utilitățile orășenești. După naționalizare, aceasta s-a desființat ca societate pe acțiuni devenind *„o unitate economică socialistă"* subordonată Primăriei. În februarie 1950, ea va fi botezată *Întreprinderea comunală 12 octombrie Oradea*[8]. Întreprinderea își va diversifica activitatea de la un an la altul în ton cu cerințele evoluției urbanistice a orașului. În 1973, ca urmare a trendului centralizant tot mai evident al economiei românești, *Întreprinderea comunală Oradea* a fost comasată cu *Întreprinderea de locuințe și construcții Oradea*, cu *Întreprinderea de amenajări tehnico sanitare Oradea* și cu *Întreprinderile de gospodărire comunală și locativă Aleșd, Beiuș, Petru Groza, Marghita și Salonta*. Dintr-o întreprindere locală orășenească, prin comasare, s-a născut o întreprindere mamut, ce acoperea o realitate larg bihoreană, intitulată *Întreprinderea Județeană de Gospodărire Județeană și Locativă Bihor* (IJGCL)[9]. Această formă de organizare a rămas până în 1989.

Alte întreprinderi au fost create pe parcursul anilor '50 ca urmare a dezvoltării orașului. Pentru a reface fondul locativ, serios avariat de trecerea frontului, și pentru a se construi noi locuințe, absolut necesare ca urmare a creșterii populației orașului, care a cauzat o adevărată criză a locuințelor, în 1950 a fost înființat *Trustul de*

[1] *Camera de Comerț*, 2003, p. 118-121.
[2] ANR. DJBH, *fond 65*, dos.12/1946, f.67-71.
[3] *Monitorul Oficial*, nr. 133 bis, Legea Nr. 119 din 11 iunie 1948.
[4] *Bihor-Monografie*, 1979, p. 111.
[5] *Ibidem*, p. 115.
[6] *Monitorul Oficial*, nr. 47 din 25 februarie 1949.
[7] pentru istoricul Uzinei Electrice vezi: *Un veac*, 2003.
[8] *Monografia*, 1978, p. 29.
[9] *Ibidem*, p. 35.

construcţii locale Oradea[1]. Aceasta a fost întreprinderea care a construit multe din obiectivele oraşului, mai ales apartamente pentru locuitori. Tot atunci s-a înfiinţat *Întreprinderea de accesorii pentru mijloace de de transport Oradea*[2]. Crearea acesteia era o necesitate stringentă deoarece asigura piese de schimb pentru mijloacele de transport în comun orăşeneşti aflate în subordinea Primăriei şi care se găseau în cea mai mare parte într-un stadiu destul de avansat de uzură. Ea şi-a început activitatea la 1 aprilie 1951. Pe lângă cele menţionate mai sus, întreprinderea mai avea ca profil de activitate producerea de articole de larg consum pentru populaţie: sobe de încălzit, maşini de gătit, articole de menaj, unelte pentru zidari şi constructori, paturi metalice atât de necesare în spitalele oraşului şi nu numai, dar şi multe alte produse care se găseau destul de greu pe piaţa oraşului. La câţiva ani de la înfiinţare, *Trustul de construcţii locale Oradea* a şi dat în folosinţă locuinţe pentru cetăţenii Oradiei. Primele blocuri din Oradea au fost terminate în anul 1956, atunci fiind predate locatarilor 20 de apartamente[3] situate în imediata vecinătate a podului Decebal. În consecinţă, numărul apartamentelor construite a crescut de la un an la altul, astfel că, în 1960, au fost definitivate nu mai puţin de 530[4]. De altfel, din această perioadă datează prima schiţă de sistematizare pentru Oradea conform principiilor locative comuniste. Aceasta a fost întocmită în anul 1960 de către un institut de proiectare din Bucureşti, ISCAS Bucureşti, populaţia oraşului fiind în acel moment de 105.000 locuitori[5]. În consecinţă, începând cu prima parte a anilor '60, apar cele dintâi grupări de blocuri din Oradea în zonele Rogerius, Str. 1 Mai, str. Magheru, Piaţa 1 Decembrie, Piaţa Bucureşti etc.

Tot în această perioadă, s-a dezvoltat semnificativ reţeaua de termoficare, astfel că, începând cu a doua jumătate a anului 1960, în ultimele luni de mandat, un număr de 541 de apartamente convenţionale din Piaţa 23 August (actuală Independenţei) au fost racordate la punctul termic ce asigura încălzirea locuinţelor şi furnizarea apei calde menajere[6].

Începând cu sfârşitul anilor '60, s-a îmbunătăţit situaţia transportului în comun pentru călători. În Oradea, tramvaiul era folosit încă din perioada antebelică, din 1906[7], iar reţeaua de cale rulantă s-a dezvoltat continuu din acel moment. Din 1963 avem în Oradea primele taxifurgonete[8].

La finele anilor '50, în Oradea ia fiinţă o nouă unitate economică. Aceasta merită a fi amintită deoarece va deveni una dintre puţinele întreprinderi economice performante ale Oradiei în deceniile următoare. Este vorba despre *Întreprinderea de confecţii Oradea*, desprinsă din Cooperativa *Cootex*[9], înfiinţată în 1959. Aici şi-a găsit un loc de muncă o parte însemnată a populaţiei feminine a oraşului. Datorită acesteia Oradea a fost recunoscută ca centru economic profilat pe industria uşoară.

Deceniul şapte este şi pentru dezvoltarea economiei oraşului unul deosebit. S-a urmat îndeaproape modelul megaloman românesc, promovat de conducerea politică a României, de industrializare într-un ritm accentuat a României. La Congresul al III–lea al PMR, Gheorghiu Dej a dat semnalul[10]. Oradea nu putea face notă discordantă. Ca urmare, în anii '60, în Oradea s-au construit marile obiective industriale arhicunoscute de orădeni, unde era angrenată cea mai mare parte a forţei de muncă a oraşului. A fost o adevărată explozie a construcţiilor industriale, elemente ale viitoarei industrii româneşti, din păcate neperformantă în bună parte, aşa cum a fost gândită ea de liderii politici români, pentru a asigura *„independenţa"* ţării.

La începutul deceniului şapte s-a început construirea zonei industriale de vest a Oradiei. Acolo au fost amplasate în timp câteva dintre cele mai importante obiective economice şi industriale ale oraşului. Primăria a fost printre primele instituţii ale oraşului puse în temă cu

[1] *Bihor-Monografie*, 1979, p. 133.
[2] *Ibidem*, p. 114.
[3] *Ibidem*, p. 133.
[4] *Bihor-Trecut*, 1969, p. 6.
[5] *Istoria*, 1995, p. 418.
[6] *Bihor-Monografie*, 1979, p. 148.
[7] L. Borcea, M. Apan, *Istoria*, 1996, *passim*.
[8] *Monografia*, 1978, p. 31.
[9] *Ibidem*, p. 115.
[10] Dej, 1960, p. 22.

planurile de dezvoltare din zona respectivă, deoarece se creau condiţii pentru realizarea utilităţilor (apă, canal, energie termică şi electrică, drumuri etc.).

Construirea zonei industriale în zona de vest a adus cu sine şi dezvoltarea masivă a construcţiilor de locuinţe în această parte a oraşului. A început astfel să se dezvolte cartierul Rogerius. Prin concentrarea construcţiilor de locuinţe în această parte a municipiului Oradea, a apărut necesitatea înfiinţării unei reţele comerciale şi de prestări servicii corespunzătoare. Primul complex comercial a luat fiinţă în 1964 prin deschiderea unui magazin alimentar cu autoservire, un magazin de mezeluri şi brânzeturi, un magazin de pâine, un magazin de legume şi fructe, precum şi o tutungerie, totalizând o suprafaţă utilă de 390 mp.[1].

Bazele industriale ale zonei au fost puse în anul 1962, prin demararea lucrărilor de investiţii, construcţii la şantierul Uzinei de Alumină[2]. Acesta a şi, de altfel, primul obiectiv industrial major pus în funcţiune pe platforma industrială din Zona de Vest în primul trimestru al anului 1965. Un alt obiectiv industrial de primă importanţă pentru Oradea, construit aici, a fost Centrala Electrică de Termoficare, cu o capacitate de 100 MW[3]. Construcţia ei a început în timpul mandatului lui Dregus Ernö, dar finalizarea lucrărilor a avut loc spre sfârşitul anilor '60. Alte obiective industriale vor fi terminate după 1965[4].

În această perioadă a sporit mult şi parcul de tramvaie. Astfel, dacă în 1955 Oradea dispunea de un număr de 44 de garnituri, în 1965 numărul lor a ajuns la 78. În schimb, s-au extins mai puţin căile de rulare a acestora. În 1965, lungimea liniilor de tramvai era de 29,7 km, cu numai 1 km mai mult decât cu zece ani mai înainte[5]. De asemenea, cu directa implicare a Primăriei, s-a îmbunătăţit substanţial alimentarea cu apă potabilă a oraşului. Alimentarea s-a realizat aproape în întregime prin captarea acviferului freatic din albia majoră a Crişului Repede, pe malul drept al acestuia, în amonte de Oradea. După ce Oradea a fost printre primele oraşe est-europene alimentate cu apă în mod centralizat, prin captarea realizată în 1894 şi dată în folosinţă în 1895, în 1964 a intrat în funcţiune o nouă captare S.P.1, cu un debit de 52.000 mc/zi. În anii respectivi, reţeaua de distribuţie a oraşului era concepută în sistem inelar, constituit din 8 inele principale[6]. Tot în deceniul şapte a fost dată în folosinţă în Oradea o clădire nouă pentru Centrul de recoltare şi conservare a sângelui.

În paralel, a crescut mult numărul de apartamente de bloc care, chiar dacă erau departe de confortul normal, au soluţionat parţial criza de locuinţe. În anii 1966-1967 au fost date în folosinţă circa 4000 de apartamente[7]. Tot în aceşti ani s-a demarat activitatea de construcţie a trei zone comerciale în Zona de Vest, Piaţa Bucureşti şi cartierul Cantemir, iar pista Aeroportului din Oradea a fost modernizată şi dată în folosinţă în 1967, putând găzdui din acel moment orice avion aflat în dotarea TAROM[8]. În 1966 a fost dată în folosinţă, de asemenea, o nouă întreprindere: Întreprinderea agricolă de stat *Avicola*[9], tot atunci fiind începute lucrările la fabrica de zahăr şi la cea de mobilă.

Dezvoltarea constantă a cartierului Rogerius, ca urmare a apariţiei de noi obiective pe platforma industrială din acea parte a oraşului, reflectată inclusiv în creşterea populaţiei, a făcut necesar ca spre sfârşitul anului 1967 să ia fiinţă un nou complex comercial, după cel inaugurat în 1964, având 11 magazine şi trei unităţi de prestări servicii. Acest complex îşi desfăşura activitatea pe o suprafaţă de 1620 mp[10].

Anii 1968-1973 au însemnat pentru urbea de pe Crişul Repede noi şi noi realizări în vederea industrializării. Perioada s-a caracterizat printr-o dinamică deosebită, dezvoltarea economică a Oradiei înscriindu-se într-un trend general românesc marcat de industrializarea forţată a României promovată după Dej şi de Nicolae Ceauşescu. Cum una dintre ramurile economice

[1] G. Lalescu, 1969, p. 74.
[2] *Ibidem*, p. 71.
[3] *Un veac*, 2003, p. 239-265.
[4] *Ibidem*, p. 72-75.
[5] *Bihor-Monografie*, 1979, p. 149.
[6] *Ibidem*, p. 147.
[7] *File de monografie*, 1969, p. 29.
[8] *Cincinalul*, 1971, p. 44.
[9] G. Lalescu, 1969, p. 73.
[10] *Ibidem*, p. 74.

cele mai agreate de puterea politică de la București era cea chimică, aceasta a beneficiat și la Oradea de o dezvoltare deosebită. Astfel, în cadrul întreprinderii de lacuri și vopsele *Transilvania* s-a constituit secția de pigmenți anorganici. Amplasarea acestei secții s-a făcut în urma unui așa-zis studiu "*tehnico-economic aprofundat luându-se în considerare apropierea de sursa de materie, existența specializării în producția de pigmenți și asigurarea cu forță de muncă calificată*"[1]. Aceasta a intrat în funcțiune la sfârșitul anului 1969. Pentru dezvoltarea mai *impetuoasă* a industriei chimice orădene, în același an 1969, cele două fabrici de profil din Oradea, *Transilvania* și *Sinteza* s-au reunit într-o singură întreprindere numită Întreprinderea chimică *Sinteza*[2]. Capacitățile de producție ale acesteia au crescut continuu încât ponderea acestei ramuri economice în industria bihoreană a ajuns în 1969 la 6,9 % din total[3].

Aceeași tendință de unificare a unităților economice de profil, într-un context general centralizant existent atunci în România, o regăsim și în alte ramuri de producție ale orașului. Este cazul industriei lemnului și a mobilei. În acest sens, în 1973 s-a creat *Combinatul de prelucrare a lemnului Oradea* în care intrau unitățile de profil atât din Oradea, cât și din județ[4]. În cadrul acestuia intrau: Fabrica de mobilă *Alfa*, Fabrica de mobilă de pe Strada Vrancei (Oradea), Secția de mic mobilier de pe strada Griviței (Oradea), dar și Secția de mobilă din Tileagd și cea de uși, ferestre și mobilă din Oraș Dr. Petru Groza (azi Ștei). Toate acestea erau mai vechi, dar în 1973 ele erau reunite într-o singură întreprindere[5].

În această perioadă s-au pus, de asemenea, bazele *Întreprinderii de materiale de construcții Oradea*, Secția de betoane grele (1971) și Secția de beton celular autoclavizat (1972), iar începând cu anul 1968 s-a început construirea unui nou local, tot pe platforma industrială de vest a Oradiei, o nouă clădire pentru *Întreprinderea de accesorii pentru mijloace de transport Oradea*[6].

În acest interval, 1968-1973, populația orașului a mai beneficiat, pe lângă crearea de noi locuri de muncă mai ales în zona industrială de vest a orașului, de noi facilități normale de altfel pentru un locuitor al unei urbe a secolului XX. La toate acestea Primăria și-a adus aportul său. În 1973, bunăoară, Oradea a fost conectată la rețeaua de telefonie automată interurbană[7]. Tot în 1973 au fost date în folosință Sala sporturilor din cartierul Ioșia și Casa de cultură a sindicatelor, în timp ce, începând din 1969, Oradea avea și o Casă de Modă[8]. De asemenea, s-a început construirea magazinului *Crișul*, care se dorea a fi un supermarket la standarde moderne. Acesta avea o suprafață utilă de 12.300 mp[9]. Continuând pe aceeași linie, în cartierul Rogerius a fost dat în folosință în 1969 un spital de copii, cu o capacitate de 605 paturi, în timp ce un an mai devreme fusese pusă în funcțiune o policlinică de copii în imediata vecinătate a spitalului[10]. Din această perioadă, 1970, datează cea de-a doua schiță de sistematizare a orașului întocmită de ISART București. Populația orașului ajunsese atunci la 138.888 locuitori[11].

Tot acum s-a încercat și reușit îmbunătățirea aprovizionării cu apă potabilă și menajeră a orașului. Astfel, ca urmare a dezvoltării industriale a orașului, în 1968 a intrat în funcțiune o nouă stație orășenească de epurare a apei, care cuprindea și o treaptă de epurare ecologică artificială, pe lângă cea mecanică și biologică naturală existentă la Oradea încă din 1912, cu nămol activ și un debit proiectat de 1000 l/m. În această formă, stația de epurare orășenească a municipiului Oradea era atunci cea mai complexă din țară. Concomitent s-au construit noi canale selectoare, lucru reclamat mai ales de dezvoltarea fondului de locuințe și construirea

---

[1] *Ibidem*, p. 71.
[2] *Bihor-Monografie*, 1979, p. 112.
[3] P. Mălan, 1969, p.60 .
[4] *Bihor-Monografie*, 1979, p. 112.
[5] G. Lalescu, 1969, p. 71.
[6] *Ibidem*, p. 71-72.
[7] *Bihor-Monografie*, 1979, p. 137.
[8] *File de monografie*, 1969, p. 20.
[9] *Bihor-Monografie*, 1979, p.144.
[10] G. Lalescu, 1969, p. 75.
[11] *Istoria*, 1995, p. 419.

de noi drumuri și străzi. Canalizarea orașului era concepută mai departe în sistem divizar, cu două canale pentru apele pluviale și cele uzate[1].

După 1974-1975, ritmul de dezvoltare economică a Oradiei a fost mult încetinit. Acest fenomen este observabil mai ales în ultimul deceniu al regimului comunist. Cu toate acestea, câteva lucruri merită menționate, mai ales în sfera serviciilor. Astfel, în anii 1974-1975 au fost finalizate mai multe ansambluri de locuit situate în Zona de Vest, Dimitrie Cantemir, Piața 23 August (actuală Independenței), Calea 1 Mai, cartierele Nufărul și Ioșia Nord. De asemenea, s-au realizat și restructurări importante pe principalele căi de penetrație în oraș, în sensul modernizării acestora[2]. În această perioadă a fost terminat și dat în folosință complexul comercial *Crișul*[3], în cadrul unui proces mai amplu de reintroducere în circuitul comercial a întregii zone centrale a orașului, care fusese defavorizată din acest punct de vedere în favoarea cartierelor nou construite. Demnă de remarcat este și amplasarea în 1975, cu largul concurs al primarului Gheorghe Vaida, în cartierul Dimitrie Cantemir, a statuii de bronz a fostului domnitor al Moldovei cu același nume, operă a reputatului sculptor român, Ion Irimescu.

La finele anilor '70 a început *sistematizarea* mai accentuată a orașului de pe Crișul Repede. După ce prima schiță de sistematizare a orașului a fost întocmită tocmai în 1960 de către un institut de proiectare din București, iar a doua zece ani mai târziu, în 1970, de către o altă firmă bucureșteană, în 1976 s-a realizat prima schiță de sistematizare de către un institut de proiectare local: *Întreprinderea de Proiectare Județeană. Bihor*[4]. În *cincinalul* 1976-1980 s-a trecut astfel la reorganizarea mai multor zone de locuit de pe principalele artere de penetrație în oraș: străzile 6 Martie (astăzi B-dul. Dacia), B-dul. Magheru, Dimitrie Cantemir și Leontin Sălăjan. Toate erau sistematizate conform indicațiilor și planurilor megalomane venite de la București. Deoarece tehnicile tradiționale de construit nu mai făceau față numărului mereu sporit de apartamente ce erau planificate, s-a trecut la utilizarea metodelor industriale de construit. Elementele de construcție devin tipizate, îngrădindu-se posibilitățile de proiectare. Din această perioadă s-a trecut la construirea de blocuri de locuință din panouri prefabricate[5].

În anii 1976-1980 s-a extins serios lungimea traseelor tramvaielor orădene de la 31,5 la 60,6 km, ceea ce însemna destul de mult. Este poate singurul aspect important major realizat în această perioadă. S-au extins foarte mult căile de rulare ale tramvaielor, mai ales în noile zone de locuit construite în anii '70. După o perioadă de modernizare constantă a parcului de autobuze și tramvaie, începând cu 1979 lucrurile au urmat o curbă descendentă. În 1975, în parcul I.J.G.C.L. Bihor se găseau 90 de tramvaie, 113 autobuze, 34 de taximetre, 18 camioane pentru transportul de mărfuri[6]. În 1979 a fost emis Decretul 277, care a afectat puternic capacitatea de transport auto, aceasta reducându-se drastic. Parcul auto existent în 1979 era de 182 de autobuze și 43 de taximetre și a fost redus la 93 de autobuze și 10 taximetre[7]. Toate acestea au avut consecințe dezastruoase asupra transportului în comun. În același timp, aspectul calitativ al rețelei stradale a cunoscut o degradare continuă, încă un factor de eliminare a condițiilor normale de transport în comun. În plus, rețeaua stradală a Oradiei avea un aspect destul de neorganizat, care, alături de numărul mic de poduri peste Crișul Repede, a creat mari probleme în organizarea unui transport în comun civilizat.

Creșterea constantă a dimensiunilor orașului și sporirea populației au făcut necesară extinderea rețelei de canalizare. În 1978, aceasta a ajuns la 298 km, din care în secțiunea vizitabilă 15 km. În 1978, numărul consumatorilor racordați la instalația de canalizare a fost de 9800.

Anii '80 au fost cei mai negri pentru orădeni și întreaga societate românească. Efectele politicii de industrializare forțată și-au arătat "*roadele*" și în viața Oradiei. Privațiuni de toate felurile afectau zilnic bunul mers al locuitorilor orașului. Oradea a traversat în acești ani o perioadă dificilă cu destule lipsuri și greutăți. Au fost ani în care s-a

---

[1] *Bihor-Monografie*, 1979, p.144.
[2] *Ibidem*, p. 91.
[3] *Ibidem*, p. 144.
[4] *Istoria* , 1995, p. 419.
[5] *Ibidem*, p. 419-420.
[6] *Monografie*, 1978, p. 30.
[7] *Istoria* , 1995, p. 414.

Tramvai orădean la începutul anilor '80

început cartelarea alimentelor de bază, mai puțin pâinea, Oradea fiind printre puținele orașe din țară unde pâinea nu a fost cartelată în primii ani ai deceniului nouă. A fost epoca în care, deși serviciile orășenești au fost menținute prin eforturile Primăriei, ele au avut mult de suferit, inclusiv din cauza deselor întreruperi de curent electric, apă caldă și căldură.

În prima parte a deceniului nouă s-a continuat construirea de locuințe și cartiere anoste, supuse unor planuri standard în care arhitectul putea jongla, eventual, la forma balcoanelor, logiilor, zonelor de intrare și a acoperișurilor. S-au construit astfel locuințe identice, pe același calapod, în strada Decebal, Ștefan cel Mare, în Nufărul, Calea Aradului, Ioșia sau Zona de Vest. Aici locuiau cei mai mulți dintre noii locuitori ai orașului, aduși din diverse zone ale județului și nu numai, care în cadrul procesului de industrializare au năvălit în oraș. S-a mers, în general, pe construirea locuințelor colective, a blocurilor, unde oamenii erau mai ușor de supravegheat. Ritmul de construire era foarte ridicat ajungându-se încă în această perioadă la un număr de 4000 de locuințe anual[1]. Evident, calitatea lor avea mult de suferit datorită economiilor la materiale de construcție. Populația orașului s-a situat astfel la mijlocul anilor '80 în jurul cifrei de 200.000 de locuitori, după ce, în 1948, avea 87.774[2].

Dacă s-au mai făcut investiții în anii optzeci în direcția confortului orădeanului de rând atunci acest lucru a fost în zona dezvoltării căilor de rulare a tramvaiului, care a cunoscut în perioada respectivă o evoluție de-a dreptul spectaculoasă. În anul 1981 s-a dat în folosință linia de pe Strada Transilvaniei-Bulevardul Dacia, până la podul CFR, în lungime de 2,4 km. A urmat în anii 1981-1982, linia de la Podul CFR până la Întreprinderea *Sinteza*, în lungime de 5 km. Lucrările de extindere a căilor de rulare nu s-au oprit aici. În 1983 s-a realizat tronsonul de la intersecția străzilor Leontin Sălăjan (azi Str. Primăriei) cu Decebal, până la podul Decebal, în lungime de 2,4 km. În anul următor, 1984, s-a realizat conectarea liniei de tramvai care se oprea la Podul Decebal cu cea din strada Olimpiadei, în lungime de 1,6 km.

[1] *Ibidem*, p. 421.
[2] *Ibidem*, p. 412.

Ultimii cinci ani ai regimului comunist au fost pentru economia orădeană unii de stagnare. În ciuda propagandei oficiale, industria orădeană devenise, cu unele excepţii, una neperformantă, grevând asupra nivelului de trai. A fost o perioadă extrem de dificilă pentru orădeni, ca de alfel pentru toţi locuitorii României. Perioada nu se distinge prin nimic altceva decât prin existenţa unei atmosfere cenuşii. Anii respectivi au consemnat continuarea construcţiilor de locuinţe începute în anii anteriori, precum cele din Bulevardul Dacia, Decebal, din Nufărul, Ioşia sau Calea Aradului. Este vorba despre aceleaşi locuinţe anoste, îngrămădite şi neconfortabile. În condiţiile în care populaţia oraşului era în continuă creştere, mai ales pe palierul muncitoresc, fără prea mari pretenţii de confort, aşadar, acestea erau binevenite şi utile. În această perioadă s-a continuat cu demolarea de străzi pentru a se construi bulevardele socialismului, definitivându-se aşa zisul *centru-civic*. O jumătate din Strada Independenţei a fost sacrificată, cu clădiri de patrimoniu, pentru a aerisi, chipurile, centrul oraşului[1].

Primarul Gheorghe Groza nu a reuşit să realizeze prelungirea linilor de tramvai, aşa cum fusese prevăzut, între cartierul Nufărul şi Băile Felix, idee ce fusese lansată încă din 1906[2]. Fondurile de investiţii erau direcţionate în altă parte sau nu existau deloc având în vedere criza profundă în care se găseau societatea şi economia românească în anii '80.

Un segment important al vieţii economice postbelice orădene, cu ceva tradiţii în epoca interbelică, a fost cel al cooperaţiei meşteşugăreşti. Cea mai importantă cooperativă, înfiinţată în aprilie 1945, a fost "*Cootex*". Cooperativa "*Cootex*" a fost naţionalizată în 1959. Alături de aceasta au mai existat şi altele, între care amintim: "*6 Martie*", "*Casnica*", "*Sîrguinţa*", aceasta din urmă fiind naţionalizată în 1959, primind numele de Fabrica de încălţăminte "*Arta*", "*Munca invalizilor*", "*Higiena*",

Centrul civic

[1] L. Borcea, 2003, p. 152.
[2] *Ibidem*, p. 180.

"*Constructorul*", "*Lemn și mobilă*", ultimele două reunite din 1950 în cooperativa "Lemnul" din care, în 1969, s-a desprins cooperativa "*Constructorul*"[1]. În 1962 s-a creat cooperativa "*Arta populară*" din care, în 1968, se desprind "*Arta Crișana*" și "*Tricotextil*". Din 1959 a funcționat și Cooperativa "Prestarea" cu secțiile: foto, reparații radio-tv, bijuterii, reparații ceasuri[2].

După 1989, lucrurile s-au schimbat mult în ceea ce privește evoluția economiei orașului. Noile realități politice și-au lăsat amprenta și asupra Oradiei. În ciuda dificultăților întâmpinate de o economie în tranziție, viața economică a orașului de pe Crișul Repede a fost, în general, una în continuă ascensiune. După o perioadă mai grea, circumscrisă primei părți a anilor '90, a urmat o perioadă fastă, caracterizată prin refacere economică.

În această perioadă au continuat să se dezvolte activitățile economice tradiționale, mai ales în câteva domenii specifice: industria lemnului, textile și încălțăminte, confecții. Astăzi, în 2005, orașul are o economie a cărei structură cuprinde majoritatea domeniilor și realizează 63% din producția industrială a județului: construcții de masini, chimie, textile și confecții, tricotaje, încălțăminte, pielărie și blănărie, prelucrarea lemnului, materiale de construcții, confecții metalice, piese de schimb, mase plastice, industrie alimentară, energetică.

Municipiul Oradea dispune de o rețea de instituții și servicii de interes public general: transport, proiectare, construcții, instalații, turism, activitate hotelieră. Toate activitățile economice sunt sprijinite de asistența indispensabilă a mai multor bănci, cu filiale în oras și judet. Ultimele două bănci care au deschis filiale în orașul nostru sunt importante instituții internaționale: ABN-AMRO Bank și ING Bank. În Oradea există actualmente peste 25 de bănci. Mari complexe comerciale și-au făcut loc, de asemenea, în spațiul orădean. Pe de o parte, aici și-au deschis puncte de lucru rețele internaționale arhicunoscute precum METRO, PRAKTIKER, ARTIMA sau SELGROS, iar pe de altă parte, investitori locali au construit spații

Casa de Cultură a Sindicatelor

[1] *Istoria*, 1995, p. 415-416

[2] C. Pavel, I. Völgyesi, 1986, p. 6.

Sala Sporturilor "Antonio Alexe"

comerciale moderne precum LOTUS MARKET sau LEONARDO. După aproape cincizeci de ani de comunism, Oradea se află în continuare într-o perioadă de tranziție către economia de piață, eforturile autorităților locale și ale oamenilor de afaceri concentrându-se în direcția refacerii economice, retehnologizării, îmbunătățirii infrastructurii și a serviciilor către populație. Omul de afaceri, în căutare de parteneri, dornic să investească sau să găsească noi piețe de desfacere pentru produsele sale, găsește în Oradea un loc propice de start. Companiile private din orașul nostru acoperă un spectru larg: industrie, transport, construcții industriale, servicii și agricultură, în aceste domenii fiind disponibil personal de înaltă calificare. Oportunitățile de afaceri sunt multiple, întreprinzătorul găsind aici nu numai solul favorabil sădirii sămânței initiativei, dar și oameni bine instruiți, ambițioși, dornici de muncă și afirmare.

4. Învățământul orădean

Învățământul orădean în perioada postbelică, până în 1989, a fost supus rigorilor epocii în care a funcționat[1]. Fizionomia sa a fost aceea a regimului care l-a creat. După 1989, lucrurile s-au schimbat în bine, dar nu neapărat în toate cazurile. Nesfârșita tranziție și-a pus amprenta serios asupra acestuia. Învățământul orădean s-a dezvoltat în această perioadă pe toate palierele sale, de la cel preșcolar la cel universitar, cu accente speciale pe învățământul universitar, care după 1989 a cunoscut o adevărată explozie.

Învățământul preuniversitar

În primii ani de după cel de după cel de-al Doilea Război Mondial autoritățile au depus eforturi pentru revenirea la normalitate. Imediat după terminarea războiului au fost redeschise școlile românești închise în perioada ocupației horthiste. În anul școlar 1945-1946, în Oradea au fost redate în funcțiune cele 13 școli românești care cuprindeau 2750 de elevi și 225 de profesori. În același timp, s-au luat o serie de măsuri pentru repararea edificiilor școlare distruse, parțial sau total, în urma trecerii frontului[2]. Pentru aceasta, primarul Oradiei, Vanyai Carol, a alocat din bugetul Primăriei, pentru anul financiar 1946-1947, suma de 35.374.000 lei, respectiv 27.462.000 mii lei, reparațiilor, renovărilor și ștergerii oricăror urme ale războiului asupra instituțiilor școlare de toate nivelurile[3].

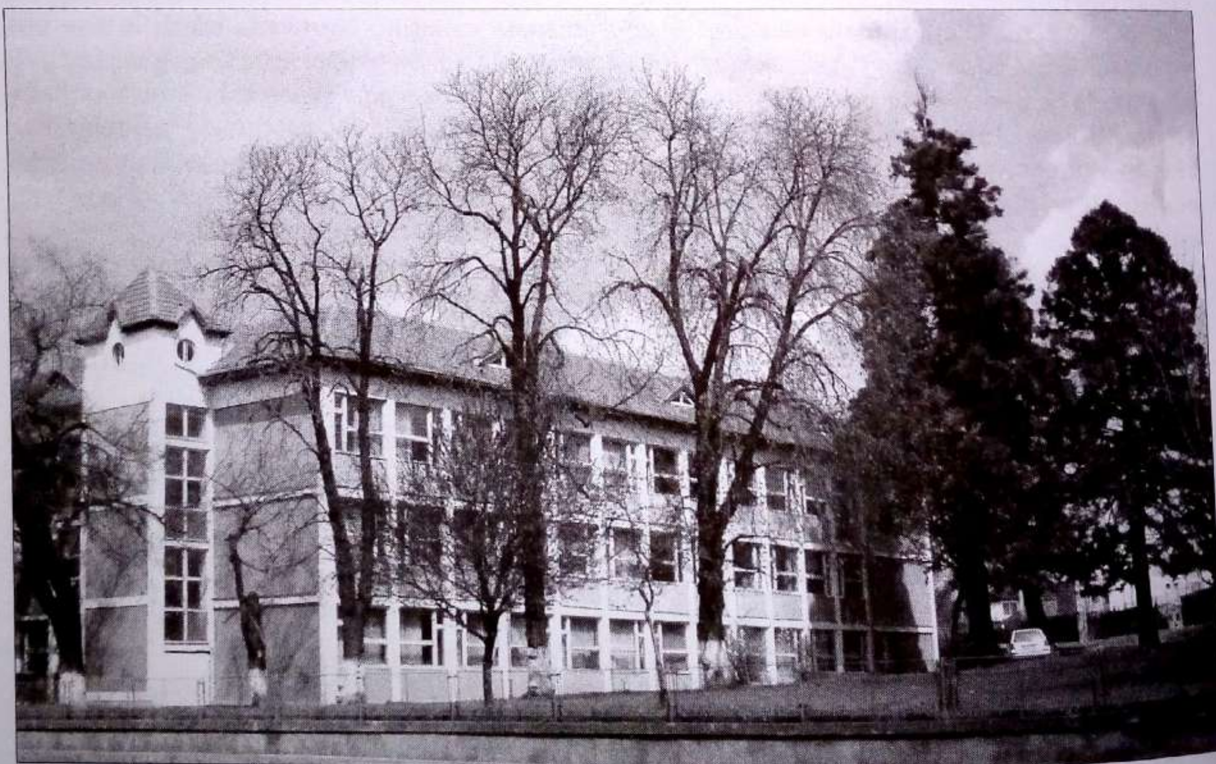
Anul 1948 a însemnat o cotitură radicală în viața școlii orădene. Reforma învățământului din

[1] A. Petrencu, 1991, *passim.*
[2] *Istoria*, 1995, p.422.
[3] *Ibidem.*

acel an a orientat școala orădeană, asemenea întregii școli românești, spre un model sovietic în care "*concepția nouă materialist științifică despre lume și viață*"[1] stătea la baza procesului educativ. Toate școlile confesionale și cele particulare au fost naționalizate. În acest context, multe cadre didactice au avut de suferit, fiind eliminate din procesul didactic, datorită faptului că erau considerate incompatibile cu noile realități școlare[2]. Au fost inclusiv elevi care au avut de suferit în urma noii legi a învățământului[3].

Structura organizatorică a învățământului a fost schimbată de mai multe ori în decursul anilor. Astfel, s-a trecut de la învățământul de 4 ani la cel de 7 ani. Până în anul școlar 1961-1962 acest deziderat a fost atins. Din 1965 s-a trecut la învățământul de cultură generală de 8 ani, iar din 1969, la cel de 10 ani[4]. Anii '80 au adus cu ei extinderea învățământul de cultură generală obligatoriu la 12 clase sau 10 plus școala profesională de un an și jumătate. Extinderea învățământului de cultură generală s-a făcut și în jos, nu numai în sus. Astfel, ca urmare a hotărârilor luate la Plenara C.C al P.C.R. din iunie 1973, învățământul preșcolar a devenit o treaptă a învățământului de cultură generală, stabilindu-se generalizarea acestui tip de învățământ în două etape. În prima pentru copii de 5 ani și în a doua pentru cei de 3-4 ani[5]. În 1977 acest deziderat a fost atins. După 1990 s-a revenit asupra obligativității învățământului de 12 clase și, după mai multe ezitări, cel puțin astăzi, s-a convenit asupra variantei cu 8 clase.

Rețeaua școlară orădeană a cunoscut o creștere simțitoare în toată această perioadă, inclusiv după 1990. Conform datelor oficiale, în 1974, în Oradea existau 64 de grădinițe cu 5800 de copii, 17 școli generale cu 17.000 de elevi și 7 licee industriale, 2 de matematică-fizică, câte unul economic, sanitar, pedagogic și de filologie-istorie. Numărul liceenilor era în 1974 de circa 8000[6]. Mai funcționau, de asemenea, școli speciale ajutătoare și școli profesionale pentru copii cu dizabilități.

Școala Generală "Dacia"

[1] *Bihor. Monografie*, 1979, p. 165.
[2] C. Crăciun, 2003, p. 104-10.9
[3] N. Mihu, 2000, p. 561-569.
[4] *Istoria*, 1995, p.422.
[5] *Bihor. Monografie*, 1979, p. 165.
[6] Gh. Suciu, 1974, p. 7.

În 1989, ultimul al regimului comunist, în Oradea învăţau 25.899 de elevi în cadrul şcolilor generale, din aceştia 6519 învăţau în limba maghiară şi 17.123 de elevi în licee, 2754 la secţiile de limbă maghiară, în timp ce în grădiniţe era cuprins un număr de 7129 de copii, din care 538 la secţiile în limba maghiară[1]. În acelaşi an, conform datelor oficiale, baza materială a învăţământului era formată din 1185 de săli de clasă, 141 de laboratoare, 162 de cabinete şcolare, 19 săli de gimnastică, 24 de baze sportive, 5 săli festive, 5392 de locuri în internate şcolare, 2350 de locuri în cantine şcolare, 3142 de locuri în ateliere şcolare, 57 de grădiniţe şi 19 cabinete şcolare şi 2147 de cadre didactice[2]. Cu toate că aceste cifre par mari, totuşi numărul şcolilor era insuficient, ca să nu vorbim despre dotarea tot mai precară, odată cu trecerea timpului, cu materiale didactice. Criza economică traversată de sistemul comunist s-a răsfrânt şi asupra calităţii învăţământului. S-a recurs la soluţii care, pe moment, rezolvau criza din sistem. Între acestea, în primul rînd trebuie pomenit învăţatul în două sau trei schimburi.

După 1990 s-au luat o serie de măsuri care vizau înbunătăţirea sistemului de învăţământ orădean. Mai ales în prima parte a anilor '90 s-a încercat îmbunătăţirea bazei materiale. Astfel, în 1991 s-a început construirea unor corpuri de clădiri la Şcoala nr. 3 din cartierul "Nufărul 1", devenită ulterior, în 1995, Liceul "*Onisifor Ghibu*"[3]. În 1992 a fost dată în folosinţă cantina Liceului "*Aurel Lazăr*", cu 266 de locuri, iar în 1993 a fost inaugurat noul corp al Şcolii nr. 2, cu 23 săli de clasă şi 3 laboratoare[4].

Ca urmare a schimbărilor petrecute în 1989, în reţeaua şcolară orădeană au avut loc şi alte modificări. Astfel, în 1990 s-a constituit Liceul "*Aurel Lazăr*", în fostul sediu al Şcolii interjudeţene de partid, din secţia română a Liceului "*Ady Endre*", fost "*Alexandru Moghioroş*", iar din 1992, Şcoala nr. 15 a devenit Liceul Teoretic "*Lucian Blaga*". În acelaşi timp, s-au reînfiinţat şcolile confesionale după ce fuseseră desfiinţate cu mai bine de 40 de ani mai înainte[5].

În 2004 reţeaua şcolară cuprindea mai multe unităţi de învăţământ, după cum urmează: preşcolar – 48, primar şi gimnazial – 19, profesional – 8, liceal – 22 şi postliceal – 5. După cum se poate constata, Oradea are un număr mare de licee. Elevii orădeni au rezultate bune la învăţătură, acest lucru fiind observabil la fazele naţionale şi chiar internaţionale ale olimpiadelor şcolare, mai ales la disciplinele: fizică, informatică, limba română şi limba maghiară. Pentru activităţi extraşcolare, copiii pot frecventa Palatul Copiilor, care oferă elevilor o paletă largă de oferte extraşcolare.

Învăţământul universitar

Anii '60 aduc cu ei reînnodarea tradiţiei universitare pe malurile Crişului Repede[6]. Creşterea succesivă a obligativităţii învăţământului de cultură generală, de la patru la 10 ani în 1968, a determinat pregătirea unui număr mai mare de profesori. Ca urmare, în România au apărut, pe lângă universităţile existente deja aici, şi o serie de institute pedagogice de trei ani. Între acestea unul a luat fiinţă la Oradea[7].

În baza Ordinului Ministerului Învăţământului nr.83 din 15 septembrie 1963, începând cu 1 octombrie 1963, la Oradea lua, aşadar, fiinţă un Institut Pedagogic de trei ani. Din primul său an de existenţă au fost create două facultăţi care au funcţionat cu cursuri de zi, Facultatea de Filologie, cu 80 de locuri în anul I, şi Facultatea de Matematică-Fizică, cu 70 de locuri în primul an[8]. La numai un an distanţă, ca urmare a imperativelor existente în învăţământul de cultură generală, celor două facultăţi li s-au adăugat încă două: Facultatea de Educaţie Fizică, cu 40 de locuri în anul I şi cea de Istorie-Geografie, cu un număr de 40 de studenţi înscrişi în anul I.

După o perioadă de 10 ani în care tânărul centru universitar orădean a contabilizat numeroase succese, începând cu anul universitar 1972-1973 acesta va urma panta declinului, declin facilitat şi de conducerea de atunci a instituţiei[9]. Din 1983 centrul universitar orădean dispare practic din peisajul vieţii universitare

[1] *Raport*, 1994, p. 20.
[2] *Ibidem*, p. 19-21.
[3] *Realitatea bihoreană*, 28 mai 2005, nr. 1409, p. 5 .
[4] *Raport*, 1994, p. 19.
[5] *Ibidem*, p. 20.
[6] M. Drecin. Gh. Măhăra, 2004, p. 9.
[7] *Ibidem*, p. 10.
[8] *Institutul*, 1973, p. 23-24.
[9] M. Drecin. Gh. Măhăra, 2004, p.37.

Corp de clădire din cadrul campusului Universităţii din Oradea

româneşti, rămânînd aici un simplu Institut de Subingineri.

Răsturnările politice din 1989 au dat o nouă şansă revigorării învăţământului universitar la Oradea pe scheletul Institutului de Subingineri existent. Ca urmare a iniţiativei mai multor foste cadre didactice ale fostului Institut Pedagogic, la 2 mai 1990, prin Hotărârea de Guvern nr. 460, se aproba înfiinţarea Universităţii Tehnice din Oradea. Profilul iniţial tehnic al instituţiei a fost completat între anii 1990-1992 cu specializări din domeniul ştiinţelor umaniste. În consecinţă, pentru a exprima mai exact noile realităţi, din anul universitar 1992-1993, titulatura instituţiei devine Universitatea din Oradea[1]. Un rol important în dezvoltarea Universităţii din Oradea l-a avut prof. univ. dr. Teodor Maghiar, multă vreme rector al acestei instituţii în acești ani.

Astăzi, Universitatea din Oradea este o instituţie de învăţământ superior completă, care integrează în sine 18 facultăţi şi 4 colegii universitare: Facultatea de Electrotehnică şi Informatică, Facultatea de Energetică, Facultatea de Inginerie Managerială şi Tehnologică, Facultatea de Arhitectură şi Construcţii, Facultatea de Ştiinte Economice, Facultatea de Ştiinte Juridice, Facultatea de Ştiinte Politice şi Ştiintele comunicării, Facultatea de Ştiinte Socio-Umane, Facultatea de Istorie-Geografie, Facultatea de Protecţie a Mediului, Facultatea de Textile Pielărie, Facultatea de Medicină şi Farmacie, Facultatea de Ştiinte, Facultatea de Litere, Facultatea de Teologie Ortodoxă, Facultatea de Muzică, Facultatea de Arte vizuale, Facultatea de Educatie Fizică şi Sport, Colegiul Universitar de Institutori – Oradea, Colegiul Universitar de Institutori – Beiuş, Colegiul Universitar Tehnic, Economic şi de Administraţie, Colegiul Universitar Medical.

În cadrul Universităţii din Oradea funcţionează un Departament de Pregătire şi Perfecţionare a Personalului Didactic care asigură pregătirea pedagogică a studenţilor si perfecţionarea prin definitivat şi grade didactice a profesorilor într-o gamă largă de specialităţi. Pentru crearea unor structuri de învăţământ mai deschise şi mai

[1] *Ibidem*, p. 41.

flexibile, concepute în funcție de necesitățile de adaptare la condițiile pieței de muncă, în cadrul Universității din Oradea continuă dezvoltarea formei de învățământ deschis la distanță, în acest sens existând Departamentul pentru Învățământ la Distanță (I.D.)

Toate cele 18 facultăți și 4 colegii universitare, cu toate cele 123 de specializări, sunt acreditate ori autorizate. Învățământul postuniversitar cuprinde 151 de specializari și 10 domenii de doctorat.

Anii '90 înseamnă pentru Oradea înființarea de noi instituții de învățământ superior, atât de stat, cât și particulare. Astfel, la mijlocul anilor '90, a luat ființă Departamentul din Oradea al Facultății de Teologie Greco-Catolică din cadrul prestigioasei Universități Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca, având trei specializări: Teologie greco-catolică didactică-istorie, Teologie greco-catolică didactică-filosofie și Teologie greco-catolică didactică-pastorală.

În Oradea au mai luat ființă, de asemenea, trei universități particulare. Astfel, în conformitate cu Legea nr. 88 din 1993 privind acreditarea instituțiilor de învățământ superior, a fost înființată Universitatea Emanuel. Ea a primit acreditarea instituțională prin Legea nr. 468 din 2002. De asemenea, toate specializările din cadrul universității au primit autorizarea provizorie de funcționare în anul 2003. Diplomele absolvenților sunt eliberate de Ministerul Educației Cercetării și Tineretului, fiind recunoscute atât în țară, cât și în străinătate. Universitatea Emanuel din Oradea are în componență următoarele facultăți: Facultatea de Teologie (specializările Teologie baptistă pastorală, Pedagogie muzicală și Teologie baptistă didactică-Asistență socială) și Facultatea de Management. Universitatea Emanuel din Oradea este, de asemenea, în directă colaborare cu Universitatea din Oradea, în cadrul căreia funcționează Catedra de Teologie baptistă-Litere ca parte a Facultății de Litere. În procesul academic își desfășoară activitatea 73 de cadre didactice din România, Statele Unite ale Americii și Marea Britanie. În prezent, școala are un număr de 428 de studenți dintr-un amplu spectru geografic: România, Austria, Republica Moldova, Rusia, Statele Unite, Ucraina și Ungaria.

Altă universitate particulară înființată la Oradea este Universitatea Agora. Prin decizia Comitetului de direcție al Fundației Agora din 17 martie 2000, la Oradea lua ființă Universitatea Agora, fiind organizată în conformitate cu Legea învățământului nr. 84 din 1995 și cu Legea privind acreditarea instituțiilor de învățământ superior și recunoașterea diplomelor nr. 88 din 1993. În prezent, Universitatea are patru specializări autorizate de Consiliul Național de Evaluare Academică: Drept, Management, Contabilitate și informatică de gestiune și Informatică economică și 1400 de studenți.

În fine, în Oradea mai funcționează și Universitatea Creștină Partium. Aceasta a luat oficial ființă prin Hotărârea de Guvern 1215 din 2000, pe scheletul Școlii Superioare Reformate Sulyok István, înființată în 1990, având mai multe specializări. Acestea sunt Teologie didactică-Asistență socială, Limba și literatura germană, Management, Pedagogie muzicală, Institutori-limbă străină, Literatură engleză, Engleză-română, Sociologie, Turism, Grafică publicitară. În iunie 2004, Universitatea Creștină Partium a fost acreditată definitiv.

5. Repere culturale.

Viața culturală a orașului s-a înscris în trendul general românesc al epocii, purtând desigur, amprenta specifică a locului. După o perioadă neagră, în care actul veritabil de cultură își făcea loc cu greu în peisajul cultural orădean, începând cu anii '60 lucrurile au început să se schimbe, într-un context politic intern ceva mai relaxat. Însă, abia după 1989, eliberată de orice constrângere ideologică, cultura orădeană s-a putut manifesta cu adevărat liber.

După război, viața culturală orădeană a încercat să revină la normalitate. Acest lucru nu s-a putut, evident. Vechile instituții culturale interbelice au fost suprimate. Totul era subsumat noilor realități. Cultura trebuia să devină una de masă. De fapt, imediat după instaurarea administrației civile s-au luat măsuri în vederea masificării culturii și de ținere a acesteia sub control. Este vorba, în primul rând, despre crearea *"Ateneului Muncitoresc"*, sub egida căruia trebuia să se desfășoare întreaga viață culturală a orașului[1]. Sub îndrumarea sa, în 1945 și-a reluat activitatea Teatrul Maghiar și, vreme de doi ani, între 1946-1948, până ce actorii români au fost transferați la Arad, și Teatrul de Vest în limba română. Inclusiv activitatea

[1] L. Drimba,1969, p. 90.

muzeistică orădeană în primii săi ani a stat sub semnul *"Ateneului Muncitoresc"*.

Cu toate acestea, Oradea a beneficiat de o viaţă culturală activă, exceptând poate deceniul şase al secolului trecut. Aceasta s-a manifestat mai ales prin intermediul unor instituţii culturale de prestigiu precum: Muzeul Regional "Crişana", anterior (1947-1950) Muzeul "Petőfi-Bălcescu", ulterior (din 1971), Muzeul Ţării Crişurilor, cu Muzeele Memoriale "Iosif Vulcan" şi "Ady Endre", Teatrul de Stat din Oradea cu cele două secţii, română şi maghiară, precum şi cel de păpuşi şi Filarmonica de Stat din Oradea.

Muzeul Ţării Crişurilor

În Oradea au existat antecedente de organizare a unui muzeu încă din secolul al XIX-lea. Între 1872 şi 1896, aici a funcţionat Muzeul Societăţii de Istorie şi Arheologie a Judeţului Bihor. În 1896 a avut loc deschiderea Muzeului în local propriu, iar în 1921 a fost redeschis, după ce, pe perioada Primului Război Mondial, fusese închis. Anul 1948 a însemnat şi pentru instituţia orădeană intrarea în proprietatea statului. Între 1950-1970, muzeul a funcţionat sub mai multe denumiri: Muzeul Regional Crişana şi Muzeul Judeţean Bihor. În 17 ianuarie 1971, sub numele de Muzeul Ţării Crişurilor, instituţia şi-a mutat sediul în clădirea Palatului Baroc, construit în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, clădire în care mai funcţionează şi în prezent[1]. Alături de acesta şi-au mai deschis porţile în Oradea şi două muzee memoriale: Muzeul Memorial "Iosif Vulcan", în 1964, şi Muzeul Memorial "Ady Endre", în 1955, ambele făcând parte din Complexul Muzeal Orădean.

În perioada postbelică, la conducerea instituţiei muzeale s-au aflat următorii directori: S. Ştirban (1947-1948), Vlad Spoială (1948-1961), L. Galamb şi T. Jurcsak (1961-1965), Virgil Giurcă (1965-1974), Sever Dumitraşcu (1974-1990), Barbu Ştefănescu (1990-1994), Aurel Chiriac, din 1994 până în prezent.

Prestigioasă instituţie locală de cultură, muzeul orădean a beneficiat în această perioadă de specialişti de excepţie, pasionaţi de cunoaşterea istoriei locului. Paleta ştiinţifică abordată a fost una foarte largă, orientată în mai multe direcţii, acoperind toate epocile istorice, de la Antichitate la contemporaneitate. După 1990, muzeul orădean şi-a dezvoltat constant o nouă dimensiune, aceea a dialogului cu alte instituţii de profil din lume, îndeosebi din centrul Europei, precum Debreţin, Kosice, Lublin, St. Gallen, Trento, Vîrşet etc.

În domeniul arheologiei şi istoriei vechi au ieşit în evidenţă prin cercetările efectuate şi materialele publicate de Ivan Ordentlich, Nicolae Chidioşan şi Sever Dumitraşcu. În zona Evului Mediu semnalăm contribuţiile semnate de Liviu Borcea şi Gheorghe Gorun, iar în cel al Epocilor Modernă şi Contemporană pe cele ale istoricilor Lucia Cornea, Viorel Faur şi Blaga Mihoc. O nouă generaţie de tineri muzeografi se afirmă cu tărie după 1990. Între aceştia îi pomenim pe Doru Marta, Sorin Bulzan, Gruia Fazecaş şi Gabriel Moisa.

În câmpul etnografiei şi etnologiei s-au remarcat specialişti de prestigiu, între care îi amintim pe: Tereza Mozeş, Aurel Chiriac, Barbu Ştefănescu, Ioan Goman, Vasile Todinca şi Ioan Godea. Toţi şi-au lăsat serios amprenta asupra cunoaşterii istoriei Bihorului şi nu numai, datorită contribuţiilor de substanţă consacrate istoriei artei, cazul lui Aurel Chiriac, şi etnografiei, datorate lui Barbu Ştefănescu. Ioan Godea s-a aplecat îndeosebi asupra istoriei artei bisericeşti şi etnologiei.

În domeniul artei s-au remarcat Coriolan Hora şi Aurel Roşu, iar în cel al ştiinţelor naturale Tiberiu Jurksac, Mircea Paina sau Márton Venczel. Cu toţii şi-au adus un aport serios la creşterea prestigiului instituţiei culturale orădene.

Muzeul Ţării Crişurilor din Oradea are o veche tradiţie publicistică. Cea mai cunoscută tipăritură este, desigur, anuarul *Crisia*, apărut în 1971. Înainte de aceasta au mai existat însă o serie de publicaţii, în primul rând ale ale Secţiei de Istorie şi, mai înainte, ale Societăţii de Arheologie şi Istorie a Oradiei şi Comitatului Bihor. Chiar dacă nu au avut ritmicitatea apariţională a *Crisiei*, acestea merită pomenite. Astfel, la finele secolului al XIX-lea au apărut, sub egida Societăţii de Arheologie şi Istorie a Oradiei şi Comitatului Bihor, mai multe publicaţii, între care amintim: *A Biharvármegyei és Nagyváradi Régészeti és Történelmi Egylet Jelentése az 1888/92 évekről, A Biharvármegyei és Nagyváradi Régészeti és Történelmi Egylet 1896/97-iki évkönyve.*

În perioada interbelică, slujitorii muzeului orădean nu au reuşit să reînvie tradiţia publicistică antebelică. Cu toate acestea, ei făceau cunoscute rezultatele cercetărilor lor în principalele reviste culturale orădene: *Familia* şi *Cele Trei Crişuri*.

[1] *Ghidul*, 2000, p. 52-53.

După cel de-al Doilea Război Mondial, preocuparea pentru cercetarea științifică a fost tot mai prezentă, începând mai ales cu mijlocul anilor '60, într-un context politic intern favorabil. Acest lucru s-a concretizat prin apariția primelor publicații ale muzeului orădean, începând cu anul 1966. Este vorba despre cunoscutele *Caiete* unde muzeografii orădeni puteau aduce la cunoștința comunității științifice și nu numai rezultatele propriilor cercetări. *Caietele* și-au încetat apariția la cel de-al nouălea număr, în 1971. Cauza a fost una fericită pentru breasla muzeografilor istorici orădeni: apariția anuarului *Crisia*.

Crisia este publicația Muzeului Țării Crișurilor din Oradea. Inițial aceasta nu a fost revista muzeului orădean, ci a Facultății de Istorie-Geografie din cadrul Institutului Pedagogic din Oradea și l-a avut ca fondator pe istoricul Sever Dumitrașcu.

Cum facultatea orădeană avea deja un un periodic cu oarecare tradiție, *Lucrări științifice*, odată cu numirea profesorului Sever Dumitrașcu în funcția de director al Muzeului Țării Crișurilor din Oradea, *Crisia* a devenit publicația științifică a colectivului de istorie de la această instituție de cultură.

Din 1973 apar încă două publicații aferente Secțiilor de etnografie și artă, *Biharea*, și științe naturale, *Nymphaea*. Ele au fost, alături de *Crisia*, volumele în care muzeografii orădeni au putut să-și publice cele mai noi rezultate ale cercetării științifice. Fondatorii acestora au fost: Sever Dumitrașcu, pentru *Nymphaea*, și Ioan Godea și Sever Dumitrașcu, pentru *Biharea*.

1984 a fost un an important în evoluția tipăriturilor patronate de instituție. Atunci au avut loc modificări substanțiale în regimul anuarelor muzeului, prin reorganizarea întregii activități publicistice. Ca urmare a constrîngerilor epocii, *Nymphaea* și *Biharea* au fost nevoite să-și înceteze apariția, singurul anuar care a rămas pe mai departe a fost *Crisia*, revista colectivului de la Secția de istorie. Cu toate acestea, s-au făcut eforturi serioase pentru permanentizarea apariției celor două publicații. Astfel, în paginile *Crisiei* au continuat să apară studii și articole de artă, etnografie și științe naturale. Acestea au apărut apoi sub formă de extrase copertate, care continuau, de fapt seriile care și-au încetat apariția.

Practic, anuarele orădene au cunoscut trei etape distincte în evoluția lor: 1971 (1973)-1983, 1984-1989 și 1990 până astăzi. În prima perioadă, *Crisia* a fost exclusiv o publicație a colectivului Secției de istorie, cu excepția primelor două numere. Între 1984 și 1989, prin desființarea celorlalte reviste ale muzeului, *Biharea*, a Secțiilor de etnografie și artă, *Nymphaea*, a Secției de științele naturii, *Crisia* a devenit singurul anuar al instituției în care publicau specialiștii tuturor secțiilor. După 1990, lucrurile au revenit la situația de dinainte de 1983.

Scopul declarat al revistelor a fost acela de a publica rezultatele cercetărilor de istorie și arheologie, artă, etnografie și științele naturii, prin studii și materiale referitoare, în principal, la județul Bihor. Toate cele trei anuare au fost prin excelență publicații locale. Acest lucru nu a impietat cu nimic asupra importanței acestora. Prin valorificarea unor informații inedite și interesante, acestea și-au adus o contribuție importantă la dezvoltarea istoriografiei transilvănene.

Anii '90 au însemnat o creștere a valorii științifice a revistelor, nemaiexistând nici o reticență vizavi de abordarea subiectelor științifice. *Crisia* a revenit la situația de anuar separat, la fel ca și de celelalte două, *Biharea* și *Nymphaea*. Colectivele redacționale ale celor trei reviste s-au schimbat fundamental datorită infuziei de tineri muzeografi din primul deceniu postdecembrist.

Statistic, între 1971 și 2005 există un număr impresionant de anuare tipărite, în toate cele trei cazuri: *Crisia* - 31 de volume, *Biharea* - 22 de volume, *Nymphaea* - 20 de volume

În paralel cu tipărirea anuarelor, între 1971 și 2005, în Editura Muzeului Țării Crișurilor din Oradea au mai fost publicate numeroase cărți de autor aparținând muzeografilor și cercetătorilor științifici de la cele patru secții ale instituției muzeale: Istorie - 22 volume, Etnografie - 7 volume, Artă - 3 volume, Științe Naturale - 3 volume.

Teatrele orădene

Teatrul de Stat din Oradea

Secția română

Viața culturală a Oradiei în primii ani postbelici a fost marcată de urmările războiului. La finele anului 1944, în cel mai pur spirit al epocii, lua ființă la Oradea un "*Ateneu muncitoresc*", care a preluat întreaga activitate culturală a orașului. În acest context, în noiembrie 1945, se înființează o asociație numită *Prietenii teatrului*, în frunte cu generalul Paul Alexiu. Scopul principal al asociației era acela de a

conlucra la crearea unui teatru în limba română[1]. O lună mai tîrziu, în 15 decembrie 1945, lua fiinţă teatrul românesc la Oradea sub conducerea actorului Ştefan Iordănescu, societar la Teatrul Naţional din Craiova[2], sub numele de Teatrul de Vest, nume purtat o un timp şi în perioada interbelică.

Pornit cu entuziasm la drum la începutul anului 1946, treptat, teatrul românesc din Oradea şi-a pierdut din avânt, astfel că, în 1948, ca urmare a neasigurării bazei materiale şi a lipsei publicului românesc lipsit de solidaritate culturală, Teatrul de Vest s-a mutat la Arad[3]. Vreme de şapte ani, până în 1955, când a luat fiinţă Teatrul de Stat din Oradea cu două secţii, română şi maghiară, publicul românesc din Oradea nu a mai avut un teatru al său[4]. Atmosfera proletcultistă a epocii a adus în fruntea teatrului orădean pentru şapte ani de zile un muncitor pantofar, Molnár János[5]. În septembrie 1955, pe scena teatrului orădean reîncepeau repetiţiile pentru spectacolele în limba română. Primul colectiv a fost format din actori cu vechi state de activitate, dar şi din proaspeţi absolvenţi din promoţia 1955, nouă la număr, ai Institutului de Teatru şi Artă Cinematografică "I.L. Caragiale" din Bucureşti[6].

După o perioadă de glorie a teatrului românesc, la Oradea, vreme de 10 ani, până în 1965, la înfiinţarea revistei "*Familia*", această instituţie a fost nucleul dur al culturii orădene. Ulterior a urmat o perioadă de oarecare criză în activitatea teatrului[7]. Plecarea din Oradea a unor regizori bine cotaţi la nivel naţional, precum Radu Penciulescu, şi-a lăsat serios amprenta asupra valorii reprezentaţiilor.

Situaţia s-a schimbat însă de la un an la altul şi, mai ales, în perioada directoratului lui Mircea Bradu, între 1977-1992 secţia română a teatrului orădean a cunoscut mari succese, devenind unul dintre cele mai bine cotate la nivel naţional şi nu numai. Nume mari ale scenei româneşti au jucat în piese montate la Oradea. Între acestea amintim doar câteva: Dina Cocea, Mihai Fotino, Ion Marinescu, Octavian Cotescu, Ştefan Iordache, Mircea Diaconu, Tamara Buciuceanu, Dorel Vişan, Olga Tudorache, Adrian Pintea, Maia Morgenstern şi mulţi alţii.

Teatrul orădean a organizat, începând din 1976, un festival de teatru intitulat "Săptămâna teatrului scurt". În momentul debutului festivalului acesta era singular în România. După un început mai timid, manifestarea s-a impus în peisajul teatral românesc tot mai mult de la o ediţie la alta[8]. După 1990, anvergura festivalului a devenit una internaţională, fiind prezente trupe de teatru din mai multe ţări europene.

Secţia maghiară

Teatrul maghiar a fost mai prezent în viaţa culturală a oraşului în primii ani de după război. Sub egida "Ateneului Muncitoresc", în cursul anului 1945, Teatrul Maghiar şi-a reluat activitatea sub conducerea directorului Farkas Sándor[9].

După reforma teatrelor din România din 1948, teatrul în limba maghiară a rămas să funcţioneze mai departe, cel românesc dispărând din peisajul cultural pentru o vreme. Colectivul teatrului maghiar din Oradea a fost unul valoros, ceea ce, combinat cu susţinerea din partea publicului prin prezenţa în număr mare la spectacolele puse în scenă, a făcut ca secţia maghiară să nu dispară în 1948. Acest specific al teatrului maghiar orădean se menţine şi astăzi. Colectivul de actori şi regizori a oferit publicului iubitor de teatru de-a lungul timpului piese de teatru remarcabile. Şi în viaţa acestei secţii au fost plusuri şi minusuri, însă, în general, trupa maghiară a fost una care şi-a mulţumit publicul[10].

Teatrul de Stat pentru copii şi tineret "Arcadia" Oradea

La 1 februarie 1950, Comitetului Provizoriu al Comunei Urbane Oradea decidea înfiinţarea la Oradea a unui Teatru de păpuşi[11]. Iniţiativa înfiinţării acestei instituţii i-a revenit conducerii Teatrului maghiar din Oradea[12], iar spectacolele

[1] T. Călugăru, 1949, p. 1.
[2] *Teatrul românesc*, 2001, p. 72.
[3] *Ibidem*, p. 80.
[4] *Ibidem*, p. 81.
[5] *Ibidem*, p. 222.
[6] *Ibidem*, p. 86.
[7] *Ibidem*, p. 124.
[8] *Ibidem*, p. 258.
[9] *Istoria*, 1995, p. 426.
[10] Nagy B., 1998, *passim*.
[11] *Teatrul Arcadia.*, 2000, p. 2.
[12] *Fáklya*, 15 februarie, 1950, p. 2.

se ţineau atât în limba română, cât şi în maghiară. De-a lungul timpului, trupa de actori, regizori şi scenografi şi-a câştigat un bun renume printre micuţii spectatori. Începând cu 1 iunie 1955, printr-o decizie a Sfatului popular al oraşului Oradea, secţia de păpuşi a Teatrului maghiar din Oradea a devenit unitate independentă, dată la care Teatrul de Păpuşi, ca denumire oficială, s-a mutat în lăcaşul actual din cadrul Complexului "Vulturul Negru" din str. Vasile Alecsandri[1].

Odată cu trecerea anilor, prin consolidarea an de an a repertoriului prezentat, actorii de la Teatrul de Păpuşi orădean au format o echipă cotată ca fiind printre cele mai bune din ţară[2]. În acelaşi timp, atelierele de pictură, grafică, tâmplărie etc., în ciuda unor greutăţi cauzate de lipsurile tot mai acute în ceea ce priveşte dotarea cu cele necesare recuzitei spectacolelor, au realizat lucruri la înălţime.

După 1990, evoluţia ascendentă a instituţiei a fost remarcată de tinerii spectatori. La aniversarea a 50 de ani de păpuşerie în Oradea, începând cu anul 1999, teatrul orădean şi-a schimbat numele din Teatrul de Stat de Păpuşi din Oradea în Teatrul de Stat pentru Copii şi Tineret "Arcadia" Oradea, pentru a reflecta, se spunea în argumentaţie, genul de spectacole ce se prezintă cât şi categoriile de spectatori care le urmăresc.

Filarmonica de Stat din Oradea

Preocupările muzicale orădene sunt reluate după cel de-al Doilea Război Mondial sub egida aceluiaşi *"Ateneu Muncitoresc"*. Orchestra filarmonică şi-a reluat activitatea în 1945, întrunind un colectiv de instrumentişti conduşi de dirijorul Romulus I. Botto[3]. În 1949, Societatea filarmonică devine instituţie de stat, funcţionând sub numele de Filarmonica de Stat din Oradea. Din acest moment, devenind instituţie de stat, se supunea rigorilor culturale ale vremii. Tocmai din această cauză, în primii ani de după 1949 programele concertelor erau destul de eterogene ca şi compoziţie reflectând ingerinţele politicului. Nu de puţine ori, Filarmonica era nevoită să execute o serie de programe de promenadă, care se adresau de fapt clasei muncitoare, mai puţin familiarizată cu concertele simfonice[4].

Începând cu anul 1953 s-a observat o revigorare a vieţii muzicale orădene. Din acel an au sosit la Oradea o serie de absolvenţi de specialitate şi dirijori, care au ridicat treptat nivelul reprezentaţiilor. Cel mai cunoscut nume sosit la Oradea în 1953 a fost cel al dirijorului Aurel Popa. El a fost urmat patru ani mai târziu de alte nume devenite celebre precum: Miron Raţiu şi Remus Georgescu, iar din anii'60 de Ervin Acél[5].

Conducerea Filarmonicii s-a preocupat constant de lărgirea repertoriului. Începând cu stagiunea 1956-1957, în fiecare seară de luni erau prezentate cu regularitate concerte. Încet, încet s-a format şi un public iubitor de muzică de acest gen, care frecventa cu regularitate concertele de lunea seara. Rigorile epocii au făcut ca instrumentiştii să fie nevoiţi să participe la acţiuni de culturalizare a maselor. Astfel, erau organizate concerte în unităţi militare, cămine culturale, case de cultură, şcoli şi chiar fabrici, unde erau aduşi, desigur că fără prea mare entuziasm, elevi, militari şi *"oameni ai muncii"*. Pentru diversificarea ofertei de programe a Filarmonicii au fost organizate cvartetul orchestrei şi mai multe formaţii camerale. În organizarea acestora a jucat un rol important maestrul de concert Lori István[6].

Filarmonica de Stat din Oradea a avut colaborări cu nume importante ale vieţii muzicale româneşti şi internaţionale. Pe scena orădeană au fost prezenţi de-a lungul timpului artişti şi dirijori de prestigiu. Anul 1989 a adus o deschidere importantă din acest punct de vedere. Instrumentiştii şi dirijorii orădeni au fost tot mai mult prezenţi pe marile scene internaţionale. Din Europa până în Asia şi America Centrală şi de Sud, Filarmonica de Stat din Oradea şi-a făcut auzit "glasul".

În cadrul Filarmonicii de Stat din Oradea funcţionează încă din 1950 Orchestra de muzică populară *"Crişana"*[7]. Aceasta a fost de-a lungul timpului unul dintre cei mai redutabili ambasadori ai Oradiei şi Bihorului, ai folclorului bihorean, atât în ţară, cât şi peste hotare. Au fost organizate spectacole pe scenele orădene, turnee în ţară şi străinătate, iar prezenţele la radio şi televiziune erau un lucru absolut obişnuit.

În toată această perioadă, în Oradea a funcţionat şi Şcoala Populară de Artă. Încă din 1925-1926, un grup de artişti muzicieni, în frunte

[1] *Teatrul Arcadia.*, 2000, p. 3.
[2] R. Boureanu, 1961, p. 3.
[3] Al. Firez, I. Bradu, 1973, p. 61.
[4] *Ibidem*, p. 62.
[5] *Istoria*, 1995, p. 428.
[6] Al. Firez, I. Bradu, 1973, p. 75.
[7] *Ibidem*, p. 99.

cu compozitorul şi dirijorul Francisc Hubic, a încercat să să înfiinţeze un Conservator de muzică după modelul celor din Bucureşti, Cluj şi Timişoara. După cel de-al Doilea Război Mondial acesta a primit titulatura de Conservatorul de Muzică şi Artă Dramatică. Tot în anul 1945, la iniţiativa unor artişti plastici orădeni, în frunte cu pictorul Roman Mottl senior, a luat naştere Şcoala de Arte Frumoase.

Conservatorul de Muzică şi Artă Dramatică s-a unificat cu Şcoala de Arte Frumoase la data de 7 Noiembrie 1954 sub denumirea de Şcoala Populară de Artă. Până în anul 1947, la conducerea Conservatorului s-a aflat chiar Francisc Hubic, apoi până în 1952, va fi director, dirijorul Romulus Botto. Din anul 1952, destinele Şcolii Populare de Artă vor fi preluate până în 1982, cu o întrerupere de doi ani, 1959-1961, când a fost directoare Ecaterina Mihaly, de către Rea Silvia Pop D. Popa, de numele căreia se leagă deosebite succese în activitatea profesorilor şi elevilor şcolii şi multe împliniri artistice. În toată această perioadă s-au remarcat câteva nume de rezonanţă ale unor absolvenţi ai şcolii: Aurel Mirişan, decan al Conservatorului „Gh. Dima" – Cluj-Napoca, violoncelistul Radu Aldulescu, violonistul Gheorghe Hamza, solist şi concert maistru al operei din Bucureşti, Domniţa Munteanu, regizor şi redactor la Televiziunea Română, actorii Ana Szeles şi Adrian Pintea, solistele de muzică populară Florica Ungur, Florica Duma, Florica Zaha, Maria Haiduc şi mulţi alţii. Între anii 1982 şi 1988 au fost directori ai şcolii Ersilia Geoldeş şi Crăciun Parasca, iar din 1988 până în prezent, Marian Boboia. Din 1990, Şcoala Populară de Artă a primit numele celui care a creat-o, Francisc Hubic[1].

Alte aspecte culturale

Alături de aceste instituţii culturale orădene, viaţa culturală a oraşului a pulsat şi prin prestigioase reviste de cultură. Este vorba, în primul rând, de revista *Familia*. Începând cu 1 septembrie 1965, după o întrerupere de câteva decenii, reapărea aşadar, la Oradea, revista *Familia,* seria a V-a, redactor şef fiind poetul Alexandru Andriţoiu. Publicaţie de o incontestabilă respiraţie culturală, dar şi de mare tradiţie, aceasta a acordat o atenţie deosebită culturii locale şi nu numai[2]. Revista a construit în Oradea un spaţiu spiritual excepţional. Nucleul dur al revistei, constituit de redactorul şef Al. Andriţoiu, format din Ovidiu Cotruş, Nicolae Balotă şi Radu Enescu, alături de alţi membri de prim rang, dar mai tineri, avea un orizont cultural extraordinar. Cei trei pomeniţi mai sus veniseră din Cercul Literar de la Sibiu şi trăiseră alături de mari personalităţi ale culturii româneşti: Lucian Blaga şi D.D. Roşca[3]. *Familia* era, tocmai din această cauză, altceva în peisajul publicistic românesc al vremii, iar apariţia ei a fost în sine un fapt excepţional. Din noua redacţie a *Familiei* mai făceau parte: S. Vasilescu, F. Pamfil, D. Chirilă, M. Bradu, C. Bejan şi Ghe. Grigurcu[4].

Altă revistă cu rădăcini în perioada interbelică, reapărută însă după 1989, a fost *Cele Trei Crişuri*. De apariţia acesteia şi-a legat numele istoricul orădean Viorel Faur. Publicaţie culturală de prestigiu, ea s-a ancorat temeinic în peisajul cultural orădean. Tot în această perioadă în Oradea a apărut şi revista *Cetatea Bihariei*. Iniţiatorii ei sunt istoricii Viorel şi Antonio Faur. Alte publicaţii care îşi fac loc în peisajul ştiinţific orădean sunt *Revista de istorie contemporană*, redactor şef Corneliu Crăciun şi "Revista bihoreană de istorie", redactor şef Radu Milian.

În perioada postbelică, în peisajul cultural orădean un loc distinct l-a ocupat Biblioteca orăşenească. Înfiinţată încă din 1911, după ce a avut mai multe locaţii, din 1951 ea este găzduită de fostul sediu al Episcopiei Greco-Catolice de Oradea[5], sediu pierdut în 2005 în favoarea proprietarului, noul sediu al instituţiei fiind în Piaţa Independenţei. În decursul timpului, aceasta a avut mai multe denumiri, în funcţie şi de organizarea administrativ-teritorială a ţării. Astfel, în 1950, aceasta a fost Bibliotecă Regională, ea devenind din acel moment cu adevărat publică prin desfiinţarea taxelor. După reorganizarea administrativ teritorială din 1968, biblioteca a devenit municipală, iar din 1974 – judeţeană[6]. Din 15 noiembrie 1991, prin decizia Prefecturii Judeţului Bihor, Bibliotecii Judeţene Bihor i s-a atribuit denumirea "Gheorghe Şincai".

Dacă până în 1989 principala funcţie a bibliotecii a fost, în primul rând, aceea de a-i deservi pe cititorii săi, după această dată instituţia

[1] *Şcoala de arte,* 2005.
[2] L. Cornea, 1978, p. 204-212 ; *Idem,* 1980, p. 703-732; *Idem,*1978, b, p. 667-703; *Idem,* 1979, p. 847-865.
[3] *Ziaristul,* 2005, p. 11.
[4] E. Engel, 2005, p. 125-140.
[5] Gh. Suciu, 1992, p. 4 .
[6] *Ibidem.*

s-a implicat mai activ în viaţa culturală a cetăţii, graţie mai ales directorului său, Constantin Mălinaş, inclusiv prin publicarea unei reviste de cultură intitulată Familia română, unde în prim plan sunt prezentate aspecte din viaţa românilor din afara graniţelor ţării.

Creaţia literară orădeană a continuat tradiţiile oraşului şi sub acest aspect. Mai multe nume s-au impus în circuitul literar naţional în perioada postbelică. Între acestea le amintim pe cele ale lui Titus Popovici, Ana Blandiana, Horvath Imre, Alexandru Andriţoiu, Dumitru Radu Popescu, Gheorghe Grigurcu, Mircea Bradu.

Arta plastică orădeană a fost, de asemenea, prezentă într-o anumită măsură în întreaga perioadă. Încă în 1945 s-a deschis, aşa cum am mai spus, la Oradea, Şcoala de Belle-Arte, devenită apoi Şcoala Populară de Artă. În 1946 s-a înfiinţat secţia locală a Sindicatului Mixt al Artiştilor, Scriitorilor şi Ziariştilor[1], din care s-a desprins, în 1947, Cenaclul Artiştilor Plastici, viitoarea Filială a Uniunii Artiştilor Plastici. În 1948, de asemenea, a fost organizat Fondul Plastic, în fruntea sa regăsindu-l pe cunoscutul sculptor orădean Iosif Fekete[2].

Oradea a beneficiat de artişti de valoare care au participat la numeroase saloane naţionale şi internaţionale, câştigând numeroase premii. Între cele mai reprezentative nume amintim aici pe: Makalik Alfred, Iosif Fekete, Coriolan Hora, Traian Goga, Mottl Roman, Aurel Pop, Kristofi Janos, Jakobovits Marta, Nistor Coita, Gheorghe Gherman, Aurel Roşu, Ioan Augustin Mureşan, Dan Perjovschi, Gheorghe Praja şi mulţi alţii.

Alături de arta profesionistă a mai existat şi o mişcare artistică de amatori, desigur fără pretenţii majore, dar activând în marele concert naţional proletcultist intitulat *"Cântarea României"*.

6. Presa

În intervalul de timp 1945-2004, presa bihoreană a cunoscut două etape distincte. Prima este cea cuprinsă între 1945 şi 1989, când toată presa era subordonată puterii politice. Începând cu 1945, presa interbelică, una foarte bogată în titluri[3], a fost suprimată, locul acesteia fiind luat de noile publicaţii ale regimului comunist. Anul 1989 a fost şi din acest punct de vedere unul de turnură. Despre această dată, comparativ cu epoca precedentă, asistăm la o adevărată explozie publicistică. Dacă în prima parte a deceniului zece presa a fost una aproape exclusiv scrisă, începând cu mijlocul anilor '90 aceasta şi-a mutat centrul de greutate în zona audiovizualului, fie ca staţii radio şi de televiziune de sine stătătoare, fie ca staţii locale ale unor posturi de radio şi televiziune din Bucureşti.

Perioada 1945-1989

În ton cu modificările care au avut loc în societatea românească după 1945, Oradea şi Bihorul au fost racordate pe deplin, din toate punctele de vedere, evoluţiei generale a corpului social românesc. Conform canoanelor regimului, vechea presă orădeană nu mai putea exista şi, în consecinţă, a trebuit să apară un alt gen de presă, controlată de tânărul regim instituit la Bucureşti. Începând cu 1945 au apărut o serie de publicaţii de gen.

Cronologic, primul ziar al noilor vremuri a fost *"Viaţa nouă"*, primul număr apărut la începutul anului 1945, la 16 ianuarie. Acesta era ziarul oficial al judeţului Bihor pentru cititorii de limba română întrucât pentru cei de limbă maghiară apărea *"Új Élet"* (în traducere tot *"Viaţă nouă"*), pandantul celui în limba română[4]. În 1946, *"Viaţa nouă"* şi-a schimbat denumirea în *"Crişana"*, nume pe care l-a purtat până în 1989. După 1989, numele s-a păstrat, chiar dacă din zilele imediat următoare Revoluţiei el s-a numit *"Crişana liberă"*, ulterior revenindu-se la numele iniţial.

Tot în 1945, mai exact în decembrie, apărea săptămânalul *"Voinţa poporului"*, un ziar care în prima parte a existenţei sale va fi cel puţin diferit decât gazetele oficiale, el fiind organul de presă al unui partid, Partidul Social Democrat Român, un partid agreat şi tolerat de comunişti între anii 1945-1948. În 1948, după "unificarea" PSD cu PCR, ziarul a dispărut din peisajul publicistic orădean[5].

După perioada de glorie a săptămânalului *"Voinţa poporului"*, care a coincis cu anul 1947, anul cu cei mai mulţi abonaţi, la sfârşitul căruia s-a editat chiar şi un *"Almanah Voinţa poporului"*[6], anul 1948 nu a debutat sub cele mai bune auspicii. În februarie 1948, la Bucureşti, Partidul Social

[1] *Crişana*, 10 decembrie 1946, p. 2.
[2] M. Ţoca, 1983, p. 8.
[3] L. Cornea, 1986, p. 97-117.
[4] Aurica Broinaş, 1969, p. 43.
[5] G. Moisa, 2000, p. 541.
[6] *Voinţa poporului*, an IV, nr.1, p. 1, 1948.

Democrat Român se "unifica" cu cel comunist, noua entitate politică numindu-se Partidul Muncitoresc Român[1]. Noul partid își avea însă propriul organ de presă, "*Scânteia*". În consecință, presa controlată până atunci de P.S.D a fost desființată. De un tratament similar a avut parte și "*Voința poporului*", care dispărea după numai trei ani și jumătate de la apariție, nereușind să-și realizeze dezideratul cu care a pornit la drum, acela de a deveni cotidian. De fapt, anul 1948 a însemnat începutul sfârșitului pentru ultimele publicații de presă, altele decât cele controlate de Partidul Comunist Român.

Din aceeași categorie face parte și ziarul "*Plugarul*", organ de presă al Regionalei Crișana-Maramureș al Frontului Plugarilor. Asemeni "*Voinței poporului*", acesta a naufragiat într-un context ideologic dominat de comuniști. După o scurtă existență, în 1945 acesta a dispărut. A fost revigorat însă începând cu anul 1947. Organ al Frontului Plugarilor, o organizație politică dominată de comuniști, el avea menirea de a conlucra la penetrarea ideologiei comuniste în lumea satelor. Astfel, la 7 august 1947 reapărea la Oradea "*Plugarul. Organ de presă al Frontului plugarilor din Crișana-Maramureș*". Tot atunci a fost reorganizat și colectivul de redacție, format în marea majoritate din activiști de partid. Secretarul de redacție era Gavril Stanca, iar printre redactori mai erau Dumitru Manciu, redactor pentru Satu Mare, Nicolae Popescu, redactor pentru Maramureș, Haralambie Pescaru, redactor pentru Sălaj, Stana Adalbert, Ioan Troe, Zizi Stana și Traian Cuc, redactori pentru județul Bihor[2].

Alături de aceste ziare, în Oradea au mai apărut și alte publicații începînd cu 1947. Este vorba "*Fáklya*" și "*Lupta poporului*", cu o apariție destul de efemeră, și "*Carnetul agitatorului*", o publicație lunară în limba română și maghiară, "*Az agitátor zsebkönive*", care a apărut timp de șapte ani între 1955 și 1962[3].

Dintre toate aceste ziare două au rezistat până în 1989. Ele au fost consacrate ca gazete oficiale ale regimului, una pentru limba română, "*Crișana*", și una pentru limba maghiară, "*Fáklya*"[4]. Dacă în primii ani de apariție "*Crișana*" și "*Fáklya*" au avut tiraje de 5000 de exemplare, la finele anilor '60 acestea au crescut de câteva ori. "*Crișana*" a ajuns la 32.000 de exemplare, iar "*Fáklya*" la 22.000 de exemplare.

Încă de la începuturile sale, presa postbelică comunistă a jucat un rol primordial în propagarea ideologiei comuniste. Aceasta era în permanență racordată la ideea promovării "*marilor prefaceri*" din istoria contemporană a României.

Încă din primul an de apariție a presei controlată ideologic, 1945, e vorba aici mai ales de "*Viața nouă*" - "*Crișana*", aceasta a publicat pagini întregi în care mobiliza populația, sub imperiul lozincii "*Totul pentru front, totul pentru victorie*", la a fi generoasă în direcția sprijinirii frontului. De asemenea, încă din primele numere apărute în ianuarie 1945, "*Viața nouă*" a susținut o serioasă campanie, asemeni întregului câmp mediatic național controlat de comuniști, pentru înfăptuirea reformei agrare într-o vreme în care nu exista nici o lege în această privință - ea va fi votată abia la 23 martie 1945[5] - îndemnând, asemeni suratelor sale ideologice, la preluarea pământurilor pe cale revoluționară[6]. În anii următori, "*Crișana*" a susținut tot mai insistent ideea reformei agrare și exproprierea marii chiaburimi, dușmanul declarat numărul unu al noului regim, subliniind consecvent rolul comuniștilor în înfăptuirea reformei agrare[7].

"*Momentele decisive*" pentru istoria românilor care se derulau "*sub ochii oamenilor*" au fost, de

[1] Fl. Constantiniu, 1997, p. 476.

[2] ANR. DJBH, *Fond Comitetul Județean Bihor al Frontului plugarilor*, Dos. 12, f. 43.

[3] Aurica Broinaș, 1969, p. 43.

[4] După 1965 au mai apărut o serie de publicații, dar care sunt altceva decât presă și nu fac obiectul intervenției noastre. Merită totuși să le amintim pe cele mai importante. Este vorba, între altele, de *Țara visurilor noastre, Pași , Ritmuri* etc. apărute la Oradea sau *Ani de ucenicie*"ŭ apărută la Beiuș în diferite intervale de timp. În aceeași categorie putem menționa și publicația *Gaudeamus* a studenților de la Institutul Pedagogic din Oradea. De asemenea, în Oradea au mai apărut și alte publicații, științifice de această dată: *Lucrări științifice*, apărută sub egida aceluiași Institut Pedagogic din Oradea, sau *Crisia, Nymphaea* și *Biharea*, apărute sub patronajul științific al Muzeului Țării Crișurilor din Oradea, dar și *Familia* seria a V-a, reapărută începând cu 1965, avându-l ca redactor șef pe poetul Alexandru Andrițoiu. Mai apărea, de asemenea, sub patronajul Episcopiei Ortodoxe de Oradea publicația *Îndrumător bisericesc, misionar și patriotic. Episcopia de Oradea.*

[5] D. Șandru, 1993, p. 363-387.

[6] *Ibidem.*

[7] *Crișana*, III, 1947, nr. 191, 23 august 1947.

asemenea, amplu prelucrate pentru a le face cunoscute cititorilor. Astfel, în campania electorală pentru alegerile din 1946, *"Crișana"*, *"Voința poporului"* și *"Plugarul"*, atât cât a apărut, au rezervat spații largi *"partidelor democratice"* conduse de comuniști lovind concomitent în partidele istorice, considerate reacționare[1]. Presa orădeană a reflectat, de asemenea, într-un mod triumfal *"marile prefaceri ale României în regimul de democrație populară"*, precum: refacerea țării după război în urma conducerii înțelepte a comuniștilor, stabilizarea monetară din 1947, prezentată fără excepție drept una justă, măsurile pentru democratizarea țării, măsuri abuzive în fond, precum înlăturarea monarhiei și multe altele[2].

În toate aceste *"mărețe realizări"* presa comunistă bihoreană a stat *"necurmat la postul său, vigilentă, pentru a demasca uneltirile politice dușmănoase, sabotajul unor elemente potrivnice, acțiunile antipatriotice, susținând cu fervoare și fermitate politica partidului clasei muncitoare"*[3].

În ciuda faptului că minoritatea maghiară din Oradea, la fel ca cea din întreaga Transilvanie, mai spera, cel puțin până la încheierea Conferinței de pace de la Paris, din 1947, la revenirea la Ungaria, presa maghiară din Oradea, în speță *"Új Élet"* și *"Népakarat"*, prezentau o situație idilică de înfrățire creatoare româno-maghiară sub sceptrul comunismului pentru propășirea ambelor comunități. În nenumărate numere, *"Új Élet"* prezenta modul în care cele două părți își organizau viața comună fericită[4], în continuarea unor vechi tradiții comune româno-maghiare de luptă împotriva exploatării de clasă (sic)[5].

Anii următori au menținut în presa orădeană același ton. Număr de număr paginile ziarelor inserau noi și noi izbânzi ale noului regim, presa fiind pe mai departe un element esențial, indispensabil în consolidarea regimului. Presa a fost un sprijin serios al PCR în anii următori. La alegerile care au urmat celor grosolan falsificate din noiembrie 1946[6], cele din martie 1948, chiar dacă s-au desfășurat sub o cu totul altă zodie decât cele din 1946, opoziția fiind la data respectivă practic complet anihilată[7], întreaga presă orădeană îndemna oamenii să voteze *"forțele democratice"* conduse de comuniști. De asemenea, aceasta a susținut mediatic și *"cea mai radicală reformă a vremii"* adică naționalizarea din 11 iunie 1948, în fapt marea confiscare și desființare a proprietății private. Acest act a fost prezentat, evident, ca unul progresist, revoluționar, spre binele românilor[8].

După această perioadă, a copilăriei presei orădene postbelice, ea a sprijinit rând pe rând, ca un utilaj propagandistic de primă mână ce era, toate celelelte demersuri comunizante ale regimului: reforma învățământului, organizarea miliției, a primelor consilii populare, planurile anuale, apoi cele cincinale, toate sărbătorite cu mult fast. În ton cu modificările de nuanță ale regimului comunist[9], presa bihoreană a reflectat la rândul său aspecte privind însemnătatea Congreselor PCR, acordând largi spații Directivelor Congreselor sau Rapoartelor CC ale PCR, ajungându-se ca în anii '70, dar mai cu seamă în ultimul deceniu al regimului comunist cultul personalității să fie pregnant reliefat. Atât *"Crișana"*, cât și *"Fáklya"* nu lăsau să lipsească de pe prima pagină poza sau informații diverse despre șeful statului. Existau apoi o serie de momente , din ce în ce mai mult legate de persoana liderului român, precum ziua de naștere, crearea PCR, 23 August sau Ziua Recoltei, care erau foarte prezente în paginile ziarelor orădene legate de numele lui Nicolae Ceaușescu. Nenumărate scrisori, fie de omagiere, fie de mulțumire pentru *"viața îmbelșugată și viitorul luminos al Patriei"*, fie de raportare a noi și noi succese în toate domeniile, erau prezentate în paginile ziarelor. Acestea au devenit, cu timpul, mai degrabă adevărate instrumente de informare politică decât o presă în adevăratul sens al cuvântului. Poate rubrica sportivă să se apropie de ziaristică cu mențiunea că succesele sportivilor erau închinate aceluiași *"conducător iubit"*[10].

---

[1] ANR. DJBH, *Fond Comitetul Județean Bihor al Frontului plugarilor*, Dos. 8, f. 38.
[2] Crișana, III, 1947, nr. 298, 31 decembrie 1947, p. 1.
[3] Aurica Broinaș, 1969, p. 37.
[4] *"Új Élet"*, I, nr. 10, 1945.
[5] *Idem*, I, nr. 28, 1945.
[6] R. Pisică, 1996, *passim*.
[7] Opoziția se mai manifesta doar sporadic și prin diverse opinii verbale, exprimate de foști membri ai PNȚ mai ales. Vezi în acest sens DJBAN, *Fond Comitetul Județean Bihor al Frontului plugarilor* , Dos. 23, f. 9.
[8] Crișana, IV, 11 iunie 1948.
[9] G, Moisa, 2002, *passim*.
[10] Crișana, 8 mai 1986.

În toată această perioadă, mai ales după declanșarea revoluției culturale, presa orădeană a acordat o atenție deosebită formării omului nou, îndreptându-și obiectivul în direcția tinerilor care trebuiau însuflețiți de cele mai adevărate *"sentimente patriotice"*[1].

În același context, *"Crișana"* și *"Fáklya"* au acordat pe mai departe o atenție deosebită chestiunii coeziunii în jurul partidului și a înfrățirii poporului român cu naționalităților conlocuitoare. În acest sens, trebuia să se demonstreze cum românii, maghiarii și germanii, călăuziți de idealurile socialismului și comunismului, muncesc pentru propășirea comună. Comemorarea unor personalități bihorene de origine maghiară, precum Arany János, Ady Endre, Horvath Imre sunt numai câteva argumente ale presei epocii în acest sens[2].

Vizitele lui Nicolae Ceaușescu în Bihor, înscrise de-acum într-un ritual general al liderului politic român[3], erau evident amplu reflectate în presă, atât în *"Crișana"*, cât și în *"Fáklya"*, la fel cum paginile ziarelor erau pline de reportaje despre viața economică, socială și culturală a bihorenilor. Au fost astfel popularizate marile *"fabrici și uzine"* construite în anii socialismului, precum *Alumina, Înfrățirea, Rafinăria Suplac, I.M. Voivozi, Sinteza, Avântul, Miorița, Bihoreana Marghita* și multe altele. Conform materialelor de presă, oamenii munceau cu un entuziasm nestăvilit, mulțumiți până peste poate de viața pe care o duceau, asta chiar și în ultimele zile ale regimului.

Inevitabil, presa a prezentat și aspecte neutre din punct de vedere ideologic. În paginile ziarelor erau adesea prezente diverse informări despre o serie de manifestări culturale și științifice orădene și bihorene, diverse informații utilitare privitoare la cetățenii orașului și ai județului. Meseria de ziarist a fost destul de ingrată în anii respectivi. Majoritatea ziariștilor erau absolvenți ai *"prestigioasei instituții de învățământ superior"* numită Academia "Ștefan Gheorghiu", locul de pregătire a cadrelor și propagandiștilor de bază ai partidului. Modul în care aceștia s-au achitat de sarcinile gazetărești reiese din lecturarea articolelor pe care le-au scris.

Într-un articol "fundamental" asupra presei bihorene postbelice, scris la finele deceniului șapte, autorul definește în faza de final cât se poate de plastic rolul presei din epocă: *"Iar ca sarcină permanentă se desprinde educarea patriotică a maselor, ridicarea conștiinței oamenilor muncii la nivelul înaltelor exigențe ale timpului nostru istoric plin de demnitate și măreție"*[4].

Perioada postdecembristă

După 1989, și în domeniul presei, la fel ca întreaga societate românească, lucrurile au cunoscut o schimbare fundamentală. După câteva decenii, în care accesul la informație a fost puternic cenzurat, explozia jurnalistică a fost un lucru aproape firesc. Nevoia de informare și diversificare a ofertei informaționale era acută și tocmai de aceea au apărut numeroase titluri de ziare. Între 1990 și 2003 au apărut peste 25 de titluri de ziare. Nu intră în atenția noastră cele din sfera culturală care și-au diversificat, de asemenea, oferta.

Trebuie să spunem, în primul rând, că ziarele din perioada comunistă au continuat să apară, schimbându-și instantaneu tonul. Chiar dacă mai greu la început, ele s-au adaptat ușor, ușor noului discurs politic postdecembrist[5]. Este vorba aici despre *"Crișana"*, devenită o perioadă *"Crișana liberă"*, după care va reveni la denumirea de *Crișana,* dorind parcă să renunțe la filiația anterioară și să demonstreze că înainte, ziarul, fiind supus cenzurii nu a putut fi realizat profesionist. Același lucru se poate spune și despre *"Fáklya"*, care, imediat după evenimentele din decembrie 1989, și-a schimbat numele în *"Bihari Naplö"*. Beneficiind de aproape aceeași echipă redacțională ca și ziarul de la care provin, acesta a devenit un ziar aproape exclusiv al comunității maghiare.

Tot în 1990 a apărut și *"Bihorul"*. Era un săptămânal *"de informare și opinie al Prefecturii Bihor"*, scopul său fiind publicarea în paginile sale a rezultatelor activității acestei instituții a statului român. Urmând un curs evolutiv firesc, anul 1990 a cunoscut cel mai mare număr de apariții în presa orădeană din întreada perioadă postrevoluționară. În același an mai apar *"Kelet Nyugat"*, *"Phoenix"*, un săptămânal evident *"independent"*, apărut o perioadă limitată între 1990-1992, *"Țara Crișurilor"*, *"Gazeta de Vest"*, un ziar în mare vogă la vremea

[1] L. Caba, 1969, p. 1 etc.
[2] L. Blum, 1968, p. 1.
[3] Cristina Petrescu, 1997, p. 105-115.
[4] Aurica Broinaș, 1969, p. 42.
[5] A se vedea mai ales *Crișana* și *Fáklya* din perioada decembrie 1989 și din anul 1990.

respectivă, autointitulat atunci săptămânal de atitudine, informare și cultură. Din 1992 s-a numit "*Noua Gazetă de Vest*". Nu a rezistat mult timp, după o perioadă dispărând din peisajul publicistic bihorean. În 1990 a apărut și primul număr din "*Unu*", o publicație "de opinie, informare culturală și divertisment". Cu destule sincope, aceasta a apărut până la finele anilor '90.

Anul 1990 poate fi considerat anul copilăriei presei bihorene postdecembriste, care a ars însă etapele trecînd rapid la adolescență. În 1991 a apărut "*Erdelyi Naplö*", un ziar strict politic politic și care a existat până în 2003. A urmat apoi o perioadă de circa opt ani în care piața presei bihorene a fost dominată de "*Jurnalele*" bihorene, este vorba de "*Jurnalul de dimineață*", autointitulat cotidian de informație, și, din 1993, "*Jurnal bihorean*", un cotidian de informare de bună calitate, cel puțin în primii ani. Cele două, alături de "*Crișana*" și "*Bihari Naplö*", au fost cele care au dictat direcțiile presei bihorene în această perioadă.

În acest interval au mai fost câteva încercări, toate fiind mai mult sau mai puțin efemere. Este vorba de trei apariții care în titlul lor au avut apelativul "*vest*". Este vorba, în primul rând, de cotidianul "*Vest*" , apărut între 1998 și 2000. Este cel mai semnificativ din această serie. El a fost secondat de "*Vest Magazin*", apărut în 1993, și "*Vestul Românesc*", un "*săptămânal de atitudine socială și națională*", apărut în 1995.

Un moment important în evoluția presei scrise bihorene l-a reprezentat anul 2000. Atunci au apărut nu mai puțin decât trei noi cotidiene în peisajul publicistic bihorean. Este vorba despre "*Știrea*", un cotidian "*zonal de informații*", de "*Observator de vest*", autointitulat, de asemenea, "*cotidian zonal de informații*" și "*Realitatea bihoreană*". Dintre acestea însă numai ultimul s-a dovedit viabil, el existând și în prezent.

În fine, ultimii ani au adus în prim plan mai multe cotidiene sau săptămânale cu un profil mai diferit decât cele de până atunci. Este vorba aici despre săptămânalele "*Bihoreanul*", "*Gazeta de Oradea*", "*Informația de vest*" și "*Impact*". Toate sunt săptămânale de informare politică, socială și de investigații asupra unor aspecte mai mult sau mai puțin întunecate ale societății bihorene, la acest ultim capitol excelând mai ales "*Gazeta de Oradea*". În fine, mai trebuie semnalată apariția la finele anului 2003 a publicației lunare "*Tricolorul*", organ al filialei locale a Partidului România Mare.

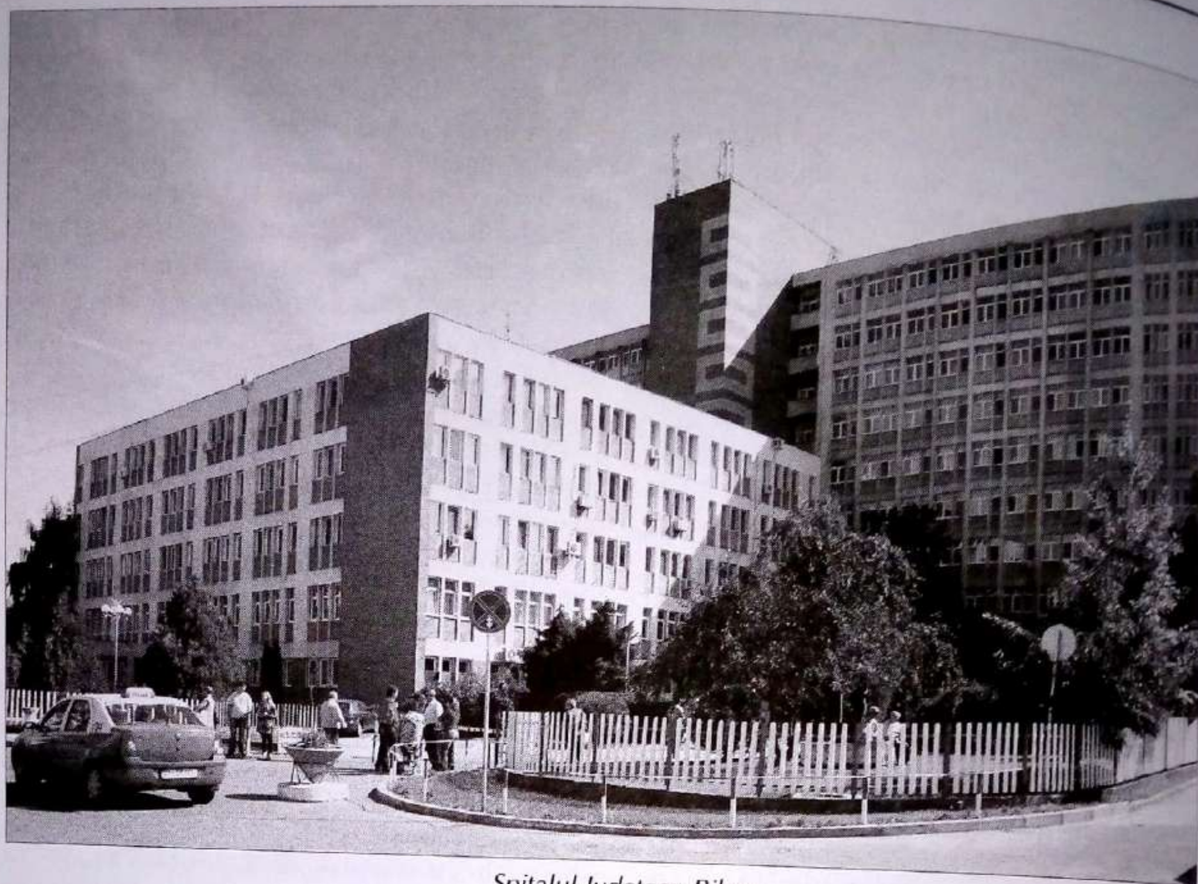
După 1989, în Oradea a luat ființă și presa audio-vizuală. Astfel, aici amintim televiziunea T.T.V., televiziunea T.V.S., dar și stații locale ale unor televiziuni centrale precum Antena 1 și Pro Tv. Posturile de radio au fost, de asemenea, bine reprezentate. Cele mai cunoscute au fost și sunt: Radio Sonvest, Radio Transilvania și Radio Maria.

7. Sistemul de sănătate

Sistemul sanitar orădean a cunoscut în perioada postbelică, în general, în ciuda epocii traversate, o evoluție ascendentă. După o perioadă în care s-a investit destul de mult în acest domeniu, anii '60-'70, a urmat o etapă, anii '80, în care investițiile s-au redus simțitor din motive ce țin de declinul general economic al țării. Un lucru trebuie precizat de la început. În lipsa altor date în analiza sistemului sanitar orădean din această perioadă, am recurs la datele oficiale ale regimului. Arhivele și investigațiile orale ne păstrează însă o serie de mărturii, colaterale, este adevărat, despre unele aspecte ale sistemului de sănătate orădean, dar nu numai[1], relevând unele chestiuni care trădează măcar falsitatea unor date oficiale[2]. Un lucru este însă sigur. Chiar dacă datele nu sunt reale în totalitatea lor, pașii înainte în evoluția sistemului sanitar orădean în această perioadă sunt evidenți.

După război, situația sanitară a orașului era dezastruoasă. Lipsa cadrelor medicale devenise deja cronică. Unii pieriseră în război sau se retrăseseră cu armata maghiară, în timp ce alții, mai ales evrei, au dispărut din Oradea urmând calea lagărelor de concentrare. În vederea remedierii acestei stări de lucruri, mai ales ca urmare a lipsei cadrelor medicale cu pregătire de specialitate, în 1948 a fost înființat primul Grup Școlar Sanitar. Scopul școlii era de a forma cadre medii bine pregătite pentru spitalele orădene și nu numai. Profesorii școlii erau medicii orădeni. Prima promoție de cadre medii sanitare a ieșit de pe băncile școlii în 1952[3]. Numărul cadrelor sanitare medii este în continuă creștere de la un an la altul. La fel și medicii orădeni, absolvenți ai unor instituții de învățământ superior, îndeosebi a Facultăților de Medicină din Cluj și Timișoara. Astfel, în 1952,

[1] A. Neculau (coord.), 2004, p. 244-264; Gail, Kligman, 2000
[2] A. Țărău, 2001, p. 245-254
[3] *Bihor-Monografie*, p. 153

Spitalul Județean Bihor

în Oradea erau 127 de medici de diferite specializări. Conform datelor oficiale din perioada respectivă, dacă în 1938 unui medic îi reveneau 2218 locuitori, în 1978 îi reveneau 636 locuitori[1].

Încă de la începutul anilor '50 s-au luat primele măsuri în domeniul mai bunei funcționări a sistemului de sănătate. Astfel, în martie 1951 a fost înființat la Oradea *"Centrul sanitaro-antiepidemic al Regiunii Crișana"*. În 1973 aceasta se transformă în *"Centrul sanitar antiepidemic județean"*[2]. În 1958 a fost creată Stația de Salvare care funcționa cu 10 autosanitare. În timpul mandatului de primar al lui Dregus Ernö, în 1963, în Oradea a fost dată în folosință o clădire nouă pentru Centrul de recoltare și conservare a sângelui[3].

Continuând pe aceeași linie, în cartierul Rogerius a fost dat în folosință în 1969 un spital de copii cu o capacitate de 605 paturi, în timp ce un an mai devreme fusese pusă în funcțiune o Policlinică de copii în imediata vecinătate a spitalului[4]. În 1984 a fost dat în folosință noul Spital Județean cu 700 de paturi, cuplat, de asemenea, cu o Policlinică.[5]

În primele trei decenii postbelice, ca urmare a rezultatelor investițiilor pomenite mai sus, dar și ca urmare a trendului general din această perioadă, s-au făcut progrese remarcabile în înbunătățirea principalilor indicatori sanitari. Astfel, morbiditatea a scăzut foarte mult, iar bolile considerate sociale cunosc niște indici nesemnificativi. În privința bolilor transmisibile situația s-a îmbunătățit considerabil. Până în 1965 malaria a fost eradicată, iar altele, ca poliomielita și difteria, figurează cu indici zero în 1975. De asemenea, morbiditatea prin tetanos a fost aproape eradicată. Boli grave, precum tuberculoza și bolile venerice, și-au redus simțitor incidența.

Tot mai multe specialități medicale au apărut în Oradea, mai ales după darea în folosință a Spitalului Județean. Dintre ele amintim: urologia, gastroenterologia, chirurgia toracică, cardiologia, anestezia și terapia

[1] *Ibidem*.
[2] *Ibidem*, p. 157.
[3] *Oradea*, 2003, p. 159.
[4] G. Lalescu, 1969, p. 75.
[5] *Raport*, 1994, p. 33.

intensivă, ortopedia, oncologia, neuropsihiatria, ginecologia, ginecologia infantilă, bolile metabolice și de nutriție, medicina legală etc[1].

Aprecieri de același gen se pot face și asupra unităților farmaceutice. Asigurarea cu medicamente s-a făcut oricum într-um mod onorabil, cel puțin până în anii '80. Dacă în 1948 existau în Oradea un număr de 29 farmacii publice[2], la sfârșitul anilor '80 numărul acestora ajunsese la 36 de unități din care opt erau cu circuit închis[3]. Dacă până în 1949 toate farmaciile, exceptându-le pe cele ale spitalelor, erau private, începând cu 2 aprilie 1949 acestea au fost naționalizate[4].

La acest capitol nu putem să nu pomenim și extinderea serviciului medico-balnear. Existența factorilor balneoclimaterici în stațiunile din imediata vecinătate a Oradiei, ne referim la Băile Felix și Băile 1 mai, a însemnat o posibilitate în plus pentru cetățenii orașului de îngrijire a sănătății, mai ales în domeniul bolilor aparatului locomotor.

Toate aceste realizări din cadrul sistemului de sănătate orădean au condus, după cum era și firesc, la creșterea confortului din acest punct de vedere și la creșterea duratei medii de viață. Anii '80, mai cu seamă a doua parte a acestora, au însemnat însă o reducere drastică a investițiilor în sistemul sanitar. Acest lucru s-a repercutat asupra întregului sistem, afectând direct starea de sănătate a populației. Fenomenul nu era unul caracteristic doar Oradiei, ci unul general românesc.

După 1989, lucrurile au început să se schimbe. Structura sistemului de sănătate orădean s-a schimbat de la un an la altul. Apar noi instituții care gestionează sănătatea oamenilor. Între acestea amintim: Direcția de Sănătate Publică Bihor și Casa Națională de Asigurări de Sănătate Bihor. De asemenea, sistemul medical de stat este tot mai mult concurat de cel privat. După 1990 au apărut numeroase policlinici, cabinete medicale și farmacii particulare, în cazul ultimelor două categorii existând o adevărată explozie cantitativă.

Conform datelor oficiale, la sfârșitul anului 2004, structura sistemului de sănătate orădean arăta în felul următor: spitale – 6, dispensare medicale – 28, policlinici – 7, centre de recoltare și conservare a sângelui – 1, farmacii – 68, servicii de ambulanță și serviciu medical de urgență – 1. La aceasta se adaugă aportul sistemului medical privat format din 214 unități. Dintre acestea 75 sunt cabinete medicale de specialitate, 85 stomatologice și 54 cabinete de medicină generală. De asemenea, pentru asistența medico-socială a copilului existau un Centru de plasament cu 450 de paturi și mai multe creșe de cartier cu 595 de paturi[5]. În ciuda greutăților generate de realitățile sistemului, cauzate în primul rând de lipsa banilor, calitatea actului medical orădean s-a înbunătățit după 1989, măcar și prin existența alternativei private.

8. Arhitectură și urbanism

Cel de-al Doilea Război Mondial a provocat pagube importante orașului. Oradea a fost bombardată în anul 1944, în lunile august și septembrie. Cu ocazia acestor bombardamente au fost distruse numeroase clădiri de locuit, clădiri industriale și au fost avariate o serie de zone, în special cele din jurul gării, din jurul fabricilor din Velența și cartierul Seleuș.

O primă etapă de după război o constituie refacerea, reconstrucția sau repararea distrugerilor. Odată cu stabilizarea vieții economice și sociale încep primele parcelări pentru locuințe individuale.

Ca o necesitate dictată de ritmul de dezvoltare al economiei planificate, în toată țara se introduc studiile de sistematizare teritorială. Acestea au constituit baza pentru proiectarea zonelor industriale din preajma orașelor mari, a căilor de comunicații și a orașelor înseși. Odată cu sistematizarea teritorială se introduce și conceptul dezvoltării pe etape a orașelor, ținând cont de dezvoltarea populației active. Astfel, între 1952-1958 se întocmesc primele schițe de sistematizare care au servit ca bază pentru stabilirea amplasamentelor noilor construcții. Prima schiță de sistematizare pentru Oradea este întocmită în anul 1960 de către un institut de proiectare central – I.S.C.A.S. București – când populația orașului era de 105000 de locuitori. A

---

[1] *Bihor-Monografie*, 1979, p. 153.
[2] Al. Pop, 1999, p. 191.
[3] *Raport*, 1994, p. 36.
[4] Al. Pop, 1999, p. 191.
[5] www.oradea.ro.

doua schiță de sistematizare avea să se întocmească peste 10 ani, în 1970, de I.S.A.R.T. București, când populația orașului ajunsese deja la 138000 de locuitori. Începând cu această dată s-a întocmit și o optimizare a amplasamentelor de locuințe în vederea determinării cât mai corecte a dezvoltării orașului. În 1976, când s-a întocmit prima schiță de sistematizare de către un institut de proiectare local – I.P.J. Bihor –, populația orașului atinsese 156000 de locuitori, iar suprafața orașului 2787 ha.

După război, primele clădiri de locuit colective – blocuri de locuit – încep să se construiască în Oradea prin anii 1957 pe str. Decebal nr. 5 (lângă podul Decebal), blocul actorilor de pe malul stâng al Crișului și blocul ofițerilor sovietici pe Str. Republicii, aproape de spital. Densitatea scăzută a unor asemenea zone, extensiunea pe care ar fi căpătat-o rețelele de alimentare – sau chiar teritoriul orașului – au impus ideea viitoarelor locuințe în blocuri mai înalte, P+4, P+8 etaje, grupate în mari ansambluri.

Începând din anii '60, apar primele grupări de blocuri în zonele Rogerius, str. 1 Mai, str. Magheru, Piața 1 Decembrie, Piața București, în cartierul Velența, str. D. Cantemir, Splaiul Crișanei. În cazul acestora se adoptă ca formă de organizare cvartalul, recurgându-se la o tramă stradală geometrică cu dispuneri de blocuri-cutie simetrice, perimetrale, făcându-se abstracție de cerințele naturale de teren, orientare, proprietăți etc. Dotările comerciale se amplasează în general la stradă, iar cele sociale în spațiile libere din interiorul cvartalelor.

Întrucât tehnicile tradiționale de construcție nu făceau față numărului sporit de apartamente ce erau planificate, se începe introducerea metodelor industriale în construcții. Elementele de construcții devin tipizate, clădirile urmând a fi proiectate după anumite proiecte-directive, limitându-se posibilitățile de proiectare. Un alt pas s-a făcut prin folosirea elementelor de construcții prefabricate cât mai mari, ce se ansamblau pe șantier, obținându-se productivități mai mari, dar și posibilități mai reduse de proiectare.

În fine, prin înființarea Fabricii de prefabricate s-a ajuns la industrializarea completă și producția de serie. Clădirile au devenit un produs industrial. Prin construirea în Oradea a "Fabricii de case" s-a trecut la realizarea blocurilor de locuințe din panouri mari, prefabricate. Astfel, prin anii '80 se realizează o serie de cartiere anoste, alcătuite în mare parte din blocuri de locuințe identice, repetate la infinit. S-au realizat cartierele din zona str. Decebal, Ștefan cel Mare, Nufărul, Calea Aradului, Ioșia, Zona de Vest. În prezent, populația municipiului, de peste 230000 de locuitori, este cazată în circa 73000 de locuințe din care 59000 sunt locuințe colective. Întrucât aceste clădiri nu satisfăceau din punct de vedere estetic, s-a căutat să fie "ascunse", construindu-se pe arterele principale clădiri în general mai înalte, cu spații comerciale la parter, la proiectarea cărora arhitecții aveau voie să se "joace" cu forma balcoanelor, logiilor, zonelor de intrare și eventual a acoperișurilor. Din păcate, în Oradea există foarte puține exemple reușite de clădiri de locuit sau de zone rezidențiale.

Printre blocurile de locuințe mai reușite se pot enumera cele din fața Cetății Oradea, amplasate însă greșit, întrucât nu s-a ținut seama de apropierea Cetății (arh. Szabó Arnold, Valentin Zisu, Máté László), str. Magheru cu Str. Spitalului (arh. Horia Goga), blocul turn, str. Tudor Vladimirescu (arh. Szabó Arnold), blocurile turn de pe malul drept al Crișului (arh. Lia Abrudan), str. Decebal – vis-a-vis de Înfrățirea, (arh. Terdik Magdalena și arh. Tivadar Iuliu), str. Cazaban (arh. Némethy László), str. D. Cantemir (arh. Némethy László), Bulevardul Dacia (arh. Lantos Tibor), Calea Aradului (arh. Vladimir Ionescu), str. Gh. Doja (arh. Alexandru Moisi), Str. Nufărului (arh. Vági László), blocul de garsoniere de pe Str. Nufărului (arh. Alexandru Maxim) etc.

În zona centrală s-au realizat câteva clădiri de locuit – în condiții de plombă – unde arhitecții au încercat să proiecteze clădiri care să armonizeze și să se încadreze în arhitectura tradițională existentă. Astfel de exemple sunt clădirile de pe Str. Republicii (arh. Vági László), str. Mareșal Antonescu (arh. Vági László), Piața Republicii (lângă Casa de Modă, arh. Ioan Ardelean), plombă malul Crișului (arh. Vági László), intersecția Străzii Republicii cu str. R. Ciorogariu (arh. Pataki László).

Populația orașului fiind într-o continuă creștere, odată cu construirea noilor cartiere s-a impus realizarea unor dotări social-culturale adecvate. S-au realizat numeroase dotări: creșe, grădinițe, școli, dispensare, centrale telefonice, săli de sport, după proiecte tip, dar din fericire și câteva realizări cu caracter unicat. În

Bloc de locuințe pe malul Crișului Repede (str. Tudor Vladimirescu)

domeniul sanitar s-au construit Policlinica și Spitalul de Copii (1968) și Spitalul Județean – toate aparținând arh. Terdik Magdalena. În cartierul Ioșia s-a realizat Sala Sporturilor (1973), conform proiectului arh. Vladimir Ionescu, iar în imediata sa vecinătate, Casa Tineretului, arh. Vági László.

În centrul vechi al orașului s-a construit Casa de Cultură a Sindicatelor (1972), arh. Ioan Regman, Magazinul Universal "Crișul" (1978), arh. Ioan Ardelean, Complexul comercial "Mercur", arh. Emil Moga și Hotelul "Dacia" (1970), arh. Vladimir Ionescu.

De asemenea, se pot aminti ca realizări importante cinematografele "Crișana" și "Patria", întreaga Piață a Transilvaniei (arh. Lantos Tibor), noua clădire a Imprimeriei de Vest, alături de alte clădiri industriale.

Majoritatea lucrărilor de artă monumentală, care se găsesc azi în piețele publice ale orașului, provin din perioada de după cel de-al Doilea Război Mondial. În Piața 1 Decembrie, în anul 1959, s-a amplasat Monumentul Ostașului Român, realizat din bronz de sculptorul Iulia Onița[1].

Dintre statuile existente în oraș amintim statuia din bronz a lui Nicolae Bălcescu de Iosif Fekete și amplasată în parcul Bălcescu în anul 1970, statuia din piatră "Dansul Felegii" din Piața București (1971) sculptor Boris Leonovics, statuia "Avântul", din metal, realizată de sculptor Rodica Stanca-Pamfil în 1971 și amplasată în B-dul Dacia[2], statuia de bronz a lui Dimitrie Cantemir (1975) aparținând lui Ion Irimescu, statuia de piatră a lui Emanuil Gojdu (1989), din Piața Unirii, aparținând lui Mircea Ștefănescu și statuia lui Mihai Eminescu executată în bronz de Ovidiu Maitec, amplasată în anul 1990 pe Str. Independenței.

De asemenea, în oraș s-au amplasat o serie de busturi ale unor personalități: bustul lui Ady Endre (marmură), de sculptorul Vetro Artur, amplasată în Parcul Traian în anul 1958[3], bustul lui George Enescu executat din marmură de

[1] *Rep.Bh.*, p. 146
[2] *Ibidem*, p. 228-229
[3] *Ibidem*, p. 228

sculptorul C. Popovici şi amplasat, în 1984, pe Aleea Ştrandului, şi bustul lui Petőfi Sándor, executat de Farkas József, în bronz, amplasat în Parcul Petőfi în 1960 şi reamplasat în 1991.

Dacă până în anul 1989 ritmul construcţiilor de locuinţe (colective) a crescut anual, ajungându-se în ultimii ani la peste 4000 de apartamente, începând din 1990 statul s-a retras din domeniul construcţiei de locuinţe, problemele legate de terminarea clădirilor început devenind extrem de grave.

După 1990 se relevă programe de arhitectură "uitate" în ultimele decenii: biserici, clădiri social-culturale, sedii de firme particulare şi locuinţe individuale. Dintre lucrările cele mai importante în domeniu enumerăm: Sediul *Finanţelor de Stat* şi al *Băncii Comerciale Române* (arh. Horia Goga), Mănăstirea Franciscană Greco-Catolică *Sfânta Maria* de pe Str. Ostaşilor), proiectată de arhitecţii Octavian Muth, Alexandru Moisi, Dan Costa sau Complexul Bisericesc Baptist format dintr-o sală de biserică de 3000 de locuri, şcoală cu 12 săli de clasă, camere de cazare şi birouri, proiectată de arhitecţii Pafka Ernest, Pafka Carmen şi Andreika István, ş.a.

COMUNITĂȚILE RELIGIOASE

I. BISERICA ORTODOXĂ ROMÂNĂ

Începuturile creștinismului în Bihor se contopesc cu începuturile formării limbii și poporului român. Și aici vor fi rămas creștini izolați în secolele migrațiilor, numărul lor crescând apoi mereu. Existând creștini trebuie să admitem că existau și preoți și diaconi – deci o formă de organizare bisericească. Din sudul Dunării, din puternicele centre bisericești, existente acolo încă din epoca Sfinților Apostoli și a urmașilor acestora, au trecut spre ținuturile din nord – Banat și Crișana – acei horepiscopi care au activat și în părțile bihorene.[1]

Lipsa documentelor cu privire la realitățile de aici nu înseamnă inexistența unei forme de organizare a populației băștinașe, români și slavi, în comunități proprii. În perioada migrațiunilor nu poarte fi vorba de o patriarhie care să cuprindă pe toți ortodocșii români. Prin canonul 28 al Sinodului al IV-lea Ecumenic de la Calcedon (451), toți creștinii de pe teritoriile supuse politic popoarelor barbare erau sub jurisdicția patriarhului din capitala Imperiului Bizantin.[2] Întinderea aici a ierarhiei constantinopolitane este sugerată și de cronica Notarului Anonim al regelui Bela, care informează despre raporturile strânse dintre voievodatul bihorean al lui Menumorut și Bizanț. Încă înainte de aceasta știm că un episcop al românilor aflați sub stăpânire avară, posibil din Crișana, pe nume Ursus, a participat în 787 la al VII-lea Sinod Ecumenic de la Niceea.

În secolele următoare, mai ales mărturiile arheologice atestă mănăstiri "de rit grecesc" pe întregul teritoriu al Crișanei. Ele sunt atestate și documentar, începând cu veacul al XIII-lea, atunci când papa Inocențiu III scria episcopului catolic de Oradea să viziteze mănăstirile ortodoxe din dieceza sa și să așeze acolo călugări latini. Ar fi posibil ca să fie vorba de așezămintele monahale a căror existență a fost dovedită arheologic la Voievozi, Sânicolau de Beiuș, Șeghiște.[3]

În tot Evul Mediu cârmuirea duhovnicească a acestor părți de țară au avut-o mitropoliții Transilvaniei. Astfel, în Evanghelia cu învățătură tipărită de diaconul Coresi, în 1581, mitropolitul Ghenadie este numit "luminatul mitropolit din tot ținutul Ardealului și al Orăzii". La 4 decembrie 1628, Ghenadie II se intitula "arhiepiscop al scaunului Bălgradului și al Vadului și al Oradiei și al Sîtmarului și toată țara Ardealului". Așezarea Oradiei alături de Vad și Sătmar – cu episcopi atestați istoric – este o mărturie a existenței Episcopiei Ortodoxe Române a Oradiei, fiind cunoscut obiceiul

[1] Păcurariu 1980, p. 154-155.
[2] Păcurariu 1991, p. 131.
[3] Păcurariu 1980, p. 157.

ierarhilor de a înscrie în titulaturile lor numai scaune episcopești existente.

După anul 1660, anumite regiuni din vestul țării noastre, între care și Bihorul, au ajuns sub stăpânire otomană, creându-se pașalâcul de Oradea. Turcii, mai îngăduitori în cele religioase, preocupați mai mult de adunarea contribuției populației subjugate, au permis apariția și activitatea unor ierarhi ortodocși trimiși, cu aprobarea marelui vizir, se pare chiar de către Patriarhia din Constantinopol. Este perioada din care s-au păstrat cele mai vechi matricole ale bisericii ortodoxe din Velența (1667). În 1671, deci în plină stăpânire turcească, un credincios din familia Trifa-Găvruș, locuitor în același cartier, cumpără pentru biserica de aici o Evanghelie slavonă la Lemberg.[1]

În 1692, teritoriile fostului pașalâc, odată cu întregul Principat al Transilvaniei, au ajuns sub dominația habsburgilor. Prozelitismul calvin foarte puternic înainte de 1660, a luat sfârșit acum, revenind, în schimb, cel catolic. Întregul secol al XVIII-lea și cel următor este dominat de frământări religioase.[2] Ultimul episcop de Oradea, Efrem, a murit în 1695, după ce, la 4 martie 1695, fusese reconfirmat de Leopold, atunci când s-a pornit mișcarea pentru atragerea la greco-catolicism a populației românești și din această zonă. Pentru a se asigura succesul acțiunii, cei interesați au făcut tot ce le-a stat în putință ca scaunul Episcopiei Ortodoxe de la Oradea să nu mai fie ocupat.[3] Un ultim episcop care a păstorit aici și care a dispărut în împrejurări necunoscute a fost Petru Hristofor (probabil din familia ctitorilor *Bisericii cu Lună*), care păstorea prin anii 1711-1712, apoi Episcopia Oradiei a rămas vacantă până în 1920.

Înainte de unificarea părților componente ale viitorului oraș Oradea, pentru istoria bisericească, Velența – puternică așezare românească – prezintă o importanță deosebită. Din timpuri străvechi românii locuiau aici în număr foarte mare. În schimbul unor privilegii ei erau datori să păstreze obligații militare, să dea soldați pentru garnizoana cetății, să lupte în banderia episcopală atunci când aceasta trebuia să participe la bătălii. "Din această epocă de vitejie a neamului românesc din Oradea – scrie istoricul Nicolae Firu – se păstrează până azi în biserica din Velența, un drapel, drapelul miliției din Oradea, din secolul al XVI-lea."[4] Azi nu se mai află acolo, fiind dus, în 1940, peste graniță.[5]

Pe de altă parte, în Velența se află cea mai veche biserică ortodoxă din Oradea și, alături de ea, vechea reședință episcopală. Existența acestora o confirmă, până azi, ruinele vechii reședințe, cît și obiectele de cult, specifice serviciului divin oficiat de arhierei, păstrate în biserică.[6] Cârmuirea duhovnicească a fost exercitată de episcopii de la Arad (sârbi până la 1829 și, după aceea, români), care locuiau în cea mai mare parte a anului în vechea reședință din Velența, vizitau satele bihorene și conduceau lupta pentru apărarea ortodoxiei, împotriva prozelitismului catolic. Între aceștia s-a distins în mod deosebit episcopul Sinezie Juvanovici (1751-1768). Aceștia erau ajutați de protopopii de la Velența, numiți și vicari, omul de încredere fiind protopopul Ioan care, în primii ani ai secolului al XVII-lea, a ctitorit biserica de lemn – modestă, desigur – pe locul căreia urmașii au ridicat apoi măreața biserică de zid existentă și azi, o adevărată podoabă de arhitectură și decorație. Acest protopop Ioan este figura centrală a vieții bisericești din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, atât în Oradea, cât și în Bihor. A fost și un om cu multă știință de carte.

Românii erau însă, nu mai în Velența, ci și în cartierele înconjurătoare, mai ales în Orașul Nou, la sud de Criș. O statistică din 1758, anexată la unul dintre numeroasele memorii înaintate Curții de la Viena pentru aprobarea construirii unei biserici în acest cartier, arată că aici sunt de două ori mai multe case ortodoxe, separate de Velența, care nu pot fi lipsite de biserică, fără pagubă sufletească.[7] Astfel, la

[1] Tulbure 1990, p. 73.

[2] Pentru frământările religioase din Bihor în secolele XVIII – XIX vezi: Lupșa 1935; Firu 1934; Lupșa 1942; Lițiu 1980

[3] Tulbure 1909, p. 69.

[4] Descrierea acestui drapel împreună cu un clișeu, N. Firu 1943, p. 13.

[5] Drapelul a fost ridicat din biserica din Velența în toamna anului 1940. Se spune că s-ar afla într-un muzeu din Debrețin.

[6] A. Horvat, *Despre bisericile ortodoxe din Oradea*, în *Calendar pe anul de la Hristos 1902*, Arad, 1901, p. 111-118. Andrei Horvat este și autorul unei interesante cronici pomelnic al ctitorilor și întâmplărilor trăite de el (1880-1926), păstrate în biserica din Velența. Vezi și Gh. Ciuhandu, *Un grăitor pomelnic de două sute de ani de la Velența*, în *IR*, 15 septembrie 1930, p. 6.

[7] *Arhiva episcopiei Aradului, Codicele Sinezie*, p. 726-728. Sub numirea de Codicele Sinezie se înțelege o serie de copii contemporane făcute de ucenicii episcopului Sinezie Jivanovici al Aradului (1751-1768) de pe actele vechii arhive a Episcopiei Aradului, azi dispărute, copiate de Șt. Lupșa și Gh. Lițiu din Arhiva Bibliotecii Mitropoliei din Sibiu, unde se păstrează, provenind din lăsământul fostului mitropolit Vasile Mangra.

1758 existau în Velența 75 de case ale românilor iar în Orașul nou, 148. În acest din urmă cartier românii erau concentrați pe trei străzi: strada Peța (86 case), str. Grecească (44 case) și Str. Crișului (18 case).[1]

Ponderea elementului românesc din Oradea, la începutul secolului al XVIII-lea (și, desigur, cu mulți ani înainte) o dovedește Convenția sau Contractul încheiat la Viena de deputații orașului, aleși din toate naționalitățile conlocuitoare, în 3 ianuarie 1713. Deputații se aflau la Viena pentru a solicita împăratului dreptul de a se organiza liber, fără ingerința Episcopiei Latine și a Capitlului ei. Această episcopie, abia restaurată după desființarea ei de către calvini și după eliberarea de sub turci, era lipsită de credincioșii trecuți la Reformă, era dornică să-i recruteze și dintre ortodocșii români. Contractul la care ne referim[2] subliniază că aceste naționalități au trăit în "armonie frățească între ele", suportând împreună sarcinile și greutățile din timpul deselor războaie ce s-au abătut asupra orașului. Se angajează să se respecte reciproc și să se ajute în rezolvarea intereselor lor, amenințând cu pedepsirea celor ce vor strica această armonie. Contractul a fost reconfirmat în mai multe rânduri (1743 și 1783), subliniindu-se de fiecare dată contribuția ortodocșilor la eforturile pentru încadrarea Oradiei în rândul "orașelor libere", contestată de autoritatea ecleziastică, statut pe care îl aveau alte orașe (Aradul, de pildă) și care ar fi permis o dezvoltare rapidă a acestuia.[3]

Solidaritatea orășenilor de toate naționalitățile, precum și epoca inaugurată de domnia lui Iosif al II-lea, mai ales Edictul de Toleranță din 1781, a dat prilej ortodocșilor orădeni să stăruiască pentru aprobarea construirii *Bisericii cu Lună* din Orașul Nou. Era anul când o comisie comitatensă constata că în Orașul Nou locuiesc 209 de familii români ortodocși care dispun deja de banii necesari ridicării bisericii.[4] La aceștia se adăugau și cele câteva familii de negustori aromâni cu largi posibilități materiale. În vara anului 1784, cei doi reprezentanți ai comunității ortodoxe din Oradea, Ioan Püspöki și Mihai Kristoff (Hristofor), ambii nobili, cu avere frumoasă, versați în legi și puternic atașați credinței lor ortodoxe, au reușit să obțină aprobare pentru zidirea bisericii. Guvernul a cerut împăratului să revină asupra aprobării date. La 16 august 1784, împăratul reîntărește aprobarea dată mai înainte.[5] Pe baza ei, comunitatea pornește în grabă la lucru așezând, în ziua de 9 noiembrie 1784, piatra fundamentală prin slujirea episcopului Petru Popovici al Aradului. O notiță scrisă de preotul Ioan Clintoc, în 1807, pe un Meneiu al lunii ianuarie, arată greutățile întâmpinate în cursul celor șase ani, chiar după începerea lucrărilor. Prima o reprezenta împotrivirea și protestul vehement al episcopului unit Moise Dragoș, privind planul și dimensiunile, dar, mai ales, împotriva turnului care se ridica măreț către cer, într-o vreme când nici o biserică din Oradea nu avea încă turn, cu excepția micii biserici rutene de pe malul drept al Crișului. Succesul strădaniilor de ridicare a *Bisericii cu Lună* a fost asigurat de existența unei însemnate comunități ortodoxe, demonstrată de situația oferită comisiei imperiale încă în anii 1754-1758[6] și, ca rezultat imediat, vizita canonică a marelui episcop Sinezie Jivanovici al Aradului[7], din primăvara și până în toamna anului 1759, care dădea drept ortodocșilor de a se constitui în parohie independentă față de Velența.[8]

La patru ani după mărețele serbări legate de sfințirea acestei biserici prin episcopul Maxim Manuilovici al Vârșețului, fostul ei paroh și protopop, atunci administrator al Aradului și Oradiei, a izbucnit marele incendiu (1836) care a nimicit mare parte a orașului Velența, până în centrul orașului. Biserica a scăpat ca prin minune, deși înnegrită de fum, spre marea mângâiere a credincioșilor.[9]

---

[1] Tulbure 1909, 7. 73.
[2] Contractul în cauză e reprodus de N. Firu în *Monografia Bisericii cu Lună*, în original și în traducere românească. Cf. ASO Fond Primăria orașului Oradea, Protocolul anilor 1776-1784, text în limba maghiară colaționat de noi cu traducerea lui N. Firu în N. Firu 1934.
[3] G. Gorun, Aspecte ale luptei cetățenilor din Oradea pentru autonomia orașului, I, în *Crisia*, Oradea, 1980, p. 85-104
[4] Tulbure 1909, p. 71.
[5] Lupsa 1935, p. 64, după actul din *Staats Archiv Wien*, NR 3253/1784.
[6] G. Lițiu, Eșecul "uniației" și reacția românilor ortodocși din Bihor în secolul al XVIII-lea, în *Biserica Ortodoxă Română* XCIII, nr. 9-10, 1975, p. 1114-1123.
[7] G. Lițiu, *O vizitație canonică în Bihor*, în secolul al XVII-lea, în *Omagiu mitropolitului Nicolae Bălan*, Sibiu 1956, p. 374-380
[8] Codicele Sinezie, p. 694-703.
[9] Amănunte la G. Lițiu, *Monografia bisericii "cu Lună"*, p. 83-87.

Un eveniment de o importanţă deosebită în viaţa românilor orădeni l-a constituit înfiinţarea Consistoriului ortodox din Velenţa, prin decretul împărătesc al lui Leopold din 20 februarie 1792, în frunte cu un arhimandrit sau protosincel, cu precizarea de a fi al doilea Consistoriu al Eparhiei arădene. Episcopul Aradului, Pavel Avacumovici (1786-1815), printr-o scrisoare circulară redactată în termeni sărbătoreşti, a comunicat decizia împărătească "Cinstitului Cliros şi slăvitului norod ortodox" din ţinutul Oradiei, la 24 august 1793, când s-a şi făcut organizarea Consistoriului în frunte cu protopopul Teodor Arsici. Clerul şi credincioşii bihoreni au acordat mult interes acestei instituţii prin care a fost condusă viaţa bisericească din Bihor până la restaurarea Episcopiei Oradiei, în 1920.[1]

Comunitatea bisericească a românilor ortodocşi din Oradea şi Bihor a avut norocul să numere printre membrii ei, oameni de frunte, cu frumoase posibilităţi materiale, animaţi de un puternic ataşament faţă de interesele poporului, dintre care unii au devenit ctitori şi întemeietori de fundaţii ca: Emanuil Gojdu, Nicolae Jiga, Ioan Papp, Nicolae Lazăr şi fiul său, Aurel Lazăr, Nicolae Zigre, fără a uita să pomenim pe primii ctitori ai *Bisericii cu Lună*, Mihai Kristoff şi Ioan Püspöki.

Unul din meritele de seamă ale membrilor acestei comunităţi, preoţi şi credincioşi mireni, îl reprezintă întemeierea şi susţinerea unei şcoli româneşti, alături de biserică, pentru creşterea tinerimii în limba şi cultura maternă, precum şi în tradiţiile frumoase ale neamului românesc.

Lupta naţională a românilor din Bihor, ca şi din întreaga Transilvanie, a primit un impuls puternic începând cu anul 1870, odată cu aplicarea Statutului organic şagunian. Ca într-un adevărat parlament bisericesc, se întrunesc, începând din acest an, cei mai de frunte reprezentanţi ai românilor ortodocşi din Arad şi Bihor, prilej potrivit pentru schimbul de păreri şi dezbateri, nu numai în probleme bisericeşti, ci şi în cele şcolare, economice şi chiar politice, pe cât îngăduiau împrejurările. Aici, în "sinoadele eparhiale", ca şi în cele protopopeşti şi parohiale" s-a respirat în deplină libertate o viaţă naţională şi s-au putut lua măsuri pentru ocrotirea şi progresul neamului. Tocmai din acest motiv, guvernul a venit să limiteze autonomia ce-i fusese recunoscută, sub pretextul "supremei inspecţii", iar "legea Apponyi" a constituit o grea lovitură dată şcolilor confesionale româneşti, singurele care mai puteau păstra un caracter naţional în Transilvania (1907).

Odată cu făurirea statului naţional român în forma sa definitivă, la 2 Decembrie 1918, la Alba Iulia, şi viaţa bisericească în Bihor, ca şi în toată ţara, a intrat pe făgaşul unei depline libertăţi de organizare. La acea dată, în fruntea Consistoriului orădean se afla ca vicar, începând din 1917, arhimandritul Roman Ciorogariu, puternică personalitate bisericească şi politică naţională a românilor din Arad şi Bihor.

Roman Ciorogariu (1852-1934) s-a născut la Pecica Română, judeţul Arad. După studii primare şi medii la Arad, Bratislava şi Hódmezövásárhely, în 1873-1874 este student la Academia de Drept din Oradea, în 1875 la Institutul Teologic din Arad, apoi, în anii 1876-1877 frecventează cursurile universităţilor din Leipzig şi Bonn. Din 1891 a fost profesor la Institutul Pedagogic-Teologic din Arad. În anul 1900 a intrat în cinul monahal, iar din 1901 a devenit şi director al Institutului Pedagogic-Teologic din Arad. Între 1 ianuarie 1900 – 1 octombrie 1917, Roman Ciorogariu a redactat Biserica şi Şcoala, organul oficial al Eparhiei Arad. În 1917 a fost ales de adunarea eparhială ca vicar episcopesc la Oradea, post pe care îl ocupă la 3 octombrie. Aici se situează în fruntea mişcării naţionale româneşti, fiind unul din principalii redactori ai cotidianului Tribuna Bihorului unde semnează şi cu pseudonimul Unchiaşul. În preziua eliberării Oradiei de către armata română este arestat şi condamnat la moarte, dar salvat odată cu izbucnirea contrarevoluţiei albe, iar apoi de intrarea armatelor române în oraş.

Cu prilejul vizitei făcută de regele Ferdinand I la Oradea, în 23 mai 1919, Roman Ciorogariu, întâmpinându-l pe suveran în fruntea unei delegaţii, a primit de la acesta asigurarea regală că "Episcopia Oradiei Mari se va reînfiinţa mai curând decât credeţi". Au urmat, pe rând, luarea măsurilor pentru reînfiinţarea Episcopiei, mai întâi votarea legii, în Parlamentul şi Senatul României, sancţionată de rege. Foarte curând Episcopia s-a organizat pe protopopiate, Roman Ciorogariu fiind ales şi hirotonit întru arhiereu. Întronarea s-a putut face numai după ce nou-alesul episcop scăpat ca prin minune, doar cu mâna dreaptă frântă, din atentatul din Parlament. Instalarea a avut loc la 11/24 aprilie 1921. Cu sprijinul

[1] Despre întemeierea şi activitatea acestui Consistoriu până în 1920 avem ştiri bogate în lucrarea Lupşa 1935, p. 60-80.

substanțial al guvernului, ministrul cultelor fiind Octavian Goga, prieten și colaborator al episcopului în lupta națională, încă din tinerețe, a fost cumpărat actualul edificiu de reședință, pentru episcop și serviciile administrative.[1] Activitatea sa publicistică a fost încununată de volumul memorialistic *Zile trăite*, o cronică vie, a anilor Primului Război Mondial la Oradea (1926).

De numele său se leagă o serie de așezăminte prin care s-a pus temelie puternică eparhiei. Iată-le cum au apărut, în ordine cronologică[2]:

- Legea Românească, organ de presă al noii Eparhii. Primul număr a apărut la 7/20 noiembrie 1920. Acesta s-a dovedit, pe parcursul existenței sale, până în 1948, nu numai un simplu organ de presă, ci o adevărată revistă teologică, ducând, săptămânal, în casele preoților și credincioșilor, raze de lumină și mângâiere sufletească, îndrumări și orientări sănătoase în problemele de actualitate[3].

- În toamna anului 1923 își inaugurează cursurile Academia Teologică din Oradea, iar în decembrie 1924 și Internatul Teologic.

- Amenajarea capelei (paraclisului), la etajul reședinței care a devenit, în urma pictării, o adevărată capodoperă picturală.

- Constituirea bibliotecii eparhiale, îmbogățită substanțial prin achiziționarea bibliotecii fostului mitropolit Vasile Mangra, de la moștenitorii acestuia[4]. Astăzi ea numără peste 20.000 de volume.

- Tipografia diecezană (19259, cu legătorie, situate în subsolul reședinței.

- Atelierul de lumânări (1928). Azi acest atelier este complet modernizat, într-o clădire nouă.

- Căminul preoțesc, aflător azi într-o clădire nouă, cu două etaje, având tot confortul necesar.

- Școala de Cântăreți Bisericești.

- Muzeul bisericesc, întemeiat încă în 1921, azi este complet reorganizat. Este adăpostit în cinci săli mari de la reședința episcopală, cuprinzând exponate de mare valoare istorică, bisericească națională și artistică din întreaga Eparhie.

- Calendarul diecezan a fost editat încă din 1918, ca un almanah, având un cuprins foarte bogat și variat, pe înțelesul tuturor. El a devenit, în perioada interbelică, dar și după cel de-al Doilea Război Mondial, cartea cea mai de seamă a credincioșilor de la sate, urmând modelul celor mai vechi, editate la Sibiu și Arad, încă din secolul al XIX-lea.

- Mănăstirea Izbuc a fost până de curând singura mănăstire din eparhie. Azi sunt în curs de organizare două schituri, unul în marginea orașului și altul la Stâna de Vale. Mănăstirea Izbuc este un așezământ monahicesc, dar și cu scopul întăririi vieții duhovnicești, a vieții religioase și morale a credincioșilor care o cercetează, cu deosebire la sărbătoarea hramului Adormirea Maicii Domnului. Începuturile modeste ale chiliilor au fost continuate de curând prin ridicarea unor edificii corespunzătoare.

După moartea episcopului Roman Ciorogariu, ctitorul restaurator al Episcopiei Oradiei (21 ianuarie 1936), a urmat în scaun, potrivit dorinței sale, împărtășită și mitropolitul Nicolae Bălan, profesorul de teologie de la Sibiu, Dr. Nicolae Popovici (1936-1950). A păstorit în anii grei din perioada premergătoare celui de-al Doilea Război Mondial, în anii plini de privațiuni ai marii conflagrații și apoi, în nu mai puțin greii ani ce au urmat, împrejurări care l-au împiedicat să-și poată duce la îndeplinire, în măsura în care ar fi voit, mărețele planuri de desăvârșire a vastei opere a marelui său înaintaș. A fost unul dintre cei mai învățați ai vremii, cu studii la Cernăuți și în centre de peste hotare (Atena, München). Lui i se datorează în mod indirect, frumoasa capelă "Hașaș" din Cimitirul Municipal, rod al legăturilor sale de suflet cu medicul veterinar Dr. Alexandru Hașaș. La Beiuș, episcopul Nicolae Popovici și-a legat numele de două mari edificii de interes obștesc, Internatul ortodox de fete și, celălalt, proiectat a fi Orfelinatul pentru urmașii eroilor căzuți pe câmpurile de luptă, astăzi fiind un spital. În Oradea ar fi dorit să aducă la îndeplinire gândul episcopului Roman Ciorogariu de a înălța o nouă catedrală, căreia voia să i se spună *Biserica cu Soare*.

---

[1] Pentru desfășurarea evenimentelor legate de reînființarea și organizarea Episcopiei Oradiei, a se vedea Actele Sinoadelor eparhiale, pe anii 1922 și urm.

[2] Le redăm după T. Savu din volumul *Din activitatea Episcopiei Ortodoxe a Oradiei* 1784-1984, Oradea, 1984, p. 176.

[3] A. Lupșa, *"Legea Românească", rolul ei în presa bisericească din Ardeal*, în *vol. cit.*.

[4] Șt. Lupșa, *Monografia Academiei Teologice Ortodoxe Române din Oradea*, Beiuș, 1944. T. Savu, *op. cit.*, p. 144-177.

În anul 1951, la cârma Episcopiei Oradiei a urmat arhimandritul Valerian Zaharia, care, în cei 18 ani de arhipăstorie, s-a preocupat de consolidarea unificării bisericești. Pe lângă numeroasele vizitații canonice întreprinse în toată eparhia, pe lângă participarea la numeroase conferințe intercreștine și pentru pace, episcopul Valerian a fost autorul multor lucrări de teologie pastorală, între care cea mai importantă și utilă este concordanța biblică intitulată *Flori alese din grădina Sfintei Scripturi* (1955). Este perioada când Episcopia Oradiei avea sub oblăduirea sa, parohiile din, pe atunci, regiunile Oradea și Baia Mare, precum și raioanele Zalău și Jibou din regiunea Cluj.

La 13 decembrie 1970, Colegiul electoral bisericesc a ales pe protopopul de la Brașov, Dr. Vasile Coman, ca episcop al Oradiei. Ca protopop și profesor de religie, acesta a depus o rodnică activitate pastorală, didactică și publicistică. Ca episcop la Oradea s-a remarcat, de asemenea, printr-o susținută activitate de ordin pastoral-duhovnicească, prin numeroase scrieri cu conținut liturgic-pastoral, ca și prin bogate realizări economico-gospodărești. A fost episcopul care a reunit în chip fericit activitatea gospodărească cu cea pastorală. Astfel, în cursul arhipăstoriei sale, au fost hirotoniți sute de preoți pentru parohiile vacante și au fost ridicate sau renovate cele mai multe biserici și case parohiale în urma îndemnurilor și îndrumărilor sale. A sprijinit apariția unor lucrări de istorie (volumul *Mărturii-Evocări*, Oradea, 1980) precum și monografia bisericilor de piatră din eparhie, o amplă și valoroasă lucrare, cu colaborarea unor distinși specialiști.

Trecând episcopul Vasile Coman la cele veșnice, în august 1992, i-a urmat ca episcop Dr. Ioan Mihălțan, căruia i-a revenit misiunea de a conduce mai departe viața bisericească a românilor ortodocși din eparhie. Începuturile sunt promițătoare și, între alte sarcini, revenindu-i cea de a împlini visul marilor săi înaintași, ridicarea unei Catedrale a Bihorului. Cu începere de la 1 octombrie 1991, în cadrul Universității orădene funcționează Facultatea de Teologie, cu două secții: teologie pastorală și teologie-litere. Au fost reluate, astfel, vechile tradiții ale învățământului superior teologic din orașul de pe malurile Crișului Repede. Cu această ocazie, în incinta Universității, s-a înființat o capelă (bisericuță de lemn adusă din Sălaj), monument de arhitectură populară, dar și de credință ortodoxă.

II. BISERICA GRECO – CATOLICĂ

Cele mai vechi informații documentare referitoare la comunitatea greco-catolică din Oradea datează din perioada imediat următoare asediului din 1692 al cetății orădene când, la numai două săptămâni după încheierea acestuia prin victoria trupelor creștine, la 13 septembrie 1692, preoții români din jurul orașului Oradea au trecut de sub autoritatea spirituală a superintendentului calvin din Debrețin sub aceea a episcopului greco-catolic Ioan Iosif de Camillis, care își avea reședința la Muncaci.[1] Apoi, în anul următor, la 6 septembrie 1693, episcopul de Camellis a înființat la Oradea un protopopiat greco-catolic în fruntea căruia l-a instalat pe Demetriu Paulin,[2] același care, peste câțiva ani, la 20 iulie 1701, a fost invitat de episcopul transilvănean Atanasie Anghel să treacă sub autoritatea sa episcopală.[3]

Dar evenimentul cel mai important de la sfârșitul secolului al XVII-lea pentru Biserica Greco-Catolică din Oradea și Bihor a fost, fără îndoială, prezența episcopului Ioan Iosif de Camillis în fața congregației nobiliare a comitatului Bihor, întrunite la Cetariu în 17 ianuarie 1695,[4] ocazie cu care a prezentat forului administrativ suprem al comitatului originalul diplomei imperiale emise de Leopold I, la 23 august 1692, prin care a legalizat existența acestei biserici.[5] Episcopul a cerut atunci recunoașterea oficială a Bisericii sale și pe teritoriul comitatului Bihor. Ceea ce s-a și întâmplat, congregația bihoreană a dat curs cererii episcopului de Camillis și a validat oficial Biserica Greco-Catolică pe teritoriul comitatului

[1] Zsatkovics 1895, p. 716. Zenovie Pâclișanu, în celebra sa *Istorie a Bisericii române unite*, nu știa nimic despre această perioadă de început a Bisericii bihorene (Pâclișanu 1995, p. 174-178).
[2] *Ibidem*, p. 721. Vezi și Gorun 2004/c, p. 210-211.
[3] Nilles 1885, I, p. 387-388; Ghitta 2001, p. 141.
[4] Gorun 2004/c, p. 211.
[5] Vezi în această privință prezentarea ei în Gorun 2004/b.

Bihor, punând doar condiția ca, în fiecare localitate, să nu existe mai mult de un preot de rit unit. Alături de protopopul orădean Demetriu Paulin, de problemele comunităților greco-catolice s-a mai ocupat însă și prepozitul romano-catolic Farkas István, desemnat de episcopul orădean Benkovics (în dubla sa calitate de comite suprem al Bihorului și de stăpân domenial) să sprijine instituționalizarea tinerei biserici.[1]

Evenimentele tulburi din primele două decenii ale secolului al XVIII-lea au complicat viața bisericească locală: deopotrivă mișcarea antihabsburgică din anii 1713-1711, războiul antiotoman încheiat cu pacea de la Passarowitz din 1718, dar și refacerea domeniilor Episcopiei Romano-Catolice, care a impus în viața cotidiană schimbări atât de profunde (stăpâni noi, legi noi, populații noi, culte religioase noi), încât informațiile despre evoluția vieții religioase orădene au devenit, din păcate, de rang secundar și oferă prea puține informații suficient de lămuritoare. Dar dacă avem în vedere evenimentele ulterioare, am putea deduce că, din moment ce izvoarele documentare nu vorbesc despre anumite întâmplări, înseamnă că ele nu s-au produs. Ca atare, tot prin deducție, concluzionăm că pînă în anii după pacea de la Satu Mare (1711) Biserica Greco-Catolică locală a funcționat oarecum normal, pe măsura în care i-au permis-o condițiile istorice concrete.[2] Abia apoi, odată cu apariția în Oradea a episcopului din Arad, Ioanichie Martinovici, informațiile devin ceva mai abundente. Acesta, instalat în fruntea Episcopiei Ortodoxe din Arad în 1710, în baza unei tradiții relativ recente, care nu a fost mai veche de anul 1695, a revendicat și autoritatea spirituală asupra locuitorilor de rit răsăritean din Bihor, care i-a fost recunoscută de Curtea imperială, dar numai după ce a trecut (obligat sau nu, practic nu a contat) la Unire, depunând – la Oradea, în 22 iunie 1714, – profesiunea de credință.[3] Prin urmare, pînă la moartea lui Martinovici, survenită în cursul anului 1721, nu au existat impedimente de natură instituțională în viața comunității greco-catolice orădene. Cu atât mai mult cu cât, cam în aceeași perioadă, de soarta ei s-a ocupat și un alt personaj important, László Pál, numit în anul 1718, prepozit pentru rutenii greco-catolici din eparhia orădeană, mai apoi, din 1724 protopop pentru români.[4]

Urmașii de la Arad ai lui Ioanichie Martinovici nu au mai putut fi convinși să treacă la Unire, dar nici să nu încerce să își extindă autoritatea episcopală asupra Bihorului și, implicit, a Oradiei. Și aceasta, cu atât mai mult cu cât, la Velența, a existat o importantă comunitate sârbească, conaționali cu episcopii ortodocși de la Arad din întregul secol al XVIII-lea, ce își câștigase merite cu totul remarcabile în slujba Casei imperiale în luptele cu curuții lui Francisc Rákóczi al II-lea și cu turcii. Prin urmare, în anul 1727 și, mai târziu, în 1736-1737, au izbucnit tulburări religioase din cauza încercărilor episcopilor sârbi din Arad, Vichentie Ioannovici, respectiv Isaia Antonoievici, de a-și extinde autoritatea și asupra Oradiei și a Bihorului. Din aceste conflicte, Biserica Greco-Catolică a ieșit totuși fortifiată în ansamblul ei, 178 de noi comunități declarându-se adepte ale Unirii. Printre semnatarii actului de la finele ostilităților, datat 28 mai 1738, îl găsim și pe Petru Pap, protopopul greco-catolic din Oradea[5], atunci cea mai înaltă personalitate a greco-catolicilor din Bihor.

În același an 1738, la cererea episcopului romano-catolic Csáky Miklós, care a solicitat episcopului blăjean Inochentie Klein un preot greco-catolic de origine română care urma să preia conducerea Bisericii Greco-Catolice locale, a sosit la Oradea fostul paroh din Făgăraș, Vasile Hataș, care a îndeplinit demnitatea de protopop orădean. Conștient de importanța transferului conducerii Bisericii Greco-Catolice în mâinile celor care formau marea majoritate a enoriașilor acestul cult, episcopul romano-catolic orădean a solicitat Sfântului Scaun confirmarea protopopului orădean ca episcop sufragan.[6] Până când la Roma s-a reflectat asupra propunerii

[1] Bunyitai 1892, *passim*; Firu 1913, p. 40, supraliciteazǎ rolul acestuia. Vezi mai nou Mihoc 2003, p.7-98, care nu aduce nici o contribuție lămuritoare a chestiunii, ci mai degrabă perpetuează viziuni istoriografice deja devenite de-a dreptul arhaice.
[2] Prezența în Oradea unui episcop ortodox în perioada luptelor antihabsburgice din anii 1703-1711, după cum susține Firu (1913, p.29), nu se susține diocumentar.
[3] Jurământul a fost prestat în fața împuternicitului arhiepiscopului de la Kalocsa și administrator al Eparhiei Romano-Catolice orădene, Csáky Imre, vicarul Mihail Kébell. Gorun 2003/a, p. 176-177.
[4] Gorun 2004/c, p. 222-223.
[5] Bunyitai 1892, p. 50.
[6] *Ibidem*, p. 51; Radu 1932, p. 18.

episcopului orădean de rit latin, acesta s-a străduit să alcătuiască baza materială strict necesară funcționării viitoarei Episcopii Greco-Catolice orădene, achiziționând în anul 1739, de la oraș, un teren necesar construirii clădirii viitoarei Episcopii, la doar câtiva zeci de metri de biserica ce funcționa de numai câtiva ani.[1] Clădirea a și fost construită în anii următori, exact pe locul actualei clădiri a palatului episcopal greco-catolic orădean, având atunci opt încăperi. Același episcop a cerut și patru locuri pentru studenți la Roma, pentru pregătirea preoților greco-catolici locali la nivelul cel mai înalt al epocii.[2]

Răspunsul la solicitările episcopului Csáky a sosit abia în 1746: Maria Tereza îl anunța pe episcopul latin din Oradea că Sfîntul Scaun a îmbrățișat ideea numirii unui episcop greco-catolic sufragan la Oradea, cu condiția să fie desemnată o persoană demnă de această poziție, iar din cele patru locuri de studenți, care urmau să studieze la Roma, s-au aprobat doar două. La 22 februarie 1748, noul episcop latin orădean, contele Paul Forgács, l-a și propus ca episcop greco-catolic sufragan de Oradea pe Meletie Kovács, a cărui candidatură a fost acceptată de nunțiul apostolic din Viena. La 15 decembrie 1748, Meletie a fost consacrat la Máriapócs de episcopul de Muncaci, Emanuel Olsavszki, ca episcop sufragan greco-catolic,[3] în subordinea episcopului catolic orădean de rit latin. Prin această numire, comunitatea greco-catolică din Oradea a devenit una din cele mai importante comunități greco-catolice din Europa Centrală, alături de cele din Mukacevo, Blaj și Krusevac.

În ciuda progresului spectaculos înregistrat de comunitatea greco-catolică orădeană și în condițiile unor adversități uneori agresive ale conaționalilor lor supuși ierarhiei ortodoxe sârbești, aceasta a trebuit să se confrunte, din nou, cu contestarea legitimității existenței sale. În urma unor mișcări sociale combinate cu motivații religioase, în 1754 o comisie imperială prezidată de cardinalul Klobusiczky și, mai târziu, de arhiepiscopul conte Batthyányi Imre, a cercetat timp de doi ani și jumătate (1754-1756) raporturile religioase românești din Bihor și comitatele învecinate. Drept rezultat al cercetărilor au fost formulate două rapoarte: unul al comisiei de anchetă și un altul, în divergență, al generalului de Ville.[4] Cele două rapoarte au relevat însă același adevăr: viața spirituală românească din Bihor și comitatele învecinate era dezbinată din motive exterioare cultelor (privilegii, interese de grup, tendințe de supremație etnică etc.), nivelul mediu de instrucție și de practicare a vieții religioase era foarte redus, chiar și în cazul preoților. S-au propus remedii care să repare stările de lucruri, în primul rând calitatea vieții spirituale românești. Câștigătorul de necontestat al întregii dispute a fost episcopul sufragan greco-catolic de Oradea, care urma să fie scos de sub supremația structurilor de rit latin, urmând ca Biserica Greco-Catolică să își desfășoare activitatea în mod independent.

După încetarea ofensivei deschise care a urmărit punerea sub semnul întrebării a legitimității Bisericii Greco-Catolice, aceasta a trebuit să treacă și printr-un proces de înnoire interioară, generat de problemele interne legate de persoana episcopului sufragan Meletie.[5] Cel care a condus acest proces a fost protopopul orădean – venit și el din Transilvania în anul 1752, dar numit în funcție abia în 1761 - Moise Dragoș, devenit și vicar episcopal cu acel prilej. Devenind pesonalitatea cea mai importantă a Eparhiei Greco-Catolice orădene, chiar în timpul vieții episcopului Meletie Kovács, a putut ocupa cea mai înaltă demnitate a Eparhiei abia după moartea acestuia din urmă, survenită în 1775.[6] Dar episcopul Moise Dragoș (1777-1789) a putut păstori în condiții complet diferite față de predecesorul său, mult mai bune calitativ: el a fost independent de episcopul catolic orădean de rit latin, atât din punct de vedere juridic și canonic, cât și economic, întrucât a beneficiat de un venit anual de 10.800 florini.

Începând cu păstorirea episcopului Moise Dragoș, comunitatea greco-catolică orădeană a beneficiat de o serie de lideri de excepție care au propulsat-o în mod decisiv într-o direcție ascendentă. Fiind cea mai importantă comunitate a Episcopiei, comunitatea orădeană a beneficiat

[1] Bunyitai 1892, p. 53.
[2] Bunyitai 1892, p. 54.
[3] *Ibidem*, p. 57.
[4] *Ibidem*, p. 69-70; Firu 1913, p. 59-61, dar care nu știe nimic despre raportul generalului de Ville.
[5] A fost suspectat de simonie. Foarte probabil că motivul real a fost raporturile sale (mult prea mercantile pentru un ierarh) cu negustorii greci din Oradea, conaționali ai săi. Gorun 2002, p. 95.
[6] Bunyitai 1892, p. 85.

nu numai de atenţia specială a conducătorilor Eparhiei, ci şi de prezenţa elitei acesteia, a canonicilor, preoţilor, profesorilor şi oamenilor de cultură care au intrat în sfera de atracţie a scaunului episcopal orădean. Chiar şi o simplă enumerare a acestora este impozantă, atât din punctul de vedere al istoriei vieţii confesionale româneşti, cât şi al istoriei culturii, a celei româneşti şi a celei din Europa Centrală. Păstorirea episcopilor Ignatie Darabant (1789-1805), Samuil Vulcan (1806-1839) şi Vasile Erdeli (1840-1861) a atras la Oradea o parte însemnată a elitei româneşti a vremii, începând cu corifeii Şcolii Ardelene, Samuil Micu-Klein, Gheorghe Şincai şi Petru Maior, al căror final de carieră s-a desfăşurat cu sprijinul şi îndemnul episcopilor Igantie Darabant şi Samuil Vulcan, după programul schiţat, în linii mari, de episcopul Darabant în urma experienţei dobândite cu prilejul momentului *Supplex Libellus Valachorum* pe care l-a cunoscut din interior. Programul viza în mod limpede ridicarea culturală, materială şi spirituală a enoriaşilor greco-catolici, a românilor în ansamblul lor, indiferent de apartenenţa lor confesională.

Totuşi, principala direcţie de acţiune a episcopilor orădeni a fost aceea a educaţiei şi învăţământului, linie semnalată ca foarte necesară încă cu prilejul anchetelor din anii 1754-1756. Atenţia lor a cuprins, în egală măsură, atât nivelurile inferioare de instrucţie, ca şi cele superioare, absolut necesare ridicării sociale a coreligionarilor lor. În afara şcolilor confesionale existente încă din epoci anterioare, fiecare ierarh s-a preocupat de lărgirea învăţământului primar, înfiinţând alte şcoli noi. Semnificativ a fost efortul lor de pregătire modernă a învăţătorilor, care s-a făcut în şcoala preparandială din Oradea, în fruntea căreia au fost numite, cu multă grijă, numai personalităţi de valoare certă: Simeon Maghiar (1780-1790), Ioan Corneli (1792-1806, 1817-1847), Mihai Benei (1808-1814), Nicolae Borbola (1814-1816). Studenţii selecţionaţi de Episcopia Greco-Catolică orădeană au urmat şcoli de grad universitar în centre de mare prestigiu ale vremii: Viena, Eger, Lwow, Buda, Trnava, ca bursieri ai Eparhiei orădene, care s-a străduit să-şi pregătească cadrele necesare prin eforturi proprii şi asumându-şi responsabilitatea formării lor. De altfel, atât episcopul Ignatie Darabant, cât şi Samuil Vulcan au fost oameni ai şcolii, conducând ei înşişi şcoli superioare (la Blaj, respectiv Lwow) în care şi-au format o vastă experienţă.Trebuie menţionată preocuparea orădenilor pentru redactarea şi tipărirea de manuale şcolare, domeniu în care a excelat Simeon Maghiar şi Ioan Corneli, cel de-al doilea fiind cel care a şi întocmit o listă a manualelor[1] absolut necesare şcolilor româneşti. Conştient de importanţa unei strategii unitare a tipăririi cărţilor româneşti, episcopul Igantie Darabant a iniţiat - şi după cinci ani de eforturi a reuşit - să obţină controlul asupra tuturor tipăriturilor româneşti realizate la Tipografia din Buda, impunând numirea în postul de cenzor şi corector al cărţilor româneşti de acolo a oamenilor săi de încredere[2]: Samuil Micu-Klein (1804-1806) şi Gheorghe Şincai (1805-1807); mai apoi Samuil Vulcan l-a impus pe Petru Maior (1808-1821) şi pe urmaşii acestuia, cu toţii implicaţi în editarea *Lexiconului de la Buda*. Acest monument al limbii române, apărut în anul 1826, a fost rodul colaborării elitei intelectuale româneşti a epocii, dar şi a intelectualilor de importanţă secundară, grupaţi la curtea episcopului Vulcan. Însuşi înaltul prelat orădean a avut un merit decisiv în pregătirea şi apariţia *Lexiconului* prin faptul că a organizat întreaga întreprindere pe parcusul a mai bine de două decenii.[3]

La sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea, graţie activităţii prelaţilor orădeni, comunitatea greco-catolică din Oradea a devenit al doilea centru al românilor din Imperiul Habsburgic, iar din punct de vedere cultural şi politic a preluat iniţiativa de la centrul blăjean. Cel mai concludent argument în acest sens îl reprezintă evenimentele legate de momentul redactării şi înaintării memoriului naţiunii române, *Supplex Libellus Valachorum*, în care episcopul Ignatie Darabant a jucat un rol esenţial. A fost momentul în care episcopul Ioan Bob a fost obligat de împrejurările potitice să bată în retragere, lăsând mişcarea românească din Transilvania pentru drepturi politice naţionale fără un conducător apt de a o reprezenta cu vigoare. În această situaţie, în mod firesc, mişcarea românească din Transilvania l-a solicitat pe cel de-al doilea episcop greco-catolic român, Ignatie

[1] Bolca 1934, p. 47-48.
[2] Gorun 1992, p. 146-158.
[3] Gorun 1990, p. 210.

Darabant, care a îmbrățișat imediat cauza și s-a angajat să prezinte petiția națională românească suveranului.[1] Poziția episcopului orădean față de *Supplex* i-a conferit acestuia un prestigiu covârșitor, care s-a răsfrânt benefic și asupra Oradiei. În această situație, Oradea a devenit o veritabilă capitală politică a românilor transilvăneni, chiar dacă, din punct de vedere politico-administrativ nici orașul și nici comitatul, nu făceau parte din marele Principat al Transilvaniei. În deceniile următoare, dimensiunii politice i s-a alăturat și cea culturală, fapt recunoscut în 1920 și de Nicoale Iorga care a afirmat, într-o conferință rostită la Oradea, că curtea episcopală a lui Darabant și Samuil Vulcan „...a îndeplinit misiune de Academie științifică românească patronând întreaga operă culturală românească, fără deosebire de confesiune."[2]

Odată cu încetarea din viață a episcopului Samuil Vulcan (25 decembrie 1839), în istoria comunității greco-catolice orădene s-a încheiat epoca marilor ctitori, în care au fost puse bazele mai tuturor instituțiilor fundamentale ale Eparhiei orădene. Noul episcop orădean, Vasile Erdeli (1843-1862) a deschis seria unei noi generații de personalități, bună parte din ei foști studenți ai generației de „aur" de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor.

Episcopul Vasile Erdeli s-a dovedit un excelent organizator al Eparhiei orădene, pe care a condus-o în buna tradiție a ierarhilor iluștri care l-au precedat. Ca fost rector al Seminarului Greco-Catolic orădean, odată ajuns în scaunul episcopal a construit pentru acesta o clădire nouă (1846), a reorganizat școala normală pentru băieți și a militat pentru înființarea catedrei de limba română de la Universitatea din Budapesta. A avut meritul de a conduce cu succes comunitatea greco-catolică din Oradea în anii furtunoși și periculoși ai revoluției de la 1848-1849, într-o manieră care, chiar dacă nu s-a bucurat de o apreciere unanimă, i-a ferit pe membrii ei de violențe și vexațiuni imediate.[3] De altfel, episcopul Vasile Erdeli a fost adeptul convins al federalizării popoarelor din bazinul dunărean, idee a cărui promotor a fost Nicolae Bălcescu. Urmașii episcopului Vasile Erdeli, care a încetat din viață în 1862, au avut de înfruntat situații cu totul noi, trebuind să traverseze o perioadă de tranziție care le-a marcat activitatea. Episcopii Iosif Papp Szilágyi (1863-1873) și Ioan Olteanu (1873-1877), au condus cu demnitate comunitatea orădeană preocupată să-și găsească locul în epoca tumultoasă a noului regim politic dualist, dublat de explozia economică a industrializării din acei ani. În plus, episcopul Olteanu a avut neșansa să înceteze din viață pe neașteptate, la numai 38 de ani, neputând confirma speranțele puse în el. Cu atât mai importantă s-a arătat a fi păstorirea episcopului Mihail Pavel (1879-1902), mutat la Oradea din fruntea Episcopiei din Gherla, unde îndeplinise aceeași înaltă demnitate (1873-1879). Respectând tradiția precursorilor, Mihail Pavel s-a arătat a fi mai preocupat de construcții, înnoind radical catedrala episcopală orădeană și ridicând în vecinătatea acesteia locuințele canonicale. S-a arătat însă a fi interesat și de școlile din eparhie, construind în Oradea o școală primară și întemeind o fundație în favoarea elevilor săraci din Seminar. Cele mai multe lucruri le-a realizat însă la Beiuș, încercând să apropie substanțial comunitatea de acolo de nivelul atins de comunitatea din Oradea. A avut șansa să-și poată realiza, în cea mai mare parte, proiectele pe care le-a preconizat, fiind gratificat de posteritate cu titlul de „regenerator și al doilea mare fondator al tuturor instituțiilor culturale din dieceză".[4]

La începutul secolului al XX-lea, comunitatea greco-catolică din Oradea a fost dominată de personalitatea ieșită din comun a episcopului Demetrie Radu (1902-1920). Absolvent al Congregației de Propaganda de Fide din Roma, a funcționat la București (1886-1896) unde, pe lângă obligațiile sale sacerdotale, de administrator al bunurilor Eparhiei Catolice bucureștene și de director al Seminarului Catolic, a putut frecventa elita politică din Capitală, câștigând prietenia lui I. C. Brătianu și încrederea suveranului. Ca atare, a fost trimis în două rânduri de către regele Carol I la Vatican, cu misiuni diplomatice de care s-a achitat cu

[1] Gorun 1991, p. 52-53.
[2] Radu 1932, p. 103-104.
[3] *Ibidem*, p. 115-117. În 29 august-1 septembrie 1848 a avut loc și un sinod eparhial, în care preoții semnatari ai unui manifest cunoscut ca „Proclamația de la Sarcău" au cerut alăturarea lor la revoluția ungară. Intuind pericolul, episcopul Erdeli a suspendat lucrările sinodului, punând capăt unei aventuri care ar fi putut avea urmări incalculabile. Despre atitudinea lui din timpul revoluției, Gorun 2003/b, p. 199-210. Vezi și Pop 2005, p. 201-207.
[4] Dejeu 1926, p. 218, care redă integral textul encomiastic de pe monumentul funerar al episcopului.
[5] Radu 1932, p. 176.

succes.[5] Apoi a fost numit episcop la Lugoj (1897-1903) și, după încetarea din viață a episcopului Pavel, transferat la Oradea. În ciuda evidentelor predispoziții și calități intelectuale, preocupările sale s-au îndreptat în direcția modernizării construcțiilor bisericești greco-catolice din Oradea, construind palatul episcopal din centrul orașului (1903-1905), dotând Seminarul cu o aripă nouă și refăcând turnul catedralei episcopale orădene, distrus de un incendiu în anul 1911. În afara realizărilor din Oradea, a mai construit o mulțime de edificii noi la Beiuș, Stâna de Vale, Holod ș.a., modernizând sensibil baza materială a diecezei orădene. Nu a reușit să-și continue proiectele din cauza izbucnirii Primului Război Mondial, iar cursul evenimetelor din preajma marii conflagrații l-au obligat să revină în diplomație. În cursul lunii mai 1912, episcopul Radu a fost trimis la Roma de către conferința episcopală greco-catolică de la Blaj pentru a se opune direct înființării Episcopiei de Hajdudorog. Deși nu a putut să împiedice înființarea noii Episcopii, în anul următor a izbutit să obțină revizuirea Bulei papale de înființare a episcopiei-pirat, care s-a dovedit a fi o diversiune politică a primului-ministru Tisza István.

Deși condiția sa de înalt prelat al Bisericii Catolice era incompatibilă cu activitatea partizană de partid, episcopul orădean Demetrie Radu a participat la pregătirea marii Uniri din anul 1918. A fost prezent la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia de la 1 Decembrie 1918, fiind unul din copreședinții ei. Întors la Oradea abia în mai 1919, l-a primit în palatul episcopal greco-catolic pe regele Ferdinand și pe regina Maria, având onoarea de a-i găzdui pe perioada prezenței lor în oraș. În anii următori încheierii Primului Război Mondial, episcopul Radu a fost, fără îndoială, una din cele mai importante personalități orădene, cu acces la cele mai însemnate fotolii ale vieții politice românești. A fost senator de drept în Parlamentul român, reprezentând statul român în demersurile întreprinse încă în cursul desfășurării Conferinței de pace de la Paris pentru reglementarea raporturilor cu Sfântul Scaun și încheiarea Concordatului cu acesta. Cu două zile înainte de plecarea la Roma pentru începerea tratativelor directe, a căzut victimă atentatului cu bombe, săvârșit împotriva Parlamentului în ziua de 8 decembrie 1920.

După martirajul episcopului Radu, scaunul episcopal vacant a fost ocupat de Valeriu Traian Frențiu (3 mai 1922), până atunci episcop al Lugojului. Acesta a condus comunitatea greco-catolică în perioada dintre cele două războaie mondiale, o epocă prielnică dezvoltărilor multiple. Episcopul Frențiu a obținut ridicarea Seminarului Teologic Greco-Catolic orădean la rang de Academie Teologică, căruia i-a adăugat un etaj nou pentru a-i mări capacitatea. Și școala normală de băieți a fost dezvoltată, numărul anilor de școală fiind sporit la opt pentru a ridica calitatea absolvenților. Ca senator de drept, a participat activ la viața politică românească, îndeosebi cu ocazia dezbaterilor parlamentare privind Legea cultelor și a Concordatului încheiat cu Vaticanul în 1929. A sprijinit publicistica româneacă din Oradea, îndeosebi cele două gazete confesionale greco-catolice: *Vestitorul* din Oradea și *Observatorul* din Beiuș.

Ultimul deceniu al păstoririi episcopului Frențiu a fost poate cel mai greu din întreaga istorie a comunității. După ce, în septembrie 1940, în Oradea și-au făcut apariția armata și, mai apoi, administrația ungară, ca efect al Dictatului de la Viena, comunitatea greco-catolică orădeană a fost nevoită să suporte dificultățile inerente unei asemenea situații. În mod firesc, cel de-al Doilea Război Mondial s-a resimțit și la Oradea, comunitatea greco-catolică suportând cu destulă greutate privațiunile. Și totuși, abia ceea ce a urmat în anii de după încheierea războiului a fost cu adevărat greu.

Instalarea dominației comuniste în România postbelică s-a făcut simțită, în relativ scurtă vreme, în acțiuni îndreptate, între altele și împotriva Bisericii Greco-Catolice, cât și a celei Romano-Catolice. Dacă la început scenariul părea de neînțeles, datorită atacurilor mai mult sau mai puțin disimulate desfășurate începând cu congresul partidului comunist din februarie 1948, intențiile puterii comuniste au devenit limpezi: desființarea Bisericii Greco-Catolice printr-o pseudo-unificare cu cea Ortodoxă. Și fiindcă era limpede că proiectul regimului comunist nu va fi realizabil decât prin forță, au început atacurile violente ale celor interesați. La congresul menționat mai înainte, Gheorghe Gheorghiu-Dej nu s-a sfiit să declare că cele două rituri catolice sunt singura piedică în calea desăvârșirii democrației populare în România. În alt registru, dar cu aceeași finalitate a vorbit și mitropolitul ortodox al Sibiului, Nicolae Bălan, la aniversarea unui secol de la Adunarea de pe Câmpia Libertății de la Blaj de la 3/15 mai 1848, desfășurată tot acolo la 15 mai 1948,

spunând că pentru înfăptuirea unităţii naţionale româneşti mai era nevoie de realizarea unităţii bisericeşti care trebuia să se facă neapărat în biserica şi în credinţa strămoşească dinainte de 1700, regimul la putere oferind prilejul refacerii acestei unităţi. Peste numai două luni, s-a desfăşurat la Moscova Congresul pan-ortodox care a declarat catolicismul ca pe o erezie, iar politica Vaticanului şi a bisericilor catolice ca fiind anticreştină, antidemocratică şi antinaţională, suprimarea lor fiind o necesitate.[1]

În vara anului 1948, au fost promulgate trei legi care au lovit în mod direct în bisericile catolice din România. La 19 iulie 1948, fost denunţat Concordatul încheiat de statul român cu Vaticanul în 1929, prin care se recunoscuse statutul şi organizarea Bisericii Greco-Catolice române. Legea pentru reforma învăţământului a impus laicizarea şi ateizarea învăţământului, confiscând toate şcolile care nu vizau pregătirea teologică a preoţilor. În fine, legea pentru regimul general al cultelor (decretul 177) din 4 august 1948,[2] care a contravenit jurisdicţiei internaţionale şi principiilor dreptului canonic creştin care stătea la baza organizării cultelor religioase din întreaga lume creştină, cu excepţia celor din ţările ajunse sub dominaţia politică sovietică. Reflectând o mentalitate tipic bolşevic-poliţistă de sorginte sovietică, în esenţă această lege interzicea relaţiile cultelor cu organismele lor din străinătate, ele fiind totuşi posibile doar prin ministerul cultelor şi cel de externe.

La 27 august 1948, episcopii catolici de ambele rituri s-au întrunit la Oradea pentru a întocmi un memoriu către ministerul cultelor în care semnalau cinci puncte în care decretul 177 contravenea libertăţii religioase prevăzute de Constituţie şi, prin urmare inacceptabile. Răspunsul oficial la acest memoriu a sosit sub forma unui decret prin care episcopii greco-catolici din Oradea - Valeriu Traian Frenţiu, din Blaj - Ioan Suciu, din Baia Mare - Alexandru Rusu, şi din Lugoj - Ioan Bălan, au fost destituiţi,[3] deşi nici un organism statal nu avea această competenţă. Procedura a fost fără precedent în istoria bisericilor creştine, cu excepţia Ucrainei, unde distrugerea Bisericii Greco-Catolice s-a petrecut, în anul 1946, în linii mari, după acelaşi scenariu.

La 27 septembrie 1948, Siguranţa a declanşat, în mod concertat, operaţiunea de intimidare a unor personalităţi de frunte ale comunităţilor greco-catolice din întreaga ţară, cât şi pe aceea de obţinere a semnăturilor de adeziune la ortodoxie. „Acţiunea" a avut un oarecare succes, mai ales datorită recurgerii la binecunoscutele metode de convingere prin violenţă: un protopop şi un preot din Oradea au semnat actele de adeziune. Numele celor „reveniţi" a fost folosit mai apoi pentru smulgerea - prin dezinformare - a unor noi adeziuni mai ales printre credincioşi, care trebuiau să semneze pentru împuternicirea preoţilor delegaţi la „Conciliabul" de la Cluj, sortit să consfinţească unirea cu Biserica Ortodoxă. Propaganda oficială şi de partid s-a grăbit să anunţe, la numai trei zile de la începerea acţiunii, că 430 de preoţi şi sute de mii de enoriaşi greco-catolici au aderat la ideea unirii bisericilor româneşti,[4] altminteri imposibil de realizat în doar trei zile.

La 1 octombrie 1948, la Cluj, în sala de sport a Liceului G. Bariţiu, s-a desfăşurat „Conciliabul-ul" la care au participat 37 de preoţi greco-catolici care au fost nevoiţi să fie de acord cu unirea cu Biserica Ortodoxă, deşi nu aveau dreptul de a reprezenta Biserica din punct de vedere juridic, fiind excomunicaţi de episcopul I. Hossu încă înainte de începerea întâlnirii.[5] În graba mare, cei prezenţi la „Conciliabul" au fost transportaţi la Bucureşti unde, la 3 octombrie 1948, a fost regizată ceremonia de primire a „reveniţilor" de către Sinodul Bisericii Ortodoxe. În acelaşi timp, în bisericile greco-catolice din ţară s-a dat citire unei scrisori de protest a episcopului I. Hossu, iar episcopul orădean V. T. Frenţiu a făcut publică în catedrala sa din Oradea prigoana la care erau supuşi credincioşii şi preoţii cultului greco-catolic. Tot atunci, nunţiul apostolic Gerald Patrick O'Hara, a protestat pe lângă Ministerul Român de Externe, acuzând guvernul român de încălcarea libertăţilor garantate de Tratatul de pace de la Paris şi chiar de Constituţia din 1948. Peste câteva zile, la 7 octombrie 1948 episcopii greco-catolici români au reuşit să se întrunească în conferinţă şi au

[1] Raţiu 1994, p. 27-29.
[2] *Monitorul oficial* din 4 august 1948.
[3] *Ibidem*, din 3 septembrie 1948.
[4] *Scânteia* din 30 septembrie 1948.
[5] Decenii la rând numele celor 37 de „reveniţi" nu au fost cunoscute.

redactat o scrisoare de protest adresată lui C. I. Parhon, președintele prezidiului Parlamentului român, în care au cerut încetarea persecuțiilor la care era supusă Biserica Greco-Catolică. Apoi, în aceeași zi, s-au reunit cu episcopii catolici de rit latin, redactând împreună o scrisoare adresată primului ministru dr.Petru Groza, predată personal ministrului cultelor, Stanciu Stoian, scrisoare la care regimul aflat atunci la putere a răspuns prin declanșarea represiunilor ce au urmat la sfârșitul aceleiași luni.

La Oradea arestările au fost făcute la 29 octombrie 1948, când au fost ridicați episcopul Valeriu Traian Frențiu, canonicul C. Tămăian, protopopii Gh. Sălăjean și Virgil Munteanu, călugărul franciscan Gh. Vamoșiu și preoții Al. Rațiu (a doua oară în aceeași lună), Victor Ghergariu, Nicolae Ember, Ilie Borz, Gh. Morna, Al. Chiș și alții.[1]

Simultan, au început și presiunile împotriva credincioșilor de a trece la ortodoxie, fiind stabilit un termen final de 15 octombrie 1948, la care acțiunea trebuia încheiată, întrucât la 21 octombrie 1948, cu prilejul împlinirii a 250 de ani de la nașterea Bisericii Greco-Catolice din Transilvania,[2] suprimarea acesteia trebuia consemnată în mod festiv.

Episcopii și preoții arestați în zilele de 27-29 octombrie 1948 au fost internați, primii la Dragoslavele, iar cei din urmă la Seminarul Monahal de la Mănăstirea Neamțului, fără acte oficiale de reținere sau hotărâri judecătorești. Catedrala episcopală din Oradea a fost confiscată și reconsacrată ca ortodoxă, la 31 octombrie 1948. Palatul episcopal a fost și el sechestrat, fiind transformat în școală populară, iar clădirea Seminarului Teologic transformat în școală profesională de tractoriști. În grădina seminarului s-au construit, ulterior, blocuri de locuințe.[3] Călugării și călugărițele au fost alungate. Apoi, la 1 decembrie 1948, a fost emis decretul 358, prin care s-a reglementat situația juridică a cultului greco-catolic din țară, declarând toate structurile Bisericii Greco-Catolice ca inexistente, iar averea lor mobilă și imobilă a fost pusă la dispoziția ministerelor de finanțe, culte, interne, agricultură și învățământ.[4] Oficial, autoritățile statului comunist au considerat că Biserica Greco-Catolică nu mai exista. Dar ea a continuat să trăiască prin preoții care au refuzat să „revină" și prin credincioșii care au rămas fideli cultului părinților lor. S-a constituit *Biserica Tăcerii* care a continuat practicarea pe ascuns a confesiunii, expunându-se urmăririi și represiunilor nou createi poliții politice secrete, Securitatea.

La începutul anului 1949, atât episcopii, cât și preoții reținuți au fost mutați la Mănăstirea Căldărușani, iar la 24 mai 1950 la închisoarea din Sighet, unde au fost concentrați toți deținuții aparținând elitei intelectuale a țării. În acest veritabil gulag românesc, la 11 iulie 1952, a decedat episcopul orădean Valeriu Traian Frențiu, iar la 16 august 1951, canonicul orădean Augustin Maghiar. Supraviețuitorii au rămas în această închisoare până în octombrie 1955, când au fost eliberați și li s-a stabilit domiciliul obligatoriu în zone compact ortodoxe. Episcopii rămași în viață au fost internați, cu domiciliu obligatoriu, la Mănăstirea Curtea de Argeș.

Dar, pentru ca viața confesională greco-catolică să poată funcționa în condițiile clandestinității, nunțiul apostolic din București, episcopul O'Hara, a consacrat patru episcopi noi: Iuliu Hirțe, I. Dragomir, I. Ploscariu și Al. Todea, cât și vicari episcopali, ca de exemplu, orădeanul Augustin Maghiar. În iunie 1950, noile structuri greco-catolice au fost arestate, împreună cu preoții încă liberi. Au fost arestați toți cei patru episcopi, alături de preoții Nicolae Ember, Paul Sever, Vasile Gavriș, Dumitru Pele, Iosif Pal, Dumitru Mureșan, Vasile Hossu, Teodor Dărăban și Virgil Maxim.[5]

Relaxarea politică relativă care a survenit în România în anul 1955 din cauza demersurilor guvernamentale pentru ca România să devină membră O.N.U. a dat speranța posibilității reînființării Bisericii Greco-Catolice. Episcopii internați la Mănăstirea Curtea de Argeș au pregătit, în aprilie 1956, un memoriu prin care solicitau repararea greșelii săvârșite în 1948 și revenirea asupra decretului 358/1948, punând în libertate Biserica Greco-Catolică. Memoriul a fost trimis nu numai conducerii a țării, ci și marilor puteri garante, semnatare a Tratatului de pace de la Paris din 1946. În același timp, preoții *Bisericii Tăcerii* aflați în libertate au adunat circa 500.000 de semnături ale enoriașilor greco-catolici, care erau destinate a sprijini memoriul episcopilor. Dar odată

[1] Rațiu 1994, p. 61.
[2] *Ibidem*, p. 64.
[3] *Ibidem*, p. 74.
[4] *Ibidem*, p. 79.
[5] *Ibidem*, p. 99.

ce România a fost primită în O.N.U., regimul comunist nu a mai fost interesat de imaginea externă a țării și a reprimat drastic întreaga mișcare de regenerare a Bisericii Greco-Catolice. Cei trei episcopi reținuți la Curtea de Argeș au fost separați, fiind mutați la mănăstiri ortodoxe diferite (iulie 1956). La 13 august au fost arestați, simultan, de către Securitate la Baia Mare și Cluj, două grupuri de preoți și laici, care au fost implicate în acțiunea de strângere a semnăturilor: la Baia Mare canonicul vicarul episcopal L. Vida,, protopopul Gh. Marian, preoții Al. Săsăran, Sever Pavel și Victor Fanca, iar la Cluj episcopul clandestin I. Cherteș și preoții Augustin Prunduș, V. Chindriș, Teofil Băliban, Liviu Oprea, Leon Manu, D. Sângeorzan și judecătorul Al. Fărcaș, împreună cu dactilografa Dârlea. Primul grup, cel de la Baia Mare, a fost judecat la Oradea de către un complet al Tribunalului Militar Cluj, la 14 februarie 1957, condamnările variind între doi și unsprezece ani, iar grupul clujean a fost judecat în orașul de pe Someș la 9 mai 1957, după ce i-a fost alăturat și episcopul Rusu, condamnările variind între cinci și cincisprezece ani. Cu toții au fost încarcerați la Gherla, fiind transferați ulterior la „colonia de muncă" de la Salcia.

Dar arestările și condamnările au continuat, însă izolat, pentru a nu produce vâlvă. La Oradea au fost arestați, în primăvara anului 1957, preoții Eugen Foișor, Teodor Dărăban, Vasile Șuta, Ioan Osianu, Gheorghe Morna, Gheorghe Oros, Ilie Borz, și condamnați, unul câte unul, de la patru la zece ani închisoare. Patru din ei au murit în închisoare în 1960. În anul 1958 a fost arestat istoricul canonic Ioan Georgescu și condamnat la 6 ani închisoare. Supraviețuitorii regimului de detenție inuman din închisorile românești au fost eliberați prin amnistia din 1964, acordată tot din rațiuni de imagine politică a regimului comunist. La Oradea s-au întors, printre alții, episcopul clandestin Iuliu Hirțe și preoții Virgil Maxim, Dumitru Mureșan, Iosif Pal și Teodor Dărăban.[1] În anii următori, viața comunității greco-catolice a continuat în clandestinitate, în frunte cu episcopul Iuliu Hirțe și ordinarul Coriolan Tămăian.

Schimbarea regimului politic la sfârșitul anului 1989 a permis Bisericii Greco-Catolice să iasă din *Tăcere* la *Lumină*. La 27 mai 1990, a fost sfințit noul episcop greco-catolic de Oradea în persoana lui Vasile Hossu, care a trecut la cele veșnice în 8 iunie 1997, poziția sa fiind ocupată de episcopul său coadjutor, Virgil Bercea. Viața comunității s-a revitalizat rapid, în primul rând datorită preoților supraviețuitori ai gulagului comunist. Din toamna anului 1992 a început să funcționeze din nou Seminarul Teologic Greco-Catolic de rang universitar, reconstituit de un grup de credincioși în frunte cu rectorul Gheorghe Cozmuța, ca mai apoi, de la 1 octombrie 1998, să intre în componența Facultății de Teologie Greco-Catolică a Universității „Babeș-Bolyai" din Cluj, ca Departament cu trei linii de specializare (teologie pastorală, teologie-istorie, teologie-filosofie) și un Colegiu de institutori care a fost organizat cu scopul de a continua mai vechea preocupare a Bisericii Greco-Catolice de pregătire a învățătorilor.

În ciuda unei bunăvoințe aparente, și în ciuda dreptului de proprietate indiscutabil, recunoscut și garantat ca inalienabil chiar și de Constituția țării, vechile sale locașuri de cult (în anul 1948 aveau șase biserici și o capelă) nu i-au fost retrocedate. Până și Catedrala episcopală *Sf. Nicolae* a reintrat în posesia proprietarului de drept, episcopul locului, abia după 15 ani, în 20 noiembrie 2005. Prin urmare, s-a început un program de construcție de biserici noi, prima, Biserica *Adormirea Maicii Domnului*, construită prin bunăvoința comunității greco-catolice internaționale, fiind consacrată, în septembrie 1994, precum și încă două realizate în ultimii ani.

La începutul celui de-al treilea mileniu al Creștinătății, miile de credincioși greco-catolici din Oradea își trăiesc viața spirituală comunitară în 10 parohii, frecventând cele patru lăcașuri de rugăciune pe care le au deocamdată. Renașterea incontestabilă a comunității greco-catolice orădene se datorează unui adânc sentiment religios al enoriașilor săi, iar trecutul său de mai bine de 300 de ani permite ca viitorul să poată fi privit cu ceva mai multă încredere.

III. BISERICA ROMANO-CATOLICĂ

Cartularul Capitlului din Oradea menționează că „fondatorul bisericii noastre din Oradea este Sfântul Ladislau, fostul rege al Ungariei, fiind aceasta fundată și sfințită în onoarea Prefericitei Fecioare Maria, punând în ea un prepozit și, în afară de acesta, 24 de canonici; mai

[1] *Ibidem*, p. 142.

târziu ridicând-o la rang de biserică episcopală şi, îmbogăţind-o cu multe moşii, drepturi şi privilegii."[1]

Nu se ştie cu precizie când a fundat Sfântul Ladislau biserica sa din Oradea. Este însă cert că, mai întâi, a întemeiat aici o prepozitură şi, abia apoi, o episcopie. Mai este sigur şi faptul că mănăstirea pe care a construit-o a fost situată pe locul actualei cetăţi, după cum săpăturile arheologice întreprinse în anii 1881-1883,[2] 1911-1912[3] şi, mai nou, după 1991[4] au confirmat-o cu destulă certitudine.

După primul secol de la fundare în jurul bisericii şi a mănăstirii de aici şi-au făcut apariţia călugării benedictini, praemonstratenşi, augustini şi ioaniţi. Locul a fost foarte atrăgător pentru aceşti călugări, fiindcă în biserică se aflau moaştele unui sfânt - Sfântul Ladislau -, iar nu departe de aici, la Sâniob, se afla o parte din moaştele Sfântului Ştefan, mai exact mâna sa dreaptă. Ambele locuri au devenit, cu timpul, locuri importante de pelerinaj, mai ales după ce s-a răspândit ştirea că trupul Sfântului Ladislau, îngropat iniţial la Nitra, a ajuns la Oradea în anul 1116 într-un mod miraculos, iar la mormântul său „...mulţi orbi, şchiopi şi ciungi îşi caută alinarea... din cauza meritelor sfântului rege."[5] Dar la mormântul Sfântului Ladislau au venit şi oamenii sănătoşi, din motive de judecată, pentru aşa - numita „judecată a lui Dumnezeu", ca însuşi Dumnezeu să facă dreptate în pricinile dintre ei, prin mijlocirea sfântului înhumat aici. S-a venit aici în pelerinaj din cele mai îndepărtate colţuri ale ţării; printre ei regi, regine, mari seniori; unii dintre ei şi-au ales acest loc pentru a fi înmormântaţi, motiv pentru care aceştia au îmbogăţit biserica din Oradea cu multe danii.

Sanctificarea Sfântului Ladislau a fost celebrată în anul 1192. După acest eveniment a pornit, de fapt, marele pelerinaj de la mormântul său şi, tot atunci, a început şi dezvoltarea intensivă a oraşului, din nevoia de a satisface cererea de servicii ale numeroşilor pelerini sosiţi aici. În afara Bisericii şi a Episcopiei orădene, Sfântul Ladislau a mai înfiinţat şi Episcopia din Zagreb. Chiar cu prilejul sărbătorilor s-a dovedit că biserica din cetate, construită de acesta în ultimul deceniu a secolului al XI-lea, devenise prea modestă. Prin urmare, în anii următori s-au început lucrările pentru mărirea ei, lucrarea fiind terminată în 1204. Dar, în 1241, tătarii au distrus-o în întregime, odată cu cetatea şi cu aşezările din jurul ei. Stă mărturie acestui eveniment scrierea canonicului Rogerius, *„Carmen miserabile"*, care a descris foarte plastic proporţiile nenorocirii care se abătuse asupra lăcaşului de cult din cetate.[6] După retragerea tătarilor, în 1242, s-a început imediat reconstrucţia întregului centru religios orădean. În acel moment au venit aici călugări aparţinând ordinelor călugăreşti înfiinţate mai nou: franciscani, dominicani, paulini, clarise, care au putut deveni participanţi activi ai refacerii, întrucât ei s-au ocupat şi cu meşteşugurile.

La începutul secolului al XIV-lea, în timpul episcopului Báthori András, *Biserica Sfântului Ladislau* a fost reconstruită în întregime, în stil gotic. În faţa edificiului a fost instalată, în 1342, cu prilejul pelerinajului săvârşit de regele Ludovic cel Mare, statuia ecvestră a *Sfântului Ladislau*, turnată în bronz de artiştii clujeni Martin şi Gheorghe. Tot atunci a fost făcută şi Herma Sfântului Ladislau, păstrată astăzi la Győr.

Importanţa deosebită a centrului religios catolic de la Oradea în primele secole ale existenţei sale este ilustrată şi de faptul, nu lipsit de semnificaţie, că în *Catedrala Sfântului Ladislau* au fost înmormântaţi, în afara sfântului întemeietor, şi alte capete încoronate: regele Ştefan al II-lea (1131), regina Fennena (1295), regina Beatrix de Luxemburg (1319), regina Maria, fiica lui Ludovic cel Mare şi soţia lui Sigismund de Luxemburg (1395) şi, nu în ultimul rând, însuşi împăratul romano-german Sigismund de Luxemburg (1437), al cărui mormânt a fost descoperit în 1755, cu prilejul săpării unei fântâni în curtea cetăţii. La aceştia s-au mai adăugat un număr - azi greu de precizat - de mari personalităţi politice, culturale şi spirituale.

Secolul al XV-lea a reprezentat pentru Biserica Romano-Catolică orădeană o epocă de mare înflorire spirituală. Curţile episcopilor

---

[1] *Schematismus* 1896, p. 7.
[2] Raportul de săpături al lui Henszelmann Miklós, publicat în Bunyitay 1883-1884, II, p. 147-174. Vezi şi Romer 1883, XVI-XXVI; *Schematismus* 1896, p. 9 .
[3] Gyalokay 1913, p. 43-60.
[4] Cetatea Oradea 2002, *passim.*
[5] *Schematismus* 1896, p. 10.
[6] *Ibidem.*

Andrea Scolari (1409-1426) și apoi Ioan Vitéz de Zredna (1445-1465), au devenit centre culturale de importanță europeană. Aici s-au concentrat unele personalități culturale și științifice cu mare faimă. A fost celebră în epocă biblioteca episcopului Ioan Vitéz de Zredna, formată din cărțile copiate aici, sau comandate în Italia, bibliotecă ce a ajuns să alcătuiască baza unei și mai celebre biblioteci, *Corviniana* a regelui Matei Corvin.[1]

La școala capitulară orădeană și-au completat studiile nenumărați tineri, unii din ei devenind ulterior domnitori (Matei Corvinul), înalți prelați (Nicolaus Olahus), funcționari de stat și diplomați etc.

La sfârșitul secolului al XV-lea, episcopul Kálmáncsehi Domokos (1495-1501) a ridicat în Oradea o biserică în onoarea primului rege - martir al Europei Centrale-, Sfântul Ștefan, devenit loc de adeverire și desființat de protestanți în 1557.

Foarte frământatul secol al XVI-lea a fost și pentru Biserica Romano-Catolică orădeană extrem de agitat, uneori cu urmări tragice. Împotriva Reformei inițiate în Germania de Martin Luther în 1517 - și care s-ar fi voit a fi o reformă a Bisericii Catolice și nu crearea unei biserici creștine complet noi - a fost convocat în 1524 un sinod eparhial al cărui efecte au fost anulate de catastrofala bătălie de la Mohács (31 august 1526), în care au pierit nu numai episcopul orădean Perényi cu banderiile sale, ci și o parte din preoții săi. În ciuda marilor pierderi, în deceniile următoare Reforma n-a făcut în Oradea progrese prea însemnate. Doar episcopul Martinuzzi a fost pus în situația, de nimeni dorită, de a lua unele măsuri mai dure împotriva unor localnici exagerat de înfierbântați de ideile protestante. Epoca Reformei a fost declanșată în Oradea în jurul anului 1557, în urma asediului cetății de către trupele lui Ioan Sigismund Zápolya, devenit între timp protestant (mai întâi calvin, apoi unitarian). Cucerirea cetății, în urma unui asediu ce durase nouă luni, a însemnat punerea, prin forță, sub semnul întrebării a legitimității existenței Bisericii Romano-Catolice în întregul său ansamblu. În Oradea, Biserica Romano-Catolică a fost pur și simplu interzisă de armata transilvăneană a lui Ioan Sigismund Zápolya, domeniile sale fiind confiscate pe seama tezaurariatului Transilvaniei și administrate de căpitanul Varkocs Tamás, comandantul trupelor asediatoare, în virtutea hotărârii Dietei de la Cluj din 24 noiembrie 1556.[2]

Însă, în mâinile lui Varkocs nu au ajuns o mare parte a obiectelor de cult de mare preț, păstrate în Catedrala din Cetate, precum și acelea care s-au găsit în posesia Capitlului, întrucât, încă în anul precedent, prevăzând parcă mersul evenimentelor din anii următori, Capitlul orădean le-a transportat în cetatea de la Ecsed a fraților Báthori András și Miklos, cărora le-au fost încredințate pentru „a le păstra pe seama bisericii din Oradea". Canonicii din Capitlul orădean au fost nevoiți să părăsească orașul, împrăștiindu-se în alte dieceze romano-catolice. La Oradea au revenit doar urmașii lor, peste 135 ani, timp în care în Oradea Biserica Catolică a fost prezentă doar sporadic și pentru perioade foarte scurte. Dar, lovitura de grație, a fost dată Bisericii Catolice orădene de către Dieta de la Turda, din 10 martie 1566, care a decretat că toți cei care nu vor să renunțe la catolicism, să fie expulzați din țară.[3] Prin urmare, la 7 aprilie 1566, cu prilejul procesiunii de Florii, preoții și credincioșii catolici din Oradea, atâția câți au mai rămas, au părăsit Catedrala din Cetate, fundată de Sfântul Ladislau, și nu au mai revenit. Catedrala a rămas părăsită; în anul 1600 acoperișul s-a prăbușit, iar un cutremur care a survenit câțiva ani mai târziu, i-a fisurat foarte grav zidurile. Neîngrijită eficient, construcția abandonată s-a ruinat în câțiva ani. Interesat în construirea cât mai rapidă a palatului princiar din incinta Cetății, principele Gabriel Bethlen (1613-1629) a dispus în 1618 ca materialele de construcție ce mai puteau fi recuperate din ruinele Catedralei *Sfântului Ladislau* să fie refolosite la edificarea noii construcții.[4] Urmările ordinului se mai văd și astăzi în zidurile interioare ale palatului.

În plină epocă de dominare a Reformei, comunitatea catolică orădeană a înregistrat totuși unele perioade de reflux ale prigoanei. În 1580, căpitanul cetății, Cristofor Báthori, a înapoiat catolicilor Biserica *Sf. Egidiu* situată în Olosig, pe locul actual al Seminarului Teologic Greco-Catolic. Ceva mai târziu au fost duși în oraș câțiva călugări iezuiți, cu intenția de a recâștiga, măcar în parte, unele din pozițiile pierdute. Dar locuitorii

[1] Jakó 1976, p. 150-155.
[2] *Schematismus* 1896, p. 20-21.
[3] *Schematismus* 1896, p. 21.
[4] Balogh 1982, I, p. 56.

protestanți nu au acceptat conviețuirea cu vechea confesiune, ajungându-se la dese conflicte și chiar la agresiuni fizice. Stările tensionate din oraș au fost rezolvate de Dieta din 1588, care a decis îndepărtarea călugărilor iezuiți din Oradea.[1] Peste câțiva ani, la începutul domniei principelui Sigismund Báthori, iezuiții au fost aduși din nou în oraș. Însă, din cauza opoziției locuitorilor protestanți, ei au fost așezați în Seleuș, o mică așezare din vecinătatea Oradiei, unde au avut voie să își practice confesiunea. Dar, în 1606, armatele principelui Bocskai au pus capăt și parohiei catolice din Seleuș,[2] iar odată cu aceasta și liberei practicări a confesiunii catolice, până în anul 1692.

După alungarea trupelor turcești din cetatea orădeană, în iunie 1692, vechea Episcopie Romano-Catolică din Oradea a fost repusă, printr-o diplomă imperială, în vechile sale drepturi. Primul episcop orădean de după recucerirea Cetății de către creștini a fost Benkovics Ágoston, o personalitate foarte puternică, ce s-a angajat imediat în reconstruirea structurilor catolice ale Episcopiei orădene. În primul rând, acesta a construit, cu cea mai mare repeziciune, Biserica *Sfânta Brigitta,* care a servit de catedrală în cursul păstoririi sale.[3] Această biserică mai există și astăzi, fiind folosită de confesiunea ortodoxă și este unul din cele mai vechi monumente ale orașului. Însă, izbucnirea luptelor conduse de principele Francisc Rákóczi al II-lea (1703-1711) a împiedicat refacerea Bisericii Catolice orădene și repunerea acesteia în drepturile stabilite de diploma leopoldină din 1693, pe o perioadă destul de lungă. Abia în timpul episcopului conte Csáky Imre (1702-1732) s-a construit o nouă catedrală consacrată Sfântului Ladislau[4] - aflată astăzi în centrul orașului - și o biserică în Seleuș, iar fratele său, episcopul conte Csáky Miklós (1737-1747) a construit, pe locul actualei Primării a orașului Oradea, un palat episcopal și un institut teologic.[5]

Dar cele mai mari construcții le-a proiectat episcopul Forgács Pál (1747-1757), care a pus, la 1 mai 1752, piatra fundamentală a unei noi catedrale. A reușit doar să ridice zidurile acesteia și, înainte de a realiza și acoperișul, a fost mutat în eparhia din Vác.[6] Urmașul său, episcopul baron Patachich Ádám (1759-1776) a continuat construirea catedralei și a început edificarea unui nou Palat episcopal în anul 1762, chiar și în ciuda unei anumite opoziții a Mariei Tereza, care nu a agreat prea mult această idee, nici după ce, în 1773, vechiul palat episcopal a ars în întregime.[7]

Paralel cu construirea catedralei și a Palatului episcopal, s-a început edificarea locuințelor canonicilor din Capitlul Episcopiei Catolice orădene. În 1762, canonicul Alapi a început, din veniturile propii, să ridice prima clădire dintr-o serie de zece, primele nouă fiind realizate până în 1777, iar ultima, cea de-a zecea, a fost terminată în 1870. Acest ansamblu arhitectonic, cunoscut sub numele *Șirul Canonicilor,* întregește într-un mod fericit unul din cele mai impozante și frumoase ansambluri arhitectonice baroce din Europa Centrală, construit de Biserica Romano-Catolică și care ilustrează și astăzi locul pe care aceasta l-a ocupat în evoluția istorică a orașului Oradea.

Dincolo de programul grandios de construcții cu caracter eclesiastic realizat - în cea mai mare parte a sa - în cursul secolului al XVIII-lea, Biserica Catolică orădeană s-a preocupat și de alte domenii de interes. În prima jumătate a secolului au venit la Oradea o serie de călugări din Ordinele Franciscan, Praemonstratens, Paulin, Iezuit, Capucin ș.a., care au jucat un rol esențial în viața culturală, școlară și socială a orașului.[8] În ciuda acestui fapt, ele au fost desființate, în cea mai mare parte, în timpul domniei împăratului Iosif al II-lea. Pe tărâm școlar, cei mai insistenți au fost iezuiții, care au înființat încă în anul 1718 o școală. În anul 1722, această școală avea deja două săli de clasă, iar în 1735 șase. Gimnaziul Iezuit a supraviețuit desființării ordinului în 1773, bunurile acestuia fiind confiscate în folosul fondului școlar local, după care gimnaziul a intrat sub patronajul Ordinului Praemonstratens. La începutul secolului al XX-lea această școală avea 19 profesori laici, 500 de elevi, aparținând la șase confesiuni diferite, fiecare cu propriul său profesor de religie. A fost desființat în 1948.

[1] *Schematismus* 1896, p. 27.
[2] *Ibidem*, p. 29.
[3] Péter 1992, p. 11-13.
[4] *Ibidem.*
[5] Bunyitay 1935, p. 258.
[6] Péter 1992, p. 27-28.
[7] Bunyitay 1935, p. 338-343.
[8] *Schematismus* 1896, p. 35.

În 1761, episcopul Patachich a organizat seminarul teologic și liceul catolic, acesta din urmă cu două clase de filosofie.[1] În anul 1771, a fost înființată școala de fete patronată de călugărițele ursuline, devenită, după 1859, școală normală de învățătoare. În paralel cu aceasta, în mănăstirea ursulinelor au mai funcționat, simultan, două școli: una civilă și una elementară, ambele pentru fete.

Tot la mijlocul secolului al XVIII-lea, Biserica Romano-Catolică a ridicat Spitalul-azil al mizericordienilor, care a funcționat pînă în urmă cu câțiva ani ca Spital ORL. Proiectat inițiat de canonicul Gyöngyösy, ca azil pentru bătrâni, a fost în final realizat și ca spital la sugestia episcopului Forgács. La parterul clădirii a fost înființată una din cele mai vechi farmacii din Oradea, care funcționează și astăzi în același spațiu.[2]

În cursul domniei lui Iosif al II-lea, raporturile dintre stat și Biserică au devenit tot mai rezervate, separația dintre cele două instituții fundamentale ale societății accetuându-se mai mult sau mai puțin brutal. Iosif al II-lea a retras episcopului romano-catolic orădean titlul de comite suprem perpetuu al comitatului Bihor, titlu devenit - de altfel - mai mult onorific. Accesul structurilor Bisericii Romano-Catolice la viața politică a statului a fost limitat tot mai mult, mai ales la nivelurile înalte. Accesul la viața politică s-a făcut, în epoca următoare, datorită calității de proprietar de bunuri imobiliare și nu a poziției ocupate în ierarhia eclesiastică. Prin urmare, Biserica Catolică s-a preocupat tot mai mult de problemele spirituale, culturale, de educație și de asistență socială a enoriașilor proprii, dar și a acelora aparținând altor confesiuni, investind o mare parte din veniturile sale, mai cu seamă în aceste domenii. Astfel, în cursul secolului al XIX-lea, Biserica Romano-Catolică orădeană a întreținut, în afara Seminarului Teologic propriu, a Gimnaziului Praemonstratens, a școlii normale de fete și, separat de băieți, o școală normală pentru educatoare, o creșă și o grădiniță (începând cu 1868), o școală elementară de fete (1871), o altă școală elementară de fete patronată de călugărițele din Ordinul Sf. Vincențiu, o a treia școală elementară de fete în Oradea Subcetate, precum și o școală elementară de băieți aflată sub patronajul comun al Episcopiei și al Capitlului.

După anul 1870 a debutat un nou program de construcții patronat și finanțat de Biserica Romano-Catolică din Oradea, program ce a contribuit la crearea noii imagini - moderne - a orașului. În afara Institutului *Sf. Vincențiu*, ridicat de episcopul Nogáll, au mai fost edificate *Biserica Sfintei Maria Imaculata* (1872) în Velența și *Biserica Sfântului Spirit* în Olosig,[3] iar în anul 1872, turnurile Catedralei au fost acoperite cu plăci din aramă și s-au realizat câteva altare noi. În anul 1892 s-au sărbătorit 700 de ani de la canonizarea Sfântului Ladislau. Cu acest prilej, a fost comandată la Viena și realizată Herma Sfântului Ladislau ce conține un fragment din moaștele sfântului patron, precum și o statuie, turnată în bronz de sculptorul Tóth István, amplasată atunci în centrul orașului, în vecinătatea *Bisericii Sf. Ladislau* și mutată, ulterior, după încheierea Primului Război Mondial, în fața Catedralei.

După Primul Război Mondial Biserica Romano-Catolică din Oradea a trecut, din nou, printr-o lungă perioadă dificilă. În cursul războiului clopotele Catedralei au fost demontate și topite. După încheierea păcii de la Paris, de la sfârșitul Primului Război Mondial, teritoriul asupra căruia Episcopia orădeană și-a exercitat jurisdicția, a fost rupt în două părți, Oradea rămânând orașul de reședință al episcopului și a nouă din 16 canonici. După moartea episcopului Széchényi (6 decembrie 1923) scaunul episcopal a rămas vacant o lungă perioadă. În anul 1925, au fost montate patru clopote noi, în locul celor topite în cursul războiului. În perioada anilor 1926-1929 Eparhia a fost condusă de canonicul Mayer Antal, ce fusese numit de Sfântul Scaun ca și guvernator apostolic. Acesta a mutat Seminarul Teologic Romano-Catolic din vechea clădire igrasioasă, la etajul al II-lea al palatului episcopal, unde a funcționat până în 1949, când a fost desființat de regimul comunist.

În anul 1929, în urma Concordatului încheiat între Regatul român și Sfântul Scaun, Eparhia orădeană a fost desființată, teritoriul ei fiind alipit la acela al Episcopiei Romano-Catolice din Satu Mare. De acum încolo, un număr de ani, noua Episcopie s-a numit de Satu Mare și Oradea. În perioada interbelică au fost construite, cu contribuția enoriașilor catolici orădeni, patru

[1] Bunyitay 1935, p. 236.

[2] Farmacia s-a numit „Rodia", fiind înființată ún anul 1760 și a fost proprietatea Ordinului călugărilor Mizericordieni pînă în anul 1948,când a fost naționalizată. Vezi Pop 1987, p. 328.

[3] Péter 1992, p. 90 și 94.

biserici noi în cartierele de la marginea orașului. În 1938 s-a ținut la Oradea sinodului eparhial, în cadrul căruia au fost dezbătute hotărârile sinodale ce sunt valabile în parte și astăzi. În anul 1939, episcopul Fiedler a fost implicat într-un proces politic și, chiar dacă s-a dovedit că a fost nevinovat, a fost nevoit să demisioneze. Eparhia a fost încredințată de Vatican episcopului din Alba Iulia, Márton Áron, care a condus-o până în 1942, în calitate de administrator apostolic.

În anul 1940, Eparhia orădeană s-a reîntregit pentru o scurtă vreme, Sfântul Scaun despărțind-o în 1941 de Eparhia Romano-Catolică din Satu Mare. În ciuda acestui fapt, Episcopia orădeană nu a primit un episcop, Sfântul Scaun însărcinându-l pe episcopul sătmărean Scheffler Jtnos cu conducerea acesteia. În 1941, cu prilejul aniversării a 750 de ani de la canonizarea Sfântului Ladislau, au fost organizate ample sărbători, prilej cu care au fost aduse la Oradea în pelerinaj moaștele Sfântului Ștefan (Sfânta Dreaptă).

După cel de-al Doilea Război Mondial, noua modificare a granițelor statale a rupt iarăși în două teritoriul de sub jurisdicția Episcopiei orădene. La 9 aprilie 1948, papa Pius al XII-lea a emis un decret prin care Eparhia Catolică orădeană a fost din nou unită cu cea sătmăreană, dar unirea nu s-a mai făcut, fiindcă episcopul Scheffler, care ar fi trebuit să execute decretul papal, a fost arestat împreună cu alți patru episcopi romano-catolici, de noile autorități comuniste. Episcopul a murit la Jilava în anul 1952, rămășițele pământești ale episcopului-martir fiind înhumate la Satu Mare. Canonizarea sa se află în curs de soluționare. La fel a murit în închisoare, ca martir, și episcopul orădean sfințit în secret, Bogdánffy Szilárd, împreună cu un număr - astăzi încă greu de precizat - de preoți și credincioși catolici.

În anul 1948, toate proprietățile Bisericii Romano-Catolice orădene au fost confiscate de statul comunist care și-a făcut din ateism un stindard de luptă împotriva tuturor Bisericilor creștine. Școlile pe care Biserica orădeană le-a patronat au fost închise, clădirile mănăstirilor au fost și ele confiscate. Călugării și călugărițele orădene au fost izgonite, nu înainte de a li se interzice portul sutanelor călugărești. Tot în 1948 a fost închis și Seminarul Teologic, iar Palatul episcopal a fost și el confiscat, inițial fiind mutați aici refugiații greci ce au fost nevoiți să-și părăsească țara în urma înfrângerii mișcării de partizani comuniști susținuți de Uniunea Sovietică. Cu acel prilej, au fost distruse toate bunurile care s-au acumulat în perioada 1692-1948: biblioteca episcopală cu aproape 100.000 de volume, colecția de artă plastică, mobilierul de mare valoare etc. Eparhia a fost practic lichidată, fiind degradată juridic de statul comunist la rang de protopopiat.

Dar valul de distrugere a Bisericii Romano-Catolice dus de statul comunist nu a ocolit nici parohiile. În anii 1950-1951 au fost confiscate din parohii toate registrele de stare civilă (botezați, căsătoriți și decedați) sub pretextul că oficiile de stare civilă ale statului ar avea nevoie de ele. În 1955 a fost dărâmată Biserica *Calvaria* din „Dealul Oradiei", construindu-se în loc restaurantul „Ciuperca".În anul 1958, a fost confiscată grădina din spatele Șirului Canonicilor, unde au fost construite câteva blocuri de locuințe.

Deposedarea Bisericii Catolice orădene de absolut toate bunurile sale a continuat și în deceniile următoare. După ce, în 1954, un grup de studenți de la Universitatea din Cluj, conduși de un profesor, au selecționat câteva sute de volume de cărți și manuscrise din proprietatea Bisericii și le-au transportat la Biblioteca Academiei din Cluj, în 1962 arhiva istorică a Episcopiei și a Capitlului a fost confiscată de Arhivele Statului din Oradea, care le-a păstrat până în august 1992, când le-a transportat la o altă filială județeană din sudul Carpaților, într-o încercare de a le face pierdute. În 1973-1974 au fost confiscate, tot de Arhivele Statului din Oradea, arhiva, biblioteca și manuscrisele parohiei centrale a catedralei episcopale. În 1975, a fost preluat „pentru folosință" Șirul Canonicilor, iar în anul 1978 au fost duse la București, la Biblioteca Centrală de Stat, circa 200 de volume extrem de prețioase din ceea ce mai rămăsese din Biblioteca catedralei episcopale. În același an a fost preluată în „custodie" monstranța din 1751 făcută cadou catedralei episcopale de Maria Tereza, fiind expusă în expoziția de tezaure a Muzeului de Istorie din București până în 1992, când a revenit la Oradea cu prilejul sărbătorilor „Varadinum '92".

La 18 octombrie 1982, Sfântul Scaun a decis despărțirea - a doua oară, în decurs de o jumătate de secol - Episcopiei orădene de cea din Satu Mare, ceea ce s-a și realizat la Alba Iulia, la 31 mai 1983, în prezența reprezentanților celor două Episcopii. Prin acest act juridic papal s-a arătat că, din punct de vedere canonic, Sfântul Scaun nu a recunoscut reducerea celor două Eparhii catolice la rang de protopopiate pe care o

săvârşise - în întregime ilegal - statul comunist. Actul papal a avut o importanţă deosebită după decembrie 1989, când noua putere instalată la conducerea ţării a fost nevoită să permită reînfiinţarea Episcopiilor Catolice, printre care şi cea din Oradea. La începutul anului 1990, papa Ioan Paul al II-lea l-a numit pe abatele de Sâniob, Tempfli József, ca cel de-al 81-lea episcop orădean. Consacrarea sa a avut loc la 27 aprilie 1990.

Apoi, a început o febrilă activitate de refacere a structurilor Episcopiei orădene, greu lovită de politica ateistă a regimului comunist, instaurat la conducere în urmă cu peste patru decenii.

În aprilie 1990, s-au reîmbrăcat în sutane călugării şi călugăriţele din Oradea. În toamna anului 1990 a început pregătirea profesorilor de religie, iar la 15 septembrie 1991 a început să funcţioneze din nou Liceul Romano-Catolic "Sfântul Ladislau", cu câte două clase paralele. Au fost restaurate Biserica din Cetate, aflată în imediata apropiere a locului unde a fost înhumat, în 1116, Sfântul Ladislau, şi Capela Azilului *Sfântul Ladislau* din curtea Şcolii Generale nr. 9 din Oradea.

Între 10-17 mai 1992 s-a sărbătorit, în prezenţa a zeci de mii de credincioşi şi a sute de invitaţi din străinătate, 900 de ani de la înfiinţarea Episcopiei orădene, 800 de ani de la canonizarea sfântului Ladislau, patronul Bisericii Catolice orădene şi 300 de ani de la alungarea turcilor din cetatea orădeană şi reînfiinţarea Episcopiei. Cu acel prilej s-a deschis Muzeul "Sfântul Ladislau" din galeria catedralei episcopale. Ulterior a fost realizată şi o Pinacotecă din tablourile care au scăpat confiscărilor din deceniile anterioare.

Ca recunoaştere a importanţei evenimentelor petrecute în sânul Bisericii Romano-Catolice din Oradea şi ca semn a aprecierii rolului pe care aceasta îl îndeplineşte în sânul Bisericii Universale a lui Christos, la 16 decembrie 1991, Sfântul Scaun a acordat catedralei episcopale din Oradea rangul de *Basilica minor*.

Încă în primele zile de după căderea dictaturii comuniste din decembrie 1989, îngrijorate de starea în care se aflau locuitorii acestei ţări, diverse asociaţii de binefacere din străinătate au început să trimită diferite ajutoare. În acest context, în noile împrejurări politice, a debutat activitatea *Caritas*-ului catolic din Ordea. Această instituţie de asistenţă socială ce îşi are sediul în una din clădirile din Şirul Canonicilor, s-a ocupat la început cu distribuirea cât mai echitabilă a ajutoarelor benevole sosite în anii 1990 şi 1991, iar după ce a câştigat o oarecare experienţă, a trecut la o diversificare a activităţii, în funcţie de necesităţile cele mai acute prezentate de enoriaşi. Şi-a deschis un punct farmaceutic unde bolnavii - indiferent de confesiunea de care aparţin - îşi pot procura gratuit medicamentele necesare. Apoi, tot serviciul *Caritas*, intermediază trimiterea unor gravi bolnavi la clinici din vestul Europei, în măsura posibilităţilor acestora de a primi la tratament pacienţii noştri. Din 1993, a fost deschisă cantina săracilor unde circa 100 de persoane, lipsite de posibilităţi materiale, sunt hrănite zilnic pe cheltuiala Bisericii Catolice.

În Oradea funcţionează zece parohii romano-catolice, serviciul divin fiind efectuat în limbile maghiară şi latină în majoritatea lor, dar şi în limba română (în *Biserica Ordinului Capucinilor*) şi slovacă (în *Biserica Ordinului Praemonstratens*). În ciuda unui prezent care este încă departe de a fi limpede, încrederea în viitorul Bisericii Romano-Catolice orădene se bazează pe speranţa că moştenirea Sfântului Ladislau va trăi şi înflori, graţie ajutorului lui Dumnezeu, a protecţiei Sfântului Ladislau şi a muncii enoriaşilor şi preoţilor noştri.

IV. BISERICA REFORMATĂ

La începuturile Reformei religioase din secolul al XVI-lea, reformatorii nu au dorit ruperea definitivă de Biserica Catolică, ci numai la o reformă a Bisericii lui Hristos. Tot aşa au dorit şi orădenii când au militat pentru o purificare lăuntrică şi exterioară a Bisericii, în scopul restaurării priorităţii Evangheliei.

Perioada episcopatului lui Perényi Ferenc, episcopul catolic al Oradiei, a coincis cu Reforma lui Martin Luther. Învăţăturile lui Luther ajung şi la Oradea, încă în epoca acestuia, probabil aduse de negustori. Perényi, ca un adevărat intelectual umanist, nu a ridicat nici un obstacol în contra Reformei, şi nici împotriva celor care au urgentat reformarea Bisericii. Dar ca să-şi apere credinţa, el a convocat la Oradea, la 24 iulie 1524, un sinod eparhial. Hotărârile sinodului nu au putut fi însă aplicate fiindcă a urmat bătălia catastrofală de la Mohács (august 1526), în care au pierit nu numai regele, ci şi cea mai mare parte a episcopatului catolic, printre care şi episcopul de Oradea. Răscoala lui Gheorghe Doja, înfrângerea de la Mohács şi conflictele cu habsburgii care au dus

Biserica Romano-Catolică în criză, ceea ce a jucat un rol foarte important în convertirea sufletelor în favoarea Reformei.

Suveranul habsburg Ferdinand I, după moartea episcopilor Perényi, Czibak și Martinuzzi, a lăsat vacant scaunul episcopal catolic din Oradea și l-a trimis aici pe căpitanul Varkocs Tamás de la Eger, în persoana căruia reformatorii au găsit un sprijinitor puternic. Când acesta a ajuns la Oradea, la 10 mai 1552, aici erau deja prezenți predicatorii care fuseseră expulzați de la Timișoara, printre ei și Köleséri Kristóf, care s-a distins prin lupta sa vehementă împotriva Bisericii Romano-Catolice pe care a considerat-o coruptă.

Köleséri a fost primul reformator al orașului Oradea. În acele zile, catolicii au înaintat o plângere adresată episcopului din Eger, Nicolaus Olahus, care era și cancelar regal, în care s-a cerut transferarea lui Varkocs Tamás din Oradea. Drept urmare, domnitorul l-a transferat pe Varkocs din căpitănia Oradiei, în locul lui numindu-l pe Zabárdi Mátyás, care a fost simultan căpitan al cetății, comite suprem al Bihorului și episcop al Oradiei. Folosind forța militară de care dispunea, Zabárdi a încercat să înăbușe mișcarea reformatoare, și i-a expulzat din Oradea pe inițiatori. Răzbunător și intolerant, acesta i-a persecutat cu vehemență pe acei oameni care s-au ridicat împotriva Curții habsburgice. Din această cauză, mulți dintre susținătorii lui i-au întors spatele. Un renumit istoric catolic constata că „atunci nobilimea l-a urât pe Ferdinand și pe conducătorii lui".

Când, la 13 august 1556, Zabárdi a fost omorât, o delegație de nobili din Transilvania a plecat în Polonia, la regina – văduvă Izabela și la fiul ei, Ioan Sigismund, atunci în vârstă de 16 ani, invitându-i să vină acasă și să preia conducerea țării. Când Izabela s-a întors, printre cei care au primit-o îl regăsim și pe Varkócs Tamás. Din însărcinarea Izabelei, acesta a asediat Cetatea Oradiei, dorind alungarea Habsburgilor și cucerirea cetății în favoarea reginei și a fiului ei. Încă nu se terminase asediul Oradiei, când, în noiembrie 1556, regina Izabela a convocat Dieta țării, care a hotărât ca celor care, în decurs de o lună nu vor depune jurământul de fidelitate față de noua conducere a țării, să li se confiște toate averile în favoarea statului. La termenul fixat, nici episcopul orădean numit de Ferdinand și nici adepții acestuia nu au depus jurământul de credință solicitat și nici nu predaseră cetatea. După un asediu de nouă luni de zile, cetatea orădeană a căzut, iar membrii Capitlului au părăsit Cetatea Oradiei refuzând să își manifeste fidelitatea față de regină.

Foarte probabil că flacăra Evangheliei trăia în sufletele locuitorilor orașului Oradea și a lipsit doar o scânteie ca aceasta să înceapă să ia foc. Ziua de 13 iunie 1557 este considerată drept momentul în care Oradea și-a deschis porțile în fața Reformei, de la această dată, Oradea devinind un centru reformat foarte important. Primul ei reformator, Köleséri Kristóf, a fost urmat de Czeglédi György, continuatorul reformării orașului Oradea. Acesta a fost primul preot al parohiei reformate locale. Ca om cu înalte studii teologice și luptător pentru Reformă, el a devenit un militant de seamă al disputelor și sinodurilor protestante. A avut și un sprijinitor, în persoana lui Sásvári Gergely, care era profesor, și Károlyi Péter, preot din Oradea, care mai târziu a devenit și episcop.

Pastorația și activitatea pentru Reformă a lui Czeglédi a deschis propriu-zis drumul glorios al Reformei din Oradea, care avea să dureze până la cucerirea turcească (1660) și să influențeze generațiile următoare.

La început, populația din Oradea a îmbrățișat luteranismul, dar în scurt timp, a luat contact cu reforma helvetică și a acceptat reforma lui Jean Calvin. Ca urmare a activității lui Kálmáncsehi Sánta Márton și a celorlalți reformatori, s-a înființat Eparhia (numită Superintendență) Oradea - Debrețin. La 18 august 1559, la Sinodul din Oradea, în urma disputelor încordate dintre luterani și reformați asupra tezei teologice a „cuminecăturii", în orașul de pe Criș au sosit preoți importanți, ca de exemplu: Kopácsi István, reformatorul orașului Sárospatak, Mélius Juhász Péter, reformatorul orașului Debrețin, Dávid Ferenc, Heltai Gáspár, Molnár Gergely, Szegedi Gergely și alții. La acest Sinod s-a hotărât, printre altele, că, în locul îngenunchierii, rugăciunea se va face în picioare, iar la cuminecătură să se folosească pâine obișnuită.

Dacă cercetăm viața religioasă din acele timpuri, se poate constata că viața obișnuită a credincioșilor a fost transformată în mod radical, ei trăind, de fapt, după noile precepte biblice, putându-se constata că Biserica nu mai era aceeași, fiind vizibil reînnoită. Problemele de mare importanță ale credinței au fost stabilite pe baza Cuvântului lui Dumnezeu, în cadrul Reformei continue (*semper reformada*): problema

comuniunii cu Hristos, problema cuminecăturii, cunoașterea lui Dumnezeu, a Revelației și a Sfintei Treimi.

În 24-26 februarie 1567, la Debrețin, a fost ținut un Sinod unde teologii orădeni, alături de ceilalți participanți, au acceptat *Catechismul de la Heidelberg* și *Crezul al II-lea* (*Confessio*) „helvetic". Acceptând aceste doctrine teologice de bază, credincioșii - care cred în Sfânta Treime - au intrat în lumea creștinității reformate. Mai apoi, în octombrie 1569, unitarienii și reformații s-au întâlnit la Oradea pentru a pune de acord doctrinele diferite pe care le aveau fiecare. Cel care a stabilit ordinea de zi la 20 octombrie 1569 a fost moderatorul disputei, Békés Gáspár, stabilindu-se următoarea ordine: în prima zi: Cine este unicul Dumnezeu?, în a doua zi: Cine este unicul Fiu al Tatălui?, în a treia zi: Despre Sfântul Duh; în a patra zi: Divinitatea lui Isus Hristos.[1] Disputa a durat 6 zile și s-a încheiat fără să se ajungă la o înțelegere. Reformații și unitarienii nu s-au mai întâlnit niciodată pentru tranșarea disputei lor teologice. După moartea lui Ioan Sigismund, care a fost un unitarian convins, a fost ales ca principe al Transilvaniei Ștefan Báthori, care era de rit catolic. Acesta, ca fost căpitan al Oradiei, s-a arătat tolerant față de credincioșii reformați din oraș, Biserica Reformată din Oradea fiind practic organizată în timpul domniei sale.

La începutul anului 1569, a ajuns preot în Oradea profesorul Károlyi Péter,. În timpul disputei de la Oradea el a fost și protopopul comitatului Bihor. A scris numeroase lucrări teologice despre îndatoririle preoților, o carte despre pastorație (*Bonus Pastor,* 1570), o carte despre moarte, înviere și viața veșnică (1575), despre Crezul Apostolic, care a apărut după moartea sa, la Debrețin, în anul 1584. În anul 1572, după moartea episcopului Meliusz, Károlyi Péter a fost ales în locul lui. A murit în floarea vîrstei, la 10 aprilie 1576, având numai 33 ani.

La 4 februarie 1577, la Oradea s-a întrunit Sinodul constituțional, al cărui președinte a fost episcopul Gönczi Kovács (Fabricius) György. Ún acest Sinod s-a adus la cunoștința celor prezenți hotărârea Sinodului din Debrețin (*Articuli maiores* - 1567) despre omiterea tezelor dogmatice din articolele mari și realizarea unui extras, *Articuli minores*. La organizarea structurală a Bisericii Reformate din Oradea au contribuit, împreună cu Károlyi Péter, Czeglédi György și Sásvári Gergely. După plecarea celui din urmă, pastorația credincioșilor a fost continuată de Beregszászi Péter. În anul 1579, când Șefan Báthori a ajuns regele Poloniei, Dieta Transilvaniei a hotărât ca iezuiții să fie readuși în țară. Nici chiar nobilimea protestantă nu s-a putut opune venirii lor. În anul 1581 iezuiții și-au făcut apariția în Oradea. În fruntea lor s-a găsit pe Szántó (Arator) István, un foarte bun orator, care a ajuns renumit în scurt timp. Cu sprijinul regelui Poloniei, el a înființat la Oradea o mănăstire, iar Biserica *Sfântul Egidiu* le-a fost atribuită lor.[2]

Prezența iezuiților în orașul Oradea nu a constituit pentru Biserica Reformată un pericol, dar pacea și liniștea orașului au dispărut. Au început discuții între Biserica Reformată și cea Catolică, din care populația din Oradea nu a avut nimic de câștigat. Disputele dintre Szántó și Beregszászi au trecut și în domeniul polemicii scrise. La începutul anului 1585 Beregszászi a publicat o voluminoasă pledoarie în care apăra învățăturile Reformei în fața contraargumentelor iezuiților. Rezultatul cel mai important al activității lui Szántó la Oradea a fost că i-a convins pe părinții lui Pázmány Péter să-l trimită pe eminentul tânăr la școala iezuiților din Cluj.[3]

Lupta lui Beregszászi cu iezuiții a fost continuată de preotul-paroh Derecskei Ambrus. În anul 1588, pentru menținerea păcii în orașul Oradea și în alte orașe nobilii protestanți au cerut expulzarea iezuiților. Expulzarea a fost cerută pentru că protestanții au sesizat influența iezuiților asupra lui Sigismund Báthori, temându-se că principele ar putea deveni un aliat și vasal al Habsburgilor, fapt considerat de ei drept unul periculos pentru Transilvania.[4] Principele Transilvaniei a fost de acord ca iezuiții să fie expulzați, dar iezuiții nu au părăsit țara și intrigile lor au tulburat Biserica Reformată și populația din Oradea.

Cu acordul populației Oradiei, generalul austriac Rödern a intrat în Cetatea Oradea. Aceste momente grele au fost folosite de pașa Mohamed care, la 28 septembrie1598, a încercat să ocupe Cetatea Oradea. După lupte crunte, care au durat 5 săptămâni, acesta a ordonat incendierea caselor din oraș. Școala și biserica mare au fost distruse în urma acestui incendiu. Derecskei a început

[1] Nagy, Simén 1870, p. 417-418.
[2] Tóth, Szabó 1904, p. 63.
[3] Csernák 1992, p. 98-99.
[4] Jancsó 1931, p. 117.

reconstrucția bisericii și școlii a distruse. După Derecskei, Biserica Reformată din Oradea a fost condusă de Alvinczi Péter, el fiind, în același timp, și protopop.

Ajunsă să stăpânească pe deplin Oradea, Casa austriacă a început distrugerea bisericilor protestante. În 28 octombrie 1603, împăratul Rudolf al II-lea i-a scris generalului Basta: „Nimic nu doresc mai stăruitor decât întărirea religiei ortodoxo-catolice și stârpirea din această țară.[1] Preotul Alvinczi a avut un rol foarte dificil în asigurarea serviciului religios reformat într-un oraș și într-o cetate ocupată de o armată și un general catolic.

La începutul secolului al XVII-lea, la Oradea s-a conturat lupta dintre preotul și protopopul Szilvásujfalvi Anderko Imre cu episcopul Hodászi Pap Lukács asupra temei episcopalismului. Poziția de principiu a lui Szilvásujfalvi a fost cea de desființare a instituției Superintendenței și de a accepta instituția Protopopiatului. În iunie 1609, un Sinod organizat din Oradea, s-a ocupat de problemele lui Szilvásujfalvi și a ordonat ca la ocuparea funcției toți predicatorii și protopopii să depună un jurământ de supunere către superintendent (episcop).[2] Hotărârea Sinodului ținut la Oradea, la 20 noiembrie 1620, prevedea ca în scaunul protopopului să fie ales un om pregătit și cu trăsături de caracter valoroase.

În timpul principelui Gabriel Bethlen, reformații din Oradea, în frunte cu Pécsvárdai Péter, au polemizat cu Pázmány Péter, publicând numeroase lucrări religioase. În timpul principilor din familia Rákóczi, Biserica Reformată orădeană a cunoscut o viață spirituală înfloritoare. Oradea a fost împărțită în două comunități parohiale: Cetatea Oradea și orașul Oradea. Din anul 1640, căpitanul Cetății Oradea a devenit Gheorghe Rákóczi al II-lea. Principele Gheorghe Rákóczi I și-a educat fiul în spiritul respectului față de Biserica Protestantă și față de popor.

Studenții reformați din Oradea au mers la universitățile din Olanda, Germania și Anglia unde s-au perfecționat în domeniul teologiei protestante. În rândurile studenților plecați la studii în Occident îi găsim pe Tolnai Dali János, care și-a făcut studiile în Anglia și unde a intrat sub influența pietismului și puritanismului. Tot aici a făcut cunoștință și cu mișcările religioase de factură presbiteriană.[3]

Pietismul și puritanismul au ajuns la Oradea prin intermediul lui Medgyesi Pál, care a tradus cartea lui Lewis Bayle, *Praxis Pietatis,* și prin pastorația și învățătura lui Tolnai Dali János și prin activitatea pedagogică a lui Apțczai Csere Jțnos (1625-1659) desfășurată la Alba Iulia și Cluj.

Cu toate că Oradea a fost un bastion al mișcărilor puritane și presbiteriene propovăduite de Tolnai, acesta nu a putut înființa aici presbiterii. În locul presbiteriilor s-a înființat un organism deosebit, cu multe trăsături comune cu presbiterianismul, dar fără a fi identic și care a avut și un alt nume: *Scaunul Curatorilor.* Și acesta a fost un organism de conducere și de disciplină care intra sub autoritatea preotului, în componența căruia intrau preoții, dar și laicii. Scaunul Curatorilor, această instituție specifică orașului Oradea, a fost înființat de către orădeni în anul 1657, prin consens. Curatorii erau aleși, prin voința unanimă a locuitorilor, dintre cetățenii considerați cei mai cinstiți și deștepți. Aceștia funcționau sub jurământ. Datoria lor era de a promova interesele orașului și ale Bisericii. Ei supravegheau bisericile, școala și se îngrijeau de săraci. În fiecare situație, curatorii trebuiau să respecte reguli dinainte stabilite. Îndatoririle lor se extindeau asupra stării interioare și exterioare a bisericilor și școlilor, asupra avuției comunității, caselor de bătrâni și cimitirelor. Aceste măsuri luate au ordonat viața citadină în așa măsură încât, în anii 1658 și 1659, nu a fost înregistrat nici un caz de crimă, viața publică luând un accentuat caracter confesional. S-au luat măsuri ca slujbele religioase să fie asistate regulat de toată lumea. Săracii erau îngrijiți în două case de săraci, problemele lor fiind tratate de doi curatori, care gospodăreau veniturile de orice fel ale caselor de săraci și ale săracilor credincioși. Astfel, de pe străzile din Oradea au dispărut cerșetorii, care, prin grija curatorilor, aveau asigurate cele necesare traiului.

După războiul lui Gheorghe Rákóczi al II-lea împotriva Poloniei (1656), terminat cu înfrângerea lui, dezvoltarea comunității reformate orădene s-a oprit brusc, orașul rămânând fără ocrotitori. La 13 iulie 1660, conducătorul pașalâcului de la Timișoara a început asediul Cetății Oradea. La 27 august 1660, garnizoana cetății a capitulat. Tipografia a fost salvată, dar

[1] Csernák 1992, p. 119.
[2] Szűcs 1871, p. 566.
[3] Zoványi 1911, p. 23.

colegiul şi biserica mare din afara cetăţii au căzut pradă flăcărilor. Valoroasa arhivă a fost dusă în Slovacia, iar *Biblia de la Oradea*, tipărită numai paţial de Szenczi K. Ábrahám, a fost transportată la Cluj şi imprimarea ei a fost încheiată acolo în anul 1661.

Cu ocazia Dietei de la Turda din anul 1557, Czeglédi György, căpitanul Varkócs Tamás şi cei doi Csáki (Pál şi László), au primit aprobarea principelui de a transforma fosta mănăstire catolică a Tuturor Sfinţilor în şcoală. Primul dascăl numit a fost Sásvári Gergely. Acesta şi-a făcut studiile în străinătate, iar din anul 1558, a predat la Oradea limba şi literatura greacă, ocupându-se, în paralel, şi de pastoraţia credincioşilor. După Sásvári, ca profesor al şcolii a urmat lingvistul Károlyi Péter, originar din Carei. Károlyi s-a ocupat şi cu predarea limbilor Sfintei Scripturi, scriind mai multe manuale de gramatică. Ca profesor eminent, la baza învăţăturii sale a stat hotărârea Sinodului de la Debreţin, din 1567, care preciza că şcoala este grădina Bisericii. În şcoală s-au predat limba latină, greacă, ebraică şi, totodată, s-a studiat teologia şi filosofia. Fiecare clasă a avut profesorul sau preceptorul ei, care trebuia să predea lecţiile învăţăceilor cu mare demnitate şi prestanţă umană.

După căderea oraşului Gyula, la 11 septembrie 1566, Institutul de la Oradea a fost ridicat la rangul de *Colegiu*, întrecând prin valoare colegiul din Debreţin.[1] Studenţii îi ajutau pe preoţi în anumite ocazii la slujbele religioase, la citirea Sfintei Scripturi, la înmormântări şi cântau în corul bisericii parohiale. Studenţii erau cazaţi în incinta Colegiului, sub supravegherea permanentă a profesorilor. Ei făceau curăţenie în săli, iar studenţii săraci erau patronaţi de cetăţenii din oraş.[2] După terminarea Colegiului, studenţii îşi completau studiile la diferite universităţi din Europa occidentală. Sinodul din 12 iunie 1582 a hotărât ca tinerii trimişi la studii în străinătate, pe banii comunităţii sau ai patronilor, să facă un angajament scris că, după absolvire, vor sluji Bisericii ca preoţi, iar în caz contrar, se obligau să restituie cheltuielile de şcolarizare.[3] La începutul secolului al XVII-lea, aici au activat profesorii: renumitul Alvinczi Péter (1603-1604), Szegedi Dániel (1607-1608), Váradi Gergely (1609), Szepsi S. István (1613-1615), Kismarjai Veszelin Pál (1625-1626) etc.

Sinoadele orădene din anii 1620 şi 1624 s-au ocupat şi de problemele şcolii, reglementând admiterea la studii, programa de studii şi îmbrăcămintea studenţilor. Astfel de reglementări existau deja în articolul LXV al Sinodului din 1567, care hotăra: „Sfântul Duh cere şcolarilor sârguinţă continuă, fidelitate, supunere, măsură, modestie în etică şi comportare, precum şi în îmbrăcăminte.[4] În prima jumătate a secolului al XVII-lea, principele Gheorghe Rákóczi I şi soţia lui, Lorántffy Zsuzsánna, au ajutat mult Colegiul, care a înflorit sub patronajul lor. În secolul al XVII-lea, Colegiul din Oradea a avut trei profesori, la fel ca şi *Colegium Bethlenianum* din Alba Iulia. În tot timpul existenţei sale, colegiul a ţinut o legătură foarte strânsă cu universităţile din Wittemberg şi Heidelberg din Germania. Studenţii care terminau la Oradea se înscriau de regulă atât la universităţile mai sus amintite, cât şi la altele. La mijlocul secolului al XVII-lea studenţii Colegiului au devenit, prin intermediul profesorilor lor, adepţi ai puritanismului. Sub influenţa lui Tolnai Dali János ei au renunţat la vechile manuale, în locul acestora folosind *Dialectica* lui Petrus Ramus, precum şi operele lui Wilhelm Amesius care, în anul 1653, au şi fost tipărite în tipografia locală.

Ultimii doi profesori ai Colegiului au fost Köleséri Sámuel şi Martonfalvi György. Amândoi şi-au făcut studiile în străinătate. În Anglia, Köleséri – la fel ca şi Tolnai – a făcut cunoştinţă cu puritanismul. Venind acasă, el a corespondat cu studenţii în limba greacă. Martonfalvi se înscrie în galeria marilor pedagogi, împreună cu Apáczai Csere János şi Karácsony Sándor.

Pe lângă şcoală, interesele Reformei din Oradea au fost slujite şi de tipografie. Auzind că în oraşul Oradea există o viaţă culturală intensă, Hoffhalter Rafael a întemeiat aici o tipografie. Primul volum care a fost tipărit la această tipografie a fost traducerea şi explicarea cărţii lui Iov (din Biblie), de Melius Juhász Péter. La această tipografie s-au mai tipărit, în anul 1566, cântările bisericeşti a lui Szegedi Gergely. Tipăriturile lui Hoffhalter au apărut de obicei cu nişte ilustraţii foarte frumoase. El a mai tipărit predici şi dispute. După moartea lui Hoffhalter, conducerea

[1] Barcsa 1905, p. 12.
[2] Fraknói 1873, p. 56.
[3] Tóth 1894, p. 3.
[4] Kiss 1881, p. 602-603.

tipografiei a fost preluată de fiul său Rudolf,. Sub direcțiunea acestuia apare cartea lui Meliusz, *Polemici* (1568).

În anul 1640, Szenczi Kertész Ábrahám a adus din Olanda caractere noi de literă, pentru o tipografie permanentă, ajutat și finanțat de nobilii: Gheorghe Rákóczi I, Bethlen István, Rhédei Ferenc, Acațiu Barcsai și Gyulay Ferenc. În Olanda, maestrul său tipograf a fost renumitul Isaac Elzevir. Până la căderea Cetății Oradea (1660), la această tipografie s-au editat mai mult de 100 volume. *Cântările bisericești* (Psalmii) lui Szenczi Molnár Albert au fost editate de trei ori, în anii 1648, 1651 și 1654. La această tipografie a apărut și meditația lui Komáromi István despre *Tatăl nostru*. Din edițiile lui Szenczi Kertész Ábrahám, cea mai importantă a fost *Biblia de la Oradea*, tipărită după traducerea lui Károlyi Gáspár (Vizsoly, 1590), dar făcându-se modificări esențiale în textul original. În ceea ce privește revizuirea textului și explicarea ideilor și cuvintelor originale, un rol foarte important l-a avut profesorul Köleséri Sámuel. Tipărirea *Bibliei de la Oradea* a început în anul 1657, în 10.000 de exemplare. În prima fază a fost tipărit *Noul Testament*, care a văzut lumina zilei în anul 1660, în zilele în care a avut loc cucerirea Oradiei de către turci. Tipografia a fost mutată la Cluj, unde (tot sub conducerea lui Szenczi Kertész Ábrahám) s-a terminat tipărirea *Sfintei Scripturi* în anul 1661. Din exemplarele tipărite la Oradea, 4.000 de bucăți au dispărut. Prin tipărirea *Bibliei de la Oradea* protestantismul și-a adus o contribuție însemnată la viața culturală atât a Transilvaniei, cât și a Europei.

În prima fază a cuceririi otomane, locuitorii orașului și-au părăsit orașul natal, convinși fiind că invazia otomană nu are zile multe. Dar, după pacea de la Vasvár (1664), aceștia au rămas deziluzionați, fiindcă orașul lor a rămas sub ocupație otomană stabilă. Biserica mare din fața cetății a fost arsă și distrusă, iar Colegiul dărâmat. În orașul Oradea activitatea instituțională a Bisericii Reformate a luat practic sfârșit. Credincioșii, puțini la număr, au cerut pașei Sinan o autorizație pentru ținerea slujbelor religioase, dar autoritățile i-au refuzat. Nemaiavând alte soluții pentru slujbele religioase, aceștia s-au deplasat în localitățile învecinate cu Oradea: Seleuș, Episcopia Bihorului, Săldăbagiu și Oșorhei. Pentru Nógrádi Mátyás, care a fost ales episcop în anul 1665 și a fost recunoscut de autorități în 1666, conducerea obștii credincioșilor reformați din Oradea a fost o sarcină foarte grea. După cucerirea turcească (1660), studenții Colegiului de la Oradea s-au refugiat la Debrețin, împreună cu profesorul Martonfalvi György. Episcopul Nógrádi a cerut bani suplimentari pentru susținerea Colegiului din Debrețin în noile condiții, principele Apafi dăruind sume importante pentru aprovizionarea studenților și a profesorilor.

După moartea lui Apafi, în anul 1690, existența Transilvaniei ca principat autonom a încetat, începând astfel etapa a doua a Contrareformei. Scopul acesteia a fost restaurarea hegemoniei Bisericii Catolice. În jurul anului 1700, mica și persecutata Biserică Reformată orădeană l-a avut ca levitic (preot fără studii teologice complete, pe Szőnyi István. În anul 1707, cu ocazia luptelor antihabsburgice conduse de Francisc Rákóczi al II-lea, această comunitate și-a găsit adăpost în Seleuș.[1]

Extinderea Contrareformei a fost împiedicată, o bună perioadă de timp, de lupta antihabsburgică condusă de Francisc Rákóczi al II-lea, până în 1711 (pacea de la Satu Mare) când, întrucât catolicismul a devenit religie de stat, acesta dobândește un câmp larg de acțiune și o libertate deplină. În anul 1712, călugării iezuiți se întorc în țară și, cu aprobarea și sprijinul Curții de la Viena, încep recatolicizarea țării. Suveranul Carol al III-lea (1711-1740), ca rege ungur, și Maria Tereza (1740-1780) au folosit toate modalitățile și metodele posibile pentru restaurarea catolicismului. Cine trecea la religia catolică era răsplătit, iar cei care părăseau cultul catolic erau pedepsiți. Frecventarea universităților din străinătate de către protestanți a fost îngreunată. În anul 1732, Carol al III-lea a alipit Partiumul de Ungaria. După acest an, reformații din Oradea au frecventat bisericile din Episcopia Bihorului și Săldăbagiu, unde își botezau copiii, făceau cununiile, iar după înmormântări, veneau tot aici să primească mângâierea lui Dumnezeu. Credincioșii contribuiau și la susținerea parohiei și a bisericilor pe care le frecventau.[2] Când orașul a început să se dezvolte, mulți credincioși reformați s-au stabilit în oraș. Episcopul romano-catolic, contele Forgács Pál, a început construirea catedralei catolice din Oradea (1752-1780) și a distribuit terenuri intravilane credincioșilor

[1] Csernák 1933, p. 6.
[2] *Ibidem.*

reformaţi, pe lângă pârâul Paris, unde îşi puteau construi case. Dar, neavând biserici, până spre sfârşitul secolului al XVIII-lea, toţi credincioşii frecventau bisericile din satele învecinate cu Oradea. În anul 1730, la ordinul cardinalului Csáky Imre, biserica din Seleuş şi casa parohială reformată au fost ocupate de către credincioşii romano-catolici.[1] În timpul domniei Mariei Tereza, atât reformaţii din Oradea, cât şi din alte părţi nu au avut dreptul să îşi construiască biserici şi nici să angajeze preoţi parohiali. Începând cu domnia lui Iosif al II-lea (1780-1790), în viaţa Bisericii Reformate au loc schimbări pozitive şi începe o nouă etapă. În octombrie 1781, Iosif al II-lea a emis *Edictul de Toleranţă*, în care dă drepturi religioase, cu foarte mici îngrădiri, tuturor cultelor necatolice.

Reformaţii din Oradea au primit cu bucurie Edictul de Toleranţă, care a pus capăt Contrareformei, dar a fost nevoie de încă doi ani până când au putut să-şi construiască o biserică. Conform Edictului de Toleranţă, se interzicea construirea unei noi biserici necatolice, dacă la o distanţă de o oră de mers pe jos exista o altă biserică protestantă. Dorind să dovedească că în oraşul Oradea nu era nevoie să se construiască biserici reformate, episcopul catolic, contele Kolonits László, şi prepozitul mare, contele Kornis Ferenc, au mers pe jos de la Oradea la Episcopia Bihorului în mai puţin de o oră, aplicând astfel clauza defavorabilă a Edictului.[2] În anul 1783, după o pauză îndelungată, s-a format comunitatea reformaţilor din Oradea. Primul preot al acesteia a fost Keresztesi József.

După o perioadă de 124 de ani de stagnare şi conflict, prima slujbă religioasă publică reormată a fost ţinută la 1 ianuarie 1784, întrucât între anii 1660-1784, în oraşul Oradea nu a existat nici o biserică reformată. În această perioadă credincioşii îşi ţineau slujbele în aer liber, sau plecau pentru slujba religioasă în aşezările învecinate. Prima slujbă religioasă s-a ţinut într-un cort, în spatele Bisericii Reformate *Olosig* de astăzi, aflată atunci în construcţie. Slujbaa a fost ţinută de episcopul Piskárosi Szilágyi Sámuel. De la această dată, reînnoirea structurii Bisericii Reformate din Oradea s-a dezvoltat în mod rapid pe toate planurile. Tot în această perioadă, s-a întocmit proiectul bisericii reformate din Oradea-Olosig, iar la 20 septembrie 1784, s-a şi pus piatra de temelie. Construcţia bisericii a fost terminată în anul 1787, iar după 100 de ani i s-a adăugat şi clopotniţa.

După Keresztesi József a urmat preotul Szaklányi Zsigmond, care a terminat construirea bisericii şi, la 18 noiembrie 1787, a ţinut prima slujbă religioasă pe baza textului biblic din Psalmul 100 versetele 4 şi 5: *Intraţi cu mulţumiri pe porţile Lui, cu laude în curţile Lui! Mulţumiţi-I şi binecuvântaţi-I Numele! Căci Domnul este bun; bunătatea Lui ţine în veci şi credincioşia Lui din generaţie în generaţie.*

În anul 1822 s-a făcut despărţirea parohiilor din judeţul Bihor. S-au creat 4 protopopiate: Biharia, Eriu, Salonta şi Debreţin. De exemplu, protopopiatul Biharia, căruia îi aparţinea şi comunitatea Oradea, cuprindea 42 de parohii şi 142 de filiale, însumând 51.912 suflete. Între anii 1835-1853 s-a construit biserica din Oradea-Oraşul Nou.

Pe lângă şcolile existente, Biserica Reformată a susţinut şi un gimnaziu cu patru clase. La 1 septembrie 1859, o patentă imperială a vrut să distrugă libertatea cultului protestant cucerită de-a lungul secolelor. Într-o „Înştiinţare" editată în anul 1860, conducătorii bisericilor reformate şi ai altor biserici necatolice au adus la cunoştinţa credincioşilor în cauză acest decret, îndemnându-i să protesteze împotriva lui. Drept răspuns, guvernul imperial de la Viena a recurs la metode violente de intimidare: conducătorii prinşi au fost duşi în faţa Curţii Marţiale. O astfel de instituţie juridică funcţiona şi în Oradea. Aceasta a citat în faţa ei pe superintendentul din Debreţin Balogh Péter, pe primul curator conte Degenfeld Imre şi pe viitorul prim-ministru Tisza Kálmán. Tribunalul orădean nu şi-a putut exprima hotărârea asupra „agitatorilor vinovaţi", pentru că, sub influenţa nemulţumirilor din întreaga ţară, Francisc Iosif I a retras, la 15 mai 1860, patenta imperială.

La Sinodul din Debreţin din anul 1881, s-a înfiinţat organul comun al bisericilor reformate şi a intrat în funcţie sistemul presbiterial, care constă în: a) autonomia eparhiilor istorice; pe lângă aceasta, Sinodul a primit un rol legislativ şi nu de conducere; b) acordarea unei astfel de autorităţi funcţiei episcopale şi protopopiale care să permită, în anumite cazuri, luarea unor decizii personale; c) în fruntea organelor alese (în parte preoţi şi în parte laici) stau curatorii.

În anul 1898, s-a înfiinţat *Internatul Fetelor* din Oradea. În anul 1905 s-a înfiinţat *Institutul Pedagogic Reformat, Organizaţia Caritativă Reformată* din Oradea şi, în anul 1909, s-a înfiinţat *Cercul Reformat*. Dar, activitatea de organizare

[1] *Erdélyi egyházaink* 1992, p. 197

[2] Borovszki 1901, p. 436. Csernák 1933, p. 15

interioară și exterioară a fost oprită în anul 1914 de izbucnirea Primului Război Mondial.

În 16 august 1921, conducătorii protopopiatelor, întruniți într-o ședință comună, au declarat înființarea *Eparhiei Reformate de pe lângă Piatra Craiului*, cu sediul la Oradea. În anul 1922, pentru susținerea economică a parohiilor, Eparhia a introdus contribuția benevolă a credincioșilor. Între cele două războaie mondiale s-a făcut mult pentru reînnoirea Bisericii, prin misiuni caritative și sociale, întărindu-se viața comunitară. Prin contribuția credincioșilor s-au realizat următoarele:

- în Oradea-Velența, în anul 1922, s-a construit o casă de rugăciune; forma actuală a primit-o în anul 1969.

- în 1929, în Oradea-Rât, s-a construit o biserică, care a fost bombardată în timpul războiului. Biserica nouă a fost construită între anii 1946-1956.

- în anul 1928, în Oradea-Ioșia s-a construit o casă de rugăciune; suferind mai multe reconstrucții, biserica a primit forma actuală în anul 1954.

- în anul 1933, notarul eparhial Csernák Béla a alcătuit *Regulile pentru slujbele religioase* și *Regulamentul disciplinar al Bisericii reformate*. Ședința eparhială a aprobat aceste documente în anul 1935.

- în anul 1936, în timpul episcopului Sulyok István, s-a construit sediul, adică palatul Episcopiei din Oradea, tot cu contribuția enoriașilor din eparhie.

După primul sfert al secolului nostru, ca urmare a activității teologice a lui Karl Barth, în viața Bisericii Reformate a câștigat puternic teren „curentul teologic neoreformator". Acest curent a cultivat, în special, atenția față de conținutul textului biblic. Efectele acestui curent s-au resimțit în faptul că Biserica Reformată s-a detașat, după un naționalism secular, de miturile naționale, populare și rasiale și, totodată, în timpul celui de-al II-lea Război Mondial și chiar după acesta, a consfințit suveranitatea lui Dumnezeu, libertatea cuvântului biblic și universalitatea comunității credincioșilor (*communio sanctorum*).[1]

După încheierea celui de-al II-lea Război Mondial, Biserica Reformată a trecut prin multe încercări economice și politice, dar cu toate acestea, comunitatea reformată a supraviețuit cu ajutorul lui Dumnezeu. În cartierul Oradea-Steaua, s-a ținut, în anul 1950, slujba religioasă într-o casă de rugăciune și s-a construit biserica actuală, abia între anii 1988-1990, dar fără clopotniță. În Oradea-Seleuș casa de rugăciune a fost transformată în biserică în anul 1974.

În anul 1948, s-au întocmit Legile Bisericii Reformate din România, adică *Statutul* Bisericii. În cuprinsul Oradiei, până în anul 1952, toate parohiile au alcătuit o singură parohie. De la această dată s-a stabilit să se înființeze parohii de sine stătătoare. În momentul de față, în Oradea, există 8 parohii reformate, cuprinzând și Episcopia Bihorului. Din anul 1921, Oradea este centrul Episcopiei și, din 1952, sediul Protopopiatului. În urma revoluției din 22 Decembrie 1989, în fața Bisericii Reformate se ridică multe sarcini de rezolvat.

Din 26 martie 1990 noul episcop al Eparhiei Reformate este Tőkés László, fost preot la Timișoara. Pregătirea cadrelor pentru preoție se face la Cluj-Napoca la Institutul Teologic Protestant. În anul 1990 s-a înființat, având-se în vedere catechizarea copiilor în școli, un institut pentru pregătirea profesorilor de religie, și anume *Institutul Superior Reformat Sulyok István* din Oradea care, din anul 1995, s-a transformat în *Universitatea Creștină Partium* la care își fac studiile tineri de pe tot cuprinsul țării, indiferent de confesiunea lor religioasă. În anul școlar 1991-1992 și-a început activitatea *Liceul Reformat Lorántffy Zsuzsánna*, inițial într-un sediu achiziționat, apoi în vechiul său sediu istoric. După revoluție au apărut revistele religioase *Harangszó*, *Közlöny*, și *Nagyváradi Református Hiradó*.

În spiritul ecumenismului, în anii 1990-1991, s-a construit împreună cu Biserica Romano-Catolică, pentru preamărirea lui Dumnezeu, o biserică ecumenică pe dealul Oșorhei.

V. COMUNITATEA EVREIASCĂ

Din cauza distrugerii arhivelor reconstituirea trecutului evreilor din orașul Oradea în Epoca Medievală este aproape imposibilă. Informații răzlețe atestă prezența lor în Oradea și înainte de anul 1660[2], însă nu avem documente sigure privind existența vreunei vieți comunitare. Oradea, ca reședință episcopală romano-catolică, în conformitate cu legile antievreiești din anii

[1] *Erdélyi egyházaink* 1992, p. 173.
[2] *IMRER* I, 1986, p. 22-23.

1101-1102, făcea parte din localitățile unde se restrângea dreptul de domiciliere al populației evreiești.[1] Nu avem date certe nici despre existența evreilor în Oradea în timpul pașalâcului otoman, deși turcii aveau o atitudine mai tolerantă față de aceștia.

Prima mențiune privind prezența evreilor în oraș datează din anul 1715[2]. De la această dată, numărul lor este în continuă creștere. Datele furnizate de diferite documente[3] nu sunt totdeauna concordante, întrucât documentele nu vorbesc despre actualul oraș Oradea, ci despre localitățile independente, din unirea cărora s-a format orașul, azi suburbii ale acestuia. În anul 1722 a luat ființă comunitatea evreiască din Oradea[4]. În anul 1731 se înființează Chevra Kadișa (Confreria Sacra) al cărei act de întemeiere este semnat de 68 de enoriași. Întrucât membrii Confreriei puteau fi – după cum rezultă din textul actului de fondație, păstrat până azi – numai acei bărbați care dădeau dovadă de o viață familială și socială exemplară și de un înalt spirit de sacrificiu, presupunem că numărul evreilor în această perioadă pe teritoriul viitorului oraș Oradea mare, era deja apreciabil.[5]

La timpul respectiv, locuirea sau stabilirea evreilor în oraș era legată de aprobări speciale. Dar chiar și cei care aveau astfel de aprobări, nu aveau dreptul să cumpere imobile, să locuiască în chirie, li se interzicea practicarea unor meserii, precum și întreținerea legăturilor economice sau comerciale cu restul populației.[6] Din acest motiv presupunem că majoritatea membrilor comunității locuiau în Velența sau Seleuș, sate independente la timpul respectiv, unde documentele menționează un număr mai mare de evrei decât în Orașul Nou și Olosig. În 1721, în Velența, au fost conscrise 20 de familii[7], iar în 1736 în satul Seleuș erau 82 de suflete[8].

Conform unei conscripții din anul 1735 evreii din Orașul Nou și Olosig erau veniți, pe de o parte, din Moravia și Cehia și, într-o măsură mai mică, din Polonia[9]. Această imigrație din cele două direcții a purtat în sine viitoarea scindare a comunității evreiești din Oradea din a doua jumătate a secolului următor[10]. Olosigul a manifestat o toleranță mai mare față de evrei decât Orașul Nou. Acesta din urmă fiind profilat pe meșteșuguri și comerț, avea și magistratura alcătuită mai ales din meseriași și comercianți, care vedeau în evrei o concurență nedorită. În 1740 se stabilesc în Olosig familiile Hönigsberg, Michel Fr. (Mihelfy) Puliczer și alții[11], ai căror urmași au avut un rol important în viața economică, intelectuală și socială a orașului Oradea până la deportarea evreilor din anul 1944. Acești evrei, puțini la număr, au beneficiat de aprobări speciale pentru a putea locui în unul din cele două orașe. Majoritatea însă nu aveau nici măcar drept de înnoptare în localitățile în care își câștigau existența. În această situație, comandantul cetății a permis ca evreii să-și construiască bordeie și cocioabe în jurul cetății, pe terenul viran utilizat de armată pentru exerciții militare, precum și pe teritoriul dintre Velența și cetate, care cădea în afara sferei de competență a celor două orașe. În aceste cocioabe au trăit multe familii de evrei până la Edictul de toleranță al împăratului Iosif al II-lea. Acest teren fiind în afara jurisdicției orașelor, conscripțiile nu s-au ocupat de ei și, astfel, nu cunoaștem nici numărul lor.

În 1742 o patentă imperială a adus unele înlesniri privind posibilitățile de trai ale evreilor, însă după războiul de șapte ani (1756-763), Maria Tereza a introdus "Impozitul de toleranță" pentru evrei[12].

Nu cunoaștem când s-a construit prima sinagogă. Slujbele religioase s-au ținut în locuințele particulare, amenajate drept case de rugăciuni. În 1749 evreii au plătit "onoratei camere" suma de 6 ducați pentru terenul pe care se găsea sinagoga[13], iar mai târziu, în anul 1771,

[1] Ujvári 1929, p. 449.
[2] "Georg Zsidó (Georg Evreul), comerciant care posedă 9 prășile de vie și un venit anual de 40 fl." – vezi *IMRER* II/1, 1988, p. 27
[3] *IMRER* II/1 1988, p. 72, și 76-78.
[4] Ujvári 1929, p. 637-639.
[5] Leitner, Freund 1931, p. 23.
[6] Lakatos 1912, p. 52.
[7] Lakos 1912, p. 130-131.
[8] *IMRER* II/1, 1988, p. 77; Lakos 1912, p. 85.
[9] Lakos 1912, p. 85.
[10] Schön 1981, p. 21.
[11] Lakos 1912, 0p. 85.
[12] Szabolcsi 1934, p. 349.
[13] *IMRER* II/1, 1988, p. 174.

Confreria Sacră a contribuit cu 40 de florini renani pentru construirea unei noi sinagogi.[1]

După tradiție, comunitățile evreiești erau conduse de rabini, aleși de către enoriași. Începând din anul 1766, comunitatea avea deja un prim-rabin în persoana lui Eliahu Zahlen din Iaroslav, un mare talmudist. El a fost urmat în funcție de Reb Naftali Cvi Lipchowitz, a cărui piatră funerară, datată 1773, a fost transportată și păstrată până azi în cimitirul din Velența. Între 1775-1792 el a fost urmat de prim-rabinul Ieremia.[2]

Conform aceleași tradiții seculare, evreii trebuia să cunoască scrisul și cititul pentru a putea studia cărțile sfinte. Instruirea copiilor se făcea în școlile confesionale regionale (Cheder), conduse de câte un învățător (Melamed), precum și de instructori particulari. Confreria Sacră avea în sfera sa de preocupări, printre altele, supravegherea bolnavilor, aceștia fiind îngrijiți la domiciliu.

Nu cunoaștem data înființării primului cimitir evreiesc. Dintr-un document din anul 1776, în care se cere reamenajarea, îngrădirea și paza cimitirului, reiese că acesta se afla în afara orașului, intrarea în cimitir fiind pe Str. Lebedei. Acest cimitir a funcționat până în anul 1880.[3]

În anul 1778, împăratul Iosif al II-lea a inițiat noi înlesniri privind viața evreilor, iar după anul 1781 a emis ordonanțele de toleranță care dispuneau și școlarizarea copiilor evrei în școli confesionale și primirea lor în toate școlile publice[4]. Tot el le-a permis evreilor să muncească pământul și să practice toate meșteșugurile și meseriile de la care au fost opriți până atunci. A dispus utilizarea limbii germane ca limbă oficială în locul limbii ebraice, aceasta din urmă fiind rezervată în exclusivitate slujbelor religioase. A acceptat construirea de sinagogi, fără aprobări speciale, și i-a scutit pe evrei de obligativitatea de a purta semne distinctive. În 1783 le-a acordat dreptul de strămutare, precum și libertatea de a se stabili în orașe. În 1785 a desființat vama personală și a schimbat denumirea impozitului de toleranță în "taxă camerală", noțiune mai puțin discriminatorie[5]. În 1787 a dispus atribuirea de nume germane în locul celor ebraice.[6]

Autoritățile administrative locale au temporizat aplicarea în practică ale ordonanțelor imperiale. Astfel, măsurile privind înlesnirea comerțului pentru evrei a fost publicată în Oradea abia în anul 1786, datorită protestelor repetate ale breslelor negustorilor. În această situație, mulți evrei au părăsit orașul. Abia în 1787 s-a aprobat local munca câmpului și construirea unor case de rugăciuni.

Ordonanțele imperiale și ale Consiliului Locumtenețial privind înlesnirea vieții evreilor, coincid cu dispozițiile Consiliului Superior de Război din anul 1783 privind dezafectarea cetății Oradea[7]. Armata nemaiavând nevoie de spațiul de manevră din jurul cetății, s-a hotărât parcelarea acestui teritoriu pentru locuri de casă. Comandamentul cetății, colonelul Georg Roth, a acordat, încă din anul 1789, locuri de casă pentru mulți evrei, fără ca aceștia să fi avut dreptul de a cumpăra imobile. În 1783 colonelul Roth s-a adresat comenduirii generale din Bratislava, care a aprobat comercializarea parcelelor și pentru evrei. Aici evreii au construit case de locuit, o casă de rugăciune și o parohie[8]. În 1786, lângă casa de rugăciune, pe teritoriul actualei Maternități, au înființat un mic spital, numit Hecdeș, asemănător bolnițelor mănăstirești și care avea sarcina să asigure găzduirea peste noapte a evreilor străini și săraci, aflați în trecere prin oraș și să îngrijească de bolnavii lipsiți de posibilități materiale.[9]

În anul 1792, noua așezare a primit oficial numele de Subcetate, unde au trăit 46 familii de evrei, din care 26 proprietari de casă[10]. Localitatea Subcetate, înființată de evrei, a devenit târg independent, cu aprobarea autorităților militare. Judele lor a devenit judele superior evreu, având aceleași atribuții ca și judele primar al altor localități. De la această dată evreii din Orașul Nou și Olosig care înainte erau subordonați

[1] Leitner, Freund 1931, p. 47.
[2] *Ibidem*, p. 49.
[3] *Ibidem*, p. 40.
[4] *Systematica Gensis Judaucae Regulatio* – Ordonanța din 31 martie 1783, Bratislava.
[5] Ujvári 1929, p. 212-213.
[6] Ordonanța din 23 iulie, 1787, Viena.
[7] Lakos 1912, p. 58-59.
[8] Lakos 1912, p. 94-95.
[9] Leitner, Freund 1931, p. 46.
[10] Lakos 1912, p. 94-95.

judelui evreu din Velența, Bród Samu, au trecut în subordinea judelui primar din Subcetate. Primul jude primar evreu de aici a fost Mihály Samuel[1], fiind urmat de Bród Samu și alții. Din anul 1796 și celelalte două orașe și-au avut juzii lor evrei.

Cu timpul în Subcetate s-au stabilit și mulți locuitori neevrei, care și-au format conducerea lor separată. Mai târziu, aceștia au pretins chiar subordonarea evreilor, ba chiar și restabilirea unor situații de dinaintea edictului de toleranță, inclusiv contribuții bănești. Confruntarea dintre cele două magistraturi din Subcetate, ajunsă în fața instanței comitatense, s-a încheiat abia în anul 1803, când adunarea nobiliară a comitatului Bihor, a dat câștig de cauză evreilor. Începând din 1815 toți locuitorii din Subcetate s-au subordonat unei magistraturi unice.

Funcția de jude primar evreu s-a menținut până în anul 1849, data constituirii orașului Oradea Mare. Conscripția din anul 1835 găsește în Subcetate 107 familii de evrei, dintre care 55 proprietari de casă[2]. După reglementarea jurisdicției din Subcetate, situația lor s-a îmbunătățit și în așezările vecine. Ei s-au întărit economic, s-a intensificat practicarea meseriilor și, la începutul secolului al XIX-lea, au pus bazele unor întreprinderi industriale. Pe Dealul Viilor mai multe familii s-au ocupat de viticultură.

În anii 1848-1849, evreii, sperând în emanciparea lor, s-au alăturat revoluției și, după începerea ostilităților militare, s-au prezentat în umăr mare ca voluntari în armata revoluționară[3]. Ultima Dietă revoluționară, cea din 29 iulie 1849, a proclamat emanciparea evreilor, însă legea nu a mai fost pusă în aplicare. Apoi au urmat și pentru evreii din Oradea ani de grele încercări. Majoritatea celor înstăriți și-au pierdut averea. Drepturile comunităților evreiești au fost desființate de regimul absolutist, însă participarea evreilor la revoluție a dus la câștigarea simpatiei populației.

În 1850 în Oradea trăiau 1.438 de evrei[4]. În 1851, când s-a format Asociația comercianților și a meseriașilor din Oradea Mare, din cei 28 membri aleși, 6 au fost evrei[5]. În această perioadă ei au realizat legături comerciale cu multe orașe din țară și străinătate. În oraș au existat un mare număr de mici meseriași evrei.[6]

În această perioadă au fost construite două sinagogi mari. Prima, în stil baroc, a fost dată în folosință în anul 1803 sub președinția lui Grosz Mór și era cunoscută sub numele de Sinagoga Veche. În 1851 s-a construit încă o sinagogă cu 1000 de locuri, ambele fiind construcții impunătoare ca volum și ca stil arhitectonic[7], fiind situate pe locul actualei aripi noi a maternității.

Până în anul 1792 în fruntea obștei a stat prim-rabinul Reb. Ieremia. El a fost urmat în funcție de Reb. Wiener Feis, iar după decesul acestuia în 1803, de eminentul Reb. Iosef Rosenfeld până în 1839. În 1842 a fost invitat în funcție prim-rabinul Dr. David Wahrmann din Vișnița care, pe lângă studiile rabinice superioare, era doctor în filozofie și un bun cunoscător al limbii latine și ebraice[8]. După moartea lui, în anul 1852, magistratura orașului și a județului (care i-a privat pe evrei de dreptul de a-și alege prim-rabinul) a tărăgănat numirea unui nou prim-rabin. Abia în 1853 a fost numit Reb. Ițhac Aron Landesberg, care și-a făcut studiile rabinice la Bratislava. El a rămas în funcție până în anul 1879.

Prima școală publică evreiască la Oradea și-a deschis porțile în anul 1796[9]. Timp de 29 de ani, școala a fost condusă de învățătorul director Friedländer Samuil (originar din Moravia), fiind urmat în funcție de cantorul Laski, ei fiind ajutați de numeroși învățători de seamă[10]. În anii revoluției din 1848-49 școala și-a sistat activitatea. Se pare că în acești ani a funcționat doar așa-zisa Armenschule (școala pentru săraci)[11]. În anul 1851 din 452 de copii evrei, 386 frecventau școala. Din cele 18 cadre didactice, patru activau în școala comunitară, iar 14 în cadrul unor școli particulare[12]. Paralel, funcționau și școlile religioase, Cheder, conduse de câte un Melamed

[1] *Ibidem*, p. 101.
[2] *Ibidem*, p. 125.
[3] Bernstein 1939, p. 90 și 211-259.
[4] 120 în Orașul Nou, 118 în Olosig, 200 în Velența, 1000 în Subcetate – după Fényes 1851, p. 262-266.
[5] Lakos 1912, p. 197.
[6] A.S.O., *Fond Mici meseriași*, inv. 84 (1861-1872).
[7] Borovszky 1901, p. 440.
[8] Venetianer 1986, p. 76.
[9] *IMRER* II/2, p. 257.
[10] Biró 1943, Gábel, Jakab 1896.
[11] Lakos 1912, p. 153.
[12] A.S.O., *Fond Primăria*, inv. 42 f.185-187.

(învăţător tradiţional). În 1857 a luat fiinţă Asociaţia *Talmud Tora*, care a asigurat educaţia religioasă la un nivel superior. În 1853 a luat fiinţă o şcoală comunitară cu două clase, care, peste doi ani, a fost reorganizată în Şcoală publică superioară elementară, cu patru clase[1].

Oradea, care avea medici evrei vestiţi încă înaintea ocupaţiei otomane[1], în secolul al XVIII-lea nu a mai avut nici unul. Hekdeşul, conceput după modelul spitalelor călugăreşti, funcţiona fără medic. Primul medic evreu care s-a stabilit la Oradea în 1829 a fost Grosz Frigyes. Născut la Oradea, Grosz Fr., doctor în medicină şi filozofie, a înfiinţat Institutul curativ al orbilor săraci, unde se acorda asistenţă oftalmologică gratuită, fără deosebire de religie sau naţionalitate. El va deveni primul director al Spitalului Evreiesc din Oradea. Menţionăm în continuare pe dr. Grosz Albert, medic şef al oraşului din anul 1852 şi medic legist al comitatului din anul 1866[3], precum şi pe doctorii Grosz Lajos, Pollák Hermann, Berkovits Zsigmond şi alţii. Creşterea numerică a locuitorilor evrei a impus înlocuirea Hekdeşului cu un spital corespunzător timpurilor, care şi-a deschis porţile în anul 1876 sub preşedinţia lui Jakab Sámuil.

Între oamenii de seamă ai oraşului, de origine evreiască, menţionăm pe Mihelffy Albert, nepotul fostului jude primar evreu din Subcetate, care în 1851 – deci cu mult înainte de emanciparea evreilor – a fost ales consilier orăşenesc[4]; Munk Adolf, sub numele de Meir Abraham a fost un renumit scriitor de limbă ebraică şi unul din primii protagonişti ai reînnoirii acestei limbi. Fiul lui, născut la Oradea, mare lingvist, etnolog, inspector al şcolilor evreieşti din ţară, sub numele de Munkácsi Bernát, a devenit membru al Academiei ungare[5].

În anul 1800 s-a deschis noul cimitir din Velenţa. După 60 de ani rămăşiţele pământeşti ale celor înhumaţi în vechiul cimitir din Str. Lebedei, au fost strămutate în noul cimitir.

În anul 1867, anul emancipării evreilor, numărul lor în Oradea era de 6.438, reprezentând 22,4% din populaţia oraşului[6].

După legiferarea emancipării civile şi politice a evreilor, în vederea organizării autonomiei bisericii mozaice unice, a fost convocat, la Budapesta, Congresul evreilor din Ungaria şi Transilvania. La acest congres s-au evidenţiat contradicţiile latente, care dăinuie deja de câteva decenii, chiar şi în sânul comunităţii din Oradea. Încă în anii 1847-49 a funcţionat vremelnic la Oradea o casă de rugăciune reformistă, în frunte cu predicatorul Rokkonstein Lipót[7]. În 1848 s-a înfiinţat la Oradea Uniunea Ebraică Reformată. În 1961 s-a constituit prima comunitate evreiască de limbă maghiară având 220 de familii. Această manifestare cu caracter vremelnic propovăduia desprinderea evreilor de unele forme tradiţionale de cult precum şi introducerea limbii maghiare în slujba religioasă[8]. În 1865, evreii din Oradea s-au reunit în Comunitatea israelită de cult care cuprindea toate orientările, sub preşedinţia lui Löv Samuel[9]. Insistenţele reformiştilor au dus însă la convocarea unui Congres, şi apoi la ruptură în cadrul comunităţii. La Congres, Oradea a fost reprezentată de prim-rabinul Landesberg I. Aron şi de preşedintele comunităţii, Löbl Frankl, amândoi adepţi ai ortodoxiei, deci ai liniei vechi, tradiţionale[10]. Congresul, în loc să-i unească pe membrii comunităţilor într-o singură organizaţie religioasă, i-a scindat în mai multe – practic în două – fracţiuni: ortodocşii, care au optat pentru aplicarea întocmai a principiilor rituale fixate de Rabi E. Iosef Caro (sec. XVI) în lucrarea sa *Sulchan Aruch*[11], şi congresiştii cu vederi liberale, consideraţi progresişti la timpul respectiv.

Astfel, în 1870 şi comunitatea din Oradea s-a scindat în două. Despărţirea s-a făcut în prezenţa primarului oraşului. Prim-rabinul Landesberga rămas în comunitatea ortodoxă; ca preşedinte a fost ales Kurländer Elias. Prim-rabinul comunităţii congresiste a fost ales Rosenberg Sándor, iar preşedintele comunităţii a devenit dr. Pollák Hermann. Comunitatea congresistă a primit, ulterior, numele de comunitate neologă. Între anii

[1] Biró 1941.
[2] Medicul Leo Siaa şi medicul Ryberius, vezi *IMRER*, I, 1986 p. 94-96.
[3] Leitner, Freund 1931, p. 65-78.
[4] Schön 1981, p. 45.
[5] Ujvári 1929, p. 620.
[6] Lakos 1912, p. 193.
[7] Borovszky 1901, p. 442.
[8] *Ibidem*.
[9] Lakos 1012, p. 157-160.
[10] Schön 1981, p. 53-54.
[11] Szabolcsi 1934, p. 356.

1881-1885 o parte a evreilor s-au desprins din ambele comunități și au format o a treia comunitate, Status Qua Ante, care urmărea restabilirea situației anterioare Congresului, având ca președinte pe Held Hermann și prim-rabin pe Kunstadt Isac[1]. Împărțirea evreilor în două comunități a abătut, pentru un timp, atenția comunităților de la școli, de la conducerea registrelor de stare civilă, de la evidențele demografice și altele[2]. Totuși unitatea evreilor din Oradea s-a menținut prin Confreria Sacra, care a rămas unică și comună. Spitalul, fiind proprietatea Confreriei, a rămas la dispoziția membrilor ambelor comunități. De altfel, spitalul a internat și o mare parte a bolnavilor neevrei din cartierele Subcetate și Velența. Între anii 1881-1911, funcția de prim-rabin ortodox a fost deținută de marele om de cultură iudaică Fuchs Mór. În cinstea amintirii acestuia, strada din fața Sinagogii Mari a purtat numele marelui rabin până în anul 1961, când a devenit Mihai Viteazul.

În cadrul comunității neologe, după dr. Rosenberg S., în funcția de prim-rabin a urmat Kohut Sándor, mare rabin și filolog semit, apoi pentru scurt timp, provizoriu, rabinul Schekkendorf, iar între anii 1890-1936, prim-rabinul dr. Kecskeméti Lipót.

În condițiile noi de dezvoltare economico-socială, rolul evreilor în viața economică, intelectuală și socială a orașului Oradea a crescut. Aceștia au jucat un rol de pionierat în industria morăritului, în industria chimică, în cea de încălțăminte, textile, prelucrarea lemnului, în industria de medicamente, în poligrafie. Din evidențele Asociației Micilor Meseriași reiese că evreii și-au însușit noi meserii: mecanica de precizie, acordarea pianelor etc. În 1868, un anume Grünfeld Ioan a inițiat linii de omnibus în oraș până la Băile Felix[3], Roth János a realizat în regie proprie rețeaua telefonică a orașului care, la începutul secolului al XX-lea, a fost preluată de stat.

Evreii au luat parte, în mare măsură, la realizarea unei rețele comerciale moderne, care a avut legături trainice cu toate orașele din Transilvania și cu numeroase case comerciale din Austria, Germania, Anglia și țările Orientului Apropiat. Modernizarea vieții bancare din Oradea se leagă de numele lui Reismann Mór. Din inițiativa lui a luat ființă, în 1869, Hala Comercială. Primul președinte al ei a fost Brüll Lipót, care a deținut această funcție până în anul 1881[4]. Numeroși evrei ca: Sonnenfeld József, Kurländer Rafael, Stein Lipót, Stern Jakab, Bródy Samu și alții sunt menționați în paginile cotidianului *Nagyvárad* între anii 1870-1880, ca oameni cu inițiativă în viața economică, industrială și bancară a orașului.

Evreii au contribuit și la urbanizarea orașului, nu numai prin construcții de sinagogi și școli, ci și prin realizarea a numeroase clădiri, dintre care multe reprezintă și azi mândria orașului: palatele Ullman (lângă Sinagoga Ortodoxă), Stern, Weislovits, Moskovitz (Str. Republicii), Vulturul Negru, Moskovits (Piața Unirii), Füchsl, Munk-Schönberger (Str. Independenței, ultimul demolat în 1952) și altele, care nu numai că au fost construite din inițiativa unor evrei, dar majoritatea lor au și fost proiectate de către arhitecți evrei.

În 1910, la Oradea erau 48 de medici, 58 de avocați, 10 ingineri, 6 farmaciști, 8 jurnaliști și 29 învățători evrei[5]. Dintre intelectualii de seamă ai orașului menționăm pe dr. Schieff Ernö, primul medic șef, director al Spitalului de Copii, dr. Grosz Menyhért, inițiatorul Dispensarului Antituberculos din Oradea. Dr. Schieff a fost primul care a adus în Oradea un aparat Röntgen. Dr. Berkovits René a fost medicul general al garnizoanei din Oradea, dr. Berkovits Ferencz inițiatorul uzinei de apă din Oradea[6]. Gerö Ármin a fost comandantul poliției din Oradea.

Alți evrei s-au remarcat în viața administrativă, precum și în viața culturală: Pásztor Bertalan, jurist, consilier orășenesc, ziarist, l-a adus pe poetul Ady Endre din Debrețin la Oradea. Pásztor Ede, redactorul-șef al cotidianului *Friss Ujság* a fost și președintele Asociației Naționale a Tipografilor. Sonnenfeld Simon a pus bazele unei tipografii care a devenit una din cele mai importante din Transilvania[7]. Poetul Emöd Tamás și scriitorii Biró Lajos, Miklós Jutka au făcut parte din asociația literară de avangardă *Holnap*, precum și alți artiști

[1] A.S.O., *fond Primăria Orașului Oradea*, înv. 42, f. 39-52.
[2] Registrele de stare civilă ale Comunității Evreiești au fost conduse din anul 1842 – vezi A.S.O., *fond Registre de stare civilă, Comunitatea evreiască*.
[3] A.S.O. *fond Asociația micilor meseriași*, înv. 84, reg.D (1884-95).
[4] Fehér 1937, p. 291.
[5] Lakos 1912, p. 255.
[6] Munteanu 1956, p. 3-27.
[7] Blaj, Szántó, Chira 1979, p. 104.

de seamă, ca pictorul Tibor Ernö, Fleischer Miklós, Barát Móric şi muzicianul Reinitz Béla. Din Oradea era originar şi marele pictor Bihari Sándor[1].

La Oradea şi-au desfăşurat activitatea numeroşi arhitecţi evrei, contribuind la făurirea stilului secession, caracteristic arhitecturii oraşului. Unii dintre ei au fost chiar deschizători de drum, nume de rezonanţă internaţională: Fraţii Vágó (József şi Laszló) născuţi la Oradea, dintre care József proiectantul Palatului Naţiunilor Unite din Geneva, precum şi Komor Marcell şi Jakab Dezsö (născut la Vadu Crişului) au proiectat Palatul "Vulturul Negru" şi alte construcţii monumentale la Oradea şi în alte oraşe, precum Budapesta, Bratislava etc[2].

Datorită neînţelegerilor ivite în sânul comunităţii, şi învăţământul evreiesc a avut de suferit. În această perioadă a crescut simţitor prezenţa elevilor evrei în şcolile comunale ale oraşului: din 2077 de elevi, 1201 copii au fost de religie mozaică (57,6%). În 1869, şcoala confesională s-a desfiinţat, iar după redeschidere aceasta s-a dezvoltat în două direcţii. Din iniţiativa prim-rabinului Fuchs Mór, susţinut de Ullmann Izidor, preşedintele comunităţii ortodoxe, în 1882 s-a deschis şcoala de rit ortodox. În anii următori aceasta s-a dezvoltat până la patru clase elementare şi patru clase normale[3]. În anul şcolar 1891-92 şcoala s-a mutat în noul local, director fiind Gabel Jakab, rabin şi profesor cu renume. În 1897 şi-a deschis porţile şi şcoala elementară şi normală pentru fete[4].

La început, Comunitatea neologă nu a avut şcoală proprie. În 1868, Auschpitz Adolf, pedagog şi scriitor, a deschis la Oradea o şcoală elementară coeducaţională, particulară, cu patru clase, care în 1872 a obţinut dreptul de şcoală publică. Ea a fost preluată de Comunitatea neologă[5]. Numeroşi copii evrei au frecventat şcoli publice, de stat, precum şi şcoli particulare. În 1878, Comunitatea neologă a construit o sinagogă monumentală în centrul oraşului (Str. Independenţei), cu o capacitate de peste 1000 de locuri. Impozantă, cu o cupolă centrală uriaşă, care domină şi azi imaginea centrului oraşului, este construită în stil neomaoric, fiind proiectată de arhitectul oraşului, Busch David, şi construită de Rimanóczi Kálmán (tatăl). Fresca contemporană a sinagogii a fost executată de Horovitz Mór, pictor din Kosice[6].

În anul 1890 s-a construit, după proiectul lui Knapp Ferencz şi sub conducerea arhitectului Bach Sándor, o nouă sinagogă ortodoxă[7], tot în stil neomaoric, în cartierul Oraşul Nou. În anul 1908, în curtea sinagogii, s-a construit o a doua sinagogă (Sas Chevra) după proiectul lui Incze Lajos.

În cadrul şi pe lângă comunităţile evreieşti au funcţionat o serie de organizaţii şi asociaţii religioase şi de binefacere. Pe lângă Chevra Kadişa, în a doua jumătate a secolului trecut au fost înfiinţate: Comitetul femeilor evreice, Asociaţia *Talmud Tora*, Asociaţia de ajutorare a talmudiştilor săraci, Asociaţia de ajutor pentru căsătorie a fetelor sărace, Asociaţia de ajutor reciproc a evreilor, Asociaţia de răspândire a studiului Torei[8]. În iarna deosebit de grea a anului 1887-88 a fost înfiinţată, în cadrul Confreriei *Sacra*, Asociaţia *Prietenii copiilor*, prima organizaţie din oraş pentru ocrotirea copiilor. În 1891 s-a înfiinţat Cantina rituală pentru săraci.

Până în anul 1905 spitalul a fost reconstruit şi extins la 80 de paturi. Confreria Sacra, împreună cu cele două comunităţi evreieşti, nu au rămas străine nici de asistenţa medicală destinată locuitorilor de altă credinţă din oraş. Astfel, la construcţia primului spital de copii (pe actuala str. Gen. Magheru) acestea au contribuit cu 2000 de coroane.

În 1889, Comunitatea neologă a deschis un nou cimitir în complexul de cimitire Rulikowsky (azi Cimitirul Municipal). În anul 1910, în preajma Primului Război Mondial, numărul evreilor din Oradea era de 15155, reprezentând 23,6% din populaţia oraşului[9].

În campaniile militare din Primul Război Mondial evreii din Oradea au participat în număr proporţional cu numărul lor. Localurile şcolilor, precum şi spitalul evreiesc au fost puse la dispoziţia

[1] Ujvári 1929, p. 122-123.
[2] Constantin 1972, p. 97 şi 127, Ujvári 1929, p. 405, 500 şi 932-933.
[3] Biró 1941, p. 10-11.
[4] Gábel 1897, p. 17.
[5] Lakatos 1912, p. 227-229.
[6] Péter 1992.
[7] Borovsky 1901, p. 441.
[8] Lakos 1912, p. 172-180.
[9] Sós 1943, p. 81.

armatei. Comunităţile evreieşti, împreună cu organele lor de caritate au organizat ajutorarea familiilor rămase fără sprijin. Comunitatea neologă a înfiinţat un orfelinat pentru copiii celor căzuţi în lupte[1], în care, spre sfârşitul războiului, au fost plasaţi şi copiii care au supravieţuit pogromurilor sângeroase din Galiţia din anul 1918 şi care au fost aduşi la Oradea. În tot timpul războiului a funcţionat cantina populară rituală a comunităţii ortodoxe, unde a fost primit orice nevoiaş, fără deosebire de religie sau naţionalitate.

În anul 1915, când armatele ruse au ocupat Galiţia şi Bucovina, cu ajutorul organelor româneşti din Moldova, s-a refugiat la Oradea Reb. Israel Hager, rabinul din Vişniţa, împreună cu anturajul său. Prezenţa rabinului din Vişniţa la Oradea a atras aici un mare număr de evrei, adepţi ai hasidismului, din Maramureş, Rusia Subcarpatică, Bucovina şi Galiţia[2].

Nemulţumirile generale ale populaţiei, determinate de greutăţile inerente războiului, au fost canalizate, încetul cu încetul, împotriva evreilor. Acţiunile antievreieşti au început cu procesul înscenat preşedintelui Comunităţii ortodoxe, Ullmann Sándor (proces tărăgănat şi încheiat, în cele din urmă, prin achitarea sa), continuate cu articole denigratoare în presă şi culminând cu apariţia de cărţi antisemite. În 1918, în funcţia de prim-rabin al Comunităţii ortodoxe (vacantă din anul 1911) a fost ales Fuchs Beniamin, fiul fostului prim-rabin Fuchs Mór.

Noul guvern Károlyi Mihály al Republicii ungare a numit, la sfârşitul lui 1918, în fruntea judeţului Bihor pe prof. univ. Ágoston Péter, cunoscut antisemit. Manifestările antisemite au culminat cu comunicarea în public a Declaraţiei Balfour, care considera "Căminul naţional al evreilor" ţara străbună a acestora[3]. Sub influenţa acestor evenimente, la Oradea s-a format Asociaţia de colonizare a Palestinei, avându-l ca preşedinte pe Fuchs Solomon, fratele prim-rabinului care a editat revista *Jövendö* (Viitorul), chiar în zilele "dictaturii proletariatului", din anul 1919.

În perioada dezmembrării monarhiei austro-ungare şi a constituirii statelor naţionale central-europene, evreimea din fosta monarhie şi-a pus şi ea problema identităţii sale naţionale. În Oradea, evreii ortodocşi – cuprinşi în mai mică măsură în procesul de asimilare din perioada liberală a Ungariei – s-au orientat spre organizaţiile sioniste, la început mai ales către organizaţia Mizrachi, constituită la Oradea imediat după instaurarea administraţiei române. Sub acelaşi nume, începând din anul 1921, aceştia au editat un săptămânal, care se axa pe apărarea intereselor minorităţii naţionale evreieşti şi construirea noului cămin pe baze religioase. Ideile propovăduite de această organizaţie s-au extins repede printre evreii ortodocşi, care, sub numele de Partidul Naţional Evreiesc, un partid comunitar, au obţinut majoritatea absolută în alegerile comunitare din anul 1920 şi a rămas în fruntea comunităţii până în 1932[4].

Evreii constituiţi în Comunitatea neologă – care se găseau într-o fază mult mai înaintată de asimilare – considerându-se maghiari de religie mozaică, ideologie susţinută şi de prim-rabinul dr. Kecskeméti Lipót, s-au orientat spre Partidul Maghiar. Cu sprijinul alegătorilor evrei din Comunitatea neologă, Hegedüs Nándor, redactorul şef al cotidianului Nagyvárad, a fost ales, şi apoi reales, între anii 1927-1931, în cursul a trei legislaţii ca deputat în Parlamentul Român din Bucureşti[5].

Industria şi comerţul din Oradea s-au acomodat rapid la noile condiţii politice din România de după Primul Război Mondial. În acest proces de reîntinerire a economiei şi-au găsit rostul şi evreii din Oradea. Instituţiile evreieşti au înregistrat noi succese. Alături de şcolile comunităţii ortodoxe, în anul 1920, la intervenţia Asociaţiei Naţionale a Evreilor din Transilvania, s-a aprobat înfiinţarea Liceului Evreiesc[6]. Comitetul şcolar îl avea în frunte pe dr. Konrád Béla. Acest liceu a funcţionat până la deportarea evreilor. Alături de programa analitică a şcolilor de stat în liceu s-a predat limba ebraică şi istoria evreilor, ceea ce a dirijat în mare măsură interesul elevilor în direcţia solidarităţii naţionale evreieşti. Prin recrutarea unui corp didactic deosebit de valoros şi exigent, în frunte cu prim-rabinul dr. Kecskeméti Lipót (al cărui nume îl purta liceul) şi profesorii dr. Szilas Izidor, Salamon Ernö, dr. Simonyi Ernö, Anca Sabin, dr. Gheorghe Sofronie, Péter Gyula, Domuţa

[1] Faragó 1936, p. 9-11.
[2] Schön 1981, p. 96-98.
[3] Dubnov 1934, p. 23-245.
[4] Schön 1981, p. 108-112.
[5] Ujvári 1929, p. 354.
[6] Hegedüs 1921, p. 3-7.

Gheorghe, Kelemen Izsó, Iuliu Schapira, şcoala a instruit 24 generaţii de absolvenţi. Absolvenţii acestuia, supravieţuitori ai Holocaustului, se întâlnesc şi azi, din doi în doi ani, în Israel.

Sub preşedinţia lui Leitner Lázár, Confreria Sacra a extins Spitalul evreiesc prin înfiinţarea unei Maternităţi şi prin deschiderea de noi secţii ORL, oftalmologie şi laborator. În 1928, Comitetul femeilor evreice şi Uniunea femeilor pentru sprijinirea spitalului (TEALA), au deschis în cadrul spitalului un cămin de bătrâni. S-a extins orfelinatul de băieţi şi s-a înfiinţat un cămin de ucenici. În locul vechii case de rugăciuni din Piaţa Capelei, Comunitatea ortodoxă a construit un templu impunător. În 1926 s-a deschis noul cimitir ortodox.

Munca creatoare şi strădania evreilor, precum şi caracterul liberal al noii administraţii româneşti au dus la dispariţia neîncrederilor reciproce, dispariţie care a avut drept urmare înviorarea economică a oraşului, la care au contribuit în bună măsură şi evreii. Astfel, au fost înfiinţate sau modernizate Fabricile de încălţăminte *Derbi* (Moskovits Farkas) şi *Carmen* (Steiner N.), viitoarea fabrică *Dobrogeanu Gherea* şi *Solidaritatea*, Fabrica de blănuri (Leichner Iosif), Filatura şi ţesătoria Oradea (Silbermann Iosif), Fabrica de piepteni (Rippner Farkas) care avea să devină Fabrica de mase plastice *Viitorul*, Fabrica de medicamente şi materiale chimice *Vesta* (Meszinger Armin) – viitoarea *Sinteza*, Întreprinderea de panificaţie a familiei Steiner, care şi-a păstrat această denumire până în ziua de azi, şi altele. Această convieţuire paşnică şi echilibrată a fost perturbată de Congresul Naţional Studenţesc, ţinut la Oradea în luna decembrie 1927. Cu această ocazie, un grup de câteva sute de adepţi ai Gărzii de Fier, demonstrând în public cu svastica, au maltratat peste 100 de evrei: ziarişti, enoriaşi, au distrus toate magazinele evreieşti din centrul oraşului şi au devastat şase sinagogi, profanând sulurile sfinte ale Torei şi alte obiecte de cult. Numai sulurile din sinagoga mare ortodoxă au fost salvate de un ofiţer superior, colonelul Constantinescu. Comandantul militar al oraşului a organizat, pe propria sa răspundere, scoaterea din oraş a studenţilor extremişti.

În 1929, Vasserstrom Sándor a lansat săptămânalul Népünk (Poporul nostru) care, sub redacţia lui Leitner Zoltán, şi-a menţinut activitatea până la interzicerea tuturor publicaţiilor evreieşti de către regimul horthyst. La început, săptămânalul *Népünk* a apărut ca oficios al organizaţiei *Mizrachi*, dar, în scurt timp, a devenit reprezentantul tuturor evreilor din Oradea. Leitner Zoltán a redactat şi seria de volume *Zsidó renaissance könyvtár* (Biblioteca renaşterii evreieşti).

O parte însemnată a neologilor şi-a însuşit, de asemenea, ideile sioniste, ceea ce a dus la făurirea grupului local orădean al Uniunii Naţionale a Evreilor din Transilvania[1].

Pe măsură ce fascismul câştiga teren în Europa, dar mai ales după apariţia legilor antievreieşti din Ungaria, cele două comunităţi şi-au strâns rândurile, lăsând la o parte diferenţele ideologice. Numărul evreilor în această perioadă era de circa 25000 de suflete.

În urma Dictatului de la Viena, evreii din Oradea au fost loviţi pe neaşteptate de legile rasiale introduse în Ungaria încă din anii 1938-39. Acestea i-au înlăturat din viaţa economică, socială şi culturală. Încă din primele zile, administraţia militară a dezlănţuit o campanie de denigrare şi de înjosire a evreilor. În toate întreprinderile aflate în proprietatea evreilor a fost numit câte un administrator militar sau câte un "om de încredere". Numărul angajaţilor evrei a fost redus la minim. În baroul avocaţilor au fost admişi dor 10% din foştii membri evrei, dintre cei care aveau merite militare deosebite obţinute în primul război militar. Ziariştii, medicii precum şi alţi intelectuali evrei, au fost înlăturaţi în masă. Situaţia nu s-a îmbunătăţit nici după înlocuirea administraţiei militare cu cea civilă. Alături de prefect şi primar, orădenii de origine au fost puşi ca "locţiitori" oameni de încredere ai regimului, din pricina cărora evreii din Oradea au avut mult de suferit. Dintre toţi s-a remarcat viceprimarul dr. Gyapay László, sosit la Oradea din Györ[2]. În scurtă vreme mase mari de evrei şi-au pierdut posibilităţile de existenţă zilnică.

În vara anului 1941, Oficiul pentru controlul străinilor (KEOKH) a dispus strângerea evreilor de cetăţenie străină (polonezi, austrieci, cehi etc.). Evreii refugiaţi din străinătate şi stabiliţi la Oradea cu mulţi ani în urmă au fost arestaţi împreună cu familiile lor. Cei arestaţi au fost transportaţi, în condiţii inumane, în Polonia unde, după ce au fost

[1] Schön 1981, p. 117.
[2] Gapay, 1992.

predaţi administraţiei germane, au fost exterminaţi la Kameneţ-Podolsk[1].

Bărbaţii între 18-45 de ani au fost concentraţi pentru muncă forţată. Detaşamentele formate au fost trimise în Ucraina, în zona operaţiunilor militare, fără arme. În detaşamentele de muncă forţată pentru evrei s-a instaurat de la început un regim de o sălbăticie extremă[2]. Mii de oameni îmbrăcaţi în haine civile, slab hrăniţi, au fost supuşi la munci grele, sub un tratament inuman din partea unor ofiţeri, subofiţeri şi soldaţi, special instruiţi pentru torturarea celor din detaşamentele de muncă forţată. Au fost cazuri când evreii din aceste detaşamente de muncă au fost exterminaţi prin înfometare, maltratare sau împuşcare. La Doroşici, 770 de evrei – dintre care mulţi orădeni – bolnavi de tifos exantematic, închişi într-un şopron, au fost incendiaţi. Mulţi au murit în aşa-zisa "acţiune de deminare" la care au fost duşi cu mâinile goale, fără nici un echipament[3]. După cum a declarat şeful Statului Major al armatei ungare, general-colonel Szombathelyi Ferenc, mai ales pe front, dar şi în spatele lui, atrocităţile şi acţiunile individuale au luat proporţii de masă.[4]

Familiile celor concentraţi, rămase fără nici o posibilitate de a-şi câştiga existenţa, au fost sprijinite de organizaţii evreieşti special create. La Oradea, la fel ca şi în întreaga ţară, a luat fiinţă organizaţia OMZSA şi Biroul de Patronaj, care s-au îngrijit de cei nevoiaşi şi de plasarea peroanelor rămase fără serviciu. Pentru funcţionari şi intelectuali s-au organizat cursuri de recalificare. La Oradea, în fruntea Biroului de Patronaj s-a aflat Ullman István, urmat de Leitner Sándor şi dr. Meer Samu, preşedinţii celor două comunităţi[5].

Odată cu ocuparea Ungariei de către armata germană, la 19 martie 1944, încă din prima zi, evreilor li s-a interzis să-şi părăsească localitatea de domiciliu. Cei care au fost găsiţi în drum spre casă, pe trenuri, în gări, au fost arestaţi şi internaţi fără să mai poată lua legătura cu familia. Dispoziţiile antievreieşti au fost înăsprite, urmărind înlăturarea totală a evreilor din viaţa economică şi socială. La 31 martie 1944, Gestapo-ul a rechiziţionat Spitalul Evreiesc, precum şi o serie de locuinţe evreieşti cu tot inventarul lor.[6]

La 5 aprilie 1944 s-a dispus obligativitatea purtării semnului distinctiv al stelei galbene de către evrei[7]. O zi mai târziu au avut loc arestări masive, care au continuat şi în zilele următoare, sub acuzaţia că evreii "au sabotat eforturile de război". Printre cei închişi au fost dr. Adorian Emil, preşedintele societăţii anonime *Vulturul Negru*, Leitner Nándor, fratele preşedintelui Comunităţii ortodoxe, dr. Váli Péter, erou al Primului Război Mondial, numeroşi funcţionari, ziarişti etc[8]. La 16 aprilie 1944 s-a dispus, prin hotărâre guvernamentală, sechestrarea tuturor averilor evreieşti. Nimeni nu putea reţine mai mult de 3000 pengö. În ziua de 17 aprilie 1944 au fost închise şi sigilate toate magazinele evreieşti, mărfurile fiind confiscate[9]. La 21 aprilie, Sinagoga Veche din Subcetate a fost rechiziţionată şi transformată în cazarmă pentru trupele germane. Ziarele aţâţau spiritele împotriva evreilor.

În ziua de 26 aprilie 1944, Consiliul de Miniştri al Ungariei a adoptat ordonanţa privind rechiziţionarea locuinţelor evreilor şi desemnarea unui nou domiciliu pentru ei. Tot atunci, Consiliul de Miniştri a hotărât trimiterea în Germania, la cererea germanilor, a 50000 de muncitori evrei, împreună cu familiile lor[10]. Aceste ordonanţe prevesteau înfiinţarea Ghetoului şi deportarea evreilor, în vederea soluţionării finale a "problemei evreieşti".

Evenimentele îşi urmau cursul cu rapiditate. La 3 mai 1944 sute de afişe – semnate de Gyapay László, adjunctul primarului – anunţa populaţia evreiască a oraşului despre înfiinţarea Ghetoului şi limitarea ieşirii evreilor pe străzi la o oră pe zi, între orele 9 şi 10 a.m. O sută de comisii, repartizate pe cartiere şi străzi, au împânzit oraşul, au pătruns în casele locuite de evrei şi au somat locatarii să-şi părăsească căminele, putând să ia cu ei un bagaj de maximum 50 kg de persoană. Banii, ceasurile de mână, stilourile, până şi ultima verighetă au fost confiscate pe loc. Ziarul *Estilap*,

[1] Randoph I. 1988, p. 169-174; Dawidowicz 1977, p. 454.
[2] Fătu, Muşat 1985, p. 183.
[3] Grossman 1981, p. 211-217.
[4] Fătu, Muşat 1985, p. 184.
[5] Raport OMZSA, 1943.
[6] Letiner 1981, p. 266-267.
[7] Beneschofsky Karsai 1958, p. 83-84 şi 267.
[8] Katona 1945, p. 114.
[9] Stanciu şi colab. 1991, p. 259.
[10] Beneschofsky Karsai 1958, p. 208-210.

din 4 mai 1944, a anunţat că: "Ghetoul din Oradea va avea 30000 de locuitori...". şi "Mutarea evreilor se va face probabil în patru zile"[1].

Ghetoul desemnat evreilor orădeni avea o suprafaţă de 130 iugăre cadastrale, teritoriu extrem de redus faţă de numărul populaţiei închise aici, aceasta însemnând concentrarea a 15-16 persoane într-o cameră. Acesta a inclus străzile din jurul Sinagogii mari ortodoxe, zona cea mai dens locuită de evreii cei mai săraci. Împrejmuit cu un gard de scânduri de doi metri înălţime, Ghetoul a fost închis şi păzit cu stricteţe. În afară de acesta, la Oradea a mai funcţionat încă un Ghetou, în Cazarma Crişului, cel al măturătorilor de stradă, precum şi în jurul acestuia, unde, sub cerul liber, a fost amplasată populaţia evreiască din provincie, în jur de 8000 de oameni[2].

Viaţa internă a Ghetoului a fost condusă de Consiliul Evreiesc numit din oficiu. Acesta îl avea în frunte pe Leitner Sándor, preşedintele Comunităţii ortodoxe şi ca membri pe dr. Vaida István, prim-rabinul Comunităţii neologe, avocatul Lörincz Sándor, medicul Ozsváth René şi Motzen Sámuel, vicepreşedintele Comunităţii ortodoxe. Consiliul, prin comisii şi subcomisii, a soluţionat problemele vieţii cotidiene (alimentaţia, asistenţa medicală, igiena publică, ordinea internă etc.) asigurând, în limita posibilităţilor, o viaţă relativ omenească în Ghetou.

La data de 10 mai 1944 comanda Ghetoului a fost preluată de jandarmerie. Comandantul Ghetoului a fost locotenentul-colonel Vitéz Péterffy Jenö, secondat de căpitanul de jandarmi Garay István. Regulamentul de ordine interioară al Ghetoului[3], un adevărat regulament de lagăr, a sporit şi mai mult suferinţele şi umilinţele obştei evreieşti, lovind din plin în demnitatea ei umană. Acest regulament, care cuprindea 80 de interdicţii şi dispoziţii, a dat o tristă faimă oraşului. Printre altele, se interzicea părăsirea Ghetoului, prevăzându-se pedeapsa cu împuşcarea pentru orice tentativă de fugă. Se interzicea părăsirea camerei în care erau cazaţi şi, în plus, se cerea ca: "Ghetoul să fie pustiu şi mut atât ziua cât şi noaptea"[4].Totuşi, e drept, puţini la număr, au reuşit să se ascundă fie în Ghetou, fie în oraş, sau să fugă în sudul Ardealului, în România, unde au găsit refugiu. Cei care au dat ajutor la salvarea evreilor au fost declaraţi – ulterior – de statul Israel, respectiv Institut Jad-Vasem din Ierusalim "Drepţi ai popoarelor". Între aceştia îi amintim pe soţii Appán, Szakadáthi Iuliana şi Farkas Rozalia. Un ajutor substanţial au mai dat dr. Virgil Maxim, profesor la Institutul Teologic Greco-Catolic, preotul Gheorghe Mangra, consulul român de la Oradea, dr. Mihai Marina şi adjunctul lui, dr. Ion Isaiu, preotul reformat dr. Szabó Lajos, preotul romano-catolic Opaloty János, Antal Rozalia, Pap Sándor, Szabó Mária, Ţibulac Martin.

Perioada cea mai dramatică din viaţa celor închişi în Ghetou a început odată cu înfiinţarea oficiului de anchetă al jandarmilor, numit pe scurt "Dréher" (fiind instalat în birourile fabricii de bere Dréher-Haggenmacher). Anchetarea evreilor în scopul de a stoarce eventuale declaraţii sau mărturisiri privind numele unor cetăţeni creştini la care ar fi lăsat valori pentru păstrare, au fost făcute de către anchetatori care au folosit metode de torturare rafinate şi bestiale. Oamenii au fost schiloditi, mulţi omorâţi şi numeroşi s-au sinucis în timpul anchetei de teama unor noi torturi. Anchetatorii nu au ţinut cont de prestanţa socială, vârsta sau sexul victimelor, printre mulţi alţii fiind "anchetaţi" şi părinţii preşedintelui Comunităţii ortodoxe, în vârstă de peste 80 de ani. Însuşi Leitner Sándor a fost reţinut timp de 13 zile cerându-i-se, fără succes, să alcătuiască o listă a evreilor înstăriţi[5].

Înghesuiala din Ghetou, degradarea condiţiilor de igienă, şi aşa minime, întreruperea curentului electric, teama permanentă de a ajunge pe mâna călăilor din camerele de tortură, au dus la o stare de decepţie extremă în rândurile evreilor. În aceste condiţii, autorităţile au lansat un zvon: evreii din Ghetou vor fi concentraţi într-un oraş-ghetou undeva în Ungaria, dincolo de Dunăre, unde vor fi asigurate condiţii de lucru şi un trai mai acceptabil. Induşi în eroare în felul acesta, oamenii au fost liniştiţi, preocupaţi fiind de pregătirile de drum. Înşelaţi în repetate rânduri, ei nu şi-au dat seama că închiderea în Ghetou nu a fost un scop în sine. Aceasta constituia doar un mijloc de a-i concentra fără panică, de a-i linişti, de a limita încercările de evadare şi de a-i ţine, până la deportare, sub supravegherea jandarmeriei.

[1] Arh. F.C.E.R. Mapa: Transilvania de Nord, *apud*. Stanciu şi colab. 1991, p. 251.
[2] Randoph I. 1988, p. 459-461.
[3] Táborrend a ghettóban (Ordinea interioară de lagăr în Ghetou); 1944 – afiş.
[4] *Ibidem*; Fătu, Muşat 1985, p. 255-256.
[5] Leitner 1981, p. 291-304.

La 25 mai 1944 a început evacuarea Ghetoului. Între 25 mai și 3 iunie 1944, au fost ridicați în mod planificat, zilnic câte 2500-3000 de evrei și deposedați de toate bunurile lor. Evacuarea evreilor din Ghetou s-a făcut prin Str. Sucevei (denumită după război str. Martirilor Evrei), în Parcul "Bălcescu" unde au fost înghesuiți câte 70-80 de persoane în vagoane pentru transportul vitelor. După o călătorie de 4 zile în vagoane ferecate, nemâncați, fără apă, lipsiți de minimele condiții de igienă, evreii au fost predați germanilor la Kosice și duși mai departe în lagărele de exterminare de la Auschwitz-Birkenau. Ajunși aici, doar aproximativ 10% din cei sosiți au fost selecționați – temporar – pentru muncă, restul au fost imediat gazați și arși. Evreii din Oradea au fost nimiciți spre sfârșitul perioadei de funcționare a Auschwitz-ului. Nu s-a păstrat nici o statistică cu privire la numărul evreilor care au pierit în camerele de gazare și a celor morți în diverse lagăre de muncă, dispersate pe teritoriul Europei ocupate de germani. Cert că din evreimea de altădată, după război s-au întors la Oradea aproximativ 2000 de supraviețuitori ai lagărelor și ai detașamentelor de muncă, trimise încă în anii anteriori în Ucraina. Nimicirea comunității evreiești din Oradea a fost prezentată în numeroase lucrări, semnate de Leitner Sándor[1], dr. Nyisli Miklós[2], Katona Béla[3], Simon Magda[4], Zsolt Béla[5], Rózsa Ágnes[6], Heyman Eva[7], Mózes Teréz[8].

La data eliberării orașului, la Oradea s-au găsit foarte puțini evrei. Alături de cele 16 familii exceptate de legile rasiale s-a mai găsit un efectiv de 450 de bărbați, care făceau parte din două detașamente de muncă 110/64 și 10/66 – aduși la Oradea pentru deservirea unităților de apărare antiaeriană, precum și acei câțiva care s-au ascuns sub diverse forme. Apoi, încetul cu încetul au apărut cei întorși din refugiu, din nordul Ardealului, precum și supraviețuitorii lagărelor de exterminare și ai detașamentelor de muncă. Evreii, slab îmbrăcați, erau sleiți de putere, fără locuință, fără mijloace de existență lovindu-se de acute griji materiale, spirituale și morale. Necesitatea rezolvării neîntârziate a problemelor de întrajutorare a dus la crearea unei instituții denumită Gruparea Democratică Evreiască. Aceasta s-a îngrijit, în afară de primirea și înzestrarea cu strictul necesar a celor întorși, și de reintegrarea lor în viața normală, în recâștigarea demnității umane. Din această instituție s-a desprins o organizație specială denumită DEFAB (Deportáltak Fekutatására Alakult Bizottság – Comitetul pentru Depistarea Deportaților), care, sub președinția dr. Ludovic Karl, și-a propus depistarea și aducerea acasă a supraviețuitorilor lagărelor. În condițiile în care mersul trenurilor nu era încă reabilitat, cu sprijinul guvernului au fost organizate șase curse cu trenul în Polonia. Ruta trenului a fost Oradea – Cracovia, de unde, cu camionul, au fost cercetate lagărele de concentrare din împrejurimi, inclusiv Auschwitz-ul. Pe această cale s-au întors 4500 de supraviețuitori ai lagărelor, originari din Ardealul de Nord[9].

Gruparea Democratică Evreiască a acordat atenție deosebită tinerilor rămași fără părinți, fără vreo pregătire profesională. Cu ajutorul organizațiilor de femei și a altor subsecții speciale – cu sprijinul J.D.C. (Joint Distribution Comittee), organizație de caritate americană – s-a constituit un cămin de fete pentru 70 de tinere și unul pentru 100 de băieți. De asemenea, ṡ-a înființat o școală ORT (Organization, Reconstruction, Travail) în localul fostului liceu evreiesc, unde 150 de tineri și-au însușit diverse meserii (tractorist, lăcătuș, soră medicală, dactilografie etc.). Pe moșiile unor evrei care nu s-au întors, au fost organizate patru stații de recalificare agricolă[10]. Pe plan cultural s-a redeschis școala evreiască pentru copiii celor veniți din sudul Ardealului, s-a înființat o bibliotecă, Universitatea de vară, organizația *IKUF* pentru promovarea limbii iddiș etc. În 1945, Gruparea Democratică Evreiască a aderat la Comitetul Democrat Evreiesc, înființat la nivel național la 22 iunie 1945, continuând activitatea în cadrul acestuia până în anul 1953[11]. Unica

[1] Leitner 1981, p. 291-304.
[2] Nyiszli 1946.
[3] Katona 1945.
[4] Simon 1969.
[5] Zsolt 1970.
[6] Rózsa 1971.
[7] Heyman 1991.
[8] Mózes 1993.
[9] Seidman 1981, p. 183-184.
[10] Varga 1953.
[11] Blum 1988.

organizaţie reprezentativă a evreimii din Oradea a devenit Comunitatea evreiască (M).

Paralel s-a trecut la reînvierea vieţii de cult. Frumoasele sinagogi din Oradea se găseau într-o stare deplorabilă. Prima sinagogă dată în funcţie în noiembrie 1944 a fost Sinagoga *Sas Chevra*, din curtea Comunităţii ortodoxe. În 1945 s-a reorganizat şi Comunitatea neologă sub preşedinţia medicului dr. Kecskeméti Andor, fiul marelui rabin. De asemenea, au fost reînfiinţate unele din instituţiile comunităţilor: Chevra Kadişa, Spitalul evreiesc, Baia rituală, Comisia de femei şi de fete, Cantina rituală etc. Instituţiile de caritate – multe la număr – au fost unificate sub denumirea Comitetul Unic de Asistenţă, organizat pe diferite secţii, cu sarcini concrete şi buget aparte.

După o statistică întocmită în 1946 de către Comitetul Democrat Evreiesc, numărul evreilor aflaţi la Oradea era în jur de 6500[1]. În acest număr intrau, alături de vechii orădeni, evreii sosiţi din tot cuprinsul Transilvaniei şi Banatului, precum şi un număr de peste 1000 de persoane, refugiate din Bucovina.

În funcţia de prim-rabin, după război, a fost ales Rev. Iţhak Iacov Weiss, care a ocupat această funcţie până în anul 1947, când a plecat în Israel. El a fost urmat în funcţie, pentru o scurtă vreme, de Pollák Aser, acesta urmat fiind, între anii 1950-1962, de Pollák Moses. Ultimul prim-rabin a fost Schwartz Gavriel. După moartea lui, funcţia a fost ocupată doar temporar de rabini delegaţi din alte localităţi pentru celebrarea sărbătorilor mari. Primul preşedinte al Comunităţii ortodoxe a fost Edmund Grosman, urmat fiind de dr. Elemér Deutsch.

În 1948 instituţiile evreieşti: Spitalul, Baia rituală, Şcoala evreiască, Şcoala ORT, Căminele de fete şi băieţi etc., întocmai ca şi proprietăţile celorlalte culte, au fost naţionalizate. Majoritatea locaşurilor de cult au fost demolate sau profanate. Încă din primii ani de după război, cele două sinagogi mari din cartierul Subcetate, inclusiv cea veche, în stil baroc, precum şi Sinagoga *Şil Chevra* din strada Cuza Vodă, au fost demolate în împrejurări insuficient cunoscute. Acestea au fost urmate de alte demolări în cadrul procesului de urbanizare, de exemplu, Sinagoga *Machzike Tora* de pe str. Heinrich Heine. Sinagoga din Piaţa Prahovei a fost transformată în depozit de ambalaje, cea a rabinului din Vişniţa în fabrică de mobilă, iar cea de pe str. Tudor Vladimirescu în grajd (azi atelier de fierărie).

Încă din anul 1948, regimul totalitar a atras numeroşi evrei cu competenţă profesională ca specialişti în întreprinderi industriale şi comerciale, în instituţii medico-sanitare, precum şi instituţii culturale şi învăţământ. Însă, începând cu anii 1960 majoritatea lor au fost înlăturaţi din funcţii de răspundere. De asemenea, din anul 1948, după constituirea statului naţional evreiesc – Israelul – la Oradea s-a întărit mişcarea sionistă. Un prim val de evrei a plecat în Israel. După 1950, conducătorii sionişti – consideraţi de regimul totalitar trădători de ţară – au fost arestaţi. Cei care s-au înscris pentru plecare în Israel au fost concediaţi sau trimişi "la munca de jos". Împotriva sioniştilor şi a pretinş sioniştilor s-au înscenat procese care s-au sfârşit cu condamnări la temniţă grea de zeci de ani sau pe viaţă[2]. După ani grei de diplomaţie înţeleaptă, Şef rabinul dr. Moses Rosen a reuşit să câştige înţelegerea autorităţilor româneşti, care au permis plecarea evreilor în Israel. Din România au emigrat în Israel aproape 400000 de evrei[3], între care şi marea majoritate a evreilor din Oradea.

Azi, la Oradea, cu sprijinul Federaţiei Comunităţilor Evreieşti mai funcţionează trei sinagogi şi două cimitire. Comunitatea din Oradea depune eforturi pentru a asigura supravieţuitorilor Holocaustului (bătrâni, bolnavi sau persoane fără familie) o viaţă liniştită, demnă, fără griji.

Comunitatea din Oradea – care cu câteva decenii în urmă reprezenta aproape o treime din populaţia oraşului – azi nu depăşeşte 600 de suflete, majoritatea peste 60 de ani, multe octogenare. Amintirea fostei comunităţi evreieşti – cea mai mare comunitate evreiască din Transilvania – este păstrată de monumentul comemorativ al celor pieriţi în Holocaust, monument în marmură neagră, aflată în apropierea Sinagogii mari ortodoxe.

VI. COMUNITĂŢILE CREŞTINE NEOPROTESTANTE

În ce priveşte detaliile religioase ale cultelor neoprotestante din Oradea, cele peste o sută de diferite forme (asociaţii, biserici, comunităţi, culte)

[1] *Buletinul C.D.E.* 1946.
[2] Rosen 1990, p. 128-135.
[3] Ibidem, p. 311.

întâlnite în oraș la ora actuală se prezintă ca un mozaic confesional aparte. O simplă enumerare a lor nu ar avea o utilitate deosebită din punct de vedere istoric, în schimb gruparea lor, în linii mari, în trei grupe – biblice, nebiblice, pseudoreligii - se impune de la sine.

După cum reiese și din titlul capitolului, vom prezenta câteva aspecte privind unele comunități din grupa celor biblice. În secolul al XIX-lea s-a resimțit o decădere a spiritului religios și, atunci, s-a declanșat un nou val de Reformă în Europa și America de Nord (SUA, Canada). Această mișcare a fost denumită neoprotestantă, pentru a fi deosebită de cea din secolul al XVI-lea, dar deosebirea constă mai mult în terminologie și mai puțin în problemele de cult.

Orașul Oradea, prin poziția sa geografică de tranziție de la spațiul central-european la cel sud-est și est-european, de contact între Occident și Orient, a fost în permanență un spațiu de întrepătrundere și de confluență a ideilor și curentelor, un spațiu de interferență și de efervescență culturală și religioasă. În acest sens, Oradea nu putea fi ocolită de acest amplu proces de emulație spirituală, fapt ce explică actualul mozaic religios ce caracterizează viața orașului.

În altă ordine de idei, trebuie remarcat faptul că aceste Biserici Neoprotestante, în special curentele reprezentative pe plan mondial, și-au adus un aport considerabil la revigorarea vieții morale și sociale a comunităților în care își desfășoară existența. De asemenea, de-a lungul existenței lor, aceste Biserici au creat și o cultură specifică, o literatură de factură religioasă, o artă muzicală proprie, lucrări în domeniul eticii și moralei, medicinei naturiste, istoriei și arheologiei, explicării unor probleme ale științei pornind de la învățăturile Bibliei.

Pornind de la aceste considerente, ne propunem prezentarea câtorva dintre comunitățile creștine neoprotestante, și anume, baptistă, penticostală, creștină după Evanghelie și adventistă.

I. BISERICA CREȘTINĂ BAPTISTĂ

În peisajul religios al Oradiei baptiștii constituie o prezență remarcabilă. În municipiul nostru există, în prezent, 10 biserici baptiste – 8 românești și 2 maghiare -, cu un total de circa 6.000 de membri adulți botezați, plus copiii lor.

Cea mai mare dintre ele este Biserica *Emanuel*, care are peste 3.000 de membri botezați adulți, plus un număr de 1.500 de copii, fiind cea mai mare biserică baptistă, atât din România, cât și din întreaga Europă. Monumentala clădire a bisericii, situată la intersecția B-dului Decebal cu Calea Aradului, are o sală de închinăciune cu o capacitate de 2.700 de locuri și un corp de clădire pentru birouri. Alăturat funcționează Liceul Baptist "Emanuel", inițial cu un singur corp de clădire, căruia, în scurt timp, i s-a mai adăugat încă unul, deoarece, pe măsura afirmării sale în peisajul școlar orădean, a devenit o unitate școlară tot mai căutată de părinții și copii orădeni pentru performanțele sale educaționale și pentru baza sa instructiv-educativă.

Bihorul a fost poarta prin care au intrat baptiștii în Transilvania. Prima biserică baptistă a fost înființată la Salonta, în 1875. În primul grup de opt persoane (de limbă maghiară) care s-au botezat atunci, se afla și românul Mihai Cornea. După câțiva ani de instruire în preceptele noii sale credințe, Mihai Cornea a devenit unul dintre cei mai destoinici predicatori ai credinței baptiste, pe care a început să o răspândească atât între maghiari, cât mai ales, între români. Mihai Cornea a înființat prima biserică baptistă din Oradea (de limbă maghiară) prin botezul pe care l-a ținut în apele Crișului Repede în anul 1885.

Biserica Baptistă nr.1 își are sediul vis-a-vis de hotelul Dacia Continental, într-o clădire ce datează din anul 1912. Numără peste 1.100 de membrii botezați, plus 300 de copii, păstoriți de către predicatorii Veres Ernö și Simon Ioszef, actulmente președintele Convenției Bisericilor Baptiste Maghiare din România. În anul 1930, un grup de credincioși maghiari au întemeiat Biserica Baptistă *Bethelem*, pe Strada Beiușului nr.12, care este păstorită tot de păstorii Bisericii nr.1. În anul 1990, credincioșii baptiști maghiari s-au desprins din comunitatea baptistă orădeană, care includea credincioși români și maghiari la un loc, și și-au constituit o comunitate separată pe strada G-ral Henri Berthelot, lângă Biserica Baptistă nr.1.

Prima biserică baptistă română din Oradea a fost întemeiată în anul 1912 sub numele de Biserica Baptistă nr.2. În primii ani de existență a acesteia, credincioșii s-au adunat la închinăciune în case particulare. În anul 1923, aceștia au cumpărat o casă pe strada Simion

Bărnuţiu nr.31 şi au transformat-o în casă de rugăciune şi închinăciune. De-a lungul anilor, casa a fost mărită de mai multe ori, ultima adăugire făcându-se în anul 1979, când s-a ajuns la 900 de locuri, plus 5 săli anexe, folosite pentru şcoala duminicală a copiilor. Pastorul Nicolae Covaci deţine recordul de longevitate în păstorirea unei biserici, îndeplinind această slujbă în Biserica nr.2 timp de 42 de ani. Sub păstorirea sa biserica a ajuns la 500 de membri. La începutul anului 1974, lui Nicolae Covaci i s-a alăturat pastorul Liviu Olah. Prin predicile sale inspirate s-au convertit şi au fost botezaţi în doi ani şi jumătate un număr de 650 de noi credincioşi.

În perioada 1977-1981, sub păstorirea predicatorului Iosif Ţon, biserica a crescut la 1.700 de membri, iar sub păstorirea predicatorilor Nicolae Gheorghiţă şi Paul Negruţ, Biserica nr.2 a continuat să crească în acelaşi ritm, în tot timpul anilor de atunci încoace. În anul 1989 echipei de pastori ai bisericii li s-au adăugat Cornel Iova şi Petre Vidu, iar din 1990 a revenit la păstorirea bisericii şi Iosif Ţon. Biserica a ajuns la peste 3.000 de membri în anul 1993, când se intalase în noul lăcaş al Bisericii Baptiste *Emanuel*. Vechiul lăcaş de cult de pe strada Simion Bărnuţiu nr.31 funcţionează în prezent ca Biserica Baptistă *Decapole*.

În anul 1948 un grup de credincioşi din Biserica nr.2 au decis să întemeieze o nouă biserică pe Strada Clujului nr.8, aceasta devenind Biserica Baptistă nr.3. Sub conducerea pastorului Teodor Vereş, biserica a ajuns la un număr de 400 de membri. În anul 1993, pentru că localul din Strada Clujului devenise neîncăpător, credincioşii au decis să construiască o frumoasă clădire de cult pe Strada Olteniei, la nr.12. Cea mai mare parte a credincioşilor din biserica de pe Strada Clujului s-au mutat în noua biserică, denumită Biserica Baptistă *Golgota*. Ceilalţi credincioşi au rămas în biserica din Strada Clujului, devenită Biserica Baptistă *Elim*, în prezent ei lucrând la ridicarea unui nou lăcaş de cult câteva case mai încolo.

În anul 1976, un alt grup de credincioşi de la Biserica nr.2, a întemeiat Biserica Baptistă nr.4, în cartierul Ioşia, pe Stada Piteştilor nr.18, actualmente Biserica Baptistă *Sion*. La începutul anilor '90 biserica avea 150 de membri şi era păstorită de către pastorul Gheorghe Pădure.

După 1990, credincioşii din partea de est a oraşului, pentru a avea un lăcaş de cult mai aproape, mai accesibil, au întemeiat Biserica Baptistă *Salem* pe Calea Clujului nr.213. Tot la începutul anilor '90, în cartierul Rogerius, lângă magazinul *Artima* a fost ridicat un frumos lăcaş de cult unde funcţionează Biserica Baptistă *Harul*. De asemenea, credincioşii din zona B-dului Ştefan cel Mare – cartierul Oncea şi-au întemeiat, după 1990, un lăcaş de cult al lor pe Strada Lăcrămioarelor nr.7 cu denumirea Biserica Baptistă *Sf. Treime*.

În data de 19 decembrie 2004, a avut loc consacrarea noii clădiri a Bisericii Baptiste *Providenţa* din Oradea, de pe Strada Ciheiului. Biserica s-a înfiinţat în anul 1996 de către un grup de credincioşi din cartierul Nufărul, purtând iniţial numele *Credinţa*. Din partea oficialităţilor oraşului au participat viceprimarul Mihai Dan Groza, deputatul Cornel Popa şi senatorul Radu Ţârle.

Bisericile baptiste sunt conduse de pastori care sunt ordinaţi (hirotonisiţi) pe viaţă. Pe lângă aceştia sunt aleşi, pe o perioadă de 2 ani, din rândul membrilor bisericii, presbiteri şi diaconi, care îndeplinesc o serie de atribuţiuni atât pentru bunul mers al activităţii de cult, cât şi al celei administrative. Bisericile se unesc în asociaţii zonale, denumite comunităţi de biserici, iar pe plan naţional, toate aceste sunt cuprinse în Uniunea Bisericilor Baptiste din România. Pe aceste trepte organizatorice bisericile îşi aleg, pentru un mandat de 4 ani, conducători, pentru un mandat de 4 ani, care însă nu reprezintă grade ierarhice.

Baptiştii consideră că trebuie să fie cetăţeni corecţi, cinstiţi şi harnici, care să se implice în viaţa politică, socială şi culturală a ţării. Din acest motiv, începând din anul 1923, Biserica Baptistă nr.2 a avut o tipografie proprie care a fost, ulterior, intezisă şi confiscată de regimul comunist. Din anul 1925 până în 1929, baptiştii au avut un azil de bătrâni şi orfelinat pe strada George Enescu. În anul 1929 şi-au construit un azil de bătrâni şi orfelinat pe strada G-ral Henri Berthelot. Aceste aşezăminte de caritate creştină au fost interzise şi închise de către regimul comunist.

După Revoluţia din decembrie 1989, baptiştii din Oradea şi-au reluat misiunea de implicare activă în viaţa socială prin construirea orfelinatului din Sânmartin, proprietate a Bisericii Baptiste *Emanuel*, cunoscut sub numele

de Căminul *Felix*. Reuşita acestui prim proiect a condus, după câţiva ani, la înfiinţarea unui al doilea obiectiv de acest tip în zona Sântandrei.

În anul 1990, Biserica Baptistă nr.2, în paralel cu demararea proiectului viitorului lăcaş de cult, s-a lansat activ şi în domeniul educaţional prin înfiinţarea Liceului Baptist şi a Institutului Biblic Baptist. Liceul Teologic Baptist "Emanuel" a fost înfiinţat pe acelaşi amplasament cu Biserica Baptistă *Emanuel*. În anul 1992 şcoala a devenit membru al Asociaţiei Internaţionale a Şcolilor Creştine. Din anul 1998, în cadrul şcolii funcţionează învăţământul gimnazial, iar din anul 2002 şi cel primar. Specializări: Teologie baptistă, Matematică-Informatică. Oferta specifică a şcolii: muzică, studiul Bibliei, cor, capelă, consiliere spirituală.

Denumit iniţial Institutul Biblic Baptist, acesta a fost înfiinţat prin hotărârea Adunării generale extraordinare din 13 septembrie 1990 şi a fost aprobat prin Hotărârea Guvernului României din 10 ianuarie 1991. Până în ianuarie 1998 s-a numit Institutul Biblic "Emanuel" din Oradea ca urmare a aprobării Secretariatului de Stat pentru Culte nr. 1008 din 11 octombrie 1993. Universitatea funcţionează în sistem non-profit, fiind proprietate a Bisericii Creştine Baptiste *Emanuel* din Oradea. După ce înfiinţarea Universităţii "Emanuel" din Oradea a fost aprobată de către Guvernul României, a fost încheiat „Protocolul între Ministerul Învăţământului şi Ştiinţei, Secretariatul de Stat pentru Culte şi Uniunea Bisericilor Creştine Baptiste, privind cooperarea în probleme de învăţământ...". Prin adeverinţa nr. 152 din 1 martie 1995 „Conducerea Uniunii Bisericilor Creştine Baptiste din România adevereşte că Institutul Biblic "Emanuel" din Oradea (actualmente Universitatea "Emanuel" din Oradea) funcţionează de la înfiinţare (1990). Înfiinţarea acestei universităţi a fost avizată de conducerea Uniunii Bisericilor Creştine Baptiste din România prin Consiliul Uniunii". Din acelaşi document reiese că Uniunea Bisericilor Creştine Baptiste din România sprijină atât moral, cât şi financiar Universitatea "Emanuel" din Oradea. Actualmente universitatea funcţionează sub autoritatea spirituală a Bisericii Baptiste *Emanuel* din Oradea şi sub autoritatea academică a Ministerului Educaţiei Naţionale, prin acordarea acreditării instituţionale. Începând cu ianuarie 1998, datorită proiectelor de dezvoltare a şcolii, prin înfiinţarea unei noi facultăţi, pe lângă Facultatea de Teologie, Facultatea de Management, s-a propus schimbarea numelui în Universitatea "Emanuel" pentru a reflecta mai clar prin denumire, aria de interes a specializărilor care sunt cuprinse în cadrul şcolii. Universitatea dispune de un campus modern la ieşirea din Oradea spre Băile Felix, construit în anii '90.

Societatea Misionară Română a construit la începutul anilor '90 pe strada Cuza Vodă o impresionantă Casă de Editură pentru producţia de carte creştină. Alături de aceasta, un grup de baptişti orădeni au construit o mare şi modernă tipografie de carte creştină *Romflair Press*.

Împreună cu alte culte neoprotestante membre ale Alianţei Evanghelice, baptiştii au creat şi postul de radio creştin "Vocea Evangheliei", post ce emite pe unde ultrascurte (FM), dar poate fi în prezent accesat şi prin internet. Studioul de radio era instalat iniţial în clădirea Casei de Editură de pe strada Cuza Vodă şi emitea pentru municipiu şi zona învecinată. În prezent dispune de un frumos sediu pe Strada Zlatnei nr.13, unde activează o echipă tânără şi plină de entuziasm condusă de pastorul Daniel Burtic. De asemenea, Radio"Vocea Evangheliei" mai are deschise studiouri la Bucureşti, Timişoara, Cluj-Napoca, Sibiu şi Suceava.

Baptiştii sunt patrioţi care îşi iubesc ţara şi oraşul, dar, în acelaşi timp, ei sunt larg deschişi pentru colaborare internaţională. Ei caută să atragă spre Oradea baptişti şi alţi evanghelici din multe ţări din apusul Europei şi din SUA, pentru investiţii şi pentru lucrări social-culturale care să ducă la o viaţă mai frumoasă, la bunăstare.

2.BISERICA LUI DUMNEZEU APOSTOLICĂ PENTICOSTALĂ

Penticostalii reprezintă un cult religios puternic în municipiul Oradea, în întregul judeţ, potrivit ultimelor statistici, numărând circa 30.000 de credicioşi. Bine organizaţi, ei îşi aduc un aport substanţial la dezvoltarea oraşului nostru, alături de ceilalţi credincioşi neoprotestanţi.

În România, prima biserică penticostală s-a deschis la 10 septembrie 1922 în localitatea Păuliş, judeţul Arad, ca urmare a vindecării miraculoase a unei credincioase baptiste, pe nume Persida Bradin. În urma acestui eveniment, soţii Bradin au îmbrăţişat credinţa penticostală, iar Gheorghe Bradin a devenit unul dintre

principalii conducători penticostali din ţară. În judeţul Bihor, prima biserică penticostală s-a înfiinţat în anul 1927, în localitatea Picleu. Păstorul acestei biserici a fost Pavel Ciuciu, care, în urma evenimentului de la Păuliş, se hotăreşte să ia legătura cu Gheorghe Bradin şi să se iniţieze în noua credinţă. În jurul Aleşdului s-au deschis, aproape concomitent cu aceasta, mai multe biserici penticostale – la Peştiş, Lugaşul de Jos, Groşi, Peştera, Bratca şi Vadu Crişului -, păstorite de Mihai Şorhenţ, Mihai Urs, Ioan Urs şi Ilie Platona. Începând cu anul 1936 încep să ia fiinţă biserici penticostale în zona dintre Oradea şi Beiuş, la Orvişele, Tăşad, Inceşti, Ceişoara şi Codru.

În Oradea, prima biserică a fost întemeiată de un grup de credincioşi români şi maghiari condus de Lerr János, anul probabil al acestui eveniment fiind 1928. La început, credincioşii penticostali nu au avut un lăcaş de cult propriu, serviciile religioase ţinându-se în casele acestora.

În anul 1932, românii s-au separat şi au deschis prima *Biserică Penticostală Română* din Oradea – actuala Biserică Penticostală nr.1 -, pe Strada Fluieraşilor, responsabilul acestei biserici fiind, la început, pastorul Balogh Joszef. Între anii 1937-1938, biserica a funcţionat în locuinţa lui Ioan Abrudan. Până în anul 1938, când a fost ordinat ca pastor Petru Tivadar, pastoraţia şi actele de cult în această biserică au fost oficiate de către Pavel Ciuciu. În anul 1939, Biserica Penticostală s-a mutat pe strada Decebal.

Perioada 1939-1944 a fost perioada cu cele mai multe persecuţii. Aproape pretutindeni în judeţ, pastorii şi conducătorii bisericilor penticostale au fost arestaţi şi aduşi la Oradea pentru interogatoriu.

Între anii 1946-1954, Biserica penticostală a funcţionat pe Strada Iacobinilor nr.28, în cartierul Ioşia. În anul 1954 s-a cumpărat o clădire ce aparţinea Întreprinderii PLAFAR Oradea, pe strada Ion Ghica nr.13 şi, în vara aceluiaşi an, clădirea respectivă a fost amenajată, devenind lăcaş de cult al Bisericii Penticostale nr.1 Oradea. În această perioadă au fost ordinaţi ca şi pastori Mihai Chişe şi Ioan Abrudan, care au colaborat în pastoraţia bisericii cu Petru Tivadar până în 1965, când acesta a emigrat în SUA. În perioada 1965-1975 în pastoraţia bisericii s-au succedat pastorii Florea Iuliu şi Constantin Creangă, iar între anii 1975-1990 pastorul bisericii a fost Traian Ştrengaru.

În anul 1979, clădirea a fost demolată şi s-a început construirea unui lăcaş de cult spaţios şi corespunzător, finalizat în anul 1981. La acea dată, Biserica Penticostală nr.1 din Oradea era una dintre cele mai mari biserici penticostale din ţară.

În anul 1990, pastoraţia bisericii a fost preluată de către Florian Mudura, unul din absolvanţii primei promoţii a Seminarului Teologic Penticostal din Bucureşti, împreună cu Florian Damian. După plecarea acestuia din urmă în SUA, pastorului Florian Mudura i s-au alăturat, la conducerea bisericii, pastorii: Traian Ştrengaru, Ioan Marinău, Gheorghe Băbălaie şi Liviu Apolzan. În anul 1994 s-au finalizat lucrările unei frumoase clădiri cu 4 etaje, unde au fost acordate şi 10 săli de clasă pentru a se asigura funcţionarea Seminarului Liceal Penticostal Oradea, proaspăt înfiinţat.

Liceul Teologic Penticostal "Betel" a fost fondat în anul 1994 de către Biserica Penticostală nr.1 *BETEL* din Oradea, str. Ion Ghica nr.13, fiind proprietatea acesteia şi funcţionează sub călăuzirea Bisericii şi a Inspectoratului Şcolar al Judeţului Bihor. Liceul Teologic Penticostal "Betel" este o instituţie şcolară finanţată de către stat, fiind cuprinsă în reţeaua şcolilor subordonate Ministerului Educaţiei şi Cercetării şi Inspectoratului Şcolar Judeţean Bihor. Acesta funcţionează din anul 1994 pe baza Dispoziţiei cu nr. 73 din 23.06.1994, iniţial sub denumirea de Seminarul Teologic Penticostal, denumire care a fost schimbată în anul 2001 prin Dispoziţia cu nr. 3093 din 18.05.2001 de către ISJ Bihor, în Liceul Teologic Penticostal Oradea, iar din anul şcolar 2005-2006, cu numele de Liceul Teologic Penticostal "Betel", Oradea, prin Decizia 5419/17.10.2005. Din 1994 şi până în anul şcolar 2004-2005, liceul a funcţionat în clădirea din Ion Ghica nr. 13, în cele 10 săli puse la dispoziţie de către Biserica Penticostală *Betel*. Anual şcoala s-a dezvoltat numeric şi prin introducerea ciclului gimnazial începând cu anul şcolar 2000-2001, fapt ce a dus la demararea unui proiect de construcţie a unei noi clădiri. Începând cu anul şcolar 2005-2006, Liceul Teologic Penticostal "Betel" îşi desfăşoară activitatea într-o clădire nouă în Cartierul Nufărul II, pe strada Nicolae Şova nr. 6, clădire ce a fost inaugurată odată cu începerea noului an şcolar, respectiv în 12 septembrie 2005.

Biserica Penticostală nr.2 maghiară, și-a început activitatea în anul 1931 într-o casă pe Dealul Viilor, sub conducerea lui Ler István. În anul 1946, această biserică s-a mutat pe strada Constanței nr.10, avându-i ca pastori pe Kosma István și Káloy Alexandru, până în anul 1976, când pastorația a fost preluată de Boros István. În anul 1980, Nacsadi Mihai a oferit, din proprietatea sa, un teren, pe Strada Nistrului nr.43, pentru construirea unei clădiri ca sediu pentru biserică, construcția fiind terminată în anul 1982. De la această dată, pastorația bisericii a fost asigurată și de pastorul Ioan Berar, pastorul Bisericii Penticostale nr.3 din cartierul Oncea. În prezent, pastorul Bisericii Penticostale nr.2 este Lucza Imre, absolvent al Seminarului Teologic Penticostal.

Biserica Penticostală nr.3 s-a deschis în anul 1978 datorită faptului că localul Bisericii Penticostale nr.1 devenise neîncăpător pentru numărul mare de credincioși pe care ajunsese să îl aibă aceasta. În anul respectiv s-a cumpărat pe Strada Bihorului nr.53 o casă mare și spațioasă, pe care credincioșii penticostali din Oncea au transformat-o și reamenajat-o, reușind să realizeze un frumos lăcaș de cult. De la fondare și până în martie 1993, pastorul acestei biserici a fost Ioan Berar, de la această dată, pentru circa un an de zile, pastorația a fost preluată de Ilie Jolța, după care la conducerea bisericii revine Ioan Berar, asistat de Ilie Jolța.

Ca urmare a libertății religioase de după 1989, credincioșii penticostali din Oradea folosesc oportunitatea de a pune în aplicație o viziune mai veche a Bisericii Penticostale nr.1, și anume, ca în fiecare cartier să existe o biserică penticostală. Astfel, între anii 1990-1994, în Oradea au fost fondate 7 noi biserici penticostale.

Biserica Penticostală nr.4 a funcționat inițial pe strada D.Cantemir nr.36, în casa pastorului Gabor Iancu, fiind alcătuită din credincioși români și rromi. Pastorația acestei biserici a fost asigurată de pastorul Mudura Florian de la Biserica Penticostală nr.1, asistat de Gabor Iancu. De câțiva ani Biserica Penticostală nr.4, supranumită *HOREB*, dispune de un lăcaș de cult nou și frumos pe aceeași stradă, la nr.38.

Biserica Penticostală nr.5, supranumită *TABOR*, este amplasată în cartierul Nufărul, pe Strada Meiului nr.5, primul pastor al acestei biserici fiind Teodor Ciuciui.Ulterior pastorația a fost asigurată de pastorii Ioan Bogdan și Gheorghe Popa. Credincioșii acestei biserici au construit un lăcaș de rugăciune modern și impunător, care adăpostește și Colegiul Biblic Est-European care pregătește tineri pentru lucrare în cursuri la zi de trei ani, constituit prin transformarea Departamentului de educație și învățământ al S.P.M.C.R.. Biserica are ca obiective de viitor deschiderea unei grădinițe creștine și a unui azil de bătrâni.

Biserica Penticostală nr.6, supranumită *MARANATA*, funcționează în cartierul Ioșia, pe Strada Greierului nr.17, în clădirea fostului Cinematograf *Ioșia*, avându-l ca pastor pe Teodor Ivan. Clădirea a fost foarte deteriorată, practic scoasă din uz. La începutul anului 1991, credincioșii penticostali au început lucrările de reparații și reamenajare a clădirii și, în ultima duminică din luna iulie 1991, s-a oficiat slujba de deschidere (de sfințire) a bisericii.

Biserica Penticostală nr.7, supranumită *PHILADELFIA*, este situată în apropiere de Gara centrală Oradea, pe strada Ana Ipătescu nr.11, avându-l ca pastor pe Ilie Jolța. Această biserică și-a construit un frumos edificiu, probabil cel mai impunător din zona respectivă. Între obiectivele sale de viitor pot fi menționate deschiderea, în cooperare cu Primăria și cu celelalte biserici, a unei cantine pentru săraci și a unui cabinet medical.

Biserica Penticostală nr.8 a fost deschisă în anul 1992 în cartierul Eminescu, pe Strada Recoltei nr.5, și funcționează sub pastorația lui Ioan Marinău. Și credincioșii de aici și-au construit un lăcaș nou de închinăciune.

Biserica Penticostală nr.9, supranumită *EFRATA*, este situată pe Strada Dobrogei nr.1/A. Prin efortul financiar al credincioșilor ce alcătuiesc biserica, s-a cumpărat o casă care a fost transformată în lăcaș de închinăciune. Inaugurarea acestuia a avut loc în data de 11 decembrie 1994, biserica fiind păstorită de pastorii Gheorghe Pașca și Grigore Bănoiu.

Bisericile penticostale din județele Bihor, Satu Mare și Maramureș funcționează sub conducerea ***Comunității Penticostale Regionale Oradea.*** Sediul acesteia a fost până la începutul anilor 90 pe strada Horea nr.12 și era condusă de pastorii Florian Mudura-președinte și Teodor Ivan- secretar. Conducerea comunității regionale este asigurată de un comitet format din 11 pastori din județele respective. În prezent, comunitatea dispune de un nou și modern sediu pe strada Eftimie Murgu, nr. 2A. Biroul permanent al

comunităţii este alcătuit din: Jolta Ilie - preşedinte, Bogdan Ioan - vicepreşedinte, Bodog Ionel – secretar şi membrii Moldovan Ioan, Apolzan Liviu, Băbălaie Gheorghe, Blaga Florian, Haidău Ionel, Pustan Ioan, Jula Vasile, Berce Iosif.

Originile ***Centrului Creştin Betania,*** situat în cartierul Rogerius, pe strada Doina nr.19, datează din 8 septembrie 1991, când a avut loc deschiderea Bisericii Penticostale *BETANIA*, într-o baracă-pavilion, de către un grup însemnat de credincioşi penticostali care locuiesc în acest cartier, dar care până la data respectivă făceau parte din alte biserici penticostale din Oradea. În luna martie 1992, aceştia au început construirea clădirii principale a unui viitor complex social, respectiv clădirea care va adăposti Sala de conferinţe, cu 1.000 de locuri capacitate, împreună cu corpul sălilor anexe, cu patru niveluri, pentru clasele de Şcoală duminicală şi birourile administrative. În ziua de 22 decembrie 1996 a avut loc dedicarea actualei clădiri a bisericii, care are o capacitate de 1100 de locuri, sală de mese, bucătărie, studio audio, bibliotecă, 6 birouri, 2 săli de consiliere, 5 săli de clasă pentru şcoala duminicală, 2 camere de oaspeţi, spaţii de depozitare. Alături de impunătoarea clădire a Sălii de conferinţe urmau a se construi alte două obiective de interes social: o şcoală şi un dispensar policlinic.

În martie 1993, sub conducerea pastorului Teodor Bulzan, credincioşii acestei biserici fondează ***Centrul Creştin Betania–Oradea,*** denumire sub care sunt înregistraţi ca persoană juridică autonomă.

Obiectivele prioritare ale Centrului Creştin *Betania* sunt: a) părtăşia credincioşilor în închinare, proclamarea Evangheliei şi instruirea biblică a acestora; b) implicarea socială în activităţi de caritate, învăţământ, asistenţă medicală etc.

În paralel cu activităţile aferente Centrului Creştin Betania, pastorul Teodor Bulzan, preşedintele acestuia, în asociere cu dl. Lars Hornberg, pastor suedez stabilit în Oradea, a întemeiat în anul 1993, ***Fundaţia Speranţa,*** cu sediul pe strada Mehedinţi. Aici, pe un teren atribuit de către Primăria Oradea, în martie 1994, au început lucrările de construcţie la primul obiectiv al fundaţiei: Clinica-centru de zi pentru recuperarea copiilor handicapaţi, instituţie socială cu o capacitate de 75 de locuri, dată în folosinţă la 17 octombrie 1994. Aici beneficiază de asistenţă medicală şi pedagogică competentă şi gratuită copii handicapaţi din Oradea şi din judeţul Bihor, rod al colaborării dintre Fundaţia *Speranţa* şi organizaţia suedeză a ***Lion's Club.***

De asemenea, cu sprijinul ***Dorcas Aid International***, Centrul Creştin *Betania* a derulat un alt demers pentru realizarea proiectului social CASA DE TRANZIŢIE PENTRU FETE – ORADEA. Scopul este asigurarea integrării sociale a adolescentelor provenite din centre de plasament prin: oferirea unui spaţiu rezidenţial; asigurarea necesarului alimentar, igienic; integrarea profesională a tinerelor; pregătirea acestora pentru viaţa independentă; asistenţă spirituală pe baza moralei creştine.

Festivalul de Dramă şi Pantomimă "Ierihon – Zidurile au căzut!" a avut loc joi şi vineri, 8 şi 9 mai 2008, la Centrul Creştin *Betania* din Oradea, strada Doinei nr. 19. Evenimentul este singurul festival dramatic de factură creştină din Europa care, spun organizatorii, are ca scop creşterea numărului tinerilor implicaţi într-o activitate teatrală, urmărindu-se ca, prin teatru, tinerii să îşi promoveze libertatea de exprimare cu ajutorul cuvintelor, dar şi al mişcării.

Societatea Penticostală de Misiune Creştină din România

În perioada imediat următoare evenimentelor din decembrie 1989, odată cu dobândirea deplinei libertăţi religioase în ţara noastră, independent de Filiala Bihor a Cultului Penticostal, dar nu din dorinţa de separare de aceasta, ci din raţiuni practice, s-a constituit ***Societatea Penticostală de Misiune Creştină din România*** (SPMCR), organizaţie juridică, non profit, cu în sediul Oradea, Piaţa 1 Decembrie 1918 nr.11. Activitatea SPMCR este coordonată de Consiliul de Conducere, format din 13 pastori din toate zonele ţării, conducerea executivă fiind asigurată de Biroul executiv, format din 5 directori de departamente, avându-i în frunte pe pastorii Teodor Bulzan-preşedinte şi Ioan Bogdan-vicepreşedinte. Scopul SPMCR este: de a răspândi Evanghelia în România prin tipărirea de cărţi, reviste, tratate şi alte materiale cu conţinut creştin; pregătirea misionarilor şi evangheliştilor şi trimiterea lor în zonele neevanghelizate ale ţării; asistenţa spirituală pentru problemele specifice tinerilor şi familiilor; ajutorarea săracilor prin asistenţă materială; înfiinţarea şi susţinerea de orfelinate şi azile de

bătrâni. Activitatea societăţii este susţinută prin donaţii benevole din partea membrilor, susţinătorilor şi a simpatizanţilor.

Câteva dintre realizările *Societăţii Penticostale de Misiune Creştină din România*: editarea periodică a revistei ***Mesaj evanghelic,*** revistă ce se adresează colaboratorilor, tinerilor şi tuturor celor care doresc să se implice în lucrarea de misiune; iniţierea PROIECTULUI 2000, care vizează plantarea de noi biserici în localităţile ţării unde nu există biserici neoprotestante; iniţierea unor programe de instruire, cursuri de studiere a Bibliei prin corespondenţă; tipărirea de literatură creştină. S.P.M.C.R a fost prima organizaţie care a iniţiat conferinţe de pregătire de lideri în cadrul Conferinţelor Naţionale de Tineret de la Oradea - Băile Felix. Unii dintre ei au devenit pastori, alţii evanghelişti, plantatori de biserici, lideri de tineret, lideri muzicali, învăţători de şcoală duminicală, iar alţii s-au implicat în diferite activităţi sociale. La primele conferinţe au participat în jur de 300 de tineri din numeroase localităţi din ţară şi din străinătate, iar la ultimele conferinţe, numărul participanţilor a crescut la peste 2.000. Conferinţele au continuat cu un proiect de pregătire intensivă a liderilor, prin conferinţe bianuale şi prin cursuri prin corespondenţă, proiect numit Program de Conducere Activă.

De asemenea, Departamentul de educaţie şi învăţământ al S.P.M.C.R. s-a transformat în ceea ce este astăzi Colegiul Biblic Est-European, care pregăteşte tineri pentru lucrare, în cursuri la zi de trei ani. Colegiul Biblic Est European (CBEE) a fost fondat în anul 1994 ca răspuns la nevoia de echipare a sfinţilor pentru lucrarea lui Dumnezeu din România şi Europa de Est. CBEE a fost fondat la iniţiativa a 5 persoane, pastori şi lideri de biserici -Lars Hornberg din Suedia, Ron Robertson din SUA şi Bulzan Teodor, Bogdan Ioan, Florian Ghiurău din Oradea-, ultimii trei făcând parte din bordul de conducere a Societăţii Penticostale de Misiune Creştină din România, având funcţiile de preşedinte, director departament misiune evanghelism, respectiv director de departament educaţie-învăţământ. De la înfiinţare s-a căutat obţinerea autonomiei juridice a Colegiului în limitele legislaţiei în vigoare. În acest sens, CBEE fiinţează începând din februarie 1999 prin Fundaţia E.E.B.C. (Eastern European Bible College). Statutul Fundaţiei a fost reactualizat în octombrie 2000, cand s-a trecut la o structură de organizare şi conducere formată dintr-un Consiliu Reprezentativ şi un Birou Executiv. CBEE a devenit membru al organizaţiei European Pentecostal Theological Association (EPTA) începând din 1996, iar din toamna anului 2004, CBEE a primit acreditarea Europeană, la nivel de Bachelor, prin European Evangelical Acrediting Association (EEAA).

Adunarea Generală Penticostală, care a avut loc la Băile Felix, între 23-25 Mai 1996, a aprobat Statutul de Organizare şi Funcţionare al Uniunii Penticostale - Biserica lui Dumnezeu Apostolică din România, publicat în 1997, act care nu a mai fost înregistrat în mod oficial. În Octombrie 1997, s-a aniversat cel de-al 75-lea an de existenţă a Bisericii Penticostale din România. La acea dată, Uniunea Penticostală dispunea de 354 de slujitori ordinaţi, (1 la 6 biserici) 800 de diaconi şi 70 de misionari.

3. BISERICA CREŞTINĂ DUPĂ EVANGHELIE

Creştinii după Evanghelie se consideră urmaşii primilor creştini din secolul întâi după Hristos, rămânând la învăţătura Apostolilor şi bazându-se pe întreaga Scriptură – Vechiul şi Noul Testament. Cultul evanghelist apare în Elveţia, în sec. XIX, purtând numele de Chrétiens. Neavând un întemeietor, ei susţin că "iniţiatorul" mişcării din care fac parte este Hristos, a cărui învăţătură, cuprinsă în Sfânta Scriptură, constituie "doctrina cultului Creştin după Evanghelie". Au un amestec din doctrina zwingliniană, calvină, baptistă.

Mişcarea Evanghelică a fost semnalată în Oradea şi în cursul secolului al XIX-lea, dar nu dispunem de date şi informaţii exacte despre perioada respectivă. Trezirile spirituale din sec.19, care au avut loc în diferite ţări creştine, au ajuns şi în România, mai exact în Transilvania, atunci parte a Imperiului Austro-Ungar, primele adunări fiind semnalate în oraşele Braşov, Vulcan, Codlea, Cisnădie şi Sibiu. Mişcarea Evanghelică debutează în România în anul 1899, odată cu vizita lui E.H. Broadbent de la "Free Christians Congregations in England" (Congregaţiunile Creştine Libere din Anglia) la Constanţa şi Bucureşti, şi cu debutul la Bucureşti a activităţii misionarilor elveţieni Francis Berney şi Charles Aubert, profesori la Şcoala Biblică din Tunisia. La începutul secolului 20, Mişcarea Frăţească a început să prindă rădăcini şi în alte regiuni din România: Constanţa, Craiova, Ploieşti, Iaşi. După

Primul Război Mondial, a început o reformă în interiorul Bisericii Ortodoxe Române. Tudor Popescu, un preot cu influență de la Biserica *Cuibul cu Barză*, din București și Dumitru Cornilescu, care a tradus Biblia (traducerea folosită de Bisericile Evanghelice de azi) au promovat această reformă. Datorită unei opoziții puternice, ei au fost nevoiți să părăsească Biserica Ortodoxă. Cei care i-au urmat au fost cunoscuți sub denumirea de "Creștini după Scripturi". Aveau învățătura Noului Testament și chiar practicau botezul celor mici. Pentru a consolida statutul lor oficial, "Creștinii după Scripturi" s-au unit cu Bisericile Frățești în anul 1939. Cele două grupări și-au păstrat automonia, concepțiile și particularitățile culturale, prin urmare unificarea nu a fost completă. Aceasta unire s-a menținut 50 de ani până în 1989, când "Creștinii după Scripturi" s-au retras din uniunea cu "Creștinii după Evanghelie" și au început să funcționeze separat, având denumirea de Biserica Evanghelică Română. Biserica din România a primit numele de "Creștini după Evanghelie" în anul 1948, nume ce i-a fost acordat la depunerea Statutului de organizare și funcționare a cultului. În anii 1960-1961 Secretariatul de Stat pentru Culte a decis să reducă la jumătate numărul de biserici. Din 668 de Adunări Frățesti înregistrate în 1958 au rămas doar 360. Această schimbare a creat multe dificultăți pentru credincioși. După căderea sângeroasă a regimului comunist din decembrie1989, evanghelicii au avut parte de un nou început. În 1989, erau 265 de Adunări Frățesti, azi sunt 665, cu o creștere de aproape 400 de Adunări. În alte țări, bisericile similare se numesc Biserici Frățești sau Biserici Creștine Libere.

În Oradea, Biserica Creștină după Evanghelie a luat ființă în anul 1947, cu un număr de opt persoane, având primul local al adunării în casa particulară a lui Horváth David. După anul 1947, biserica a reușit să amenajeze o sală de adunare pe strada Lukács György care, după 2 ani, a fost închisă de regimul comunist, urmând ca biserica să se mute din loc în loc, în chirie, de la o familie la alta. În anul 1962 a primit localul de pe Strada Beiușului nr.2A, proprietate a Bisericii Baptiste, unde a funcționat până în anul 1988 când, după multe greutăți, s-a reușit să se cumpere și să se adopte localul de pe strada Eliade Rădulescu nr.5, unde biserica, numărând circa 100 de membri, plus copii, funcționează și în prezent.

Bisericile sunt conduse de bătrâni (presbiteri), care sunt și vestitorii Evangheliei, și de diaconi, care coordonează problemele administrative, fără a fi plătiți pentru aceste slujbe. Bisericile locale nu au salariați, ci numai Uniunea Cultului din București, unde bisericile locale sunt reprezentate de 3 delegați aleși pentru 4 ani. Membrii Bisericii sunt oameni credincioși, iubitori de oameni – indiferent de națiune sau rasă -, având legături și atrăgând spre țara noastră mulți creștini din întreaga lume.

Alianța Evanghelică din România

În anul 1990, odată cu libertatea de manifestare religioasă acordată bisericilor și cultelor din România, Biserica Creștină Baptistă, Cultul Penticostal, Biserica Creștină după Evanghelie, o ramură a Oastei Domnului și alte câteva mici comunități, au constituit, la nivel național, *Alianța Evanghelică din România*. Se poate spune că istoria Alianței Evanghelice din România a fost destul de frământată. Precursoarea acesteia a fost Federația Cultelor Evanghelice, care a fost înființată prin 1950, cînd Statul Comunist a legalizat cultele neoprotestante și din această federație făceau parte și adventiștii. După Revoluție, adventiștii nu au mai intrat în Alianța Evanghelică, în schimb a intrat ramura evanghelică a Oastei Domnului. Primul președinte al Alianței, pe perioada 1990-1994, a fost ales pastorul Iosif Țon.

În Oradea, Alianța își desfășoară activitatea în clădirea sediului Comunității Creștine Baptiste de pe Aleea Emanoil Gojdu.

Alianța își propune coordonarea, într-o mișcare ecumenică, a bisericilor neoprotestante amintite, în lucrarea lor de cult și în desfășurarea unor activități misionare și evanghelice. În mod concret, Alianța se preocupă de activitatea de editare și tipărire a literaturii de factură neoprotestantă, de cordonarea activității postului de radio creștin, de primirea misionarilor străini aflați în vizită în România. În etapa actuală, Alianța Evanghelică funcționează doar la nivelor comunităților, în vederea coordonării acestora, în așa fel ca Alianța să nu se interpună cu atribuțiunile cultelor componente, ci activitatea ei să se reducă doar la asistență spirituală.

Conform recensământului din 2002, Alianța Evanghelică din România se apropie de 500 de mii de membri, din care 330.000, cu tot cu aparținători, sunt penticostali. Trebuie însă să ținem seama că mulți creștini evanghelici

muncesc acum în Occident. Dacă îi adunăm şi pe ei, Alianţa numără până la un milion de membri, după Noul Dicţionar al Mişcării Penticostale şi Harismatice, material documentar care foloseşte această cifră.

Conducerea actuală a Alianţei Evanghelice: preşedinte - Moise Ardelean (vicepreşedinte al Cultului Penticostal); vicepreşedinte -Mircea Cioată (preşedintele Cultului Creştin după Evanghelie); secretar general - Paul Negruţ (preşedintele Cultului Baptist); secretar general adjunct - Constantin Tudosa (din partea Oastei Domnului); membru - Virgil Achihai (secretar general al Cultului Creştin după Evanghelie); membru - Ioan Gurău (secretar general al Cultului Penticostal); membru - Onisim Mladin (secretar general al Cultului Baptist).

Alianţa a avut o implicare foarte importantă în primii ani după 1990, în prezent însă nu mai este atât de activă. Alianţa a apărut dintr-o nevoie reală, de unitate a evanghelicilor, dar modelul de conducere prin rotaţie, între cele trei culte, este unul care mai mult duce la fragmentare decât ajută. Un model mai bun ar putea fi cel din Anglia, unde conducerea e aleasă prin vot pe baza unui proiect. Cum Alianţa nu este viabilă în teren, soluţia ar putea fi crearea unor structuri alternative care să poată mobiliza resursele locale pentru unitate în ducerea la împlinire a unor iniţiative.

4. BISERICA CREŞTINĂ ADVENTISTĂ DE ZIUA A ŞAPTEA

Biserica Adventiştilor de Ziua a Şaptea este definită ca fiind biserica ce aşteaptă revenirea Domnului şi Mântuitorului nostru Iisus Hristos. Începând de la apariţia lui de la jumătatea secolului al XIX-lea(1844) şi până în zilele noastre, Adventismul de Ziua a Şaptea a rămas cea mai controversată mişcare din sânul Creştinismului evanghelic. Adventismul de Ziua a Şaptea nu este un cult anti-creştin, ci doar o mişcare creştină oarecum heterodoxă (adică, ce se depărtează de la doctrinele fundamentale ale Creştinismului). Structura teologică a adventismului este totuşi ortodoxă, adică, acceptă Trinitatea, dumnezeirea lui Hristos, naşterea Lui din Fecioară, învierea Sa trupească, etc.

În jurul anilor 1869-1870, preotul iezuit Czechowschi Mihail Belina, polonez de origine, trece prin Budapesta spre Cluj şi Bistriţa, prin Bihor şi Sălaj. Acest preot misionar a avut contacte cu adventişti de ziua a şaptea, cât şi cu cei de ziua întâi din SUA, fiind sprijinit material şi de unii şi de ceilalţi. Czechowschi Mihail Belina a fost printre primii vestitori ai adventismului în Europa, îndeosebi în Ungaria şi Transilvania.

Au urmat Conradi şi Hunengard, misionari care au contribuit la organizarea grupelor şi Bisericilor adventiste din Ungaria şi Transilvania, între care şi grupa de la Oradea. În acei ani, orădenii aparţineau de Uniunea Dunăreană a Adventiştilor de Ziua a Şaptea. În rapoartele Uniunii Dunărene din 31 decembrie 1912, Conferinţa Ungaria Centrală, între cele 22 de biserici organizate, cu un număr de 515 membri botezaţi, cuprindea şi Biserica Adventistă de Ziua a Şaptea din Oradea, cu un număr de 14 membri.

Din cele relatate de cei mai vechi dintre adventiştii din Oradea –familia Nicolae Gui-, reiese că fratele acestuia, Dumitru Gui, fiind rănit în război, a fost internat în spitalul din Budapesta, unde îl vizitează misionarul Hunengard. Este botezat de acesta şi revine acasă ca adventist. La revenirea sa în Oradea, familia Nicoale Gui găseşte aici o grupă de 7 persoane, care se adunau în locuinţa Mariei Papp, de pe strada Eftimie Murgu nr.31.

Unele persoane au avut contacte cu adventiştii încă din anul 1909. Între anii 1909-1916 grupa se înmulţeşte, se organizează şi este vizitată de conducerea Bisericii din partea Conferinţei.

După 1918, odată cu alipirea Transilvaniei la Patria-mamă, Oradea a făcut parte din Conferinţa Banat-Crişana, cu un număr de aproximativ 70 de membri botezaţi, fără copii şi simpatizanţi. Între anii 1920-1922 se închiriază o casă pe strada Cuza Vodă, unde credincioşii se vor aduna o vreme, sala devenind cu timpul neîncăpătoare.

La propunerea unor credincioşi se achiziţionează, cu suma de 250.000 lei, clădirea de pe Calea Clujului nr.32, fostă casă de rugăciune baptistă. Din anul 1926, serviciile de cult ale Bisericii Adventiste se desfăşoară în noua clădire, devenită lăcaş de cult. În acea vreme, biserica se compunea din 120 de membri, având deja o orchestră şi un cor atât de limbă română, cât şi maghiară.

În anii 1946-1948 apare nevoia înfiinţării unei noi case de rugăciune. Astfel, familiile Simoc, Beganyi şi alţii organizează Biserica Adventistă de Ziua a Şaptea, Comunitatea „B", pe Strada Academiei nr.9, cu un număr de 25-30 de membri, clădirea achiziţionată fiind transformată şi devenind proprietate a cultului.

Pastorii deservenţi ai Bisericii Adventiste din Oradea au fost: între anii 1909-1918 Conradi, Hunengard şi alţii din Ungaria; între 1918-1940 Kelemen, Pastor I., Rad Z., Gaspar I., Rădulescu R., Hermann Truppel şi Manchen; între 1940-1992 Moldovan, Gyeresi, Gálfyi, Cedula, Kelemen, Fodor, Csongvai D., Csongvai K., Soo, Sájtos, Pápp, Rosca D., Kiss, Faluvegi, Rosca B., Dănăiţă şi Iordache.

În prezent, casa de rugăciune a Bisericii Adventiste de Ziua a Şaptea, Comunitatea „A", de limbă română, este situată pe Calea Clujului nr.32. În ultimii 2 ani, prin efortul membrilor bisericii s-au desfăşurat ample lucrări de modernizare şi reamenajare a lăcaşului de cult. Comunitatea „A" are un număr de circa 150 de membri botezaţi şi circa 60 de copii şi simpatizanţi. Biserica şi-a format un cor propriu, prin strădania membrilor familiei Roşca. Serviciile religioase se desfăşoară în zilele de vinerea seara, după asfinţit, şi sâmbătă, înainte şi după masă, iar Şcoala de Sabat se compune din grupe de mai multe naţionalităţi. Biserica este deservită de un pastor, care este angajat al Cultului, Conferinţa Banat, cu sediul în Timişoara.

Pe Strada Academiei nr.9, în curte, este situată clădirea casei de rugăciune a Bisericii Adventiste de Ziua a Şaptea, Comunitatea „B", de limbă maghiară, cu aproape 200 de membri botezaţi şi circa 60-70 de copii şi simpatizanţi. În caz de nevoie, serviciile divine sunt traduse şi în limba română. Corul, compus din 40 de persoane, învaţă cântări atât în limba maghiară, cât şi în limba română. La începutul anilor '90, biserica, devenită deja neîncăpătoare, era deservită de pastorul asistent Kovacs Arpad şi girată, din punct de vedere organizatoric şi pastoral, de pastorul Dumitru Roşca. În ambele biserici adventiste din Oradea, sâmbăta, înainte de masă, se organizează Şcoala de Sabat, pe secţiuni compuse din 10 persoane, începând de la vârsta preşcolară.

Starea spirituală a bisericii este în creştere, ponderea membrilor, cât şi a simpatizanţilor, având-o tinerii. În general, biserica se ocupă de educaţia morală şi intelectuală a credincioşilor.

Bătrânii, bolnavii şi cei lipsiţi de mijloace din biserică sunt ajutaţi sistematic prin organizaţia *TABITA*, subvenţionată atât de către credincioşi individual, cât şi prin colecte lunare ale bisericii.

Bisericile sunt împărţite pe grupe conduse de diaconi, care îi vizitează periodic pe credincioşi.

5. BISERICA ADVENTISTĂ DE ZIUA A ŞAPTEA – MIŞCAREA DE REFORMĂ (AZSMR)

Biserica AZSMR a apărut pe scena istoriei la începutul Primului Război Mondial prin desprindere din Biserica Adventistă de Ziua a Şaptea. În timpul Primului Război Mondial, o mare parte din Adventiştii de Ziua a Şaptea s-au dezis faptic de credinţa lor, acceptând să participe la război. Desprinderea s-a produs ca reacţie faţă de încălcarea celor 10 porunci (Decalogul Biblic), în special a poruncilor a IV-a (respectarea zilei a şaptea sau a Sabatului) şi a VI-a (Să nu ucizi), adică a poziţiei lor istorice de necombatanţă. Acei credincioşi care au protestat împotriva participării la război au fost în cele din urmă excluşi din biserică în ţările implicate în război şi, după mai multe încercări zadarnice de reconciliere, au constituit în anul 1925 organizaţia ce avea să se numească Mişcarea de Reformă a Adventiştilor de Ziua a Şaptea. În anul 1922 au fost redactate principiile de credinţă ale Bisericii *AZSMR*, care a primit forma definitivă în anul 1925, fiind recunoscute ca ***„Principiile de la Gotha"***.

În Oradea, prima comunitate Adventist-reformistă a fost întemeiată între anii 1922-1925 de către pionerii reformaţi ai acestei mişcări: Ştefan Pop, Petre Vanţ, Vasile Năsui, Alexandru Freiberger, Vasile Fabriczi. În anul 1945, comunitatea este reorganizată de către Mihai Streza din Dridif, jud. Braşov, care a fost şi redactorul revistei Bisericii *AZSMR*, ***Păzitorul Adevărului.***

Comunitatea, care în anul 1946, număra 20-24 de membri, închiriează un local pentru desfăşurarea programelor religioase pe Strada Sucevei nr.61 la etajul 1.

În anul 1947, Cultul *AZSMR* este recunoscut oficial în România, bucurându-se, o scurtă perioadă, de libertate religioasă. În august 1951, Biserica *AZSMR* din România, neacceptând schimbarea principiilor de credinţă - în special în punctele referitoare la poruncile a IV-a şi a VI-A -, a fost considerată organizaţie ilegală şi tratată ca atare. Comunitatea din Oradea a intrat sub incidenţa aceloraşi rigori ale dictaturii comuniste, fiindu-i confiscat patrimoniul, care a fost preluat de Şcoala Populară de Artă, Secţia de Muzică.

Din 1956, după revoluţia din Ungaria, situaţia Bisericii AZSMR se înrăutăţeşte, asupra membrilor săi exercitându-se, de către autorităţile regimului comunist, abuzuri

grosolane: percheziţii; confiscări de bunuri personale, de literatură religioasă; amenzi aplicate membrilor pentru faptul că s-au adunat în casele lor pentru a studia Biblia; condamnări la închisoare pe perioade lungi pe motivul participării la adunări cu caracter religios în casele proprii ale membrilor bisericii sau, în cazul tinerilor, pentru refuzul de a depune jurământul militar.

Această situaţie a durat până la Revoluţia din decembrie 1989, după care biserica s-a bucurat iarăşi de libertate religioasă, dar nu şi de bunurile pe care le-a avut anterior. Comunitatea, care, în primii ani de după decembrie 1989, îşi desfăşura serviciile religioase în localul Bisericii Baptiste ELIM de pe Calea Clujului nr.8, număra 35 de membri adulţi, plus copiii acestora.

Comunitatea din Oradea a sprijinit efectiv activitatea de editare a unor lucrări valoroase în probleme de educaţie sanitară – *Dietă şi hrană, Pe urmele marelui Medic, Sfaturi pentru sănătate* –, ca şi în probleme de etică şi morală – *Hristos Lumina Lumii, Sfaturi pentru Tineret, Marea Luptă, Patriarhii şi Profeţii.*

ALBUM ORĂDEAN

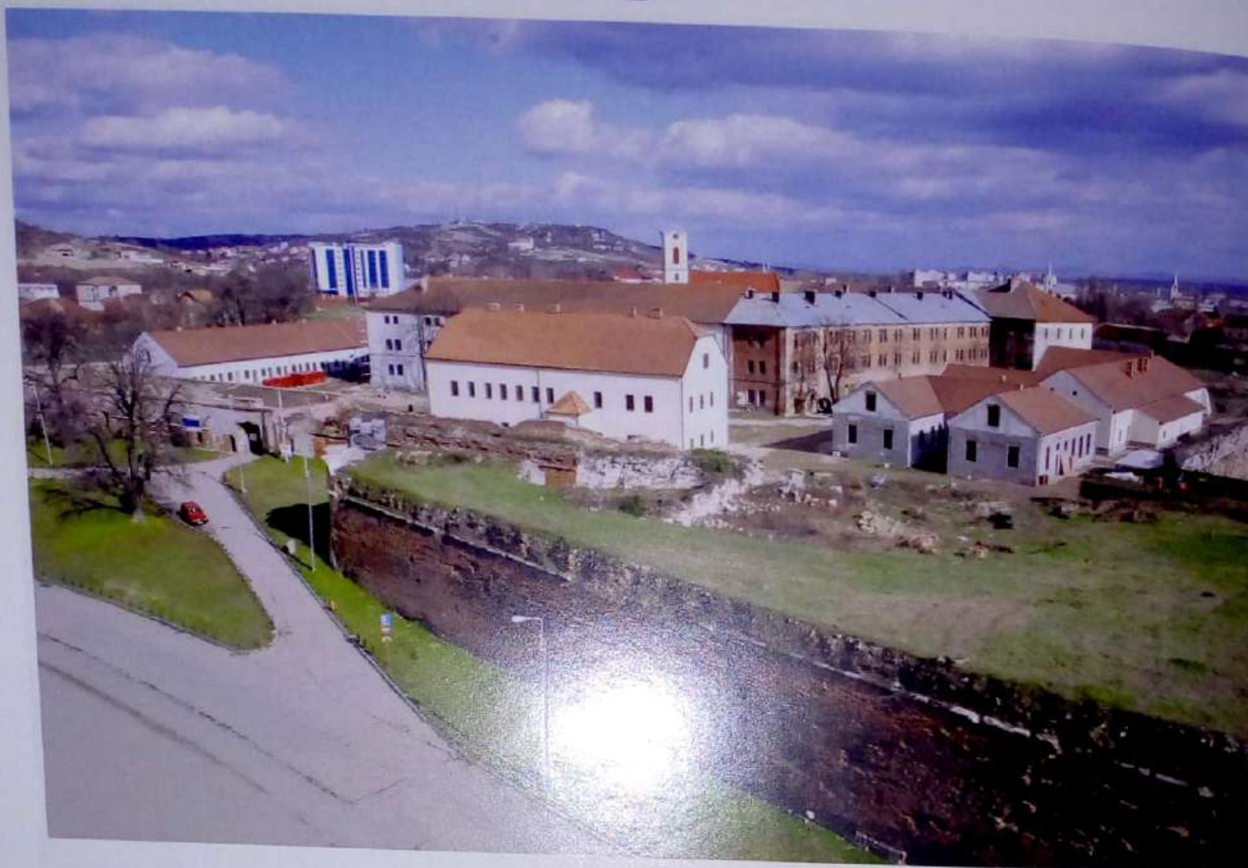

Clădirea Primăriei Municipiului Oradea (1902-1903) şi detaliu de interior

Cetatea Oradea - vedere generală

Clădirea Muzeului Societăţii de Arheologie a judeţului Bihor (1895); astăzi Palatul Copiilor

Biserica Sf. Brigitta (1692); astăzi biserica ortodoxă Sfânta Treime

Biserica ortodoxă Sf. Arhangheli Mihail şi Gavril din Velenţa (1768-1779)

Biserica romano-catolică Sf. Ladislau (1723-1742)

Biserica şi clădirea Seminariului greco-catolic (1742-1846); astăzi Biserica Institutului greco-catolic

Biserica Maica Îndurerată a ordinului Premonstratens şi fosta clădire a Academiei de Drept (1760-1819); astăzi liceul "Mihai Eminescu"

Catedrala ortodoxă Adormirea Maicii Domnului, supranumită Biserica cu lună (1784-1832)

Biserica reformată Olosig (1784-1787)

Catedrala episcopală greco-catolică Sfântul Nicolae (1800-1810)

Mănăstirea şi biserica ordinului Ursulinelor (1772-1774) şi Biserica romano-catolică Sfânta Ana

Mănăstirea ordinului Capucinilor (1742)

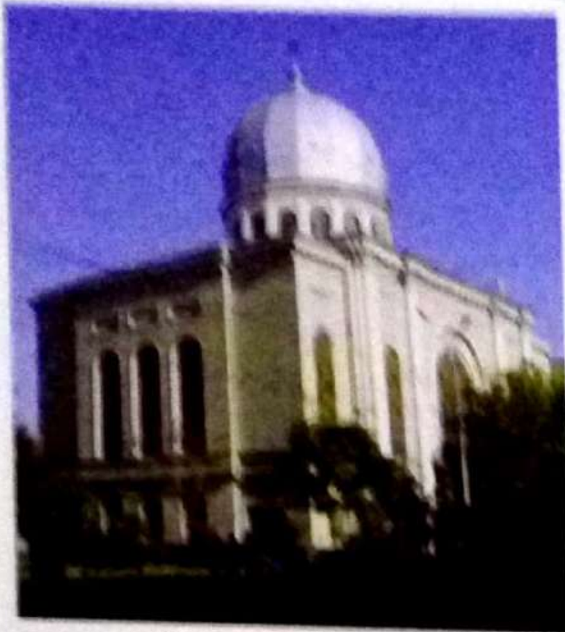

Palatul episcopal romano-catolic (1761-1777)

Șirul Canonicilor (1756-1870)

Catedrala romano-catolică Înălțarea Fecioarei Maria (1751-1780); în anul 1999 a fost ridicată, de papa Ioan Paul al II-lea, la rangul de Basilica minor

Sinagoga neologă (1878)

Monumentul evreilor martiri și deportați

Sinagoga ortodoxă (1890)

Lazaretul comitatului Bihor (1798-1806); astăzi Spitalul clinic de urgenţă Oradea - staţionarul 2

Gara centrală (Gara mare) (1857-1860)

Institutul romano-catolic Sf. Iosif (1867-1868); astăzi Inspectoratul şcolar al judeţului Bihor